४८
१

वैज्ञानिक पारिभाषिक संज्ञा

(वनस्पतिशास्त्र-व्याख्यासंग्रह)

संपादक
प्रा. शं. आ. परांडेकर

वैज्ञानिक पारिभाषिक संज्ञा

(वनस्पतिशास्त्र-व्याख्यासंग्रह)

म. रा. सा. सं. मं. ग्रंथालय
प्र/४८/१
मंत्रालय.

संपादक

प्रा. शं. आ. परांडेकर एम्. एस्सी.
बी. ई. एस्. (निवृत्त)

महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृति मंडळ

१९७७

प्रकाशक :

सचिव, महाराष्ट्र राज्य साहित्य–संस्कृति मंडळ, मुंबई, ३२.

पहिली-आवृत्ति १९७७ शके १८९९

मुद्रक :

पां. गो. आपटे
दी प्राज्ञ प्रेस,
३१५ गंगापुरी, वाई (जि. सातारा)

अर्पण–पत्रिका

कै. तीर्थरूप डॉ. आत्माराम गोपाळ परांडेकर
एल्. एम्. अँण्ड एस्.

(इ. स. १८७६–१९१२)

यांच्या पवित्र स्मृतीस सादर समर्पण

अल्प परिचय

प्रा. शंकर आत्माराम परांडेकर, एम. एस्सी.

जन्म : (१८-८-१९०६; कागल, कोल्हापूर)

शिक्षण : बी. एस्सी. (ऑनर्स) १९२७; एम्. एस्सी. १९२९ (कोल्हापूर, पुणे व मुंबई.); सरदार अकबरनवीस सायन्स स्कॉलर (१९२७-१९२९); राष्ट्रभाषा प्रविण (१९५२).

नोकरी : राजाराम कॉलेज कोल्हापूर; जीवशास्त्र खात्याचे प्रमुख व वनस्पतिशास्त्राचे प्राध्यापक (१९२९-१९६१); निवृत्त. प्राचार्य, जनता (देवचंद) महाविद्यालय, अर्जुननगर, निपाणी (१९६१-१९६२); निवृत्त. अभ्यागत संपादक-वनस्पतिशास्त्र. (१९६४-), मराठी विश्वकोश कार्यालय, वाई.

संशोधन : वनस्पतिशास्त्र (कवकविज्ञान, नेचे, शैवले, इत्यादी).

लेखन : 'सुलभ वनस्पति विज्ञान', 'पारिभाषिक शब्दसंग्रह (वनस्पतिशास्त्र)'; 'वनस्पतिशास्त्र' (इंग्रजी पाठ्यपुस्तक); 'सामान्य जीवशास्त्र' (इंग्रजी पाठ्यपुस्तक) इं. ग्रंथ. मराठीत सुमारे शंभर व इंग्रजीत अनेक सुलभ शास्त्रीय लेख (१९२८-१९७७) विविध नियतकालिकात प्रसिद्ध. समीक्षक व लेखक : मराठी विश्वकोश, वाई.

सहसंपादक : 'सृष्टिज्ञान' मासिक, पुणे (१९३८-४८).

सदस्यत्व : मराठी परिभाषा समिति, पुणे विद्यापीठ (१९५८-१९६५); बोर्ड ऑफ स्टडीज इन् बॉटनी; (१९५०-१९६१), पुणे विद्यापीठ; ॲकॅडेमिक कौन्सिल (१९५५-१९५८), पुणे विद्यापीठ; बोर्ड ऑफ स्टडीज इन् बॉटनी, शिवाजी विद्यापीठ (१९७०-), कोल्हापूर; आजीव सभासद, मराठी विज्ञान परिषद, मुंबई.

छंद : विद्यार्थीदशेत बलोपासना व व्यायामप्रकारात (मल्लखांब, वजन उचलणे, सिंगल व डबल बार्स, इ.) प्राविण्य व पारितोषके. सन्मान्य शारीरिक शिक्षण पर्यवेक्षक (राजाराम कॉलेज, १९२९-१९३९).

पत्ता :
१७३० 'गिरिजाभुवन'
६ वी गल्ली, राजारामपुरी
कोल्हापूर- १

निवेदन

आधुनिक शास्त्रे, ज्ञानविज्ञाने, तंत्र आणि अभियांत्रिकी इत्यादी क्षेत्रांत त्याचप्रमाणे भारतीय प्राचीन संस्कृती, इतिहास, कला इत्यादी विषयांत मराठी भाषेला विद्यापीठाच्या स्तरावर ज्ञानदान करण्याचे सामर्थ्य यावे हा मुख्य उद्देश लक्षात घेऊन साहित्य–संस्कृती मंडळाने वाङ्मय निर्मितीचा विविध कार्यक्रम हाती घेतला आहे. मराठी विश्वकोश, मराठी भाषेचा महाकोश, वाङ्मयकोश, विज्ञानमाला, भाषांतरमाला, आंतरभारती–विश्वभारती, महाराष्ट्रेतिहास इत्यादी योजना या कार्यक्रमात अंतर्भूत केल्या आहेत.

२. मराठी भाषेला विद्यापीठीय भाषेचे प्रगल्भ स्वरूप व दर्जा येण्याकरिता मराठी भाषेत विज्ञान, तत्त्वज्ञान, सामाजिक शास्त्रे आणि तंत्रविज्ञान याविषयांवरील संशोधनात्मक व अद्यावत माहितीने युक्त अशा ग्रंथांची रचना मोठ्या प्रमाणावर होण्याची आवश्यकता आहे. शिक्षणाच्या प्रसाराने मराठी भाषेचा विकास होईल ही गोष्ट तर निर्विवादच आहे. पण मराठी भाषेचा विकास होण्यास आणखीही एक साधन आहे आणि ते साधन म्हणजे मराठी भाषेत निर्माण होणारे उत्कृष्ट वाङ्मय हे होय. जीवनाच्या भाषेतच ज्ञान व संस्कृती यांचे अधिष्ठान तयार व्हावे लागते. जोपर्यंत माणसे परकीय भाषेच्याच आश्रयाने शिक्षण घेतात, कामे करतात व विचार व्यक्त करतात तोपर्यंत शिक्षण सकस बनत नाही. संशोधनाला परावलंबित्व रहाते व विचाराला अस्सलपणा येत नाही. एवढेच नव्हे तर वेगाने वाढणाऱ्या ज्ञानविज्ञानापासून सर्वसामान्य माणसे वंचित राहतात.

३. वरील विषयांवर केवळ परिभाषाकोश अथवा पाठ्यपुस्तके प्रकाशित करून विद्यापीठीय स्तरावर अशा प्रकारचे स्वरूप व दर्जा मराठी भाषेला प्राप्त होणार नाही. सर्वसामान्य सुशिक्षितांपासून तो प्रज्ञावंत पंडितापर्यंत मान्य होतील अशा ग्रंथांची रचना व्हावयास पाहिजे. मराठी भाषेत किंवा अन्य भारतीय भाषांमध्ये विज्ञान, सामाजिक शास्त्रे व तंत्रविज्ञान या विषयांचे प्रतिपादन करावयास उपयुक्त अशा परिभाषासूची किंवा परिभाषा कोश तयार होत आहेत. पश्चिमी भाषांना अशा प्रकारच्या कोशांची गरज नसते. याचे कारण उघड आहे. पश्चिमी भाषांत ज्या विद्यांचा संग्रह केलेला असतो, त्या विद्यांची परिभाषा सतत वापराने रूढ झालेली असते. त्या शब्दांचे अर्थ त्यांच्या उच्चाराबरोबर वा वाचनाबरोबर वाचकांच्या चटकन ध्यानात येतात, निदान त्या त्या विषयांतील जिज्ञासूंना तरी ते माहीत असतात. अशी अवस्था मराठी आणि अन्य भारतीय भाषांची नाही. परिभाषा किंवा शब्द यांचा प्रतिपादनाच्या ओघात समर्पकपणे वारंवार प्रतिष्ठित लेखांत व ग्रंथांत उपयोग केल्याने अर्थ व्यक्त करण्याची त्यात शक्ती येते. अशा तऱ्हेने उपयोगात न आलेले शब्द केवळ कोशात पडून राहिल्याने अर्थशून्य राहतात. म्हणून मराठीला आधुनिक ज्ञानविज्ञानांची भाषा बनविण्याकरिता शासन, विद्यापीठे, प्रकाशनसंस्था व त्या त्या विषयांचे कुशल लेखक यांनी मराठीत ग्रंथरचना करणे आवश्यक आहे.

४. वरील उद्देश ध्यानात ठेवून मंडळाने जो बहुविध वाङ्मयीन कार्यक्रम आखला आहे त्यातील पहिली पायरी म्हणून सामान्य सुशिक्षित वाचकवर्गाकरिता, इंग्रजी न येणाऱ्या कुशल कामगारांकरिता व पदवी / पदविका घेतलेल्या अभियंत्यांकरिता सुबोध भाषेत लिहिलेली विज्ञान व तंत्रविषयक पुस्तके प्रकाशित करून स्वल्प किंमतीत देण्याची व्यवस्था केलेली आहे. मंडळाने आजवर आरोग्यशास्त्र, शरीरविज्ञान, जीवशास्त्र, आयुर्वेद, गणित, ज्योतिषशास्त्र, भौतिकी, रेडिओ, अणुविज्ञान, सांख्यिकी, स्थापत्यशास्त्र, पाणीपुरवठा, वनस्पतिशास्त्र, इत्यादी विषयांवर ३९ दर्जेदार पुस्तके विज्ञानमालेत प्रकाशित केली आहेत. वस्त्रोद्योग, प्रकाशचित्रणकला, गणकयंत्रे, रंग, कृत्रिम धागे, पुस्तकबांधणी, मोटारदुरुस्ती, वैमानिकविद्या, अवकाशयान, सीमेंट, वास्तुकला इत्यादी इतर अनेक विषयांवरील पुस्तके तयार होत आहेत.

५. प्रस्तुत "वैज्ञानिक पारिभाषिक संज्ञा" (वनस्पतिशास्त्र-व्याख्यासंग्रह) प्रा. शं. आ. परांडेकर यांनी संपादित केला असून मंडळाच्या विज्ञानमालेत सदर कोश प्रकाशित करण्यास मंडळास आनंद होत आहे. हा व्याख्यासंग्रह अतिशय परिश्रमाने व काळजीपूर्वक तयार करण्यात आलेला असून पदवी परीक्षेपर्यन्त वापरण्यात येणारे शब्द त्यांत समाविष्ट आहेत. पारिभाषिक शब्दांचे मराठी प्रतिशब्द व त्यांचा अर्थ सुलभ भाषेत उदाहरणे देऊन स्पष्ट करण्यात आलेला आहे. यापूर्वी मंडळाने १९६९ मध्ये प्रा. गो. रा. परांजपे यांनी संपादित केलेला "वैज्ञानिक पारिभाषिक संज्ञा" (पदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र आणि गणितशास्त्र यांतील पारिभाषिक शब्दांचा कोश) प्रकाशित केला आहे. आतापर्यन्त वनस्पतिशास्त्रावरील पारिभाषिक शब्दकोश थोड्याफार प्रमाणात प्रसिद्ध झाले आहेत. पण या सर्व प्रकाशनांत शब्दांची व्याख्या अगर खुलासा असत नाही. काही वेळा इंग्लिश शब्दाइतकाच मराठी अगर संस्कृत शब्द दुर्बोध असतो. याकरिता शब्दाची सोदाहरण व्याख्या असणे जरूर आहे. ही उणीव प्रा. परांडेकर यांनी संपादित केलेल्या "वैज्ञानिक पारिभाषिक संज्ञा" ने भरून काढली.

वाई :
ज्येष्ठ ११, शके १८९९
दिनांक १ जून, १९७७.

लक्ष्मणशास्त्री जोशी
अध्यक्ष,
महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ
मंत्रालय, मुंबई-३२.

प्रास्ताविक

चालू शतकाच्या आरंभापासून ते आजपावेतो महाराष्ट्रात वनस्पतिशास्त्रावर मराठीत थोडीफार ग्रंथनिर्मिती झाली असून अनेकांनी त्याशिवाय लहानमोठे लेख सामान्य वाचकांकरीता वृत्तपत्रातून व नियतकालिकांतून प्रसिद्ध केले आहेत; तत्पूर्वी तसा प्रयत्न फारच कमी झाला होता; कारण माध्यमिक व उच्च शिक्षणात इंग्रजीचा वापर हल्लीपेक्षा बराच मोठा होता. प्रसिद्ध झालेल्या मजकुरात उपयोगात आणलेल्या पारिभाषिक संज्ञा थोडया व विविध आहेत. विद्यापीठे व सरकार यांच्या अलीकडे झालेल्या उपक्रमांमुळे काही विज्ञान–परिभाषासंग्रह उपलब्ध झाले आहेत व काही पूर्ण होण्याच्या मार्गावर आहेत. खासगी प्रयत्नांमुळेही पारिभाषिक संज्ञांची निर्मिती, संकलन व प्रसिद्धी झाली आहे; काही पाठचपुस्तकांतूनही इंग्रजीतील संज्ञांचे मराठी किंवा संस्कृत पर्याय असलेल्या याद्या प्रसिद्ध झालेल्या आहेत. महाराष्ट्र साहित्य व संस्कृति मंडळाने मराठी विश्वकोशाचा १८ वा खंड प्रसिद्ध (इ. स. १९७३) केला असून त्यामध्ये अनेक विषयांतील इंग्रजी संज्ञांचे मराठी वा संस्कृत पर्याय दिले आहेत. महाराष्ट्र साहित्य परिषदेनेही परिभाषाकोश प्रसिद्ध (इ. स. १९६२) केला आहे. अशा सर्व प्रयत्नांमुळे पारिभाषिक संज्ञांना (मराठी वा संस्कृत) आता निश्चितपणा मिळून एकरूपता येऊ लागली आहे. तथापि अद्याप सर्वच इंग्रजी संज्ञांना मराठी किंवा संस्कृत पर्याय नाहीत व लेखकांना स्वतःच्या कल्पनेनुसार त्या संज्ञा बनवाव्या लागतात; काही सरकारी कोशांत तर कित्येक इंग्रजी संज्ञा जशाच तशा ठेवल्या गेल्या आहेत.

इंग्रजीतील अनेक शब्दकोशांत वैज्ञानिक व तांत्रिक संज्ञांच्या व्याख्या किंवा लहान मोठे स्पष्टीकरण दिलेले असते; त्यावरून (पहा संदर्भग्रंथांची यादी) विद्यार्थी, शिक्षक व जिज्ञासू वाचक यांना संज्ञांचा अर्थबोध त्वरित होऊ शकतो. मराठी पाठचपुस्तकांतून किंवा इतर ग्रंथांतून अशा संज्ञा मजकुरात येऊन वाचकाला त्यांचे अर्थ स्पष्टपणे कळतात, परंतु इंग्रजी कोशाप्रमाणे अर्थबोध त्वरित होण्यास पारिभाषिक व्याख्यासंग्रहासारखा संदर्भ ग्रंथ आवश्यक ठरतो. मराठीत वनस्पतिशास्त्रातील पारिभाषिक संज्ञांच्या व्याख्या किंवा त्यांचे स्पष्टीकरण एकत्र देणारा ग्रंथ अद्याप प्रसिद्ध झालेला नाही. पुणे विद्यापीठाने इंग्रजी पारिभाषिक संज्ञांचे मराठी व बहुतांशी संस्कृत पर्याय निश्चित करण्याकरिता समिती नेमून तिच्यातर्फे वनस्पतिशास्त्र (वानसशास्त्र), वास्तवशास्त्र, प्राणिशास्त्र, रसायनशास्त्र, भूशास्त्र, गणितशास्त्र, ज्योतिःशास्त्र व तर्कशास्त्र इत्यादी शास्त्रांतर्गत संज्ञांचे मराठी पर्याय देणाऱ्या पुस्तिका प्रसिद्ध केल्या व त्याचप्रमाणे मराठी-इंग्रजी अशी मांडणी केलेल्या पुस्तिकाही प्रसिद्ध केल्या (इ. स. १९६० – ६५). याच आधारावर इंग्रजी-मराठी असे व्याख्यासंग्रह प्रसिद्ध व्हावे यास पुणे विद्यापीठाने तत्त्वतः मान्यता दिली. त्यानुसार वास्तवशास्त्र, गणितशास्त्र व रसायनशास्त्र या तीन शाखांतील संज्ञांचा इंग्रजी – मराठी व्याख्यासंग्रह प्रा. गो. रा. परांजपे (चिटणीस, मराठी परिभाषा समिती, पुणे विद्यापीठ) यांनी तयार केला व महाराष्ट्रराज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळाने तो प्रसिद्ध (इ. स. १९६९) करून विज्ञान-साहित्य वर्धनाला बहुमोल साहाय्य केले आहे. त्याच धर्तीवर प्रस्तुतचा वनस्पतिशास्त्राचा व्याख्यासंग्रह बनविलेला असून त्याचा यथायोग्य सर्वांना उपयोग होईल असा विश्वास वाटतो.

महाराष्ट्रातील शिक्षण संस्थांची संख्या आता खूपच वाढली असून शास्त्रीय विषयांचे मराठीतून शिक्षण घेणारे विद्यार्थी, शास्त्रीय शिक्षण देणारे भिन्न स्तरावरील शिक्षक व लेखक यांची संख्याही बरीच वाढली आहे. सामान्य वाचकवर्गाचाही शास्त्रीय संज्ञांशी संबंध वाढत आहे; अशा वेळी अर्थबोध सहज व त्वरित होईल अशा ह्या वनस्पतिशास्त्रातील पारिभाषिक संज्ञांच्या व्याख्यासंग्रहाचे स्वागत होईल अशी आशा बाळगण्यास हरकत नाही.

ह्या व्याख्यासंग्रहात वनस्पतिशास्त्रात सामान्यपणे उपयोगात आलेल्या इंग्रजी संज्ञा व त्यांना दिलेले मराठी (वा संस्कृत) पर्याय मुख्यतः महाराष्ट्र साहित्य व संस्कृति मंडळाने प्रसिद्ध केलेल्या विश्वकोशाच्या

१८ व्या खंडातून घेतले असून त्या अभावी किंवा कधी त्याऐवजी इतर खासगी व सरकारी कोशांतून घेतले आहेत; कित्येक इंग्रजी (किंवा लॅटिन अथवा ग्रीक) संज्ञा व त्यांचे मराठी पर्याय नव्याने अंतर्भूत केले आहेत. वनस्पतिशास्त्राच्या सर्व शाखांतून वापरात असलेल्या सर्वच संज्ञा येथे समाविष्ट आहेत असा लेखकाचा दावा नाही; तथापि साधारणपणे पदवीपर्यंतच्या अभ्यासक्रमात अंतर्भूत असलेल्या विषयांतील बहुतेक सर्व इंग्रजी संज्ञा, त्यांचे पर्याय (मराठी वा संस्कृत संज्ञा) आणि त्यांच्या व्याख्या किंवा स्पष्टीकरण यांचा समावेश केला आहे; एकूण सुमारे पाच हजार संज्ञा आहेत.

व्याख्या किंवा स्पष्टीकरण समजण्यास सोपे व्हावे या दृष्टीने सामान्य व परिचित वनस्पतींची काही उदाहरणे दिली आहेत. आयात केलेल्या कित्येक वनस्पतींना मराठी नावेच नाहीत; अशांचा उल्लेख इंग्रजी वा लॅटिन नावांनीच करणे भाग पडले आहे. अशा काही थोड्या इंग्रजी नावांचे उपलब्ध असलेले भाषांतरित पर्याय दिले असून तसेच काही नवीन सुचविले आहेत. अशी भाषांतरित नावे रूढ केल्यास मराठी भाषा शुद्ध राहून समृद्ध होईल अशी अपेक्षा आहे. भारतात सध्या चालू असलेल्या तांत्रिक, वैज्ञानिक व औद्योगिक क्षेत्रांतील प्रगतीमुळे सध्या अनेक इंग्रजी व लॅटिन नावे रूढ होत आहेत पण एकतर ती उच्चारण्यास अडचण भासते व त्यांचे उच्चारणही चुकीचे होते. वैज्ञानिक विषयांचे लेखन व शिक्षण मराठीतून होत असताना आयात वनस्पतींच्या नावांचेही योग्य असे सामान्य मराठीकरण होणे आवश्यक आहे; मूळची नावे विशेषनामे आहेत हे मान्य करूनही मराठीकरणाचा प्रयत्न व्हावा. 'डायाटमी'ला 'करंडक कुल', 'लेम्नेसी'ला 'कारंड पादप' कुल, 'ट्री ऑफ लाइफ'ला 'जीवनवृक्ष', 'रेन ट्री' याला 'वर्षावृक्ष', 'फौंटन ट्री'ला 'कारंज वृक्ष' 'ट्रंपेट ट्री'ला 'तुतारी वृक्ष', 'कॅनन बॉल ट्री'ला 'तोफगोळा वृक्ष' इ. 'करीलीफ'ला कढिलिंब ही तर रूढच संज्ञा आहे; अशी नावे वापरण्यात भाषाशुद्धी व भाषासमृद्धी ह्या दोन गोष्टी साध्य होतात. काही लॅटिन संज्ञांतही संस्कृत संज्ञांचा अंतर्भाव झालेला आढळतो; उदा. पुत्रजीवी (पत्रवंती) या वृक्षाचे लॅटिन नाव 'पुत्रंजीव रॉक्सबर्घाय' असे आहे. आजच्या मराठीतील कित्येक वनस्पतींची नावे संस्कृत, इंग्रजी, अरबी, उर्दू व द्राविडी भाषांतून अपभ्रष्ट रूपात रुढ झाली आहेत हे अनुभवसिद्ध आहे. उदा. 'पॉइनसेटिया' वरून पानचेटी, 'कॉलिफ्लावर' वरून फुलवर, 'कॅबेज' वरून कोबी, 'पोटॅटो' वरून बटाटा, 'टोबॅको (टाबॅकॉस)' वरून तंबाखू (तमाखू); संस्कृत, 'अक्षोट' वरून अक्रोड, 'अतसी' वरून अळशी, 'कुंचला' वरून कुचला; 'फरझ बीन व फ्रेंच बीन' वरून फरसबी, 'सनफ्लावर' वरून सूर्यफूल, 'गुले अबास' वरून गुलबाक्षी (गुलबुश) इत्यादी अनेक उदाहरणे मिळतात. मराठीकरणाचा सुयोग्य प्रयोग व्यक्तिगत न होता अधिकृतरीत्या तज्ञांकडून होऊन सरकारमान्य व्हावा हे उचित; त्यामुळे तशा संज्ञांत एकरूपता येईल. कै. डॉ. रघुवीर यांच्या प्रचंड शब्दकोशात अशा प्रयत्नाने अनेक संस्कृत नावे बनविलेली आढळतात; त्यातील बरीच काही समर्थनीय वाटतात; उदा. 'पर्पल रीथ'ला 'नील हार', 'नार्सिसस'ला 'इंदिरा' (याला हिंदीत 'नर्गीस' रूढ झाला आहे), 'नॅस्टर्शियम'ला 'इंदुशूर' व 'फॅगॅसी'ला 'चिक्कणवल्क कुल' इत्यादी अनेक प्रतिशब्द व्युत्पत्तीनुसार दिलेले आढळतात. पुणे विद्यापीठाने प्रसिद्ध केलेल्या पुस्तिकेत (वानसशास्त्रीय) शेवटी दिलेल्या पुरवणीत काही रूढ इंग्रजी - मराठी नावे दिली आहेत, त्याच धर्तीवर विस्तृत व स्वतंत्र कोश झाल्यास उपयुक्त ठरेल. विश्वकोशाच्या १८ व्या खंडात फक्त विश्वकोशाशी संबंधित वनस्पतींच्या इंग्रजी – मराठी नावांची यादी आली आहे; सध्या ती अपुरी आहे.

वाचकांपुढें आलेली एखादी संज्ञा वा पर्याय कोणत्या इंग्रजी किंवा लॅटिन संज्ञेबद्दल वापरली आहे याचा बोध व्हावा म्हणून प्रस्तुत ग्रंथातील मराठी वा संस्कृत (किंवा अंतर्भूत केलेल्या लॅटिन वा इंग्रजी) संज्ञांची सूची शेवटी दिली आहे; मूळच्या शब्दावलीत काही ग्रीक व लॅटिन संज्ञा (प्रत्यय, उपसर्ग, विशेषणे इ.) दिल्या असून त्यांचा वनस्पतींची नावे बनविण्यात कसा उपयोग केला गेला आहे हे समजण्यास आवश्यक ती वनस्पतींची नावे (रोमन लिपीत) दिली आहेत. इंग्रजीतील कित्येक वैज्ञानिक शब्दकोशात संज्ञांची व्युत्पत्ती दिलेली आढळल्याने तशी येथे देण्याची आवश्यकता वाटली नाही; येथे मराठीत व्याख्या व स्पष्टीकरण देणे हा प्रमुख उद्देश पुढे ठेवून विषयाची मांडणी केली आहे; शिवाय स्थलाभाव आहेच.

पाश्चात्त्य भाषांतील अनेक संज्ञा (वैज्ञानिक, तांत्रिक अथवा सामान्य) रोमन, ग्रीक, लॅटिन इत्यादी जुन्या प्रचलित भाषांशी संबंधित आहेत; त्याचप्रमाणे भारतातील अनेक भाषांतील शब्द संस्कृत व द्राविडी

भाषांतील मूळ शब्दांवरून आले असावेत हे मान्य झाले आहे; कित्येक शब्द फार्सी, उर्दू व अरबी या भाषांतून आले आहेत. ह्या व्याख्यासंग्रहात अंतर्भूत केलेल्या नवीन सुयोग्य (सुटसुटीत, उच्चारणसुलभ, अर्थवाही व व्याकरणशुद्ध) संज्ञा सुचवितांना संस्कृतचा भरपूर उपयोग करणे क्रमप्राप्त असल्याचे अनुभवास आले आहे.

पुणे विद्यापीठाच्या मराठी भाषासमितीचा एक सभासद या नात्याने स्वतः लेखकाने (संपादकाने) असे अनेक शब्द (पारिभाषिक संज्ञा) नव्याने सुचविले होते व ते समितीने स्वीकारून प्रसिद्ध केलेल्या पुस्तिकात समाविष्ट केले आहेत. तसेच लेखकाने पूर्वी 'सृष्टिज्ञान' मासिकातून क्रमशः प्रसिद्ध (इ. स. १९४२) केलेल्या 'पारिभाषिक शब्दसंग्रहात' अनेक शास्त्रीय संज्ञा सुचविल्या होत्या; 'सुलभ वनस्पति-विज्ञान' या स्वतः लिहिलेल्या (इ. स. १९३७) पुस्तकात व इतर अनेक लेखांत (इ. स. १९२८–१९७७) आजपावेतो अनेक नवीन संज्ञा सुचवून वापरातही आणल्या आहेत. मराठी विश्वकोशाच्या १८ व्या खंडातील वनस्पतिशास्त्रासंबंधीच्या अनेक पारिभाषिक संज्ञा त्यापैकीच आहेत. ह्या व्याख्यासंग्रहात काही जुन्या संज्ञा सुधारून घेतल्या आहेत. नवीन सुचविलेल्या काही संज्ञांत सुटसुटीतपणा आणण्यास त्यातील काही पदे गाळून त्यांना संक्षिप्त स्वरूप दिले आहे; उदा. लघुबीजुककोशपर्ण (microsporophyll) या लांबलचक संज्ञेऐवजी लघुबीजुकपर्ण ही संज्ञा सुचविली आहे; तसेच 'लघुबीजुककोशपुंजफल' (microsporocarp) याऐवजी 'लघुबीजुकफल' ही संज्ञा सुचविली आहे; या नूतन स्वरूपामुळे अर्थहानी होत नाही. 'वाहिनीवंत अबीजी वनस्पती' ऐवजी 'नेचाभ पादप' ही नवीन संज्ञा Vascular cryptogams किंवा Pteridophyta या इंग्रजी संज्ञेला समर्पक वाटते, कारण कित्येक इंग्रजी ग्रंथांतून त्याचा सामान्य अर्थ Ferns and their allies (नेचे व त्यांचे स्वकीय) असा दिलेला आहे. येथे सुचविलेल्या संस्कृत पर्यायी संज्ञा मूळच्या इंग्रजीसंज्ञेपेक्षा मोठ्या खास नाहीत व अर्थवाही आहेत.

वनस्पतींच्या अनेक प्रमुख व महत्वाच्या कुलांच्या, गणांच्या आणि वर्गांच्या (वर्गीकरणातील भिन्न दर्जाच्या गटांच्या) काही संज्ञा प्रस्तुत ग्रंथात अंतर्भूत केल्या असून त्यासंबंधीच्या स्पष्टीकरणात भिन्न मते व वर्णनात्मक तपशील अपरिहार्य वाटल्याने दिला आहे. तेथे फक्त त्रोटक व्याख्या दिल्यास मतभेद होणे शक्य असल्याने तपशिलाचा प्रपंच करणे प्राप्त झाले. आज वनस्पतिशास्त्रातील विभाग, वर्ग, कुले, गण व वंश इत्यादींच्या वर्गीकरणातील व्याप्तीसंबंधी शास्त्रज्ञांत मतभेद असल्यामुळे भिन्न देशांत भिन्न पद्धती रूढ आहेत व पाठ्य पुस्तकांतून व इतर अधिकृत ग्रंथातूनही या मतभेदांचे दर्शन घडते. नवीन संशोधनानुसार नव्या समजुती व नवे संकेत यांचा प्रसार होत असून वर्गीकरणात बदल होत आहेत; वनस्पतींची मूळची लॅटिन नावे (वंश व जाती) बदलत आहेत; इतकेच नव्हे, तर त्यांचा अंतर्भाव कधी नवीन कुलात किंवा गणात केला जात आहे; कुलांना गणाचा दर्जा देणे किंवा गणांची व्याप्ती कमी करणे किंवा वाढविणे असेही बदल होत आहेत. याच कारणास्तव अंतर्भूत केलेल्या काही कुलांची व गणांची तपशीलवार लक्षणे देणे भाग पडले आहे. कुल व गण यांचे मराठी पर्याय त्या त्या गटातील प्रमुख व परिचित वनस्पतीच्या संस्कृत किंवा मराठी नावाने सुचविले आहेत; तथापि त्याबद्दल मतभेद होणे साहजिक आहे, म्हणून त्यासंबंधीची मूळची लॅटिन संज्ञा देवनागरीत दिली आहे. इंग्रजीत कुलांची लॅटिन नावे बहुधा प्रमुख वंशाच्या लॅटिन नावावरून व गणांची नावे प्रमुख कुलनामावरून दिली जातात; उदा– Asclepiadaceae या कुलाचे नाव *Asclepias* या वंशनामावरून पडले आहे. मराठीत 'काकतुंडी कुल' असा पर्याय वापरणे योग्य ठरेल कारण *Asclepias curassavica* L. ही काकतुंडी नावाची भारतातील वनस्पती *Asclepias* वंशातील आहे. पण ती परिचित व सामान्य नसल्याने 'रुई' या त्याच कुलातील पण भिन्न वंशातील व फार सामान्य जातीवरून 'रुई कुल ही संज्ञा त्या कुलाला सुचविली आहे. 'करंबा कुल' या संज्ञेऐवजी 'पारिजातक' कुल ही संज्ञा ओलिएसी (Oleaceae) नावाच्या कुलाला सुचविली आहे. कारण ओलिया वंशातील करंबा (*Olea dioica* Roxb.) फारशी परिचित वनस्पती नाही; याच कुलाला 'मालती कुल' असेही नाव दिलेले आढळले; मालती हे नाव दोन भिन्न वनस्पतींना दिल्याचे आढळते, त्यामुळे गोंधळ होण्याचा संभव अटळ होतो; एका सामान्य वनस्पतीला संस्कृतात अनेक नावे असल्यामुळे संस्कृत नावाचा उपयोग सावधगिरीनेच करावा लागतो.

कोणत्याही पारिभाषिक संज्ञेच्या व्याख्येत किंवा स्पष्टीकरणात सोपेपणा आणण्यास त्यात इतर पारिभाषिक संज्ञा टाळणे जितके आवश्यक तितकेच त्या टाळणे कठीण असते. काही संज्ञा मौलिक असल्याने त्या शेकडो वेळा पुनः पुनः चर्चेत येतात व दरवेळी त्यांचेही स्पष्टीकरण करण्यात मूळच्या व्याख्येचा अतिविस्तार होतो. स्थलाभावी व व्याख्येचा सुटसुटीतपणा राखण्यास काही संज्ञा पुनः पुनः वापरल्या आहेत व आवश्यक तेथे त्यांच्याशी संबंधित संज्ञांचा किंवा त्यांच्या इंग्रजी पर्यायांचा संदर्भ 'पहा' या सूचनेने दिला आहे; तेथे अधिक माहिती मिळतेच आहे; तसेच एखाद्या संज्ञेच्या उलट अर्थाच्या संज्ञेचाही उल्लेख 'पहा' या सूचनेने दिला आहे. एखादी विशेषणात्मक संज्ञा कोणत्या नामाला उद्देशून वापरली जाते हे कळण्यास, त्या व्याख्येच्या अथवा स्पष्टीकरणाच्या शेवटी ते नाम कंसात दिले आहे व जरूर तेथे पुढे उदाहरणही दिले आहे. एखाद्या संज्ञेचा इतर अनेक संज्ञांत उपसर्ग किंवा प्रारंभिक भाग म्हणून समावेश असल्यास पुढील (त्याखाली येणाऱ्या) इतर संज्ञांचा तो पहिला भाग आडव्या लांबट रेषेने दर्शविला आहे; तसेच त्या रेषेपुढील स्वल्पविरामामुळे रेषेऐवजी येणारी संज्ञा विरामापुढील संज्ञेनंतर आहे असे समजावे.

' पुष्पसूत्र ' या संज्ञेच्या स्पष्टीकरणात ते मराठीत कसे लिहिता येईल याची रूपरेखा दिली आहे. त्यामध्ये फुलातील भिन्न मंडलाकरिता वापरलेल्या लॅटिन संज्ञाच्या आद्याक्षरांचा उपयोग सर्व इंग्रजी ग्रंथांतून कसा केला जातो व तसेच फुलांच्या संरचनेसंबंधीची काही चिन्हे त्या सूत्रात कशी उपयोगात आहेत हे दर्शविले आहे. एखाद्या इंग्रजी किंवा लॅटिन वनस्पतिवर्णनात हा आंतरराष्ट्रीय संकेत पाळणे आवश्यक असते; परंतु मराठी पुस्तकांतील वनस्पतिवर्णनातील पुष्पसूत्रात, मराठी संज्ञेनुसार (पण आंतरराष्ट्रीय साच्यात), फुलाची संरचना कशी दर्शविता येईल हेही तेथे सुचविले आहे; त्यात आंतरराष्ट्रीय चिन्हांचा उपयोग केला आहे. फक्त पुष्पदलांच्या मंडलांच्या (संवर्त, पुष्पमुकुट, केसरमंडल व किंजमंडल) संस्कृत संज्ञांची आद्याक्षरे (सं, पु, के व किं) वापरता येतात असे सुचविले आहे.

एखादी इंग्रजी संज्ञा दोन किंवा अधिक अर्थाने वापरात असल्यास तिचे मराठी पर्याय आवश्यक तेथे कंसात क्रमांक घालून दिले आहेत व भिन्न व्याख्या त्या त्या पर्यायी संज्ञेच्या क्रमांकापुढे दिल्या आहेत. इंग्रजी संज्ञेपुढे कंसात काही ठिकाणी पर्यायी इंग्रजी संज्ञा दिल्या असून कधी कधी लॅटिन किंवा ग्रीक संज्ञेचा इंग्रजी पर्याय किंवा अर्थ दिला आहे. वंश, कुल, गण, वर्ग इत्यादी गटवाचक संज्ञा मोठ्या टंकांत दिल्या असून वनस्पतींची लॅटिन नावे रोमन लिपीत असल्यास तिरप्या टंकात दिली आहेत. देवनागरीतील लॅटिन नावे साध्या टंकातच आहेत. वनस्पतिशास्त्र व प्राणिशास्त्र या दोन्हींत वापरात असलेल्या काही सामान्य इंग्रजी संज्ञा दिल्या असून, भिन्न अर्थी असल्यास तसे स्पष्टीकरण दिले आहे.

सध्या प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण-क्रमात वापरात येऊन रूढ होत असलेल्या जीवशास्त्रीय मराठी संज्ञा, शक्य तो येथे दिलेल्या व्याख्येशी जुळत्या असतील, त्यांचा अंतर्भाव पर्यायी म्हणून केला आहे; अशा काही संज्ञा (पर्याय) सूचीमध्ये पहिल्या संज्ञेपुढे कंसात दिल्या आहेत, त्यावरून त्या कोणत्या इंग्रजी संज्ञेकरिता आल्या आहेत ते समजू शकेल.

वनस्पती (किंवा प्राणी) यांच्या नैसर्गिक वर्गीकरणात त्यांच्यामध्ये आढळलेले साम्य व भेद विचारात घेऊन लहानमोठे गट केले जातात. सर्वात मोठा गट विभाग या नावाने ओळखला जात असून त्यामध्ये अनेक वर्ग अंतर्भूत असतात. प्रत्येक वर्गात काही गणांचा समावेश असून प्रत्येक गणात काही कुले समाविष्ट करतात. अनेक वंश एका कुलात व शेवटी अनेक जातींचा एक वंश केलेला आढळतो. हे स्थूल मानाने केलेले वर्गीकरण अनेकदा अपुरे पडल्याने काही पद्धतीत मध्यम प्रकारचे गट केले जातात. जाती हा गट अनेक उपजातींचा व उपजातीत अनेक प्रकार केलेले आढळतात. तसेच एका कुलात काही उपकुले व उपकुलात काही गोत्रे समाविष्ट करून एका गोत्रात काही गण अंतर्भूत करतात. विभागाचे उपविभाग व एका वर्गाचे काही उपवर्ग केलेले आढळतात; थोडक्यात, विभाग, उपविभाग, वर्ग, उपवर्ग, गोत्र, गण, उपगण, कुल, उपकुल, वंश, जाती, उपजाती व प्रकार इत्यादी भिन्न दर्जातील एककांची क्रमवार मांडणी केली जाते. सर्वांत खालच्या गटातील व्यक्तीत साम्य अधिक व वरच्या गटातील व्यक्तींशी तुलना करता अधिक भेद असल्याचे आढळते. हे भेद जसजसे खालून वर जावे तसतसे वाढत जातात. कधी एखाद्या वंशात एकच

जाती व एखाद्या कुलात एकच वंश किंवा एखाद्या गणात एकच कुल असेही वर्गीकरण आढळते. निरनिराळ्या दर्जावरील गटांची व्याप्ती हा कधी कधी वादग्रस्त विषय बनल्याने वर्गीकरणात भिन्नता येते. यासंबंधीचा तपशील व काही उदाहरणे प्रस्तुतच्या व्याख्यासंग्रहात त्या त्या गटांच्या स्पष्टीकरणात समाविष्ट केली आहेत. उदा. आंबा, काजू, बिब्बा व चारोळी या भिन्न जाती भिन्न वंशांतील असून एकाच आम्रकुलात घातल्या जातात; ही तीनही फुलझाडे असल्याने व त्यांच्या बीजात दोन दलिका असल्याने त्यांचा समावेश बीजी विभागातील फुलझाडें (आवृतबीज) या उपविभागात व द्विदलिकित वर्गातील अरिष्ट(रिठा) गणात (सॅपिंडेलिझमध्ये) व आम्रकुलात (ॲनाकार्डिएसीमध्ये) केला जातो. आंब्याच्या भिन्न प्रकारांचा (हापूस, पायरी, लंगडा, बलसाड, मानकोर व तोतापुरी) अंतर्भाव आंबा, मँजिफेरा इंडिका ह्या लॅटिन नावाच्या एकाच जातीत केला जातो.

प्रस्तुतच्या व्याख्यासंग्रहाची छपाई सुरू असताना कित्येक पारिभाषिक संज्ञांचा उल्लेख राहून गेल्याचे आढळले; ती उणीव भरून काढण्याकरिता ‘ पुरवणी ’ लिहून काढण्याची आवश्यकता भासली; म्हणून तिचा स्वतंत्र अंतर्भाव शेवटी केला आहे.

व्याख्यासंग्रहाच्या निर्मितीत संकलन व लेखन ह्या दोन्हींचा समावेश होतो; त्यातील जबाबदारीची जाणीव लेखकास आहे. अडचणींची जाणीव ‘ जावे त्याच्या वंशा तेव्हा कळे. ’ प्रयत्न करूनही काही चुका राहून जाणे ही गोष्ट स्वाभाविक वाटते; म्हणून वाचकांनी त्या चुका दाखवून द्याव्या अशी आग्रहाची विनंती आहे. पुनरावृत्ति काढण्याचे भाग्य लाभल्यास त्या चुकांची दुरुस्ती करणे शक्य होईल. सध्या छापील मजकुरात आढळून आलेले मुद्रणदोष व इतर दोष **शुद्धिपत्रात** अंतर्भूत केले आहेत; वाचकांनी त्याची दखल अवश्य घ्यावी.

ऋणनिर्देश

प्रस्तावनेत उल्लेख केल्याप्रमाणे पुणे विद्यापीठाने वैज्ञानिक संज्ञांचे व्याख्यासंग्रह लिहिले जावे असे तत्त्व मान्य केल्यानंतर प्रा. गो. रा. परांजपे (आय्. ई. एस्., निवृत्त) यांनी त्याप्रमाणे वास्तव, रसायन व गणित या विषयांतील संज्ञांचा व्याख्यासंग्रह लिहिण्यास सुरवात केली. त्याच वेळी वनस्पति-शास्त्रातील संज्ञांचा व्याख्यासंग्रह मी लिहावा अशी विनंति मला केली होती. त्यांनी आपले कार्य पूर्ण केल्याला आज सात वर्षे होऊन गेली. परंतु माझा वेळ अन्य कार्यात (मराठी विश्वकोश वाई, येथे अभ्यागत संपादकाच्या कामात व इतर काही कार्यात) गेल्याने व्याख्यासंग्रहाचे काम रेंगाळत पडले; ही एक मी इष्टापत्तीच समजतो कारण त्यामुळे वाई येथील कार्यालयात वनस्पतिशास्त्रावरील अनेक नवनवीन ग्रंथाचे जवळून परिशीलन करण्याची अमोल संधी मला मिळाली व त्यामुळे प्रस्तुतचा व्याख्यासंग्रह अधिक अद्ययावत व विस्तृत करता आला. या अवधीत प्राचार्य परांजपे यांनी माझ्यावर टाकलेल्या ह्या कार्याची पुनः पुनः आठवण दिली नसती तर हे कार्य आणखीच रेंगाळले असते. त्यांनी स्वतः कार्यरत राहून मला आपल्या उदाहरणाने प्रोत्साहन दिले, इतकेच नव्हे, तर काही उपयुक्त सूचनाही केल्या याबद्दल त्यांचा मी फार आभारी आहे.

“ मराठी विश्वकोशाच्या ” प्रमुख संपादनाचे प्रचंड कार्य ज्यांनी आज सुमारे सतरा वर्षे सुरू ठेवले आहे व त्याचबरोबर महाराष्ट्र शासनाच्या साहित्य आणि संस्कृति मंडळाचे अध्यक्ष या नात्याने साहित्याच्या क्षेत्रातील विविध कार्येही जोमाने चालू ठेविली आहेत, त्या प्रकांडपंडित पद्मभूषण तर्कतीर्थ श्री. लक्ष्मणशास्त्री जोशी, डि. लिट्. यांचा मी ऋणी आहे. गेली सुमारे बारा-तेरा वर्षे मी त्यांच्या सहवासात असल्याने त्यांची अभ्यासू वृत्ती, विवेचक बुद्धी, विद्वत्ता व अखंड कार्यरत असण्याचे व्रत इत्यादींचा प्रभाव माझ्या ह्या कार्याला पोषक ठरला आहे, हे मान्य करण्यात मला अभिमान वाटतो; त्यांनी केलेल्या काही सूचनांबद्दल व या ग्रंथात अंतर्भूत केलेल्या निवेदनाबद्दल त्यांचे आभार मानण्यास शब्द अपुरे पडतात.

हा व्याख्यासंग्रह जिज्ञासू वाचकांकरिता सादर करीत असताना माझ्या तीर्थरूपांचे स्वाभाविक स्मरण मला होत आहे. माझे वडील तीर्थरूप कै. डॉ. आत्माराम गोपाळ परांडेकर, एल्. एम्. ॲन्ड एस्. हे इ. स.

१९०१–२ च्या सुमारास 'ग्रंथमाला' या तत्कालीन (इ. स. १८९४–१९०६) व कोल्हापुरातून प्रसिद्ध होत असलेल्या प्रतिष्ठित नियतकालिकात लेखन करीत असत. विशेषतः वनस्पतिविषयक व दीर्घायुष्यविषयक त्यांचे लेखन त्यावेळी प्रसिद्ध झाले; परंतु त्यांच्या अकाली निधनामुळे मराठीत शास्त्रीय लेखन करण्याची त्यांची इच्छा अपूर्ण राहिली. त्यांचे हे लेखन मी पुढे वनस्पतिविषयक जुने वाङ्मय अभ्यासत असताना माझ्या वाचनात आले. त्यामुळे आपण अशा प्रकारचे लेखन करावे, ही प्रेरणा निर्माण झाली. वडिलांची शास्त्रीय लेखनाची इच्छापूर्ती करण्याचे आपले कर्तव्य असल्याची जाणीवही त्या लेखनामागे होती. त्याप्रमाणे इ. स. १९२८ पासून आज १९७७ पर्यंत मी लेखनाचा क्रियाशील प्रयत्न करीत आलो आहे. माझ्या हातून जे काही थोडेफार इंग्रजी व मराठी शास्त्रीय लेखन झाले, त्याच्यामागे अशी तीर्थरूपांच्या लेखनाची प्रेरणा आहे, हे मला नम्रतापूर्वक व अभिमानपूर्वक सांगावेसे वाटते. त्यांच्याबद्दलच्या कृतज्ञताबुद्धीने मी हा व्याख्यासंग्रह त्यांना समर्पित केला आहे.

विद्यार्थीदशेत वनस्पतिशास्त्राच्या अभ्यासात मुंबई येथील इन्स्टिटयूट ऑफ सायन्समधील, वनस्पति-शास्त्राचे प्रमुख, शास्त्रीय लेखक व 'सृष्टिज्ञान' मासिकाच्या आद्य संस्थापकांपैकी एक सदस्य, कै. प्रा. श्री. ल. आजरेकर आय. इ. एस. (निवृत्त) यांनी मला मार्गदर्शन तर केलेच परंतु त्यानंतरच्या कालात, विशेषतः मराठीत शास्त्रीय लेखन करण्यास त्यांनी वेळोवेळी प्रोत्साहन दिले, ही गोष्ट येथे कृतज्ञतापूर्वक नमूद करणे हे माझे कर्तव्य समजतो.

कोल्हापूर येथील शिवाजी विद्यापीठातील वनस्पतिशास्त्र-शाखेचे प्रमुख, प्रा. डॉ. गो. वि. जोशी, एम्. एससी. पीएच्. डी. यांनी ह्या ग्रंथाचे हस्तलिखित काळजीपूर्वक तपासून बहुमोल सूचना केल्या व अनुकूल अभिप्राय व्यक्त केला याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानणे आवश्यक आहे.

माझे स्नेही व जुने व्यवसायबंधू प्रा. डॉ. व. स. जोशी, एम्. ए., पी एच्. डी. (हल्ली वाई येथील महाविद्यालयातील मराठीचे विद्वान प्राध्यापक) यांनीही हस्तलिखित तपासून व चर्चा करून काही उपयुक्त सूचना केल्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

महाराष्ट्र शासनाच्या साहित्य–संस्कृति मंडळाने हा ग्रंथ प्रसिद्धीकरिता स्वीकारून माझ्या अल्पशा कार्याचे चीज केल्याबद्दल मी मंडळाला धन्यवाद देत आहे.

ग्रंथाच्या शेवटी दिलेल्या यादीतील संदर्भग्रंथांचा मी उपयोग करून प्रस्तुत ग्रंथातील मजकुरात शक्य तो अचूकपणा आणण्याचा प्रयत्न केला, त्यासंबंधी त्या सर्व ग्रंथांच्या लेखकांचा व प्रकाशकांचा मी आभारी आहे.

शेवटी, ह्या ग्रंथाची छपाई काळजीपूर्वक व सुबक प्रकारे करून ती अल्पावधीत पूर्ण केल्याबद्दल वाई येथील प्राज्ञ प्रेसचे व्यवस्थापक व कर्मचारी यांचेही ऋण मान्य करणे प्राप्त आहे.

वाई, दि. ३० जुलै
१९७७

शं. आ. परांडेकर
संपादक

वैज्ञानिक पारिभाषिक संज्ञा

(वनस्पतिशास्त्र-व्याख्यासंग्रह)

A

A **ए; A**

फुलाच्या सूत्रमय वर्णनात (पुष्पसूत्रात) वापरण्याचे केसरमंडलासंबंधीचे व इंग्रजीतील अँड्रोशियमचे आंतरराष्ट्रीय आद्याक्षर; फुलांतील ह्या नर पुष्पदलांची संख्या या आद्याक्षरापुढे लिहून दर्शविता येते.
पहा floral formula; androecium.

a- **अ-, -शिवाय, -हीन**

अभावदर्शक उपसर्ग; प्रत्ययाप्रमाणेही उपयुक्त.
पहा apetalous, aphyllous.

ab- **अप - , अ-**

अनित्यवाचक, दूरत्व अथवा विरुद्धपणा दर्शविणारा उपसर्ग.

abaxial **अपाक्ष; अक्षविमुख**

खोड अथवा अक्ष यांच्या विरुद्ध बाजूकडील अथवा त्यांच्या केंद्रापासून दूर असलेला (अवयव, उपांग इ.).

— side **अपाक्ष (अक्षविमुख) पार्श्व**

खोडापासून दूर असलेली (पानाची) बाजू.

— sporangium **अपाक्ष बीजुककोश**

पानाच्या अथवा त्यासारख्या अवयवाच्या खालच्या पृष्ठभागावर असलेली प्रजोत्पादक सूक्ष्म घटकांची (बीजुकांची) पिशवी; उदा. नेचे; पहा spore.

— surface of the leaf **अपाक्ष पर्णपृष्ठ**

खोडाच्या विरुद्ध बाजूस असलेला पानाचा पृष्ठभाग.

aberration **विपथन**

नित्यापासून भिन्न (अनित्य) प्रकार; उदा. परिस्थितीतील विशिष्ट घटकामुळे किंवा अनित्य अंतस्थ घटनेमुळे प्राप्त झालेले एखाद्या वनस्पतीतील विशिष्ट लक्षण किंवा लहान मोठ्या अवयवाचा अनित्यपणा; पहा chromosome.

abiogenesis **अजीवजनन; जडोत्पत्तिवाद**

जड किंवा निर्जीव वस्तूपासून सर्व सजीव सहज उत्पन्न झाले असावे अशी जुनी समजूत; पहा biogenesis; special creation.

abjection **अपक्षेपण**

तुटून किंवा अलग होऊन जोराने फेकले जाण्याची प्रक्रिया; उदा. काही कवक वनस्पतींची बीजुके बीजुकधरापासून सुटून निघण्याचा प्रकार.

— of spores **बीजुकक्षेपण**

वर वर्णिल्याप्रमाणे बीजुकांचे तंतूपासून तुटून जाणे.

abjunction **विबीजुकसंभव**

विशेष प्रकारची बीजुके तंतूपासून पडद्यांनी अलग होऊन बनण्याचा प्रकार; पहा conidium.

abnormal **असामान्य; विकृत**

सामान्यपणे न आढळणारे; उदा. फार मोठे फळ; नित्यापेक्षा अधिक मोठा किंवा संख्येने अधिक (अवयव); एका केळाच्या सालीत दोन स्वतंत्र मगज.

abnormality **विकृति**

वैचित्र्य दर्शविणारी निर्मिती; अनित्यता.

abortion **(१) अविकसन; (२) गर्भाभाव; (३) गर्भपात**

(१) एखाद्या अवयवाची अर्धवट वाढ किंवा क्वचित वाढ खुंटण्याची प्रक्रिया. उदा. कळ्या किंवा बारीक अपक्व फळे गळून पडणे; फुलांतील केसरदलात संक्षेप; (२) पक्व बीजातील गर्भाच्या अभावामुळे बीज वांझ असण्याचा प्रकार; (३) गर्भ गळून जाण्याची प्रक्रिया.

abortive **अविकासित; सदोष; वंध्य**

अर्धवट बनलेला किंवा अवशेषरूप (अवयव); उदा. सूर्यफुलाच्या किरण पुष्पकातील वांझ किंजमंडल; बीजके नसलेला किंजपुट; न रुजणारे बी.

abscence **अनुपस्थिति**

व्यक्तीतील एखाद्या लक्षणाबद्दल जबाबदार असलेल्या जनुकाचा अभाव; पहा presence; gene.

absciss (abscission) layer **अपाच्छेदक स्तर**

पान अथवा तत्सम अवयव निसर्गतः गळून पडण्यापूर्वी खोड व पानाचा (देठाचा) तळ यांमध्ये प्रथम अस-

लेला व नंतर हळुहळू नाश पावणारा विशिष्ट कोशिकांचा थर; याच्या खोडाकडील बाजूस बुचासारख्या पदार्थाच्या घटकांचा (त्वक्षा) थर असल्याने पान गळून पडल्यावर खोडाचा भाग सुसंरक्षित राहतो; पहा cork.

abscission अपाच्छेदन; झड

स्वाभाविकपणे अवयव गळून पडण्याची (झडण्याची) वर वर्णिलेली प्रक्रिया. उदा. काही झाडांच्या सालीचे तुकडे, पाकळ्या, फळे इ.

absorb शोषणे

बाहेरील द्रवरूप अथवा वायुरूप पदार्थ शरीरात ओढून घेणे; यात बहुधा भौतिक प्रक्रियेचा (विसृति) संबंध असतो; पहा diffusion.

absorbability शोषणीयता; शोषणक्षमता.

शोषून घेण्याचे सामर्थ्य.

absorbent root शोषक मूळ

शोषण करणारे मूळ.

absorption (१) शोषण; (२) अभिशोषण

(१) शोषून घेण्याची प्रक्रिया [कार्य];
(२) विशेषप्रकारे [विसृतीने] झालेली शोषणाची प्रक्रिया.

abstriction त्वबीजुकक्षेपण

विशिष्ट तंतूच्या टोकास बनलेली बीजुके आकुंचनाने सुटी होऊन फेकली जाणे; या संज्ञेत बीजुकसंभव व अपाच्छेदन ही अभिप्रेत आहेत.

Acanthaceae वासक कुल; ॲकँथेसी

वासक (अडुळसा), कोरांटी, कोळसुंदा इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल; बेंथींच्या वर्गीकरणाप्रमाणे या कुलाचा समावेश नीर-ब्राह्मी गणात (स्क्रोफ्यूलारिएलीझ) केला असून हचिन्सन यांनी पर्सोनेलीझ गणामध्ये केला आहे. ह्या कुलातील वनस्पतींची लक्षणे : पाने समोरासमोर व पंचभागी सच्छदक फुले; संवर्त व पुष्पमुकुटातील भाग जुळलेले, व्दोष्ठी किंवा द्वयोष्ठक; केसरदले २-५; दोन जुळलेली किंजदले; किंजपुट ऊर्ध्वस्थ; बोंड प्रकारचे फळ व त्यात बीजे तळाशी असलेल्या आकड्यासारख्या भागास चिकटलेली असतात; पहा Scrophulariaceae; retinacula.

acanthaceous (१) कंटकित; (२) वासक कुलोत्पन्न

(१) काटेरी; (२) वासक कुलांतील (वनस्पती); उदा. तालीमखाना (*Asteracantha longifolia* Nees.).

acaulescent अस्कंध; स्कंधहीन; क्षोडहीन

जमिनीवर (सहज) न दिसणारे खोड असलेली (वनस्पती); उदा. घायपात; कोरफड; कांदा; शेवरा (*Phoenix acaulis* Roxb.) इ.

accelerator प्रवेगकर

वितंचकाची क्रिया अधिक वेगाने घडविणारे (विद्युत् विच्छेद्य) द्रव्य; पहा enzyme.

accessory अतिरिक्त; गौण; साहाय्यक

प्रमुख अवयवाशिवाय इतर (अधिक); उदा. आगंतुक व साहाय्यक कळ्या.

— fruit अतिरिक्त फळ

किंजपुटाखेरीज फुलातील इतर भागांपासून (पुष्पासन, देठ, इ.) बनलेला फळासारखा मांसल अवयव; उदा. काजू, सफरचंद, स्ट्रॉबेरी इ.

accrescent सहवर्धिष्णु

इतर अवयवाबरोबर वाढत जाऊन न गळता राहणारा; उदा. फळाबरोबर वाढत जाणारा फुलातील एखादा अवयव (वांग्याचा संवर्त; काजूचा देठ).

accumbent संमुख

समोरासमोर निकट असलेले; उदा. दलिका (हरभरा, वाटाणा).

aceae -कुल

कुलवाचक लॅटिन संज्ञा बनविताना लॅटिन वंशनामापुढे लावण्याचा प्रत्यय; उदा. वृन्ताक (वांगे) कुल (Solanaceae या नावात *Solanum* या वंशनामापुढे प्रत्यय लावला आहे); वांग्याचे शास्त्रीय नाव *Solanum melongena* L. हे आहे.

aceous - प्रमाणे; - सम

वनस्पतींच्या लॅटिन वंशनामापुढे किंवा कुलनामापुढे विशेषणात्मक संज्ञा बनविण्यास लावलेला प्रत्यय; उदा. गुलाबसम अथवा गुलाबाप्रमाणे किंवा गुलाब कुलातील; पहा Rosaceous.

acellular अकोशिकेय; अकोशिक

कोशिकायुक्त संरचना नसलेले; उदा. सर्व जड वस्तू (दगड, खनिजे इ.).

acephalous अशीर्षक

डोक्यासारखा भाग नसलेला (अवयव).

Aceraceae किनार कुल, ॲसरेसी

किनार (ॲसर किसीयम), मॅपल, सिकॅमूर, शुगर मॅपल इत्यादी विशेषतः उत्तर गोलार्धातील द्विदलिकित फुलझाडांचे कुल; बेंथॅम व हूकर यांनी या कुलाचा समावेश

अरिष्ट (रिठा) गणात केलेला आढळतो. प्रमुख लक्षणे : वृक्ष व झुडपे; साधी, पिसासारखी किंवा हस्ताकृती खंडित, समोरासमोर पाने; द्विलिंगी किंवा एकलिंगी, अरसमात्र फुले; संदले व प्रदले ४–५; कधी पाकळ्या नसतात; केसरदले बहुधा ८; किंजदले दोन व ऊर्ध्वस्थ; केसरदलाबाहेर किंवा मध्ये बिम्ब; किंजपुटात दोन कप्पे व प्रत्येकात दोन बीजके; दोन पंखांचे व शुष्क (पालिभेदी) फळ, किंवा सपक्ष कृत्स्नफळ. अपुष्क बिया.

acerose सूच्याकृति; सूचिसम

सुईसारखे टोक, धारदार कडा व अत्यंत निमुळते; उदा. चीड- (चिल) चे पान; शतावरीची फांदी.

achene कृत्स्नफल

शुष्कफळाचा एक प्रकार; हे न फुटणारे, एकबीजी, पातळ सालीचे, एका किंजदलाचे व ऊर्ध्वस्थ किंजपुटापासून बनलेले असून बीजावरण व फलावरण अलग असतात; उदा. मोरवेल, स्ट्रॉबेरी, कमळ यांच्या फळातील एक सुटा भाग.

achenial fruit कृत्नाभ फल

सर्वसाधारणपणे वर वर्णन केल्याप्रमाणे शुष्क एकबीजी व न तडकणारे कोणतेही फळ; उदा. सूर्यफूल, माठ, मका, गहू इ.

achlamydeous अपरिदल

परिदले (संवर्त व पुष्पमुकुट) नसलेले; उदा. अळू, केवडा यांची फुले.

acicular leaf सूचिपत्र ; सूचिपर्ण

पहा acerose.

acorn छदककपाली; वंजुफल

लहान छदांच्या पेल्याने वेढलेले ओक (वंजू) चे (किंवा तत्सम) कवची फळ.

acquired अर्जित; संपादित

स्वतःच्या प्रयत्नाने मिळविलेले किंवा परिस्थितीच्या प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष परिणामामुळे घडून आलेले (फरक); उदा. पुरेशा पोषणाभावी वनस्पतीस आलेला खुरटेपणा; एकाच बाजूने सतत लागलेल्या वाऱ्यामुळे आलेला बाक.

acro – अग्र –

टोक किंवा शेंडा या संदर्भात उपसर्गाप्रमाणे वापरलेली संज्ञा.

— carpus अग्रफलयुक्त; अग्रफली

शेंडेफळ असलेले.

— petal अग्रवर्धी

केवळ टोकाशीच वाढणारे (खोड, अक्ष, इ.).

— — succession अग्रवर्धी अनुक्रम

खोडाच्या किंवा इतर अवयवांच्या टोकास सदैव वाढ होत राहिल्याने, कोवळे भाग टोकाजवळ व जून भाग क्रमाने खाली असण्याचा प्रकार; उदा. बहुतेक खोडे व काही फुलोरे; सर्वसाधारण मुळे; पहा basipetal.

actino– अरीय; अर–

आरे (किरणासारखे भाग) असलेला; उदा. मोरपंखी (*Actiniopteris dichotoma* Bedd.) या नेचाची पाने.

—meter प्रकाशमापक

छायाचित्राच्या कागदाचा उपयोग करून प्रकाशाच्या भिन्न तीव्रतेचे मापन करण्याचे उपकरण.

— morphic अरसमात्र; नियमित

एखाद्या अवयवाच्या (उदा. फूल) केंद्रातून कोणतीही संपूर्ण आडवी रेषा काढल्यास दोन सारखे भाग होतात अशी संरचना; उदा. धोतरा, जास्वंद, गुलाब इत्यादींची फुले; हे लक्षण दर्शविण्याकरिता ⊕ हे आंतरराष्ट्रीय चिन्ह वापरतात; पहा floral formula.

— stele तारकारंभ

खोडाच्या किंवा मुळाच्या अंतर्रचनेत प्रकाष्ठ व परिकाष्ठ परस्पराशी किरणाप्रमाणे एकाआड एक मांडलेली असण्याचा (रंभाचा) प्रकार; उदा. बहुतेक मुळे; लायकोपोडियमचे खोड; पहा stele.

activator प्रभावक; क्रियाप्रवर्तक; त्वरक

वितंचकाची क्रिया चालू करणारा पदार्थ; येथे वितंचक स्वयंपूर्ण नसते; कधी कधी हा क्रियाप्रवर्तक धातुस्वरूप असतो; पहा proenzyme; coenzyme.

active सचेष्ट; सक्रिय; क्रियाशील

नैमित्तिक किंवा सतत हालचाल करणारे; सुप्तावस्थेत नसून वाढ होत असलेले; उदा. गंतुक, बीजुक, कळी इ. पहा dormant.

— transport क्रियाशील परिवहन

पाणी किंवा अन्नद्रव्य यांचे जलद स्थलांतर.

aculeus कंटक; काटा

कठीण, तीक्ष्ण उपांग.

aculeate कंटकित; काटेरी

काटे असणारे; तीक्ष्ण टोक असलेले; उदा. वेडी बाभूळ (*Parkinsonia aculeata* L.). कणगर (*Dioscorea aculeata* L.)

acuminate प्रकुंचित; पुच्छाकार

शेपटीसारखे हळूहळू निमुळते होत गेलेले; उदा. पिंपळाच्या पानाचे टोक; सफेद कचनार (*Bauhinia acuminata* L.).

acute आकुंचित; लघुकोनी; टोकदार

लघुकोनासारखे टोकदार; उदा. कण्हेरीच्या पानाचे टोक खैरचाफा (*Plumeria acutifolia* Poir); दोडका (*Luffa acutangula* [L.] Roxb.)

acyclic अमंडलित; अचाक्रिक; अचक्रीय

चक्राकार किंवा मंडलाकार मांडणी नसलेली; मळसूत्राप्रमाणे सर्पिल मांडणी असलेली (पाने किंवा पुष्पदले); उदा. कमळाचे फूल; पहा cyclic.

ad- -कड; जवळचे

या अर्थी उपसर्ग; मराठीत प्रत्ययासारखा उपयोग करतात; पहा adaxial.

adapt जमवून घेणे

जरूर ते शारीरिक फरक घडवून परिस्थितीशी समरस होणे.

adaptability अनुयोजकता

परिस्थितीशी जमवून घेण्याची (समरस होण्याची) क्षमता; हे सर्व सजीवांचे लक्षण समजले जाते.

adaptation अनुयोजन; अनुकूलन

बदलत्या परिस्थितीशी समरस होण्याची प्रतिक्रिया.

adaptive (inducible) enzyme अनुकूली वितंचक

जिवंत कोशिकेतील चयापचयात, परिस्थितिसापेक्ष विशिष्ट कार्यद्रव्यांनी तेथेच निर्मिलेले नवीन आणि विशिष्ट वितंचक (कार्बनी निदेशक); उदा. एश्चेरिया कोली या सूक्ष्मजंतूंचे काही वाण ग्लूकोज व अमोनिया या कार्बनयुक्त व नायट्रोजनयुक्त प्राथमिक उद्गमावर वाढविले असता त्यांमध्ये पूर्वी नसलेली अनेक वितंचके नंतर बनवून उपयोगात आणली जातात, असे काही प्रयोगांती आढळले आहे; पहा enzyme.

adaptor RNA (+RNA) योजक आरएनए

प्रथिन संश्लेषणात प्रभावित अमिनो अम्ल ज्या विशिष्ट लहान, विद्राव्य आरएनए रेणूला चिकटून राहतात, त्याला ही संज्ञा वापरतात; पहा RNA.

adaxial अभ्यक्ष; अक्षसंमुख

खोडासमोरचे; खोडाजवळचे; अक्षालगत असलेले; उदा० सिलाजिनेला किंवा लायकोपोडियम या वनस्पतींचे बीजुककोश; पहा ventral.

— surface of the leaf अभ्यक्ष पर्णपृष्ठ

पान खोडाशी समांतर नसल्यास, पानाची वरची (प्रकाशाकडे वळलेली) बाजू व ते समांतर असल्यास खोडाकडे असलेली बाजू (पृष्ठभाग).

— sporangium अभ्यक्ष बीजुककोश

पानाच्या किंवा तत्सम अवयवाच्या बगलेतील बीजुकांची पिशवी.

adelphous ससंघ

फुलातील केसरदलांचा एक अथवा अनेक संच (जुडगा) असण्याचा प्रकार; उदा. जास्वंद.

adherent आसक्त; अभिलग्न

दोन निराळे अवयव परस्परास चिकटून असणे; उदा. किंजपुटास चिकटून राहिलेला संवर्त; काकडी, पेरू, इ.

adhesion आसंग

फुलातील एका मंडलाची दले दुसऱ्या मंडलातील दलांशी अंशतः किंवा पूर्णपणे चिकटून असण्याचा प्रकार; उदा. धोत्र्याच्या फुलातील केसरदले पाकळ्याशी तळात चिकटलेली परंतु वर सुटी असतात; पहा epipetalous; episepalous; gynandrous.

adhesive आसंगी; आसंजक

चिकटून राहण्याची क्षमता असलेला; उदा. भिंतीस चिकटून राहणारी मुळे किंवा ताणे काही वेलींना वर चढण्यास मदत करतात (नागवेल, मिरवेल, अंजनवेल).

— disc आसंगी बिम्ब

चिकटण्यास उपयुक्त असा चकतीसारखा भाग; उदा. *Parthenocissus tricuspidata* Planch. या वेलीचे ताणे टोकाशी बिम्बयुक्त असतात.

adnate पृष्ठाबद्ध

एखादा अवयव दुसऱ्याच्या पृष्ठभागास पूर्णपणे चिकटून वाढलेला असणे; उदा. गुलाबाच्या पानाची उपपर्णे; काही फुलातील परागकोशाची एक बाजू संपूर्णपणे तंतूस चिकटून असते (कमळ). पहा dorsifixed.

ADP एडीपी; ॲडिनोसीन डायफॉस्फेट

पहा ATP.

adpressed (appressed) आलग्न

एखादा अवयव दुसऱ्यावर सपाट दाबून असणे; उदा. काही खवले किंवा तत्सम पाने.

adsorption पृष्ठशोषण

काही घन किंवा द्रव पदार्थाच्या पृष्ठभागावर लवणे (रेणू किंवा आयने) चिकटून राहण्याची प्रक्रिया;

जमिनीतील चिकणमातीचे व कुजकट जैव पदार्थाचे कलिल कण तेथील लवण पदार्थ या पद्धतीने धरून ठेवतात.

adventitious आगंतुक

अनपेक्षितपणे दुसऱ्या अवयवावर उगम पावलेले काही अवयव; उदा. कलमांवर येणारी मुळे किंवा नवीन कळ्या; पानफुटीच्या तुटून पडलेल्या पानावर येणारी नवीन रोपे.

aecidiospore वर्षाबीजुक

बहुधा पावसाळयात बनणारे कवकाचे बीजुक (प्रजोत्पादक कोशिका).

aeration वातन; वायुमिश्रण

द्रव किंवा घन पदार्थात वायूचे मिश्रण करण्याची प्रक्रिया.

aerenchyma वायूतक

वायूने भरलेल्या पोकळ्या असलेला कोशिकांचा समूह; पाण्यात वाढणाऱ्या वनस्पतींत हवेच्या पुरवठ्याकरिता असे समूह (ऊतक) आढळतात; तसेच समुद्रकिनाऱ्यावरील खाऱ्या दलदलीत वाढणाऱ्या अनेक वनस्पतींतील हे ऊतक त्वक्षाकरापासून बनलेले असते; उदा. शिंगाडा, तिवर, कमळ, चिप्पी, कांदळ, इ. पहा tissue; phellogen.

aerial वायवी; हवाई

जमिनीवरच्या भागात (हवेत) वाढणारा (अवयव); उदा. खोड, पाने, क्वचित मुळे.

— root वायवी मूळ

हवेत वाढलेले मूळ. मुळे सामान्यपणे जमिनीत वाढतात; तथापि कधी हवेतही ती खोडापासून उगम पावतात; उदा. वडाच्या पारंब्या; खाऱ्या चिखलात वाढणाऱ्या काही वनस्पतींची मुळे जमिनीतून वर वाढतात. पहा pneumatophore.

aerobe वायुजीवी; सानिल

हवेच्या सान्निध्यातच जगणारे; उदा. काही सूक्ष्मजंतू.

aerobic सानिल

हवेच्या सान्निध्यातच घडून येणारी (प्रक्रिया); उदा. श्वसन; प्रकाशसंश्लेषण.

— respiration सानिल श्वसन

हवेतील प्राणवायूचा उपयोग करून पदार्थातील ऊर्जा मिळविण्याची प्रक्रिया; जलवनस्पतींत पाण्यातील विरघळलेल्या प्राणवायूचा श्वसनार्थ उपयोग होतो; पहा respiration; energy.

aerophyte (epiphyte) अपिवनस्पति

दुसऱ्या वनस्पतीच्या फक्त आधाराने वाढणारी वनस्पती; हिचा जमिनीशी संपर्क नसतो; उदा. शैवाक (घोंडफूल), शेवाळी, आमरे, काही नेचे, इ.

aerotactic वातानुचलनी

हवेच्या दिशेकडे किंवा त्याविरुद्ध दिशेकडे स्थानांतर करणारी (वनस्पती; उदा. काही शैवले; सूक्ष्मजंतू).

aerotaxis वातानुचलन

हवेतील प्राणवायूच्या चेतनेनुसार घडून येणारी हालचाल; उदा. अस्थिर वनस्पती किंवा स्थिर वनस्पतींचे सुटे भाग.

aerotropic वातानुवर्तनी

हवेच्या चेतनेनुसार वाढीची दिशा ठेवणारे (अवयव).

aerotropism वातानुवर्तन

हवेच्या दिशेकडे किंवा दिशेविरुद्ध होणारी वनस्पतींच्या अवयवांची वाढ; उदा. खाऱ्या दलदलीतील झाडांची मुळे; पहा chemotropism.

aestivation पुष्पदलसंबंध

कळीतील पुष्पदलांची (संदले व प्रदले) परस्परसंबंध दर्शविणारी मांडणी; पहा ptyxis; vernation.

aethalium उपधानक

श्लेष्मकवक वनस्पतींत कधी कधी सूक्ष्म व अनेक बीजुककोश एकत्र होऊन बनणारा प्रजोत्पादक अवयव. पहा Myxomycetes.

affinity आप्तभाव

वनस्पतींतील (अथवा प्राण्यांतील) सादृश्यामुळे दिसून येणारे व्यक्तींतील (अथवा लहानमोठ्या गटातील) रक्ताचे नाते; त्यांचे नैसर्गिक वर्गीकरण या नात्यावर केले जाते.

after-ripening अनुपक्वन; अनुपाक

वनस्पतींचे बीज पूर्णपणे तयार झाल्यानंतरही लागलीच न रुजता काही वेळानंतर (विश्रांतिकालानंतर अथवा प्रसुप्तावस्थेनंतर) रुजते; ह्या मध्यावधीला वरील संज्ञा वापरतात. या कालात बीजामध्ये काही क्रियावैज्ञानिक (शरीरव्यापारविषयक) बदल घडून येतात.

Agaricales (Hymenomycetae) पटलकवक गण; ॲगॅरिकेलीझ

सत्यकवक विभागातील गदाकवक वर्गात अंतर्भूत असलेल्या दोन उपवर्गापैकी सत्य गदाकवकातील एक गण;

भूछत्रे, शूल्कवक इत्यादींचा येथे समावेश असून यामध्ये प्रथमपासून गदाकोशिका उघड्याच असतात किंवा गदा-बीजुके बनून पक्व होतेवेळी त्या उघड्या होतात; पहा Eubasidii.

Agavaceae घायपात कुल; ॲगॅव्हेसी
घायपात गणातील एक कुल (एकदलिकित फुलझाडे); अरुंद, लांबट किंवा भाल्यासारख्या पानांचा झुबका खोडाच्या टोकावर राहतो; फुलातील परिदले शुष्क नसून बहुधा ती जुळून नलिका बनते; किंजपुट उर्ध्वस्थ किंवा अधःस्थ; इतर लक्षणे पुढे घायपात गणात दिल्याप्रमाणे; उदा. घायपात, दर्शना, युका, नागीन, फर्क्रिया; इत्यादी.

Agavales घायपात गण; ॲगॅव्हेलीझ
हचिन्सन यांनी बनविलेला एकदलिकित फुलझाडांचा एक गण. याचा प्रसार उष्ण व उपोष्ण खंडातील शुष्क प्रदेशात व ऑस्ट्रेलियात आहे. प्रमुख लक्षणे : वृक्षासारख्या व अनेक वर्षे जगणाऱ्या वनस्पती; काष्ठमय खोडावर किंवा जमिनीवर वाढणाऱ्या खोडाच्या टोकास जाड, मांसल, सूत्रल, कधी कधी काटेरी असलेल्या पानांचा झुबका; फुले लहान, सच्छद, अनेक शाखायुक्त परिमंजरीवर येतात; ती बहुधा अरसमात्र, द्विलिंगी, किंवा एकलिंगी व दोन स्वतंत्र झाडावर येतात; परिदले शुष्क किंवा मांसल; केसरदले सहा व परागकोशात दोन कप्पे; ऊर्ध्वस्थ किंवा अधःस्थ किंजपुटात तीन किंवा एक कप्पा व त्यात अक्षावर किंवा मध्यावर बीजके; बोंडे किंवा मृदुफळ; बीजे सपुष्क. या गणात फक्त एकच कुल (घायपात कुल) घातले आहे.

agent मध्यस्थ; माध्यम
वनस्पतींतील परागण, फलप्रसार व बीजे अथवा बीजुके यांचा प्रसार घडवून आणण्यास साहाय्य करणारे वारा, प्राणी इत्यादीसारखे घटक; पहा pollination.

aggregate fruit (etaerio) संघफळ; घोसफळ
एकाच फुलातील अनेक सुट्या किंजदलांपासून बनलेल्या अनेक साध्या फळांचा, घोस; मोरवेल, पिवळा किंवा हिरवा चाफा, रुई, इ. पहा carpel.

air हवा; वायु; वात; अनिल

— bladder वायुकोश; वाताशय
हवेने भरलेला फुग्यासारखा अथवा गेळ्यासारखा अवयव; उदा. चीडचे परागकण; सरगॅसम किंवा फ्यूकस शैवलाच्या कायकाचे भाग.

— canal (air-passage) वायुमार्ग; हवामार्ग
वनस्पतीच्या शरीरात हवेची ये–जा होण्याकरिता बनलेले लहान मोठे हवायुक्त, सलग, लांब पोकळ मार्ग; उदा. कमळासारख्या जलवनस्पतींत हे मार्ग ठळकपणे आढळतात तर रुक्ष जागी वाढणाऱ्या वनस्पतींत ते सर्वांत कमी व बारीक असतात.

— cavity वायुकोटर
हवेने भरलेली लहान किंवा मोठी पोकळी.

— pore वायुरन्ध्र
हवेची ये–जा होण्यास शरीरावर असलेले छिद्र; उदा. काही शेवाळींचे कायक (मार्चेशिया.)

— space (air-chambur, air-sac) वायुकोटर; पहा air-cavity.

ala (wing; pl. alae) पक्ष; पंख
काही फुलांच्या पुष्पमुकुटातील पंखासारख्या दोन पाकळ्या. उदा. गोकर्ण, वाटाणा इ.

alate पंखधारी
पंख असलेले;

alba श्वेत (प्रकार)
पांढरा; उदा. मेंदी (*Lawsonia alba* Lamk.)

albinism श्वेतत्व; विवर्णता
शरीराचा एखादा अवयव किंवा सर्व शरीर रंगहीन (पांढरट) असण्याचा प्रकार; उदा. पांढऱ्या फुलांचे प्रकार (गुलाब, गोकर्ण, कण्हेर, जास्वंद, इ.); कित्येक पशूंतही असे प्रकार सामान्यपणे आढळतात (मांजर, कुत्रा, ससा, मेंढी, गाय, इ.).

albino विवर्ण (श्वेत); रंजकहीन
पांढऱ्या फुलांची किंवा पानांची (वनस्पती) किंवा पांढरे प्राणी; उदा. धोतरा; पांढरा वाघ.

albumen (endosperm) पुष्क
बीजातील दलिकाबाहेर असलेला अन्नांश; उदा. एरंड, मका, इ.

albuminous (endospermic) **seed** सपुष्क बीज
पुष्क असलेले बीज.

alburnum (sap-wood) रसकाष्ठ
काही बहुवर्षायू झाडांच्या जुन्या खोडांमध्ये सालीच्या आतील फिकट रंगाच्या काष्ठाचा व कार्यक्षम भाग; द्रव पदार्थांची ने–आण याच भागातून होते.
पहा duramen (heart-wood).

-ales गणवाचक प्रत्यय
उदा. Sapindales अरिष्ट (रिठा) गण; लॅटिन वंशनामापुढे (*Sapindus*) प्रत्यय लावून गण-वाचक संज्ञा बनविली जाते.

aleurone grain आपांडुर कण
प्रथिनाचा सूक्ष्म कण; वनस्पतीच्या भिन्न अवयवांतील संचित अन्न या स्वरूपात कधी कधी आढळते; पहा protein.

— layer आपांडुर स्तर
वर वर्णन केलेल्या पदार्थाने भरलेल्या कोशिकांचा थर; उदा. मक्याचे दाणे.

alga (pl. algae) शैवल (अ. शैवले); आल्गा (अ. आल्गी)
बहुधा पाण्यात वाढणारी, बीजहीन, एक किंवा अनेक कोशिकांची बनलेली, साधी, (कायकाम) हिरवी, पिंगट, लालसर, किंवा निळसर वनस्पती; पहा thalloid; thallophya.

algalogist शैवलविज्ञ; शैवलवेत्ता
शैवलांचा विशेष अभ्यासू व ज्ञानी.

Algalogy शैवलविज्ञान
शैवलांचीच फक्त तपशीलवार माहिती देणारी विज्ञान-शाखा.

alien अन्यदेशीय
विशिष्ट निमित्ताने बाहेरील प्रदेशातून आलेली व कायम रहिवासी झालेली तणासारखी वनस्पती; उदा. पिवळा धोत्रा, गाजरी, ओसाडी, इ.

allelomorph (allel) विकल्प
वनस्पतीच्या एकाच जातीतील दोन प्रकारांचे भिन्नत्व (विरुद्धपणा) दर्शविणारा गुण (लक्षण) किंवा जनुक; उदा. वाटाण्याच्या जातीतील उंचपणा व खुजेपणा; फुलांचा पांढरेपणा व लाली; पहा gene.

allelomorphic pair of characters वैकल्पिक गुणयुगुल
वर वर्णन केलेल्या विरुद्ध गुणांची जोडी; असे भिन्न गुण असणाऱ्या व्यक्तींच्या प्रजोत्पादनामुळे होणाऱ्या संततीस संकरप्रजा (सकरज) म्हणतात; या संततीत आईबापांच्या भिन्न गुणांपैकी कधी एकाचाच प्रभाव दिसतो व दुसरा गुण सुप्तावस्थेत असून पुढील पिढ्यांतील काहीत दिसून येतो; म्हणून या गुणांना प्रभावी (प्रकट) व सुप्त (अप्रकट) अशी विशेषणे लावतात. कधी कधी संकरप्रजेत दोन्ही गुणांचे मिश्रण आढळते. पहा dominant, recessive.

alliaceous कंदर्प-लशुन-गंधी
कांदा किंवा लसूण यांचा वास येणारे.

allogamy परयुति
वनस्पतींच्या एकाच जातीतील दोन भिन्न व्यक्तींच्या प्रजोत्पादक कोशिकांचे (गंतुकांचे) मीलन (फलन); पहा autogamy.

allopolyploidy असमगट-गुणन
व्यक्तीच्या शरीराच्या कोशिकेतील रंगसूत्रांची संख्या तिप्पट, चौपट इ. अशी असून त्यापैकी एखादा (किंवा अधिक) संच एका जातीच्या वनस्पतीचा व उरलेले संच दुसऱ्या जातीच्या वनस्पतीचा असण्याचा प्रकार. पहा autopolyploidy.

alternate एकांतरित; एकाआड एक
अक्षाच्या (खोडाच्या) प्रत्येक पेऱ्यावर एक अशा क्रमाने आलेली; उदा. पाने, पुष्पदले अथवा शाखा.

alternation of generations पिढ्यांचे एकांतरण
लिंगभेद न दर्शविणाऱ्या (द्विगुणित) एका पिढी-पासून दुसरी लैंगिक पिढी (एकगुणित) निर्माण होणे व पुनरपि हिच्यापासून अलैंगिक पेढीची उत्पत्ती होणे, याप्रकारचे जीवनचक्र; काही शैवले, शेवाळी व नेचाभ ह्या वनस्पतींच्या गटांत ही घटना स्पष्टपणे दिसून येते; फक्त रंगसूत्रांच्या संख्येचा विचार केला असता बहुतेक सर्व वनस्पतींत व प्राण्यांत एकगुणित व द्विगुणित या अवस्था त्यांच्या जीवनात आढळतात; पहा diploid; haploid.

— of parts (in a flower) एकांतरण (पुष्पदलांचे)
फुलातील एका मंडलातील दलांची दुसऱ्या मंडलातील दलांशी एकाआड एक मांडणी; केसरदलांची दोन मंडले असल्यास आतील केसरदले बाहेरच्याशी एका आड एक अशी मांडणी कधी कधी आढळते.

alternative pair of characters वैकल्पिक (पर्यायी) गुणयुगुल.
पहा allelomorphic pair of characters.

alternative inheritance वैकल्पिक (पर्यायी) अनुहरण
संततीमध्ये काही व्यक्ती आईबापांच्या दोन (वैकल्पिक-प्रभावी व अप्रभावी) गुणांपैकी एकच गुण दर्शवितात तर काही दुसरा (पर्यायी) गुण दर्शवितात असा प्रकार.

alveolar विवरयुक्त

alveolus विवर

(१) वस्तूच्या पृष्ठभागावरील रिकामी खोलगट जागा (पोकळी) उदा. मधमाश्यांचे पोळे; सूर्यफुलाच्या पुष्पासनावरील खाच;

(२) अनेक छिद्रे असलेल्या कवकाच्या शरीरावरील कप्पा;

(३) कोशिकेतील जीवद्रव्याच्या फेसासारख्या अवस्थेतील रिती जागा.

Amarantaceae अपामार्ग (आघाडा) कुल; ॲमरँटेसी

अपामार्ग (आघाडा), कुरडू, माठ, पोकळा, राजगिरा, तांदुळजा इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे (फुलझाडांचे) कुल; हचिन्सन यांनी या कुलाचा अंतर्भाव चक्रवर्त गणात (चीनोपोडिएलिझ) केला असून बेसींच्या पद्धतीत कार्योफायलेलीझ या गणात केला आहे व त्यात चक्रवर्त कुल समाविष्ट आहे. प्रमुख लक्षणे: बहुतेक ओषधीय वनस्पती; एकलिंगी किंवा द्विलिंगी; छदे व छदके असलेली बिनपाकळ्याची फुले; संदलासमोर बहुधा पाच केसरदले; ऊर्ध्वस्थ किंजपुट आणि न फुटणारे किंवा करंड्यासारखे दोन शकलांनी फुटणारे फळ; बिया एक किंवा अध्रुक व सपुष्क.

Amaryllidaceae मुसळी कुल; ॲमारिलिडेसी

मुसळी, घायपात, नार्सिसस, कुमूर, नागदवणा इत्यादी एकदलिकित वनस्पतींचे कुल. या कुलाचा अंतर्भाव केसर गणात (इरिडेलीझ) बेसींच्या पद्धतीत केला असून हचिन्सन यांनी मुसळी गणात (ॲमारिलिडेलीझ) केला आहे. या कुलाची प्रमुख लक्षणे: कंद, दृढकंद प्रकारचे खोड; मूलज पाने; फुलोऱ्यास प्रथम महाछदाचे आवरण; परिदले सहा, खाली नळीसारखी व वर सुटी; सहा केसरदले, अधःस्थ, तीन कप्प्यांचा व अनेक बीजकांचा किंजपुट; मृदुफळ किंवा बोंड इ.

Amentiferae नतकणिश गण; ॲमेंटिफेरी

नतकणिश फुलोरा असलेल्या वनस्पतींचा गट; यामध्ये भूर्ज कुल, ओक कुल, वालुंज कुल, अक्षोट कुल इत्यादींचा समावेश केला जात असे.

amentum (catkin) नतकणिश

फुलोऱ्याचा एक प्रकार; यावर बिनदेठाची लहान, एकलिंगी, सच्छद व बिनपाकळ्याची फुले असून फुलोरा बहुधा लोंबता कणिश प्रकारचा असतो. उदा. भूर्ज, मिरवेल, वंजू (ओक), नागवेल, हॅझेल, पॉप्लर इ. पहा spike; inflorescence.

amitosis (direct division; fragmentation) असम विभाजन

एका कोशिकेची दोन किंवा अधिक भागात होणारी प्रत्यक्ष विभागणी; विभागणीनंतर ते विभाग पूर्णपणे सारखे होतातच असे नाही; यामध्ये कोशिकेतील प्रकलादी भागांची साथीच विभागणी होते; तसेच त्यानंतर कोशिकावरण लागलीच बनते असे नाही; केव्हा तर यामुळे बहुप्रकली कोशिका बनते. उदा. चिकाळ कोशिका;

पहा mitosis; laticiferous cell.

amoeboid आदिजीवसदृश

अत्यंत सूक्ष्म व प्रारंभिक प्राण्याप्रमाणे (ॲमीबाप्रमाणे); उदा. श्लेष्मकवकातील गंतुके.

— movement आदिजीवसदृश हालचाल

आदिजीवाप्रमाणे छद्मपादांनी सरकण्याची प्रक्रिया; कोशिकावरण नसलेल्या सजीव (प्राकल) घटकांचे स्थलांतर या पद्धतीने होते; उदा. श्लेष्मकवक.

amphibious जलस्थलवासी; जलस्थलीय

पाण्यात व जमिनीवर जगणारे (जीव); उदा. दलदलीत वाढणारी वनस्पती; कमळ, पाणकणीस; प्राण्यांच्या बाबतीत 'उभयचर' ही संज्ञा वापरतात.

amphicribral मध्यप्रकाष्ठक

प्रकाष्ठाभोवती परिकाष्ठ अशी मांडणी असलेले (एकमध्य वाहक वृंद); उदा. काही नेचे (ग्लीकेनिया, ऑस्मुंडा). पहा xylem, phloem, stele.

amphigenesis सलिंग प्रजोत्पादन (जनन)

लिंगभेदयुक्त अवयवांच्या साहाय्याने झालेली पुनरुत्पत्ति.

amphimixis गंतुकमीलन; युग्मकसंयोग

नर व स्त्री गंतुकांचा संयोग (एकरूप होणे);

पहा gamete.

amphiphloic द्विपरिकाष्ठी

प्रकाष्ठाच्या आत व बाहेर परिकाष्ठ असलेले (रंभ); उदा. नेचा (ॲडिॲंटम).

amphiploid (amphidiploid) उभयद्विगुणित

दोन जातींच्या संकराने प्राप्त झालेल्या प्रत्येकी दुप्पट रंगसूत्रामुळे एकूण चौपट रंगसूत्रे असलेली संकरज वनस्पती; उदा. तंबाखूच्या व धोत्र्याच्या काही जाती.

amphisarca घनकवची मृदुफळ

कठीण कवचाच्या आत मऊ मगज असलेले साधे फळ; उदा. कवठ, बेलफळ, गोरखचिंच, इ.

पहा berry.

amphithecium बाह्यकोश
विकासावस्थेतील अतिशय कोवळ्या (अपक्व) बीजुकाशयाचे बाहेरील आवरण; उदा. शेवाळी; पहा endothecium.

amphitropous तिर्यङ्मुख; उभयवर्ती
बीजबंधाशी काटकोन केलेले (बीजक); याचे बीजकरंध्र व बीजकतल विरुद्ध टोकास असून नाभि या दोन्हीपासून सारख्या अंतरावर असते; रंध्र, तल व नाभि यांचा त्रिकोन बनतो. उदा. लेम्ना (डकवीड). पहा Lemnaceae.

amphivasal मध्यपरिकाष्ठक
परिकाष्ठाभोवती प्रकाष्ठ असलेले (एकमध्य वाहक वृंद; रंभ); उदा. दर्शना (Dracaena Sp.).

amplexicaul संवेष्टी
खोडाभोवती वेढून राहणारा पानाच्या देठाचा पसरट तळ; उदा. कोथिंबीर, जिरे, इ.

ampulla (bladder) आशय
पहा bladder.

amylaceous तौकीरमय; पिठूळ

amyloplast तौकीरकणु
पिष्ठ (पिठूळ पदार्थ) कण बनविणारा कोशिकेतील प्राकणु (सजीव कण); पहा plastid; starch.

anabolism उपचय
पिष्ठ, प्रथिन, मेद इत्यादी पदार्थ किंवा प्राकल (कोशिकेतील सजीव पदार्थ) काष्ठ, तूलीर (कौशिकावरण) इत्यादी बनविण्याची विधायक प्रक्रिया. पहा katabolism.

Anacardiaceae आम्रकुल; ॲनाकार्डिएसी
आंबा, काजू, चारोळी, मोई इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल; याचा अंतर्भाव अरिष्ट (रिठा) गणात (सॅपिंडेलीझ) केला जातो. या कुलाची प्रमुख लक्षणे : राळयुक्त चीक; लहान, एकलिंगी किंवा द्विलिंगी, नियमित फुले: संदले ३–७ जुळलेली; पाकळ्या ३-७ सुट्या; पेल्यासारखे बिम्ब; केसरदले ३–७ किंवा दुप्पट; ऊर्ध्वस्थ किंजपुट व बहुधा आठळीयुक्त फळ.

anaerobe (anaerobic) अननिल; अवायुजीवी
हवेशिवाय जगणारे; उदा. नायट्रट क्षारांचा नाश करणारे जमिनीतील सूक्ष्मजंतू.

anaerobic respiration अननिल श्वसन
प्राणवायू बाहेरून आत घेतल्याशिवाय चालणारी काही सजीवांतील ऊर्जा निर्माण करणारी प्रक्रिया; उदा. काही सूक्ष्मजंतू; किण्व (यीस्ट); या प्रकारांत विशिष्ट पदार्थांच्या विघटनातून ऊर्जा प्राप्त केली जाते.

analogous समरूप; सदृश
दोन किंवा अधिक अवयवांमध्ये समान कार्यामुळे आलेला सारखेपणा; उदा. द्राक्षवेलीचे (खोड) ताणे व वाटाण्याचे (दल) ताणे; निवडुंगाचे व बाभळीचे काटे भिन्न अवयवांची रूपांतरे आहेत; पहा homologous.

analogy समरूपता; सादृश्य
समान कार्यांमुळे आलेला (भिन्न अवयवातील) स्वरूपातलि सारखेपणा; पहा homology.

anandrous केसरहीन
केसरदले नसलेले (फूल); उदा. पोपईची स्त्री-पुष्पे; सूर्यफुलाची किरणपुष्पके.

anaphase पश्चावस्था
कोशिकेच्या समविभाजनातील चारीपैकी उपांत्य अवस्था; यामध्ये प्रकलातील रंगसूत्रांची विभागणी संपून त्यांचा एकेक संच कोशिकेच्या दोन टोकाकडे स्थिर होतो; पहा mitosis.

anastomose सिरामीलन; सिरासंधि
अनेक शिरा परस्परांना जोडल्या जाणे.

anastomosing (netted) जाळीदार
अनेक शिरा परस्परांशी जुळून बनलेली संरचना असलेला (अवयव).

anastomosis सिराजाल
अनेक लहान मोठ्या शिरांची जाळीदार मांडणी उदा. अनेक पाने.

anatomist शारीरविज्ञ
शरीराच्या अंतर्रचनेसंबंधीची विशेष ज्ञानी व्यक्ती.

anatomy शारीर
शरीरातील संरचनात्मक माहिती.

—, minute (histology) सूक्ष्म शारीर; ऊतकविज्ञान
सूक्ष्मदर्शकाच्या साहाय्याने मिळणारी शरीराच्या भिन्न अवयवांची तपशीलवार संरचनात्मक माहिती; यामध्ये कोशिका व त्यांचे समूह (ऊतके) यासंबंधीची माहिती असल्याने येथे ऊतकविज्ञान अशीही संज्ञा वापरतात.

anatropous अधोमुख; अधोवर्ती
खाली वळलेले बीजकरंध्र असलेले (बीजक); उदा. सूर्यफूल; येथे बीजबंध बीजकाच्या आवरणाशी चिकटलेला असून बीजकरंध्र व नाभि जवळ जवळ असतात; पहा ovule; raphe.

ancestral पैतृक
आनुवंशिकतेमुळे पूर्वजांकडून मिळालेले; उदा. पानांफुलां-फळांचे वैशिष्ट्य, संरचना, इ.

anchored तललग्न
तळाशी चिकटलेले.

androcyte रेतुकजनक
प्रजोत्पादक नर (पुं–)कोशिका बनविणारी मूळची कोशिका.

androecium केसरमंडल; पुं-केसरमंडल
फुलातील परागकण बनविणाऱ्या एक किंवा अनेक अवयवांचा (केसरदलांचा) संच; पहा stamen; pollen.

androgenic haploid पुंजनित एकगुणित
रंगसूत्रांचा एकच संच असलेल्या (एकगुणित) नरकोशिकेपासून बनलेले (अपत्य).
पहा parthenogenesis; haploid.

androgynophore केसरकिंजधर
फुलातील पाकळ्यांमधून वर वाढलेला व प्रथम केसरमंडल आणि नंतर किंजमंडल धारण करणारा अक्ष (दड); उदा. पांढरी तिळवण.

androphore (gonophore) केसरधर
पाकळ्या व केसरदले यांमधील देठासारखा भाग (अक्ष); उदा. कृष्णकमळ

androsporangium पुं–बीजुककोश
पुं–बीजुक (लघुबीजुक) बनविणारी कोशिका; हिचेच रूपांतर (पक्व झाल्यावर) कोशात होते.

androspore पुं–बीजुक
रुजल्यावर एक खुजा (ऱ्हस्व) पुं–तंतू उत्पन्न करणारे व हालचाल करणारे (चर) बीजुक; उदा. इडोगोनियम शैवल; पहा nanandrium.

anemometer पवनमापक; वातमापक; पवनमापी
वाऱ्याच्या वेगाची नोंद करणारे उपकरण; स्थलविज्ञानात उपयुक्त.

anemophile वातप्रिय
वाऱ्यात चांगल्या प्रकारे वाढणारी (वनस्पती).

anemophilous वायुपरागित
वाऱ्याच्या साहाय्याने परागांचे वहन (सिंचन) करणारी (वनस्पती); उदा. गवत; सायकस, इ.

anemophily वायुपरागण
वाऱ्याकडून परागण घडविण्याची पद्धत.

anemophobe (anemophobous)
वातवर्ज्यक; वातद्वेषी
वारा वर्ज्य करणारी (वनस्पती).

anfractuose (sinuous; spirally twisted)
सर्पिल; तरंगित
नागमोडीसारखे; पिळीव; उदा. पांढरी सावर.
(*Eriodendron anfractuosum* DC.)

Angiospermae आवृतबीज वनस्पती उपविभाग; ॲंजिओस्पर्मी
बीजाला फलावरणाचे संरक्षण असणाऱ्या वनस्पतींचा गट; सामान्य भाषेत, फुलझाडे. वनस्पति-कोटीतील बीजी वनस्पतींच्या विभागातील दोन्हांपैकी एक उपविभाग; दुसरा उपविभाग, प्रकटबीज वनस्पती.
पहा Gymnospermae; flower.

angle of divergence परामुखता कोन
एकाआड एक पानांच्या मांडणीत, भिन्न पातळीतील दोन जवळच्या (क्रमागत) पानांतील स्थानांतर; हे कोनाच्या अंशात दर्शविले जाते; उदा. गवताच्या खोडावर प्रत्येक पेऱ्यावर एक पान असून एकूण पाने दोन रांगांत असतात, म्हणून परामुखता कोन १८०° मानला जातो.
पहा phyllotaxy (phyllotaxis).

angular कोनयुक्त; कोनीय
कोन असलेले; आडव्या छेदात अवयवाचा परीघ वाटोळा नसून चौकोनी, त्रिकोनी किंवा षट्कोनी असलेले (उदा. खोड, फळ, बी, इ.) उदा. कांडवेल, मोथा, निवडुंग, तुळस, इत्यादींचे खोड; भेंडीचे फळ.

animate सजीव; चेतन
हालचाल, श्वसन, वर्धन, पोषण व प्रजोत्पादन इत्यादी सजीवांची लक्षणे दर्शविणारे; जिवंत; अर्थात् प्राणी, वनस्पती, विषाणू, सूक्ष्मजंतू , इ.

anisogametes असमगंतुके
सारखे नसलेले (नर व स्त्री असा भेद दर्शविणारे) प्रजोत्पादक घटक (कोशिका); पहा isogametes.

anisogamy विषमयुति; असमयुति

सारख्या नसलेल्या दोन प्रजोत्पादक कोशिकांचा (गंतुकांचा) संयोग; पहा heterogamy.

anisomerous असमभागी

प्रत्येक मंडलातील पुष्पदलांची संख्या सारखी नसलेले (फूल); उदा. वाटाण्याचे फूल (संदले पाच, प्रदले पाच, केसरदले दहा, किंजदले दोन). पहा isomerous.

anisophyllous भिन्नपर्णी

एकाच वनस्पतीवर दोन प्रकारची पाने असणारी; ती एकाच माध्यमात (हवेत किंवा पाण्यात) असतात; उदा. सिलाजिनेला मार्टेन्सी.

anisophylly भिन्नपर्णत्व

वर वर्णिल्याप्रमाणे दोन प्रकारच्या पानांचे अस्तित्व.

anisostaminous (anisostemonous) असमकेसर

सर्व केसरदले सारखी नसणारी (वनस्पती); उदा. मोहरीच्या फुलात काही केसरदले आखूड तर काही लांब असतात.

Anonaceae सीताफल कुल; ॲनोनेसी

सीताफळ, रामफळ, मारुतिफळ, हिरवा चाफा, हिरवा अशोक इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल. याचा अंतर्भाव मोरवेल गणात (रॅनेलीझ) मध्ये केला जातो; हचिन्सन यांनी सीताफळ गणात (ॲनोनेलीझमध्ये) केला आहे. या कुलाची सामान्य लक्षणे : वृक्ष अथवा झुडपे; साधी एकाआड एक पाने; फुलात तीन संदले; तीन किंवा सहा सुट्या पाकळ्या; अनेक केसरदलांची सर्पिल मांडणी व अनेक ऊर्ध्वस्थ व सुटी किंजदले; घोसफळ व सपुष्क रेषाभेदित बिया.

annual वर्षायु

वार्षिक; एकच वर्ष किंवा ऋतू आयुष्य असणारे. उदा. मका, मिरची. (*Capsicum annuum* L.) सूर्यफूल (*Helianthus annuus* L.)

— ring वार्षिक वलय

खोडामध्ये दरवर्षी एक याप्रमाणे बनत असलेले प्रकाष्ठाचे वर्तुळ. बहुवर्षायू वृक्षांच्या खोडांतील वर्तुळे मोजून त्यांच्या वयोमानाचा अंदाज करतात; उदा. द्विदलिकित फुलझाडे आणि प्रकटबीज वनस्पती.

annular वलयाकृति; कंकणाकृति

बांगडीसारख्या आकाराचे (कंगोरे असलेली वाहिका किंवा वाहिनी).

annulus वलय, स्फोटक वलय

(१) भूछत्र [कवक] वनस्पतीच्या दांड्यावर असलेले काकणासारखे कडे.

(२) नेचे वनस्पतींच्या बीजुककोशावर असलेला जाड आवरणाच्या कोशिकांचा थर; यामुळे कोशाच्या स्फोटास चालना मिळते.

(३) शेवाळी वनस्पतींच्या बीजुकाशयावर स्फोट घडवून आणणारा जाड कोशिकांचा थर.

anomalous structure असंगत संरचना

सर्वसाधारणतः नित्य न आढळणारी खोड किंवा मुळे यांची अंतर्रचना; बहुधा द्वितीयक वाढीत ऊतककराच्या अनित्य क्रियेमुळे अशी अंतर्रचना निर्माण होते व कित्येकदा तिचे विशिष्ट कार्य असते. उदा. सायकस व मोठ्या वेलींची खोडे; मुळा, गाजर, बीट यासारखी मांसल मुळे.

antagonism विरोध

(१) वनस्पतींच्या पोषणामध्ये खनिज लवणांच्या वैयक्तिक विषारी परिणामांचे परस्पराकडून निराकरण होण्याचा प्रकार. (२) एका जीवाच्या वाढीवर दुसऱ्याचा अवरोध.

antagonistic symbiosis विरोधी सहजीवन

दोन सजीव एकत्र जीवन कंठत असताना एकाचा दुसऱ्यावर हानिकारक परिणाम होण्याचा प्रकार; उदा. आश्रय देणारी एक वनस्पती व तिच्यावर जगणारी दुसरी वनस्पती (आकाशवेल; तांबेरा, काणी अर्गट यासारखे रोग); पहा symbiosis.

anterior पुरश्च; अग्र; अग्रीय

सजीवांच्या शरीराचा किंवा अवयवाचा पुढचा (डोक्याकडील, टोकाकडील) भाग; खोडावरील बाजूच्या फुलांच्या बाबतीत खोडाजवळची बाजू पश्च व त्याविरुद्ध असलेली बाजू ती पुरश्च.

antero-posterior अग्रपश्च

पुढचा व मागचा भाग यातून जाणारी किंवा परस्पराविरुद्ध टोकातून जाणारी (रेषा किंवा दिशा).

— — plane अग्रपश्च प्रतल

वर वर्णन केल्या प्रकारची उभी पातळी.

anthella निम्नाग्र पुष्पबंध

गुलुच्छ नावाच्या फुलोऱ्यात वरच्या पातळीत खोलगटपणा असणारा प्रकार; उदा. प्रनड (Juncus); पहा corymb.

anther (pollen sac) परागकोश
फुलातील केसरदलाच्या तंतूच्या टोकास असणारी व परागकणांच्या भुकटीने भरलेली पिशवी; याचे बहुधा दोन खंड असून प्रत्येकात प्रथम दोन कप्पे असतात; पुढे त्याचा एक कप्पा (कोटर) बनतो.

antheridial chamber रेतुकाशय कोटर
रेतुकाशये अंतर्भूत करणारी पोकळी; उदा. अँथोसिरॉस शेवाळी (शृंगकावर्ग).

antheridiophore रेतुकाशयदंड
रेतुकाशयांना आधार देणारा दांडा; उदा. शेवाळी.

antheridium रेतुकाशय
पुं-गंतुके (प्रजोत्पादक नरकोशिका) निर्माण करणारा बहुकोशिक अवयव; शेवाळी, नेचे व नेचाभ वनस्पतींत आढळतो; काही शैवलांत एककोशिक अवयव याच नावाने ओळखतात.

antheriferous परागकोशधारी
अनेक परागकोश धारण करणारा (दांडा किंवा नलिका); उदा. जास्वंद.

antherizoid (spermatozoid) रेतुक
प्राणी व वनस्पती यामध्ये आढळणारी, हालचाल करणारी, केसलयुक्त प्रजोत्पादक पुं-कोशिका (पुं-गंतुक); पहा gamete.

anthesis पुष्पविकसन; पुष्पकाल
फुलणे; वनस्पतीला फुले यणे; कळ्या उमलणे; काही वनस्पती वर्षातून एकदाच फुलतात (उदा. गुलमोहोर), तर काही कमीजास्त प्रमाणात वर्षभर फुलतात (उदा. कण्हेर, गुलाब, इ.); काहींच्या जीवनात एकदाच फुले येतात (उदा. बांबू).

Anthocerotae शृंगकावर्ग; अँथोसिरोटी
शेवाळी वनस्पतींच्या विभागातील एक वर्ग. काहींच्या मते यकृतका वर्गातील तीन गणांपैकी एक; अँथोसिरोटेलीझ, मार्चांशिएलीझ व युंगरमॅनिएलीझ हे तीन गण होत; हल्ली बहुतेक शास्त्रज्ञ हेपॅटिसी (यकृतका), अँथोसिरोटी (शृंगका) व मुस्सी (हरिता) असे शेवाळींचे तीन वर्ग मानतात. येथे बीजुकधारी पिढी गंतुकधारीवर अंशतः अवलंबून असून पद व बीजुकाशय यात विभागलेली असते. गंतुकधारी शरीर सपाट व फार साधे असत. या प्रकारच्या पूर्वजांपासून अत्यंत साधी वाहक ऊतके असलेली बीजुकधारी स्वतंत्र पिढी व त्यापासून पुढे नेचाभ वनस्पती अवतरल्या असाव्या असे काही शास्त्रज्ञ मानतात. पहा Muscinae = Bryophyta (शेवाळी विभाग).

anthocyanin वर्णद्रव्य; नील-रक्त-द्रव्य
फुले, फळे, पाने इत्यादींमध्ये आढळणारे निळे, किंवा लाल (गडद किंवा फिकट) रंगद्रव्य; हे कोशिकारसात विरघळलेले असते; विशिष्ट ऋतूत किंवा कोवळेपणी कित्येक पानांत आढळते. यामुळे ते अवयव रंगीत दिसतात; नायट्रोजनच्या कमतरतेमुळेही हे लक्षण आढळते.

anthophore प्रदलदंड; प्रदलधर
संदले व प्रदले यांमधील अक्षाचा भाग; बहुधा हा संक्षिप्तच असतो.

anthophyll सवर्ण पुष्पदल
रंगीत संदल किंवा प्रदल; कधी कधी केसरदले व किंजदले ही रंगीत असतात (उदा. कर्दळ).

anthracnose करपा; कवडी
(१) द्राक्षवेलीचा एक रोग (*Phoma*);
(२) कापसावरचा एक रोग (*Colleotrichum*); यामध्ये फळांवर किंवा पानांवर पिंगट ठिपके येऊन पिकाची हानी होते; काकडी, टरबूज, भात इत्यादींवरही करपा रोग येतो.

antiauxine प्रतिवृद्धिनियामक
वृद्धीचे नियमन करू न देणारा.

antibody प्रतिद्रव्य
शरीरात बाहेरून आलेल्या हानिकारक द्रव्याला विरोध करणारे द्रव्य.

anticlinal पृष्ठजाल्य
पृष्ठभागाशी काटकोन करणारे (उदा. कोशिकावरण).

anticlockwise (sinistrorse) अपसव्य; वामावर्त; डावी
घड्याळ्याच्या काट्यांच्या विरुद्ध दिशेने वळण घेणारी (वेल); (उदा. घेवडा, अमरवेल); पहा clockse; dextrorse; twiner.

antienzysue प्रतिवितंचक
वितंचकाच्या आंबविण्याच्या क्रियेस विरोध करणारे द्रव्य.

antipetalous प्रदलसंमुख
पाकळ्यांच्या समोर असणारे (उदा. केसरदले).

antipodal तलस्थ
फुलझाडांच्या बीजकातील गर्भकोशाच्या तळाजवळ असणारी; उदा. कोशिका; सामान्यपणे या तीन असतात.

antisepalous संदलसंमुख
संदलाच्या समोर असलेला (संदलाशी एकाआड एक नसणारा); उदा. पाकळी किंवा केसरदलासारखा अवयव.

antiseptic पूतिरोधक
जंतुनाशक; कुजणे, नासणे, आंबणे इत्यादी प्रक्रियेशी विरोध करणारे व त्यामुळे त्या प्रक्रियेला जबाबदार असणाऱ्या जंतूस मारक द्रव्य.

antitoxin प्रतिविष
शरीरातील विषाला मारक (पदार्थ).

Apetalae (Incompletae) अप्रदल (प्रदलहीन) उपवर्ग; एपेटॅली
पाकळ्या नसलेली फुले असणाऱ्या द्विदलिकित वनस्पतींचा बेंथॅम आणि हूकर यांच्या वर्गीकरणातील उपवर्ग; या वनस्पती मूलतः प्रारंभिक समजून त्यांचा वेगळा गट केला गेला; तथापि त्यांपैकी कित्येक ऱ्हासामुळे प्रदलहीन असून मुक्तप्रदल (सुट्या पाकळ्या असलेल्या) वनस्पतींशी त्यांचे आप्तभाव असल्याचे आढळल्याने एंग्लर व प्रँटल यांच्या वर्गीकरणपद्धतीत अप्रदल व मुक्तप्रदल वनस्पतींचा समावेश एकाच उपवर्गात (आर्किक्लॅमिडी = आद्यपरिदल) करणे नैसर्गिक वर्गीकरणपद्धतीच्या तत्त्वास सुसंगत मानतात. युक्तप्रदल वनस्पतींशी तुलना करता अप्रदल व मुक्तप्रदल वनस्पती सापेक्षतः खालच्या दर्जात समाविष्ट होतात.

apetalous अप्रदल; प्रदलहीन
पाकळ्या (पुष्पमुकुट) नसलेले (फूल); उदा. गुलबुश; एरंड. गुलबुशाच्या फुलातील रंगीत पाकळ्यासारखा भाग परिदलमंडल असून संवर्तासारखा तळातील भाग छदमंडल असते.

apex अग्र
शेंडा; टोक; खोडाच्या पानाच्या किंवा मुळाच्या टोकाचा भाग.

apheliotropism (negative heliotropism) ऋण प्रकाशानुवर्तन
प्रकाशाच्या चेतनेमुळे वनस्पतींच्या अवयवांचे प्रकाशाच्या विरुद्ध दिशेकडे वाढणे अथवा वळणे (वाढण्याची प्रवृत्ति); पहा heliotropism.

aphyllous (leafless) पर्णहीन; अपर्ण
पानांचा अभाव असणारे (खोड); उदा. शतावरी, अमरवेल, सोमलता इ.

aphylly पर्णाभाव; पर्णहीनत्व; अपर्णत्व
पाने नसण्याचा प्रकार; उदा. नेपती (*Capparis aphylla* Roth.).

Apiaceae एपीएसी
पहा Umbelliferae

apical अग्रस्थ; शीर्षस्थ
शेंड्यावर (टोकावर) असलेले (उदा. फूल किंवा कळी).

apiculate तीक्ष्णाग्र
आखूड, तीक्ष्ण पण लवचिक टोक असलेले (पान); उदा. त्रिधारी निवडुंग.

aplanogamete अचर गंतुक
गतिशून्य प्रजोत्पादक कोशिका; उदा. स्पायरोगायरा शैवल; बुरशी.

aplanospore अचर बीजुक
हालचाल न करणारे बीजुक; उदा. अनेक कवक वनस्पती; अनेक उच्च दर्जाच्या वनस्पती.

apocarpous मुक्तकिंज; पृथक अंडपी
सुटी (अलग) किंजदले असलेले; उदा. मोरवेल, पिवळा चाफा, कुडा, इत्यादींची फुले.

apocarpy मुक्तकिंजत्व
मुक्तकिंज असण्याचा प्रकार.

Apocynaceae करवीर कुल; ॲपोसायनेसी
कण्हेर (करवीर), कुटज (कुडा), तगारी, पांढरा चाफा, करवंद, सातवीण इत्यादी फुलझाडांचे (द्विदलिकित) कुल. या कुलाचा अंतर्भाव बेसींच्या पद्धतीत किराइत गणात (जेन्शिएनेलीझ) केला असून हचिन्सन यांनी करवीर गणात (ॲपोसायनेलीझ) केला आहे; या कुलाची प्रमुख लक्षणे : दुधासारखा चीक, साधी पाने बहुधा समोरासमोर किंवा मंडलित; पूर्ण, नियमित, द्विलिंगी फुले; जुळलेल्या चार ते पाच पाकळ्या व त्यास चिकटलेली, सुटी, चार ते पाच केसरदले; ऊर्ध्वस्थ सुट्या किंवा जुळलेल्या दोन किंजदलांचे किंजमंडल; फळे विविध; पंखयुक्त किंवा केशयुक्त (कधी साध्या) बिया.

apogamy अफलित जनन; अनिषेक जनन
लैंगिक प्रक्रियेच्या (फलनाच्या) अभावीही प्रजोत्पादन घडून येणे; उदा. काही नेचे.

—, reduced (meiotic euapogamy) न्यूनित अनिषेक जनन
गंतुकधारीच्या कोशिकांपासून नवीन बीजुकधारीची निर्मिती; हा बीजुकधारी एकगुणित असतो.

—, vegetative शाकीय अफलित (अगंतुक) जनन
लैंगिक पिढीपासून परंतु लैंगिक प्रक्रियेशिवाय नवीन बीजुकधारी वनस्पतीची निर्मिती; उदा. नेचे. पहा parthenogenesis.

apomict असंगजनित
फलनाशिवाय बनलेली (वनस्पती).

apomixis असंगजनन
प्रजोत्पादनामध्ये गंतुकांचा संयोग किंवा प्रकलाचे न्यूनीकरण (विभाजन) न होता नवीन पिढीची निर्मिती; यामध्ये अफलित जनन, अबीजुक जनन व अनिषेक जनन यांचा समावेश होतो.

apophysis (१) आशयतल (२) शल्कपीठिका
(१) शेवाळीतील बीजुकाशयाचा तळचा भाग.
(२) काही शंकुमंत वनस्पतीतील बीजकाच्या खवल्यावर असलेला उंचवटा; उदा. चीड (पाइन)

aposepalous मुक्तसंदल
पहा polysepalous.

apospory अबीजुकजनन
बीजुकनिर्मिती न होता बीजुकधारी (द्विगुणित) पिढीच्या इतर भागांपासून नवीन लैंगिक अवयव धारण करणाऱ्या (गंतुकधारी) पिढीची निर्मिती; उदा. काही नेचे; ही गंतुकधारी पिढी अनित्य (द्विगुणित) असते; पहा haploid; diploid; gametophyte; sporophyte.

apostrophe विमुखावस्था
तीव्र प्रकाशाच्या चेतनेमुळे हरितकणयुक्त कोशिकेच्या उभ्या भिंतीजवळ ते कण एकाखाली एक अशी ओळ करून राहण्याचा प्रकार (अथवा त्याकरिता केलेली हालचाल).

apothecium मुक्त धानीफल
शैवाक (धोंडफूल) व काही धानीकवकात आढळणारा उघडा, पेल्यासारखा किंवा वाटीसारखा, बीजुके निर्माण करणारा अवयव; पहा perithecium; ascus.

apparent आभासी
प्रत्यक्षात नसलेले; वरवर आढळणारे किंवा दिसणारे.

appendage उपांग
शरीरावर किंवा अवयवावर वाढलेला गौण किंवा कमी प्रतीचा लहान अवयव; उदा. केस, खवला, काटा, इ.

appendicular उपांगीय; उपांगासंबंधी

appendicular theory उपांगीय सिद्धांत
ऊर्ध्वस्थ किंजपुटापासून अधःस्थ किंजपुटाचा क्रमविकास झाला असून त्यामध्ये इतर पुष्पदलांच्या तळभागांपासून बनलेल्या आवरणाने तो किंजपुट प्रथमपासून क्रमाने वेढून तो बदल झाला असावा अशी एक उपपत्ती; ही दुसऱ्या उपपत्तीपेक्षा अधिक ग्राह्य मानली गेली आहे; पहा receptacular theory.

appendiculate सोपांग
उपांगे असलेला (भाग).

apposite सन्निध
दोन सारखे अवयव परस्पराजवळ असणे.

apposition theory स्तराधान सिद्धांत
कोशिकावरणाच्या प्राथमिक थरावर आतील बाजूस नवीन थर बसून वाढ होते, अशी उपपत्ती.

appressed आलग्न
पहा adpressed.

appresorium आबंधक
आश्रय वनस्पतीस बाहेरून चिकटून राहण्यास उपयुक्त असा अवयव; उदा. जीवोपजीवी कवक वनस्पती.

aqua culture (water culture; hydroponics) मृद्हीन कृषि; जलकृषि
पोषक द्रावणाच्या साहाय्याने वनस्पतींची कृत्रिम पद्धतीने वाढ (संवर्धन) करण्याची पद्धती (प्रकार); यालाच soiless culture असे म्हणतात, कारण या पद्धतीत नित्याप्रमाणे जमिनीतील खनिज पोषणावर वनस्पती अवलंबून नसतात.

aquarium जलजीवपात्र; जलजीवालय
सदैव पाण्यात असणाऱ्या वनस्पती व प्राणी यांना नैसर्गिक परिस्थिती प्राप्त करून देणारी व त्यांची वाढ व प्रजोत्पादन यास मदत करणारी कृत्रिम पेटी (पात्र); अशा अनेक पेट्यांतून मोठ्या प्रमाणावर वनस्पती व प्राणी ठेवून त्यांचा अभ्यास व प्रदर्शन करण्याची सोय असलेली संस्था (जलजीवालय).

aquatic जलवासी; जलीय; जलचर
सदैव पाण्यात असणारे; उदा. शैवले, मासे, इ. उदा. नावळी (*Ipomoea aquatica* Forsk.).

— life जलजीवन
पाण्यातील जीवनक्रम; जलजीव (पाण्यात राहणारे सजीव).

aqueous (watery) आप्य; जलीय
पाणी असलेले; पाण्यात केलेले (विद्रव, द्रावण).

— tissue आप्योतक
पाण्याचा संचय करणाऱ्या कोशिकांचा समूह; ह्या कोशिकामधून रित्या जागा (मोकळ्या) कमी असून हरितकणूंची संख्याही कमी असते; उदा. मांसल पाने, खोड इत्यादी मरुवनस्पतींचे अवयव.

Araceae (Aroideae) सुरण कुल; ॲरेसी।
वेखंड, सुरण, अळू, गोंडाळ इत्यादी एकदलिकित वनस्पतींचे कुल. बेंथॅम आणि हूकर यांच्या वर्गीकरण पद्धतीत न्यूडिफ्लारी (नग्नपुष्प) श्रेणीत परंतु हचिन्सन याच्या पद्धतीत सुरण गणात (ॲरेलीझ) या कुलाचा समावेश आहे; प्रमुख लक्षणे : महाछदाने संरक्षित असा स्थूलकणिश फुलोरा; द्विलिंगी किंवा एकलिंगी फुले; परिदले क्वचित आणि खवल्यासारखी; सहा केसरदले (कधी कमी व जुळलेली); किंजदल एक किंवा अधिक; मृदुफळ.

Araliaceae तापमारी, कुल; ॲरेलिएसी
तापमारी (ॲरेलिया), फॅट्सिया, पॅनॅक्स, हेडेरा इत्यादी उद्यानवनस्पतींचे लहान कुल; याचा समावेश चामर गणात केला जातो. प्रमुख लक्षणे : वृक्ष, झुडपे, वेली; राळनलिकायुक्त; पाने साधी किंवा संयुक्त; फुलोरे चामरकल्प किंवा स्तबक; फुले द्विलिंगी, अपिकिंज, पंचभागी; पाच जुळलेल्या किंजदलांचा अधःस्थ किंजपुट (क्वचित ऊर्ध्वस्थ); कप्पे पाच व प्रत्येकात एक बीजक; बहुधा अश्मगर्भी फळ; सपुष्क बीजे.
पहा Umbelliflorae (Umbellales).

arbor वृक्ष
काष्ठयुक्त बहुवर्षायू झाड; पहा tree. उदा. कुंभा (*Careya arborea* Roxb.); चिनी कंदील (*Malvaviscus arboreus Cav.*).

arboraceous वृक्षसदृश
वृक्षाप्रमाणे मोठे व काष्ठयुक्त.

arboreous (arboreal) वृक्षस्थ; वृक्षवासी
वृक्षावर राहणारे.

arborescent वृक्षसम; वृक्षसदृश
वृक्षासारखे.

arboret लहान वृक्ष

arboretum (१) वृक्षसंवर्धनस्थान; वृक्षालय; वृक्षोद्यान; (२) वृक्षविज्ञान
(१) वृक्षासंबंधीच्या संशोधनार्थ बनविलेली बाग; (२) वृक्षासंबंधीच्या माहितीचे पुस्तक (वृक्षविज्ञान).

arboriculture वृक्षसंवर्धन
लहान मोठ्या वृक्षांची पद्धतशीर लागवड अथवा त्यासंबंधी माहिती.

arc-indicator चाप-निदर्शक
वनस्पतीची उंचीतील वाढ मोजण्याचे कमानी पट्टीचे उपकरण.

archegoniophore अंदुककलशधर
एक अथवा अनेक अंदुककलशांना आधारभूत दांडा; उदा. मार्चांशिया, फिंब्रिॲरिया, इ. शेवाळी.

archegonium अंदुककलश
शेवाळी, नेचे व तत्सम (नेचाभ) वनस्पतींत आढळणारा सुरईच्या आकाराचा बहुकोशिक व स्त्री-गंतुक (अंदुक) असलेला अवयव.

archesporium बीजुकपूर्वज
बीजुके निर्माण करणारी आद्य कोशिका; हिच्यापासून प्रथम अनेक जनक कोशिका बनून नंतर शेवटी बीजुके निर्माण होतात; पहा sporocyte; spore.

archicarp पूर्वफल
काही कवकात आढळणारा, लैंगिक प्रक्रियेनंतर बनणारा व पुढे बीजुककोश निर्मिणारा अवयव.

Archichlamydeae आद्यपरिदली श्रेणी अथवा उपवर्ग
पहा Choripetalae.

arcuate वक्र
वाकलेला; बाकदार.

aril (arillus) अध्यावरण; बीजोपांग
बीजकाच्या तळापासून उगम पावून बीजकाभोवती अंशतः किंवा पूर्णपणे वाढणारे बीजावरण; उदा. लिची, कमळ, विलायती चिंच, इ. पहा caruncle.

arillate बीजोपांगयुक्त; अध्यावरणयुक्त
बीजोपांग (तिसरे आवरण) असलेले (बीज).

arillode (false aril) छद्मी अध्यावरण
बीजकरंध्रापासून वाढून बीजकावर पसरलेले बीजावरण; "जायपत्री" हे जायफळाच्या बीजावरील छद्मी आवरण बीजकाच्या दोन्ही टोकापासून (बीजकरंध्र व बीजकबंध यांपासून) वाढते.

aristate प्रशूकी
पहा awn.

Aristolochiaceae ईश्वरी कुल; ॲरिस्टोलोकिएसी
पोपटवेल (कुक्कुटवेल), सापसंद (ईश्वरी) इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल; याचा अंतर्भाव मोरवेल गणात (रॅनेलीझ) केला जातो; याची प्रमुख लक्षणे : बहुधा एकाआड एक पानांच्या ओषधी, क्षुप किंवा वेली; फुले मोठी, एकसमात्र व द्विलिंगी; परिदले जुळलेली; केसरदले व किंजदले जुळून किंजकेसराक्ष बनतो; अधःस्थ किंजपुट; बिया अनेक; मृदुफळ किंवा बोंड. हचिन्सन यांनी हे कुल ईश्वरी गणात घातले आहे.

Aroideae सुरण कुल; ॲरॉइडी
पहा Araceae.

aromaticus सुगंधि
खमंग वास किंवा रुचि असलेले; उदा पानाचा ओवा. (*Coleus aromaticus* Lour.).

armature शस्त्रसंभार
वनस्पतींच्या शरीरावर किंवा शरीरांत आढळणाऱ्या स्वसंरक्षक योजना; उदा. काटे, दाहक (दंशक, कंडूत्पादक) केस, दुर्गंध, चीक, विषारी द्रव्ये, इत्यादी.

armed शस्त्रसज्ज
संरक्षक उपांगे असलेले.

arrangement मांडणी; विन्यास
खोडावरील पानांची, फुलातील दलांची, किंजपुटातील बीजकांची, इत्यादींची विशिष्ट व्यवस्था.

Articulatae संधिपादप वर्ग
पहा Equisetinae.

articulated (jointed) संधियुक्त; सांधेदार
सांधे असलेले; सांधलेले; उदा. एकिसीटमचे खोड; लिंबू किंवा पपनसाच्या पानाचे पाते.

artificial selection कृत्रिम निवड
एका जातीतील अनेक वनस्पतींतून (किंवा प्राण्यांतून) मनुष्याच्या आवडीप्रमाणे (गरजेप्रमाणे) विशिष्ट गुणयुक्त व्यक्तींची (प्रकारांची) पैदाशीकरिता (किंवा संकर घडवून आणण्याकरिता) केलेली निवड; कित्येक खाद्य वनस्पती किंवा पाळीव प्राणी मनुष्याने शेकडो वर्षे केलेल्या निवडीतूनच उगम पावले आहेत.

arvensis क्षेत्रज
लागवडीच्या जमिनीतील (वनस्पती); उदा. पुदीना. (*Mentha arvensis* L.)

ascending आरोही; चढणारा
गुरुत्वाकर्षणाविरुद्ध वर वाढत जाणारा (अवयव).

ascent आरोह; उद्गम
चढण; अवयव (खोड) अथवा वनस्पती किंवा त्यातील द्रव पदार्थ वर चढविला जाण्याची प्रक्रिया (रसारोह).

Asclepiadaceae रुई (अर्क) कुल; ॲस्क्लेपीएडेसी
रुई, मांदार, हरणदोडी, अंतमूळ, माकडी, सोमलता, उतरणी, कावळी, उपळसरी इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल; याचा समावेश किराईत गणात (जेन्शिएनेलीझ मध्ये) केला जातो; हचिन्सन यांच्या पद्धतीत करवीर गणात (ॲपोसायनेलीझमध्ये) केला आहे. प्रमुख लक्षणे : ओषधी, क्षुपे व वेली; बहुधा दुधी चीक आढळतो; पाने साधी व समोरासमोर; द्विलिंगी, पंचभागी, पूर्ण व नियमित लहान फुले; पाकळ्या जुळलेल्या व त्यावर केसरदलांशी संबंधित तोरण (परिवलय); तसेच केसरदले व किंजदले यांचा किंजकेसराक्ष; बहुधा परागांचे पुंज असून दोन किंजपुटापासून दोन स्वतंत्र पेटिकाफळे व त्यात शिखाल (केसाळ झुबका असलेली) बीजे असतात.

ascidium चषिका; कलश
पेला किंवा कुंभ यासारखा लहान अवयव.

ascocarp धानीफल
धानीकवक वनस्पतीत लैंगिक प्रक्रियेनंतर आढळणारा व धानीबीजुकांची निर्मिती करणारा अवयव; पहा apothecium; perithecium.

ascogenous filament धानीजनक तंतू
धानी व त्यातील बीजुके निर्माण करणारा तंतूसारखा अवयव.

ascogonium धानीयोनी
धानीकवकात आढळणारा प्रजोत्पादक स्त्रीलिंगी अवयव.

Ascolichens धानी शैवाक
पहा Lichens.

Ascomycetes धानीकवक वर्ग; ॲस्कोमायसेटीज
कवक वनस्पतींपैकी विशिष्ट प्रकारची बीजुके (धानी बीजुके) निर्माण करणारा (सत्यकवक विभागातील) एक गट; उदा. बाजरीवरील अर्गट रोग.
पहा Eumycophyta; ergot.

ascospore धानीबीजुक
धानीकवकातील प्रातिनिधिक व विविध आकाराचा एककोशिक प्रजोत्पादक घटक; हे धानी नावाच्या कोशिकेत प्रकलाच्या न्यूनीकरण विभागणीनंतर बनतात;

संख्येने ही बीजुके चार किंवा आठ असतात व ती निर्मिणाऱ्या कोशिकेस धानी म्हणतात.

ascus धानी

धानीकवकात बहुधा नेहमी आढळणारा बीजुककोश; यातील बीजुके रुजून नवीन कवक वनस्पतींची निर्मिती होते. उदा. किण्व (यीस्ट) या कवकातील धानीत चारच धानीबीजुके बनतात.

asexual अलिंग; निर्लिंग; अलिंगी; अलैंगिक

लिंगभेदयुक्त प्रजोत्पादनाचा संबंध नसलेली व बीजुकांच्या साहाय्याने घडून येणारी नवीन वनस्पतीची निर्माण-पद्धती.

— organ अलैंगिक अवयव

लिंगभेदयुक्त लक्षणाचा अभाव दर्शविणारा अवयव; उदा. बीजुककोश.

— reproduction अलिंग जनन

लिंगभेद न दर्शविणाऱ्या अवयवापासून होणारे प्रजोत्पादन.

— stage अलिंगावस्था

लिंगभेद युक्त अवयव नसलेली शारीरिक स्थिती (पिढी).

asiphonogamous अनिनाल्युतिक

निनाल्युति नसलेली (वनस्पती); पहा siphonogamous.

asper खर्बर

केस किंवा बारीक पुटकुळ्या यामुळे आलेला खड-बडीतपणा. उदा. पराया (*Streblus asper* Lour.)

assimilation सात्मीकरण; समावेशन

बाहेरून घेतलेले अन्नघटक शरीरात सामावून घेणे अथवा शरीराशी एकरूप बनविण्याची प्रक्रिया; यामध्ये अन्नघटकांची रूपांतरे अभिप्रेत आहेत.

assimilability सात्मीकरणक्षमता

शरीरात वर वर्णन केल्याप्रमाणे सामावून घेण्याचे सामर्थ्य.

association संगति; साहचर्य

पादपीय समाजशास्त्रातील नैसर्गिक मूलभूत एकक; विशिष्ट पादपीय संघटना, स्थलविषयक घटकातील ऐक्य व स्वरूपदृष्ट्या असलेली एकता इ. वैशिष्ट्ये असलेला वनस्पतींचा नैसर्गिक समुदाय. अनेक वन-स्पतींच्या समुदायातील दोन किंवा अधिक प्रधान जाती सतत एकत्र वाढल्याने त्या समुदायास विशिष्ट स्वरूप प्राप्त होते. उदा. पळस, पांगारा व लाल सावर हे तिन्ही वृक्ष ज्या पादपसमुदायात (पानझडी जंगलात) एकत्र आढळतात त्याला पळस-पांगारा-सावर संगति म्हणतात; पहा community; consociation; formation.

— index संगति-निर्देशांक

संगतीतील वनस्पतींचे परिस्थितिजन्य प्रमाण दर्शविणारे गुणोत्तर; एखाद्या मोठ्या समुदायातील अनेक (सु. ४०) नमुन्यांपैकी काहींत (सु. ३०) अ व ब जाती एकत्र आढळतात, परंतु अ सर्व नमुन्यांत आढळल्यास $\frac{३०}{४०}$ = ·७५ हा संगति-निर्देशांक होतो.

assortment व्यवस्थापन

एकत्र असलेल्या भिन्न वस्तू (किंवा गुण) भिन्न गटामध्ये विभागून ठेवण्याची प्रक्रिया; उदा. आनु-वंशिकीमध्ये एका व्यक्तीत आईबापाकडून आलेले पर्यायी (वैकल्पिक) गुण (घटक) स्वतंत्र राहून प्रजोत्पादनानंतर पुढच्या पिढीत (संततीत) भिन्न अपत्यांत स्वतंत्रपणे उतरतात; पहा allelomorphs; heredity, genetics; segregation.

— of characters (factors), free
गुणांचे (घटकांचे) स्वतंत्र व्यवस्थापन

संकरजात प्रथम एकत्र असलेल्या गुणांचे पुढे स्वतंत्रपणे नवीन संततीत होणारे विभक्त व्यवस्थापन.

aster stage तारकावस्था

कोशिकेतील प्रकलांच्या विभाजनात स्वतंत्र झालेली रंग-सूत्रे कोशिकेच्या मध्यावर वर्तुळाकार मांडली गेल्याने ताऱ्याप्रमाणे भासणारे दृश्य; पहा mitosis.

Asteraceae सूर्यफूल कुल; ॲस्टरेसी; कंपॉझिटी

पहा compositae.

asymmetrical असमात्र; असममित

शरीराच्या किंवा विशिष्ट अवयवांच्या बाबतीत प्रमाण-बद्धतेचा अभाव; त्यामुळे कोणत्याही पातळीने त्या शरीराचे किंवा अवयवाचे दोन सारखे भाग करता येत नाहीत; उदा. निवडुंगाचे फूल.

atmometer बाष्पीभवनमापक

वाफेच्या रूपाने हवेत जात असलेल्या पाण्याचे मापन करणारे उपकरण; एक सच्छिद्र मृत्तिकापात्र. पहा potometer.

atom अणु

रासायनिक मूलद्रव्याचा सर्वात लहान घटक.

ATP (adenosine triphosphate) एटीपी (ॲडिनोसीन ट्रायफॉस्फेट)

वनस्पती, प्राणी व सूक्ष्मजीव, यांच्या सजीव द्रव्यात सदैव आढळणारा व ऊर्जासंचय करणारा आद्य रासायनिक पदार्थ (संयुग); ही ऊर्जा ऑक्सिडीकर विक्रियांत (कार्बोहायड्रेट, प्रथिने व मेदी संयुगे यांच्या ऑक्सिडीकरणात) निर्माण होते व तिचा विनियोग सर्व जीवप्रक्रियात होतो. एटीपी संयुग हे एडीपी (ॲडिनोसीन डायफॉस्फेट) पासून ऊर्जासंपन्न अकार्बनी फॉस्फेट संयुगाच्या साहाय्याने बनते व ते एक सह-वितंचक आहे. एटीपीचे एडीपीत रूपांतर होतेवेळी ऊर्जामुक्त होते व तिचा वापर अनेक जैव-प्रक्रियात होतो.

atrophy अपक्षय; पुष्टिरोध

शरीरावयवांच्या अगर विशिष्ट ऊतकांच्या किंवा कोशिकांच्या आकारमानात घट होणे; पोषणातील दोष किंवा रोग ही कारणे त्यास जबाबदार असतात; केव्हा तर अवयव अर्धवट बनतो अगर पूर्णपणे लोप पावतो.

atropous (orthotropus) ऊर्ध्वमुख

किंजपुटात बीजकरंध्र वर असलेले (सरळ बीजुक); उदा. सायकस.

attached अभिलग्न

चिकटलेली (वनस्पती); एक अवयव किंवा काय दुसऱ्यास चिकटून असलेला. उदा. दगडफूल; शैवल.

attachment अभिलाग

(१) चिकटून असण्याची वृत्ती किंवा घटना. उदा. परागकोश केशरतंतूस चिकटून असण्याचा प्रकार. (२) रंगसूत्रातील तर्कुयुजाचे स्थान; पहा centromere.

attenuate निमुळते

क्रमाने अरुंद होत गेलेले; उदा. कांद्याची पात; काही काटे.

auricle कर्णिका

मनुष्याच्या बाह्य कानाच्या खालच्या भागाप्रमाणे दिसणारा भाग (पानाचा तळभाग). उदा. नेफ्रोलेपिस नेचा; तरवडीची (*Cassia auriculate* L.) उपपर्णे.

auricled सकर्णिक; पालिवत्; कर्णिकाभ

कर्णिकाप्रमाणे पात्याचा तळ असलेले (पान); उदा. सालीट, मका, चांदवेल.

autecology स्वस्थलविज्ञान; स्वपारिस्थितिकी

एखादी वनस्पती जेथे निसर्गतः उगवते, वाढते, फुलते व तेथील परिस्थितीशी एकरूप होते त्यासंबंधीची (ते स्थल व ती वनस्पती यांचे परस्परसंबंधदर्शक) माहिती; पहा synecology.

authority प्राधिकार; कर्ता

एखाद्या कुलाचे, वंशाचे, किंवा जातींचे नाव ज्या शास्त्रज्ञाने प्रथम प्रसिद्ध केले ती व्यक्ती; उदा. Liliaceae Adanson या नावात अंतर्भूत केलेली व्यक्ती (Adanson).

autoecious एकस्थ

एकाच आश्रय वनस्पतीवर संपूर्ण जीवन काढणारी (वनस्पती); उदा. कवकांपैकी काही जाती (काणी तांबेरा, मूळकूज इ.)

autoecism एकस्थितत्व; एकस्थत्व

एकाच आश्रयावर वाढण्याची क्षमता.

autogamy आत्मयुति

केवळ स्वतःच्याच (शरीरातील; फुलातील) पुं-व स्त्री-गंतुकांचा संयोग.

autogenesis (spontaneous generation) स्वयंजनन

पूर्वी सजीव रूपात नसलेल्या कोणत्याही वस्तूपासून होणारी सजीवाची निर्मिती; हा समज अनेक वर्षे प्रचलित होता; पहा abiogenesis.

autogenic स्वयंजात; स्वजात; स्वयंजनित

स्वतःपासून निर्माण झालेले.

autogenous स्वयंभव; स्वजात

एकाच जातीतील अनेक वनस्पतींत (अथवा प्राण्यांत) दिसणारा, पण स्वसंपादित नसलेला (भेद, गुण, लक्षण).

autonomous (spontaneous) स्वयंप्रेरित; स्वायत्त

शरीराबाहेरील चेतकाशिवाय घडून येणारे; उदा. कोशिकेतील प्राकलाची भ्रमंती; खोडाच्या टोकाची नागमोडीसारखे वाढ (प्रच्यवन); पहा cyclosis, nutation.

autonomy (of characters or factors) गुण-घटकांचे स्वातंत्र्य (स्वायत्तता)

आनुवंशिक गुणांचे, लक्षणांचे किंवा लक्षणांबद्दल जबाबदार असलेल्या घटकांचे एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीत उतरताना परस्परांवर अवलंबून नसणे.

autopolyploidy समगट-गुणन
व्यक्तीच्या शरीराच्या कोशिकेतील रंगसूत्रांची संख्या तिप्पट, चौपट इ. अशी असून ते सर्व संच एकाच जातीच्या वनस्पतीतून गुणनामुळे आलेले असण्याचा प्रकार; पहा allopolyploidy.

autosome अलिंग रंगसूत्र
लिंगसूत्रांशी संबंध नसलेले रंगसूत्र; पहा chromosome.

autotroph (autotrophic) स्वोपजीवी; स्वयंजीवी; स्वयंपोषी
निर्वाहाकरिता दुसऱ्या सजीवावर किंवा मृत शरीरावर अवलंबून नसणारा स्वतंत्र (सजीव); उदा. सर्व हिरव्या वनस्पती.

autozygous स्वयंयुग्मनजी; स्वरंदुकी
स्वतःच निर्मिलेली स्त्री- व नर-गंतुके एकत्र होऊन बनलेल्या रंदुकाने प्रजोत्पादन करणारी.

autumn-wood शरद्‌काष्ठ
हिवाळ्यात तयार होणारा लाकडाचा (प्रकाष्ठाचा) भाग; वसंतऋतूत तयार होणाऱ्या लाकडापासून हा ओळखता येतो; दोन्हींचे मिळून एक वार्षिक वलय बसते; पहा annual ring.

auxilliary साहाय्यक
विशेषप्रकारे मदत देणारी (कोशिका) उदा. लाल शैवाले.

auxin (hormone) वृद्धिसंप्रेरक; ऑक्सिन
वनस्पतींत वाढीसंबंधी महत्त्वाचे कार्य घडवून आणणारा रासायनिक पदार्थ (दूत); प्राण्यांमध्ये अनेक नलिकाहीन प्रपिंडातून असा अंतःस्राव रक्ताद्वारे शरीरात पसरविला जातो. प्रकाशाच्या दिशेकडे खोड वळते याचे कारण प्रकाशाचा परिणाम ह्या संप्रेरकावर होतो.

auxonometer वृद्धिमापक
वनस्पतीतील वाढ (लंबन) मोजण्याचे उपकरण.

available उपलब्ध; प्राप्य
प्राप्त करून घेता येण्यासारखे.

awl-shaped (subulate) आराकृति
तळापासून टोकाकडे निमुळते होत गेलेले (चांभाराच्या आरीसारखे) निरुंद व टोकदार; उदा. एरिओकॉलॉन व आयसॉएटिस यांची पाने.

awn (arista) प्रशूक
गवते व शूकधान्ये यांच्या परितुषावर किंवा इतरत्र वाढलेले राठ केसासारखे उपांग; उदा. Berberis aristata DO. दारुहळद.

axial अक्षीय
अक्षावरचे; अक्षासंबंधी; पहा axis.

axil कक्ष; कक्षा
बगल; खोडास पान चिकटलेले असते तेथील बगलेसारखा (कोनासारखा) भाग.

axile अक्षलग्न
अक्षाला (आसाला) चिकटून वाढलेले.

— placentation अक्षलग्न बीजकविन्यास
किंजपुटातील फक्त आसालाच चिकटून असणारी बीजकांची मांडणी; उदा. नागदवणा.

axillary कक्षस्थ; कक्षास्थ; कक्षीय
पानाच्या किंवा छदाच्या बगलेत असलेला (अवयव); उदा. कळी, फूल, शाखा, काटा, इ. उदा. काळा माका (*Caesulia axillaris* Roxb.).

axis आस; अक्ष
प्रमुख आधारभूत कण्यासारखा अवयव; उदा. खोड, फुलोऱ्याचा दांडा, इ.

—, daughter जन्याक्ष; उपाक्ष
मुख्य दांड्यावर असलेला दुय्यम प्रतीचा अक्ष.

—, embryonic गर्भाक्ष
गर्भावस्थेतील वनस्पतीचा अक्ष.

—, median अग्रपश्च अक्ष
अग्रस्थ व उलट बाजूचा (तलस्थ) भाग यांना जोडणारा भाग (अक्षवर्ती).

—, mother प्रधानाक्ष; जनकाक्ष
ज्यापासून इतर अक्ष निघतात असा मुख्य अक्ष.

azure निळा
आकाशाप्रमाणे रंग असलेला

azygospore (parthenospore) अगंतुबीजुक
दोन सारख्या प्रजोत्पादक कोशिकांपैकी फक्त एकापासूनच संयोगाशिवाय बनलेली प्रजोत्पादक कोशिका; उदा. म्यूकर बुरशी, स्पायरोगायरा शैवल, इ.

azygous (unpaired) अजोड
पिसासारख्या संयुक्त पानाच्या मध्यशिरेवरच्या एकाद्या दलास उलट बाजूस दलाचा अभाव असण्याचा प्रकार.

B

bacca (baccate fruit; berry) मृदुफळ
आठळी (बाठा) नसलेले मगजयुक्त किंवा रसाळ साधे फळ; उदा. केळ, संत्र, पेरू; बहुधा यातील कठीण बिया मगजात विखुरलेल्या असतात.
उदा. बिर्मी (*Taxus baccata* L.).

Bacillariophyceae करंडक वर्ग
पहा Diatomaceae.

bacillus दंडाणु
साधारणपणे अत्यंत साधी, अतिसूक्ष्म, एककोशिक, लांबट, हरितद्रव्यहीन, परोपजीवी वनस्पती; कधी कधी ही संज्ञा बीजुकनाशक दंडाणूंच्या वंशालाच फक्त वापरतात: उदा. विषमज्वर व धनुर्वात इत्यादींचे रोगकारक सूक्ष्मजंतू; पहा bacterium.

back-cross पूर्वसंकर
संकरजाच्या आईबापांपैकी एकाशी केलेला (झालेला) त्याचा संकर; या प्रयोगामुळे आनुवंशिक लक्षणांचे अनुहरण कसे होते यावर प्रकाश पडतो.

bacteriocidal जंतुनाशक
सूक्ष्मजंतूंचा नाश घडवून आणणारे (द्रव्य).

bacterioid विकृतजंतू
शारीरिक बिघाड झालेला जंतू; शिंबी (शेंगा येणाऱ्या) वनस्पतींच्या मुळावरील गाठीत हे जंतू आढळतात.

Bacteriology सूक्ष्मजंतुशास्त्र
सूक्ष्मजंतूसंबंधी सर्व तपशीलवार माहितीची विज्ञान-शाखा.

Bacteriophage सूक्ष्मजंतुभक्षी
सूक्ष्मजंतूंचा नाश करणारे.

bacteriosis सूक्ष्मजंतुविकृति
सूक्ष्मजंतूपासून उद्भवलेला रोग.

bacteriostatic सूक्ष्मजंतुरोधक
सूक्ष्मजंतूंची वाढ थांबविणारे.

Bacterium (pl. Bacteria) शाकाणु; जीवाणु; सूक्ष्मजंतु
साधी, अतिसूक्ष्म, एककोशिक, भिन्न आकार दर्शविणारी, हरितद्रव्यहीन, परोपजीवी वनस्पती; काही हालचाल करतात; काही स्वोपजीवी (स्वावलंबी) व काही मृतोपजीवी व जीवोपजीवी असतात; कुजणे, आंबणे, नासणे, इत्यादी प्रक्रिया घडविण्याचे व प्रकाश, रंग, रोग उत्पन्न करण्याचे सामर्थ्य या जंतूत असून "लहान मूर्ती पण थोर कीर्ती" अशा सदरात ते येतात; आकाराप्रमाणे भिन्न नावे दिलेली आढळतात; पहा Schizomycophyta.

bacteroid सूक्ष्मजंतुसम
सूक्ष्मजंतूसारखे.

balausta दाडिमक; दाडिमसम
डाळिंबासारखे फळ; बीजाभोवती रसाळ आवरण असणारे व अधःस्थ किंजपुटापासून बनलेले मृदुफळ; पहा bacca.

Balsaminaceae (Balsamaceae)
तेरडा-तेरणा-कुल; बाल्समिनेसी
रिठा (अरिष्ट) गणातील फुलझाडांचे एक लहान कुल; याचा समावेश हचिन्सन यांनी हल्ली जिरॅनिएलीझमध्ये (भांड गणात) केला आहे. बेंथॅम व हूकर यांनी यातील वनस्पतींचा समावेश जिरॅनिएसी कुलात (भांड कुलात) केला आहे; तेरडा कुलात दोन वंश व सुमारे ४३० जाती अंतर्भूत असून त्या उष्ण कटिबंधीय आशिया व आफ्रिका येथे आढळतात. प्रमुख लक्षणे : ओषधी; पाने साधी व एकाआड एक; फुले द्विलिंगी व एकसमात्र; पाच संदलांपैकी (सुट्या) एक शुंडिकायुक्त; पाच पाकळ्यांपैकी बाजूच्या दोन दोन जुळलेल्या; केसरदलांचे फक्त परागकोश जुळून किंजपुटावर त्यांचे टोपीसारखे झाकण बनलेले; पाच जुळलेल्या किंजदलांच्या उर्ध्वस्थ किंजपुटात पाच कप्पे व अनेक बीजके; बोंड तडकून अपुष्क बीजे फेकली जातात; तेरडा ही सामान्य वनस्पती जंगलात व बागेत आढळते.

barbate (bearded) लंबकेशी
मऊ लांबट केसाचे पुंजके असलेले.

bark वल्क; साल
जुन्या काष्ठमय खोडाची किंवा मुळाची, बाहेरून संरक्षण करणारी बव्हंशी मृत कोशिकांची बनलेली साल; वल्क या संज्ञेत सजीव त्वक्षाकरासह त्यावरील सर्व मृतकोशिकांचे थर समाविष्ट करतात;
पहा cork-cambium; cork; ring-bark; scale bark.

barren (१) ऊषरा; (२) वंध्य; वांझ
(१) जीवनास आवश्यक त्या परिस्थितीच्या अभावी नापीक राहिलेली जमीन; उदा. वाळवंट; खडकाळ किंवा हिमाच्छादित प्रदेश.

(२) फळ किंवा कार्यक्षम बीज न बनवणारे (फूल); उदा. लागवडीतील केळ, अळू, गुलाब, इ.

— bract वंध्यछद

बगलेत फूल नसलेले छद; उदा. अननस.

— flower वंध्यपुष्प

वांझ फूल; उदा. बागेतील जास्वंद, गुलाब यांमध्ये बहुधा फळे किंवा बीजे बनत नाहीत.

basal (basilar) तलोद्भव; तलीय, तल

किंजपुटात तळापासून उगम पावलेले; उदा. सूर्यफुलाचे बीजक.

base (basis) तळ; तल

वनस्पतींच्या अवयवांचा तळचा भाग.

basal cell तलीय कोशिका; आधार कोशिका

Basellaceae मयाळ (उपोदकी) कुल; बॅसेलेसी

पहा Chenopodiaceae.

basidiocarp गदाफल

गदाकवक वर्गात बहुतेक आढळणारा व गदाकोशिका आणि त्यावरची गदाबीजुके निर्माण करणारा प्रजोत्पादक अवयव.

Basidiolichens गदा शैवाक

पहा Lichens.

Basidiomycetes (Basidiomycetae) गदा-कवक वर्ग; बेसिडिओमायसेटिझ

सत्यकवकांपैकी काहींमध्ये विशिष्ट प्रकारची गदेसारख्या बीजुककोशावर निर्माण होणारी गदाबीजुके निर्माण करणारा एक गट; उदा. भूछत्रे, तांबेरा, काणी इ. पहा Eumycetae, Eubasidii, Hemi-basidii.

basidiospore गदाबीजुक

गदाकवकामध्ये आढळणारे व गदेसारख्या कोशिकेबाहेर निर्माण होणारे एककोशिक व एकगुणित बीजुक (प्रजोत्पादक अलिंग कोशिका).

basidium गदाकोशिका

गदाकवकात आढळणारी विशिष्ट, काहीशी गदेसारखी व प्रजोत्पादक, अखंड किंवा विभागणारी कोशिका; हिच्या टोकावर दोन किंवा चार बीजुके बनून ती सुटून जातात व रुजल्यावर नवीन एकगुणित कवकतंतूंचे जाळे बनते. गदाबीजुके बनण्यापूर्वी गदाकोशिकेत द्विगुणित प्रकल असतो; बीजुके बनण्यापूर्वी न्यूनीकरण विभाजनाने एकगुणित प्रकल बनतात व प्रत्येक बीजुकात एक याप्रमाणे प्रवेश करतात.

basifixed (innate) तलबद्ध

केसरतंतूच्या टोकावर तळाशी चिकटलेला (परागकोश); उदा. टाकळा, तरवड, इ.

basilar तलोद्भव

पहा basal.

basipetal तलवर्धी

टोकापासून तळाकडे क्रमाने होणारी (फुलोऱ्याची) वाढ; यामुळे सर्वात जून भाग (उदा. फुले) टोका-जवळ व सर्वात कोवळा (अपक्व फुले, कळ्या) तळा-जवळ असा प्रकार; उदा. जाई, चमेली, रानटी गुलाब यांचे फुलोरे. पहा acropetal; centripetal.

bast (phloem) परिकाष्ठ

वनस्पतींच्या शरीरात अन्नरसाची ने-आण करणाऱ्या जिवंत, लांबट कोशिका (सछिद्र नलिका) व त्या-समवेत आढळणाऱ्या इतर कोशिका, सूत्रे इत्यादींचा संच (ऊतक).

— - fibre परिकाष्ठ सूत्र

परिकाष्ठातील दृढ आवरणाच्या लांब व मजबूत कोशिका.

—, hard उपकाष्ठ

परिकाष्ठाल्गतचा कठिण कोशिकांचा संच.

—, soft मृदु परिकाष्ठ

कठिण सूत्राशिवाय परिकाष्ठाचा शेषभाग.

beaded (monoliform) मणिमालाकृति

अनेक गाठींचे बनलेले व मण्यांच्या माळेप्रमाणे दिसणारे; उदा. काही मुळे, काहीं लाल शैवलाचे तंतू; काही केसरदलावरचे केस.

beak चंचू

अवयवाचा किंवा त्यावरील लांबट टोकदार (चोची-सारखा) भाग.

beard प्रशूक

पहा awn.

Begoniaceae शोभापर्ण कुल; बिगोनिएसी

बिगोनिया, बिगोनिएला, इत्यादी चार लॅटिन नावाच्या वंशातील द्विदलिकित फुलझाडांचे कुल. बेसींनी यांचा अंतर्भाव लोझेलीझ गणात व हचिन्सन यांनी कर्कटी गणात (कुकर्बिटेलिझ) केला आहे; तत्पूर्वी बेंथम व हूकर यांनी कृष्णकमळ गणात केला होता प्रमुख लक्षणे : बहुवर्षायू, भूमिस्थित खोडाच्या ओषधीय वनस्पती; काही मुळांच्या साहाय्याने वर चढणाऱ्या वेली; मूलज, सोपपर्ण, किंवा एकाआड एक, असमात्र,

साधी पाने; बगलेतील लहान ग्रंथिल अवयव किंवा पानाचे तुकडे यांपासून नवीन वनस्पती बनतात. फुले एकलिंगी; परिदले सुटी; नरफुलात दोन किंवा चार परिदले व स्त्री-फुलात दोन ते पाच; केसरदले अनेक; जुळलेल्या दोन ते तीन अधःस्थ किंजदलापासून बनलेल्या किंजपुटात दोन ते तीन कप्पे व त्यात अनेक अधोमुखी बीजके; पंखयुक्त बोंड व अपुष्क बिया; शोभादायक पानांमुळे "शोभापर्ण कुल" असे या कुलाला म्हटलेले आढळते.

bell-jar घंटापात्र; हंडी

घंटेच्या आकाराचे प्रयोगाकरिता वापरात असलेले खाली अधिक रुंद व वरच्या बाजूस थोडे निरुंद व फुगीर असे काचपात्र.

bell-shaped (campanulate) घंटाकृति

फुलातील घंटेच्या आकाराचा संवर्त किंवा पुष्पमुकुट; उदा. लाल भोपळा; पिवळी कण्हेर, इ.

Benettitales बेनेटायटेलीझ

मध्यजीव महाकल्पातील विलुप्त प्रकटबीज वनस्पतींचा गण; बाह्यरूप, खोड व पान यांची संरचना सायकॅडेलीझ प्रमाणे. दोन्ही प्रकारची बीजुकपर्णे एकाच शंकूत असतात; पहा Cycadales; Gymnospermae.

benthos जलतलस्थ जीवसमूह

खाऱ्या किंवा गोड्या पाण्यात तळाशी राहून जगणारा प्राणी वा वनस्पती यांचा समूह.

पहा. plankton; nekton; pelagic.

berry (beccate fruit) मृदुफळ

पहा bacca.

Betulaceae भूर्जकुल; बेट्युलेसी

भूर्ज, हॅझेल, कुनिष, इत्यादी द्विदलिकित प्रारंभिक (किंवा ऱ्हसित) वनस्पतींचे कुल. याचा अंतर्भाव मोरवेल गणात (रॅनेलीझ) सर्वसाधारणपणे केला जातो; तत्पूर्वी नतकणिश गणात (ॲमेंटिफेरी) किंवा ओक गणात (कार्सिफ्लोरीत) केला जात असे. प्रमुख लक्षणे वृक्ष किंवा क्षुपे; एकलिंगी फुले एकाच झाडावर असून पुं-पुष्पे छदयुक्त; परिदले लहान रंगहीन व पुं-फुलोरा लोंबत कणिश; स्त्री-फुलोरा उभा; स्त्री-पुष्पात अधःस्थ द्विपुटक किंजपुट; किंजले दोन; प्रत्येक कप्प्यात एकच लोंबते बीजक; वायुपरागण; एकबीजी कपाली फळ. पहा *Amentiferae*.

bicarpellary (bicarpellate) द्विकिंज

दोन किंजदलापासून बनलेला (किंजपुट; किंजमंडल) उदा. रुई, सदाफुली, इ.

biciliate द्विकेसली

दोन केसले असलेली (कोशिका); उदा. काही शैवले (क्लॅमिडोमोनॅस) अथवा त्यांची गंतुके (क्लॅडोफोरा, उल्व्हा इ.); पहा cilium; gamete.

bicollateral द्विसंलग्न

दोन बाजूनी वेढलेला; प्रकाष्ठाच्या दोन्ही बाजूस ऊतककर व परिकाष्ठ असलेला (वाहकवृंद); उदा. काकडीचे खोड; पहा vascular bundle.

bicolor (two-coloured) द्विवर्णी; दुरंगी

पानाचे वरचे व खालचे पृष्ठ भिन्न रंगाचे असलेले; उदा. बिगोनिया; ताराफळ; कमळ; ट्रॅडेस्कॅन्शिया, उदीचिराइत (*Exacum bicolor* Roxb.).

bicrenate द्विस्थूलदंतुर

पानाच्या कडेवरचे बोथट दाते पुन्हा प्रत्येक दात तसाच बोथट दात्यांनी भरलेला असणे; पहा crenate.

bicuspidate द्विकंटकाग्र

दोन तीक्ष्ण काटे असलेल्या टोकाचे (पान).

bidentate द्विप्रदंतुर

बाहेर वळलेले पानाच्या कडेवरचे दाते, पुन्हा तसेच दातेरी असण्याचा प्रकार; पहा dentate.

biennial द्विवर्षायु

बी रुजल्यापासून ते पुन्हा बीजाची निर्मिती व त्यानंतर मृत्यु या सर्व घटना दोन वर्षात संपविणारी (वनस्पती); कोबी, मुळा, गाजर, इ.

bifacial (dorsiventral) द्विपार्श्व

वरचा व खालचा असे दोन भिन्न पृष्ठभाग असलेले (पान अथवा खोड); उदा. जमिनीवर सरपटणाऱ्या वेलीचे (रताळे) किंवा जमिनीत आडवे वाढत असणाऱ्या वनस्पतींचे (आले, कर्दळ) खोड; खोडाशी काटकोन करून वाढणारे पान (जास्वंद, रुई, पेरू इ.)

bifid द्विभिन्न

एकाचे दोन भाग झालेले, उदा. पान, पाकळी, इ.

biflagellate द्विप्रकेसली

दोन प्रकेसले असलेली (कोशिका); पहा flagellum.

biflorus द्विपुष्पी

दोन दोन फुले येणारे; उदा. कुळीथ (*Dolichos biflorous* L.)

bifoliar (spur) द्विपर्णी (प्ररोह)
फक्त दोनच पाने असणारा (प्ररोह); उदा. चीड (पाइन); पहा dwarf shoot.

bifoliate (binate; bifoliolate) द्विदली
दोन दले असलेले संयुक्त पान; उदा. अंजन (*Hardwickia binata* Roxb), हिंगण, इ.

bifurcate द्विविध; द्विभक्त
द्विधा झालेले; दुभंगलेले; उदा. किंजल्क, किंजल, अक्ष.

biglandular द्विप्रपिंडी
दोन प्रपिंड (स्रवणाऱ्या ग्रंथि) असलेले; उदा. चेंडूफळ (*Parkia biglandulosa* W & A).

Bignoniaceae टेटू कुल; बिग्नोनिएसी
आकाशनिंब, टेटू, पाटल, वाघनखी, मेडशिंगी, कारंजवृक्ष, खडशिंगी, निळा गुल्मोहोर (जॅकरंदा), इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल; याचा समावेश हचिन्सन यानी पर्सोनेलीझ व बेसींनी नीलब्राह्मी गणात (स्क्रोफ्यूलारिएलीझमध्ये) केला आहे. याची प्रमुख लक्षणे : वृक्ष व मोठ्या वेली; संयुक्त, पिसासारखी व समोरासमोर पाने; द्विलिंगी, अनियमित आकर्षक फुले; संदले जुळलेली; पुष्पमुकुट द्वयोष्ठक व जुळलेल्या पाकळ्यांचा; चार केसरदलांपैकी दोन लांब; दोन किंजदलांच्या ऊर्ध्वस्थ किंजपुटात दोन कप्पे; बोंडांत सपक्ष बिया.

bilabiate द्वयोष्ठक
दोन ओठांप्रमाणे (संवर्त किंवा पुष्पमुकुट), उदा. तुळस, अडुळसा, इ.

— personate द्वयोष्ठक संवृत
पाकळ्यांच्या खालच्या ओठावरील उंचवट्यामुळे तोंडाचे भोक फार लहान असणारे : उदा. हरणखुरी.

— ringent द्वयोष्ठक विवृत
पाकळ्यांचे दोन्ही ओठ उघडलेल्या तोंडाप्रमाणे (जांभई देतेवेळी होते तसे) असणारे; उदा. तुळस, अडुळसा; सॅल्व्हिया.

bilateral द्विपार्श्व
दोन बाजू (डावी व उजवी; वरची व खालची) असलेले; दोन्ही बाजूवर असलेली (उदा- पाने.)

— symmetry द्विपार्श्व समात्रता
परस्परांशी काटकोन करणाऱ्या दोन पातळ्यांनी किंवा एकाच पातळीने विभागल्यावर दोन सारखे अर्ध होणारी (संरचना).

bilaterally symmetrical द्विपार्श्व समात्र
दोन किंवा एका पातळीने विभागल्यावर दोन सारखे अर्ध होतात असा (अवयव; बहुधा फूल).

bilobed (bilobate) द्विखंडी; द्विपाली; द्विखंडित
दोन भाग पडलेले; उदा; कांचन, मर्यादवेल यांची पाने; काही परागकोश (गारवेल, सॅल्व्हिया). गिंको (*Gingko biloba*); मर्यादवेल (*Ipomoea biloba* Forsk); ही नावे द्विखंडी पानांची सूचक आहेत.

bilocular (two-celled) द्विपुटक
(१) दोन कप्पे असलेला (किंजपुट); उदा. मोहरी, कोथिंबीर.
(२) दोन कप्प्यांचे (परागकोश); पहा anther.

bimerous (dimerous) द्विभागी
प्रत्येक मंडलात दोनच भाग असलेले (फूल); उदा. मोहरीकुल.

binary द्वैती
दोन भागांचा; दोन मूलतत्त्वांचा; जोड्यांचा संबंध येत असलेला.

— fission द्विभाजन; द्वैती विभाजन
प्रत्यक्षपणे एका कोशिकेच्या दोन बनणे; उदा. काही सूक्ष्म वनस्पती व प्राणी.

binomial nomenclature द्विपद नामकरण
वनस्पती व प्राणी यांना दोन भाग असलेल्या संज्ञांनी व्यक्त केली जाणारी शास्त्रीय नावे देण्याची पद्धती; यापैकी पहिला भाग वंशनाम व दुसरा त्या वनस्पतीचे (किंवा प्राण्याचे) जाति वैशिष्ट्यदर्शक असतो; एकाच वंशनामाच्या अनेक जाती असतात त्यावेळी भिन्न जातींतील आतभाव या पद्धतीने सहज कळून येतात. उदा. वड, पिंपळ, अंजीर व उंबर यांच्या शास्त्रीय नावांतील वंशनाम (*Ficus*) यावरून त्या एकाच वंशातील जाती आहेत हे कळून येते. तसेच जातिवाचक नामावरून प्रत्येकाचे वैशिष्ट्य कळून येते. (*Ficus benghalensis*; *F. religiosa*; *F. carica*; *F. glomerata* इ.); हल्ली या लॅटिन नावापुढे मूळ नाव देणाऱ्या शास्त्रज्ञांचे संक्षिप्त नाव देण्याची पद्धत आहे; (उदा. *F. carica* L.; *F. glomerata* Roxb.).

binomial system द्विपदनाम-पद्धति
दोन भाग असलेली नावे (संज्ञा) वापरण्याची पद्धत; उदा. प्राणी व वनस्पती यांची शास्त्रीय नावे.

binucleate द्विप्रकल

दोन प्रकले असलेली (कोशिका); पहा nucleus.

biochemistry जीवरसायनशास्त्र

सजीव प्राणी व वनस्पती यांच्या शरीरात चालू असलेल्या किंवा त्यांच्या मध्यस्थीने शरीराबाहेर चाललेल्या रासायनिक प्रक्रियेसंबंधीच्या माहितीचे शास्त्र उदा. शरीरातील पचन, विघटन, संघटन, ऊर्जानिर्मिती; शरीराबाहेरील कुजणे, आंबणे, इत्यादी सूक्ष्मजंतुद्वारे होणाऱ्या घटना; विंचन.

biogenesis जीवजनन

विद्यमान व पूर्वी असलेल्या सजीवांपासूनच नवीन जीव उत्पन्न होण्याची नैसर्गिक व सनातन परंपरा; पहा abiogenesis

biological जीवशास्त्रीय; जैव; जीववैज्ञानिक

जीवशास्त्रासंबंधी; जीवशास्त्राच्या माहितीचा उपयोग करून; जीवासंबंधी.

biological clock जैव घड्याळ; जैव कालगणक

वनस्पती व प्राणी यांच्या शरीरक्रियेत आढळणारी नियमित दैनिक लयबद्धता; प्रकाश व अंधार यांचा शरीरक्रियेवर होणारा परिणाम अटळ असतो व शरीरक्रियेतील लयबद्धता घड्याळाच्या नियमितपणाशी तुल्य असते, परंतु घड्याळाने दर्शविलेल्या कालगणनेशी संबंधित नसते.

— control जीवशास्त्रीय-जीववैज्ञानिक नियंत्रण; जैव नियंत्रण

काही हानिकारक प्राणी व वनस्पती यांचा उपयोग करून इतरांचा संहार (नाश) करणे. उदा. डासांचा संहार भक्षक माशाकडून करविणे, निवडुंगाच्या काही जातींचा नाश काही कीटकांकडून केला गेला आहे.

biologist जीवशास्त्रज्ञ; जीववैज्ञानिक

सर्व सजीवांचा पद्धतशीर संपूर्ण अभ्यास केलेला तज्ञ.

biology जीवशास्त्र; जीवविज्ञान

सर्व सजीवांचा संपूर्ण अभ्यास व त्यामुळे उपलब्ध झालेले ज्ञान.

bioluminescence जीवदीप्ती

काही जीवांच्या विशिष्ट रासायनिक शारीरिक प्रक्रियेमुळे उत्पन्न होणारा नैसर्गिक प्रकाश; यामध्ये विंचनाचा संबंध असावा; उदा. काजव्यांचा प्रकाश; काही सूक्ष्मजंतु व कवक (भूछत्रे) या घटनेस जबाबदार असतात. वास्तविक ही "रासायनिक दीप्ती" आहे कारण रासायनिक विक्रियेतून ही घटना होते. काही कुजट लाकडातून असा प्रकाश येतो; तसेच अनेक समुद्रातील प्राणीही या प्रकाशामुळे ओळखू येतात.

biometry जीवसांख्यिकी

सजीवांच्या अभ्यासात गणित व सांख्यिकी यांचा वापर करून बनविलेले शास्त्र व संपादन केलेले ज्ञान. पैतृक अनुहरण (Law of ancestral heredity) आणि पितृपरागति (Law of filial regression) यांचे सिद्धांत अशा अभ्यासांनीच काढले आहेत.

biophysics जीवभौतिकी

भौतिक (वास्तव) शास्त्राच्या दृष्टिकोनातून केलेला सजीवांचा अभ्यास; तपमान, आर्द्रता, वातावरणाचा दाब, समुद्रसपाटीपासून उंची इत्यादी घटकांचा सजीवावर होणारा परिणाम अथवा त्यांच्या प्रतिक्रिया; भौतिक नियमाप्रमाणे घडून येणाऱ्या काही शारीरिक प्रक्रिया.

biosphere जैवगोल; जीवावरण

जेथे जीवन शक्य होते असा पृथ्वीभोवतालचा भाग; यामध्ये जमीन पाणी व वातावरणाचा काही भाग समाविष्ट होतो.

biotic जैव

सजीवासंबंधाचे (वनस्पती व प्राणी यासंबंधी).

biovulate द्विबीजकी

दोन बीजके असलेला (किंजपुट) किंवा खवला; उदा. गिंको; थुजा.

biparous द्विपद

अक्षाच्या टोकापासून दोन्ही बाजूस वाढलेला.

— cyme द्विपद वल्लरी

मुख्य अक्षावर शेंड्याला फूल येऊन वाढ खुंटते व नंतर दोन्ही बाजूस दोन फुले येतात, ती साधी वल्लरी; उदा. जाई, मोगरा, इ. अधिक जटिल प्रकारात त्याऐवजी बाजूस दोन उपाक्ष येऊन त्यांना प्रत्येकी वरीलप्रमाणे वल्लरी येतात. उदा. पांगारा, मोगली एरंड, इ.

— cymose branching द्विपद कुंठित शाखाबंध

मुख्य अक्षाची, वाढ थांबून बाजूच्या दोन उपाक्षांची वाढ चालू राहिल्याने व असा प्रकार पुनः पुनः घडून होणारा शाखाविस्तार; उदा. करवंद, गुलबुश, खैरचाफा.

bipinnate द्विगुण पिच्छाकृति

पिसासारखी दलांची मांडणी असलेल्या संयुक्त पानाच्या मधल्या दांड्याच्या (पर्णाक्ष) दोन्ही बाजूस असलेली दले पुनश्च तशीच विभागलेली असण्याचा प्रकार; उदा. गुल्मोहोर; बाभूळ; संकेश्वर; कॉसमॉस. (*Cosmos bipinnatus* Cav.) इ.

bipolar द्विध्रुवी

दोन टोके असलेलें; कोशिकेतील प्रकलाची अप्रत्यक्ष विभागणी सुरू असता प्राकलाचे अनेक धागे तर्कूसारख्या (धोट्यासारख्या) आकृतीत बांधले गेल्यामुळे दोन टोके असलेली व मध्ये फुगीर असलेली मांडणी.

bipolar spindle द्विध्रुवी लुंठ (तर्कू)

वर वर्णन केलेली तर्कूसारखी आकृती.

biseriate (१) द्विश्रेणिबद्ध (२) द्विमंडलित

(१) दोन रांगांत असलेले;

(२) दोन वर्तुळे असलेले; उदा. संवर्त व पुष्पमुकुट.

biserrate द्विगुणदंतुर

पानाच्या दातेरी कडेवरील दाते पुनश्च दातेरी असण्याचा प्रकार; पहा serrate.

bisexual (hermaphrodite) द्विलिंगी; आंतर्राष्ट्रीय चिन्ह ☿

नर– व स्त्री– प्रजोत्पादक अवयव निर्माण करणारे (दोन्ही अवयव एकाच व्यक्तीवर असणारे) ; उदा. फूल; वनस्पतीची पिढी. बहुतेक प्राण्यांत दोन स्वतंत्र व्यक्तीवर हे अवयव असतात; काही वनस्पतींत दोन प्रकारची फुले (नर व मादी) एकाच झाडावर (एरंड) तर काहीत स्वतंत्र झाडावर (पपई) असतात.

bispinose द्विकंटकित

दोन काटे किंवा तत्सम उपांगे असलेले; उदा. शिंगाड्याचे (*Trapa bispinosa* Roxb.) फळ.

bisporangiate द्विबीजुककोशिक

दोन प्रकारचे बीजुककोश असलेले अवयव (शंकू, फूल) अथवा वनस्पती.

bisporic (bisporous) द्विबीजुकी

लघु व गुरु अशी दोन प्रकारची बीजुके असलेली (वनस्पती) ; उदा. सिलाजिनेला, मार्सिलिया, सायकस इ. bisporangiate या संज्ञेला हाच मराठी पर्याय वापरता येईल, कारण दोन प्रकारच्या बीजुककोशात ती बीजुके बनतात; पहा sporangium, spore.

bistipular (bistipulate) द्व्युपपर्णी

दोन उपपर्णे असणारी; उदा. कापूस, जास्वंद, गुलाब इत्यादींची पाने.

biternate द्विगुण त्रिदली

तीन दले असलेल्या संयुक्त पानाचे प्रत्येक दल पुनरपि तिन्हीत विभागून तीन दलके असलेले; पहा ternate.

Bixaceae केसरा कुल; बिक्सेसी

केसरी (कडुकवीठ), बिक्सा व इतर दोन वंशांतील जातींचे फार लहान द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल. प्रमुख लक्षणे : वृक्ष व झुडुपे; सोपपर्ण, अखंड, एकाआड एक पाने; द्विलिंगी पंचभागी फुले; केसरदले अनेक; ऊर्ध्वस्थ किंजपुटात एक कप्पा व त्यात अनेक बीजके; बोंडात अनेक सपुष्क बिया असतात. केसरी (*Bixa orellana* L.).

bivalent chromosomes द्वियुजी रंगसूत्रे

कोशिकेच्या न्यूनीकरण विभागणीत एकत्र येऊन जोडी जमविणारी समरचित रंगसूत्रे; यापैकी एक नर-गंतुकातून व दुसरे स्त्री-गंतुकातून आलेले असून त्यावरील जनुके वैकल्पिक किंवा अविभाज्य गुणाबद्दल जबाबदार असतात; पहा gene, allelomorph, gamete.

bladder गेळा; फुगा; आशय

हवेने भरलेला व त्यामुळे हवेत किंवा पाण्यात तरंगण्यास उपयुक्त असा अवयव; उदा. शैवले (सरगासम, फ्यूकस); चीडचे परागकण.

bladdery फुगीर; आशयित

फुगे असलेला; फुगलेला.

blade (lamina, epipodium) पाते

पानाचा पसरट व बहुधा हिरवा भाग; काही जमिनीवरील खोडांची खवल्यासारखी पाने हिरवी नसून पाती अरुंद असतात; पाकळ्यांचा पसरट भाग; पहा phyllode.

blastogenic (germinal, congenital)
उपजत; जन्मजात

जन्मापासून असलेले व बाह्यपरिस्थितीमुळे प्राप्त न झालेले; उदा. शारीरिक फरक; भेद.

bleeding रसस्राव

वनस्पतींच्या बाबतीत जखमेतून रस किंवा चीक वाहण्याची प्रक्रिया; नीरा, माडी, ताडी, हे रसच होत; पहा exudation.

blending (blended) inheritance संमिश्र अनुहरण

आईबापापासून संततीत उतरताना पूर्वी असलेल्या पर्यायी लक्षणांचे होणारे मिश्रण; येथे एका लक्षणाचा दुसऱ्यावर अंशमात्र प्रभाव दिसतो; गुण-दोष युक्त लक्षणे अनेक जनुकांमुळे प्राप्त होतात त्यावेळी संततीत त्यांचा आविष्कार पूर्णपणे आढळणे शक्य नसते; पहा particulate.

bloom (on surface) (१) राग; (२) बहर; पुष्पपुंज

(१) पृष्ठभागावर येणारा पातळ थर; उदा. शैवलाचा थर पाण्यावर विशिष्ट ऋतूत येतो; मेणाचा थर पानावर येतो. (२) फुले येणे (बहार) किंवा फुलांचा झुबका येणे.

Blue green algae (Cyanophyceae; Myxophyceae) नील-हरित शैवले; निळी शैवले (वर्ग); सायनोफायसी

निळसर, काळसर, क्वचित गर्द हिरव्या रंगाच्या शैवल वनस्पती; इतर शैवलांशी तुलना करता, ह्या अधिक साध्या व पुरातन आणि काही बाबतींत सूक्ष्मजंतूशी तुल्य असतात. प्रमुख लक्षणे: एककोशिक किंवा अनेककोशिक, तंतुमय; प्राकणूंचा अभाव; प्रारंभिक प्रकल (प्रकल्काचा व प्रकलावरणाचा अभाव); प्रजोत्पादक कोशिकांना केसले नसून गंतुकांचे मीलन होत नाही; हरितद्रव्याशिवाय इतर (निळे किंवा लाल) रंगद्रव्ये असतात. Cyanophyta ह्या नील-हरित शैवल विभागात हा एकच वर्ग आहे.

body-cell कायकोशिका; तनुकोशिका

प्रजोत्पादक अवयवांखेरीज शरीराच्या इतर कोणत्याही भागातील कोशिका; काही शंकुधारी वनस्पतींत ज्यापासून नर-कोशिका बनतात तिला हीच संज्ञा वापरतात.

bog रुतण; दलदल

ओली व अत्यंत भुसभुशीत (सुविरल) जमीन; यात विशिष्ट वनस्पतीच वाढू शकतात; उदा. स्फॅग्नेसी कुलातील शेवाळी; ओक, क्रेनबेरी इत्यादींच्या काही जाती.

bole सोट; स्तंभ

वृक्षाच्या खोडाचा कठीण, सरळ व शाखाहीन भाग.

Bombacaceae शाल्मली कुल; बॉम्बॅकेसी

लाल सावर, सफेत सावर, गोरख चिंच, बाल्सा इत्यादी द्विदलिकित फुलझाडांचे स्वतंत्र कुल; पहा Malvaceae (जास्वंद कुल).

Boraginaceae भोकर कुल; बोरॅजिनेसी

भोकर, छोटा कल्प, धत्रंग (दत्रंग, अजानवृक्ष) त्रिपक्षी, गोंदणी, लिचरडी इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल. याचा अंतर्भाव बेसींच्या पद्धतीत भोकर गणात (पोलेमोनिएलीझ) केला असून हचिन्सनच्या पद्धतीत भोकर गण (बोरॅजिनेलीझ) वरच्याहून अलग केला आहे. या कुलाची प्रमुख लक्षणे : फुलोरा– वृश्चिकाभ वल्लरी; फुले द्विलिंगी, बहुधा नियमित, पंचभागी; पाकळ्या जुळलेल्या; नलिकाकार, विविधाकृति पुष्पमुकुट; केसरदले पाच व पाकळ्यास तळाशी चिकटलेली; दोन किंजदलांचा ऊर्ध्वस्थ किंजपुट; फळ अश्मगर्भी किंवा चार कपालिकांचे; वृंताक कुल (सोलॅनेसी) व हरिणपदी कुल यांचे या कुलाशी आप्तभाव असून त्यांचाही अंतर्भाव याच गणात (पोलेमोनिएलीझमध्ये) केला जातो.

Boraginales भोकरगण; बोरॅजिनेलीझ

पहा Boraginaceae.

bordered pit अनुलिप्त खात (खाच); वलयी गर्त

सभोवार वलय असणारी खाच; विशेषेकरून प्रकाष्ठाच्या कोशिकावरणावर (प्रकटबीज वनस्पतीतील) आढळते; दोन जवळच्या कोशिकावरणाची जाडी वाढत असता काही भाग पातळ राहून, काही भाग पूर्वीच्या आवरणापासून अलग राहतो तो खाचेभोवती वलयाप्रमाणे दिसतो.

bostryx (uniparous, helicoid cyme) एकपद शुंडी (वल्लरी)

शेंड्याला फूल आल्याने मुख्य अक्षाची वाढ खुंटते व नंतर एका बाजूस बगलेतील कळीपासून उपाक्ष वाढतो व त्याचीही तीच गत होते; पुढे हाच प्रकार एकाच बाजूस नवीन उपाक्ष क्रमाने वाढून शेवटी एक वाकडा सोंडेसारखा फुलोरा बनतो; उदा. गेळफळ, हॅमेलिया, इ.

botanical garden शास्त्रीय उद्यान

वनस्पतिशास्त्राच्या दृष्टीने वनस्पतींची मांडणी केली असून त्याशिवाय प्रायोगिक कार्याच्या व संशोधनाच्या सोयी उपलब्ध असलेली बाग.

botanist वनस्पतिशास्त्रज्ञ; वनस्पतिविज्ञ

वनस्पतिशास्त्राचा संपूर्ण अभ्यास करून तसेच त्यामधील काही शाखांमध्ये संशोधन करून एकंदरीत पारंगत असलेली व्यक्ती.

botanize वनसंचार

आपले नैसर्गिक जीवन जेथे अनेक वनस्पती चालू

ठेवतात अशा वने, उद्याने, उपवने इत्यादी ठिकाणी जाऊन त्यांच्याविषयीची माहिती मिळविणे.

Botany वनस्पतिविज्ञान; वनस्पतिशास्त्र

(१) सर्व प्रकारच्या वनस्पतींची तात्त्विक व व्यावहारिक माहिता मिळवून त्यांच्यासंबधींचे निश्चित ज्ञान संकलन करणारी ज्ञानशाखा. यालाच कोणी 'उद्भिज्जशास्त्र', 'वानसशास्त्र' अशीही नावे दिली आहेत.

(२) वनस्पतिविज्ञानाबद्दलचे पाठ्यपुस्तक; स्थानिक वनस्पतींच्या संबंधीचे पुस्तक.

—, Medicinal वैद्यकीय (भेषजीय) वनस्पतिशास्त्र

वनस्पतींच्या औषधी गुणधर्मांची माहिती संकलित करणारी ज्ञानशाखा.

bough बृहत्तर शाखा; महाशाखा

सर्वात मोठी फांदी.

bract (hypsophyll) छद

फुले अथवा फुलोरा व त्याच्या फांद्या यांच्या तळाशी असलेला लहान खवल्यासारखा संरक्षक अवयव; केळीच्या फुलोऱ्यावर जाड तांबूस व चिवट मोठी छदे (महाछदे) येतात तर केवड्याच्या फुलोऱ्यावर मोठी पण सुवासिक छदे येतात; पहा spathe.

bract-scale छदशल्क

शंकुधारी वनस्पतींतील स्त्री-शंकूवर बीजधारी खवल्याखाली असणारा लहान खवल्यासारखा संरक्षक अवयव.

bracteate सच्छद

छदाचा आधार असलेले (फूल किंवा फुलोरा); उदा. बुगनवेलीया, पानचेटी, इ.

bracteole (bractlet) छदक

फुलोऱ्याच्या तळास असणारे अवयव ते छद मानून फुलाच्या तळास असलेल्यास छदक म्हणतात. उदा. गोकर्ण, घेवडा, इ.

bracteolate सच्छदक

छदक असलेले (फूल); उदा. खडशेरणी;

branch शाखा

फाटा; फांदी; मुख्य खोडापासून (अक्षापासून) वाढलेला व सर्वसाधारणपणे तशीच संरचना, आकार व कार्य असलेला दुय्यम अथवा तिय्यम दर्जाचा अक्ष.

branched शाखित; सशाख; शाखायुक्त

फांद्या (शाखा) असलेले (खोड).

branch-gap शाखा-विवर

खोडावरील ज्या स्थानापासून शाखा निघते तेथील वाहक ऊतकांच्या चितीत (स्तंभात) पडलेली फट (खिंड).

branching शाखाबंध; शाखाविन्यास

प्रमुख अक्षापासून निघालेल्या नवीन शाखांचा उगम, विस्तार व मांडणी (अथवा त्या संबंधीची माहिती).

branchless शाखाहीन; शाखा नसलेले

branchlet लघुत्तर शाखा; लघुशाखा

लहान फांदी; सर्वात लहान फांदी.

branch-trace शाखालेश

शाखेतील वाहक वृंदाशी खोडातील वाहक भागाला (रंभाला) जोडणारा वाहक भाग.

breathing pore श्वसनरंध्र; वातरंध्र

हवा आत-बाहेर जाण्याकरिता असलेले छिद्र. पहा air-pore, stoma, lenticel.

— root श्वसनमूळ

वायुविनिमय करण्याकरिता विशेषत्व पावलेले मूळ अथवा मुळाचा भाग. खाऱ्या दलदलीतील जमिनीतील मुळापासून जमिनीवर आलेल्या सरळ उभ्या शाखा; त्यावरील वल्करंध्रातून हवेची ये-जा घडून येते, कारण अशा जमिनीत हवेचे दुर्भिक्ष असते; उदा. कांदळ, चिप्पी, तिवर, इ.

breed प्रजा; संतति

(१) विशिष्ट गुणयुक्त प्रकार, वंश किंवा अवलाद.

(२) पैदास करणे, प्रजनन करणे.

वनस्पतींतील किंवा प्राण्यांतील जाती व विशिष्ट प्रकारांची निर्मिती करणे.

—, in अंतःप्रजनन

अगदी जवळच्या आप्तसंबंधात प्रजोत्पादन घडवून आणणे; हा प्रकार सुप्रजाजननाच्या दृष्टीने सुयोग्य नाही असा अनुभव आहे.

—, out बहिःप्रजनन

दूरच्या आप्तामध्ये प्रजोत्पादन घडवून आणणे.

bridle प्राकलतंतु

कोशिकेतील मध्यवर्ती प्राकलखंडापासून निघून कोशिकावरणाच्या जवळ असलेल्या प्राकलस्तराशी जोडणारा तंतूसारखा भाग (धागा); उदा. स्पायरोगायरा शैवलाच्या तंतूतील कोशिका.

bristle रोम; शूक

ताठर केस.

bristly रोमश

ताठर जाड केस असलेला (अवयव). उदा. भेंडीची पाने किंवा भोपळ्याची पाने अथवा खोड.

broad-leaved रुंदपानी; विस्तृतपर्णी

रुंदट किंवा पसरट पाने असलेले झाड; उदा. पळस, साग, इ.

Bromeliaceae अननस (आपनस) कुल; ब्रोमेलिएसी

अननस, टिलँड्सिया इत्यादी एकदलिकित वनस्पतींचे कुल. बेसींच्या पद्धतीत या कुलाचा अंतर्भाव केसर गणात (इरिडेलीझ) केला असून हचिन्सन यांनी अननस गण या स्वतंत्र गणात केला आहे. प्रमुख लक्षणे : काही गुच्छाकृती ओषधीय वनस्पती व अपिवनस्पती; फुलोरा सच्छद; द्विलिंगी किंवा एकलिंगी, त्रिभागी फुले; परिदल मंडले दोन; केसरदले सहा व कधी तळाशी चिकटलेली; किंजपुटात अक्षलग्न बीजके व तीनच कप्पे; बीजे सपुष्क, सपक्ष व केसाळ.

Brown algae (Phaeophyceae) पिंगल शैवले; फीओफायसी (वर्ग)

हरितद्रव्याव्यतिरिक्त एक पिंगट द्रव्य प्राकणूत असणाऱ्या व बहुधा खाऱ्या पाण्यात आढळणाऱ्या शैवलांचा गट; वनस्पती अनेककोशिक व मोठ्या; प्रजोत्पादक कोशिका (बीजुके, गंतुके) चलनशील व बाजूस दोन असम केसले असलेल्या; सलिंग व निलिंग प्रजोत्पादन आणि पिढ्यांचे एकांतरण आढळते.

Bryology शेवाळी विज्ञान

शेवाळी (ब्रायोफायटा) संबंधीची माहिती.

bryologist शेवाळवेत्ता (विज्ञ)

शवाळीसंबंधी अधिकतर ज्ञान संपादित केलेला (शास्त्रज्ञ).

Bryophyta शेवाळी विभाग; ब्रायोफायटा

शैवलांपेक्षा अधिक प्रगत तथापि वाहक ऊतकांचा पूर्ण अभाव असलेल्या आणि नेचाभ (टेरिडोफायटा) वनस्पतींशी प्रजोत्पादक अवयव (रेतुकाशय व अंदुककलश) व पिढ्यांचे एकांतरण या बाबतीत साम्य असलेल्या हरितद्रव्ययुक्त वनस्पतींचा गट. सर्वसाधारणपणे या वनस्पती स्थलवासी असूनही त्यांचे प्रजोत्पादन बाहेरील पाण्यावाचून घडून येत नाही म्हणून त्या संदर्भात यांना जलस्थलवासी म्हणणे योग्य; ह्या वनस्पतींमध्ये ठळकपणे ओळखली जाणारी (एकगुणित) पिढी प्रजोत्पादक नर- व स्त्री- कोशिका (गंतुके) बहुकोशिक अवयवांत निर्माण करते व त्यांच्या संयोगाने बनलेली संयुक्त कोशिका (रंदुक) त्याच जनक वनस्पतीवर पोसली जाते व तिच्यापासून दुसरी अलिंगी प्रजोत्पादक कोशिका (बीजुके) बनविणारी पिढी (द्विगुणित किंवा बीजुकधारी) वाढते; या बीजुकांपासून पुनरपि पहिली (गंतुकधारी) सारखी प्रमुख वनस्पती निर्मिली जाते. याप्रमाणे या दोन पिढ्यांत (एकगुणित व द्विगुणित) एकांतरण असते; ह्यापैकी अत्यंत प्रगत वनस्पतींना नाजुक पाने, खोड व केसासारखी मुळे असतात व त्यांची संरचना फारच साधी असते. यकृतका, शृंगका व हरितका असे यामध्ये तीन वर्ग मानतात.

bud मुकुल; कुड्मल; कलिका; कळी; कोरक

खोडावरील सर्व अवयव अविकसित अवस्थेत एकत्र सामावून ठेवणारी संरचना; विकास पूर्ण होताना तिचे रूपांतर साध्या शाकीय अवयवात किंवा फुलात होते; अविकसित प्ररोह; कायक वनस्पतींत ही संज्ञा शरीराच्या प्रजोत्पादक, साध्या व स्वतंत्र होणाऱ्या घटकास वापरतात.

bud, stem- (vegetative bud) कोरक

शाकीय अवयवांचा अंतर्भाव करणारी कळी.

bud, flower- (reproductive bud) कलिका

फुलाची कळी.

budding मुकुलन

(१) कळ्या येणे; (२) एका कोशिकेवर दुसरी व पुढे तिसरी किंवा चौथीही येणे; उदा. किण्व. (३) डोळा बांधणे; कळीचे कलम बांधणे.

पहा gemmation; grafting.

bud-scale कोरक शल्क

कळीच्या संरक्षणार्थ तिच्यावर प्रथम असणारे व नंतर गळून पडणारे खवल्यासारखे उपांग; उदा. पिवळा चाफा, वड, फणस, इत्यादींचे खवले उपपर्णे होत व ती पुढे गळून पडतात. आले, कर्दळ यांच्या जमिनीतील खोडावर खवले असतात.

bulb कंद

रसाळ खवल्यांनी वेढलेले, बिंबात रूपांतर पावलेले व जमिनीच्या पृष्ठभागाखाली वाढणारे संक्षिप्त खोड; यापासून खाली आगंतुक मुळे असून खवल्यांच्या बगलेतून वाढणाऱ्या कळ्यापासून नवीन कंद बनतात व शाकीय उत्पत्ति होते; कंदाचे काही प्रकार हवेत खोडावर येतात. पहा disc.

—, scaly शल्क कंद

हिरवी पाने व खवले अलग असून त्याभोवती आवरण नसते व खवले परस्पराभोवती नसतात; उदा. आंबुटी.

—tunicated आवृतकंद

आवरण असलेला कंद; यात रसाळ खवले एकमध्य मांडलेले असून त्या सर्वांभोवती पातळ खवल्यांचे वेष्टन असते. उदा. कांदा, लसूण. लसणातील कुड्या अन्न साठविलेल्या कळ्या असतात व कांद्याच्या बाबतीत रसाळ खवले हिरव्या पानांचे तळभाग असतात.

bulbel लघुकंद

कंदापासून आलेला लहान अपत्यकंद.

bulbiferous कंदधर

कंदधारी; कंद असणारी वनस्पती; कंदाचे काही प्रकार पानांच्या बगलेत किंवा फुलोऱ्यातही येतात. उदा. घायपात; कारंदा (*Dioscorea bulbifera* var. *sativa* Prain.); पहा bulbil.

bulbil कंदिका

लहान कंद; पानांच्या बगलेत किंवा कडेवर वाढलेली लहान गाठीसारखी किंवा फक्त सूक्ष्म मांसल पानांच्या झुबक्यासारखी प्ररोहरूप संरचना; ही मूळच्या वनस्पतीपासून योग्य काली तुटून पडते व नवीन वनस्पती निर्माण करते; उदा. कारंदा, घायमारी, घायपात, इ. सायकसच्या खोडास तळाजवळ येणारी कळी (लहान प्ररोह) व अननसाच्या फळाखाली खोडापासून येणारी लहान कळी कंदिकाच मानतात; त्या अलग करून नवीन वनस्पती बनविता येतात.

bulblet कंदक

पानाच्या किंवा फुलोऱ्याच्या बगलेत अथवा अनित्य ठिकाणी येणारा कंद.

bulbose (bulbous) कंदधर; कंदकल्प

कंद धारण करणारी किंवा कंदासारखी संरचना असणारी (वनस्पती); उदा. भुईचाफा; नागदवणा, निशिगंध.

bulbous hair कंदकेश

फुगीर तळाचा केस; उदा. आग्या, खाजोटी यांचे दाहक केस.

bullate पीटिकायुक्त; पुळीदार

फोड किंवा पुटकुळ्या आलेले; उदा. कोबीची सॅव्हॉय जातीची पाने.

bulliform cell (motor cell) चलित्र कोशिका; प्रेरक कोशिका (पेशी)

पूर्णपणे भरल्यावर फुगणाऱ्या व पाणी कमी झाल्यावर आकुंचन पावणाऱ्या अपित्वचेतील मोठ्या कोशिका; यांच्या प्रसरण व आकुंचन यामुळे पानांच्या कडा जवळ येऊन सुरळी बनणे किंवा ती पुन्हा उलगडून पान पसरणे घडून येते. अशा यंत्रणेमुळे बाष्पोच्छ्वास कमी जास्त होतो; उदा. मका; काही गवते.

bundle वृंद

जुडगा; अनेक विशिष्ट कोशिकांचा किंवा ऊतकांचा संच. कोशिकारूप तंतूंचा किंवा सूत्रांचाही संच बनतो. वाहक कोशिका व वाहिन्या यांचेही संच आढळतात, त्यास वाहक संच म्हणतात. पहा vascular bundle (वाहकवृंद).

— cap वृन्दत्राण

वृन्दातील परिकाष्ठाबाहेरचा अर्धचंद्राकृति घनकोशिकांचा संच.

— sheath वृन्दावरण; वृन्दवेष्टन

वाहक वृन्दाभोवती असलेले मृदूतकाचे किंवा सूत्रल आवरण.

buoyancy तरणक्षमता; प्लावकता

हवेत किंवा पाण्यात तरंगण्याचे सामर्थ्य.

Burseraceae गुग्गुळ कुल; बर्सेरेसी

काकड, धूप, गुग्गुळ, बोळ, सालई इत्यादी द्विदलिकित व उष्णकटिबंधातील वनस्पतींचे लहान कुल; याचा अंतर्भाव भांड गणात (जिरॅनिएलिझमध्ये) केला जातो. प्रमुख लक्षणे : वृक्ष व झुडपे; बहुधा संयुक्त, एकाआड एक पाने; बाल्सम व राळ यांनी भरलेल्या नलिका असतात. फुले लहान, बहुधा एकलिंगी, त्रित्रयुक्त, चार-पाच भागी; दोन केसरमंडले असल्यास बाहेरचे पाकळ्यासमोर व आतील एकाआड एक; जुळलेली किंजदले ३–५ व ऊर्ध्वस्थ किंजपुटात अनेक कप्पे व प्रत्येकात २ बीजके; फळ अश्मगर्भी वा बोंड; बिया अपुष्क; काकड (*Garuga pinnata* Roxb.).

bush क्षुपक

लहान झुडुप; ओषधीपेक्षा मोठे व क्षुपापेक्षा लहान; कठीण खोड व लहान फांद्या असलेली व अनेक वर्षे जगणारी वनस्पती; उदा. मोगरा, गुलाब, इ. पहा shrub.

buttress root (plank root) आधारमूळ

मोठ्या वृक्षांना जमिनीजवळ खोडाला आधार देण्याकरिता बुंध्यापासून निघालेले व जमिनीत गेलेले फळी-

सारखे मूळ; उदा. गुलमोहोर, गोरखचिंच, सावर, रबर, इ.

C

C सी; C

पुष्पसूत्रात पुष्पमुकुटाबद्दल वापरलेले आद्याक्षर; पहा floral formula; corolla.

Cactaceae नागफणा कुल; कॅक्टेसी

नागफणा व काही निवडुंगाच्या जाती ह्या फुलझाडांचे (द्विदलिकित) कुल. बेंथॅम आणि हूकर यांनी याचा अंतर्भाव फायकॉइडेलीझ या नावाच्या गणात व एंग्लर आणि प्रँटल यांनी नागफणा गणात (ऑपन्शिएलीझ) केला आहे.

प्रमुख लक्षणे : बहुतेक सर्व काटेरी, पर्णहीन व मांसल लहानमोठ्या मरुवनस्पती; अर्धचक्रीय, अग्रपश्च किंवा अरसमात्र, द्विलिंगी फुलात संवर्त व पुष्पमुकुट यातील दले अनेक, सर्पिल व संक्रमक; तसेच केसरदले व किंजदले अनेक; किंजपुट अधःस्थ, एकपुटक व त्यात अनेक तटवर्ती बीजकाधानी; मृदुफळ; सर्वत्र काट्यांचे झुबके; बागेला कुंपणाकरिता व काही जाती शोभेकरिता लावतात.

caducous शीघ्रपाती

लवकर गळून पडणारी (पाने, पुष्पदले, इ.); उदा. वड व पिंपळ यांची उपपर्णे; संदले (अफू); प्रदले (पिवळा धोत्रा); पाने (थोंड); इ.

Caesalpiniaceae (Caesalpinioideae)

संकेश्वर (शंकेश्वर) कुल; सीसॅल्पिनिएसी

संकेश्वर, सागरगोटा, दिवि-दिवी, पतंग, टाकळा, तरवड, चिंच, बाहवा, कांचन, लाल अशोक इत्यादी कमीजास्त परिचित व द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल. याचा समावेश इतर दोन (शिरीष कुल व पलाश कुल) कुलांसह शिंबी गणात (लेग्युमिनोजी) केला जातो; गुलाब-कुलासह शिंबी कुलाचा व इतर काहींचा अंतर्भाव अद्यापही (रोजेलीझ) गुलाब गणात केलेला आढळतो व शिंबी कुलात वर वर्णन केलेल्यांना उपकुले समजतात. संकेश्वर कुलाची प्रमुख लक्षणेः वृक्ष व क्षुपे; क्वचित साधी पण बहुधा पिच्छाकृती विभागलेली पाने; फुले बहुधा आकर्षक व काहीशी एकसमात्र, पंचभागी; संदले व प्रदले सुटी; केसरदले दहा; किंजदल एक, ऊर्ध्वस्थ व एक कप्प्याचा किंजपुट; बिया अनेक 'लताकरंज (सागरगोटा) कुल' असेही नाव या कुलाला दिलेले आढळते.

caespitose (tufted) झुबकेदार; पुंजकल्प

झुबक्याप्रमाणे जमिनीतून वर वाढलेले; उदा. काही गवते; नागदवणा; गवती चहा, कुमूर (*Pancratium triflorum* Roxb.).

caffeine कॅफीन

कॉफी पूड ज्या वनस्पतीच्या (*Coffea arabica L.*) फळापासून बनवितात, त्या फळातील विशिष्ट क्षाराभ द्रव्य.

calcar शुंडिका

फुलातील परिदलांच्या कोणत्याही भागापासून खाली वाढलेले नळीसारखे (व मधाने भरलेले) किंवा सोंडे-प्रमाणे उपांग; उदा. तेरडा, काही आमरे (ऑर्किड).

calcarate शुंडिकायुक्त

शुंडिका असलेले; उदा. आमर (*Haebenaria longicalcarata* Rich.)

calcification चूर्णीभवन

खटमय (चूर्णीय) होणे; कोशिकावरणात, कोशिका-द्रव्यात किंवा केसात चूर्णीय (खट) द्रव्याचा अंतर्भाव होणे; उदा. वडाच्या पानाच्या अपित्वचेतील काही कोशिका; कारा या शैवलाच्या कोशिका.

पहा cystolith.

calciphilous खटप्रिय

चुनखडीच्या जमिनीवर विशेषत्वाने वाढणाऱ्या (वनस्पती).

calciphobous खटद्वेष्टी; खटद्वेषी

चुनखडीची जमीन न मानवणाऱ्या (वनस्पती).

callose किणमय; कॅलोज

एक कार्बोहायड्रेट : १% दाहक क्षारात विद्राव्य.

callus किणक

(१) परिकाष्ठाच्या छिद्रयुक्त नलिकेतील आडव्या पडद्यावर (चाळणीवर) हिवाळ्यात बसणारा कॅलोज पदार्थाचा थर.

(२) जखमेभोवती असलेल्या निकोप व जिवंत कोशिकांपासून जखमेवर बसणारा रसाळ नरम कोशिकांचा थर (किणोतक=callus tissue); यापासून पुढ त्वक्षाकोशिका तयार होऊन जखमेचे संरक्षण होते. पहा cork.

Calyciflorae संवर्तपुष्पी (श्रेणी)

पहा Thalamiflorae.

calyciflorous संवर्तपुष्पी
पाकळ्या व केसरदले यांना चिकटून असलेला संवर्त धारण करणारी (वनस्पती).

calyptra पिधानी; झाकणी
(१) शेवाळी वनस्पतींतील अंदुककलशाचा वरचा अर्धा भाग; ह्यामुळे बीजुकाशयाचे संरक्षण होते.
(२) मुळाच्या टोकावरील टोपीसारखा भाग.
(३) फुलाचे अथवा फळाचे टोपणासारखे आवरण; उदा. निलगिरी; लवंग.

calyptrogen मूलत्राणकर; पिधानीजनक
मुळाच्या टोकावरील टोपीच्या आकाराचे वेष्टन जसजसे जीर्ण होईल तसतसे आतून नवीन बनविणारे ऊतक.

calyx संदलमंडल; संवर्त
फुलातील अवयवांच्या मंडलांपैकी सर्वात बाहेरचे, बहुधा हिरवे व संरक्षक मंडल; यातील प्रत्येक भागाला 'संदल' म्हणतात; याला च 'पुष्पकोश' असेही म्हटल्याचे आढळते.

— tooth संवर्तदंत
सूक्ष्म दातासारखे संदल.

— tube संवर्तनलिका
जुळलेल्या संदलामुळे बनलेली नलिका (नळी).

cambiform cell दीर्घकोशिका
परिकाष्ठातील लांबट व पातळ भिंतीची टोकदार कोशिका.

cambium ऊतककर
खोड, फांद्या व मुळे यातील वाहक घटकांच्या सान्निध्यात असून सतत नवीन वाहक घटक बनविणारा कोशिकांचा समूह; तसेच इतरत्रही इतर प्रकारच्या कोशिका बनविण्यास (उदा. त्वक्षा=cork) असा कोशिकासमूह आढळतो; पहा cork-cambium.

— cell (meristematic cell) विभाजी कोशिका; वर्धिष्णु पेशा
सतत विभागणी चालू ठेवणारी व नवीन कोशिका निर्मिणारी कोशिका.

— ring ऊतककर वलय
बीजी वनस्पतींपैकी द्विदलिकित व कित्येक प्रकटबीज वनस्पती यांमध्ये खोडात व मुळात नवीन वाहक ऊतके (प्रकाष्ठ व परिकाष्ठ) किंवा नवीन साल (वल्क) बनविणाऱ्या ऊतकांचे वर्तुळ. पहा xylem, phloem, bark.

Campanulaceae घंटापुष्प कुल; कँपॅन्युलेसी
बेंथॅम व हूकर यांनी कँपेनेलीझ आणि एंग्लर व प्रँटल यांनी कँपॅन्युलेटी गणात या कुलाचा समावेश केला आहे; बेसी व हचिन्सन यांनी ॲस्टरेलीझ गणात हे कुल घातले आहे. या कुलाची प्रमुख लक्षणे : दुधी चिकाच्या ओषधी व झुडुपे; एकाआड एक साधी पाने; घंटाकृती, द्विलिंगी, अरसमात्र, युक्तप्रदल फुले; केसरदलांचे परागकोश जुळलेले; पाच किंवा तीन कप्प्यांचा अधःस्थ किंजपुट; बीजके अनेक; मृदुफळात किंवा बोंडात सपुष्क बिया.

Campanulales (Campanulatae) घंटापुष्प गण; कँपेन्युलेलीझ
या गणात सहा कुले असून फक्त घंटापुष्प कुल व सूर्यफूल कुल यांचा अंतर्भाव एंग्लरच्या पद्धतीत आहे. या गणातील वनस्पती क्वचित काष्ठयुक्त पण बहुंशी ओषधीय; पंचभागी फुलात केसरदलांचे एकच मंडल व परागकोश बहुधा जुळलेले; किंजपुट अधःस्थ किंवा ऊर्ध्वस्थ.

campanulate (bell-shaped) घंटाकृति
तळाशी फुगीर व वर पसरट असा घंटेसारखा (संवर्त किंवा पुष्पमुकुट); उदा. मोपळा; कारंजवृक्ष (*Spathodea companulata* Beauv.).

campester (campestris) क्षेत्रवासी
शेतात आढळणारे; उदा. एक भूछत्र (Mushroom; *Agaricus campestris* L.).

camphor कर्पूर (कापूर)
काही वनस्पतींतून काढलेला पण बाष्परूपाने उडून जाणारा घन पदार्थ; *Dryobalanops camphora* Colebr; *Cinnamomum camphora* (L.) T. Nees & Eburn.

campylotropous वक्रमुख; वक्र
बीजबंधाशी काटकोनात वाढताना टोकास वाकडे झालेले व बीजकरंध्र, नाभि, बीजकतल जवळजवळ असलेले बीजक; उदा. कर्दळ.

canada balsam कॅनडा बाल्सम
एका वनस्पतीपासून (*Abies balsamea*) काढलेले विशिष्ट पारदर्शक चिकट द्रव्य. सूक्ष्मदर्शकाखाली निरीक्षण करण्याकरिता एखादा नमुना एका काचपट्टीवर दुसऱ्या पातळ काचेखाली चिकटवून कायमपणे ठेवण्याकरिता हे चिकट द्रव्य उपयोगात आणतात.

canal खोबण; सीता; नाली

लहान, उथळ चीर (फट); नळीसारखी पोकळी किंवा पोकळ मार्ग.

canal-cell मार्ग-कोशिका; नाली-कोशिका

अंदुककलशाच्या नळीसारख्या भागातील कोशिका.

canaliculate सीतायुक्त; खोबणीदार

candidus शुभ्र

पांढरे व चकाकीत; *Cystopus* (*Albugo*) *candidus* हे एका रोगकारक कवकाचे शास्त्रीय नाव पोकळ्यासारख्या आश्रय वनस्पतीवर पडणाऱ्या पांढऱ्या ठिपक्यामुळे पडले आहे.

Cannabinaceae गंजा (गांजा) कुल; कॅनाबिनेसी

गांजा, चरस, भांग ज्या वनस्पतीपासून काढतात (*Cannabis sativa* L.) तिचा व हॉप या द्विदलिकित वनस्पतीचा अंतर्भाव केलेले कुल; या द्विदलिकित कुलाचा समावेश आता हचिन्सन् यांनी वावल गणात (आर्टिकेलीझ) केला आहे. या कुलाची सामान्य लक्षणे : पहा Urticaceae; Urticales.

Cannaceae कर्दळ कुल; कॅनेसी

केवळ कर्दळीच्या वंशाचा (कॅना) अंतर्भाव करणारे एकदलिकित फुलझाडांचे लहान कुल; याचा समावेश कदली गणात (सिटॅमिनी) केला जातो परंतु हचिन्सन यांनी झिंजिबरेलीझ अथवा शुण्ठी गणात घातले आहे. प्रमुख लक्षणे : मूलक्षोडयुक्त ओषधी; पाने साधी, मोठी; सच्छद फुलोरा; द्विलिंगी मोठी आकर्षक फुले; परिदले सहा; पाकळ्या तळाशी केसरदलाशी जुळलेल्या; केसरदले सहा; त्यापैकी पाच वंध्य व पाकळ्यासारखी; एकाबर अर्धा कार्यक्षम परागकोश; किंजदले तीन; अधःस्थ व त्रिपुटक किंजपुटात अनेक अधोमुख बीजके; बोंडात सपुष्क बिया;
पहा Scitaminae.

caoutchouc कूटशूक; काऊट छूक

काही वनस्पतींच्या दुधी चिकातील रबरासारखा पदार्थ; (उदा. *Hevea*; *Kickxia elastica*) हेविया; किक्सिया.

cap (१) छत्र; (२) पिधानी; (३) टोपी

(१) भूछत्र नावाच्या कवकाचा छत्रीसारखा वरचा भाग (pileus).

(२) पहा calyptra; पिधानी

(३) ईडोगोनियम या हरित शैवलाच्या तंतूमध्ये कोशिकांवरचा टोपीसारखा भाग; अनेक टोप्या वलयाकार दिसतात.

capillary केशिका

केसासारखी (अतिशय अरुंद).

— space केशिका मार्ग

केसासारखी सूक्ष्म पोकळी.

— vein केशवाहिनी

केसासारखी शीर.

capitate सशीर्ष; शीर्षाभ

(१) टाचणीसारखे डोके असलेले; उदा. किंजल्क; केस;

(२) गुच्छासारखी (स्तबकासारखी) मांडणी असलेली; उदा. सूर्यफुलाची पुष्पके असलेल्या फुलोऱ्याप्रमाणे; (*Malachra capitata* L.)

capitulum स्तबक

अनेक बिनदेठाची लहान फुले एकत्र असलेला अकुंठित फुलोरा; उदा. झेंडू, शेवंती, सूर्यफूल.

Capparidaceae (Capparaceae) वरुण कुल; कॅपॅरिडेसी (कॅपॅरेसी)

वरुण (वायवर्णा) नेपती (करीर), तरटी, वाघाटी, कावरा, गोविंदफळ ह्या द्विदलिकित वनस्पतींच्या वंशाचे शास्त्रीय नाव (कॅपॅरिस) या कुलाला देण्यात वापरले असून याचा अंतर्भाव पॅपॅव्हरेलीझ अथवा अहिफेन गणात बेसींनी व वरुण गणात (कॅपॅरिडेलीझ) हचिन्सन यांनी केला आहे. या कुलाची प्रमुख लक्षणे : द्विलिंगी फुले; संदले ४-८ ; प्रदले ४ क्वचित कमीजास्त, सुटी; केसरदले अनेक किंवा थोडी व अक्षावर (केसरधर); किंजदले दोन किंवा अधिक, जुळलेली व ऊर्ध्वस्थ आणि बहुधा अक्षावर (किंजधर); बीजकविन्यास तटलग्न. पिवळी तिळवण व पांढरी तिळवण याच कुलात येतात.

capsule (१) बोंड; (२) आशय

(१) शुष्क, तडकणारे, अनेकबीजी आणि ऊर्ध्वस्थ, युक्तकिंज, अनेक कप्प्यांच्या किंजपुटापासून बनलेले फळ. उदा. भेंडी, कापूस, धोत्रा, अफू, ज्योत (जूट= *Corchorus capsularis* L.).

(२) शेवाळी वनस्पतींतील बीजुके बनविणारा पिशवीसारखा अवयव (आशय); लहान पिशवीसारखा अवयव.

carbohydrate कार्बोहायड्रेट

कार्बन, हायड्रोजन व ऑक्सिजन यांच्या रासायनिक संयोगाने बनलेला व विशिष्ट रासायनिक संघटना असलेला पदार्थ; हायड्रोजन व ऑक्सिजन यांचे प्रमाण २ : १ असते. उदा. सामान्य भाषेत तौकीर (तवकीर), ग्लायकोजेन, सेल्युलोज (तूलीर), पीठ, साखर इ. पदार्थ.

carbon-assimilation (photosynthesis)

कार्बन सात्मीकरण

पानातील जिवंत व हरितद्रव्ययुक्त कोशिकांमध्ये कार्बन डायॉक्साइड वायू, पाणी व सूर्यप्रकाश यांच्या साहाय्याने कार्बोहायड्रेट बनविण्याची नैसर्गिक रासायनिक प्रक्रिया; यांमध्ये हा कार्बनयुक्त पदार्थ वनस्पतींच्या शरीरात समाविष्ट होतो व पुढे त्याची अनेक रूपांतरे होतात; यामध्ये सूर्यप्रकाशातील ऊर्जेचा वापर करून शिवाय ही ऊर्जा अन्नकणात साठविली जाते.

carcerule (carcerulus) मुद्रिका

ऊर्ध्वस्थ व युक्त किंजपुटापासून बनलेले, शुष्क, न फुटणारे, एकबीजी फलांश अलग करणारे फळ; उदा. चक्रभेंडी, पेटारी, मुद्रा, गुल्खेरा इ.

पहा mericarp; schizocarp.

Caricaceae पपई कुल; कॅरिकेसी

जुन्या वर्गीकरणाच्या पद्धतीत या द्विदलिकित कुलाचा अंतर्भाव पॅसिफ्लोरेलीझमध्ये (कृष्णकमळ गणात) केला जात असे; किंवा कृष्णकमळ कुलात पपईचा समावेश असे; हल्ली कॅरिकेसी कुलात पपईचा समावेश करतात; दुधी चीक; युक्तप्रदल, एकलिंगी, नियमित पंचभागी फुले; ऊर्ध्वस्थ किंजपुटात एक किंवा अनेक कप्पे व अनेक बीजके इत्यादी लक्षणे आढळतात; पहा Passifloraceae.

carina (keel) नौकातल; प्रदलांजली; कणा (आढे)

(१) वाटाणा, गोकर्ण, अगस्त्य यांच्या फुलातील पतंगरूप पुष्पमुकुटाच्या पाकळ्यांच्या मांडणीत सर्वात आत असलेल्या (पुरश्च) दोन पाकळ्यांनी बनलेला नावेसारखा (ओंजळीसारखा) भाग; पहा papilionaceous.

(२) गवताच्या फुलातील तुषासंबंधी; काही तुषे नावेसारखी असून त्यांची मध्यशीर उठावदार कण्याप्रमाणे (आढ्याप्रमाणे) असते; पहा glume.

carinal (keeled) नौकातलीय

फुलातील नावेसारखा व आनुषंगिक अवयव असलेला भाग.

carinal canal कटक नाली

खोडावरील धारेसमोर किंवा शिरेसमोर पण प्रकाष्ठाच्या आतील बाजूस असलेला नळीसारखा मार्ग; उदा. एक्किसीटम.

carinate कटकयुक्त

उठावदार, उभी व जाड मध्यशीर किंवा मध्ये कटकयुक्त रेषा असलेला (भाग); उदा. संदल, तुष, छद इ.

carnivorous मांसाहारी

कीटकांना आकर्षून व मारून त्यांच्यावर उपजीविका करणाऱ्या (वनस्पती); उदा. घटपर्णी, कलशपर्णी (Pitcher-plant); मच्छीमारी (Fly-trap); गेळ्याची वनस्पती (Bladderwort); इ.

carnose (carnosus; fleshy) मांसल; मगजयुक्त

carotin (carotinoid) पर्णपीतक; कॅराटीन ($C_{40}H_{56}$)

बहुतेक वनस्पतींच्या निरनिराळ्या भागात (प्राकणूत) आढळणारे तसेच हरितद्रव्यात मिसळून असणारे नारिंगी किंवा लाल द्रव्य; उदा. गाजराच्या मुळांना त्यामुळे शेंदरी रंग प्राप्त होतो; कित्येक वनस्पतींच्या पानावर ह्या रंगाचे ठिपके असतात.

पहा xanthophyll.

carpel किंजदल; स्त्रीकेसर

फुलातील भिन्न अवयवांपैकी सर्वात आतील (केंद्रवर्ती) व स्त्री-गंतुके निर्माण करणारे पुष्पदल; तळाशी किंजपुट, मध्ये किंजल व टोकास किंजल्क असे याचे तीन क्रमवार भाग असून किंजपुटात बीजके असतात.

पहा megasporophyll; pistil.

carpellate किंजदलयुक्त

carpophore फलधर

किंजदलांमधून वाढलेला फुलातील अक्षाचा (पुष्पस्थलीचा) भाग; काही फुलांत पुढे फळांचे भाग (फलांश) याला चिकटून राहतात; उदा. जिरेनियम, जिरे, धणे, गाजराची फळे इ.

caruncle (strophiole) नाभिजात

बीजरंध्राजवळ (उदा. एरंड) किंवा नाभीजवळ (उदा. पॅन्सी) बीजावर वाढलेला फोडासारखा भाग.

पहा aril.

Caryophyllaceae पाटलपुष्प कुल; अरुणपुष्प कुल; कॅरिओफायलेसी

डायांथस (पिंक; अरुणपुष्प), सायलीन, स्टेलेरिया

इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल. याचा अंतर्भाव बेसींनी पाटलपुष्प गणात (कॅरिओफायलेलीझ) आणि हचिन्सन यांनी त्याच गणात पण फार संकुचित अर्थाने केला आहे. ॲल्सिनॉइडी व सायलिनॉइडी ही या कुलातील उपकुले आहेत. प्रमुख लक्षणे : खोडावरची पेरी फुगीर; साधी पाने समोरासमोर; कुंठित फुलोरा; सुट्या नखरी पाकळ्यांची व अवकिंज, पंचभागी, द्विलिंगी नियमित फुले; केसरदले पाकळ्यांच्या दुप्पट; २–५ जुळलेली किंजदले; एक कप्प्याच्या किंजपुटात मध्यवर्ती सुटा बीजकविन्यास आणि बोंड (फळ).

caryophyllaceous लवंगरूप

पसरट पाती व लांबट वृंतक (देठ) असलेल्या (नखरी) सर्व सुट्या पाकळ्यांचा पुष्पमुकुट; सामान्यपणे लवंगेसारखा (*Eugenia caryophyllata* Thunl.) दिसणारा; उदा. डायांथस (पिंक).

caryopsis सस्यफल; धान

ऊर्ध्वस्थ किंजपुटापासून बनलेले, शुष्क, एकबीजी, फलावरण व बीजावरण चिकटून असलेले कृत्स्नफल; उदा. भात, मका, गहू, जोंधळा; पहा achenial.

casein दधान; दुग्धप्रथिन; केसीन

दुधात व दह्यात असणारे एक प्रथिन; पहा protein.

casparian dot (strip) अरीय बिंदू; कॅस्परी बिंदू (पट्टा)

अंतस्त्वचेच्या कोशिकांच्या अरीय भिंतीवरील भिंगाच्या आकाराचा ठिपका; कॅस्परी नावाच्या शास्त्रज्ञाच्या नावे असलेली हीं सुबरीन (बुचासारख्या) द्रव्याची पट्टी अरीय कोशिकावरणाभोवती असते.
पहा endodermis; radial dot.

cast (१) प्रतिमा; छाप; ठसा; (२) गळणे

(१) प्राचीन वनस्पती अथवा प्राणी यांच्या शरीरांवरील विशिष्ट खाणाखुणांचे दर्शन घडविणारे पूर्वकालीन दगड (प्रशेष–उत्खात); पहा fossil.
(२) शरीरावयव निसर्गतः गळून पडणे; उदा. पाने, फुले, फळे, इ.

casual नैमित्तिक

काही विशिष्ट निमित्ताने बाहेरून आलेली परंतु स्थायिक न झालेली (वनस्पती; तण); पहा alien.

Casuarinaceae खडशेर कुल; कॅज्युरिनेसी

खडशेरणीचा अंतर्भाव करणारे द्विदलिकित लहान कुल; पूर्वी याचा अंतर्भाव ॲमेंटिफेरीमध्ये (नतकणिश गणात) करीत. कारण त्यातील वनस्पती प्रारंभिक मानल्या असाव्या. हल्ली या गणातील वनस्पती मुक्तप्रदल वनस्पतीपासून ऱ्हास पावल्या असून प्रारंभिक नाहीत असे मानतात. प्रमुख लक्षणे: मरुवनस्पती; शाखा हिरव्या व खोवणीदार; पाने खवल्यासारखी मंडलित; फुलोरे एकलिंगी; पुंपुष्पे कणिशावर; स्त्री-पुष्पे गुच्छावर; पुं-पुष्पे सच्छद व सच्छदक; एक किंवा दोन परिदले; एक केसरदल व द्विखंडी परागकोश; स्त्री-पुष्पे सच्छद व सच्छदक, परिदलहीन; एका कप्प्याचा व द्विकिंजदलांचा ऊर्ध्वस्थ किंजपुट; बीजके दोन व तटलग्न; फळ पक्षधारी, कपाली व एकबीजी; सर्व फुलोऱ्यांचे एक शंकूसारखे संयुक्त शुष्क व कठीण; फळ, तलयुती, अनेक गर्भकोशिका, वायुपरागण ही वैशिष्ट्येही आढळतात व ती लक्षणे प्राचीनत्व दर्शवितात;
Casuarina equisetifolia Forst. (Beef-wood tree) खडशेरणी.

catabolism (katabolism) अपचय

पहा metabolism.

catalysis उत्प्रेरण; निदेशन

वितंचक किंवा त्यासारख्या पदार्थाच्या साहाय्याने दुसऱ्या पदार्थात रासायनिक बदल होण्याची प्रक्रिया; उदा. डायास्टेजने तवकिराची साखर बनणे; यामध्ये निदेशक (उत्प्रेरक) स्वतः बदलत नाही.

catalyst उत्प्रेरक; निदेशक

निदेशन घडवून आणणारा पदार्थ.

cataphyll शल्कपर्ण

वनस्पतींचे खवल्यासारखे पान; हे शुष्क किंवा मांसल आणि लहान किंवा मोठे असते. बीजातील दलिकांचाही येथे समावेश होतो. उदा. कांद्यातील मांसल खवले; कळ्यावरचे खवले.

catechu (cutch) कात

खदिराच्या (Acacia catechu Willd.) झाडाच्या मध्यकाष्ठापासून काढलेला टॅनिनयुक्त स्तंभक पदार्थ.

catkin (ament) नतकणिश

पहा amentum.

caudate (caudatus) पुच्छयुक्त; पुच्छाभ

लांबट निमुळते; शेपटीप्रमाणे; शेपटी असलेले; उदा. *Adiantum caudtaum* L. ह्या नेचाच्या पानाचे टोक लांबट निमुळते असते; *Amaranthus caudatus* L.

caudex (१) अक्ष; (२) शाखाहीन खोड
खोड व मूळ यांचा समावेश केलेला वनस्पतीचा अक्ष; (२) फांद्या नसलेले खोड; उदा. सायकस; वृक्षी नेचा; नारळ.

caudicle पुंजवृंतक
परागपुंजाचा बारीक देठ; उदा. रुई; आमरे.

caulescent सस्कंध
जमिनीवर दिसणारे सरळ खोड असणारी (वनस्पती); उदा. गुलाब; गुलमोहोर; पहा acaulescent.

cauliflorous स्कंधपुष्पी
खोडाच्या जून पृष्ठभागापासून (प्रत्यक्षपणे) फुले येणारे (झाड); उदा. फणस; तोफगोळा वृक्ष. पुष्पधारक अक्षाच्या अतिपुष्टीबरोबरच दोषयुक्त फुलांच्या निर्मितीमुळे बनलेला फुलोरा, 'कॉलीफ्लावर (फुलवर)' म्हणून प्रसिद्ध आहे.

cauline स्कंधोद्भव; स्कंधेय
जमिनीवरील खोडाचे किंवा खोडापासून उगवलेले (पान); फक्त खोडातच सरळ वाढत राहणारा (वाहक वृंद).

caulis स्कंध
फक्त जमिनीवरच वाढत असलेला वनस्पतीचा अक्ष (खोड).

cavity कोटर; कोष्ठ; गुहिका
वनस्पतीतील किंवा तिच्या लहान मोठ्या अवयवांतील पोकळी.

ceae कुलवाचक संज्ञांना लावलेला प्रत्यय; उदा. Acanthaceae (वासक कुल).

cecidium पिटक
बारीक फोड किंवा उंचवटा; कवक किंवा कीटक यांच्या संसर्गाने झालेली अनिल व गाठीसारखी वाढ; उदा. उंबराच्या पानावरील गाठी.

cecidilogy पिटकविज्ञान
पिटकासंबंधीच्या सर्व माहितीची शाखा.

Celastraceae (Celastrineae) ज्योतिष्मती (कंगुणी) कुल; सेलॅस्ट्रेसी
कंगुणी (कांगोणी) व तत्सम इतर द्विदलिकित वनस्पतींचे लहान कुल. या कुलाचा अंतर्भाव ज्योतिष्मती गणात (सेलॅस्ट्रेलीझ) केला जातो; याच गणात द्राक्षा कुल व बोर कुल यांचाही समावेश असून अरिष्ट गणाशी त्याचे आप्तभाव आहेत; तसेच या गणाचा उगम गुलाब गणापासून असावा असे मानतात. प्रमुख लक्षणे : साध्या व चिवट पानांचे वृक्ष व झुडपे; लहान, नियमित, बहुधा द्विलिंगी व बिंबयुक्त फुले; संवर्त व पुष्पमुकुट ४-५ भागी; जुळलेल्या पाकळ्या; केसरदले ४–५; किंजदले २–५ व जुळून बनलेला ऊर्ध्वस्थ किंजपुट; बीजके ४–१०; विविध प्रकारचे फळ व बीजास बीजोपांग असते.

cell (१) कोशिका; पेशी; (२) कोटर; (३) पुटक
(१) वनस्पती व प्राणी यांच्या शरीरांतील सर्वांत लहान घटक; जीवनाचे एकक, कारण काही प्राणी व वनस्पती फक्त एकाच कोशिकेचे (पेशीचे) बनलेले असतात; जिवंत कोशिकेत प्राकल नावाचा सजीव व कार्यक्षम पदार्थ असतोच व कोशिकतील सर्व जीवन-व्यापार (वृद्धी, चयापचय, प्रजोत्पादन, इ.) प्राकलामुळेच घडून येतात; प्राकलातील प्रमुख बिंदूसारखा नियंत्रक 'प्रकल' असून काही अपवादात्मक कोशिकांत तो स्पष्ट नसतो किंवा दोन वा अधिक प्रकले असतात. प्राकलाभोवती कोशिकावरण बहुधा असते; आकार अति-सूक्ष्म व संरचना विविध असते. प्राण्यांतील कोशिका व वनस्पतींतील कोशिका यात किरकोळ फरक आढळतात. पहा; protoplasm, protoplast, mitosis; nucleus.
(२) परागकोशातील कप्पा (कोटर);
(३) किंजपुटातील कप्पा (पुटक); पहा loculus.

— cavity कोशिका-कोष्ठ
कोशिकावरणाने मर्यादित केलेली कोशिकेतील पोकळी;

— – contents (inclusions) कोशिका-द्रव्य; पेशी-पदार्थ
कोशिकेतील सजीव व निर्जीव पदार्थ (विद्राव्य, अविद्राव्य, उपयुक्त, टाकाऊ, संचित इ.).

— – divison कोशिका-विभाजन; पेशी-विभाजन
एका कोशिकेपासून दोन किंवा अधिक कोशिका विभागणीने निर्माण होणे. द्विभाजन, समविभाजन, असमविभाजन या सर्वांचा येथे समावेश होतो; पहा mitosis; meiosis; fission.

— – formation कोशिका-सम्भवन; कोशिका-निर्मिती
अनेक प्रकारे नवीन कोशिकांची निर्मिती होणे.

— – fusion कोशिकासंयोग
जवळ जवळ असलेल्या कोशिकांतील आवरण नाहीसे होऊन सलग नळी किंवा शाखित नळी किंवा तसे मार्ग बनणे; उदा. वाहिन्या, चिकाळ नलिका, हवामार्ग, राळनलिका, तैलनलिका, इ.

— - **mass** कोशिकासमूह
अनेक कोशिकांचा संच.

— - **membrane** प्राकल-पटल
प्राकलाच्या सीमेवरील पापुद्रा.

— - **octant** कोशिकाष्टम
कोशिका-विभागणीत आठ भाग होतात, त्यातील एक अष्टमांश (आठवा) भाग.

— - **organelle** कोशिकांगक
कोशिकेतील अतिसूक्ष्म व कार्यक्षम सजीव भाग; उदा. प्रकल, प्राकणु, कर्षकेंद्र इ.

— - **permeability** कोशिका-पार्यता
कोशिकेतील पदार्थ बाहेर जाणे अथवा बाहेरून आत येणे यासंबंधीची क्षमता; ही वास्तविक बहुतांशी प्राकलाचीच क्षमता असते.

— - **plate** कोशिका-अंतराय
कोशिकेच्या विभागणीत अंत्यावस्थेत परिकलाचे तंतू कोशिकेच्या मध्याशी समांतर पातळीत जाड होऊन हळुहळू बनणारा एक पातळ प्राकलाचा पडदा.

— - **sap** कोशिका-रस; पेशी-रस
कोशिकेच्या पोकळीतील पातळ द्रवपदार्थ; पहा vacuole.

— - **theory** कोशिका-सिद्धांत
सर्व सजीव कोशिकामय असून त्यांची वाढ व उत्पत्ती कोशिका-विभाजनामुळेच शक्य होतात हा श्लायडन व श्वान या दोन शास्त्रज्ञांचा मौलिक सिद्धांत (इ. स. १८३८-३९).

— - **wall** कोशिकावरण; कोशिकातट; कोशिका-पेशी-भित्तिका; पेशी-भित्ती
वनस्पतींच्या शरीराच्या घटक-कोशिकांच्या बाहेरील पातळ, पारदर्शक व पार्य आच्छादन; हे बहुधा तूलीर (सेल्युलोज) नामक पदार्थाचे असते, परंतु त्यात अन्य पदार्थ समाविष्ट होऊन त्याचे रूपांतर लिग्निन, क्यूटिन, स्यूबरिन ह्या पदार्थांत होऊ शकते व त्यानंतर त्याचे गुणधर्म बदलतात.

cellulose तूलीर; सेल्युलोज
वनस्पतींच्या कोशिकावरणातील मुख्य कार्बनी पदार्थ; कार्बोहायड्रेट ($C_6H_{10}O_5$)$_n$.

—, **fungus** कवक-तूलीर
प्राण्यांतील कायटिन नावाच्या पदार्थासारखा कवकांच्या कोशिकावरणात असलेला पदार्थ.

—, **hemi** अर्धतूलीर
विशेषतः काष्ठयुक्त कोशिकावरणात असलेला तूलीर; काही बीजातील अन्नसाठ्यातही हा आढळतो; उदा. खजूर.

censer mechanism धूपपात्र यंत्रणा
धूप जाळण्याकरिता वापरात असलेल्या पात्राप्रमाणे टोकास तडकलेल्या बोंडातून (फळातून) बीजे आजूबाजूस फेकली जाण्याची योजना. उदा. अफू व पिवळा धोत्रा.

central केंद्रीय; मध्यवर्ती; केंद्रस्थ
केंद्राशी संबंध असलेला.

— **cylinder** केंद्रीय चिती
मध्यवर्ती भाग; मूळ व खोड यांच्या संरचनेत अंतस्त्वचेच्या आतील सर्व भाग; विशेषतः वाहक ऊतकांना उद्देशून वापरलेली संज्ञा.

centric leaf शलाकाकृति पर्ण
वृंतहीन (देठ नसलेले), अंतर्रचनेत अरसमात्र, उभे, निमुळते, चितीय हिरवे पान; उदा. कांद्याची पात.

centrifugal अपमध्य; केंद्रोत्सारी
केंद्राकडून बाहेर अशा क्रमाने; उदा. कुंठित फुलोऱ्यातील फुलांचा उमलण्याचा क्रम; जाई, जुई, मोगरा इ.

centriole (centrosome) कर्षकेंद्रकण
कोशिकेच्या कर्षकेंद्रातील सूक्ष्म कण.

centripetal अभिमध्य; केंद्रगामी
परिघाकडून केंद्राकडे अशा क्रमाने; उदा. अकुंठित फुलोऱ्यातील फुलांचा उमलण्याचा क्रम; जून फुले बाहेरच्या बाजूस (अक्षावर सर्वात खाली) आणि कोवळी फुले क्रमाने केंद्राजवळ (अक्षावर सर्वात टोकाकडे); उदा. संकेश्वर.

centromere तर्कयुज
रंगसूत्रांच्या काही हालचाली निश्चित करणारा व स्वनिर्मिती करण्यास समर्थ असलेला रंगसूत्रातील एक सूक्ष्म कण.

centrosphere कर्षकेंद्र
कोशिकेतील प्रकलाजवळ असलेले प्रथम एक नंतर दोन, वर्णहीन व प्राकलात बुडलेले, केव्हा तारकाप्रमाणे दिसणारे बिंदू; प्रकल-विभाजनात रंगसूत्रांना कोशिकेच्या दोन टोकाकडे ओढणे हे त्याचे कार्य असून त्या प्रत्येकातील सूक्ष्म कणास कर्षकेंद्रकण म्हणतात. पहा nucleus.

cephalodium अपवर्ध

१) घोंडफुलाच्या (शैवाक) शरीरातून आलेले शाखायुक्त किंवा बहिर्वक्र उपांग.

२) स्तबक फुलोरा; पहा lichen; head.

cereal तृणधान्य, शूकधान्य

ज्यांची फळे वा बीजे खाद्य आहेत अशी लागवडीतील गवते; उदा. भात, जोंधळा, गहू, मका, बाजरी इ.

ceriferous सिक्थकयुक्त

मेण बनविणारे (धारण करणारे); उदा. भुरा कोहळा (*Benincasa cerifera* Savi.).

chaeta (seta) दण्ड

शेवाळी वनस्पतींच्या बीजुकधराचा उभा काडीसारखा आधार; पहा sporogonium.

chalaza बीजकतल

बीजकातील प्रदेह (मगज) व आवरणे यांचा संधिप्रदेश (बीजकाचा तळप्रदेश); पहा nucellus.

chalazogamy तलयुति

बीजकाच्या तळातून परागनलिकेचा प्रवेश व नंतरचे फलन; हा अनित्य व प्रारंभिक प्रकार काहीं प्राचीन वनस्पतींत आढळतो; उदा. खडशेरणी; भूर्जकुल, अक्रोड कुल, एरंड कुल, वावल कुल, कारगोळ कुल, गंजा कुल, इत्यादींतील काहीं जाती; पहा porogamy.

chalk-gland खट-प्रपिंड

चूर्णीय द्राव स्रवणारी ग्रंथि; उदा. पाषाणभेद (सॅक्सिफ्रॅगा); नेफ्रोलेपिस नेचा.

chamber संपुट; पुटक; कोटर; कोष्ठ

लहान बंदिस्त पोकळी.

—, pollen पराग-संपुट

परागणानंतर त्यांना काही अल्पकाळ सुरक्षित ठेवण्याची प्रदेहावरची पोकळी; उदा. सायकस.

—, sperm (archegonial) रेतुक-(अंदुककलश-) संपुट

अंदुककलशात सुक्ष्म प्रवेश होण्यास त्याच्या टोकास असलेली प्रदेहातील पण गर्भकोशाच्या वरच्या भागातील पोकळी; उदा. सायकस.

chambered pith कोष्ठित मज्जा

अनेक आडव्या पडद्यांनी विभागल्याने अनेक कप्पे असणारे भेंड.

changeability (mutability) परिवर्त्यता

बदल होण्याची क्षमता; सजीवात स्थिरता असून बदल होत नाहीत, अशा गैरसमजुतीविरुद्ध असलेली व सर्वमान्य विचारसरणी.

channel पन्हळ; प्रणाल; नाली

पाट; चर; खोबणी; लांबट खोलगट मार्ग.

channelled प्रणालयुक्त; नालीयुक्त

खोबण किंवा पन्हळ असलेले (उदा. खोड; शीर, देठ इ.).

character लक्षण; गुण

भिन्न वंशातील अगर जातीतील व्यक्तींना एकमेकापासून ओळखून काढण्यास उपयुक्त भेद. उदा. गुल्बुश किंवा घाणेरी यांच्या भिन्न प्रकारातील फुलांचे विविध रंग; बीजयुक्त व बीजहीन द्राक्षे, पेरू, पपई, इ.

Characeae (Charophyceae) कांडशरीरिका (शैवल) वर्ग; कारेसा

हरितशैवल विभागातील (क्लोरोफायटा) एक प्रगत गट (वर्ग). प्रमुख लक्षणे : सतत गोड्या (क्वचित गोड्या व खाऱ्या पाण्याच्या मिश्रण असलेल्या) पाण्यात राहणाऱ्या अनेक कोशिक शैवल वनस्पती; टोकाकडे एका कोशिकाद्वारे वाढ; एककोशिक लैंगिक अवयव, परंतु विशिष्ट वंध्य कोशिकांनी वेढलेले; अक्षावरची व फांद्यावरची पेरी व कांडी स्पष्ट असून जमिनीशी तंतूसारख्या मुळांनी संपर्क असतो. काही जातींत कांड्या भोवती कोशिकांच्या रांगांचे वेष्टन असते. पहा globule; nucule; Chlorophyta.

chemonastic रसायनानुकुंचनी

रसायनाच्या चेतनेमुळे घडून येणारे (अवयवांचे वलन-किंवा वळणे); त्या चेतनेमुळे हालचाल करणारा अवयव; अवयवाची स्थिती व आकार यात बदल.

chemonasty रसायनानुकुंचन

रासायनिक चेतनेमुळे वळण्याचा प्रकार; येथे चेतकाच्या दिशेचा व वळणाच्या दिशेचा संबंध नसतो.

chemotactic रसायनानुचलनी

रासायनिक चेतकामुळे घडून येणारे (चलन); उदा. अस्थिर वनस्पतींचे (सूक्ष्मजंतू, शैवले, इ.) अथवा त्यांच्या सुट्या भागांचे (उदा. बीजुके, गंतुके, इ.) स्थलांतर (चेतकाकडे किंवा चेतकापासून दूर).

chemotaxis रसायनानुचलन

रसायनाच्या चेतनेमुळे हालचाल (स्थलांतर) घडून येण्याचा प्रकार. उदा. पाण्यातील सूक्ष्म व स्वतंत्र

शैवले अथवा रेतुके विशिष्ट रसायनाकडे किंवा त्याविरुद्ध पोहत जाण्याची प्रक्रिया; नेचांची रेतुके अंदुककलशातील रासायनिक द्रव्याकडे जातात; सूक्ष्म-जंतू अन्नकणाकडे पण विषारी पदार्थांपासून दूर जातात.

chemotropic रसायनानुवर्तनी

रसायनाच्या चेतनेमुळे त्याकडे किंवा त्याविरुद्ध होणारी (वाढ व त्यामुळे वळणे); उदा. परागनलिकेची किंजलातील वाढ.

chemotropism रसायनानुवर्तन

रसायनाकडे किंवा त्याविरुद्ध भागाकडे वाढण्याचा प्रकार. उदा. बुरशीचे काही तंतू अन्नपदार्थात वाढतात तर काही वर हवेत वाढतात.

chemosynthesis रसायन-संश्लेषण; रासायनिक संश्लेषण

रासायनिक विक्रियेतून उद्‌भवणाऱ्या ऊर्जेचा वापर करून केलेली अन्ननिर्मिती, उदा. काही स्वोपजीवी सूक्ष्मजंतू.

Chenopodiaceae चक्रवर्त (चाकवत) कुल; चिनोपोडिएसी

चक्रवर्त (चाकवत), चंदनबटवा, बीट, पालक, मायाळ, (मयाळ, वेलबोंडी) इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल. याचा अंतर्भाव एंग्लर व प्रँटल यांनी सेंट्रोस्पर्मी गणात, बेसीनी पाटलपुष्प (कॅरिओ-फायलेलीझ) गणात आणि हचिन्सनने चक्रवर्त गणात (चिनोपोडिएलीझ) केला आहे. प्रमुख लक्षणे : अनेक लवणवासी वनस्पती; बहुतेक ओषधी, मांसल, क्वचित पर्णहीन; लहान, नियमित, एकावरणी, अवकिंज, बहुधा द्विलिंगी, पंचभागी फुले; परिदलसंमुख केसरदले; एक कप्प्याचा, दोन किंवा तीन जुळलेल्या किंजदलांचा ऊर्ध्वस्थ किंजपुट; एकबीजी, कपाली फळ, चिरस्थायी परिदलांनी वेढलेले असते. अलिकडे मयाळाचा समावेश मयाळ (उपोदकी) कुलात (बॅसेलेसी) केला जातो; पहा Basellaceae.

chersophyte शुष्कभूवनस्पति

कोरड्या व ओसाड जमिनीवर वाढणारी वनस्पती. उदा. एकदांडी; पिवळा धोत्रा; काही निवडुंगाच्या जाती.

chiasma (pl. chiasmata) व्यत्यास

कोशिकेतील प्रकलाच्या न्यूनीकरण विभाजनात दोन समजात रंगसूत्रांची परस्पराशी फुलीतील (क्रॉस) दोन रेषाप्रमाणे होणारी युति; या अवस्थेत त्या दोन्ही-तील गुणघटकांचा विनिमय होऊ शकतो.

chilling अतिशीतन

अतिथंड करण्याची प्रक्रिया.

chimaera विचित्रोतकी

एकापेक्षा अधिक व जननिकदृष्ट्या भिन्न ऊतके असलेली वनस्पती. याचा उगम उत्परिवर्तनात किंवा विकासावस्थेच्या आरंभी एखाद्या कोशिकेतील अनित्य रंगसूत्राच्या वाटणीत असतो.

chiropterophilous जतुकापरागित

पाकोळ्या किंवा वाघळे यांच्या मदतीने परागण घडवून आणणारी (वनस्पती किंवा फुले); उदा. कदंब, डाळिंब.

chitin कायटिन

शृंगद्रव्यासारखा पदार्थ; हा प्राण्यांच्या विशेषतः कीटकांच्या शरीराच्या आच्छादनात असणारा, मजबूत व रसायनाच्या प्रक्रियेला सहसा दाद न देणारा असून कवकाच्या कोशिकावरणातील द्रव्यासारखा असतो; तो नायट्रोजनयुक्त बहुशर्कर असतो.

chlamydospore आवृतबीजुक

विशेष जाड आच्छादन असलेले कवकाचे बीजुक; उदा. बुरशी.

chlorenchyma हरितोतक

हरितकणूंनी भरलेल्या कोशिकांचा समूह.

Chlorophyceae (Green algae) हरित शैवल वर्ग

फक्त हरितद्रव्य असलेला व कायक वनस्पतींपैकी एक शैवल गट; आधुनिक वर्गीकरणपद्धतीप्रमाणे हरित शैवल विभागाचे (क्लोरोफायटा) हरितशैवल व कांड-शरीरिका (कारेसी; कॅरोफायसी) असे दोन वर्ग मानतात. प्रमुख लक्षणे : एककोशिक किंवा अनेककोशिक; अनेक कोशिकातील वाढ अग्रस्थ कोशिकाद्वारे नसते; प्रजोत्पादक अवयव एककोशिक व मुक्तपणे विखुरलेली; फलनानंतर वंध्य कोशिकांचे आच्छादन अपवादात्मक; शरीर कोशिकासमूहाचे, तंतुमय, पसरट, पोकळ किंवा भरीव नळीप्रमाणे (कायकाभ); अलिंग प्रजोत्पादन बीजुकाद्वारे आणि सलिंग प्रजोत्पादन सम किंवा असम गंतुकाद्वारे होते. पहा Chlorophyta; Characeae.

chlorophyll हरितद्रव्य

वनस्पतींच्या सर्व हिरव्या भागातील कोशिकात प्राकणूत असणारे हिरवे द्रव्य; या द्रव्यात अ आणि ब असे

हिरवे द्रव्य, कॅरोटिन नामक नारिंगी व झँथोफिल हे पिवळे अशी द्रव्ये, यांचे मिश्रण असते. कार्बन आत्मसात करून अन्ननिर्मिती करण्यास सौर उर्जा शोषून घेणे व तिचा पुढे अन्नकणात संचय करणे ह्या जीवरासायनिक प्रक्रियेत हरितद्रव्याचा उपयोग कोशिकेतील सजीव पदार्थ करतो. सूक्ष्मजंतू, कवक अशा काही वनस्पतींत हरितद्रव्य नसते तर नीलहरित शैवलातील कोशिकांमध्ये प्राकणूंच्या अभावी हरितद्रव्य विखुरलेले आढळते. हरितद्रव्य–अ ($C_{55}H_{72}O_3N_4Mg$) व हरितद्रव्य–ब ($C_{55}H_{70}O_6N_4Mg$); पहा carotine; xanthophyll.

Chlorophyta हरितशैवल विभाग

अबीजी वनस्पतींपैकी अत्यंत साध्या शरीराच्या (कायक) हिरव्या, प्रारंभिक, स्वतंत्र वनस्पतींचा गट. प्रमुख लक्षणे : वर वर्णन केलेले हरितद्रव्य प्राकणूत असून बहुतेक सर्व गोड्या पाण्यात पण लहान असून काही समुद्रवासी आणि काहीशा मोठ्या; संचित पदार्थ स्टार्च; शरीर एककोशिक किंवा अनेककोशिक; प्रजोत्पादक कोशिका, चलनशील, असून दोन किंवा चार प्रकेसले टोकास (क्वचित बाजूस) व सारख्या लांबीची; एककोशिक लैंगिक अवयवात गंतुके बनून त्यांचे मीलन दोन सारख्या आकाराची किंवा भिन्न आकाराची एकत्र येऊन होते; हरितशैवले व कांड शरीरिका असे दोन वर्ग यात समाविष्ट केले आहेत; पहा Chlorophyceae; Charophyceae; Algae; Thallophyta.

chloroplast हरितकणु; हरित लवक

हरितद्रव्य धारण करणारे वनस्पतींच्या कोशिकेतील एक कोशिकांगक (प्राकणु); पहा plastid.

chlorosis हरिताभाव

अन्नात लोहाभाव होऊन हिरवे द्रव्य न बनल्याने मूळच्या हिरव्या वनस्पतीस आलेला फिकटपणा; पहा etiolated.

chondriosome कलकणु

सूक्ष्मजंतू व निळी शैवले याखेरीज इतर वनस्पतींत आढळणारा आणि विशेषत्व पावलेला कोशिकेतील प्राकलातील सूक्ष्म कण; हा प्रथिन व मेद (चरबी) यांचा बनलेला असून अनेक वितंचके अशा कणांपासून निर्माण होतात.

Choripetalae पृथक्‌दली श्रेणी; कोरीपेटॅली

जुन्या वर्गीकरणपद्धतीप्रमाणे, फुलात दोन परिदलमंडले (संवर्त व पुष्पमुकुट) असून सुट्या पाकळ्या असलेल्या, परिदलाचे एक मंडल असलेल्या व परिदलांचा अभाव असलेल्या या सर्व द्विदलिकित फुलझाडांची एक श्रेणी; बेसींनी या श्रेणीला मुक्त प्रदली म्हटले आहे; इतरांनी (उदा. एंग्लर, हचिन्सन इ.) आद्यपरिदली उपवर्ग; पहा Dialypetalae; Monochlamydae; Sympetalae; Archichlamydeae.

chromatid रंगसूत्रार्ध

प्रकल-विभाजनात प्रत्येक रंगसूत्राच्या उभ्या (अन्वायाम) विभागणीने होणाऱ्या दोन भागांपैकी एक; मध्यावस्थेत ते एकमेकांपासून सुटे होऊन अंत्यावस्थेत कोशिकेच्या दोन टोकांकडे जातात; पहा mitosis; meiosis; chromosome.

chromatin रंगसूत्रद्रव्य; रंज्यद्रव्य

कृत्रिमरीत्या रंगवले असता ते अधिक शोषून घेणारा प्रकलातील विशिष्ट पदार्थ; पहा nucleo-protein.

— granule रंगसूत्रकणु

रंगद्रव्य शोषून घेणारे रंगसूत्रांतील मुख्य पदार्थाचे सूक्ष्मकण.

chromomere रंगसूत्रकण

प्रकल-विभाजनात पूर्वावस्थेत रंगसूत्राच्या संरचनेत दिसून येणारे त्याच्या अक्षावरील अनेक सूक्ष्मकण.

chromonema (pl. chromonemata) रंगसूत्र तंतु

रंगसूत्राच्या संरचनेत सर्पिल धाग्यांच्या वेटोळ्याच्या रुपात असणारे त्यांचे सर्व रंज्यद्रव्य.

chromoplast वर्णकणु; रंगीत लवक

वनस्पतींच्या कोशिकेतील हरितद्रव्याखेरीज इतर (नारिंगी, शेंदरी, लालसर, पिवळे) रंगद्रव्ये धारण करणारा सजीव सूक्ष्मकण (प्राकणु); पहा plastid; chloroplast.

chromosome रंगसूत्र; गुणसूत्र

काही अपवाद वगळल्यास, सर्व प्राण्यांत व वनस्पतीत, त्यांच्या शरीरातील लहानात लहान घटकात (कोशिकेत, पेशीत), विभागणीच्या वेळी त्यातील मुख्य (रंगद्रव्यशोषक) बिंदूपासून (प्रकलापासून) सुटा होणारा, वैशिष्ट्यपूर्ण, व आनुवंशिक गुणधारक, तंतूसारखा लहान उपघटक (कोशिकांगक). यांची संख्या, आकार व आकारमान प्रत्येक जातीत निश्चित असून त्या प्रत्येकावर अनेक सूक्ष्म कण (जनुक, जीन) असतात; त्या कणांद्वारे व्यक्तीची विशिष्ट लक्षणे

प्रजोत्पादक कोशिकाद्वारे एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीत उतरतात. रंगसूत्रात प्रथिन व डीएनए (डी ऑक्सिरिबोज न्यूक्लीइक अम्ल) आणि फार कमी प्रमाणात आरएनए (रिबोन्यूक्लीइक अम्ल) हे रासायनिक पदार्थ असतात; आरएनए फार अधिक प्रमाणात कोशिकेतील परिकलात (जीवद्रव्यातील प्रकलाशिवाय इतर द्रव पदार्थात) असते. डीएनए द्वारे आनुवंशिक लक्षणांची माहिती वंशपरंपरा उतरते. आरएनए प्रथिन संश्लेषणाचे कार्य करते; ॲडेनीन, ग्वानीन, थायामीन व सायटोसीन ही जटिल रासायनिक संयुगे डीएनए मध्ये असून आरएनए मध्ये थायामीन शिवाय इतर संयुगे व युरेसील हे क्षारक असतात. रंगसूत्रांना गुणधारण करणारी म्हणून गुणसूत्रे असे कोणी म्हणतात; वास्तविक गुणांबद्दल जबाबदार अशी जटिल संरचनेची जनुके रंगसूत्रांत असून ती विशिष्ट रंगद्रव्ये अधिक प्रमाणात शोषून घेतात म्हणून त्यांना मूळ ग्रीक संज्ञेवरून घेतलेली रंगसूत्रे ही पारिभाषिक संज्ञा अधिक सार्थ दिसते. पहा ribosome; mitosis; meiosis; DNA; RNA.

—, daughter जन्य रंगसूत्र

मूळच्या एका रंगसूत्रापासून विभागणीमुळे बनलेल्या दोन्हींपैकी प्रत्येक रंगसूत्र; पहा chromatid.

—, sex लिंगसूत्र

कोशिकेतील रंगसूत्रांच्या संचातील ती धारण करणाऱ्या व्यक्तीच्या लिंगभेदाबद्दल जबाबदार असलेले रंगसूत्र; पहा X–chromosome; Y–chromosome

— mapping रंगसूत्र चित्रण

रंगसूत्र व रंगसूत्रातील भिन्न जनुकांच्या सापेक्ष स्थानांचे दिग्दर्शन करणारा आकृतिबंध.

chromosomal aberration रंगसूत्री विपथन

कोशिकेची विभागणी चालू असताना रंगसूत्रांच्या भिन्न प्रकारे होणाऱ्या संपर्कामुळे त्यांच्यातील जनुकांच्या मूळच्या सापक्ष संघटनेत घडून येणारा बदल.

chrysanthine पीतपुष्पी

पिवळी फुले असलेली; उदा. शेवंती (*Chrysanthemum indicun* L.)

cilia केसले

पहा cilium.

ciliary केसली

केसलामुळे घडून येणारी (हालचाल; उदा. काही शैवले, बीजुके, गंतुके, सूक्ष्मजंतू); पहा cilium.

— movement केसली चलन–वलन

एक किंवा अनेक केसलांमुळे होणारी हालचाल.

ciliaris केसलाभ

पापणीच्या केसाप्रमाणे किंवा आखुड केसाप्रमाणे.

ciliated सकेसल

केसल असलेले.

—cell सकेसल कोशिका

प्राकलाचे सूक्ष्म धागे केसाप्रमाणे कोशिकेबाहेर असलेली कोशिका; उदा. काही सूक्ष्मजंतू, काही शैवले, बीजुके, गंतुके, कवक, इ.

cilium केसल; पक्ष्माभिका

कोशिकाबाहेर आलेला प्राकलाचा फार लहान धागा (कोशिकांगक); पहा flagellum.

cincinus (helicoid cyme) वृश्चिकाभ वल्लरी

फुलोऱ्याच्या मुख्य अक्षाची वाढ फूल येऊन थांबल्यावर पुढे क्रमाने पण दोन्ही बाजूस (एकांतरित) नवीन उपाक्ष येऊन त्यांची तीच गत होते; यामुळे वास्तविक नागमोडीसारखा (सर्पगती) पण प्रत्यक्षतः विंचवाच्या नांगीप्रमाणे वाकडा दिसणारा फुलोरा; उदा. हेलिओट्रोपियम वंशाच्या जाती (भुरुंडी); पहा scorpioid cyme, cyme.

circinate अवसंवलित

टोकाकडून तळाकडे याप्रमाणे कळीमध्ये गुंडाळलेली पानाची अवस्था; उदा. नेफ्रोलेपिस नेचा; सायकसची दले. पहा ptyxis.

circulation अभिसरण

कोशिकेतील प्राकलाच्या सूक्ष्म प्रवाहाचे अनियमित चलन (वाहणे); उदा. ट्रॅडेस्कॅन्शियाच्या फुलातील केसरदलावरचे केस.

circumnutation (revolving nutation) प्रच्यवन; परिवर्धन

खोड, मूळ व तणावा यांच्या टोकांशी एकावेळी सर्व बाजूंनी सारखी वाढ न होता ती क्रमाने टोकाच्या सर्व बाजूस होण्याचा प्रकार; यामुळे ते टोक सरळ न वाढता जवळच्या आधाराभोवती गुंडाळते; वेली व तणावे यांना हे सोयिस्कर असते; आधार न मिळाल्यास ते अवयव हवेतच काहीवेळ वर्तुळाकार वाढतात.

circumscessile (transverse) dehiscence वृत्तीय स्फुटन

गोलसर फळाच्या भोवताली जाणाऱ्या मध्यरेषेवरहुकूम तडकण्याची प्रक्रिया; उदा. घोळ; कुरडू; निलगिरी इ.

cirrhose apex सूत्राग्र; प्रतानाग्र
तणाव्यासारखे (लांबट सुताप्रमाणे) टोक; उदा. केळीच्या पानाची सुरळी; कळलावीचे पान.

citation उल्लेख; अवतरण
कुल, वंश, जाती इ. च्या नावापुढे ज्याने प्रथम प्रसिद्धी दिली त्याचा संक्षिप्त नामनिर्देश, उदा. *Pinus longifolia* Roxb. (चीड)

citreus पीत
लिंबासारखे पिवळे.

citric acid सायट्रिक अम्ल
लिंबाच्या फळांत विशेषेकरून आढळणारे अम्ल

Citrus (citron) लिंबू वंश
कागदी लिंबू, पपनस, संत्रा, मुसुंब, महाळुंग, ईडलिंबू इत्यादी वनस्पतींचा गट (वंश).

cladode (cladophyll) पर्णक्षोड
एकाच कांडाची, हिरव्या पानासारखी दिसणारी, छदाच्या किंवा लवकर पडून जाणाऱ्या पानाच्या बगलेत वाढणारी आणि पानाचे कार्य करणारी फांदी. उदा. शतावरी, रस्कस, इ.

class वर्ग
श्रेणी, गण, कुले, वंश व जाती ह्या वर्गीकरणातील भिन्न दर्जाच्या एककांचा समावेश होतो अशी विशिष्ट अर्थाने वापरलेली गटवाचक संज्ञा; विभाग व उपविभाग या वरच्या दर्जाच्या गटात एक किंवा अनेक वर्गांचा समावेश करतात.

Classification (Taxonomy) वर्गीकरण
सर्व सजीवांतील वरवरचे आणि विशेषत: खोलवर आढळलेले साम्य व त्यावरून निश्चित केलेले आप्तभाव लक्षात घेऊन, विशिष्ट तात्त्विक बैठकीवर आधारलेले त्यांचे भिन्न दर्जाचे लहानमोठे नैसर्गिक गट करून योजनापूर्वक सर्वांचा समावेश होईल अशी व्यवस्था असलेली पद्धती (साचा), अथवा यासंबंधीच्या माहितीची शाखा (वर्गीकरणविज्ञान). वरवर सहज दिसणाऱ्या एकदोन लक्षणांवरून वर्गीकरण करण्याच्या कृत्रिम पद्धतीही आहेत; उदा. औषधी वनस्पती; इमारती लाकडाच्या वनस्पती; रंगद्रव्य पुरवणाऱ्या वनस्पती इ. पहा Taxonomy.

—, natural system of नैसर्गिक वर्गीकरणपद्धति
सर्व वनस्पती (अथवा प्राणी) एकमेकांचे कमीजास्त जवळचे अथवा दूरचे आप्तसंबंधी आहेत व त्या सर्वांना समान पूर्वजांची परंपरा आहे असे मानून केलेले त्यांचे वर्गीकरण; यातील कोणत्याही एका गटांतील व्यक्तींत दुसऱ्या गटातील व्यक्तींपेक्षा अधिक साम्ये असून त्या दोन गटांतील व्यक्तींत कमी साम्ये (अथवा अधिक फरक) असतात. बेंथॅम–हूकर, एंग्लर–प्रँटल, बेसी, हचिन्सन इ. यांच्या अशा पद्धती हल्ली वापरतात.

clavate (club-shaped) गदाकृति
गदेप्रमाणे (खाली निमुळते व टोकाकडे रुंदावत गेलेले) असलेले; उदा. गदाकवक वनस्पतींतील बीजुककोश; शेवाळींपैकी काहींच्या रेतुकाशयाप्रमाणे; उदा. मार्चीशिया.

claw नखर; वृंतक
संदलाच्या किंवा पाकळीच्या खालचा देठासारखा बारीक व रुंद भाग; वरच्या रुंद भागास पाते म्हणतात. उदा. डायांथस (पिंक); काही वनस्पतींच्या दलांचे (तणाव्यांचे) आकड्यासारख्या (नखासारख्या) अवयवात झालेले रूपांतर; उदा. वाघनखी वेल. (*Bignonia gracilis* Lodd.)

cleavage (segmentation) पाटन; भंजन
रंदुकाच्या पुनःपुनः होणाऱ्या विभागणीत प्रकल विभाजनानंतर होणारी प्राकलाची विभागणी.

cleft खंडित
साधारण मध्यापर्यंत विभागलेले; उदा. पान.

cleistogamous flower मुग्धपुष्प
बंदफूल; बंद राहूनही स्वपरागकण व स्वफलन होणारे लहान फूल. उदा. पॅन्सी; तेरडा; कंचट कुलातील काही जाती; काही आमरे; इ.

cleistogamy मुग्धयुति
वर वर्णन केलेल्या प्रकारचे प्रजोत्पादन.

cleistothecium युक्त धानीफल
धानीकवकात आढळणारा व धानीबीजुकनिर्मिती करणारा आणि कुजून फुटेपर्यंत बंद राहणारा प्रजोत्पादक अवयव.

climate जलवायुमान
थंडी, उष्णतामान, ओलावा, पाऊस इत्यादी वातावरणसंबंधी परिस्थिती.

climax stage चरमावस्था.
बदलत्या नैसर्गिक वनश्रीची अंतिम अवस्था; ही परिस्थितिसापेक्ष असते.

climber आरोहिणी
आपल्या नाजूक खोडामुळे स्वतंत्रपणे सरळ न वाढता तणावे, आकडे, मुळे इत्यादी अवयवांच्या आधारे

वर चढत जाणारी वेल; उदा. काकडी, मोरवेल, कृष्णकमळ इ.

climbing root आरोही मूळ

वर चढत जाण्यास उपयुक्त असे वायवी मूळ; उदा. नागवेल; अंजनवेल; इ.

clinostat नतिनियंत्रक; क्लीनोस्टॅट

वनस्पतींच्या अवयवांच्या वाढीवर गुरुत्वाकर्षणाचा होणारा परिणाम नाहीसा करून त्याची वाढ दर्शविणारे उपकरण.

clockwise (dextral, right-handed) सव्य; दक्षिणावर्त

उजवी; घड्याळाच्या काट्यांच्या नित्य दिशेने होणाऱ्या हालचाली प्रमाणे; उदा. काही वेलींचे आधाराभोवती वेढणे; तिचा शेंडा उजवीकडून डावीकडे वर्तुळ घेतो; उदा. गुळवेल, गारवेल, पोपटवेल, इ. पहा sinistral, anti-clockwise.

clone कृत्तक

एकाच वनस्पतीपासून शाकीय पद्धतीने अथवा असंग जननाने निर्माण झालेल्या संततीचा परंपरागत समूह; उदा. केळ, कर्दळ, अळू, आले, हळकुंड इत्यादींचे वनस्पतिसमूह. पहा apomixis.

closed bundle अवर्धी वृंद

वाढीस जबाबदार असलेल्या (ऊतककर) कोशिकांच्या अभावामुळे नवीन वाढ न होणारा वाहक घटकांचा (वाहिकांचा व वाहिन्यांचा) संच; पहा vascular bundle; open bundle; cambium.

Club-fungus गदाकवक

गदेप्रमाणे बीजुककोश असलेले कवक. पहा Basidiomycetes.

Club-mosses मुद्गल-शेवाळी

पहा Lycopodinae.

coagulate क्लथन; साखळणे.

घन व विरल (द्रव) भाग निराळे होणे.

coalescence संमीलन

प्रथमपासून एकमेकास जुळून वाढण्याची प्रक्रिया. उदा. फुलातील भिन्न दले; पहा cohesion.

coastal समुद्रतटीय

समुद्र किनाऱ्यावरचे; समुद्रकाठी असलेले.

coat (१) आवरण; आच्छादन; (२) लेपन

(१) वनस्पतींच्या अवयवांचे (फळ, बीज, पराग, बीजुक, इ.) आवरण. (२) क्यूटिन, मेण यासारख्या पदार्थांच्या आवरणाला लेपन ही संज्ञा अधिक अर्थपूर्ण आहे.

coated (tunicated) आवृत

आवरण असलेले; उदा. कंद; बीज. पहा tunicated bulb.

cob स्थूलाक्ष

गोलाकार, दंडाकृति (चितीय) व फुगीर अक्ष; उदा. मक्याच्या कणसातील कणिशकांच्या अनेक रांगा असलेला जाडजूड भाग. पहा spikelet.

coccineus शेंदरी; सिंदूरवर्णी

उदा. पेंडगूळ (*Ixora coccinea* L.)

coccus (१) गोलाणु; (२) कुडी

(१) सूक्ष्मजंतूंपैकी वाटोळ्या आकाराचे जंतू; उदा. प्रमेह जंतू.

(२) विशिष्ट पालिभेदी (फुटून तुकडे होणाऱ्या) फळाचा एकबीजी भाग (फलांश); उदा. एरंड; पहा schizocarpic fruit.

co-dominance सहप्रभाविता

एखाद्या वनस्पति-संगतीत दोन किंवा अधिक प्रभावी वनस्पतींपैकी एकाचा विशेष प्रभाव (प्रभावीपणा).

co-dominant सहप्रभावी

वर वर्णिलेल्याप्रमाणे संगतीतील एक व्यक्ती.

coenanthium स्थालीकल्प

थाळीसारख्या (चकतीसारख्या) जाड पुष्पासनाच्या पृष्ठभागात अंशतः रुतलेल्या फुलांचा समूह; अकुंठित पुष्पबंधाचा (फुलोऱ्याचा) एक प्रकार; उदा. डॉर्स्टेनिया.

coenocyte बहुप्रकल कोशिका

प्राकलात अनेक प्रकले विखुरलेली कोशिका; उदा. व्हाउचेरिया शैवल; म्यूकर बुरशी; चिकाळ कोशिका.

coenogamete बहुप्रकल गंतुक

अनेक प्रकले असलेली प्रजोत्पादक कोशिका; उदा. म्यूकर बुरशी.

co-enzyme सहवितंचक

आंबणे, फसफसणे यासारख्या वितंचनाच्या (रासायनिक बदलाच्या) प्रक्रिया चालू राहण्यास मुख्य वितंचकाशिवाय (कार्बनी निदेशकाशिवाय) जरूर ते दुसरे द्रव्य (निदेशक); हे अलग करून प्रक्रिया थांबविता येते व पुन्हा मिसळून ती सुरू करता येते. उदा. यीस्ट (किण्व) मधील वितंचकाची क्रिया

फॉस्फेटवर अवलंबून असते; प्राण्यांच्या यकृतातील लायपेज या वितंचकाची क्रिया पित्तातील लवणाशिवाय बंद राहते; पहा enzyme; lipase.

cohesion संसंग

पहा coalescence.

coherent संसक्त

पूर्ण संपर्क असलेले, पण जुळून एकरूप नसलेले (सारखे अवयव); पहा connate.

cohort गोत्र

अनेक निकटवर्ती गणांचा गट; श्रेणीपेक्षा लहान असे वर्गीकरणातील एकक.

colchicine कॉल्चिसाइन

एक वनस्पतिजन्य (*Colchicum autumnale*) क्षाराभ द्रव्य; रंगसूत्रांची संख्या वाढविण्याकरिता याचा उपयोग केला जातो; पहा ploidy.

coleoptile आदिकोरकवेष्ट

बहुतेक सर्व गवतांचे बी रुजतांना प्रथम फुटणारे अंकुराचे (आदिकोरकाचे) संरक्षक आवरण; पहा plumule.

coleorhiza आदिमूलवेष्ट

बहुतेक गवतांचे बीज रुजून मोड (पहिले मूळ) येत असता प्रथम फुटणारे संरक्षक आवरण; हा गर्भाचा एक भाग असतो.

collateral संलग्न

एखाद्या संरचनेतील भाग परस्परास चिकटून किंवा परस्पराजवळ असण्याचा प्रकार.

— vascular bundle संलग्न वाहक वृंद

प्रकाष्ठ व परिकाष्ठ परस्परालगत (एका त्रिज्येवर) असलेला वाहक कार्य करणारा ऊतक संच.

collecting cells संग्राहक कोशिका

पानातील वरच्या पृष्ठभागाखाली असणाऱ्या (व स्कंभोतकाखाली) हरितद्रव्यहीन, भरपूर प्राकलयुक्त व फुगीर तळाच्या कोशिका; शर्करायुक्त अन्न वरच्या कोशिकांतून घेऊन ते वाहकवृंदामार्फत देठ व खोडाकडे पाठविण्याचे कार्य या कोशिका करतात; पहा palisade tissue.

collective fruit (composite fruit) संयुक्तफळ

अनेक फुले असलेल्या फुलोऱ्यापासून बनलेले एकच फळ; तुतू, फणस, अननस, अंजीर इ.

collenchyma स्थूलकोनोतक; स्थूलकोनोति

विशेषेकरून कोनांमध्ये अधिक जाड व कठीण तूलीरमय आवरण असलेल्या बहुधा लांब कोशिकांचा समूह (ऊतक); हा वनस्पतींच्या वाढत असलेल्या भागांतच (मुळाशिवाय इतर) आढळतो व त्याचे कार्य संरक्षणाचे असते.

colletor श्लेष्मग्रंथि

काही फुलझाडांच्या कळ्यांवरील, चिकट पदार्थ स्रवणारा केस.

colloid कलिल; श्लेष्माभ

डिंक- गोंदासारखा चिकट पदार्थ; हा पूर्णपणे पाण्यात न विरघळणारा असून याचे सूक्ष्म कण पाण्यात मिसळून तरंगत (निलंबित) राहणारे असतात; सर्व सजीवांतील जीवनरस (प्राकल) याच स्वरूपात असतो.

colloidal कलिलवृत्ति; कलिलाभ

colonisation वसन

अनेकांनी एकत्र कायम चिकटून वाढणे किंवा राहणे.

colony (coenobium) समूह; वस्ति; निवह

अनेक शरीरघटक, स्वतंत्र कोशिका, व्यक्ती इत्यादींचा संच; उदा. नैसर्गिकरीत्या सहज एकत्र वाढलेल्या वनस्पतींचा किंवा प्राण्यांचा संच; व्हॉल्व्हॉक्स, पँडोरीना, या वनस्पती, म्हणजे अनेक सारख्या एककोशिक घटकांचा संच. एककोशिक सजीवांनी क्रमविकासात बहुकोशिकावस्थेत येण्यास घेतलेला पहिला टप्पा. श्लेष्मल आवरणात कित्येक एककोशिक वनस्पती गुरफटून राहतात (काही नीलहरित शैवले व काही सूक्ष्मजंतू).

columella कील

(१) शेवाळींच्या बीजुकाशयातील मध्यवर्ती गाभा.

(२) काही कवकांच्या बीजुककोशातील मधला वंध्य भाग; उदा. म्यूकर.

(३) किंजदलांना आधारभूत असा फुलातील अक्ष; उदा. चामर कुल; भांड कुल.

(४) काही नेचांमध्ये आढळणारा बीजुककोशधारी दांडा; उदा. ग्रायकोमॅनिस नेचा.

column स्तंभ

फक्त केसरदले एकत्र जुळून बनलेली किंवा केसरदले, किंजल व किंजल्क जुळून एकरूप बनलेली संरचना.

columnar स्तंभी; स्तंभाकार

स्तंभ असलेले; स्तंभासारखे.

coma गुच्छ

(१) काही बियांच्या टोकास असलेला केसांचा तुरा किंवा झुबका; उदा. रुई, कुडा, इ.

(२) अननसाच्या फळाच्या टोकावरील छदांचा झुबका; ताल वृक्षांच्या खोडाच्या टोकावरील पानांचा झुबका.

comate गुच्छल

तुरेवाला; झुबकेदार (अवयव).

Combretaceae अर्जुनकुल; कॉम्ब्रेटेसी

अर्जुनसादडा, हिरडा, बेहडा, ऐन, किंजळ, धावडा, लाल चमेली, घायटी इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल; याचा अंतर्भाव जंबुल गणात (मिर्टेलीझमध्ये) करण्याबद्दल एकमत आढळते. प्रमुख लक्षणे (काहीशी मिर्टेसी अथवा जंबुल कुलाप्रमाणे) : वृक्ष, क्षुपे व वेली; साधी पाने; क्वचित एकलिंगी, बहुधा द्विलिंगी, पंचभागी, नियमित पण क्वचित अपूर्ण; अधःस्थ किंजपुटात, एक कप्पा व दोन किंवा अधिक बीजके. फळ अश्मगर्भी किंवा शुष्क व सपक्ष.

Commelinaceae कंचट कुल; कॉमेलिनेसी

कंचट (कोशपुष्प), केना, कानवला इत्यादी एकदलिकित लहान ओषधीय वनस्पतींचे कुल; याचा समावेश एंग्लर व प्रँटल यांनी फॅरिनोजीमध्ये (गणात) व बेंथॅम व हूकर यांनी कॉरोनेरी या श्रेणीत केला असून हचिन्सन यांनी कॉमेलिनेलीझमध्ये (कंचट गणात) केला आहे. प्रमुख लक्षणे: संधियुक्त खोड व एकाआड एक पानांच्या लहान वनस्पती; पानांचा तळ खोडास वेढणारा; फुले बहुधा नियमित व द्विलिंगी; फुलोरा वृश्चिकाभ; संदले व क्वचित जुळलेली प्रदले प्रत्येकी पाच; केसरदलांची प्रत्येकी पाचांची दोन मंडले; कधी वंध्य केसरदले व कधी काहींचा अभाव; ऊर्ध्वस्थ किंजपुटांत २–३ कप्पे व अक्षवर्ती, २–३ सरळ बीजके; बोंडात सपुष्क बिया व त्या कधी अध्यावरणयुक्त; पहा Liliales, Liliaceae.

commensal सहभोजी

परस्परांच्या अन्नासंबंधीच्या फायद्याकरिता एकत्र जीवन कंठणारे दोन सजीव; उदा. दगडफूल; पहा Lichen.

commensalism सहभोजिता

अन्नविषयक फायद्याकरिता दोन सजीव एकत्र राहण्याचा प्रकार; उदा. शैवाक; पहा Lichen.

common सामान्य; सामायिक; समान

सहज नित्य आढळणारे; दोन्हींना किंवा अनेकांना उपयुक्त.

— bundle समाइक वृंद; समानवृंद

खोड व पान या दोन्हींत उपयुक्त असा वाहक संच.

— petiole समाईक (सामायिक) वृंत; समान वृंत

संयुक्त पानाचा प्राथमिक व प्रमुख देठ; त्यावरील सर्व दलांना हा सारखाच उपयुक्त ठरतो.

communis संहतजीवी

जमाव (समूह) करून राहणारी (वनस्पती); उदा. एरंड (*Riccinus communis* L.)

community समुदाय

कमीजास्त प्रमाणात सारख्याच परिस्थितीत एकत्र वाढत असलेल्या अनेक वनस्पतींचा समूह.

comose शिखालु

पहा comate; केसांचा झुबका असलेले.

compact व्यूढ; घट्ट; संहत

एकत्र बळकट केलेले (असलेले); उदा. कोशिकासमूह.

companion cell सहचरी कोशिका

विशिष्ट कोशिकेशी आरंभापासून सतत संबंध असणारी कोशिका. परिकाष्ठातील चाळणी असलेल्या नलिकेबरोबर नेहमी (बहुधा) आढळणारी साधी कोशिका. पहा phloem.

competition स्पर्धा; चुरस

सामुदायिक जीवनात, समान परिस्थितीत असलेल्या सजीवांत, जीवनकलहामुळे आलेला संबंध व त्यातून एकमेकांवर विजय मिळविण्याकरिता झालेली प्रक्रिया (केलेली धडपड).

complementary (compliment) पूरक

अभाव भरून काढणारा; उदा. घटक, रंगद्रव्य इ.

— cells पूरक कोशिका

त्वक्षाकरापासून बाहेरच्या बाजूस तयार होणाऱ्या ऊतकांमध्ये वल्करंध्राचे ठिकाणी असलेल्या मोकळ्या, पातळ आवरणाच्या व भरपूर हवा खेळविणाऱ्या कोशिका.

— factor पूरक घटक (कारक)

संततीतील काही लक्षणांबद्दल (उदा. रंग) संयुक्तपणे जबाबदार असलेले (व आईबापापासून आलेले) दोन घटक; यांच्या अन्योन्य विक्रियेमुळे नवीन गुण (भेद) आलेले दिसतात.

complete flower पूर्णपुष्प

परंपरेने निश्चित केल्याप्रमाणे चार पुष्पदलांची मंडले असलेले फूल; उदा. धोत्रा, वांगे, टाकळा इ.

complex जटिल; संमिश्र; व्यूह
गुंतागुंत असलेली (संरचना, विक्रिया, प्रक्रिया इ.).

Compositae (Asteraceae) सूर्यफूल कुल; कंपॉझिटी; ॲस्टरेसी
माका, सूर्यफूल, झेंडू, शेवंती, एकदांडी, सहदेवी, कुसुंबा (करडई), कारळा (कोरटे), डेझी, झिनिया, डेलिया इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे मोठे कुल. या कुलाचा अंतर्भाव बेंथॅम व हूकर यांनी ॲस्टरेलीझ या गणात, एंग्लर व प्रँटल यांनी घंटापुष्प गणात (कँपॅन्यूलेटीमध्ये) हचिन्सन व बेसींनी ॲस्टर गणात (ॲस्टरेलीझ) केलेला आढळतो. आधुनिक वर्गीकरणान्वये या कुलाला "ॲस्टरेसी" म्हणतात. मिकॅल्मस डेझी (ॲस्टर ॲमेलस) यावरून कुल व गण यांना वरील नावे पडली आहेत. या कुलाची प्रमुख लक्षणे : बहुतेक ओषधी व झुडपे; एकांतरित, क्वचित संमुख, साधी पाने; स्तबक फुलोरा व त्याखाली छदमंडल; फुले पंचभागी, अरसमात्र किंवा एकसमात्र; संवर्त रूपांतरित किंवा ऱ्हास पावलेला; पाच जुळलेल्या पाकळ्यांचा पुष्पमुकुट (जिव्हिकाकृती किंवा नलिकाकृती); केसरदले सुटी परंतु परागकोश जुळलेले; दोन किंजदलांच्या अधःस्थ किंजपुटात एक कप्पा व एक बीजक; शुष्क संकृत्स्न फळ. या कुलात अनेक उपकुले समाविष्ट आहेत. स्तबकातील काही फुले वंध्य व इतर जननक्षम व पूर्ण असून कधी सर्वच पूर्ण असली तरी काहींत स्त्री–पुष्पके व पुं–पुष्पके भिन्न असतात.

composite (compound) fruit संयुक्त फळ
पहा collective fruit, multiple fruit.

compost मिश्रखत
अनेक मृत, कार्बनी व कुजकट पदार्थांचे बनविलेले मिश्रण.

compound संयुक्त
अनेक साध्या व सारख्या भागांचा बनलेला (अवयव).

— leaf संयुक्त पर्ण
अनेक लहान दले एका प्रमुख देठावर किंवा मध्यशिरेवर असलेले पान; कधी ही दलेही पुन्हा विभागलेली असतात. उदा. निंब, संकेश्वर, शेवगा इ.

—pistil संयुक्त किंजमंडल (किंज).
अनेक किंजदलांच्या संयोगाने बनलेले किंजमंडल;

—raceme संयुक्त मंजिरी
एका प्रमुख (फुलोऱ्याच्या) अक्षावर अनेक लहान मंजिऱ्या (मंजिऱ्यांचे उपाक्ष) असण्याचा प्रकार; उदा. कडुनिंब; पहा raceme.

—spadix संयुक्त स्थूलकणिश
अनेक जाडजूड अक्षाची कणिशे (फुलोरे) असलेला फुलोरा; उदा. नारळ; पहा spadix.

—spike संयुक्त कणिश
अनेक लहान कणिशे (फुलोरे) असलेला अक्ष; उदा. गवते, माठ, राजगिरा, इ.

—stem संयुक्त क्षोड
अनेक शाखा असलेले खोड.

—umbel संयुक्त चामरकल्प
एका प्रमुख अक्षावर एकाच स्थानावरुन अनेक चवरी-सारखे फुलोरे निघण्याचा प्रकार; उदा. गाजर.

compressed संपीडित; संदम्न
एकत्र दाबलेला; दाबामुळे सपाट झालेला (अवयव).

concave अंतर्वक्र
खोलगट; मध्ये खोल असलेला; बशीसारखा; उदा. गुलाबफुलाच्या पाकळ्या.

concentrated संहत
एकाद्या पदार्थाची जास्तीत जास्त प्रमाणात एकत्र असण्याची स्थिती.

concentric एकमध्य; समकेंद्री
एकाच केंद्राभोवती असलेली (काष्ठवलये, वाहक वृंदातील प्रकाष्ठ व परिकाष्ठ, शल्कपर्णे; तौकीरकण, इ.).

conceptacle कुहर
प्रजोत्पादक अवयवांनी भरलेली व बाहेरच्या बाजूस भोक असलेली पृष्ठभागाजवळची पिशवीसारखी पोकळी; उदा. फ्यूकस व पेल्वेशिया (शैवले).

concinnus नेटका; सुरेख
उदा. शिकेकाई (*Acacia concina* DC.)

conducting (vascular) bundle वाहक वृंद
वनस्पतीतील द्रव पदार्थांची ने–आण करणाऱ्या ऊतकांचा संच; पहा xylem; phloem.

conducting tissue वाहक ऊतक
वर वर्णन केल्याप्रमाणे कार्य करणाऱ्या कोशिका किंवा तत्सम घटकांचा समूह.

conduction संवहन; वहन
शोषण होते तेथून इतरत्र अथवा पदार्थ बनतो तेथून अन्यत्र स्थलांतराची प्रक्रिया; संचित स्थानांतून (मूळ, बीज, खोड, इ.) वापरले जाते तेथे अन्न वा पाणी नेण्याची क्रिया.

conduplication (conduplicate) संमीलित
मध्याशिरेवर उभी घडी पडून दुमडलेले; (उदा. पान); पर्णवलनाचा एक प्रकार; पहा ptyxis.

cone (strobilus) शंकु
खाली रुंद व टोकाकडे निमुळते होत गेलेला, खवल्यासारखी पाने व त्यांवर किंवा त्याखाली प्रजोत्पादक अवयव, बहुधा एकाआड एक धारण करणारा अवयव; उदा. सिलाजिनेला, लायकोपोडियम, सायकस, पाइन (चीड), इ.

—, bisporangiate उभयबीजुककोशिक शंकु
लघु- व गुरु- बीजुककोश असलेला शंकू; उदा. सिलाजिनेला.

—, female स्त्री-शंकु
फक्त गुरुबीजुकपर्णे असलेला शंकू; उदा. पाइन.

—, male पुं-शंकु
फक्त लघुबीजुकपर्णे असलेला शंकू; उदा. पाइन, सायकस, इ.

—, monosporangiate एकबीजुककोशिक शंकु
एकाच प्रकारचे बीजुककोश असलेला शंकू; उदा. लायकोपोडियम.

—, pistillate स्त्री-शंकु; किंज-शंकु

—, staminate पुं-शंकु; केसर-शंकु

conical शंकाकृति; शंकूसारखे

congener समवांशिक
त्याच वंशातील दुसरी (वनस्पती किंवा प्राणी).

congeneric समवंश
त्याच (एकाच) वंशातील (जाती); उदा. वड, पिंपळ, उंबर, अंजीर, इ.; किंवा जास्वंद, भेंडी, अंबाडी, रानभेंडी, बेलपटा, वनकपास, इ.

congenital उपजत; जन्मजात
जन्मापासून आढळलेले (लक्षण; भेद); नंतर संपादन न केलेले; उदा. फुलांचा सुवास, रंग; फळांचा रंग, संरचना; पानांचा आकार, इ.

conidiophore विबीजुकदंड
विशेष प्रकारची बीजुके निर्माण करून टाकणारा लहान दांड्यासारखा भाग.

conidiosporangium विबीजुककोश
वर सांगितलेल्या पद्धतीने प्रथम बनलेला बहिर्भव बीजुककोश; हा रुजून त्यातून बीजुके (उदा. पिथियम; द्राक्षावरची तंतुभुरी; आल्बुगो नांवाचा पोकळ्यावरचा पांढरा ठिपका; इ.) बाहेर पडून ती नवीन कवक तंतू बनवितात.

conidium विबीजुक
कवकतंतूच्या टोकाशी आडव्या पडद्यांनी सुटी होऊन नंतर पडणारी (बहिर्भव, बहिर्जात) प्रजोत्पादक कोशिका; एकामागून एक अशा अनेक कोशिका निर्माण होतात तेव्हा त्यांची एक साखळी किंवा रांग दिसते; उदा. पेनिसिलियम, अरगट, ॲस्पर्जिलस इत्यादी बुरशीचे प्रकार; काही गदाकवक (उस्टिलॅगो); मक्यावरची काणी.

conifer शंकुमंत; शंकुधारी
शंकूसारखा फुलोरा असलेली वनस्पती; उदा. चीड; सुरू, जुनिपर, चिनार, फर. यांना 'सूचिपर्ण वृक्ष' असेही म्हणतात; पहा cone.

Coniferae शंकुमंत वर्ग; कॉनिफेरी
प्रकटबीज वनस्पतींपैकी शंकुधारी वनस्पतींचा वर्ग; काहींनी हा उपवर्ग मानला तर काहींनी गण (कॉनिफेरेलीझ) मानला आहे. या गटातील काही विलुप्त (निर्वंश) व प्राचीन तर काही विद्यमान वनस्पतींची कुले असून एकंदरीने त्यांची लक्षणे प्रारंभिक आहेत; काहींच्या मते त्यांच्यापैकीच काही प्राचीन पूर्वजांपासून फुलझाडे (आवृतबीज वनस्पती) अवतरली असावी. वर उल्लेख केलेल्या शंकुधारी वनस्पतीशिवाय यू (बिर्मी), लार्च, देवदार, थुजा, स्प्रूस इत्यादींचा यात समावेश होतो. हे बहुतेक सर्व उंच, सदापर्णी व मोठे वृक्ष असून समशीतोष्ण व थंड हवेत त्यांची जंगले आहेत. कित्येकांची पाने सुईसारखी, खवल्यासारखी अथवा रेषाकृती व काहीशी रुंद असतात. बहुधा दोन प्रकारचे (लघुबीजुकपर्णे व गुरुबीजुकपर्णे असणारे; यानांच कोणी अनुक्रमे केसर -पुं-शंकू आणि किंज-स्त्री-शंकू म्हणतात) शंकू एकाच झाडावर, क्वचित भिन्न झाडांवर येतात. शंकू हा काहींच्या मते फुलोरा व काहींच्या मते फूल याशी तुल्य आहे; त्यामुळे व फुलातील केसरदले व किंजदले यांचे कार्य करणारे अवयव त्यात असल्याने लिंगवाचक विशेषणे वापरतात. फुलातील किंजदलाप्रमाणे या शंकूपासून खरी फळे बनत नाहीत; मात्र बीजे किंजदलासारख्या खवल्यावर येतात. यांची काही लक्षणे नेचाभ पादपाप्रमाणे असतात; चरगंतुकांचा अभाव पण कधी अंदुककलशांचे अस्तित्व आढळते. तसेच बीजुकधारी पिढी प्रमुख पण अत्यंत ऱ्हसित गंतुकधारी पिढी

आढळते. पायनेसी, टॅक्सोडिएसी, क्युप्रेसेसी, ॲरॉकॅरिएसी, पोडोकार्पेसी व टॅक्सेसी अशी सहा कुले या गणात घातली जातात; काहींनी टॅक्सेसीचा समावेश टॅक्सेलीझ या स्वतंत्र गणात केला आहे; पहा Gymnospermae.

conjoint संयुक्त
जुळलेली किंवा जुळून बनलेले.

— (vascular) bundle संयुक्त वाहक वृंद
प्रकाष्ठ व परिकाष्ठ या दोन्हींचा मिळून बनलेला वाहक ऊतकांचा गट (जुडगा).

conjugate संयोग होणे
दोन प्रजोत्पादक कोशिका एकरूप होणे; उदा. शैवलातील गंतुके.

conjugation संयोग; संयुग्मन
दोन प्रजोत्पादक सजीव घटकांचे (क्वचित एककोशिक वनस्पतींचे) एकत्रीकरण होऊन नवीन सुप्तशक्तियुक्त कोशिका बनणे (गंतुबीजुक, रंदुक).

— tube संयोग नलिका; संयुग्मन नलिका
दोन सारख्या प्रजोत्पादक कोशिकांतील प्राकल एकत्र येण्यास दोन भिन्न (क्वचित एका तंतूमधील दोन कोशिका) तंतूंना जोडणारी नळी; उदा. स्पायरोगायरा, झायग्निमा. इ. हरितशैवले.

—, lateral पार्श्व संयोग
एकाच तंतूच्या एका कोशिकेतून बाजूच्या दुसऱ्या कोशिकेत होणारे प्राकल (गंतुक) – मिश्रण; उदा. काही हरितशैवले.

— scalariform श्रेणिरूप संयाग
दोन शैवलतंतूंच्या समोरासमोरच्या कोशिकांमध्ये नलिकेद्वारे घडून येणारा संयोग व त्यामुळे शिडीप्रमाणे दिसणारा प्रकार; उदा. स्पायरोगायरा.

conjunctive संयोजी
जोडण्यास उपयुक्त; जोडणारे; जोडून असणारे.

— symbiosis संयोजी सहजीवन
परस्परांशी कायमपणे जोडून राहून चालविलेले एकत्र जीवन; उदा. अमरवेल व मेंदी (डुरांटा, कडबी, इ.) यांचे जीवन; मनुष्य व त्याच्या पोटातील कृमी; अपिवनस्पती; इ.

— tissue संयोजी ऊतक
खोडाचे मध्यभागी वाहक वृंदांचे आजुबाजूस असलेले सामान्य साधे ऊतक (तल्पोतक); पहा ground-tissue.

Connaraceae सुंदर कुल; कॉनॅरेसी
सुंदर, रौरिया, नेस्टिस इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे लहान कुल; याचा समावेश गुलाब गणात (रोझेलीझमध्ये) करतात. प्रमुख लक्षणांत शिंबावंत गणाशी (लेग्युमिनोजीशी) या कुलाचे साम्य आढळते.

connate संजात
एकत्र वाढलेले; सुरवातीस किंवा वाढ होत असताना पूर्ण जुळलेले सारखे भाग; उदा. लोनिसेराच्या दोन संमुख पानांचे तळ.

connecting cell (heterocyst) असमकोष्ठ
तंतूच्या दोन भागांना जोडणारी मध्य कोशिका; उदा. नीलहरित शैवलांपैकी नॉस्टॉक.

— link जोडणारा दुवा
दोन लहानमोठ्या गटांचा संबंध दर्शविणारा एक स्वतंत्र गट अथवा व्यक्ती. उदा. काहींच्या मते कोंबळ कुल (नीटेसी) फुलझाडे व प्रकटबीज वनस्पती या दोन गटांना जोडणारा (त्यांचा पारंपरिक संबंध दर्शविणारा) लहान गट असावा.

connective (of anther) संधानी
दोन परागकोशांना जोडणारा व तंतूपासून भिन्न असा भाग.

— tissue संयोगी ऊतक (ऊति)
दोन भाग जोडणारा कोशिकांचा समूह.

consanguineous सहोद्भवी
एकाच रक्ताचे; एकाच आईबापापासून जन्मलेले; सामान्य (समान) पूर्वजांपासून अवतरलेले.

consociation संघात
अनेक प्रधान वनस्पतींची विशिष्ट संगती (साहचर्य) दर्शविणाऱ्या वनस्पतींच्या समुदायात कधी कधी प्रत्येक प्रधान व्यक्तीने (इतर गौण व्यक्तीबरोबर) बनविलेले लहान उपसमूह (समुदाय); उदा. पळस-पांगारा-सावर यांच्या संगतीत, पळस-संघात, पांगारा-संघात, सावर-संघात असे उपसमुदाय दृष्टीस पडतात; संघात हा संगतीचा भाग मानतात. पहा association; community, society.

constricted संकुचित
आकसलेले (खोड किंवा मूळ); उदा. घायपाताच्या काही जातींच्या पानांचा तळभाग.

constitutive enzyme घटक वितंचक
अनुकूली वितंचकाविरुद्ध प्रकारचे कार्बनी निदेशक; हे सदैव उपस्थित असतात.

continuity of life जीवसातत्य

पूर्वज जीवांपासून नवीन जीवांची निर्मिती, अशी सनातन परंपरा.

continuous अखंडित; सतत

खंड न पडलेले; सलग.

— variation अखंडित भेद; अनवरत भेद

एकाच जातीतील अनेक व्यक्तींत एखादे सलगपणे कमी किंवा जास्त प्रमाणात दिसून येणारे लक्षण अथवा लक्षणासंबंधीचा भेद; उदा. बियांच्या वजनातील फरक कमीत कमी ते जास्तीत जास्त यामधील सर्व टप्पे सलगपणे आढळल्यास तो अखंडित भेद ठरतो. पहा discontinuous variation.

contorted (twisted) परिवलित; पिळीव

कलिकावस्थेतील पुष्पदलसंबंधाचा एक प्रकार; यामध्ये प्रत्येक पाकळीची एक कडा दुसरीचे आत व दुसरी कडा बाहेर अशी मांडणी असल्याने ती कळी पिळीव (पिळवटल्याप्रमाणे) दिसते; उदा. जास्वंद, लाल कण्हेर; कुसळी गवताचे पिळीव प्रशूक (*Andropogon contortus* L.).

contractile vacuole संकोचशील रिक्तिका; संकुची रिक्तिका

आकुंचन व प्रसरण पावणारी प्राकलातील सूक्ष्म पोकळी; उदा. काही शैवले व काही सूक्ष्म प्राणी.

— root संकुची मूळ

वयोमानाबरोबर आडव्या रेषा (वलये) पडलेले मांसल मूळ; यामध्ये त्याचे आकुंचन होऊन वनस्पतीस ते खोलवर जमिनीत ओढून धरते.

control (check) experiment नियंत्रित प्रयोग

कृत्रिम व ज्ञात अशी व्यवस्था केलेला सहप्रयोग; मूळच्या निरीक्षणाशी ताडून पाहण्याकरिता केलेला प्रयोग.

convergent अभिमुख; समाभिरूपी

प्रथम अलग असून शेवटी एकत्र मिळणाऱ्या; उदा. पानाच्या पात्यातील शिरा (दालचिनी, कारंदा, बोर). पहा divergent

— evolution समाभिरूपी क्रमविकास

भिन्न वंशातील, कुलातील किंवा वर्गातील वनस्पतींचा आकार, स्वरूप व संरचना मूलतः (तत्त्वतः) भिन्न असूनही क्रमविकासात शेवटी त्यांना साधारणतः परिस्थितिसापेक्ष सारखेच स्वरूप प्राप्त होण्याची घटना; उदा. मरुवनस्पती; जलवनस्पती; इ.

convolute संवलित

पर्णवलनाचा एक प्रकार; पानाच्या एका कडेपासून दुसऱ्या कडेपर्यंत सुरळीप्रमाणे गुंडाळण्याचा प्रकार; उदा. केळ.

Convolvulaceae हरिणपदी (गंधवेल) कुल; कॉन्व्हॉल्व्ह्युलेसी

अमरवेल, गारवेल, रताळे, गणेशपुष्प, मर्यादवेल, विष्णुक्रांता, हरिणपदी (*Convolvulus arvensis* L.), इत्यादी अनेक द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल. बेसींनी या कुलाचा अंतर्भाव पोलेमोनिएलीझ या गणात तर हचिन्सननी धोतरा गणात (सोलॅनेलीझ) केला आहे. या कुलाची लक्षणे : वेली; काही वर चढणाऱ्या तर काही जमिनीवर पसरणाऱ्या; एकाआडएक साधी पाने; कुंठित फुलोरा; अरसमात्र, नियमित, पूर्ण, द्विलिंगी अवकिंज, मोठी, पंचभागी, आकर्षक, घंटाकृति किंवा नाळक्यासारखी, जुळलेल्या पुष्पमुकुटाची फुले; दोन जुळलेल्या किंजदलांच्या ऊर्ध्वस्थ किंजपुटात २-४ कप्पे आणि प्रत्येकात २-४ बीजके; मृदुफळ किंवा बोंड.

coralloid विद्रुमरूप; प्रवालसम

पोवळ्याप्रमाणे; पोवळी बनविणाऱ्या विशिष्ट शाखित प्राण्यांच्या शरीराप्रमाणे दिसणारे; उदा. जमिनीलगतची सायकसची मुळे.

Cordaitales कॉर्डाइटेलीझ

पुराजीव महाकल्पातील एक निर्वंश प्रकटबीजधारी वनस्पतींचा गण. प्रमुख लक्षणे : उंच वृक्ष; खोडाच्या टोकास शाखांचा झुबका व त्यावर साधी लांबट अनेक पाने; बीजुकपर्णे आकाराने लहान; व स्वतंत्र शंकूवर; गुरु बीजुकपर्णांच्या टोकावर बीजक असते; पहा Gymnospermae.

cordate (heart-shaped) हृदयाकृति

पत्त्याच्या डावातील बदामाच्या आकाराचे, एका टोकास खाच व दुसऱ्या टोकास निमुळते असलेले; उदा. चक्रभेंडी अथवा गुळवेलीचे पान; गुळवेल = *Tinospora cordifolia* (Willd.) Miers.

coriaceous चर्मिल; चिवट

चामड्यासारखे चिवट; उदा. वड, रबर, आंबा, इ. ची पाने.

cork त्वक्षा

जून खोडे, फांद्या व मुळे यावर अपित्वचेच्या ऐवजी नवीन बनलेल्या बुचासारख्या पदार्थाच्या (सूबरिन) कोशिकांचा थर; हा मृत कोशिकांचा थर संरक्षक असून काही वनस्पतींच्या (कॉर्क ओक) खोडावरचा

जाड थर प्रत्यक्ष बुचे बनविण्यास वारंवार काढून घेतला जातो.

cork-cells त्वक्षा-कोशिका

वर वर्णन केल्याप्रमाणे जाड स्यूबरिनयुक्त कोशिका.

cork-cambium (phellogen) त्वक्षाकर

त्वक्षा-कोशिका बनविणारा अपित्वचेच्या आतील (क्वचित परिरंभ-अंतस्त्वचेखालच्या थर) जिवंत कोशिकांचा सतत विभागणी चालू असलेला थर (ऊतककर); यापासून बाहेरच्या बाजूस त्वक्षाकोशिका व आतील बाजूस उपत्वक्षा (द्वितीयक मध्यत्वचा) बनते; पहा phelloderm; cambium.

— formation त्वक्षासंभवन; त्वक्षानिर्मिती

त्वक्षाकराच्या कार्यामुळे त्वक्षाचे थर बनण्याची प्रक्रिया; बहुवर्षायू, द्विदलिकित, प्रकटबीज व काही एकदलिकित वनस्पतीं यांमध्ये ही घटना आढळते; ज्या वनस्पतींत द्वितीयक वाढ असते तेथे त्वक्षानिर्मिती बहुधा आवश्यक ठरते.

corm घनकंद

जमिनीत वाढणारे, मांसल, संघटित, फुगीर, अन्नाच्या साठ्यामुळे घट्टपणा आलेले, खवल्यासारख्या पानांनी वेढलेले, खाली आगंतुक मुळे व वरच्या बाजूस कळ्या असून नवीन कंद, पाने व फुलोरा बनविणारे रूपांतरित खोड; उदा. केशर, अळू, सुरण इ.

cormel लघुघनकंद; घनकंदिका

मूळच्या घनकंदापासून बनलेला लहान घनकंद.

cormophyte स्कंधवनस्पति; स्कंधपादप

पाने, मुळे, खोड आणि वाहक ऊतके असलेली वनस्पती; काही अपवाद वगळल्यास (पाने व मुळे नसलेले) सर्व नेचाभ पादप व बीजी वनस्पती यांमध्ये वर सांगितलेले अवयव आढळतात. परंतु कायक वनस्पतीत नसतात; पहा Thallophyta; Pteridophyta; cormus.

cormus स्कंध

सर्वसाधारणतः वाहक ऊतके, मुळे, व पाने असलेला अक्ष; पहा thallus.

corolla प्रदलमंडल; पुष्पमुकुट

फुलातील पाकळ्यांचा समूह (मंडळ, वर्तुळ); केसरमंडल व किंजमंडल यांचे संरक्षण व गंध आणि स्वरूप यांच्या साहाय्याने प्राण्यांना आकर्षित करून प्रजोत्पादनास मदत करणे ही पुष्पमुकुटाची कार्ये होत.

corolliform पुष्पमुकुटाभ

पुष्पमुकुटासारखे (परिदलमंडल); उदा. गुलबुश.

corona (crown) मुकुट; तोरण

पाकळ्यांपासून किंवा तत्सम पुष्पदलांपासून उगम पावलेले दले, केस, खवले यासारख्या सुट्या अथवा जुळलेल्या उपांगांचा समूह (वर्तुळ); उदा. कृष्णकमळ, लाल कण्हेर, कुमुर, पिंक, इ. क्वचित केसरदलांना हे तोरण चिकटून असते (उदा. रुई कुल).

coronans अग्रस्थ

मुकुटाप्रमाणे शोभणारे.

corpusculum (pollen-carrier) पुंजकणिका

दोन परागपुंजांना जोडणारा गाठीसारखा भाग; उदा. रुईचे फूल; पहा pollinium.

correlation सहसंबंध

दोन इंद्रियांचा एकमेकांवर असलेला अंमल अथवा नियंत्रण; उदा. खोडाचा शेंडा खुडल्यास बगलेतील कळ्यांची जोमाने वाढ होणे, खालची पाने मोठी व जाड होणे किंवा नव्या कळ्या फुटणे, इत्यादी. एखाद्या इंद्रियाची हानी दुसऱ्याने भरून काढण्याचा प्रकार. पहा reparation, regeneration, restitution.

corrugated (corrugate) वलीवन्त; पन्हाळी

एखाद्या सपाट अवयवावर खोबणी (पन्हळी) अथवा खोलगट रेषा असण्याचा प्रकार; उदा. काही तालवृक्षांची पाने.

cortex (rind) मध्यत्वचा

द्विदलिकित वनस्पतींच्या कोवळ्या खोडाच्या अथवा मुळाच्या अंतर्रचनेत अपित्वचेच्या आतील अंतस्त्वचेपर्यंतचा भाग; सामान्य भाषेत ' साल. '

corticate मध्यत्वचायुक्त

मध्यत्वचा अगर तत्सम भाग असलेले.

corymb गुलुच्छ

फुलोऱ्याचा (पुष्पबंधाचा) एक प्रकार; यामध्ये केंद्राजवळची फुले सर्वांत लहान व परिघाजवळची अधिकाधिक जून असा परिघाकडून केंद्राकडे (अभिमध्य) उमलण्याचा क्रम असतो; फुलांच्या देठांची लांबी साहजिकच केंद्राजवळ (अक्षाच्या टोकास) कमी व परिघाकडे (अक्षाच्या तळाकडे क्रमाने) अधिक होत जाते व सर्वसाधारणपणे सर्व फुले एकाच पातळीत येऊन सर्व दृश्य आकर्षक होते; उदा. मोहरी, व्हर्बिना, कँडिटफ्ट, इ.

costa (rib, vein) सिरा; शीर

पानांमध्ये व तत्सम अवयवांत (पुष्पदले, छदे) पाणी व अन्नरसाची ने-आण करणाऱ्या ऊतकांचा संच (वाहक वृंद); पहा unicostate; multicostate; costate.

costate सिराल

एक अथवा अनेक शिरा असलेले (पान).

cotyledon (१) दलिका; बीजपत्र; डाळिंबी (२) कॉटिलेडॉन

(१) बीजातील गर्भावस्थेत असलेल्या वनस्पतीचे पान; सामान्य भाषेत 'दळ'. यांची संख्या एक किंवा दोन असून क्वचित अधिक असते. अन्नसंचय, अन्नशोषण, कधी अन्ननिर्मिती (बी रुजल्यावर जमिनीवर येऊन) ही कार्ये ती दलिका करते.

(२) एका वनस्पतीचे नाव.

counter clockwise (anti-clockwise) अपसव्य; वामावर्त

घड्याळाच्या काट्यांच्या नित्याच्या दिशेविरुद्ध (हालचाल).

cover छादन; आच्छादन; आवरण

cover-cell छादन कोशिका

शेवाळी वनस्पतीतील अंदुककलशाच्या ग्रीवामार्गाच्या तोंडाशी असलेली कोशिका.

cover-slip छादनी; झाकणी; आच्छादन काच

सूक्ष्मदर्शकातून निरीक्षण करण्याकरिता वस्तूवर बसवलेली काचेची पातळ चकती (गोल, चौकोनी किंवा आयत चौकोनी).

Crassulaceae घायमारी कुल; क्रॅसुलेसी

घायमारी, पानफुटी (पर्णबीज), कलांचो इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे लहान कुल; याचा अंतर्भाव गुलाब गणात (रोजेलीझमध्ये) केला जातो. प्रमुख लक्षणे : मरुवनस्पती; मांसल अवयव असलेल्या ओषधी व क्षुपे. फुलोरा कुंठित; नियमित, द्विलिंगी, समभागी फुले; ऊर्ध्वस्थ किंजपुट; किंजदले सुटी किंवा जुळलेली; फळ शुष्क पेटिकेसारखे; कॉटिलेडॉन, क्रॅसूला, सेडम; सेंपरव्हायव्हम इत्यादी वंशांचा यातच समावेश आहे.

creation निर्मिती

निर्माण केलेले; बनविलेले; निर्माण करण्याची प्रक्रिया.

creeper प्रसर्पी

जमिनीवर सरपटत जाणारी व आगंतुक मुळांनी चिकटून राहणारी वेल; उदा. रताळे, ब्राह्मी, आंबुशी.

cremocarp आंदोलिपालि

शुष्क, दोन कप्प्यांचे, अधःस्थ, पालिभेदी फळ; पक्व झाल्यावर याचे दोन एकबीजी भाग (फलांश) फळ धारण करणाऱ्या दांड्यापासून (फलधर) अलग होतात पण बारीक तंतूच्या आधारे लोंबत राहतात; उदा. ओवा, धणे, गाजर, जिरे इत्यादी चामर कुलातील वनस्पती. पहा schizocarp; carpophore; mericarp.

crenate स्थूलदंतुर; गोलदंती

बोथट गोलसर दाते असलेले; उदा. ब्राह्मी, पानओवा अथवा पानफुटी यांची पाने, अथवा त्यांची कडा.

crenulate (crenulated) सूक्ष्मदंतुर; सूक्ष्मदंती

बोथट, गोलसर पण फार बारीक दाते असलेले; (पान अथवा त्याची किनार)

crescent-shaped (lunate) अर्धचंद्राकृति

अर्ध्या चंद्राच्या आकाराप्रमाणे; उदा. कृष्णकमळ (*Passiflora lunata* Juss.); एक नेचा (*Adiantum lunulatum* Burm.) रातकोंबडा.

crest (१) माथा; शिखर; शिखा; शीर्ष (२) कटक; कंगोरा

शेंडा; उदा. झाडाचे टोक; फळाचे टोक. पहा ridge, crown.

crested शिखी; कटकित

विशिष्ट प्रकारचा शेंडा किंवा अनियमित कंगोरा असलेले.

creta (chalk) खडू; खट

cretaceous (१) खटी; (२) खटवर्णी; (३) क्रेटेशियस काल

(१) खडू असलेले (२) खडूसारखे पांढरे; शुभ्र, सफेत; (३) सुमारे १४ ते ७ कोटी वर्षांपूर्वीचा काळ.

crevice फट; भेग; चीर

खोडावर, खडकावर किंवा जमिनीवर असलेली कमी जास्त खोलीची पण अरुंद चीर.

crisp (crisped, curled) वालित

अनियमितपणे खाली किंवा वर किंवा दोन्हीकडे वळलेली (वाकलेली) उदा. कडा, किनार; तगारीच्या

पाकळीच्या कडा (*Tabernemontana crispa* L.).

crista (१) शिखा; तुरा; गुच्छ; (२) प्रकटक

(२) विशेष प्रकारचा कंगोरा; उदा. काही सूक्ष्म जंतूवरचा कंगोऱ्यासारखा पापुद्रा; प्राकणूतील अनेक पोकळ्याभोवती वेढून राहणारा दुहेरी पापुद्रा.

cristate तुरेबाज; तुरेदार; गुच्छल

तुरा असलेले; उदा. मयूरशिखा (*Celosia cristata* L.) या वनस्पतीच्या शेंड्यावर (टोकास) असलेल्या तुऱ्यासारख्या फुलोऱ्यामुळे हे नांव पडले.

crooked वाकडातिकडा

अनेक ठिकाणी वाकडे वाढलेले; उदा. खोड.

crop पीक

विशेष प्रकारे वाढविलेल्या वनस्पतींचा समूह; उदा. धान्ये; फळझाडे; फुलझाडे.

cross (१) स्वस्तिक चिन्ह; (२) संकर प्रजा; संकरज

(१) बेरजेकरिता वापरलेले अधिक चिन्ह; गुणिले चिन्ह; फुली; स्वस्तिक चिन्ह; (२) दोन भिन्न जाती किंवा प्रकार यांचेपासून निर्मिलेली प्रजा (संतति); पहा hybrid; cruciform.

— breed (१) संकर; (२) संकरज

(१) दोन जातींच्या किंवा प्रकारांच्या व्यक्तीत (सजीव) प्रजोत्पादन घडवून आणणे; (२) घडवून आणलेली संतती.

— fertilisation परफलन

एकाच जातीच्या पण दोन भिन्न व्यक्तींच्या किंवा प्रकारांच्या प्रजोत्पादक कोशिकांचा संगम.

— over (crossing over) पारगति

कोशिकेच्या न्यूनीकरण विभागणीत दोन समजात रंगसूत्रे काही वेळ संपर्क साधून परस्परांच्या काही भागांची अदलाबदल (विनिमय) करतात त्यावेळी पूर्वीच्या त्यावरील घटकांच्या विशिष्ट संचातील मांडणी बदलून नवीन होणाऱ्या फेरवाटणीची (नवीन मांडणीची) प्रक्रिया; पहा chiasma; linkage.

— pollination परपरागण

फुलझाडाच्या एका जातीच्या फुलातील परागकण त्याच जातीच्या दुसऱ्या वनस्पतीच्या फुलातील स्त्री-केसराच्या टोकावर (किंजल्कावर) पडण्याची (टाकण्याची) प्रक्रिया.

— section (transverse section) अवच्छेद

आडवा छेद; अवयवाच्या लांबीशी काटकोनात घेतलेला काप.

crown (१) मुकुट; (२) माथा; डेरा

(१) कारा या शैवलाच्या प्रजोत्पादक अवयवाचे, (अंडुकाशयाचे) टोकावरील कोशिकांचा समूह. (२) वृक्षाच्या खोडावरील सर्व शाखा व पानांचा समूह; हा अर्धगोलाकार, गोलाकार किंवा स्तूपासारखा असतो.

— graft खुंटी कलम

जमिनीत असलेल्या एका झाडाच्या खुंटात दुसऱ्या झाडाची खुंटीसारखी लहान पाचर बसवून केलेले कलम.

cruciate (cruciform; cross-shaped) क्रूसाकार; स्वस्तिकाकृति

स्वस्तिक किंवा गणितातील अधिक (बेरजेच्या) चिन्हाप्रमाणे आकार असलेला; उदा. मोहरीच्या फुलाचा पुष्पमुकुट.

Cruciferae (Brassicaceae) मोहरी (सर्षप) कुल; क्रुसिफेरी (ब्रॅसिकेसी)

मोहरी (सर्षप), कोबी, नवलकोल, मुळा इत्यादी द्विदलिकित फुलझाडांचे कुल. याचा अंतर्भाव बेसींनी अहिफेन गणात (पॅपॅव्हरेलीझ), बेंथॅम व हूकर यांनी पराएटेलीझ गणात व हचिन्सन यांनी क्रुसिफेरेलीझ किंवा मोहरी (सर्षप) गणामध्ये केला आहे. प्रमुख लक्षणे : ओषधीय वनस्पती; साधी एकाआड एक पाने; चतुर्भागी, स्वस्तिकाकृति, नियमित, अवकिंज, द्विलिंगी फुले; केसरदले सहापैकी चार लांब; दोन जुळलेल्या किंजदलांच्या ऊर्ध्वस्थ किंजपुटात तटवर्ती बीजकविन्यास व छद्मपटलामुळे दोन कप्पे; फळ शुष्क (सार्षप) व दोन्ही शिवणीवर तडकणारे, अनेक बीजी.

पहा siliqua; parietal; replum.

crumpled वलिवंत

कळीमध्ये सुरकुतलेले (वेड्या वाकड्या घड्या पडलेले); पर्णवलनाचा एक प्रकार; उदा. कोबीची पाने.

crust (rind, shell) कवच; पुट

खपलीसारखा कठीण पापुद्रा.

crustaceous (crustose) कवची

ताठर व ठिसूळ (पाने); दगडास किंवा झाडाच्या सालीस चिकटून सपाट कवचासारखे वाढलेले; उदा. काही धोंडफूल वनस्पती.

Cryptogamia (Cryptogamae; Cryptophyta) अबीजी वनस्पति विभाग

कायक वनस्पती, शेवाळी, नेचाभ पादप इत्यादी वनस्पतींचा अंतर्भाव असलेला (जुन्या वर्गीकरणा-

प्रमाणे) गट; यातील प्रजोत्पादक इंद्रियांत केसरदले, किंजदले, फळ व बीज यांचा संपूर्ण अभाव असतो; तथापि काही नेचाम पादपातील लघुबीजुकपर्णे व गुरुबीजुकपर्णे यांची तुलना केसरदले व किंजदले यांचेशी करता येते. यातील वनस्पतींची संपूर्ण माहिती उपलब्ध नव्हती त्यावेळी सलिंग प्रजोत्पत्ती गूढ मानून या सर्वांना 'गूढयुतिक' या अर्थाचे शास्त्रीय नाव दिले गेले.

crystal स्फटिक

खनिज अथवा कार्बनी पदार्थांचे घनावस्थेतील पैलूदार स्वरूप (संरचना); उदा. कॅल्शियम कार्बोनेट; कॅ. ऑक्झेलेट; खडीसाखर; मोरचूद, इ.

crystalloid स्फटिकाभ

रवाळ स्वरूप; स्फटिकासारखे; याविरुद्ध कलिल स्वरूप असते. उदा. बदाम, एरंड, मका यांच्या बीजातील अन्नसाठ्यातील प्रथिनकण; पहा colloid.

cucullate स्फटिकाकृति; स्फटायुक्त

नागाच्या फणाप्रमाणे; फणा (फडी) असलेला; उदा. एका जलनेचाच्या पानाप्रमाणे (*Salvinia cucullata* Roxb).

Cucurbitaceae कर्कटी (काकडी) कुल; कुकर्बिटेसी

लालभोपळा, काकडी, कलिंगड, टरबूज, इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल. याचा समावेश बेंथॅम व हूकर यांनी कृष्णकमळ गोत्रात (पॅसिफ्लोरेलीझ), एंग्लर व प्रँटल यांनी कर्कटी गणात (कुकर्बिटेलीझ), बेसींनी लोॲझलीझ गणात व हचिन्सननी कर्कटी गणात केलेला आढळतो. प्रमुख लक्षणे : बहुतेक सर्व प्रतानयुक्त ओषधीय वेली; साधी, एकाआड एक, हस्ताकृती शिरा असलेली पाने; अरसमात्र, अपिकिंज बहुधा आकर्षक, पिवळी किंवा पांढरी, एकलिंगी, एकाच झाडावर असणारी फुले; बहुधा संवर्त व पुष्पमुकुट पंचभागी, जुळलल, घंटाकृती; केसरदले ३ किंवा ५; परागकोश बहुधा जुळलेले; तीन जळलेल्या किंजदलाच्या अधःस्थ किंजपुटात एक कप्पा व तटवर्ती अनेक बीजके; मृदुफळ; पहा pepo.

culm संधिक्षोड; सांधेदार खोड

बहुधा पोकळ किंवा भरीव, शाखा नसलेले व पेरी घन व स्पष्ट असलेले खोड; उदा. ऊस, बांबू, मका इ.

cultivable कृषियोग्य

लागवडीस योग्य (सोयीचे; फायद्याचे).

culture संवर्धन

विशेष प्रकारे कृत्रिम वाढ करण्याची प्रक्रिया.

cuneate (cuneiform) शंकाकृति; कीलाकार

पाचरीसारखे किंवा लांबट त्रिकोणासारखे असून तळाशी टोकदार; उदा. गोंडाळाची पाने.

cup-shaped चषकाकृति

वाटी किंवा पेला यासारख्या आकाराचे; उदा. गुलाबाचे पुष्पासन; काही कवक.

cupule चषिका; वाटिका

लहान वाटीसारखा अवयव; उदा. ओक(बंज)च्या फळाच्या (बंजूफळ) तळाशी असलेले छदावरण; काही तालवृक्षांच्या फळांच्या तळाशी परिदलांचे आवरण; उदा. नारळ.

Cupuliferae चषिका कुल; क्युप्युलिफेरी

जुन्या वर्गीकरणाप्रमाणे (बेंथॅम व हूकर) ओक (बंज), चेस्टनट, बीच इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल. याचा अंतर्भाव बंज (ओक) गणात किंवा कर्सिफ्लोरीत केला जात असे. एंग्लर व प्रँटल यांनी या कुलाला गणाचा (फॅगेलीझ) दर्जा दिला आहे व भूर्ज कुल (बेटयुलेसी) आणि ओक कुल किंवा बंज कुल (फॅगेसी) अशी दोन कुले त्यात समाविष्ट केली आहेत. अलिकडे फॅगेसी म्हणजेच चषिका कुल (क्युप्युलिफेरी) असे मानतात.

प्रमुख लक्षणे : वृक्ष व क्षुपे; साधी उपपर्णे असलेली, एकाआड एक पाने; नतकणिश फुलोरा; एकलिंगी, पण एकाच झाडावर, एक परिदलमंडल किंवा तेही नसलेली फुले; दोन किंवा तीन अधःस्थ किंजदलांच्या संयुक्त किंजपुटात प्रथम दोन किंवा तीन कप्पे व प्रत्येकात एक किंवा दोन बीजके; कपाली फळात एकच अपुष्क बीज. सपक्ष फळ (बीच); बीच, ॲल्डर, हॅझेल, हॉर्नबीम, ओक या सर्वांचा येथे समावेश आहे. पहा Amentiferae, Fagaceae.

curcumine हरिद्राद्रव्य

जमिनीतील हळदीच्या खोडातील प्रमुख पिवळे द्रव्य; (*Curcuma longa* L. = हळद).

curvature वक्रता; वलन

बाकडेपणा; वळण; बाक.

—, movement of वक्रताजन्य हालचाल

वळल्यामुळे घडून आलेली हालचाल; उदा. खोडाचे किंवा मुळाचे टोक चेतकामुळे वळून खाली, वर किंवा बाजूस वाढते; कळी उमलणे; फूल मिटणे किंवा उघडणे.

curved (bent) वक्र

वाकलेले, वाकडे; उदा. काही झाडावरील (उदा. वेत, बोर) काटे.

cushion पुलवृंत

पानाच्या देठाचा तळास असलेला फुगीरभाग; यातील कोशिकांच्या आकुंचन वा प्रसरणामुळे पानाचे पाते वर-खाली होते; उदा. तरवड, लाजाळू इ.

— plant उपधान वनस्पति

जमिनीजवळच्या अनेक फांद्या एकत्र येऊन वाढल्याने उशीसारखा (अर्धगोल) आकार प्राप्त झालेली वनस्पती; उदा. सायलीन एकॉलस; काही शेवाळी.

cusp कंटक; काटा

cuspidate कटकाग्र

शेंड्यास किंवा टोकास तीक्ष्ण काटा असलेले; उदा. घायपात, युका यांची पाने.

cuticle उपत्वचा; क्यूटिकल

क्यूटिन द्रव्याचा लेप.

cutin क्यूटिन

मेदविशिष्ट द्रव्य; याचा पातळ लेप पानावर असून एक चकाकित, पानाला अपार्य पण प्रकाशाला पार्य असे संरक्षक आच्छादन बनते; उदा. आंबा.

cutinisation (cuticularisation) क्यूटिनी-भवन; उपत्वचाभवन

क्यूटिनचा लेप बसण्याची प्रक्रिया; मूळ कोशिकावर-णात क्यूटिन द्रव्य मिसळून त्याचा थर बनण्याची प्रक्रिया.

cutting छिन्नकांड; छाटकलम

जिवंत खोड अथवा फांदी यांचा कापून काढलेला तुकडा; मूळच्या वनस्पतीपासून तशीच नवीन वनस्पती बनविण्याकरिता हा तुकडा (कलम) उपयुक्त असतो; उदा. गुलाब, जास्वंद, कण्हेर, इ.

Cyanophycae (Blue-green algae) नीलहरित शैवले वर्ग; सायनोफायसी
Cynophyta नीलहरित शैवल विभाग; सायनोफायटा

पहा Blue-green algae.

cyathium चषकरूप

फुलोऱ्याचा (पुष्पबंधाचा) एक प्रकार; पेल्यासारख्या छदमंडलात बहुधा केसरदलाचे पाच गट व मध्यभागी एक लहान दांड्यावर तीन किंजदलाचा तीन कप्पी किंजपुट असतो; प्रत्येक केसरदल एक सच्छद पुं-पुष्प व किंजपुट एक स्त्री-पुष्प मानतात; छदमंडलावर अनेक मधुप्रपिंड कधी कधी असतात; उदा. पानचेटी, शेर, शेंड, इ. एरंड कुलातील कित्येक वनस्पतींत (युफोर्बिया वंश) हा फुलोरा (क्वचित रूपांतरित) आढळतो.

Cycadales सायकस गण

पहा cycadaceae

Cycadaceae (Cycads) सायकॅडेसी; सायकस कुल

प्रकटबीज वनस्पतींपैकी सायकस, झामिया, दिऊन इत्यादींचे कुल; अलिकडे नवीन वर्गीकरणपद्धतीत यांचा अंतर्भाव एका विभागात (सायकॅडोफायटा) केला जातो; तर काहींनी सायकॅडेलीझ असा गण मानला आहे; त्यात विलुप्त व विद्यमान वनस्पती समाविष्ट केल्या आहेत. प्रमुख लक्षणे : फार प्रारंभिक बीजधारी वनस्पती; काही जीवाश्मरूपात तर काही जिवंत वनश्रीत आढळतात; बहुवर्षायु, अशाखित, ग्रंथिल किंवा स्तंभासारखे खोड व त्यावर नेचासारखा पण मोठ्या पिसासारख्या पानांचा झुबका; नर व मादी वृक्ष भिन्न; नर वृक्षावर लघुबीजुकपर्णे शंकाकृती फुलोऱ्यात परंतु गुरुबीजुकपर्णे सुटी, पानासारखी अथवा रूपांतरित आणि शंकूवर एकत्र; गुरुबीजके उघडी; रेतुके चलनशील; पराग (लघुबीजुके) वायुप्रसारित; परागण बीजकरंध्रा-वर होते. बीजावर कठीण किंवा मांसल आवरण आणि बीजात एक किंवा अनेक गर्भ.

Cycadofilicales बीजी नेचे गण; सायकॅडोफिलि-केलिझ

पहा Pteridospermae.

cycle (whorl) मंडल; चक्र

अनेक अवयवांचे वर्तुळ; काही फुलात पुष्पदलांची बहुधा चार मंडले असतात; काही खोडावर पानांची (उदा. खडशेरणी; सातवीण) तर काहींवर फांद्यांची (उदा. कारा व एक्विसीटम) मंडले असतात.

पहा spiral.

cyclic (whorled) चक्रिय; मंडलित

वर्तुळाकार, चक्राकार किंवा मंडलाकार (मांडणी).

cyclosis (streaming) भ्रमण

कोशिकावरणाच्या आतील बाजूस चालू असलेली जिवंत द्रव्याची (प्राकलाची) प्रवाहरूपी हालचाल. नियमित प्रकारे प्रदक्षिणा करणे, परिगमन (rotation) अथवा अनियमितपणे इतस्ततः किंवा प्रकला-भोवती फिरणे, अभिसरण (circulation).

cylinder चिती; दंडगोल
गोलसर दंडाप्रमाणे आकाराचा (अवयव); उदा. बहुतेक खोडे, देठ; फुलांचे व फुलोऱ्याचे दांडे (अक्ष).

cylindric चितीय; दंडगोलाकृति
गोलसर दांड्याप्रमाणे; उदा. ऊस, वेळू इत्यादींचे खोड.

cymba पोय; पोत
नावेसारखा, कठीण, दीर्घकाल राहणारा महाछद; उदा. काही तालवृक्ष; पहा spathe.

cyme वल्लरी
फुलोऱ्याचा एक प्रकार; अक्षाच्या शेंड्यावर फूल आल्याने पुढे वाढ खुंटते; केव्हा त्याच्या बाजूस दोन नवीन अक्ष येऊन त्यांचीही फूल आल्याने वाढ खुंटते व तीन फुलांची साधी वल्लरी बनते; उदा. मोगरा; कधी बाजूच्या दोन अक्षावर फूल येऊन पुनरपि त्यांच्या दोन्ही बाजूस फुले येऊन पुन्हा तोच प्रकार काही वेळ चालतो. उदा. पारिजातक; वल्लऱ्या अनेक प्रकारच्या असतात; पहा uniparous, biparous helicoid; scorpioid.

cymule लघुवल्लरी
लहान वल्लरी.

Cyperaceae (Sedges) मुस्तक (मुस्ता; मोथा) कुल; सेजीस; सायपेरेसी
लव्हाळा, मोथा, कुंदा, कचेरा इत्यादी गवतासारख्या दिसणाऱ्या एकदलिकित वनस्पतींचे कुल; याचा समावेश तृण कुलाबरोबर तृण गणात (ग्रॅमिनेलीझ) केला जातो. हचिन्सन यांनी मात्र मुस्तक गण (सायपेरेलीझ) स्वतंत्र करून त्यात मुस्तक कुल समाविष्ट केले आहे. तृणकुलाशी याचे आप्तभाव असून अनेक लक्षणांत दोन्ही कुलांत साम्य आहे. प्रमुख लक्षणे : मुस्तक कुलात खोड भरीव व त्रिधारी; पाने तीन रांगांत; जिव्हिकाहीन पानांचे तळ खोडाशी पूर्णपणे वेढतात; परिदले केसाप्रमाणे व फुले दोन्ही कुलात तुसांनी संरक्षित असतात; तसेच ती अवकिंज व एकलिंगी; केसरदले तीन; किंजदले दोन किंवा तीन पण किंजपुटात एकच कप्पा व बीजक; शुष्क व एकबीजी फळात बीजावरण फलावरणापासून अलग; पहा Gramineae.

cyphella निगर्तिका
दगडफुलाच्या पृष्ठभागात खोलवर असलेला व शैवल कोशिकांची निर्मिती करणारा पेल्यासारखा अवयव; पहा Lichens.

cypsela संकृत्स्न
शुष्क, एकबीजी, न तडकणारे, पातळ फलावरण व बीजावरण एकमेकांपासून अलग असलेले, अधःस्थ व दोन किंजदलांपासून बनलेले फळ; उदा. सूर्यफूल, सहदेवी, एकदांडी, ओसाडी, करडई इ.

cyrrhus (tendril) प्रतान; ताणा
तणावा; बारीक दोऱ्याप्रमाणे, आधाराला गुंडाळून धरण्यास उपयुक्त, असा संवेदी अवयव किंवा तशा अवयवात रूपांतर झालेला दुसरा प्रमुख अवयव (खोड, पान, उपपर्ण, फुलोऱ्याचा अक्ष, इ.); उदा. द्राक्षवेल, मोरवेल, वाटाणा, कळलावी, अँटिगोनॉन, भोपळा इ.

cyst कोष्ठ
बंदिस्त पोकळी; लहान बंद पिशवीसारखा अवयव.

cystolith खटिकापुंज
चुनखडीच्या कणांचा झुबका; उदा. वडाच्या पानाच्या अपित्वचेतील कोशिका.

cytase सायटेज
तूलीरावर (सेल्युलोजवर) क्रिया करणारे वितंचक किंवा कार्बनी निदेशक; अनेक बिया रुजताना हे क्रियाशील असते.

Cytochemistry कोशिकारसायनशास्त्र
कोशिकेच्या सर्व भागासंबंधीचे रासायनिक ज्ञान.

cytogamy कोशिकायुति; कोशिकासंगम
दोन कोशिकांचा संपूर्ण संयोग.

cytogenesis कोशिकाजनन
कोशिकांचा उगम व विकास.

Cytogenetics कोशिकाजननविज्ञान, कोशिका-आनुवंशिकी
कोशिकाविज्ञान व कोशिकाजनन या दोन्हींच्या संबंधी उपलब्ध ज्ञानाने कोशिकेतील भागांचे व गुणधर्मांचे पिढ्यानुपिढ्या अनुहरण कसे होते हे ज्ञान देणारी शाखा.

cytokinesis परिकल-विभाजन
कोशिकेतील परिकलाची (प्रकलादीशिवाय इतर सजीव द्रव्याची) विभागणी.

Cytology कोशिकाविज्ञान
कोशिकेचा आकार, संरचना, विभागणी इत्यादी सर्व माहितीची ज्ञानशाखा.

cytoplasm परिकल; कोशिका (पेशी) द्रव्य
कोशिकेतील प्रकल, प्राकलकणु किंवा अशी विशिष्ट कोशिकांगके सोडून इतर सजीव व अर्धघन कलिल द्रव्य.

cytoplasmic fibres परिकल-तंतू
कोशिका-विभागणीत सहज दिसून येणारे परिकलाचे सूक्ष्म धागे.

— inheritance परिकलानुहरण
प्रकलाद्वारे कोशिकेचे (किंवा व्यक्तीचे) बहुतेक गुण पुढील पिढीत उतरतात, तथापि काही परिकलाद्वारेही उतरत असावे असा पुरावा मिळाल्याने ती उपपत्ती स्वीकृत झाली आहे व येथे अभिप्रेत आहे.

D

daily period of growth दैनिक वर्धनभेद
दर चोवीस तासात होणारा वाढीतील चढ-उतार.

Darwinism डार्विनवाद; डार्विनची उपपत्ति
नैसर्गिक निवडीच्या तंत्रानुसार नवीन जातींची निर्मिती; स्पष्टीकरण : सर्व सजीवांची संख्या भूमितिश्रेणीने वाढते, परंतु जीवनावश्यक वस्तू मर्यादित असल्याने त्या प्राप्त करून घेण्यास सजीवांमध्ये स्पर्धा होते (जीवनार्थ कलह) ; सजीवांमध्ये सबल व दुर्बल असे भेद निसर्गतःच असतात; साहजिकच स्पर्धेमध्ये सबल यशस्वी होऊन दुर्बल नाश पावतात, म्हणजेच जगण्यास लायक अशा सबलांची सृष्टीकडून निवड केली जाते. ज्या भेदांमुळे सबल यशस्वी होतात ते भेद आनुवंशिकतेमुळे नवीन पिढीत उतरतात, तीव्रतर होत जातात व काही नवीन फायदेशीर भेदही दिसून येतात; यांचेही अनुहरण होऊन व असा प्रकार शेकडो पिढ्यात चालू राहून नवीन गुणधर्मयुक्त सजीव निर्माण होत जातात; हानिकारक भेद पण असतात व नवीन येतात, परंतु ते धारण करणाऱ्या व्यक्ती दुर्बल ठरून नवीन संततीची परंपरा फार काल चालू ठेवीत नाहीत. या प्रकारे सर्व सजीव साध्या समान पूर्वजांपासून उत्क्रांत झाले असून ते परवर्तनीय आहेत व सध्या आहेत तसे पूर्वी एकेवेळी एकदम निर्मिलेले नाहीत.

daughter-axis जन्याक्ष
एका अक्षापासून उद्भवलेला नवीन उपाक्ष.

daughter-cell जन्य-कोशिका; जन्य-पेशी
मूळच्या एका कोशिकेपासून जन्मलेली नवीन कोशिका; मूळची कोशिका ' मातृकोशिका ' ठरते.

daughter-chromosome जन्य रंगसूत्र
मूळच्या रंगसूत्रापासून बनलेले नवीन रंगसूत्र.

day-length दिनावधि
दिवसातील प्रकाशपूर्ण काल.

day-position दिनस्थिति
दिवसा उजेडी असलेली स्थिती; उदा. चिंच, बाहवा इत्यादी झाडांची पाने दिवसाच्या प्रकाशात सपाट राहतात; परंतु रात्री त्यांची दले मिटून लोंबती राहतात त्याला रात्रि-स्थिती म्हणतात.

decapitation विमुंडकन
विशेष प्रकारची छाटणी.

deciduous पतिष्णु
विशिष्ट ऋतूत किंवा वेळी आपोआप गळून पडणारी; उदा. पांगारा, पळस, वड इत्यादींची पाने; वडाची उपपर्णे, गुलाबाच्या पाकळ्या, इ.

— tree कदापर्णी वृक्ष, पानझडी वृक्ष
पाने झडून जाणारा वृक्ष; उदा. शाल्मली; ओक, पांगारा, साग, भूर्ज, खैरचाफा, इ.

declinate आभनत
पुढे किंवा खाली वाकलेले; उदा. काही फुले, केसरदले, किंवा किंजले इ.

decoloratus (discoloured) वर्णहीन; विवर्ण; रंगहीन

decolouration वर्णनाश; विरंजन
रंगद्रव्याचा नाश होणे अथवा करणे.

decompound बहुदलित; बहुदली
तीनपेक्षा अधिकवेळा पूर्णपणे, पानाचे पाते विभागून बनलेले संयुक्त पान; उदा. गाजर, शेवगा.

decorticated वल्कहीन
साल काढलेले; मध्यत्वचेपासून बाहेरचा भाग सोलून काढलेले (उदा. खोड); पहा girdling.

decumbent पार्श्वारोही
जमिनीवर सरपट वाढून टोकास वर वळलेले (खोड); उदा. पुनर्नवा.

decurrent (running down) अधोगामी
खोडास चिकटून पर्णतलाच्या खाली काही अंतरावर वाढत गेलेले (पाते); उदा. गोरखमुंडी.

decussate opposite जात्यसम संमुख
समोरासमोर असलेल्या पानांच्या जोड्या एकाआड एक (खोडाच्या) पेऱ्यावर, एकमेकांशी काटकोनात

असण्याचा प्रकार; उदा. रुई, पेरू, झिनिया, कड्डू (*Swertia decussata* Nimmo. ex Grah.) इ.

dedoublement (doubling, chorisis) द्विखंडन

पाने किंवा पुष्पदले यांच्या दुभंगण्यामुळे त्यांची संख्या दुप्पट किंवा अधिकपट होणे; उदा. मोहरीच्या फुलातील केसरदले.

deficiency न्यूनता; त्रुटि; अभाव

आवश्यक रासायनिक घटकाचा अभाव; रंगसूत्राच्या टोकाचा भाग नाहीसा होणे (लोप होणे); त्या भागात तर्कुयुज नसतो; पहा centromere.

definite कुंठित; मर्यादित

अक्षाची मर्यादित वाढ होण्याचा प्रकार; पुष्पबंधाच्या (फुलोऱ्याच्या) अक्षाची वाढ फूल टोकास आल्यावर थांबणे.

— inflorescence कुंठित पुष्पबंध

पहा cymose.

definitive nucleus अंतिम प्रकल

फुलझाडांच्या बीजकातील गर्भकोशात त्याच्या दोन्ही टोकांकडून आलेल्या एकेक एकगुणित प्रकलाच्या संयोगाने बनलेला एक द्विगुणित प्रकल; पहा diploid; haploid.

— host अंत्याश्रय

जीवोपजीवी वनस्पतींच्या अनेक आश्रय देणाऱ्या वनस्पतींपैकी शेवटचा (निश्चित).

deflexed (reflexed) बहिर्नत

बाहेरच्या बाजूस वाकलेले; उदा. संकेश्वराची केसरदले.

defoliation पर्णत्यजन; पर्णत्याग; पानगळ

निसर्गतः पानांचा त्याग करण्याची (पाने गळण्याची) प्रक्रिया.

deformation विरूपण; विकृति

कुरूपता येण्याची प्रक्रिया; रोग, जखम इत्यादी कारणांमुळे अवयवांना अनित्य आकार येणे; उदा. पाने किंवा फळे वाकडीतिकडी होणे.

deformity विकृति; विद्रूपता

अनित्य आकार; नित्यस्वरूपात बदल.

degeneration अवनति; ऱ्हसन; अपकर्ष

निकृष्टपणा येण्याची प्रक्रिया; विशिष्ट अवयवांतील कार्यक्षमता व त्यांचे मूलस्वरूप यात कमीपणा येणे; एखादी पिढी व जाती क्रमाने निकृष्ट होत जाणे; उदा. पानांऐवजी खवले येणे; जलवनस्पतीतील संरचनेत काही भागांचा (उदा. वाहक संच, काठिण्य, इ.) अंशतः लोप होण्याची घटना.

degradation परागति; प्रतिगमन

पहा retrogression.

dehiscence स्फुटन; स्फोट

बीजुकाशय, बीजुककोश, परागकोश किंवा शुष्क फळे यांची आपोआप तडकण्याची प्रक्रिया; उदा. शेवाळी; नेचे; बोंड, शेंगा इत्यादी फळे.

—, lateral पार्श्विक स्फुटन

बाजूच्या चिरीतून किंवा भोकातून फुट्न बी किंवा बीजुके बाहेर पडण्याचा प्रकार; उदा. एक्विसीटमचा बीजुककोश; काही नेचांचे बीजुककोश; बहुतेक परागकोश (जास्वंद; धोत्रा); मोहरीची फळे व वाटाण्याच्या शेंगा; भेंडी सापसंद यांची फळे.

dehiscent स्फुटनशील; फुटीर

आपोआप तडकणारे (अवयव); उदा. फळ, बीजुककोश, इ.

dehydration निर्जलीकरण

पदार्थातील पाणी काढून टाकण्याची प्रक्रिया.

deletion लोप; उच्छेद; वगळणे

रंगसूत्राच्या मधल्या भागाचा नाश होण्याची प्रक्रिया; यात तर्कुयुज नसतो.

delimitation परिच्छेदन

निश्चित मर्यादा घालून काही भाग वेगळा करणे; उदा. एखाद्या कोशिकेतील प्राकलाचा काही भाग विशिष्ट कार्याकरिता मध्ये पडदा घालून वेगळा करणे.

delimited परिछिन्न

वर वर्णन केल्याप्रमाणे वेगळा केलेला (भाग); उदा. शैवले, कवक.

deliquescent (१) बहुशाखित; (२) विघळणारा

(१) जमिनीवर वाढणाऱ्या प्रमुख अक्षावर [खोडावर] काही उंचीवर अनेक फांद्या असलेली वनस्पती; उदा. वड.

(२) हवेतील ओलावा शोषून काहीसा अर्धवट विरघळत जाणारा अवयव; उदा. काही कवक; काहींच्या फुलातील परिदले; उदा. केना; इकॉर्निया इ. पहा Phallaceae.

dendroid शाखित; वृक्षाभ

वृक्षासारखा; अनेक शाखा असलेला.

dendrology वृक्षविज्ञान
वृक्षासंबंधीच्या माहितीची ज्ञानशाखा.

denitrification विनायट्रीकरण
नायट्रोजनयुक्त पदार्थातील अपघटनामुळे नायट्रोजन वेगळा होऊन जाणे.

de novo नवीन; नूतन
पूर्वी असलेल्यापासून नसून, पूर्णपणे नवी उत्पत्ती.

dentate प्रदंतुर; दंतुर; सरलदंती
बाहेरच्या बाजूस टोके असलेले दात असणारी (कडा किंवा किनार); उदा. शिंगाडा.

denticulate लघुदंतुर
बाहेर टोके असलेले पण लहान दाते असणारी (किनार).

depressed अवनत
झुकलेला किंवा खाली दबलेला (भाग).

dermatogen (protoderm) त्वचाजनक
खोड अथवा मूळ यांच्या टोकास असलेल्या व सतत वाढ चालू असलेल्या भागातील सर्वात बाहेरचा कोशिकांचा थर; यापासून अपित्वचा बनते. पहा protoderm.

dermis त्वचा
कोशिकांचा थर; पहा epidermis, hypodermis, endodermis, इ.

descending axis अवरोही अक्ष
खाली वाढत जाणारा वनस्पतीचा आस.

— ovule अवरोही बीजक
किंजपुटाच्या बाजूच्या भिंतीत उगम पावून खाली वाढत गेलेले बीजक.

descent (१) अवरोह; (२) अवतरण
(१) भूमीत किंवा भूमीकडे खाली वाढण्याची (वाहण्याची) प्रक्रिया.
(२) एका पिढीतून दुसरी पिढी याप्रमाणे चालू राहणारा क्रम.

— , doctrine of common सामान्य अवतरण सिद्धांत
सर्व सजीव सारख्याच व प्राचीन (प्रारंभिक) पूर्वजांपासून क्रमाक्रमाने बदल होत जाऊन सद्यस्थितिप्रत आले आहेत अशी सजीवांच्या उत्पत्तीची (क्रमविकासाची) उपपत्ती; पहा evolution.

— of sap रसावरोह
वनस्पतींच्या शरीरातील रस वरून खाली उतरण्याचा प्रकार; पानात निर्माण झालेले अन्न ह्या प्रवाहामुळे खोडात व मुळात येते व त्याचा संचय होतो किंवा त्यांची वाढ होते.

desert मरुभूमी; मरुस्थल
रूक्ष प्रदेश; पाण्याची कमतरता, भयंकर उष्णता, कडाक्याची थंडी, रेताड किंवा खडकाळ जमीन इत्यादीमुळे वनस्पतींच्या वाढीस प्रतिकूल असा प्रदेश; उदा. गोबी, सहारा, कलहारी, ध्रुव प्रदेश, कच्छचे रण इ.

— flora मरुपादपजात
प्रतिकूल परिस्थितीतही (वर वर्णिल्याप्रमाणे) वाढणाऱ्या वनस्पतींचा समूह.

desertion of host (lipoxeny) आश्रयत्याग
ज्या सजीवावर आपली उपजीविका चालू असते तिला विशिष्ट काली सोडून अलग होण्याची प्रक्रिया; उदा. अर्गट.

dessication आर्द्रशोषण
ओलावा काढून घेण्याची कृति (प्रक्रिया).

destarched नितौंकीकृत
विशिष्ट अवयवात असलेले तौकीर (स्टार्च) नाहीसे केलेले अथवा त्याचे साखरेत रूपांतर करून ते इतरत्र नेलेले.

destructive metabolism (katabolism) अपचय; विध्वंसक (भंजक) चयापचय
संयुक्त अन्नकणांचे अथवा ऊतकांचे अनुक्रमे साध्या पदार्थात अथवा थोड्याफार नाशात रूपांतर करण्याची रासायनिक प्रक्रिया; उदा. रुजणाऱ्या बिया, बटाटे व तत्सम कंद अथवा मुळे.

determinant निर्धारक; गुणघटक (कारक)
संततीत उतरणाऱ्या गुणांची (लक्षणांची) अगाऊ निश्चिती करणारा प्रजोत्पादक कोशिकेच्या (गंतुकाच्या) रंगसूत्रांतील घटक; याचे स्वरूप जनुक प्रकारचे असते; जनुके व त्यांचे रासायनिक स्वरूप याबद्दलच्या कल्पना आता काही अंशी निश्चित झाल्याने, वरील संज्ञा आता फारशी प्रचारात नाही; पहा gene.

determinate (१) निश्चित; निर्धारित; (२) कुंठित
(१) पुढे कोणती घटना, ऊतक, गात्र इ. होणार त्याची अगाऊ निश्चिती. (२) टोकावरच्या फुलामुळे मर्यादित झालेल्या अक्षाचा फुलोरा; वल्लरी.

— growth निश्चित वर्धन (वृद्धि)
वनस्पतींच्या कोणत्याही अवयवाची आधी निश्चित झालेली अथवा मर्यादित वाढ; यामुळेच प्रत्येक वनस्पतीचे अवयव जातीधर्माप्रमाणे ठराविक प्रमाणातच वाढतात.

determination निश्चिती; निर्धारण; निर्णय
निश्चित करणे; उदा. वनस्पतीचे नाव (ती पूर्वी नोंदली असल्यास) व तिचे वर्गीकरणातील स्थान नक्की करणे.

— of sex लिंगनिश्चिती; लिंगनिर्णय
भावी पिढीतील संततीच्या लिंगभेदासंबंधी फलनापूर्वी अथवा फलनक्रियेत घडून येणाऱ्या घटना; कोणत्या प्रक्रियेमुळे नर किंवा मादी निर्माण होईल याच्या अन्वेषणामुळे मिळालेली माहिती.

Deuteromycetes (Deuteromycetae; Fungi Imperfecti) अपूर्ण कवक वर्ग; ड्युटेरोमायसेटीज (ड्युटेरोमायसेटी)
ज्यांच्या विषयी पूर्ण माहिती उपलब्ध नाही किंवा त्यांच्या प्रजोत्पादक अवयवांसंबंधी पूर्ण कल्पना येत नाही व त्यामुळे ज्यांचा इतर कवकवर्गांत अंतर्भाव करता येत नाही अशा कवकांचा (काहीसा तात्पुरता) गट. पहा Eumycophyta.

development विकास; विकसन
प्राप्त परिस्थितीत सजीवाच्या किंवा त्याच्या एखाद्या अवयवाच्या प्रारंभिक अवस्थेपासून ते पूर्णावस्थेपर्यंत होणाऱ्या बदलाची प्रक्रिया; यामध्ये संचरनात्मक प्रभेदन अभिप्रेत असते.

deviation विचलन; अपगम
ठराविक अवस्थेपासून किंवा नित्यस्थितीपासून काही कारणामुळे (उदा. भेदामुळे) घडून आलेला बदल. उदा. एखाद्या फळाच्या किंवा बियाच्या वजनात किंवा आकारमानात आणि नित्याच्या सरासरी वजनात किंवा आकारमानात आढळलेला फरक.

dextral (dextrorse, clockwise, right-handed) सव्य; दक्षिणावर्त; उजवा
पहा clockwise.

— twiner सव्य वलयिनी; उजवी वेल
पहा clockwise twiner.

di- द्वि-
दोन किंवा दुप्पट या अर्थाचा उपसर्ग.

diad (dyad) युगुल; जोडी; द्वय
उदा. द्विसंयोजी रंगसूत्रे.

diadelphous द्विसंघ
केसरदलांचे दोन जुडगे (गट) असलेले; उदा. अगस्ता, वाटाणा यांच्या फुलातील केसरमंडले.

diageotropic क्षितिजानुवर्तनी; भूपृष्ठानुवर्तनी
क्षितीजाशी किंवा भूपृष्ठाशी समांतर (आडवी) वाढत राहणारी किंवा गुरुत्वाकर्षणाच्या रेषेशी काटकोनात वाढणारी; उदा. मुळाची अगर खोडाची बाजूची फांदी; काही फुलांचे देठ, पाने इ.

diageotropism क्षितिजानुवर्तन; भूपृष्ठानुवर्तन
वर वर्णन केल्याप्रमाणे वाढीची प्रक्रिया किंवा प्रवृत्ती; गुरुत्वाकर्षणाच्या चेतनेमुळे दर्शविलेली (वाढ अभिप्रेत असलेली) प्रतिक्रिया.

diagnosis प्रवर्णन
लॅटिन भाषेत वनस्पतीचे अधिकृत व आंतरराष्ट्रीय संकेतानुसार केलेले वर्णन.

diagonal plane कर्ण-प्रतल
फुलाच्या पुढच्या (पुरश्च; खोडापासून दूरच्या) व मागच्या (पश्च, खोडाजवळच्या) बाजूतून जाणारी पातळी व ह्या पातळीस काटकोनात छेदणारी पातळी ह्यां दोन्हींच्या मधल्या कोनाला सारखी विभागणारी तिसरी पातळी. पहा anterior; posterior.

diagrammatic representation रेखाकृति प्रतिरूपण
वस्तूचा, व्यक्तीचा किंवा अवयवाचा आकार किंवा रचना रेषांनी दर्शविणारी आकृती.

diaheliotropic प्रकाशजात्यानुवर्तनी
प्रकाशकिरणांशी काटकोनात वाढणारे; उदा. सामान्य (द्विपार्श्व) पाने.

diaheliotropism प्रकाशजात्यानुवर्तन
वर वर्णिलेली वनस्पतींच्या काही अवयवांची प्रतिक्रिया; उदा. पानांची (सामान्यपणे) स्थिती.

diakinesis चतुष्ट्यावस्था
प्रकलाच्या न्यूनीकरण विभाजनातील मध्यावस्थेतील रंगसूत्रांची अंतिम स्थिती; यावेळी समजात रंगसूत्रांच्या जोड्या तयार होऊन त्यांच्या अर्धांनी आपल्या काही भागांची अदलाबदल केलेली असते, प्रकलावरण अद्याप टिकून असते व एकंदर रंगसूत्रे चारीच्या संचात असतात.

Dialypetalae (Polypetalae) मुक्तप्रदली गोत्र
द्विदलिकित वनस्पतींतील संवर्त व सुट्या पाकळ्या असलेल्या फुलांच्या वनस्पतींचा एक गट; एका गोत्रात

अनेक गण व कुले असून वरील लॅटिन संज्ञा एंडलिकर व जुस्यू या वनस्पतिशास्त्रज्ञांनी दिली आहे; पहा cohort (गोत्र).

diandrous द्विकेसरी

फक्त दोन केसरदले असलेले; उदा. जाई, जुई, इत्यादींची फुले.

diaphragm अंत:पटल; मध्यपट

शरीरांतर्गत पातळ पडदा; उदा. कमळाचा देठ.

diarch द्विसूत्र; द्विसूत्री

खोड व मूळ यांच्या अंतर्रचनेत दोन ठिकाणी आद्यप्रकाष्ठ असलेले (प्रकाष्ठ अगर रंभ).

— stele द्विसूत्र रंभ

उदा. काही नेचे.

diastase (amylase) डायास्टेज

तौकिराचे शर्करेत रूपांतर करणारे कार्बनी निदेशक (वितंचक).

diaster stage द्वितारकावस्था

समविभाजनात रंगसूत्रे विभागून कोशिकेच्या दोन टोकाकडे जात असताना (मध्यावस्था) त्यांच्या दोन तारकेसारख्या होणाऱ्या आकृती.

diastole प्रसरण

जीवद्रव्यातील (प्राकलातील) संकोचशील रिक्तिकांचे (रित्या जागांचे) प्रसरण पावणे; पहा systole.

Diatomaceae (Bacillariophyceae; Diatomeae; Diatoms) करंडक कुल; डायाटोमेसी; बॅसिलॅरिओफायसी

शैवल वनस्पतींपैकी अेककोशिक व एकावर दुसरे डबीप्रमाणे (करंड्याप्रमाणे) बसणाऱ्या दोन (वालुकामय झाकणाचे) सारख्या भागांचे शरीर असलेल्या गोड्या किंवा खाऱ्या पाण्यातील सूक्ष्म वनस्पती.

diatomaceous earth करंडकीय मृदा

करंडक वनस्पतींच्या मृत शरीराची अवशेषरूप माती (रेती).

dicarpellary द्विकिंज

पहा bicarpellary.

dicaryon प्रकलयुग्म

एका कोशिकेच्या प्राकलात असलेल्या दोन स्वतंत्र प्रकलांच्या संयोगाचा एक संयुक्त प्रकल, अथवा हे सतत जोडीने पण अलग राहणारे दोन प्रकल; उदा. काही कवक (तांबेरा).

dichasial cyme (dichasium) द्विशाख वल्लरी

पहा biparous cyme.

dichlamydeous द्वयावृत

संवर्त व पुष्पमुकुट अशी दोन परिदलमंडले असलेले (फूल); उदा. चिंच, बाहवा, गुलाब; पहा monochlamydeous, achlamydeous.

dichogamy भिन्नकालपक्वता; असमपक्वता

केसरदले व किंजदले एकत्र असूनही (एकाच फुलात) एकाच वेळी पक्व न होण्याचा प्रकार; यामुळे परपरागण अथवा असमयुति सहज साध्य होते. फुलझाडांखेरीज इतर वनस्पतींच्या बाबतीतही ही संज्ञा वापरतात.

dichotomous द्विशाखी

एका अक्षाच्या टोकाची कळी विभागून दोन अक्ष वाढतात व पुढे त्या प्रत्येकाची वाढ तशाच प्रकारे होते; उदा. डिक्टिओटा शैवल; रिक्सिया शेवाळी; केवडा; शंखपुष्पी (Canscora sp.); भोकर (*Cordia dichotoma* Forst.) इ.

dichotomy द्विशाखाक्रम; द्विपदशाखाक्रम

प्रमुख खोडाच्या टोकास वाढ थांबून, बाजूच्या बगलेतून दोन फांद्या (अक्ष) वाढून व त्याच पद्धतीने वाढ चालू राहून शाखाविस्तार होण्याचा प्रकार.

—, false छद्मी (आभासी) द्विशाखाक्रम

अक्षावरची शेंड्याची कळी निसर्गतः किंवा अपघाताने नाश पावल्याने बाजूच्या दोन शाखा पुढे वाढून व याचीच पुनरावृत्ती होऊन झालेली द्विशाखायुक्त मांडणी; शेंड्यावर फूल येऊनही वाढ खुंटते व बाजूच्या उपाक्षांची वाढ होते; हाच प्रकार पुनः पुनः होऊन द्विशाखाबंध होतो; उदा. गुल्बुश, करवंद, खैरचाफा, हाडमोड (*Viscum album* L.).

diclinous विभक्तलिंगी

नर व मादी हे दोन प्रकारचे प्रजोत्पादक अवयव एकत्र (एका फुलात) नसणारे (फूल); उदा. मका, एरंड, काकडी इ. पहा unisexnal; imperfect.

dicliny विभक्तलिंगता

वर वर्णन केलेला प्रकार अथवा स्थिती.

Dicotyledoneae (Dicotyledons) द्विदलिकित वनस्पति वर्ग

बीजामध्ये दोनच दलिका (गर्भावस्थेतील पाने) असलेल्या वनस्पतींचा मोठा गट; याचा अंतर्भाव फुलझाडांमध्ये (आवृतबीज वनस्पतींच्या उपविभागात)

करतात; सामान्य भाषेत ' द्विदल वनस्पती ' म्हणतात. दुसरा वर्ग एकदलिकितांचा होय. पहा Monocotyledoneae; Angiospermae; Gymnospermae; Phanerogamae; cotyledon.

dicotyledonous द्विदलिकित; द्विबीजपत्री

दोन दलिका (डाळिंब्या) असलेले (बीज); उदा. पावटा, मोहरी, आंबा, इत्यादी. अशी बीजे असलेल्या सर्व वनस्पतींना हेच विशेषण सामान्यपणे लावतात. ' द्विदळ ' अशी संज्ञा सामान्यपणे रूढ आहे. ह्या वनस्पतींची इतर प्रमुख लक्षणे : पानांमध्ये शिरांचे जाळे; खोडात सतत वाढणाऱ्या वाहक वृंदाचे वर्तुळ; बहुवर्षीय वनस्पतीत द्वितीयक वृद्धी; फुलातील प्रत्येक मंडलात ४–५ पुष्पदले; फळे व बीजे विविध प्रकारची. उदा. निंब, पिंपळ, बाभूळ, साग.

— embryo द्विदलिकित गर्भ

दोन दलिका (डाळिंब्या) असलेला गर्भ; पहा cotyledon.

dictyostele जालरंभ; बहुलाद्यरंभ

अनेक प्रारंभिक (साधे) रंभ असलेले; उदा. नेफ्रोलेपिस नेचा; पहा protostele.

dicyclic द्विचाक्रिक; द्विमंडलित

विशिष्ट प्रकारच्या पुष्पदलांची एकाऐवजी दोन मंडले असणारे (फूल); उदा. मोहरीच्या फुलातील केसरमंडल; निशिगंधा (गुलछडी) च्या फुलातील परिदले; हिरव्या चाफ्याचे फूल.

didymous द्विभक्त

(१) फलांशाच्या जोड्या असलेले (फळ); उदा. धणे; जिरे; अरसूळ (*Canthium didymum* Gaertn.);

(२) दोन भाग असलेले; उदा. काही परागकोशखंड; उदा. साल्हिया.

didynamous दीर्घद्वयी; द्वयोन्नत

दोन लांब व दोन आखूड केसरदले असलेले; उदा. तुळशीच्या फुलातील केसरमंडल; पातेरी, टोरेनिया.

differentiated विभेदित

आकार व संरचना यात विशेष रीतीने फरक (भेद) पडलेले (शरीर किंवा अवयव).

differentiation प्रभेदन; विभेदन

शरीरातील भिन्न कार्याला उपयुक्त असे भिन्न संरचनेचे व आकारमानाचे घटक बनण्याची प्रक्रिया; अवयवांच्या विकासात ही प्रक्रिया प्रमुखपणे आढळते; संरचनेत भेद वाढत जाणे हे येथे अभिप्रेत आहे.

diffuse प्रसृत; विरळशाखी

पसरून वाढणारी वनस्पती.

उदा. पुनर्नवा (*Boerhaavia diffusa* L.).

diffusion विसृति; विसरण

वनस्पतींच्या शरीराबाहेरील वायू, पाणी, जमिनीतील विद्राव (त्यातील आयने) इत्यादींचा भौतिक नियमाने होणारा शरिरात प्रवेश; विशिष्ट परिस्थितीत त्यांचे आतून शरीराबाहेर येणे; पहा gland; stoma, hydathode, osmosis.

digestive gland पचन प्रपिंड; पचन ग्रंथि

अन्नाचे सात्मीकरण होण्यास त्याचे रूपांतर करण्याकरिता उपयुक्त द्रव पदार्थ (उदा. वितंचक) स्रवणारे उपांग (संरचना, ग्रंथि, कोशिका, इ.); उदा. कीटकभक्षक वनस्पती.

— sac पचनकोश

मुळातून त्याची शाखा बाहेर पडत असताना मुळाच्या सालीतून बाहेर पडण्याचा मार्ग मोकळा करणारे (काही ऊतकांचे पचन करणारे– रुपांतर घडविणारे) शाखेच्या टोकावरचे आवरण; यामध्ये अंतस्त्वचा व त्याबाहेरील काही ऊतकांचा समावेश होतो.

digitaliform हस्ताकृति

हातमोज्याप्रमाणे आकार असलेले; उदा. तीळ, विंचवी, तिलपुष्पी (*Digitalis purpurea*) इत्यादींच्या फुलांचे पुष्पमुकुट.

digitate चपेटाकृति

बोटासह तळहाताप्रमाणे (पंज्याच्या) आकाराचे; उदा. सावर, पून, गोरखचिंच इत्यादींची संयुक्त पाने; भुईकोहोळा (*Ipomea digitata* L.)

digonous द्विकोनी

आडवे कापल्यास दोन कोन दिसणारे; उदा. काही निवडुंग–प्रकारांची खोडे.

dihybrid–cross गुणद्वय-संकर

दोन वैकल्पिक गुणांच्या जोड्यांनी भिन्न असलेल्या वनस्पतिप्रकारांचा केलेला संकर; यांच्या संततीस द्विसंकरज म्हणतात; पहा allelomorphic; cross.

— ratio द्विसंकरज गुणोत्तर

वर वर्णन केलेल्या संकर-प्रजेच्या पुढील पिढीतील

अपत्यांचे परस्परांशी प्रमाण, मेंडेलच्या प्रयोगात ९ : ३ : ३ : १ होते.

dihybridisation द्विसंकरण
वर सांगितलेली गुणद्वय संकरप्रक्रिया (प्रयोग).

dilation विस्तार; विस्फारण
प्रकाष्ठाच्या परिसरातील मृदूतकाच्या कोशिकांच्या विभागणीमुळे प्रकाष्ठात मधून मधून खंड पडल्यामुळे ते सर्वच फुगण्याचा प्रकार.

Dilleniaceae करंबळ कुल; डायलेनिएसी
करंबळ, करमळ इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल; एंग्लरच्या पद्धतीत याचा समावेश पराएटेलीझ गणात व हचिन्सन यांनी याचा अंतर्भाव करंबळ गणात (डायलेनिएलीझमध्ये) केला आहे. प्रमुख लक्षणे : वृक्ष, झुडुपे कधी वर चढणारी; जाड एकाआड एक पाने व कुंठित फुलोऱ्यावर द्विलिंगी, अवकिंज फुले; सदले ३–५ किंवा अनेक व सर्पिल आणि फळावर सतत राहतात; पाकळ्या ३–५ व सुट्या; केसरदले अनेक; तसेच किंजदले १ ते अनेक, सुटी किंवा जुळलेली व बीजकेही एक किंवा अनेक. मृदुफळ किंवा पेटिकाफळ; सपुष्क बीजावर बीजोपांग.

dimerous द्विभागी
प्रत्येक मंडलात दोनच पुष्पदले असणारे (फूल); उदा. मोहरी.

dimorphic द्विरूप
दोन आकारात आढळणारे (अवयव; सजीव). उदा. काही नेचांची पाने.

dimorphism द्विरूपता
वर वर्णन केलेला प्रकार; उदा. त्रिशकोप्रा.
पहा heterostyly; trimorphic.

dioecious विभक्तलिंगी
भिन्न लिंगभेद दर्शविणारे अवयव (उदा. केसरदले किंजदले, अंदुककलश, रेतुकाशये, इ.) दोन भिन्न वनस्पतींवर असणारी जाती; उदा. पपई; कुंकुमवृक्ष; सायकस; कॉलेर्पा आणि कोडियम या हरित शैवलांच्या काही जाती; एक्विसीटम अर्वेन्से; इ.

dioecism विभक्तलिंगता
वर वर्णन केलेला प्रकार.

Dioscoriaceae आलुक कुल; डायॉस्कोरिएसी
कणगर, गोराडू, कारांदा इत्यादी एकदलिकित वनस्पतींचे कुल. बेंथॅम व हूकर यांनी पलांडु गणात घातले आहे. प्रमुख लक्षणे : वेली; भूमिस्थित ग्रंथिल खोड व मुळे; साधी, एकाआड एक पाने (जाळीदार शिरांची); नियमित, एकलिंगी, त्रिभागी, लहान फुले भिन्न वनस्पतीवर असतात; अधःस्थ किंजपुटात १–३ कप्पे व प्रत्येकात २ बीजके; मृदुफळ किंवा बोंड; सपुष्क बी.

diplo– द्वि
जोडी या अर्थाचा प्रत्यय.

-- coccus द्विगोलाणु
जोडीने असणारे गोलाणु (गोल सूक्ष्मजंतू).

— idization द्विगुणन
कोशिकेतील रंगसूत्रांची संख्या दुप्पट होण्याची प्रक्रिया; एका एकगुणित प्रकलाऐवजी दोन तशीच प्रकले एकत्र यणे.

— phase (diploid phase) द्विगुणितावस्था
शरीरातील सूक्ष्म घटकातील (कोशिकातील) रंगसूत्रांची संख्या दुप्पट असलेली (पिढी) अवस्था; यालाच diploid generation (sporophyte generation) म्हणतात.

-- stemonous द्विवर्तकेसरी
दोन केसरमंडलापैकी बाहेरची केसरदले पाकळ्याशी एकाआड एक असून आतील पाकळ्यासमोर असतात, अथवा बाहेरच्याशी एकाआड एक असतात.
पहा obdiplostemonous.

-- temony द्विवर्त केसरावस्था
वर वर्णिल्याप्रमाणे संरचनेचा प्रकार.

— tegia द्वयावृत बोंड
अधःस्थ किंजपुटापासून बनलेले व सतत संवर्तांने वेढलेले शुष्क फळ; उदा. वेलचीचे फळ; कर्दळ; आमर इ.

— tene द्विसूत्रावस्था; डिप्लोटीन
न्यूनीकरणाच्या (प्रकलविभाजन) तिसऱ्या अवस्थेत जाडी वाढलेल्या रंगसूत्रांच्या जोड्या प्रकलाच्या एका कोपऱ्यात जमण्याची स्थिती; पहा leptotene, pachytene.

— xylic द्विवृन्दक
दोन किंवा अधिक वाहक वृन्द असलेला (अवयव); उदा. चिलची पाने. (*Pinus longifolia* Roxb.).

Dipterocarpaceae शाल कुल; डिप्टेरोकार्पेसी
चाल्न (गुर्जन), शाल (साल), बोर्निओ कापूर इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल. बेंथॅम व हूकर यांनी वृंदार

(कोकम) गणात समावेश केला आहे. प्रमुख लक्षणे : साध्या एकाआड एक, जाड, सोपपर्ण पानांची उंच झाडे (वृक्ष); अकुंठित फुलोऱ्यावर, द्विलिंगी, नियमित, पंचभागी, अवकिंज फुले; ऊर्ध्वस्थ किंजपुटात तीन कप्पे व त्या प्रत्येकात दोन बीजके; सतत संवर्तांने वेढलेले कपाली सपक्ष फळ. साल (*Shorea robusta* Gaertn.).

disc बिम्ब; चकती

(१) फुलातील पुष्पदलांमध्ये पुष्पस्थलीची वर्तुळाकार चकतीसारखी वाढ.

(२) स्तबक फुलोऱ्यातील पसरट पुष्पासन.

(३) कंदातील खोडाचा संक्षिप्त चकतीसारखा भाग.

(४) थाळी, तबकडी, इत्यादी अर्थाने वापरतात.

पहा capitulum; head.

—, adhesive आसंगी बिम्ब

पहा adhesive disc.

— - floret बिम्बपुष्पक

गुच्छासारख्या (स्तबक) फुलोऱ्यातील बिम्बावरील (मध्यभागातील) लहान फुले; उदा. सूर्यफूल.

Disciflorae बिम्बपुष्पी श्रेणी

वर्गीकरणाच्या बेंथॅम् व हूकर यांच्या पद्धतीत फुलझाडांच्या द्विदलिकित वर्गातील सुट्या पाकळ्या असणाऱ्या उपवर्गातील बिम्बयुक्त फुले असलेल्या वनस्पतींची श्रेणी; पहा Thalamiflorae.

disciform बिम्बसदृश

सपाट व गोलाकार चकतीसारखे अथवा वर्तुळासारखे.

discoid gland बिम्बाभ प्रपिंड

चकतीसारखे किंवा अर्धगोलाकार डोके असलेली, लांब अथवा आखुड दांड्यावर आधारलेली स्रावक ग्रंथि.

discolour भिन्नवर्णी

दोन्ही पृष्ठभाग निरनिराळ्या रंगाचे असलेले; उदा. काळा चाफा (*Unona discolour* Vahl.); कानवला (*Rhoeo discolour* Hans.), बिगोनिया इ. ची पाने.

discontinuous खंडित; असंतत

सलगपणा (क्रमिकपणा) नसलेले (उदा. भेद).

— variation खंडित भेद

अनेक व्यक्तींमध्ये (एकाच जातीच्या) आढळणाऱ्या सर्वात मोठ्या व सर्वात लहान अशा भेदांमध्ये ठराविक क्रमाचा अभाव. उदा. फळाचे सरासरी आकारमान व भेददर्शक असे मोठे फळ यामध्ये काही सलगपणा नसणे; पहा continuous variation.

disjunction वियोजन

प्रजोत्पादक कोशिका (गंतुके) निर्मिणाऱ्या जनक कोशिकेच्या न्यूनीकरण विभाजनात प्रथम एकत्र येणाऱ्या समजात लिंगसूत्रांच्या जोडीतील (एक बापाकडील व एक मातेकडील) प्रत्येक नंतर नित्याप्रमाणे अलग होण्याची प्रक्रिया; त्यानंतर त्यापैकी प्रत्येक स्वतंत्र गंतुकात राहतो; रंदुकात ते दोन्ही परत एकत्र येतात. मात्र क्वचित ते वर सांगितल्याप्रमाणे अलग न होता दोन्ही एकाच गंतुकात येतात व दुसऱ्या गंतुकात त्या रंगसूत्राचा अभाव आढळतो. या प्रकारास 'अवियोजन' म्हणतात (non-disjunction); हाच प्रकार इतर रंगसूत्रांच्या बाबतीतही होणे शक्य असते. ह्यामुळे संततीच्या लिंगभेदात व काही लक्षणांत फरक (भेद) पडतात; तसेच विशिष्ट लिंगभेदयुक्त व्यक्तींचे प्रमाणही बदलते.

disjunctive symbiosis वियोजी (वियुक्त) सहजीवन

परस्परांचे कायम निकट संबंध न राखता चालू असलेले सहजीवन (एकत्र जगणे). उदा. पक्षी आणि वृक्ष यांचा सहवास फक्त फळे खाण्यापुरता किंवा रात्री घरट्यात विश्रांतीकरताच असतो; ते कायमपणे चिकटलेले नसतात; पहा conjunctive symbiosis.

dispersal विकिरण; प्रसार

फळे, बीजे, बीजुके इत्यादींना जनक वनस्पतीपासून अलग करून इतरत्र नेण्याची नैसर्गिक प्रक्रिया.

displacement विस्थापन; स्थानच्युति

एखादा अवयव निसर्गतः अनित्य जागी येणे. उदा. सूर्यफुलाच्या पुष्पासनाखाली, बाजूस दुसरे लहान स्तबक (फुलोरा) आलेले क्वचित आढळते.

dissection विच्छेदन

विशिष्ट पद्धतीनुसार वनस्पती अथवा प्राणी व त्यांचे भाग अभ्यासाचे दृष्टीने सुटे करणे, कापणे इत्यादी प्रक्रिया.

dissected (१) खंडित; (२) विच्छेदित

(१) निसर्गतः अनेक भाग पडलेले; उदा. पाण्यातील पाने; (२) वर सांगितल्याप्रमाणे सुटे केलेले इ. (अवयव); उदा. फूल किंवा फळ.

dissecting microscope विच्छेदक सूक्ष्मदर्शक
सूक्ष्म विच्छेदनाकरिता सोइस्कर असे उपकरण.

dissemination प्रसार
विशेषतः सूक्ष्म प्रजोत्पादक घटकांचे मूळ वनस्पतींपासून अलग करून दूरवर नेण्याची प्रक्रिया. उदा. बुरशी व भूछत्रे यांची बीजुके; पहा dispersal.

dissepiment (partition) पटल
पातळ पडदा; उदा. किंजपुटात किंजदलाच्या आत वाढलेल्या बाजू जुळून तयार झालेला पडदा; त्यामुळे त्यात कप्पे तयार होतात. उदा. भेंडी.

—, spurious (replum) छद्मपटल
किंजपुटाच्या बाजूकडून (शिवणीकडून) नंतर आत वाढत आलेला पडदा; उदा. मोहरी

dissimilar (unlike) असम; विषम; असदृश
सारखेपणा नसलेला (अवयव); उदा. वाटाण्याच्या फुलातील पाकळ्या; मुळे व खोड यांची संरचना; मुळे, खोड व पाने अनेक दृष्ट्या विषम असतात.

dissolved विलीन
विरघळलेले.

distal दूरस्थ
दूर असलेला; दूरचा; उदा. पानाचे टोक देठाशी तुलना केल्यास खोडापासून दूर असते; पहा proximal.

distillation ऊर्ध्वपातन
एकादा द्रव पदार्थ उकळेपर्यंत तापवून व त्याची वाफ निववून तो परत द्रवरूपात (बहुधा पूर्वीपेक्षा अधिक शुद्ध स्वरूपात) आणण्याची प्रक्रिया.

distichous द्विपंक्तिक
दोन रांगांत असलेली; उदा. गवताची पाने. राय-आवळा(*Phyllanthus distichous* Muell.).

distinct मुक्त; अयुक्त
सुटे; न जोडलेले (न जुळलेले); उदा. काही केसरतंतू, परागकोश खंड, किंजदले, इत्यादी पुष्पदले.

diurnal (daily) (१) दैनिक; (२) दिनचर
(१) दिवसा घडणारे; (२) दिवसा संचार करणारे.

— sleep movements दैनिक (दिवा) निद्रावलन
दिवसा (सूर्यप्रकाशात) रात्रीप्रमाणे घडून येणाऱ्या हालचाली; उदा. लाजाळू, तरवड, चिंच इत्यादींची पाने.

divergence परामुखता; अपसारण
परस्परांपासून दुरावत जाणे; उदा. ताड, एरंड इत्यादींच्या पानातील शिरा; रुईची दोन पेटिकाफळे; कुडा, माकडशिंगी, इत्यादींची फळे.

—, angle of उद्गमन कोन; परामुखता कोन
पहा angle of divergence.

divergent परामुख; अपसारी
परामुखता असलेले; परस्परापासून दूर होत गेलेल्या; (उदा. शिरा).

divided खंडित; मुक्त
सुटे; एकमेकांपासून तळापर्यंत अलग झालेले (भाग); उदा. संदले, प्रदले, पानांची दले; पुष्पदले इ.

division (१) विभाग; (२) विभाजन
(१) वर्गीकरणातील मोठा गट [एकक]; कोटीहून किंवा उपकोटीहून लहान.
(२) विभागण्याची प्रक्रिया. उदा. कोशिका, प्रकल.

DNA डीएनए
प्राणी व वनस्पती यांच्या शरीरघटकातील एक रासायनिक पदार्थ, डी ऑक्सिरिबोज न्यूक्लीइक ॲसिड; प्रकलातील एक अम्ल. पहा chromosome; nucleotide.

domesticated (१) संवर्धित; (२) पाळीव
(१) लागवडीमुळे टिकून राहिलेली (वनस्पती).
(२) पाळलेला प्राणी.

dominance (१) प्रभाव; (२) प्राधान्य
(१) संकराच्या प्रक्रियेत दोन वैकल्पिक गुणांपैकी एकाची अधिक छाप संकरजात दिसण्याचा प्रकार.
(२) वनस्पतिसमुदायातील काही व्यक्तींचा ठळकपणा.
(३) परिस्थितिविज्ञानात, एखाद्या पादपसमुदायातील प्रत्येक जातीच्या व्यक्तींनी व्यापलेली क्षेत्रमर्यादा; एखाद्या समुदायात अनेक थर असल्यास प्रत्येक थरातील प्रभाव स्वतंत्रपणे मोजला जाणे आवश्यक असते.

dominant (१) प्रभावी; प्रकट; (२) प्रधान
(१) संकरजात प्रत्यक्ष दिसून येणारे (लक्षण); पहा recessive.
(२) संगति व संघात यातील सर्वात प्रभावी वनस्पती; पहा association, consociation.

— character प्रभावी लक्षण (गुण)
संकरजातील प्रकट लक्षण.

dormancy प्रसुप्तावस्था; तंद्रावस्था; प्रसुप्तता
पहा dormant

dormant (१) प्रसुप्त; (२) अप्रकट
(१) योग्य परिस्थितीच्या अभावी प्रकट न झालेले; उदा. कळी, बीज अथवा बीजुक यातील जीवन.
(२) दोन वैकल्पिक गुणांपैकी संकरप्रजेत न दिसणारा पण त्यापुढच्या पिढीतील काही अपत्यांत आढळणारे लक्षण; पहा allelomorph.

— bud सुप्तकलिका
तात्पुरती वाढ थांबलेली कळी; मुका डोळा.

dorsal पृष्ठीन; पृष्ठीय; पश्च
पाठीकडचा; पानाच्या बाबतीत वरची किंवा प्रकाशाकडे असलेली (बाजू); पहा adaxial.

— suture पृष्ठसेवनी
पाठीकडची शिवण; किंजदलाची मध्यशीर; उदा. वाटाण्याच्या शेंगेतील बीजके न चिकटलेली शीर; पहा ventral suture.

dorsifixed (adnate) पृष्ठालग्न; पृष्ठाबद्ध
पाठीकडून चिकटलेले; उदा. कमळाचे परागकोश. पहा adnate.

dorsiventral द्विपार्श्व
दोन बाजू असणारे.

— (bifacial) leaf द्विपार्श्व पर्ण
बाह्य स्वरूप व अंतर्रचना या बाबतीत दोन बाजू स्पष्ट दर्शविणारे पान.

— (zygomorphic) flower द्विपार्श्व पुष्प
एक पुरस्थ अर्ध दुसऱ्या (पश्च) अर्धाहून भिन्न असणारे (एकसमात्र) फूल; उदा. तेरडा; पहा zygomorphy; anterior, posterior.

dosage (dose) मात्रा
योग्य परिणामकारक व्हावे असे एखाद्या औषधाचे प्रमाण.

double द्विगुणित; दुहेरी; दुप्पट; द्वि– (उपसर्ग)
दुप्पट भाग असलेले; उदा. पाकळ्या (निशिगंध, तगर, मोगरा, जास्वंद, तेरडा, इ.).

— cross दुहेरी संकर; द्विसंकर
एका संकरजाचा दुसऱ्या संकरजाशी घडविलेला संकर.

— fertilisation द्विफलन
फुलझाडाच्या बीजकातील अंदुकाशी परागनलिकेतील एका प्रकलाचा संयोग व दुसऱ्या प्रकलाचा दुय्यम प्रकलाशी संयोग; यामुळे गर्भ व पुष्क (गर्भाचे अन्न) यांची निर्मिती व त्यापासून बीज यांचा विकास होतो; पहा endosperm; secondary nucleus.

— cross hybrid द्विसंकरज
एका संकरजाचा दुसऱ्या (भिन्न मातापित्यापासून झालेल्या) संकरजाशी झालेल्या संकरामुळे निर्माण झालेली संतती.

— samara सपक्ष युग्मफल
पंखाचे जोडफळ (उदा. मॅपल; ॲश); हे शुष्क, द्विपुटक, ऊर्ध्वस्थ, पालिभेदी पंखधारी फळ असून त्याचे दोन सुटे पक्षधारी फलांश फलधराला (दांड्याला) तंतूने चिकटून राहतात; पहा schizocarp.

down मृदुलोम
मऊ लव; उदा. ऐसर (ईश्वर).

downy मृदुलोमश; लवदार
मऊ लव असलेले; उदा. रुई; तीळ; पहा pubescent.

— mildew तंतुभुरी
जीवोपजीवी कवकापासून होणारा रोग; यामुळे पानांवर पांढरट रंगाचे मऊ लवीसारखे कवकतंतूंचे ठिपके येतात; उदा. द्राक्षाच्या वेलीवर हा रोग होतो.

draining point (drip-tip) निःसरणाग्र; प्रकुंचिताग्र
पहा acuminate apex.

drepanium वक्रवल्लरी; दात्रवल्लरी
कोयत्याच्या आकाराचा कुंठित फुलोरा; पहा helicoid.

drooping लोंबती; नत
खाली लोंबणारी; उदा. फुले (कोरफड; कलांचो); फांद्या, पाने (हिरव्या अशोकाचा एक प्रकार).

drought जलदुर्भिक्ष; जलाभाव
पाण्याची दुर्मिळता (तुटवडा); रुक्षता.

— , physical भौतिक (वास्तव) जलदुर्भिक्ष
वाळवंट किंवा खडकाळ ठिकाणी आढळणाऱ्या जमिनीतील पाण्याची टंचाई.

— , physiological क्रियावैज्ञानिक जलदुर्भिक्ष
जमिनीत पाणी असूनही, क्षार, लवणे, अम्लता, अतिथंडपणा, हवेचा अभाव इत्यादींमुळे शोषणास अडथळा येऊन जलाभावाचा अनुभव (भासणारा तुटवडा).

—resistant रुक्षताप्रतिरोधी
जलदुर्भिक्षतेशी समरस होण्याची क्षमता असलेले.

drug औषध
शरीरातील दोष नाहीसे करून आरोग्यप्राप्तीचा लाभ देणारा पदार्थ.

drupe (stone-fruit) अश्मगर्भी फळ; अष्ठीला; आठळी फळ; बाठी फळ
फलावरणाचा सर्वांत आतला भाग कठीण (कवचासारखा) असलेले (बाठी असलेले) रसाळ फळ; उदा. आंबा, बदाम, अक्रोड, जरदाळू, इ. पहा nut.

—, fibrous तंतुमय अश्मगर्भी फळ
रस किंवा मगज याऐवजी धाग्यांनी भरलेले पण करवंटी असलेले फळ; उदा. नारळ.

drupelt उपाष्ठीला
अनेक आठळ्यांच्या घोसफळातील एक; उदा. रासबेरी.

duct नलिका; वाहिनी
राळ, श्लेष्मल (चिकट) द्रव्य, चीक यांसारखे पदार्थ साठविणे, किंवा बाहेर टाकणे, याकरिता शरीरातील सलग नळीसारखा घटक किंवा कोशिकांमधून जाणारा मार्ग; उदा. चीड, चिल, अफू, सायकस इ.

dulcis (sweet) मधुर
गोड; खारट, तुरट, कडवट इत्यादी नसलेले; उदा. विलायती चिंचेतील (इंगा डल्सिस) बीजाभोवतालचा मगज; (*Pithecolobium dulce* Benth.).

dune वालुकाराशि
वाऱ्याने किंवा मोठ्या लाटांनी किनाऱ्यावर किंवा वाळवंटात जमलेल्या वाळूचे लहान मोठे ढीग (उंचवटे).

duplex द्विघटक
विशिष्ट आनुवंशिक गुणांचे बाबतीत आई किंवा बाप यांच्याकडून एकाच लक्षणाचे दोन प्रभावी गुणघटक संततीत उतरण्याची घटना; एकच प्रभावी घटक उतरल्यास एकघटक (simplex) आणि एकही न उतरल्यास अघटक (nulliplex) अशा संज्ञा आहेत; पहा dominant; allelomorph.

duplication द्विगुणन
दुप्पट होणे; उदा. फुलातील मंडले किंवा त्यातील अवयव; रंगसूत्रे; कोशिका इ.

duplicate द्विगुण्य; द्विरूप
दुप्पट संख्या असलेले; उदा. आनुवंशिक परिमाणात्मक लक्षणांचे संततीत अनुहरण होताना दोन प्रभावी घटक जबाबदार असण्याचा प्रकार; उदा. गव्हाचा रंग.

duramen (heart-wood) अंतःकाष्ठ
जून खोडाच्या मध्यभागी असलेले गडद रंगाचे (मृत) लाकूड; याचे कार्य फक्त मजबुती आणण्याचे असते; पहा alburnum.

duration of life आयुर्मान; आयुःकाल
वनस्पतीची सर्वसाधारण जीविताची मर्यादा.

dwarf male ऱ्हस्व पुं-तंतु; लघु नर
फार लहान आणि फक्त पुं-गंतुके निर्माण करणारा तंतू; उदा. इडोगोनियम शैवल.

dwarf shoot ऱ्हस्व प्ररोह; लघु शाखा
(१) केवळ दोन किंवा तीन पाने असणाऱ्या लहान मर्यादित शाखा; उदा. चीड, चिल, इ.
(२) अत्यंत मर्यादित वाढ असणाऱ्या शाखा; उदा. फणसाच्या खोडावरील फुलोऱ्याच्या शाखा.

dwarfishness (dwarfism) ऱ्हस्वता; लघुत्व
खुजेपणा; खुरटेपणा; वाढीमध्ये दोष निर्माण झाल्यामुळे आलेला अथवा कृत्रिमरीत्या आणलेला; साधारणपणे निसर्गतः रुक्ष प्रदेशातील वनश्री खुरटी असते.

E

e - हीन
नकार (अभाव) दर्शक उपसर्ग; मराठीत प्रत्ययाप्रमाणे – 'हीन' वापरतात; पहा ebracteate.

ear (१) कर्ण; (२) संयुक्त कणिश
(१) सामान्य अर्थाने कान अथवा तत्सम भाग.
(२) अनेक लहान कणिशांचा छदयुक्त फुलोरा; उदा. मका; पहा spike, spiklet.

earlier पूर्वतर
अधिक आरंभी असलेले.

earliest पूर्वतम
सर्वांत आरंभी असलेले.

early पूर्व
आरंभी असलेले.

earth मृदा; मृत्तिका; माती

Earth पृथ्वी

Ebenaceae टेंबुर्णी (तिंदुक) कुल; एबेनेसी
टेंबुर्णी, काकी, तिमरू, तेंडू, अबनुस इत्यादी द्विदलिकित फुलझाडांचे कुल. याचा अंतर्भाव तिंदुक गणात

(एबेनेलीझ) मध्ये करतात. बकुल कुलाशी (सॅपोटेसी) याचे निकट संबंध आहेत. प्रमुख लक्षणे : वृक्ष व झुडपे; साधी, अखंड व चिवट पाने. नियमित, बहुधा विभक्तलिंगी, सच्छदक, ३–७ भागी फुले; परिदले जुळलेली; संवर्त सतत राहणारा; पुष्पमुकुट संवलित; केसरदलांची दोन मंडले व तळाशी ती पाकळ्यास चिकटलेली; ऊर्ध्वस्थ किंजपुट; किंजदले २–१६ व जुळलेली. मृदुफळ; क्वचित तडकणारे फळ; सपुष्क बिया.

ebracteate छदहीन

छद (फुलाच्या तळाशी असलेले उपांग) नसलेले (फूल); उदा. संकेश्वर, मोगरा इ.

ecalcarate शुंडिकाहीन

शुंडिका नसलेले; पहा calcarate.

ecesis वसन प्रक्रिया; स्थिरावणे

नव्या जागी आक्रमक वनस्पतींचे बी अथवा बीजुक रुजून नवीन वनस्पती वाढणे, प्रजोत्पादन होणे व अशा रीतीने ती स्थिर होणे; पहा invasion.

echin– कंटकित; (ग्रीक उपसर्ग)

echinate (prickly) कंटकित; काटेरी

मजबूत, काटे असलेली (वनस्पती; अवयव, इ.) उदा. उटकटारी (*Echinops echinatus* Roxb.).

eciliate केसलहीन; पक्ष्माभिकाहीन

केसले नसलेला (अवयव, उपांग); पहा cilium.

ecology (oecology) परिस्थितिविज्ञान; स्थलविज्ञान; पारिस्थितिकी

वनस्पतींच्या परिस्थितिसापेक्ष अभ्यासाने मिळविलेल्या ज्ञानाची शाखा.

economic botany आर्थिक वनस्पतिशास्त्र (वनस्पतिविज्ञान);

व्यावहारिक किंवा सांपत्तिक दृष्टीने उपयुक्त अशी वनस्पतींच्या अभ्यासाची (अन्वेषणाची) ज्ञानशाखा.

ecorticate मध्यत्वचाहीन

मध्यत्वचा अगर तत्सम ऊतक नसलेले; उदा. कांडशरीरिका (कारेसी) शैवल वर्गातील काही वनस्पती; पहा *Characeae*.

ecostate सिराहीन

शिरा नसलेले (पान अथवा तत्सम अवयव); मांसल पानावर शिरा दिसत नाहीत; उदा. पानफुटी, घायपात, इ. पहा unicostate, multicostate.

ecto– बाह्य–

बाहेरचे या अर्थी उपसर्ग.

ectoparasite बाह्योपजीवी

आश्रयाच्या पृष्ठभागावर राहून आतील अन्नरस शोषून घेणारे; उदा. अमरवेल; काही कवक.

ectophloic बाह्यपरिकाष्ठी

केवळ बाहेरच्या बाजूस परिकाष्ठ असलेला (रंभ); उदा. बहुतेक सर्व खोडात आतील बाजूस प्रकाष्ठ व त्या बाहेर परिकाष्ठ असते; काही नेचे (ऑस्मुंडा) व तत्सम वनस्पती यांच्या खोडात आत व बाहेर परिकाष्ठ असते. पहा siphonostele; stele.

ectoplasm (ectoplast) बाह्यप्राकल

कोशिकेच्या आवरणाच्या आतील बाजूस असलेला प्राकलाचा (जीवद्रव्याचा) थर; हा अधिक दाट व पारदर्शक असतो.

ectotrophic (ectophytic) mycorrhiza बहिःस्थित संकवक

इतर झाडांच्या मुळांच्या पृष्ठभागावर आश्रय घेणारे व आपली उपजीविका चालविणारे कवक; हे मुळाला जमिनीतील अन्नरस उपलब्ध करून देते; उदा. चीड. सहजीवनाचा एक प्रकार; पहा symbiosis.

edaphic भौम

वनस्पतींना आधारभूत अशी मुख्यतः जमीन, पाणी, अन्य वनस्पती, कुजणाऱ्या काटक्या, प्राणिज पदार्थ इत्यादींचा या संज्ञेत समावेश होतो.

— factor भौम घटक

वनस्पतिजीवनावर परिणाम करणाऱ्या भूमिविषयक वर सांगितलेल्या बाबींचा तपशील; उदा. जमिनीचे काठिण्य, रंग, रासायनिक घटना, ओलावा, लवणे, सूक्ष्मजंतू, हवा, प्राणी इ.

edge (margin) धारा; किनार

पानाची किंवा तत्सम अवयवांची कडा.

efflux बहिर्वाह; उत्प्रवाह

बाहेर वाहून येण्याची क्रिया किंवा तो पदार्थ.

egg (egg-cell) अंदुक; स्त्री-गंतुक; अंडपेशी; अंडे

प्रजोत्पादनाचे सामर्थ्य (क्षमता) असलेली स्त्री-लिंगधारक कोशिका.

— apparatus अंदुक परिवार

फुलझाडांतील बीजकांच्या गर्भकोशांतील बीजरंध्राच्या जवळ असलेल्या अंदुकाजवळच्या दोन सहचर कोशिका व अंदुक; पहा synergidae.

— shaped (ovate) अंडाकृति

तळाशी गोलसर व टोकाकडे निमुळते होत गेलेले; उदा. वड, पारिजातक, जास्वंद, इत्यादींची पाने, काही फळे, पाकळ्या, छदे, संदले, उपपर्णे, इ.

ejection विक्षेपण

आतून जोराने फेकण्याची प्रक्रिया; उदा. काही बीजे व बीजके.

ejectory mechanism विक्षेपक यंत्रणा (योजना)

वर वर्णन केल्याप्रकारची कार्यकारी योजना; उदा. तेरडा, संकेश्वर, एरंड; इ. ची फळे; नेफ्रोलेपिस नेचा (बीजुक-कोश); काही शेवाळी व कवक.

Elaegnaceae आंबगूळ कुल; एलेग्नेसी

आंबगूळ व इतर काही (एकूण तीन वंश व सुमारे ४५ जाती) वनस्पतींचा अंतर्भाव असलेले एक द्विदलिकित फुलझाडांचे कुल; याचा समावेश जंबुल गणात (मिर्टेलीझ) केला जातो; हचिन्सन यांनी बदरी गणात (ऱ्हॅम्नेलीझ) केला आहे. प्रमुख लक्षणे : शाखायुक्त व बहुधा काटेरी झुडुपे; खवल्यासारख्या केसांनी भरलेली साधी चिवट पाने; द्विलिंगी किंवा एकलिंगी, २–४ भागांची (पुष्पदलांची) मंडले; पुष्पासन नळीसारखे व बहुधा किंजपुटाला वेढणारे; पाकळ्या नसतात. परिदले ४ (क्वचित २ किंवा ६) केसरदले तितकी किंवा दुप्पट; ऊर्ध्वस्थ, एका किंज-दलाच्या किंजपुटात एक कप्पा व त्यात बीजक; आठळीफळात एक अपुष्क बी.

elaioplast तैलकणु; मेदलवक; एलिओप्लास्ट

तैलबिंदू बनविणारा कोशिकेतील सजीव कण; पहा plastid.

elastic limit स्वाग्रही सीमा

कायम ताणले जाण्यापूर्वी वनस्पतिसूत्राने (धाग्याने) पेललेले जास्तीत जास्त वजन.

elater क्षेपक

बीजुकांच्या प्रसाराला मदत करणारा जलशोषी व बहुधा सपाट तंतू ; उदा. एक्विसीटम, मार्चोशिया, पेलिया, इ. शेवाळी.

elaterophore क्षेपकधर

क्षेपकांना आधार देणारा स्तंभासारखा तंतुमय भाग; उदा. पेलिया (शेवाळी).

electrotactic विद्युतनुचलनी

विजेच्या चेतनेमुळे होणाऱ्या हालचालीची प्रतिक्रिया.

electrotropic विद्युतनुवर्तनी

विजेच्या चेतनेमुळे होणाऱ्या वाढीमुळे वळण्याची प्रतिक्रिया.

eligulate जिव्हिकाहीन

जिभेसारखे लहान उपांग (पानाच्या बगलेत) नसलेली (वनस्पती); उदा. लायकोपोडिएलीझ.

elliptic (elliptical, ellipsoidal) दीर्घवृत्ताकृति

लंबगोलासारखे; उभट वर्तुळासारखे; उदा. सदाफुली, बकुळी इत्यादींची पाने.

elongate लंबित; लांबलेले

elongation लंबन; दीर्घीकरण

लांबीत वाढ होण्याची प्रक्रिया.

elongation phase लंबनावस्था

नवीन कोशिकांची निर्मिती झाल्यावर त्यांची लांबीत वाढ होण्याची अवस्था; त्यानंतरच आकारास कायमपणा येतो; हा प्रकार विशेषतः टोकास असलेल्या (अग्रस्थ विभज्या) कोशिकात आढळतो.

emarginate निम्नमध्य; निम्नाग्र

टोकास त्रिकोनी खाच असलेले; उदा. उंडी, अंबुशी यांची पाने.

embryo गर्भ; भ्रूण

अंदुककलशातील किंवा बीजातील वनस्पतीची अविकसित अवस्था; फलनानंतर रंदुकापासून ती वनस्पती स्वावलंबी होईपर्यंतची अवस्था. प्राण्यांच्या बाबतीत फलित अंड्यापासून (युग्मनजापासून) ते तो प्राणी जातिविशिष्ट लक्षणांनी परिपूर्ण अशा अवस्थेत येई-पर्यंतची अवस्था.

— sac गर्भकोश; भ्रूणकोश

गर्भधारणा व गर्भविकास (रंदुकाची वाढ) घडून येण्यास सोयिस्कर व संरक्षक अशी बीजकातील पिशवी.

embryogeny (embryonic development) गर्भविकास

रंदुकापासून गर्भाची वाढ होण्याची प्रक्रिया किंवा तत्संबंधी माहितीची शाखा.

embryology गर्भविज्ञान

गर्भासंबंधी संपूर्ण माहिती.

embryonic axis गर्भाक्ष

गर्भाच्या दोन टोकास जोडणारा आस (कणा).

— rudiment गर्भांकुर
गर्भाची अत्यंत प्रारंभिक अवस्था.

embryomy गर्भत्व; भ्रूणत्व
गर्भ असण्याचा प्रकार.

embryophyta गर्भपादप विभाग; एम्ब्रियोफायटा
एंग्लर यांच्या पद्धतीप्रमाणे वनस्पति-कोटीचे तेरा विभाग केले असून पहिल्या अकरांचा एक गट कायक वनस्पती (थॅलोफायटा) म्हणून ओळखला जातो; दुसरा गट शेवाळी व नेचाभ (ब्रायोफायटा व टेरिडोफायटा) यांचा व तिसऱ्या गटात (स्पर्मटोफायटा) बीजी वनस्पतींचा समावेश केला जातो; दुसऱ्या व तिसऱ्या गटांचा एकत्रित गट ' गर्भपादप ' (काही काळ गर्भावस्थेत राहणाऱ्या वनस्पती) हा असून त्यांस अनुक्रमे एसायफोनोगॅमा (अनिनाल्युतिक) व सायफोनोगॅमा (निनाल्युतिक) अशी नांवे, त्यांचे उपविभाग समजून, दिली आहेत; पहा siphonogamous; asiphonogamous; Bryophyta; Pteridophyta; Spermatophyta.

emergence त्वगुत्थित
त्वचेवर वाढलेले व त्वचेखाली असलेल्या थराचाही संबंध असणारे उपांग; उदा. काही केस, काटे, इ.

emission उत्सर्जन
बाहेर टाकण्याची क्रिया.

emulsion पायस
एका कलिल द्रवाचे दुसऱ्या कलिल द्रवात मिसळून निलंबित (तरंगत) राहण्याची स्थिती. उदा. दुधात मेदाचे कण व प्रथिनाचे कण पाण्यात एकत्रित तरंगत असतात.

encysted कोष्ठित
बहुधा जाड आवरणात, पिशवीत बंद केल्यासारखे राहिलेले; उदा. काही सूक्ष्मजंतू किंवा इतर सूक्ष्म वनस्पती काही काल सुप्तावस्थेत अशा प्रकारे काढतात, त्याला कोष्ठावस्था (encystment) म्हणतात; पहा aplanospore.

endarch अंतर्वर्धी
काष्ठनिर्मितीत प्रथमतः परिघाजवळ सुरवात होऊन, तेथे आद्यप्रकाष्ठ व नंतर परिघापासून केंद्राकडे (अधिमध्य) उत्तर प्रकाष्ठ बनण्याची प्रक्रिया; उदा. बहुतेक सर्व खोडे.

endemic प्रदेशनिष्ठ
विशिष्ट ठिकाणीच आढळणारी (वनस्पती); आंबा (*Mangifera indica* L.) व लाल अशोक (*Saraca indica* L.) या भारतातील वनस्पतींच्या शास्त्रीय नावात जातिवाचक शब्द त्या अर्थाने वापरलेला आढळतो.

endemism प्रदेशनिष्ठा
वर वर्णन केलेली प्रवृत्ति (प्रकार); उदा. कारवी; तेरडा.

endergonic reaction ऊर्जाग्राहक विक्रिया
ऊर्जेचा पुरवठा करावा लागणारा रासायनिक बदल घडवून आणणारी घटना.

endo– अंत:
आतील या अर्थी उपसर्ग.

endocarp अंत:कवच
फळाच्या तीन आच्छादनांपैकी सर्वांत आतील भाग; अष्ठीलात हा कवचासारखा परंतु मृदुफळांत पातळ असतो; पहा drupe; berry.

endodermis अंतस्त्वचा
तल्पोतकाचा सर्वांत आतील थर; उदा. खोड व मूळ यात केंद्रवर्ती रंभाशी हा थर बाहेरून चिकटून (परिरंभामोवती) असतो; पहा stele, pericycle.

endogenous अंतर्जात; अंतर्भव
आतील कोशिकाथरातून उद्भवलेले; उदा. मुळाच्या शाखा; बीजुककोशात बनलेली बीजुके.
पहा exogenous.

endoparasite अंतर्जीवोपजीवी
आश्रयाच्या शरीरात राहून उपजीविका करणारी (वनस्पती अथवा प्राणी); उदा. तांबेरा, काणी; कित्येक रोगकारक सूक्ष्मजंतू ; जंतासारखे किंवा नारूसारखे प्राणी.

endophyte अंतर्वनस्पती
एका वनस्पतीच्या शरीरात असलेली (पण जीवोपजीवी असेलच अशी नव्हे) दुसरी वनस्पती; उदा. सायकसच्या मुळातील नीलहरित शैवल (नॉस्टॉक); अँथोसिरॉस (शेवाळी) मधील नॉस्टॉक; अॅझोलातील (जलनेचा) अॅनाबीना शैवल.

endoplasm अंत:प्राकल
कोशिकेतील बाह्यप्राकलाने वेढलेला आतील जीवद्रव्याचा भाग; हा अधिक कणीदार व पातळ असतो.
पहा ectoplasm.

endoplasmic reticulum (ER) अंत:प्राकल जालक
जिवंत कोशिकेतील प्राकलात आढळणारे अतिसूक्ष्म धाग्यांचे जाळे; संक्षिप्त रूपात 'अंजा' ही संज्ञा इंग्रजी ER ऐवजी वापरण्यास हरकत दिसत नाही.

endoscopic अंतरग्र

अंदुककलशाच्या तळाकडे, विकासावस्थेत स्वतःचा अग्रभाग (वरचे टोक अथवा ऊर्ध्वध्रुव) असलेला (गर्भ); उदा. बीजी वनस्पतींतल्याप्रमाणे; पहा exoscopic.

endosmosis अंतस्तर्षण

बाहेरील पातळ विद्रवाचा आतील अधिक दाट विद्रवाकडे पार्य पडद्यातून (पापुद्र्यातून) होणारा प्रवेश (विसरण); उदा. जमिनीतील लवणाचा पातळ विद्रव या नियमाने मूलकोशात ओढला जाण्याचा प्रकार; पहा osmosis.

endosperm पुष्क; गर्भपोष; भ्रूणपोष

बीजकातील दलिकाबाहेरील अन्नसाठा करणारे ऊतक; उदा. एरंड; मका.

— nucleus पुष्कप्रकल; भ्रूणपोष केंद्रक

फुलझाडांच्या बीजकांच्या गर्भकोशातील पुष्क तयार होण्याच्या आरंभी असलेले द्विगुणित (दुय्यम) प्रकल; पहा double fertilisation.

— , ruminated रेषाभेदित पुष्क

रेषायुक्त पुष्क; उदा. हिरवा अशोक, सुपारी, जायफळ.

endospermic (endospermous albuminous) सपुष्क; गर्भपोषयुक्त

गर्भपोषक अन्न असलेले; उदा. गहू, जायफळ, खारीक, नारळ, इत्यादींची बीजे.

— , non- (exalbuminous) अपुष्क; गर्भपोषहीन

पुष्क नसलेले; उदा. चिंच, हरभरा, वाटाणा यांची बीजे.

endospore अंतर्बीजुक

बीजुककोशात बनलेले बीजुक; उदा. म्यूकर बुरशी; कित्येक शैवले; धानीकवक. पहा exospore.

endosporium बीजुकांतःपटल

बीजुकाचे आतील आवरण; पहा exosporium.

endothecium अंतःकोश

बीजुकाशयाच्या विकासातील प्राथमिक अवस्थेत आढळणारे ऊतक; उदा. शेवाळी; पहा amphithecium.

endotrophic mycorrhiza अंतःस्थित संकवक

उच्च वनस्पतींच्या मुळात शिरकाव करून व तेथेच आपले तंतू वाढवून त्यांचे पोषण करणारी कवक वनस्पती; यापासून आश्रय वनस्पतीस कार्बनी द्रव्य मिळते, यामुळे सहजीवनाचा हा एक प्रकार आहे. उदा. नीओशिया आमर; पहा conjunctive symbiosis.

energesis ऊर्जानिर्मिती; ऊर्जामुक्ति

विश्लेषणात्मक किंवा विध्वंसक प्रक्रियेने पदार्थातील ऊर्जा अलग करण्याचा प्रकार. उदा. श्वसन; वितंचन; ज्वलन इ.

energy ऊर्जा

एखादी क्रिया घडवून आणण्यास आवश्यक असलेली शक्ती (उत्साह).

—, chemical रासायनिक ऊर्जा

रासायनिक विक्रियेतून उद्भवणारी शक्ती.

—, kinetic गतिज ऊर्जा

गतिमान शक्ती (उत्साह); उपलब्ध (मुक्त) झालेली शक्ती; उदा. मेणातील ऊर्जा ही मेणबत्ती जळत असता उष्णता व प्रकाश ह्या रूपाने मुक्त होते.

—, potential स्थितिज ऊर्जा

साठविलेली (संचित; सुप्त) किंवा विशिष्ट स्थितीमुळे प्राप्त झालेली परंतु उपयोगात प्रत्यक्ष नसलेली शक्ती; उदा. जळत नसलेल्या मेणबत्तीतील संचित ऊर्जा; अन्नपदार्थातील शक्तीचा साठा.

— transformation ऊर्जांतरण

ऊर्जेच्या रूपातील (प्रकारातील) बदल; उदा. प्रकाशसंश्लेषणात प्रकाशरूप ऊर्जेचे रूपांतर होऊन अन्नघटकात ती स्थितिज ऊर्जेत साठविली जाते; या अन्नाचा उपयोग होतेवेळी तिचे गतिज ऊर्जेत रूपांतर होते; लाकूड जळताना तिचे उष्णतेत रूपांतर होते.

ensiform खड्गाकृति

तरवारीच्या पात्यासारखे; उदा. केशर, बाळवेखंड, बेलमकँदा यांची पाने; आवईची शेंग; आवई (*Canavalia ensiformis* DC.).

entire अखंड

न फाटलेली किंवा दाते नसलेली (किनार); उदा. पेरू, सदाफुली, कण्हेर इत्यादींची पाने.

entomophilous कीटकपरागित

कीटकांद्वारे परागण (परागांचा प्रसार) घडवून आणणारे; उदा. आंबा, मेंदी, संकेश्वर, सूर्यफूल यांची फुले.

entomophily कीटकपरागण (पद्धत)

वर वर्णन केल्याप्रमाणे परागण करविण्याचा प्रकार.

enucleate प्रकलहीन

प्रकल नसलेली कोशिका; सूक्ष्मजंतूमध्ये प्रकलाचे कण विखुरलेले असतात. तसाच काहीसा प्रकार नील-हरित शैवलात आढळतो.

environment परिस्थिति; आसमंत; पर्यावरण
वनस्पती अथवा प्राणी ज्या नैसर्गिक परिसरात जगतात, वाढतात व प्रजोत्पादन करतात तेथील हवा, जमीन, पाणी, इतर सजीव, पर्जन्यमान, उंची, तपमान, इत्यादी सर्वांचा समावेश येथे (या संज्ञेत) होतो; पहा ecology.

enzyme वितंचक
नेहमीच्या तपमानात दुसऱ्या कार्बनी द्रवपदार्थात रासायनिक प्रक्रिया घडवून आणणारा कार्बनी प्रेरक (निदेशक); उदा. डायास्टेज; किण्वातील (यीस्ट) किंतक (झायमेज) इ. पहा catalyst; carnivorous plants.

— inhibitor वितंचक रोधक
कार्यद्रव्य (मूळ पदार्थ) व त्यात रासायनिक बदल घडविण्यास साहाय्य करणारे (निदेशक) वितंचक यांच्या आड येणारा पदार्थ.

ephemeral अल्पजीवी; अल्पायुषी
फार थोडे दिवस जिवंत राहून सर्व जीवनावस्थांतून जाणारी (वनस्पती); काही आमरे; ध्रुव प्रदेशांतील किंवा अत्यंत उंचीवर वाढणाऱ्या काही वनस्पती; काही शेवाळी, शेवले, शैवाक इ.

epi - बाह्य
बाहेरचा किंवा वरचा (वर असलेले) या अर्थी उपसर्ग; प्रत्ययाप्रमाणेही उपयुक्त.

epibasal अपितल
गर्भपूर्वावस्थेतील रंदुकाचा वरचा अर्ध; इतर काही अवयवांच्या टोकाकडील अर्धा भाग.
पहा hypobasal; zygote (oospore).

— cell अपितल कोशिका
शेवाळी व नेचाभ वनस्पती यातील रंदुकाच्या पहिल्या विभागणीनंतरची (रंदुकातील) वरची कोशिका.

— octant अपितल अष्टम
रंदुकाच्या विभागणीत त्याच्या आठ सारख्या भागांपैकी वरच्या चार भागातील एक भाग (एक अष्टमांश).

— blema मूलत्वचा
कोवळ्या मुळाच्या पृष्ठभागावरील कोशिकांचा थर; यात मूलत्राणाचा अंतर्भाव नसून केवल मूलकेश असतात; तसेच उपत्वचा व रंध्रे यांचा अभाव असतो; पहा epidermis.

— calyx अपिसंवर्त
संवर्ताखाली असलेले छदांचे वर्तुळ; उदा. कापूस; जास्वंद; भेंडी; इ. येथे संवर्त या मंडलावर असतो.

— carp बाह्यकवच
फळाचे सर्वात बाहेरचे आच्छादन; कवठ, बेल व गोरखचिंच इत्यादींचे हे आवरण कठीण असते.

— cotyl अप्याक्ष
द्विदलिकित बी रुजून त्यातून नवीन रोप बनते, त्याच्या दलिकांच्या वरच्या बाजूकडील प्रारंभिक अक्षाचा भाग; पहा hypocotyl.

— dermal tissue system अपित्वचा तंत्र
अपित्वचा व त्याशी संलग्न असलेली उपांगे, छिद्रे, केस इ.

— dermis अपित्वचा
नेचाभ पादप व बीजी वनस्पती (सर्व वाहिनीवंत) ह्यांच्या शरीरांच्या सर्व अवयवांवर (अपवाद : जमिनीतील मुळे) असलेला सर्वात बाहेरचा प्राथमिक कोशिका-थर; यावर उपत्वचेचा लेप, केस, रंध्रे इत्यादी परिस्थितिनुसार किंवा गरजेप्रमाणे कधी कधी आढळतात.

— geal अपिभौम
बी रुजण्याचा एक प्रकार; बी रुजल्यावर दलिका जमिनीवर येऊन बहुधा हिरव्या बनतात व काही वेळ अन्ननिर्मिती करतात; पहा hypogeal.

— gynous अपिकिंज
किंजमंडल खालच्या पातळीवर (अधःस्थ) राहून बाकीची पुष्पदले वरच्या पातळीवर येतात, तो प्रकार; येथे पुष्पस्थली किंजपुटाला पूर्णपणे वेढून राहते. उदा. पेरू, काकडी, निशिगंध यांची फुले; पाहा hypogynous, perigynous.

— nasty अपिवर्धन
एखाद्या अवयवाचा वरचा पृष्ठभाग (प्रकाशाकडे असलेली बाजू) अधिक वेगाने वाढून तो अवयव वळण्याचा प्रकार; उदा. फुलाची कळी उमलताना संदले व प्रदले या प्रकारे वळतात; याउलट प्रकार कळीची वाढ होते त्यावेळी असतो; पहा hyponasty; nastic movement.

— ptalous अपिप्रदललग्न; प्रदललग्न
पाकळीला कमीजास्त प्रमाणात चिकटलेले (केसरदल); उदा. धोत्रा.

— phyllous (१) अपिदललग्न; परिदललग्न
(२) पर्णोपरिक
परिदलाला वरप्रमाणे चिकटलेले (केसरदल); उदा. केशर, नागदमनी, भुईचाफा; (२) पानांचा फक्त आधार घेऊन त्यावर वाढणारी (वनस्पती); उदा. काही शैवले.

— phyte अपिवनस्पति; अपिपादप
दुसऱ्या वनस्पतीवर फक्त संपूर्ण आधार घेणारी वनस्पती; उदा. आमरे, शेवाळी, दगडफुले, नेचे, गवते, शंखपुष्पी ह्यांपैकी काही जाती.

— phytic habit अपिवनस्पति वृत्ति; अपिवृत्ति
सतत दुसऱ्या वनस्पतीवर पूर्ण आधार घेण्याची रीत; अनेक दगडफुले (शैवाक); पहा Lichen.

— plasm अपिप्राकल
बीजुककोशात बीजुके तयार होऊन शिल्लक राहिलेले (मधुजन युक्त) जीवद्रव्य (प्राकल); उदा. काही कवक.

— podium (blade) पाते; पत्र
पूर्ण विकसित पानाच्या अक्षाचा पसरट भाग.

— sepalous अपिसंदललग्न; संदललग्न
संदलाला कमीजास्त प्रमाणात चिकटून वाढलेले (केसरदल); उदा. रंगूनचा वेल; लाल अशोक, इ.

— sperm (perisperm) परिपुष्क
पुष्काभोवती असलेल्या ऊतकापासून (प्रदेह) बीजामध्ये बनलेला व कायम राहिलेला अन्नसाठा; उदा. कर्दळ, कमळ, इ.

— spore अपिबीजुक
बीजुक किंवा रंदुक याभोवती परिप्राकलापासून बनलेला आच्छादक थर; उदा. काही कवक व काही बीजुके.

— stasis संनियंत्रण
एकाच वैकल्पिक गुणयुगुलात नसलेल्या परंतु वनस्पतीच्या एकाच लक्षणाशी संबंधित अशा दोन भिन्न घटकांपैकी एकाचा दुसऱ्यावर प्रभाव पडण्याची घटना. मेंडेलच्या सिद्धांताप्रमाणे असाच प्रभाव एकाच वैकल्पिक गुणयुगुलातील दोन घटकांपैकी एकाचा दुसऱ्यावर पडतो. प्रथम सांगितलेल्या घटनेतील अप्रकट घटक दुसऱ्या तशाच अप्रभावीशी संबंध आल्यास प्रभावी ठरतो; म्हणजेच पहिल्या घटनेत दोन भिन्न वैकल्पिक जोडीतील प्रभावीपैकी एक अधिक प्रभावी ठरतो; तो संनियंत्रक (epistatic) असून ज्याच्यावर प्रभाव पडतो त्याला संनियंत्रित (hypostatic) म्हणतात.

— strophe संमुखावस्था
अंधुक प्रकाशाच्या चेतनेमुळे कोशिकेतील हरितकणूंची प्रकाशासमोरच्या कोशिकाभित्तीजवळ उपस्थिती; प्रकाशाकडे जाणे (चलन) असाही अर्थ अभिप्रेत आहे (संमुख चलन); पहा apostrophe.

— thelium अपिस्तर
शरीरातील पोकळीभोवती असलेला अनेक कोशिकांच्या जाडीचा थर.

— them जलस्रावक
पानातील पाणी बाहेर टाकण्यात वैशिष्ट्य पावलेल्या हरित्कणुहीन कोशिकांचा समूह (ऊतक); पाणी बाहेर जाण्याकरिता विशिष्ट छिद्र (जलरंध्र) असून ही सर्व संरचना वाहक वृंदाच्या टोकास असते; उदा. अंजनवेल; पहा hydathode.

— thet गुणनाम
वनस्पतींना लॅटिन भाषेत अधिकृत नाव देण्यात ज्या वंशातील ती वनस्पती असेल त्या वंशाचे नाव प्रथम ठेवून त्यापुढे त्या वनस्पतीचा विशेष (इतरांपासून ती वनस्पती ओळखली जाईल असा) गुणवाचक शब्द लिहितात; असे गुणवाचक नाम त्या वंशातील दुसऱ्या कोणत्याही वनस्पतीस दिले जात नाही; हा गुणवाचक शब्द (अंतिम निर्देशक) कधी एखाद्या थोर व्यक्तीच्या किंवा देशाच्या नावाशी निगडित असतो; गुणवाचक शब्द हा मनुष्यांच्या व्यक्तिगत नावाप्रमाणे व वंशवाचक शब्द आडनावाप्रमाणे उपयोगात असतो. उदा. *Polyalthia longifolia* (हिरवा अशोक) यातील दुसरा शब्द गुणनाम असून *P. longifolia var. pendula* या नावातील तिसरा शब्द प्रकारदर्शक गुणनाम मानतात.

equatorial division समविभाजन
पहा mitosis.

Equisetinae (Horsetails) बंधकतृण वर्ग; हयवाल वर्ग; एक्विसिटीनी
नेचाभ पादपांपैकी (वाहिनीवंत अबीजी वनस्पतीपैकी) काही प्राचीन व काही विद्यमान वनस्पतींचा गट; याला आर्टिक्युलेटी असेही इंग्रजी नाव आहे. यात वनस्पतींची प्रमुख पिढी बीजुकधारी; मुळे; खोबणीदार हिरवे खोड व बहुधा फार लहान मंडलाकृती पानांचे झुबके; फांद्या असल्यास मंडलाकार; पाने वंध्य व जननक्षम; विशिष्ट प्रकारच्या उपांगांवर (बीजुककोशधरांवर) बीजुककोश आधारलेले असून वाहक

स्तंभात (रंभात) पर्णविवरे नसतात. विद्यमान वंश (एक्विसीटम) एकच असून त्याचा अंतर्भाव बंधकतृण कुलात (एक्विसीटेसी) व बंधकतृण गणात (एक्विसीटेलीझ) केला असून त्याशिवाय हेनिएलीझ आणि स्फेनोफायलेलीझ हे प्राचीन गण बंधकतृण वर्गात समाविष्ट आहेत. एक्विसीटमच्या प्रजोत्पादक अवयवास शंकू म्हणतात व त्यामध्ये एका लहान अक्षावर छत्राकृती बीजुककोशधर असतात; त्या छत्राखाली बीजुककोश उभे टांगलेले असून त्यात सारखी दिसणारी बीजुके असतात; रुजल्यावर दोन स्वतंत्र (एकलिंगी) गंतुकधारी बनतात. पहा Pteridophyta.

equitant अध्यारूढ

कळीमध्ये पानांच्या मांडणीचा एक प्रकार; कळीमध्ये प्रत्येक पात्याचे दोन्ही अर्ध एकमेकाजवळ बिजागरीप्रमाणे (संमीलित) असून एकात दुसरे पान याप्रमाणे बाहेरून आत क्रम असतो. उदा. बेलमकँदा, ग्लॅडिओलस, इ. पहा phyllotaxis.

—, semi- अर्ध अध्यारूढ; अर्धाध्यारूढ

कळीतील पानांच्या या मांडणीच्या प्रकारात संमीलित एका पानाचा एक अर्ध दुसऱ्या पानाच्या तशाच प्रकारच्या एका अर्धावर याप्रमाणे अनेक पानांचा क्रम असतो.

erect (१) उन्नत; (२) ऊर्ध्वमुख

(१) सरळ उभे; भरपूर काठिण्यासुळे (काष्ठामुळे) ताठ उभे राहणारे (खोड); उदा. जांभूळ, आंबा; किंवा घनकोशिकांमुळे उभे राहणारे (पान); उदा. बेलमकँदा, कांदा; पांढरा माका (*Eclipta erecta* L.); झेंडू (*Tagetes erecta* L.) इ.

(२) बीजकरंध्र वर असलेले सरळ (बीजक); उदा. पॉलिगोनम्.

ergot अर्गट

कवक रोगामुळे गवताच्या (उदा. बाजरी) किंजपुटाचे ऐवजी तेथे वाढलेला (कवकतंतूचा बनलेला) काळा शिंगासारखा अवयव (जालाश्म); पहा sclerotium.

ergotine अर्गटिन

अर्गटातील विषारी व औषधी द्रव्य.

Ericaceae संतानक कुल; एरिकेसी

संतानक, गंधपुरा, अँड्रोमेडा, एरिका, कॅल्ना, काऊबेरी इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे मोठे कुल; याचा अंतर्भाव संतानक गणात (एरिकेलीझ) करतात. प्रमुख लक्षणे : मरुवासी लक्षणे असलेली झुडपे; बहुधा अवकिंज व जुळलेल्या पाकळ्यांची द्विलिंगी ४–५ भागी फुले; केसरदले ८-१०, बाहेरचे मंडल पाकळ्यासमोर; २-१२ किंजदलांचा अनेक कप्प्यांचा बहुधा ऊर्ध्वस्थ किंजपुट; फळ विविध; परागकोशातील परागांच्या चौकड्या छिद्रावाटे बाहेर पडतात; बिया अनेक.

Eriocaulaceae (Eriocauleae) एरिओकॉलेसी

एरिओकॉलॉन, पीपॅलँथस इत्यादी लॅटिन नावाच्या वंशांतील एकदलिकित वनस्पतींचे कुल. एंग्लर व प्रँटल यांनी फॅरिनोजी गणात व हचिन्सननी एरिओकॉलेलीझ या गणात अंतर्भूत केले आहे. बेंथम व हूकर यांनी ग्लुमेसी श्रेणीतील एरिओकॉली या नावाने हे कुल वर्णिले आहे. प्रमुख लक्षणे : गवतासारख्या दिसणाऱ्या बहुवर्षायू ओषधी; सूर्यफूल कुलातील स्तबक प्रकारच्या फुलोऱ्यात एकलिंगी, फार लहान, २–३ भागी, नियमित व एकसमात्र फुले; ऊर्ध्वस्थ किंजपुटात २–३ कप्पे व प्रत्येक कप्प्यात एक बीजक; फळात (बोंडात) सपुष्क बिया; पहा Gramineae.

esculent खाद्य

खाण्यास उपयुक्त (योग्य); उदा. *Hibiscus esculentus* L. भेंडी.

essential आवश्यक

अत्यंत जरूरीचे; उदा. फुलांमध्ये केसरदले व किंजदले प्रजोत्पादनार्थ आवश्यक असून त्यांचेशिवाय फुलाचे कार्य होत नाही. सापेक्षतः संवर्त व पुष्पमुकुट ही पुष्पदलांची मंडले साहाय्यक होत.

— oil (ethereal oil) बाष्पनशील तेल

हवेत उडून जाणारे तेल; उदा. लिंबाच्या किंवा कढिलिंबाच्या पानातील तेल.

estipulate अनुपपर्ण

पहा exstipulate.

etaerio (aggregate fruit) संघफल; घोसफळ

एकाच फुलातील सुट्या किंजदलापासून प्रत्येकी एक या प्रमाणे बनलेल्या साध्या फळांचा झुबका; उदा. मोरवेल, सोनचाफा; हिरवा चाफा; रुई, कुडा, अनंतमूळ, सदाफुली इत्यादींत फक्त दोन फळांच्या जोड्या असतात.

etiolated तमोविकृत

प्रकाशाभावी पिवळटपणा व इतर दोष (लांब कांडी, खवल्यासारखी पाने, नाजुकपणा, इ.) आलेली (वनस्पती).

etiolation तमोविकृति
वर उल्लेखिलेला रोग (असण्याचा प्रकार).

Eubasidii सत्यगदाकवक उपवर्ग; युबेसिडी
गदाकवकातील एक गट; अर्धगदाकवक हा दुसरा; पहा Hemibasidii; Basidiomycetes.

Eugenics सुप्रजाजननशास्त्र; सुजननविज्ञान
नवीन संतती (भावी पिढी) आनुवंशिक दृष्ट्या चांगली निपजण्यासंबंधीची ज्ञानशाखा.

Eumycetae (Eumycophyta) सत्यकवक विभाग; युमायसेटी
कवक (अळंबे) वनस्पतींतील या गटात चार वर्गांचा (शैवल्कवक, धानीकवक, गदाकवक आणि अपूर्ण कवक) समावेश करतात; काही शास्त्रज्ञ श्लेष्मकवक (मिक्सोमायसेटी) कवकांतच अंतर्भूत करतात; तथापि त्यांना अलग करून हल्ली सत्यकवकांचा दर्जा (मिक्सोथॅलोफायटा, मिक्सोफायटा, मायसेटोझोआ) दिला जातो; कायक वनस्पतींचा स्वतंत्र विभाग मानल्यास (अनेक शास्त्रज्ञांत याबद्दल मतभेद आहेत) शैवले व कवक हे दोन उपविभाग (यात शैवाक जमेस धरल्यास तीन उपविभाग) होतात; परंतु तसे न मानल्यास श्लेष्मकवक, सत्यकवक (युमायकोफायटा) हे विभाग मानणे योग्य ठरते; पहा Thallophyta; Mycetozoa; Ascomycetes, Basidiomycetes; Fungi.

Euphorbiaceae एरंड कुल; यूफोर्बिएसी
पॅरा व सीरा रबर, एरंड, शेर, टॅपिओका, आवळा, पानचेटी इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल; एंग्लर व प्रँटल यांच्या आणि बेसींच्या पद्धतींत याचा अंतर्भाव भांड गणात (जिरॅनिएलीझ), परंतु हचिन्सन यांनी एरंड गणात (यूफोर्बिएलीझ) केला आहे. प्रमुख लक्षणे : ओषधी, क्षुपे व क्वचित वृक्ष; दुधी चीक बहुधा आढळतो. बहुधा साधी एकाआड एक पाने; कधी चषकरूप फुलोरा; सच्छद, लहान, एकलिंगी फुले; कधी पाकळ्या नसतात; केसरदले अनियमित (संख्या); किंजदले तीन, किंजपुट एक व ऊर्ध्वस्थ; तीन एकबीजी कप्पे; बोंड फळात पुष्कयुक्त बीजे; क्रोटन, ॲकॅलिफा, पानचेटी बागेत लावतात.

Eusporangiatae स्थूलबीजुककोशी उपवर्ग; युस्पोरँजिएटी
जाड आवरणाचे व प्रत्येकी अनेक कोशिकापासून बनलेले बीजुककोश असलेला नेचे गट; पहा Filicinae.

eusporangiate स्थूलबीजुककोशिक; युस्पोरँजिएट
वर वर्णन केलेल्या प्रकारचा (नेचा); पहा Ophioglossales, Marattiales.

eustele वृन्दरंभ
अनेक स्वतंत्र वाहक वृन्दाभोवती एक अंतस्त्वचेचा थर असून मध्ये भेंड असलेला रंभ; उदा. सूर्यफूल; अनेक द्विदलिकित खोडे व मुळे यात सामान्यपणे आढळणारा रंभ; पहा stele.

evaporation बाष्पीभवन; बाष्पीकरण
पाण्याची वाफ बनून वातावरणात मिसळून जाणे; तसाच दुसरा एखादा द्रव पदार्थ (उदा. अल्कोहॉल) सामान्य तापमानात उडून जाणे.

evaporimeter बाष्पीभवनमापक
वनस्पतींतून सोडल्या जाणाऱ्या बाष्परूप पाण्याचे तौलनिक मोजमाप करण्याचे उपकरण; पहा atmometer.

evergreen १) सदापर्णी; २) सदाहरित; ३) चिरहरित
(१), (२) झाडावरील सर्वच पाने एकावेळी गळून न पडल्याने सदैव हिरवे दिसणारे [झाड किंवा वन]; (२), (३) दीर्घकाल हिरवी राहणारी [पाने].

evolution उत्क्रांति; क्रमविकास
सामान्यतः क्रमाने हळूहळू बदल किंवा विकास होण्याची प्रक्रिया. प्राणी व वनस्पती यांच्या अनेक पिढ्यांत ही चालू असणे शक्य असून त्यामध्ये बदल, प्रगति व वाढ अभिप्रेत आहे; या प्रक्रियेत सर्वांगीण बदल व प्रगति असतेच असे नाही; अंशतः किंवा पूर्णतः परागति होत असल्याची (झाल्याची) उदाहरणे अनेक आहेत. पृथ्वीच्या स्वरूपातील बदल अथवा पृथ्वीवर झालेल्या क्रमवार घटना यांचाही या सामान्य संज्ञेत समावेश करतात.

—, organic जैव उत्क्रांति अगर जैव क्रमविकास
हल्ली अस्तित्वात असलेले सर्व जीव (प्राणी व वनस्पती) पूर्वी (पृथ्वीवर जीवनास आवश्यक ती परिस्थिती उपलब्ध झाल्यावर) अत्यंत साध्या, सूक्ष्म, प्रारंभिक जीवद्रव्याच्या अवस्थेत असून कालांतराने परिस्थितिसापेक्ष अनेक बदल होत जाऊन ते सध्याच्या विविध जटिल स्वरूपात आले आहेत असा निश्चित, सप्रमाण व सर्वमान्य सिद्धांत. हा बदल घडवून आणण्यात जीवांतील सजीवद्रव्य, त्याची संवेदनाक्षमता व परिस्थितिसापेक्ष प्रतिक्रिया जबाबदार आहेत; बदल होण्याची

(प्रभेदनाची) प्रक्रिया थांबलेली नसून सतत चालू राहणारी आहे.

ex बाह्य; अ-; -हीन; बहि
अभावदर्शक अथवा बाहेरील या अर्थी उपसर्ग; संज्ञांमध्ये उपसर्ग किंवा प्रत्यय असा उपयोग केला आहे.

exalbuminous (non-endospermic) अपुष्क; पुष्कहीन
बीजातील गर्भाभोवतीचा विशेष अन्नसाठा नसण्याची स्थिती. उदा. वाटाणा, हरभरा, चिंच इत्यादींची बीजे.

exaltatus (raised high) उच्च
उंच; भव्य. उदा. इतर नेचांच्या मानाने भव्य असा हंसराज नेचा (*Nephrolepis exaltata* Schott). याला मराठीत 'आपर्णांग नेचा' असेही नाव आढळते.

exarch बहिर्वर्धी
बहुतेक सर्व मुळांमध्ये आढळणारी अपमध्य प्रकाष्ठ-निर्मिती; येथे आद्यप्रकाष्ठ बाहेर व उत्तरप्रकाष्ठ आत असण्याचे कारण केंद्राकडून परिघाकडे वाढ होत असते. पहा endarch.

excentric (१) उत्केंद्र; (२) विमध्य
(१) केंद्रापासून दूर. केंद्राभोवती नियमितपणे न बनलेले, उदा. बटाटा, कर्दळ, आरारूट, यातील तौकीर कणात कणबिंदू कणाच्या केंद्रापासून दूर असून त्याभोवतीचे थर सारख्या रुंदीचे (प्रमाणात) नसतात; याउलट काही तौकीरकणात कणबिंदू व केंद्र अलग नसतात व थरांची जाडी प्रमाणबद्ध असते.

(२) खऱ्या केंद्राभोवती वलयांमध्ये प्रमाणबद्धतेचा अभाव; उदा. झाडाला सतत एकाच दिशेकडून जोराने वारा लागत असल्याने खोडाच्या संरचनेत काष्ठवलयांची जाडी वाऱ्याच्या दिशेप्रमाणे केंद्राभोवती सारखी नसते; संरक्षित बाजूस ती अधिक असते, कारण तिकडे वाढ चांगली होते; केंद्रातून काढलेल्या त्रिज्यांची लांबी सारखी नसते.

excitability उद्दीपनक्षमता; उत्तेजनक्षमता
उत्तेजकाला (चेतकाला) प्रतिसाद देण्याचे सामर्थ्य (क्षमता).

excretion उत्सर्ग; उत्सर्जन
टाकाऊ (निरुपयोगी) पदार्थ बाहेर (कोशिकेबाहेर) टाकण्याची प्रक्रिया; कधी कधी असे पदार्थ कोशिकेत साठूनही राहतात (उदा. उडणारी तेले, काही स्फटिक) किंवा शरीरातील लहान मोठ्या पोकळ्यात साचतात; उदा. राळ, टॅनीन, चीक, इ. पहा secretion.

excretory product उत्सर्जित पदार्थ
चयापचयाच्या क्षेत्राबाहेर टाकलेला पदार्थ.

excretory system उत्सर्जन तंत्र
उत्सर्जनात उपयुक्त अशी संरचना व कार्यक्षम अवयव, उपांगे, इ. उदा. सोलून जाणारी साल, तिचे ढलपे, आपोआप गळून पडणारी पाने, जुने मध्यकाष्ठ यांमध्ये असे पदार्थ आढळतात.

excurrent १) पत्रातीत; २) असीमिताक्ष
(१) पानाच्या पात्याच्या बाहेर गेलेली [उदा. शीर];
(२) फांद्या नसून सतत वाढत सरळ गेलेले खोड असलेली [वनस्पती; उदा. पिसिया, ॲबीस; इ.]

exendospermous अपुष्क
पहा exalbuminous.

exergonic process ऊर्जादायी प्रक्रिया
ऊर्जेचे उत्पादन घडून येते असा रासायनिक बदल करविणारी घटना; उदा. श्वसन.

exerted (protruding) बहिरागत
पुष्पमुकुटाच्या बाहेर स्पष्टपणे दिसत असलेले (डोकावणारे); उदा. वनजाई, संकेश्वर, पेरू व जांभूळ यांची केसरदले.

exfoliation अपपर्णन
सपाट तुकडे किंवा खवले या स्वरूपात सोलून जाण्याचा प्रकार; उदा. पेरू, अर्जुन, इ. वनस्पतींची साल.

exine (extine) अधिलेप
बाह्यावरण (परागकणांचे); यातील विविधता (काटे, रंध्रे, रेषा, आकार) लक्षात घेऊन त्यांचे प्रकार अथवा जनक वनस्पती ओळखणे शक्य असते.

exocarp (epicarp) बाह्यकवच
फलावरणाचा सर्वात बाहेरचा पदर.

exodermis बहिस्त्वचा
मुळाच्या अपित्वचे खालचा एककोशिक जाडीचा थर. मूलत्वचेच्या जून भागाखालील ह्या थरातील कोशिकावरण उपत्वचायुक्त (क्यूटिकल) अथवा स्यूबरिनयुक्त असते; उदा. मका; पहा epiblema.

exogenous बहिर्भव; बहिर्जात
बाहेरील कोशिकांच्या थरातून उगम पावणारे; पाने, उपांगे, शाखा, इ.

exoscopic बाह्याग्र; बहिरग्र
अंदुककलशाच्या मानेकडे (ग्रीवेकडे) स्वतःचा वरचा भाग (अग्रध्रुव) असलेला (गर्भ); उदा. शेवाळी.

exosmosis बहिस्तर्षण
आतील पातळ विद्रवाचा बाहेरील अधिक दाट विद्रवाकडे पार्श्व पडद्यातून प्रवेश (विसरण); पहा diffusion.

exospore बहिर्बीजुक
बीजुककोशाबाहेर (विबीजुकाप्रमाणे) बनलेले बीजुक; उदा. धानीबीजुक; पहा conidium.

exosporium बीजुकबाह्य पटल
बीजुकाचे बाह्याच्छादन; विबीजुकाचे बाहेरचे आवरण; उदा. हिरवी बुरशी.

exotic विदेशी; आयात
बाहेरील देशातून आलेली (वनस्पती); उदा. कुंती, कामिनी (*Murraya exotica* L.); पहा alien.

exploration समन्वेषण
लहान व मोठ्या प्रदेशातील वनस्पतींचा परिस्थिति-विज्ञानाच्या दृष्टीने केलेला पूर्ण अभ्यास.

explosive mechanism स्फोटक योजना
फळ तडकून बी बाहेर फेकले जाण्याची यंत्रणा; उदा. तेरडा, आबई, अंबुशी.

exposed उद्भासित
वारा, पर्जन्य व सूर्यप्रकाश इत्यादींचा परिणाम होण्यास उघडा पडलेला (संरक्षित नसलेला, एखादा प्रदेश किंवा व्यक्ती).

exposure उद्भासन
वर वर्णिल्याप्रमाणे उघडे पडलेले असणे.

expulsive fruit निष्कासयी फल
आतील बीज जोराने बाहेर ढकलणारे फळ; उदा. काटेरी इंद्रायणीचे फळ टोकास फुटून आतील मगज अनेक बीजांसह एकदम बाहेर फेकला जातो.

exsiccate शुष्क करणे
वनस्पतींचे नमुने अवयवांसह कायम टिकून राहावे म्हणून सुकविण्याची प्रक्रिया (exsiccation) करणे.

exstipulate (estipulate) अनुपपर्ण; उपपर्णहीन
पानाच्या तळाशी लहान उपांग नसलेली (पाने); पहा stipule; stipulate.

extensibility तन्यता; विस्तरणीयता; वर्धनक्षमता
ताणले जाण्याचे सामर्थ्य; वाढण्याची क्षमता. उदा. प्रतान (ताणा); देठ, इ.

exterior (external) बाह्य
फुलाच्या बाबतीत पुरस्थ; बाहेरचे; पहा anterior.

extinct लुप्त; विलुप्त; निर्वंश
पूर्वी असलेली परंतु हल्ली नाहीशी झालेली (वनस्पती अथवा प्राणी); उदा. बीजी नेचे.

extra- बाह्य
बाहेरचा या अर्थी उपसर्ग; मराठीत उपसर्ग किंवा प्रत्यय.

— axillary कक्षाबाह्य
पानाच्या बगलेबाहेर असलेले; उदा. कळ्या, ताणे इ.

— cellular कोशिकाबाह्य
कोशिकाबाहेरचे; उदा. कोशिकेबाहेर आलेल्या पाचक द्रव्याने कीटकाचे केलेले रूपांतर.

— fascicular वृन्दबाह्य
वाहक संचाबाहेर असलेला ऊतककर; पहा vascular bundle; cambium.

— floral पुष्पबाह्य
फुलाखेरीज इतरत्र आढळणारा; उदा. एरंडाच्या पानाच्या काही भागांवर आढळणारा मधुप्रपिंड.

— stelar रंभबाह्य
अंतस्त्वचेच्या बाहेरचे; पहा stele.

— xylar बाह्यकाष्ठी; प्रकाष्ठबाह्य
प्रकाष्ठाबाहेरचे.

extrorse बहिर्मुख
बाहेरच्या बाजूस तोंड असणारे; उदा. कळलावी वनस्पतीच्या फुलातील परागकोश बाहेरच्या बाजूस तडकतात; पहा introrse.

exudation निर्यास
शरीरातून काही द्रवपदार्थ बाहेर टाकण्याची प्रक्रिया; उदा. जखम झाल्यावर बाहेर चीक गळणे; विशिष्ट हवामानात निसर्गतः पानांतून पाण्याचे थेंब गळणे; उदा. कॅलॅडियम; अंजनवेल, इ.

eye १) नेत्र; २) कलिका; ३) बिंदू
(१) डोळा; (२) कलमावरील डोळा [कळी] किंवा भूमिगत खोडावरची कळी; (३) फुलातील ठळकपणे दिसणारा ठिपका; उदा. गुलखेरा; भेंडी इ.

— piece नेत्रभिंग
सूक्ष्मदर्शक यंत्रातून वस्तू पहाण्याकरिता वापरलेले डोळ्याजवळचे दर्शकाचे भिंग; याशिवाय वस्तूजवळचे भिंग असतेच; पहा objective.

— spot (stigma) नेत्रबिंदुक
कोशिकेतील प्रकाशज्ञान देणारा रंगीत (पिंगल, लाल) ठिपका; उदा. काही चरगंतुके, चर-शैवले (उदा. क्लॅमिडोमोनॅस, व्हॉल्व्हॉक्स, युग्लीना, इ.); भिंग, रंगीत चषक व प्रकाशसंवेदी पदार्थ असे तीन भाग या कोशिकांगकात कधीकधी आढळतात.

F

face १) पृष्ठ; २) मुख
(१) पानाची खोडाकडील किंवा प्रकाशाकडील बाजू.
(२) परागकोशाची तडकणारी बाजू.

facies (societies) (१) संहति; समाज;
„ (२) स्वरूप
(१) पादपसंगतीतील जातींच्या संख्येत विलक्षण फरक दर्शविणारे लहानमोठे समुदाय; पहा association, society.
(२) वनस्पतीचे सामान्य रूप (आकार).

factor कारक; घटक
आनुवंशिक गुण किंवा लक्षणे यांना कारणीभूत मानलेले रंगसूत्रातील सूक्ष्म कण; वनस्पतींच्या परिस्थितिविषयक चर्चेत समाविष्ट असलेली प्रत्येक बाब; उदा. जैव घटक; हवामानासंबंधी घटक; इ.

facultative प्रासंगिक; प्रसंगोपात्त
परिस्थिति (प्रसंगा)नुरूप वर्तन करणारे; उदा. काही जंतू, कवक इत्यादी गरजेनुसार जीवोपजीवी किंवा शवोपजीवी.

— anaerobe प्रासंगिक अनानिल
हवेशिवाय जगणे आवश्यक असल्यास तसे करणारा (सूक्ष्मजंतू, सूक्ष्मजीव इ.).

— parasite प्रासंगिक जीवोपजीवी
शवोपजीवी परंतु प्रसंगोपात्त सजीवावर जगणारे; उदा. फायटोप्थोरा बुरशी (कवक).

— saprophyte प्रासंगिक शवोपजीवी
प्रथम जीवोपजीवी व नंतर शवोपजीवी; उदा. पिथियम बुरशी (कवक).

— symbiont प्रासंगिक सहजीवी
स्वतंत्र पण प्रसंगोपात्त दुसऱ्या वनस्पतीबरोबर एकत्र जीवन चालविणारी वनस्पती; उदा. काही शेवाळी, नेचे इ.

Fagaceae बंज (बान) कुल; ओक कुल; फॅगेसी
ओक (बान), बीच, चेस्टनट इत्यादी द्विदलिकित फुलझाडांचे लहान कुल; क्युप्युलिफेरी असेही याला म्हणतात. प्रमुख लक्षणे : वृक्ष; साधी सोपपर्ण पाने; नतकणिश फुलोरा; वायुपरागित एकलिंगी फुले; ४–७ खवल्यासारखी परिदले; केसरदले संख्येने अनियमित; तीन, अधःस्थ व जुळलेली किंजदले; किंजपुटात तीन कप्पे; व प्रत्येकात दोन बीजके; छदांच्या पेल्याने वेढलेले कवची फळ (कपाली); पुष्कहीन बिया; भूर्ज कुलाशी (बेटयुलेसी) साम्य.

fairy ring भूछत्र-वर्तुळ
जमिनीवर वर्तुळाकार उगवलेली भूछत्रे; त्यांचा उगम जमिनीतील कुजकट पदार्थावर वर्तुळाकार बहुवर्षायू तंतूपासून होतो; रात्री जणू स्वर्गीय पऱ्या तेथे फेर धरून नाचल्या असाव्या अशा जुन्या गैरसमजुतीमुळे त्या अर्थाचे इंग्रजी नाव पडले असावे; पहा mushroom.

falcate दात्राकृति
कोयत्यासारखे; उदा. काही कवकातील (काणी) विबीजुके; फळे, उदा. मेढशिंगी (*Dolicandrone falcata* Seem.).

fall of leaves पानगळ
वर्षातून एकदा होणारी पानांची गळून पडण्याची प्रक्रिया; निष्पर्ण होणे.

false (pseudo) छद्मी; आभासी; खोटे
खऱ्याचा फक्त भास उत्पन्न करणारा अवयव.

— axis छद्मी अक्ष
अनेक उपाक्षांचा बनलेला, पण एक दिसणारा अक्ष.

— fruit छद्मफल; आभासी फल
भोंदू फळ; किंजपुटापासून न बनता इतर भागांपासून (देठ, पुष्पस्थली, पुष्पदले, इ.) बनलेले व सामान्यपणे फळ मानले गेलेले; उदा. काजू किंवा बिब्बा यांचे मांसल देठ. पहा pome.

— indusium छद्मी पुंजत्राण
काही नेचांतील पानांची कडा दुमडून बनलेले बीजुककोशपुंजावरचे संरक्षक आवरण; उदा. टेरिस वंश.

— parenchyma छद्मी मृदूतक
आधी स्वतंत्र असलेल्या कोशिका (किंवा तंतू) नंतर एकत्र येऊन त्यांचा ऊतकासारखा बनलेला समूह; उदा.

भूछत्राचा दांडा, छत्र; अर्गटचे जालाश्म, इ. पहा ergot, sclerotium.

family कुल

अनेक संबंधित वंशांचा गट; पहा genus, order;

fan-shaped (flabelliform) व्यजनाकृति

पंख्यासारख्या पसरट आकाराचे; उदा. ताडाचे (*Borassus flabelifer* L.) पान.

farinaceous (farinose) (१) भुरकट; (२) पिष्टमय

(१) पिठुळ आवरण असलेले; (२) स्टार्च किंवा तत्सम पदार्थ असलेले.

fascicle वृन्द

गट, संच, झुबका; उदा. अनेक फुलांचा किंवा वाहिन्यांचा गट.

fascicular वृन्दस्थ

गटामध्ये असलेला.

— cambium वृन्दस्थ ऊतककर

वाहिन्यांच्या गटातील नवीन घटक बनविणारे ऊतक; पहा tissue.

fasciculate leaves वृन्दपर्णे

एकत्र झुबक्यात असलेली अनेक पाने; उदा. पाइन, भुईचाफा, निशिगंध, कुमूर, नागदवणा, इ.

fastigate समृजु

परस्परांच्या फार जवळ वाढणाऱ्या उभ्या शाखा असलेला (वृक्ष).

fat मेद; वसा

स्निग्ध (तुपकट) किंवा चरबीयुक्त पदार्थ; चरबी.

father-plant पितृ-वनस्पति

संकर-प्रक्रियेत पराग (नर-गंतुके) देणारी वनस्पती.

fatty acid मेदी अम्ल; मेदाम्ल

स्निग्ध पदार्थांचा एक घटक; दुसरा घटक म्हणजे ग्लिसरीन.

— body मेदकण; मेदीकाय

चरबी इ. स्निग्ध पदार्थांचे कण.

fauna प्राणिजात

विशिष्ट प्रदेशातील सर्व प्राणी अथवा त्यांची संकलित नावांची यादी; पूर्ण माहितीचा ग्रंथ. पहा flora.

feather-veined (penninerved) पिच्छसिराल

पिसासारखी शिरांची मांडणी असलेले (पान); आंबा, रामफळ, इ.

feathery (plumose) पिच्छल

पिसासारखे; अनेक लांब केस असून प्रत्येकास बारीक लव असलेले; उदा. मका, मोरवेल यांची किंजले.

fecundation (fertilisation) फलन

अंदुक व रेतुक यांचा संयोग; स्त्री- व पुं- गंतुकांचे मीलन (एकरूप होणे).

feeder (१) पोषक; (२) पोषकावयव

(१) आश्रय वनस्पती; (२) अन्नपाण्याचा पुरवठा करणारा अवयव (साधन); उदा. सिलाजिनेलाच्या गर्भांकुराचा तळभाग (पद); नीटेसी.

feeding process अशनक्रिया

अन्नपाणी घेऊन ते आत्मसात करणे.

felted ऊर्णजालकित

बुरणुसासारखे केसांच्या गुंतवळ्याचे (नमनाचे) आवरण असलेले.

— tissue ऊर्णोतक

वर वर्णिल्याप्रमाणे ऊतक (कोशिकांचा समूह).

female मादी; स्त्री-

स्त्रीत्व दर्शविणारे विशेषण; आंतरराष्ट्रीय चिन्ह ♀

— cone स्त्री-शंकु

प्रकटबीज वनस्पतींत आढळणाऱ्या दोन प्रकारच्या शंकूंपैकी बीज निर्मिणाऱ्या अवयवांचा (शंकूसारखा) समूह (फुलोरा); पहा cone; उदा. चिल, देवदार, इ.

— flower स्त्री-पुष्प

फक्त किंजदले असणारे फूल; उदा. पपई, मका, भोपळा, इ.

— gametangium स्त्री-गंतुकाशय

स्त्रीलिंगी प्रजोत्पादक कोशिका (अंदुक) निर्मिणारा अवयव (एककोशिक किंवा अनेककोशिक); पहा oogonium, archegonium.

— gamete (egg, oosphere, ovum) स्त्री-गंतुक; अंदुक; अंडे

लैंगिक प्रजोत्पादनात आवश्यक अशी स्त्रीलिंगी कोशिका (गंतुक); यालाच "स्त्री युग्मक" म्हणतात.

— gametophyte (prothallus) स्त्री-गंतुकधारी

फक्त स्त्रीलिंगी प्रजोत्पादक कोशिका किंवा त्यांचे उत्पादन करणारे अवयव (अंदुककलश, अंदुकाशय, इ.) धारण करणारी पिढी.

— plant स्त्री-वनस्पती; मादी वनस्पती

फक्त स्त्री-पुष्पे अथवा स्त्रीलिंगी अवयव निर्माण करणारी

वनस्पती; उदा. फळ येणारे पपईचे झाड; कुंकुम वृक्ष; बीजधारक सायकस; इ.

feral वन्य

जंगली; रानटी; वनात आढळणारी किंवा लागवडीत नसलेली (वनस्पती).

ferment वितंचक; विरजण

पहा enzyme.

fermentation वितंचन

कार्बनी पदार्थांचे वितंचकाने (कार्बनी निदेशकाने) घडवून आणलेले रासायनिक रूपांतर (विघटन); उदा. दुधाचे दह्यात रूपांतर; लोणी खंवट होणे; साखरेचे रूपांतर मद्यार्कात होणे; मद्यार्कापासून ॲसेटिक अम्ल बनणे; सामान्य भाषेत आंबणे. अशा प्रक्रिया प्राणवायूचा उपयोग न करता किंवा करून घडून येतात.

— , alcoholic मद्योत्पादक वितंचन

मद्याचे उत्पादन (निर्मिती) होणारी रासायनिक विक्रिया; उदा. निरेपासून ताडी बनणे.

fern नेचा (वनस्पति)

पहा Filicinae; Filicales.

ferrobacteria लोहजंतु

लोखंडाच्या लवणात बदल घडवून आणणारे सूक्ष्मजंतू.

ferruginous (१) ताम्रवर्णी; गंजवर्णी; (२) लोही; लोहयुक्त; लोहमय

(१) गंजलेल्या लोखंडाच्या रंगाचे.

(२) लोखंड असलेले.

ferrugo तांबेरा

कवक वनस्पतींपैकी (गदाकवक) एका प्रकाराने आश्रय वनस्पतीवर आलेला तांबूस ठिपके पाडणारा जीवोपजीवी रोग (rust); उदा. गहू, जोंधळा, चमेली, कुसर, इ.

fertile (१) सुपिक (२) फलनक्षम; अवध्य

(१) चांगले पीक येईल अशी (जमीन); पिकाऊ.

(२) फळ (अपत्य, गर्भ) उत्पन्न करण्याचे सामर्थ्य असलेले; उदा. फूल, पराग, बीजक.

fertilisation फलन

नर– व स्त्री-प्रजोत्पादक कोशिकांची (घटकांची) एकरूप होण्याची प्रक्रिया; लैंगिक प्रजोत्पादनातील मौलिक प्रारंभीची प्रक्रिया.

—, cross परफलन

दोन भिन्न व्यक्तींच्या (एकाच जातीच्या) प्रजोत्पादक कोशिकांचा संयोग व रंदुकाची निर्मिती.

—, self आत्मफलन

एकाच उभयलिंगी व्यक्तीच्या दोन भिन्नलिंगी प्रजोत्पादक कोशिकांचे मीलन.

— tube फलन–नलिका

फलनात गंतुकांना मार्ग देणारा नळीसारखा भाग; उदा. काही शैवले, कवक इ.

fertilise (fertilize) (१) फलित करणे (होणे); (२) फलनक्षम करणे

(१) अंदुक व रेतुक यांचे मीलन होणे.

(२) जमिनीची सुपीकता वाढविणे; त्याकरिता खते घालणे.

fertility (१) जननक्षमता; (२) सुपिकता

(१) फलित होण्याची पात्रता; (२) जमिनीचा पिकाऊपणा.

fertilizer खत

जमिनीची सुपिकता वाढविणारे पदार्थ.

fetidus (foetid) दुर्गंधित; दुर्गंधी

वाईट वास येत असलेले; उदा. कृष्णकमळाची एक जाती (*Passiflora foetida* L.).

fibre सूत्र; धागा

वनस्पतींच्या अवयवांत बळकटी आणणारी जाड कोशिकावरणाची लांबट कोशिका.

पहा prosenchyma, sclerenchyma.

— crop धागा पीक

उपयुक्त धाग्यांच्या उत्पादनाकरिता केलेली लागवड. उदा. अंबाडी, घायपात, ताग, इ.

fibril सूत्रक

अतिसूक्ष्म धागा; कोशिकावरणात व प्राकलात हे धागे आढळतात.

fibrillose सूत्रकी

अनेक सूत्रकांनी बनलेले.

fibrous सूत्रमय; सूत्रल

धागेदार; अनेक धाग्यांचे बनलेले; उदा. वाहकवृंदात धागे आढळतात.

— covering सूत्राच्छादन; सूत्रावरण

सूत्रांचे आवरण; उदा. नारळ व सुपारी यासारख्या कित्येक फळात जाड धाग्यांचे मध्यकवच असते; या धाग्यांस काथ्या म्हणतात; पहा mesocarp.

— drupe सूत्रल अश्मगर्भी फळ

जाड सूत्रांचे मध्यकवच व कठीण अंतःकवच असलेले फळ; उदा. नारळ; सुपारी (पोफळी).

— root system सूत्रल मूलतंत्र; तंतुमूल संस्था
जाड दोऱ्याप्रमाणे अनेक आगंतुक मुळांचा झुबका; उदा. मका व कित्येक गवते.

— tissue सूत्रल ऊतक
जाड आवरणाच्या कोशिकांचा बनलेला समूह.

fibro-vascular bundle सूत्रल वाहक वृंद
अनेक कठीण लांबट कोशिका असलेला वाहक ऊतकांचा जुडगा; पहा vascular bundle.

fid (cleft) खंडित; भिन्न
अंशतः विभागलेले या अर्थाचा प्रत्यय.

fig-insect उदुंबर कीटक
उंबर, अंजीर, पिंपळ, वड, इ. यांच्या फळात आढळणारे व फुलोऱ्यात परागण घडवून आणणारे वराटक प्रकारचे कीटक (कैंबरे).

filament तंतु
बारीक दोऱ्यासारखा अवयव; अनेक कोशिकांची माळ; उदा. युलोथ्रिक्स, स्पायरोगायरा इ. शैवले किंवा अनेक कवक. पहा hypha.

— of stamen केसरतंतु
केसरदलाचा परागकोशधारी देठासारखा अवयव.

filamentous तंतुमय; तंतुयुक्त
तंतूंचे बनलेले; शैवाळीतील गंतुकधारीची आरंभीची अवस्था; शैवलांचे किंवा कवकांचे शरीर.

filar सूत्राभ
लांबट व पातळ (केस; उपांग, इ.).

filial पैतृक; संतानक
संततिविषयक.

— generation संतानीय पिढी
संकरापासून प्रसवलेली पिढी; संकरज पिढी.

— regression संतानीय परागति
एखाद्या लोकसमुदायामध्ये, सरासरीने पाहता, एखाद्या आनुवंशिक लक्षणांबाबत, मुले सामान्य पातळीहून आईबापापेक्षा कमी ढळतात; म्हणजेच मुले शक्य तो सर्व सामान्यतेच्या जवळपास राहतात. उदा. उंच आईबापांची मुले (सरासरीने) त्यांच्यापेक्षा कमी उंच (सामान्य उंचीजवळ) असतात; उंचीत प्रगतीपेक्षा परागती आढळते; खुजेपणाच्या बाबतीतही हाच प्रकार असतो. तेथे मुले कमी खुजी असतात. यामुळे लोकसमुदायातील सामान्यपातळी राखली जाते; याला अपवाद उत्परिवर्तनाचा; पहा mutation.

Filicales नेचे गण; फिलिकेलीझ
नेचे वर्गातील एकमेव गण. काही नेचाभ पादपातील एक वर्ग मानतात; एंग्लर यांनी याचे दोन गट (स्थलनेचे व जलनेचे) केले होते. लक्षणे : पहा Filicinae.

Filicinae नेचे वर्ग; फिलिसीनी
नेचाभ पादप (टेरिडोफायटा; वाहिनीवंत अबीजी वनस्पती) या विभागातील एक वर्ग; काही शास्त्रज्ञांनी यात दोन उपवर्ग (स्थूलबीजुककोशी व तनुबीजुककोशी) केले असून त्यापैकी एकात समबीजुक सत्यनेचे (फिलिसीज) व असमबीजुक जलनेचे असे दोन गण अंतर्भूत केलेले आढळतात; फिलिकेलीझ (नेचे गण) व जलनेचे असेही दोन गण मानतात, तर काही शास्त्रज्ञांनी जलनेचांना नेचे गणातच समाविष्ट केले आहे. वर्गीकरण विवाद्य (विविध) आहे. नेचे वर्गाची प्रमुख लक्षणे : बीजुकधारी पिढीला मूळ, खोड व मोठी पाने एकाआड एक असतात. वाहक ऊतकांच्या चितीय संरचनेत पर्णविवरे असतात. बीजुककोश पानांच्या अक्षविमुख पृष्ठावर (मागील बाजूस) किंवा किनारीवर असतात. मुळे क्वचितच नसतात. या वर्गाचा उगम नग्नपादपवर्ग (सायलोफायटीनी) या प्राचीन वर्गापासून झाला असावा असे मानतात. कदाचित या दोन्हीचा उगम सारख्याच पूर्वजापासून झाला असावा. नेचे वर्गाचे तीन उपवर्ग हल्ली बहुतेक शास्त्रज्ञ मानतातः

(१) अश्मीभूत प्रारंभिक नेचे (प्रायमोफिलिसीज).

(२) स्थूलबीजुककोशी (युस्पोरॅंजिएटी) : अपूर्ण विकसित; काही अश्मीभूत व काही विद्यमान नेचे.

(३) तनुबीजुककोशी (लेप्टोस्पोरॅंजिएटी) : पूर्ण विकसित, परंतु काही प्राचीन व काही विद्यमान नेचे; उदा. हंसराज, रातकोंबडा, राजहंस, वृक्षीनेचे इ. पहा Eusporangiate; Leptorporangiate; Psilophytineae.

filiform तंतुसम
सुतासारखे बारीक; तंतूप्रमाणे बारीक व लांबट; उदा. अमरवेलीचे खोड (*Cassytha filiformis* L.).

fimbriate (fringed) कंकतिकाकृति
फणीसारखे दातेरी; झालरीसारखे; उदा. पिंक (डायांथस) च्या पाकळ्या; माकडशिंगाच्या (*Caralluma fimbriata* Wall.) फुलाच्या पाकळ्या.

fimicolous शमलवर्धी
खताच्या ढिगावर वाढणारी (वनस्पती).

fissile विखंडी; विखंडनशील
चिरलेले; चिंबलेला किंवा ती क्षमता असलेला (अवयव).

fissiparous विखंडकारी
चिंबणारा किंवा चिरत जाणारा.

fission द्विभंजन; भंजन
सहज दोन अथवा अधिक संपूर्ण भाग होणे (भंगणे). उदा. सूक्ष्मजंतूच्या कोशिका; नील-हरित शैवले. यामध्ये प्रकलाची तपशीलवार विभागणी नसते.

fissured स्फाटित; भेगाळ
बाहेरून भेगा (चिरा) पडलेली (मोठ्या झाडाची साल); उदा. चिंच, बाभूळ, शिरीष इ. उन्हाळ्यात सुकल्यामुळे तडकून भेगा पडलेली जमीन.

fistular नलिकासम
नळीसारखे लांब व पोकळ; उदा. कांद्याचे पान व फुलोऱ्याचा दांडा; बाहव्याची (*Cassia fistula* L.) शेंग प्रथम पोकळ परंतु नंतर त्यात अनेक आडवे पडदे बनतात.

fixation १) अवबंधन; रोपण; २) स्थिरीकरण
(१) कुंडीत अथवा जमिनीत वनस्पती बसविणे.
(२) सूक्ष्मदर्शकाखाली निरीक्षण करण्याकरिता वनस्पती अथवा त्यांचे पातळ काप, प्राणी किंवा त्यांचे सूक्ष्म भाग रासायनिक प्रक्रियेने कायम करणे.

— of carbon dioxide कार्बन सात्मीकरण; कार्बन स्थिरीकरण
कार्बन डायॉक्साईड वायू शरीरात घेऊन व त्यावर रासायनिक प्रक्रिया करून त्याचे रूपांतर सेल्युलोज, व शर्करा यासारख्या पदार्थांत करण्याची प्रक्रिया; पहा carbon-assimilation.

— of nitrogen नायट्रोजन स्थिरीकरण
हवेतून किंवा पावसातून प्रत्यक्षपणे किंवा अप्रत्यक्षपणे जमिनीत पोचलेला अथवा जमिनीत असलेला नायट्रेट-रूप पदार्थ शोषून त्याचे रूपांतर नायट्रोजनयुक्त पदार्थांत करण्याची प्रक्रिया; पहा nitrogen-fixation.

fixative स्थिरकारी
स्थिर करणारा पदार्थ.

fixity (immutability) अपरिवर्त्यता
पिढ्यानुपिढ्या सजीवांत काहीही बदल न होता ते आरंभापासून होते तसेच राहिले आहेत अशी जुनी समजूत; क्रमविकासाची उपपत्ती याउलट आहे. पहा organic evolution.

flabellate (flabelliform) व्यजनाकृति; पंख्यासारखे
पहा fan-shaped.

flaccid (limp, floppy) शिथिल; सैल
कोशिकेतील पाणी कमी झाल्यावर तिला येणारी अवस्था.

flaccidity शैथिल्य
शिथिलता; म्लानता; उदा. कोमेजलेल्या (पाणी कमी झालेल्या) पानांची स्थिती.

Flacourtiaceae अत्रुण कुल; फ्लॅकोर्टिएसी
तांबट, अत्रुण, अट्टाक व काकर इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल. बेंथॅम व हूकर यांनी याला सॅमिडेसी असे संबोधले असून एंग्लर व प्रँटल यांनी फ्लॅको-र्टिएसी नावानेच त्याचा उल्लेख व अंतर्भाव पराएटे-लीझ गणात केला आहे. हचिन्सन यांनी बिक्सेलीझ (केसरी गण) मध्ये समाविष्ट केले आहे. प्रमुख लक्षणे : वृक्ष व झुडपे; पाने चिवट, साधी, एकाआड एक, सोपपर्ण; नियमित चार किंवा अधिक भाग प्रत्येक पुष्पमंडलात असतात; पुष्पदले कधी सर्पिल; कधी पाकळ्यांचा अभाव; असल्यास सुट्या व अनेक; संदले २–१५ सुटी किंवा जुळलेली; केसरदले अनेक व कधी त्यांचे अनेक संघ; बहुधा ऊर्ध्वस्थ, २–१० किंजदलांच्या किंजपुटात तटलग्न बीजकाधानीवर अनेक बीजके; मृदुफळात किंवा बोंडात एक किंवा अनेक सपुष्क बिया व त्यावर कधी बीजोपांग.

flagellate प्रकेसलयुक्त (प्रकेसलवान); कशाभिकायुक्त
प्रकेसल असलेले.

flagelliform कशाभिकारूप; प्रकेसलाभ
प्रकेसलासारखे.

flagellum प्रकेसल; कशाभिका
कोशिकेच्या बाहेर आलेला, प्राकलाचा लांबट, केसला-पेक्षा मोठा व जटिल संरचनेचा धागा; यांची संख्या बहुधा एक किंवा दोन, क्वचित अधिक असून कोशिकेला ते गति प्राप्त करून देतात. सूक्ष्मजंतूंची केसले लहान व साधी असतात; चर-बीजुके, चर-गंतुके (नेचे) इत्यादींना प्रकेसले असतात. पहा cilium.

flask-shaped सुरईप्रमाणे; कलशाकृति
गोलसर बसका तळभाग व लांब मान असलेले प्रायोगिक काचपात्र; उदा. शेवाळी व नेच्यांतील अंदुककलश.

flavescence पीतता
पिवळेपणा.

flavescent पीत
पिवळट; वनस्पतींच्या अवयवांना येणारा नैसर्गिक फिकट पिवळा रंग.

flavous पिवळेजर्द

fleshy मांसल; रसाळ; मगजयुक्त
गर (मगज) असलेले; रसयुक्त (केस अथवा कोशिकांनी भरलेले); काही वनस्पतींच्या शरीराचा एखादाच भाग मांसल किंवा रसाळ असतो; उदा. निवडुंगाचे खोड, पान फुटीची पाने; तुतीच्या फळातील किंवा फणसातील परिदले; काजूचा देठ; सफरचंदाची पुष्पस्थली; नारळातील पुष्क (खोबरे); अननसाच्या फुलोऱ्यातील दांडा व फुलाचे भाग; संत्री व मुसुंबातील पातळ अंतःकवचातील केस; विलायती चिंचेतील बीजोपांग.

flexible नम्य; लवचिक
दाबामुळे वाकून (न मोडता) पुनः पूर्ववत होणारे. उदा. लव्हाळ्याचा दांडा; कित्येक पानांचे देठ; अनेक खोडे, ताणे इ.

flexibility नम्यता
वर वर्णन केलेला गुण.

flexuous (flexuose) वाकडातिकडा; नागमोडी

float तरंड
तरंगणारा किंवा तरंगण्यास मदत करणारा अवयव; उदा. फ्यूकस शैवलाची एक जाती; सरगॅसम शैवल; पाण्यातील हायसिंथ अथवा शिंगाडा यांचे देठ. फळातील काथ्यामुळे नारळ (शहाळा) तरंगतो.

floating प्लवमान; प्लव; प्लवन
तरंगणारे.

floating mechanism तरंडयोजना; प्लवनयोजना
वर वर्णिल्यासारखी व इतर काही तशी तरंगण्याची साधने; बहुधा अशा साधनांत हवायुक्त पोकळी असते; उदा. कमळाच्या बिया, उंडीची फळे; नारळातील काथ्याचे आवरण.

floccose ऊर्णी; तूलीय; तूलाच्छादित
लोकरीसारख्या दिसणाऱ्या नरम केसांनी आच्छादलेला (अवयव).

flocculent उर्णाभ
लोकरीसारखे दिसणारे व सहज निघून जाणारे (केस).

flora पादपजात
(१) देशातील किंवा प्रदेशातील सर्व वनस्पती;

(२) विशिष्ट स्थानातील वनस्पतींच्या वर्णनाचा ग्रंथ; यामध्ये वनस्पती ओळखून काढण्याकरिता विशिष्ट योजनाही असते. उदा. Flora of India म्हणजे भारतातील पादपजात.

floral पुष्पीय; पुष्प-
फुलांचा; फुलासंबंधी; फुलांतील.

— axis पुष्पाक्ष
फुलाचा किंवा फुलातील अवयवांचा दांडा (अक्ष).

— bud कलिका; कळी
फुलातील सर्वच अविकसित भागांचा प्ररोह (एकत्रित समूह).

— diagram पुष्पचित्र
फुलातील सर्व भाग, त्यांचे परस्परांशी व खोडाशी संबंध दर्शविणारी छेदासारखी आकृती.

— envelops परिदले
फुलातील संदले, प्रदले अथवा तत्सम आवरक पुष्पदले.

— formula पुष्पसूत्र
फुलातील सर्व संरचना पूर्णपणे संक्षिप्त रीतीने व्यक्त करण्याकरिता आंतरराष्ट्रीय खुणा, चिन्हे व आकडे इत्यादींचा उपयोग करून ते सूत्रमय पद्धतीने मांडण्याचा प्रकारः—

उदा. १) कर्कटी कुलातील सर्वसाधारण पुष्पसूत्र —
नर-फूल : ⊕ ♂ के (३–५) सी (३–५) ए ३;
स्त्री-फूल : ⊕ ♀ के(३–५)सी(३–५)जी (१–३);

२) चामर कुलाचे पुष्पसूत्र–
⊕ ⚥ के ५–० सी ५ ए ५ जी (२)

३) मोहरी कुलाचे पुष्पसूत्र–
⊕ ⚥ के २ + २ सी ४ ए २ + ४ जी (२)

स्पष्टीकरण : (१) येथे नियमित नरफुलात संदले जुळलेली तसेच प्रदलेही जुळलेली ३–५ व केसरदले ३ असतात; स्त्रीफुलात इतर भाग तसेच असून केसरदलांऐवजी १–३ जुळलेली अधःस्थ किंजदले; (२) येथे द्विलिंगी नियमित फुलात सुटी पाच संदले, कधी नसल्यासारखीं; पुष्पमुकुटात सुट्या ५ पाकळ्या व ५ सुटी केसरदले आणि २ अधःस्थ जुळलेल्या किंजदलांचा किंजपुट असतो. (३) येथेही नियमित द्विलिंगी फुले असून संवर्तात २ संदलांची २ मंडले, ४ पाकळयांचा पुष्पमुकुट आणि केसरदलांची २ मंडले, एकात २ व दुसऱ्यात ४; ही सर्वच पुष्पदले सुटी; मात्र किंजपुट २ ऊर्ध्वस्थ किंजदले जुळून बनलेला असतो.

प्रदले व केसरदले यांचा संपर्क सी ⁀ ए ह्याप्रमाणे वरच्या

दोन्ही कमानी रेषेने (उदा. धोत्र्याचे फूल) आणि केसरदले व किंजदले यांची युती ए͡ जी याप्रमाणे दर्शवितात (उदा. रुई); अनेक पुष्पदलांकरिता ∞ ही खूण (उदा. पेरू; सिताफळ), अनियमित फुले असल्यास ·|· ही खूण (उदा. तुळस, वाटाणा) व नियमित फुलाकरिता ⊕ ही खूण वापरतात (धोत्रा, गुलाब). सुटी पुष्पदले कंसात न घालता व जुळलेली (अंशतः व पूर्णतः) पुष्पदले कंसात घालून दाखवितात. किंजमंडळ ऊर्ध्वस्थ असल्यास, जी पुढील आकड्याखाली आडवी रेषा व अधःस्थ असल्यास आकड्यावर आडवी रेषा लिहितात. देवनागरी ऐवजी रोमन लिपीतही (K, C, A, G) आद्याक्षरे वापरून पुष्पसूत्र लिहिता येईल. तसेच भारतीय देवनागरी आद्याक्षरे (सं, पु, के, किं) वापरून पुष्पसूत्र लिहिणे शक्य आहे.

— leaf पुष्पदल

फूल हा प्रजोत्पादक प्ररोह मानल्याने त्यातील अक्षावरची सर्व प्रकारची दले, पानांची रूपांतरे होत; उदा. संदले प्रदले, केसरदले व किंजदले; पुष्पाक्ष व पुष्पस्थली हे त्यातील खोडाचे (अक्षाचे) भाग; पहा flower; shoot.

— shoot पुष्पप्ररोह

प्रजोत्पादनाकरिता फुलात रूपांतर पावलेला वनस्पतीचा भाग (प्ररोह). इतर शाकीय भागाप्रमाणे यातही अक्ष व पाने (पुष्पदले) अंतर्भूत होतात.

— symmetry पुष्पसमात्रता

फुलातील भाग व त्यांचे परस्पर संबंध यावर त्यातील प्रमाणबद्धता अवलंबून असून एक, दोन अथवा अधिक उभ्या पातळ्यांनी फूल विभागून ती प्रमाणबद्धता व्यक्त करण्याची पद्धत; पहा radial, bilateral, asymmetrical.

florescence (anthesis) पुष्पकाल

फुले येण्याचा मोसम.

floret पुष्पक

स्तबक फुलोऱ्यातील (उदा. सूर्यफूल, झिनिया, झेंडू, शेवंती, इ.) असंख्य लहान फुलांतील एक फूल.

floribundus विपुलपुष्पी; बहुपुष्पी

खूपच फुले येणारी (वनस्पती); उदा. उक्षी (*Calycopteris floribunda* Lam.); धायटी (*Woodfordia floribunda* Salisb.).

floriculture पुष्पसंवर्धन

विशेषतः फुलांची पैदास करण्याचा प्रयोग (उद्योग).

floridean starch फ्लॉरिडी स्टार्च; फ्लॉरिडी मंड

लाल शैवल वनस्पतींत आढळणारे आरक्षित कार्बोहायड्रेट; याचे कण परिकलात विखुरलेले असून त्यांवर आयोडिनचा थेंब टाकल्यास ते लाल किंवा पिंगट दिसतात; खऱ्या स्टार्चप्रमाणे ते जांभळट दिसत नाहीत; तसेच ते वर्णकणूंत नसतात.

floriferous पुष्पी; पुष्पधारी; सपुष्प

फुले धारण केलेला (अक्ष; वनस्पती).

floriform पुष्पाकृति; पुष्पाकार

फुलासारखा आकार असलेले.

florist १) पुष्पसंवर्धक; २) पादपजातलेखक

(१) फुलझाडांची लागवड, फुलांची पैदास व खरेदी -विक्री करणारा;

(२) फ्लोरा [पादपजाती] संबंधीचा ग्रंथकर्ता.

floristic पादपी; पादपजातीय

पादपजातीसंबंधी; पहा flora.

floristic composition पादपी संघटना (रचना)

विशिष्ट क्षेत्रातील भिन्न वनस्पती व त्यांचे शेकडा प्रमाण इत्यादी माहिती.

floristics पादपीसंघटनाशास्त्र;

पादपजाती, त्यांचा उगम, विकास, स्थानिक व भौगोलिक प्रसार इत्यादी सर्व बाबींच्या तपशीलवार माहितीची विज्ञानशाखा.

florus (flowered) – पुष्पी

फुले असलेले; उदा. एकपुष्पी, द्विपुष्पी, बहुपुष्पी (अनुक्रमे एक, दोन किंवा अनेक फुले असलेले); पहा caulifiorus.

flower पुष्प; फूल

सुमन, कुसुम, सुम, प्रसून ही नावेही संस्कृत वाङ्मयात आढळतात.

केसरदले व किंजदले यापैकी निदान एकाचे मंडल व सामान्यतः त्याभोवती परिदलांचे निदान एक मंडल यांनी बनलेले संक्षिप्त प्रजोत्पादक इंद्रिय (प्ररोह). परिपूर्ण फुलात चार प्रकारची मंडले (संवर्त, पुष्पमुकुट, केसरमंडल व किंजमंडल) असतात. पुष्पदले संख्येने आकाराने, रंगाने इत्यादी प्रकारे पुष्कळ विविधता दर्शवितात. प्रकटबीज वनस्पतीत प्रजोत्पादक प्ररोह असतात परंतु केसरदले व किंजदले यांशी तुलनात्मक अवयव असूनही परिदले व किंजपुट यांच्या अभावी त्यांना फुले की फुलोरे म्हणावे याबद्दल एकमत नाही;

त्यांना शंकू म्हणतात. पहा calyx; corolla; androecium; gynoecium.

— arrangement पुष्परचना
फुलांची मांडणी.

— bed पुष्पवाटिका
फुलझाडांचा वाफा; अशा अनेक वाफ्यामुळे बागेची शोभा वाढते.

— bud पुष्पकलिका; कलिका
फुलाची कळी.

—, complete परिपूर्ण पुष्प
पहा flower.

— head स्तबक
अनेक लहान फुलांचा झुबका; उदा. सूर्यफूल कुल.

—pot पुष्पपात्र;
फुले शोभादायक पद्धतीने एकत्र जुळवून ठेवण्याचे पात्र (भांडे).

— stalk पुष्पवृंत
फुलाचा देठ.

flowering पुष्पविकसन
फुलांच्या कळ्या उमलणे; झाड मोहरणे (बहरणे).

— glume बाह्यतुष
गवतांच्या फुलांचे बाहेरचे छद; त्याबाहेरच्या छदास परितुष (outer glume) म्हणतात.

— plant सपुष्प वनस्पति; फुलझाड
पहा Angiospermae; Phanerogamae.

flowerless plant अपुष्प वनस्पति
फुले नसलेल्या वनस्पती; पहा Gymnospermae; Cryptogamae.

fluctuating variation चंचलित भेद
एखाद्या लक्षणासंबंधी सामान्य स्थितीच्या (मूल्याच्या) आसपास ढळणारा फरक; उदा. फळाच्या सर्वसामान्य आकारापेक्षा कमी व जास्त आकार असलेली फळे त्याच झाडावर (किंवा त्याच जातीच्या दुसऱ्या झाडावर) असल्याने दिसणारा फरक; पहा continuous variation.

fluorescent प्रतिदीप्तिशील
अतिनील किंवा इतर प्रारणात ठेवल्यानंतर प्रकाश देणारे.

flush १) पुनर्वृद्धी; २) आकस्मिक जलवृद्धी
(१) काष्ठमय वनस्पतीचा पुन्हा वाढ होण्याचा काळ.
(२) पाऊस किंवा अन्य कारणाने मर्यादित क्षेत्रात पाण्याचा पुरवठा व त्यामुळे येणारी वनश्रीतील संपन्नता.

fly-flower मक्षिका-पुष्प
माश्यांच्या साहाय्याने परागित होणारे फूल; उदा. सुरण, पपनस, मेंदी इ.

fly-trap माक्षिका-पञ्जर
माशा किंवा तत्सम कीटक आकर्षून, पकडून, मारून त्यांचा अन्नाप्रमाणे वापर करण्याचे साधन (सापळा; चापासारखी यंत्रणा); उदा. डायोनिया, ड्रॉसेरा इ. कीटकभक्षक वनस्पतीची पाने.

flying hair उड्डानकेश
वाऱ्याने तरंगत दूर जाण्यास व हवेत अधांतरी राहण्यास उपयुक्त केस (धागा); उदा. सहदेवीचा संवर्त; कुडा, कापूस, रुई, सावर यांच्या बीजावरील केस (धागे).

flying membrane उड्डानपटल
फळ अथवा बी यांना चिकटून असलेला पंखासारखा पातळ व पसरट भाग; उदा. शाल, पेट्रिया, चिल, शेवगा, वावळा, बिबला, टेटू, इ.

flying tissue उड्डानोतक
वर वर्णन केलेल्या पंखातील विशिष्ट ऊतक (कोशिका समूह).

foetid दुर्गंधी
पहा fetidus. उदा. हिंगडा (*Ferula foetida* Regel.).

folded संमीलित
दुमडलेले; मध्यशिरेवर पात्याचे दोन्ही भाग पुस्तकाप्रमाणे मिटविलेले; पहा conduplicate.

foliaceous पर्णसम; पर्णाभ
हिरव्या पानासारखे; उदा. वाटाण्याची उपपर्णे; पहा phylloclade, cladode.

foliage पर्णसंभार
सर्व हिरव्या पानांचे खोडावरील आवरण.

— leaf हरितपर्ण
कोणतेही रूपांतर न पावलेले हिरवे पान.

foliar पर्णसम; पर्णसंबंधित
पर्णरूप; पानासारखे; पानाशी संबंधित.

— gap (leaf-gap, folial gap) पर्ण-विवर; पर्णांतराल
खोडाच्या रंभामधील, पानात जाणाऱ्या वाहक

ऊतकांमुळे (वृंदामुळे) मूळच्या वाहक चितीत पडलेली खिंड (पोकळी); उदा. काही नेचे; पहा stele.

— spur पर्णप्ररोह
पहा bifoliar spur;

— (folial) trace पर्ण-लेश; पर्णानुपथ
पहा leaf-trace.

foliate (foliolate) – पत्री; - दली
दले असलेले (संयुक्त पान); उदा. दोन दलांचे ते द्विदली (हिंगणबेट); तीन दलांचे ते त्रिदली (बेल); लिंबूचे पान हे एकदली संयुक्त पान मानतात.

foliation (leafing) पर्णागम; पर्णन
वनस्पतीला पाने किंवा पालवी येणे (पल्लवित होणे).

folicole पर्णजीवी
जिवंत किंवा मृत पानावर जगणारी (दुसरी वनस्पती).

folicolous पर्णवासी
पानावर राहणारी (अन्य वनस्पती); पहा epiphyte.

foliiferous पर्णधारी; सपर्ण
पाने असणारे (उदा. खोड).

foliicolous पर्णवासी
पानावर वाढणारी अपिवनस्पती; उदा. काही शैवले, कवक, धोंडफुले.

foliolose दलयुक्त
दलांचे (पानासारख्या लहान उपांगांचे) बनलेले.

foliose (foliaceous) १) सपर्ण २) पर्णाभ
(१) अनेक पाने दाटीवाटीने उगवली आहेत अशी (वनस्पती); उदा. हरिता वर्ग; पहा Musci (mosses).
(२) पानासारखे पातळ, हिरवे व पसरट; उदा. काही धोंडफुले, शैवले, गंतुकधारी, इ. पहा Lichen.

folium (folius) - पर्णी
पानाचे या अर्थी प्रत्यय. उदा. खंडितपर्णी, लंबपर्णी, ऱ्हस्वपर्णी; हिरवा अशोक (*Polyalthia longifolia* Thw.)

follicle पेटिकाफल
पेटीसारखे (तळ व झाकण असलेले) उघडणारे फळ; एका ऊर्ध्वस्थ किंजदलापासून बनलेले, एका शिवणीवर तडकणारे शुष्क फळ; उदा. रुई, सोनचाफा, सदाफुली इत्यादींच्या घोसफळांतील प्रत्येक लहान फळ.

food-body खाद्यपिंडिका; अन्नगुलिका
पानाच्या आसपास असलेली व कीटकांस अन्नाकरिता उपयुक्त अशी कोशिकांची गाठ; उदा. बाभळीच्या एका जातीतील पानांच्या दलावरची गांठ.

— - pollen खाद्यपराग
वांझ परागकण; कधी अलग व विशिष्ट परागकोशात बनलेले व कीटकांस आकर्षक खाद्य असे परागकण.

— - vacuole अन्न-रिक्तिका
कोशिकेतील अन्नकण अथवा द्रव असलेली व प्राकलाने वेढलेली पोकळी.

foot पद
(१) काही वनस्पतींच्या गर्भांकुराचा तळचा पोषक व शोषक भाग; उदा. शेवाळी, नेचे, इ.
(२) केसाचा तळ.

forbe प्रशाक
गवताशिवाय इतर कोणतीही लहान वनस्पती; पहा herb.

force प्रेरण
कृत्रिम उपायांनी वनस्पतींना पाने, फुले वा फळे लवकर किंवा उशिरा बनविण्यास लावणे; मोसमापूर्वी किंवा नंतर भाज्यांचे पीक काढणे.

forcipate चिमटाकार
चिमट्याच्या आकाराचे.

forest अरण्य; वन
मुख्यतः मोठी झाडे, वेली व काही त्यांखाली अथवा त्यांमधून वाढणारी झुडपे व रोपटी असलेले घनदाट जंगल (वनश्रीचा प्रकार); मोठ्या वनस्पतींचा समावास; पहा formation.

— climax वनचरम
अनेक वृक्ष असलेली पादपसमुदायाची अंतिमावस्था (चरमावस्था).

— product वनोत्पाद
वनात निर्मिलेले (बनलेले).

—, swamp (marshy) अनूपवन
दलदली जमीन असलेले वन.

forestry वनविज्ञान
वनासंबंधी सर्व प्रकारची (संवर्धन, संरक्षण, उपयोग इ.) माहिती देणारी ज्ञानशाखा.

foriculate कर्तनीरुप
कात्रीच्या आकाराचे.

forked (furcate) द्विशाखी
प्रत्येक वेळी दोन फाटे फुटलेले; उदा. देठ, शिरा, इ.

— venatiou द्विशाखी सिराविन्यास
मध्यशीर व विशेषतः बाजूच्या शिरा पुनः पुनः दुभंगल्याप्रमाणे असलेली मांडणी; उदा. नेचे.

form (१) आकृति; (२) रूप
(१) संपूर्ण शरीराचा किंवा अवयवाचा आकार.
(२) स्वरूप व लक्षणांत फरक असलेले दोन किंवा अधिक वंश किंवा जाती. उदा. लोंबती पाने व ताठ पाने असणारी झाडे; यामध्ये त्यातील व्यक्तींच्या अवतरणातील संबंध (नाते) अनिश्चित असतो.

— - genus रूप-वंश
अनेक रूप-जातींचा गट.

— - species रूप-जाती
एकाच जातीतील पण काही किरकोळ फरक दर्शविणारे प्रकार (किंवा वाण).

— - taxon अपूर्ण वर्गक
मामुली अथवा तात्पुरत्या स्वरूपातील, वर्गीकरणातील एकक.

formation (१) समावास (२) संभवन
(१) सारख्या परिस्थितीत आढळणाऱ्या व समान वृत्तीच्या वनस्पतींचा समुदाय; उदा. वन; दलदल; तृणक्षेत्र. सारख्या आकृतींच्या समुदायांचे गट, वर्ग आणि वनश्री यांचे अनेक प्रकार करता येतात.
(२) निर्माण होण्याची प्रक्रिया; उदा. नवीन कळ्या, कोशिका, गर्भ, उपांगे, पाने, इ.

—, closed घन समावास
दाट (निबिड) समुदाय; यातील जमीन किंवा पृष्ठभाग सर्वत्र वनस्पतींनी व्यापलेला असतो; उदा. वन; लहान तळे.

—, desert मरु (रुक्ष) समावास
रुक्ष भूमीवर वाढलेला वनस्पतिसमुदाय (समूह).

—, forest वृक्ष (वन) समावास
मागे वर्णन केलेले वन. पहा forest.

—, grassland तृण समावास
कुरण, गवताळ प्रदेश; पहा prairie, meadow, veld, steppe, pasture, llano.

—, open विरल समावास
मधून मधून मोकळी जागा असलेला वनस्पतींचा समुदाय.

—, saline लवण समावास
खारट जमिनीत वाढणाऱ्या वनस्पतींचा समुदाय.

—, swamp अनूप समावास
दलदलीत वाढणाऱ्या वनस्पतींचा समुदाय.

formative phase संभवनावस्था; निर्मायी अवस्था
वनस्पतींच्या अवयवांची वाढ होत असताना व त्यांना आकार येत असताना नवीन कोशिका बनण्याची अवस्था; मुळांच्या व खोडांच्या टोकांस हा भाग असतो व त्यामागे लंबनावस्था असलेला भाग असतो.

— region निर्मायी क्षेत्र
शरीरात कोशिकांची निर्मिती जेथे होते तो भाग (प्रदेश).

fossil जीवाश्म; अश्मीभूत प्रशेष
प्राचीन कालातील वनस्पती किंवा प्राणी यांचा किंवा त्यांच्या अवयवांचा दगडावरील ठसा अथवा कार्बन, रेती किंवा चुनखडीने पूर्णपणे व्याप्त असा अवशेष; उदा. दगडी कोळसा हा प्राचीन वनस्पतींचा अश्मीभूत पण कार्बनयुक्त भाग होय; पहा diatomaceous earth.

— animal जीवाश्म प्राणी; अश्मीभूत प्राणी

— botany पुरावनस्पतिविज्ञान
अतिप्राचीन (अश्मीभूत) वनस्पतींच्या माहितीची शाखा.

— history जीवाश्मवृत्त
जीवाश्मरूप अवशेषांच्या माहितीच्या आधारे बनविलेले इतिवृत्त.

— plant जीवाश्म (अश्मीभूत) वनस्पति
केवळ जीवाश्म रूपातच आढळणारी वनस्पती; उदा. कॅलमाइट्स, स्फेनोफायलम, मेड्युलोसा, इ.

— wood काष्ठ जीवाश्म
काष्ठाच्या रूपात आढळणारा एखाद्या वनस्पतीचा भाग; उदा. मेड्युलोसा.

foster (host) plant आश्रय वनस्पति
इतर वनस्पतींना पोषण किंवा आधार देणारी वनस्पती.

fovea गर्तिका
लहान खाच; उदा. आयसॉएटिसच्या पानाच्या तळाशी असलेली खाच; त्यातच बीजुककोश असतो.

foveola प्रगर्त
अर्थ वर दिल्याप्रमाणे.

foveolate प्रगर्ती

एक लहान खाच किंवा अनेक खाचा असलेला (अवयव).

fragment खंड; शकल

पूर्ण भागाचा एक लहान तुकडा.

fragmentation खंडन

प्रत्यक्ष विभागणीने अनेक तुकडे (उदा. प्रकलाचे) होण्याचा प्रकार.

free मुक्त; सुटे

इतर भागास न चिकटलेले; उदा. संदले, पाकळ्या, इ. पहा polysepalous; polypetatous.

— cell-formation मुक्त कोशिका-निर्मिति.

जनक कोशिकेत अनेक नवीन (बहुधा आठ) सुट्या जन्य कोशिका बनणे; उदा. परागकण, धानीबीजुके.

— – central placentation मुक्त मध्यवर्ती बीजकविन्यास

किंजपुटात सर्व बीजके मधल्या पोकळीतील अक्षाभोवती चिकटून राहण्याची पद्धत. उदा. घोळ; पिंक.

— living मुक्तजीवी

स्वतंत्रपणे जगणारे; चिकटून नसणारे; उदा. काही शैवले, बीजुके, गंतुके इ.

— nuclear division मुक्त प्रकल (केंद्रक) विभाजन

प्रकलाच्या अनेक विभागणीनंतर, कोशिकाविभाजन न झाल्याने ती प्रकले विखरून राहण्याची प्रक्रिया.

frequency वारंवारता; बाहुल्य

वारंवार असण्याची किंवा आढळले जाण्याची घटना; एखाद्या पादपसंगतीतील अनेक नमुना-क्षेत्रात विशिष्ट जाती किती क्षेत्रात आढळते व एकूण किती क्षेत्रे तपासली यांच्या गुणोत्तरावरून बाहुल्याचे मापन करतात.

frequent बहुल

एखाद्या मर्यादित क्षेत्रात वारंवार आढळणारी (वनस्पती).

fringing forest अनुतट वन; तटवर्ती वन

किनारी वन; सतत वाहणाऱ्या पाण्याच्या ओहोळाच्या किंवा तळ्याच्या कडेने वाढणारे वन.

frond विपत्र; पाते

(१) नायकस, नेचे व तालवृक्ष यांच्या पानाचे विविध प्रकारे विभागलेले पाते;

(२) समुद्रशैवलाचे पात्यासारखे कायक (शरीर);

(३) शैवाकाचे (दगडफुलाचे) कायक; पहा stipe.

frondose विपत्रसम

सपाट, पसरट विभागलेल्या किंवा अखंड पात्यासारखे.

fructescence पक्वकाल

फळे पिकण्याचा काळ.

fructiferous फलधारी

फळे असणारे किंवा निर्माण करणारे (झाड).

fructification फलित

(१) बीजुकोत्पादक अवयव;

(२) फलनानंतरची प्रजोत्पादक संरचना;

(३) फळे येण्याची प्रक्रिया;

(४) लैंगिक प्रक्रियेनंतर (वनस्पतीत) बनणारी बीजयुक्त किंवा बीजुकयुक्त संरचना.

fructose फलशर्करा

फळापासून काढलेली विशिष्ट रासायनिक संघटनेची साखर; केटो-हेक्सोज शर्करा.

fruit फल; फळ.

सपुष्प वनस्पतींच्या फुलातील लैंगिक प्रक्रियेनंतर (फलनानंतर) किंजपुटापासून बनलेले, बीजास संरक्षण देणारे व बीजप्रसारास मदत करणारे इंद्रिय; लैंगिक प्रक्रियेचा फळ व बीज हा दृश्य परिणाम होय; क्वचित फलनाशिवाय अशी फळे बनतात व त्यात वांझ बिया असतात किंवा त्या मुळीच नसतात. उदा. बीजहीन द्राक्षे, केळी, गुलाब इ. पहा false fruit;

— -culture फलसंवर्धन

केवळ फळांकरिता फळझाडांची लागवड, संरक्षण इत्यादी प्रक्रिया.

— stalk फलवृंत

फळाचा देठ.

frutescens (frutescent) क्षुपीय; क्षुपाभ

झुडपासारखे (वाढलेले); उदा. मिरची (*Capsicum frutescens* L.).

fruticose क्षुपिल

लहान झाडासारखे अवयव असलेले; क्षुपासारखे.

— lichen क्षुपिल शैवाक

अक्ष, उपाक्ष, फांद्या इत्यादी पण साधे (कायकाभ) अवयव असलेले धोंडफूल; उदा. टंड्रातील रेनडियर मॉस; उस्निया.

fuligineus (sooty) कज्जलाभ; काळेकुट्ट
काजळासारखे; उदा. काणी रोगासारखे.

fumeus (smoky) धूम्रकल्प; धुरकट.
धुरासारखे.

function कार्य
इंद्रियाने किंवा अवयवाने केले जाणारे काम.

fundamental मौलिक
मूलभूत; आधारभूत; उदा. ऊतक; तंत्र; अवयव इ.

— (ground) tissue तल्पोतक
मौलिक ऊतक; बाहेरील त्वचा व वाहक भाग वगळल्यास इतर सर्वसामान्य आधारभूत व इतर अनेक कार्ये करणारा कोशिकांचा समूह; बहुधा हा भाग मृदूतक स्वरूपाचा असतो; पहा parenchyma.

— — system तल्पोतक तंत्र
अभित्वचा, मध्यत्वचा, अंतस्त्वचा, परिरंभ, निकाष्ठ इत्यादींचा समावेश करणारा शरीरातील ऊतकांचा व्यूह; पानातील विरलोतक, फळातील रसाळ ऊतके यांचाही अंतर्भाव येथेच होतो; पहा tissue.

fungal कवकीय
कवकासंबंधी; पहा fungus.

fungicidal (fungicide) कवकनाशक
कवकांचा (त्यापासून होणाऱ्या रोगांचा) नाश करणारे (द्रव्य).

Fungi Imperfecti अपूर्ण कवक वर्ग
पहा Deuteromycetes.

fungoid parasite जीवोपजीवी कवक
इतर वनस्पतींवर उपजीविका करणारी कवक प्रकारची वनस्पती; उदा. भुरी, तांबेरा, काणी, अर्गट, इ.

fungous कवकजन्य
कवकापासून झालेला (रोग); उदा. भुईमुगावरील टिक्का रोग.

fungus (pl. fungi) कवक; अळिंब; अळंबे
हरितद्रव्यहीन परोपजीवी साधी वनस्पती; पूर्वी कायक वनस्पती (थॅलोफायटा) विभागातील हा गट एक उपविभाग मानला जात असे व यामध्ये सर्वच हरितद्रव्य नसलेल्या वनस्पतींचा (सूक्ष्मजंतू, श्लेष्मकवक, सत्यकवक इ.) समावेश असे; परंतु हल्ली ही संज्ञा सामान्य भाषेतच तशी वापरतात; नवीन वर्गीकरणात वर सांगितलेले गट विभाग मानतात; पहा Schizomycophyta; Myxothallophyta; Eumycophyta; Eumycetae.

— cellulose कवक तूलीर
कवक वनस्पतींच्या कोशिकावरणातील तूलीरासारखा पण भिन्न पदार्थ; तूल (कापूस) या शब्दावरून झालेली संज्ञा (तूलीर).

funicle (funiculus) बीजबंध; बीजांड वृंत
किंज्पुटातील बीजकास जोडणारा तंतूसारखा भाग अथवा बीजकाचा देठ.

funnel-shaped (funneliform; infundibuliform) नालिकाकृति.
नसराळ्यासारखा आकार असलेला; उदा. धोत्र्याच्या फुलाचा पुष्पमुकुट.

fur मृदुलोम
मऊ, पातळ व लहान केस.

furcate द्विशाखी
पहा forked; उदा. रानमेंढीची (*Hibiscus furcatus Roxb.*) संदले.

furcellate अल्पद्विशाखी
द्विशाखीचा संक्षिप्त प्रकार. उदा. एक तांबडे शैवल (*Scinaia furcellata*).

furrow सीता; खोबण
लहान पन्हळ; चर; सरी.

furrowed ससीता
पन्हळ किंवा खोबण असलेले; उदा. केळीच्या पानाची मध्यशीर; एक्विसीटमचे खोड; खडशेरणीची फांदी.

furry (pubescent) लोमश
मऊ केस असलेले; उदा. समुद्रशोकाची व आघाड्याची पाने; नॅफॅलियम इंडिकम *Gnaphalium indicum* L. इ.

fusiform लुंठसम; तर्कुरूप
दोन बाजूस निमुळते (अरुंद) व मध्ये फुगीर; लाटणे, कुकडे यासारखे; उदा. रताळे.

fusion संयोग; मीलन; संगम
एकरूप होणे; संपूर्णपणे मिसळून जाणे; उदा. प्रजोत्पादक घटकांच्या (गंतुकांच्या) मीलनामुळे रंदुक बनते; कोशिकांच्या संयोगाने वाहिन्या (उदा. चिकाळ नलिका; काष्ठवाहिन्या) बनतात; पहा xylem; vessels; latex; zygote.

— nucleus मलिन-प्रकल

दोन प्रकलांच्या संयोगाने बनलेला (बहुधा द्विगुणित) एक सामान्य प्रकल; पहा. secondary nucleus.

— , triple त्रिकसंयोग

तीन स्वतंत्र घटकांची एकरूप होण्याची प्रक्रिया उदा. फुलझाडांच्या बीजकातील दुय्यम प्रकल व परागनलिकेतील पुं-प्रकल यांचा संयोग.

G

G जी; G

पुष्पसूत्रात (किंजमंडलाबद्दल) स्त्रीकेसरांबद्दल वापरलेले अक्षर; पहा floral formula; gynoecium.

galactin गॅलॅक्टिन

(१) गॅलॅक्टोडेंड्रान या नावाच्या वनस्पतीतील रसात आढळणारे प्रमुख द्रव्य.

(२) शिंबी कुलातील वनस्पतींच्या बीजात आढळणारा डिंकासारखा पदार्थ; पहा Leguminosae.

galactose गॅलॅक्टोज

गॅलॅक्टिनपासून काढलेली साखर ($C_6 H_{12} O_6$).

galbulus गोलशंकु; मांसल शंकु

गोलाकार शंकूपासून बनलेले बीजयुक्त इंद्रिय (उदा. सुरु व थुजा); यातील बीजधारी खवले टोकांशी मोठे मांसल व छत्राकृती असून त्यांच्या खालच्या बाजूस उघडी बीजे असतात; पहा Gymnospermae, Coniferae.

galea स्फटा

फडी; फणा.

galeate (galeiform) स्फटाकृति

फणाकार; उदा. वचनागाच्या फुलातील एक संदल. पहा hooded.

galericulate चषकछदी

पेल्याप्रमाणे झाकण असलेला.

galeriform चषकरूप

पेल्याप्रमाणे.

gall गुल्म; विकृतवृद्धी

कीटकांच्या दंशाने किंवा जीवोपजीवी कवक वनस्पतींच्या संसर्गामुळे वनस्पतींच्या ऊतकांमध्ये दोष उत्पन्न होऊन व अनित्य (असामान्य) स्थानिक वाढ होऊन भिन्न प्रकारच्या गाठी, फोड, इत्यादी बनण्याचा प्रकार; उदा. पापटी, उंबर याची पाने; उंबरातील काही फुले.

— --flower गुल्मपुष्प

उंबराच्या फुलोऱ्यातील काही वंध्य (बीजहीन) पुष्पे; यातच कीटक अंडी घालतात व पुढे ती फुटून त्यातून कीटकांच्या अळ्या बाहेर येतात; पंख फुटून त्यातील माद्या उंबराच्या बाहेर येऊन दुसऱ्या फुलोऱ्यात जातात.

gallic acid गॅलिक आम्ल

ओक (बंज, बान) वृक्षावर असलेल्या गाठीतील स्तंभक द्रव्य.

gallotanin गॅलोटॅनिन

ओकच्या सालीतील ग्लूकोसाइड.

gametangium गंतुकाशय; युग्मकधानी

गंतुके (प्रजोत्पादक कोशिका) निर्माण करणारा एककोशिक किंवा अनेककोशिक अवयव; पहा antheridium; archegonium: oogonium.

— , unilocular एकपुटक गंतुकाशय

एकच कप्पा असलेली गंतुकयुक्त पोकळी.

— , plurilocular अनेकपुटक गंतुकाशय

मूळच्या एक कोशिकेचे रूपांतर अनेक कप्प्यांच्या पोकळीत होऊन बनलेला गंतुकाशय; उदा. एक्टोकार्पस (एक पिंगल शैवल).

gamete गंतुक; युग्मक

लैंगिक प्रजोत्पादक कोशिका; ही स्वरूपविषयक (पुं- व स्त्री-लिंगभेद दर्शविणारी किंवा न दर्शविणारी असते. तथापि, तिची कार्यक्षमता दुसऱ्या (बहुधा भिन्न) गंतुकाशी संयोग झाल्याशिवाय दिसून येत नाही; फारच क्वचित ती एकटीच नवीन प्रजा निर्माण करू शकते (अनिषेक जनन); पहा parthenogenesis; isogamy; heterogamy.

gametic number गंतुकी सूत्रसंख्या; युग्मकी सूत्रसंख्या

एका गंतुकातील रंगसूत्रांची एकपट संख्या (एकगुणित).

gametogenesis गंतुकजनन

गंतुकाशयात गंतुके निर्माण करण्याची प्रक्रिया.

gametophore गंतुकधर; युग्मकधर

गंतुकाशयाला आधार देणारा देठासारखा भाग; गंतुके निर्माण करणारा, तंतुयुक्त भाग; उदा. काही शैवले व कवक (बुरशी).

gametophyte गंतुकधारी

गंतुकांच्या साहाय्याने नवीन संतती निर्माण करणारी वनस्पतींच्या जीवनातील एकगुणित अवस्था किंवा

लैंगिक पिढी; उदा. फुलझाडांतील तीन प्रकलयुक्त पराग-नलिका व आठ प्रकलयुक्त गर्भकोश.

gamogenesis लैंगिक प्रजोत्पादन (पुनरुत्पादन)
पहा sexual reproduction.

gamogenic फलनज; निषेचनज
गंतुकांच्या संयोगापासून बनलेले.

Gamopetalae युक्तप्रदल उपवर्ग
पहा sympetalae.

gamopetalous युक्तप्रदली
अंशतः किंवा पूर्णपणे जुळलेल्या पाकळ्या असलेला (पुष्पमुकुट अथवा फूल); उदा. सदाफुली, रुई, पारिजातक, धोत्रा.

gamophyllous युक्तपरिदली
परिदले (संवर्त व पुष्पमुकुट असा भेद न दर्शविणारी) जुळलेली असलेले फूल; उदा. कुमूर, नागदौना, गुलबुश, इ. पहा perianth.

gamosepalous युक्तसंदली
सर्व संदले पूर्णपणे किंवा अंशमात्र चिकटलेली असण्याचा प्रकार किंवा जुळलेली असलेला (संवर्त); उदा. धोत्रा, तुळस, तेरडा, इ.

gamostely रंभमीलन
प्रथम स्वतंत्र असलेल्या अनेक रंभांचे नंतर एक होण्याचा प्रकार; पहा stele (रंभ).

gap विवर
सलग पृष्ठभागात पडलेली खिंड; पहा leaf-gap (foliar gap).

Gardening उद्यानविद्यान
भिन्न प्रकारच्या बागा (उद्याने) बनविण्यासंबंधीच्या व त्यांच्या संवर्धनासंबंधीच्या माहितीची शाखा.

gas-diffusion वायुविसरण
एका वायूचे दुसऱ्या वायूत किंवा द्रवात विलीन होणे; पहा diffusion.

gas (gaseous) exchange वायुविनिमय
सामान्यपणे कार्बन डायॉक्साइड वायू बाहेर सोडणे व ऑक्सिजन (प्राणवायू) आत घेणे ही सजीवांतील प्रक्रिया; वनस्पतीत प्रकाश-संश्लेषणात या उलट प्रक्रिया आढळते; पहा photosynthesis; respiration.

gas-vacuole वायुरिक्तिका
ॲनाबीनासारख्या नील-हरीत शैवलांच्या कोशिकेतील प्राकलात असणारी वायूने भरलेली पोकळी; याबद्दल मतभेद आहेत.

Gasteromycetes (Puff-balls) भूकंदक (कवक) उपवर्ग; गॅस्टरोमायसेटीज
सत्यकवकांपैकी गदाकवक वर्गातील एक उपवर्ग; काही शास्त्रज्ञ या गटाला गणाचा (लायकोपर्डेलीझ) दर्जा देतात; भूतारका, कंदकवक (आभासी), नीडकवक, पूतिकवक इत्यादींचाही येथे समावेश करतात. गदाबीजुके गदाकोशिकावर येतात व गदेसारख्या पुनरुत्पादक(प्रजोत्पादक) कोशिका निदान आरंभी शरीरांतर्गत असून त्यात पडदे नसतात; तसेच त्या कंदुक (चेंडूसारख्या) शरीरातील गाभ्यात अनेक कप्प्यात असतात.
पहा Eumycetae; Basidiomycetes; Truffles; Phallaceae.

Geaster (Earth-star) भूतारका
पक्क झाल्यावर खालचा भाग (बाह्याच्छादन) तडकून व उलटा होऊन तारकाप्रमाणे दिसणारे कवक; वरचा भाग, नंतर फुटून बीजुके बाहेर पडतात; भूकंदुक कवकांच्या उपवर्गात याचा अंतर्भाव केलेला आढळतो.

geitonocarpy आसन्न फलोत्पत्ति; समीप फलोत्पत्ति
समीप (आसन्न) युतीमुळे फळ बनण्याचा प्रकार.

geitonogamy आसन्न युति; समीप युति; निकट परागण; एक पादप परागण
एकाच वनस्पतीच्या दोन जवळच्याच फुलातील परागणामुळे घडून आलेली फलनक्रिया; पहा xenogamy.

gelatine शुद्ध सरस
कडक, डिंकासारखा चिकट, पाण्यात न विरघळणारा पण मिसळून बुळबुळीतपणा आणणारा पारदर्शक, रुचिहीन, पदार्थ; उदा. तालिमखाना किंवा इसबगोल यांचे बी; पिवळ्या तिळवणीची पाने, खोड व फळे यावरचे (प्रपिंडीय) केस; कित्येक जलवनस्पती.

gelatinous (mucilaginous) पिच्छिल.
शुद्ध सरसयुक्त; चिकट; बुळबुळीत; उदा. थलथलित कवक.

gelose थलथली; जेली
गेलिडियम या तांबड्या शैवलापासून मिळणारी थलथली (जेली) अथवा बुळबुळीत पदार्थ; एगर या सामान्य इंग्रजी नावाने असा पदार्थ ओळखतात; तो इतर काही शैवलापासूनही मिळतो; जेलीयुक्त खाद्य पदार्थात हा उपयुक्त असतो.

gemini युगुले; जोड्या

जोडीने असणारे; प्रकलाच्या न्यूनीकरणात पूर्वावस्थेत जोडीने असणारी समरचित रंगसूत्रे; यांपैकी एक पित्याकडून व एक मातेकडून आलेले असते; पहा meiosis.

geminus युगुल; जोडी

पहा bivalent.

gemma मुकुलिका

काही वनस्पतीतील सूक्ष्म प्रजोत्पादक अलिंगी कळ्या-सारखे (शाकीय) अवयव; उदा. शेवाळी.

— cup मुकुलिका चषक;

मुकुलिका निर्माण करणारा पेल्यासारखा अवयव; उदा. मार्चांशिया नावाची शेवाळी.

gemmation मुकुलिकासंभव

मुकुलिकांची निर्मिती; सूक्ष्म कळ्या येणे; उदा. किण्व (यीस्ट) या एककोशिक कवक वनस्पतीवर तशाच कोशिका कळ्याप्रमाणे वाढून त्यांची माळ बनते; म्यूकर बुरशीतही कधी कधी हा प्रकार आढळतो.

gene जनुक; जीन

संततीत पिढ्यानुपिढ्या उतरणाऱ्या लक्षणांबद्दल जबाबदार असा रंगसूत्रातील जटिल घटक. जनक वनस्पतीच्या प्रजोत्पादक कोशिकेत (गंतुकात) रंगसूत्रांचा एकच संच असून त्यातील प्रत्येक रंगसूत्रावर अनेक जनुकांचाही एकच संच असतो; परंतु दोन गंतुके (पुं- व स्त्री-) एकत्र झाल्यावर त्यात (रंदुकात) होणाऱ्या रंगसूत्रांच्या जोडीमध्ये जनुकांचे दोन संच बनतात व शरीरातील कोणत्याही सामान्य कोशिकेत तसे राहतात. एक जनुक एका लक्षणाबद्दल किंवा अनेकांबद्दल जबाबदार असू शकते, तसेच अनेक जनुके एका लक्षणाबद्दल जबाबदार असणेही शक्य असते. अनुहरणाच्या प्रक्रियेत जनुकात (संख्या व संघटना) बदल होऊ शकतो (gene mutation) व त्यामुळे संततीतही कमी अधिक प्रमाणात भेद झालेले आढळतात. पहा DNA; RNA; nucleic acid, nucleotide.

— mutation जनुकोत्परिवर्तन; जीन उत्परिवर्तन

गंतुकातील जनुकात घडून आलेल्या काही रासायनिक फरकामुळे किंवा जनुकांचा लोप झाल्यामुळे संततीत होणारा बदल. शारीरिक कोशिकांतील जनुकांमध्येही फरक पडून विशिष्ट ठिकाणी नवीन शारीरिक भेद झाल्याचे आढळले आहे.

generation पीठिका; पिढी

निलिंग (अलिंग) पद्धतीने अथवा एका शाकीय साधनाने एका व्यक्तीपासून किंवा सलिंग पद्धतीने दोन प्रजोत्पादक कोशिकांपासून (रंदुकापासून) निर्माण झालेली संतती.

genertive cell जनन-कोशिका; जननपेशी

प्रकटबीज वनस्पतींच्या परागकणातील पुं-गंतुके बनविणारी कोशिका.

— nucleus जनन-प्रकल

फलनाशी संबंध येणारा परागकणातील प्रकल.

generic वांशिक; वंशासंबंधी

वंशविषयक (गुणासंबंधी); वंशनिदर्शक; पहा genus.

genesis निर्मिती

नव्याने निर्माण करण्याची प्रक्रिया; उगम व विकास.

genetic जननिक; वंशागत; जनन—

एका पिढीतून दुसरीत (अनुहरणामुळे) येणारे; जननासंबंधी; अनुहरणाशी संबंधित.

— code जननिक सांकेतिक वर्ण

अनुहरणाच्या प्रक्रियेत एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीत जनुकांद्वारे उतरलेल्या लक्षणांच्या माहितीचे संक्षिप्त स्वरूप; डीएनए मधील चार क्षारक हे जननिक संकेतातील अक्षरे होत म्हणून डीएनए ला जननिक संदेशवाहक (genetic messenger) म्हणतात. पहा DNA; chromosome.

— spiral जननिक सर्पिल

पहा angle of divergence.

geneticist जननवैज्ञानिक; आनुवंशिकीविज्ञ

जननविज्ञानासंबंधी विशेष ज्ञान असलेला (तज्ज्ञ).

Genetics जननविज्ञान; आनुवंशिकी

प्रजोत्पादनाची प्रक्रिया, त्याशी संबंधित इंद्रिये, अवयव, कोशिका व तदंतर्गत कोशिकांगके, आनुवंशिक लक्षणे, त्याशी संबंधित घटक (जनुके) व त्यांचा पिढ्यान्-पिढ्या प्रवास (अनुहरण) आणि त्यासंबंधीचे प्रयोग, निष्कर्ष व सिद्धांत इत्यादीसंबंधीच्या माहितीची शाखा; यालाच अनुहरणशास्त्र असेही म्हणतात; पहा heredity.

geniculate अवनत जानु

वाकलेल्या गुडघ्याप्रमाणे; उदा. काही फुलांच्या पुष्पमुकुटाचा तळभाग.

genotype (१) जनुकविधा; (२) वंशरूप

(१) एखाद्या व्यक्तीतील लक्षणांच्या अभ्यासाने निश्चित केलेला जनुकांचा संच; प्रकट व अप्रकट लक्षणे

विचारात घेऊन विशिष्ट पिढीतील त्या लक्षणाच्या जनुकासंबंधी संक्षिप्त स्वरूपात व्यक्त केलेले सूत्र; उदा. (अ) उंच व्यक्तीत सुप्तपणे असणारा खुजेपणा "उं (खु)" या सूत्राने दर्शविता येईल तर (आ) तसा खुजेपणा सुप्तरूपाने नसणाऱ्या व्यक्तीचा जनुकसंच "उं उं" या सूत्राने व (इ) उंचपणाचे जनुक नसणाऱ्या व्यक्तीचा जनुकसंच "खु खु" या सूत्राने दर्शविता येतो. येथे (अ) व (आ) या व्यक्तींचे बाह्यस्वरूप उंच म्हणजे सारखे असले तरी जनुकसंच भिन्न असतात; (इ) ही व्यक्ती खुजीच असते; ह्या बाह्यस्वरूपांना सरूपविधा (phenotype) म्हणतात. यावरुन सारखी सरूपविधा असलेल्या दोन व्यक्तींतील जनुकसंच सारखे असतातच असे नाही; त्यांच्या जनुकविधा भिन्न असू शकतात. (२) ज्या जातीवरुन वंशाची निश्चिती केली आहे ती जाती.

Gentianaceae किराइत कुल; जेन्शिएनेसी

किराइत (किरात, काढेचिराइत), कुमुद, इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे लहान कुल; याचा समावेश जेन्शिएनेलीझ किंवा किराइत गणात केला जातो. प्रमुख लक्षणे : (खाली दिलेल्या गणाच्या लक्षणांशिवाय) : आल्प्स पर्वतात विशेषेकरुन आढळणाऱ्या लहान-मोठ्या आकाराच्या वनस्पती; फुले भडकरंगी; कळ्या पिळीव व एका कप्प्याचा किंजपुट.

Gentianales किराइत गण; जेन्शिएनेलीझ

या गणात जेन्शिएनेसी, ओलिएसी (पारिजातक कुल), ॲपोसायनेसी (करवीर कुल) व ॲस्क्लेपिएडेसी (रुई कुल) इत्यादींचा समावेश बेसींनी केला असून हचिन्सन यांनी फक्त किराइत कुलच अंतर्भूत केले आहे. प्रमुख लक्षणे : पूर्ण, नियमित, पंचभागी फुले, द्विकिंज, ऊर्ध्वस्थ किंजपुट व समोरासमोर पाने इत्यादी लक्षणे मुख्यतः आढळतात. लोगॅनिएसी (कुचला कुल) याचाही येथेच पूर्वी समावेश करीत.

genus वंश; प्रजाति

वर्गीकरणात जाती हे सर्वात शेवटचे एकक मानून वंश हे त्यापेक्षा वरच्या दर्जाचे एकक मानतात, कारण अनेक भिन्न व संबंधित जातींचा संच म्हणजे वंश होय; मात्र एका वंशातील जातीतील फरक हे भिन्न वंशातील जातींतील फरकांपेक्षा कमी असतात; अनेक वंशांचा गट म्हणजेच कुल होय. पहा family; species.

— (generic) hybrid वंश-संकरज

दोन भिन्न वंशातील वनस्पतीच्या संकराने बनविलेली नवीन वनस्पती. उदा. कार्पेशेंको या रशियन शास्त्रज्ञाने मुळा व कोबी यांचा संकर घडवून नवीन जाती निर्माण केली होती.

geocarpous भूफलित

geocarpy भूफलन; भूफलता

प्रथम फूल जमिनीवर बनून नंतर ते जमिनीत घुसून फळ पक्व होण्याचा प्रकार; उदा. भुईमूग.

Geographic botany (phytogeography) वनस्पति-भूगोल

पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील भौगोलिक परिस्थितिसापेक्ष वनस्पतींच्या अथवा पादपसमूहांच्या विस्ताराच्या माहितीची शाखा; उदा. शंकुधारी वने, विषुववृत्तावरील निबिड वने, भिन्न तृणक्षेत्रे, इ.

Geologic botany (Palaeobotany) पुरावनस्पतिविज्ञान

पहा Fossil botany.

geoperception गुरुत्वसंवेदन

गुरुत्वाकर्षणाच्या चेतनेला प्रतिक्रिया दर्शविण्याचा प्रकार; पहा geotropism.

geoperceptive organ गुरुत्वसंवेदी अवयव

गुरुत्वाकर्षणाला प्रतिसाद देणारा अवयव, उपांग किंवा कोशिकांगक, उदा. अंतस्त्वचेतील तौकीरकण; मुळाचे टोक.

geophilous १) भूमिप्रिय; २) स्थलवासी; स्थल–

(१) पहा geocarpy; (२) सदैव जमिनीवर वाढणारी [वनस्पती].

— fungus स्थलकवक

जमिनीतील कुजक्या पदार्थावर वाढणारी कवक वनस्पती; उदा. भूछत्र, भूकंदुक, भूतारका, इ.

geophyta स्थलवनस्पति

सदैव जमिनीवर वाढणाऱ्या वनस्पती परंतु आपल्या कळ्या जमिनीत असणाऱ्या बहुवर्षायू खोडावर (उदा. कंद, मूलक्षोड, ग्रंथिक्षोड, इ.) बनवून त्या तेथेच कायम ठेवणाऱ्या वनस्पती. परिस्थितिविज्ञानात सर्वच शाकीय भाग जमिनीत असणाऱ्या वनस्पतीस भूपादप (geophyte) म्हणतात.

geotaxis गुरुत्वानुचलन; गुरुत्वीय अनुचलन

गुरुत्वाकर्षणाच्या चेतनेमुळे घडून येणारी हालचाल (प्राप्त होणारी गति) किंवा स्थलांतर; वनस्पतींचे सुटे भाग किंवा मुक्तपणे संचार करणाऱ्या वनस्पती, हा प्रकार दर्शवितात.

geotropic गुरुत्वानुवर्तनी

गुरुत्वाकर्षणाच्या चेतनेमुळे त्या दिशेने (संमुख) किंवा त्या दिशेविरुद्ध (विन्मुख) होणारी अवयवाची वाढ (वळणे); उदा. खोडाचे टोक जमिनीवर गुरुत्वाकर्षणा-विरुद्ध व मुळाचे टोक खाली गुरुत्वाकर्षणाच्या दिशेने वाढते.

geotropism गुरुत्वानुवर्तन

वर वर्णन केल्याप्रमाणे वाढ होऊन वळण्याची प्रतिक्रिया.

—, lateral पार्श्विक गुरुत्वानुवर्तन

खोडाच्या टोकास डाव्या अथवा उजव्या बाजूस अधिक वाढ झाल्याने वेलीचे कोवळे खोड प्रथम मोठी वेटोळी घालते व त्यामुळे जवळपासचा आधार मिळवते; या प्रकारास वरील नाव दिले जाते.

—, transverse भूपृष्ठानुवर्तन

पहा diageotropism.

Geraniaceae भांड कुल; जिरॅनिएसी

भांड गणातील (जिरॅनिएलीझ) द्विदलिकित फुलझाडांचे एक कुल. बेंथॅम व हूकर यांनी या कुलात ऑक्सॅलिडेसी, लिम्नॅथेसी, ट्रोपिओलेसी व बाल्समिनेसी यांचाही समावेश केला आहे. प्रमुख लक्षणे : बव्हंशी केसाळ ओषधी; अनेकदा उपपर्णयुक्त साधी पाने; नियमित द्विलिंगी, पंचभागी फुले; संवर्त चिरस्थायी; पाच सुट्या पाकळ्या व त्यांच्या दुप्पट किंवा तिप्पट तळाशी जुळलेली केसरदले; किंजपुट ऊर्ध्वस्थ व त्यात मध्यवर्ती अक्षावर अनेक बीजके; किंजल्क पाच; फळ बहुधा पालिभेदी; मध्यवर्ती चंचूपासून किंजदले सुटी होतात. जिरॅनियम व पेलॅर्गोनियमची झाडे बागेत लोकप्रिय आहेत.

germ (१) अंकुर; (२) सूक्ष्मजंतू; सूक्ष्मजीव

(१) खोडावरील कळी; बियातील गर्भ; (२) सूक्ष्म जंतू; रोगजंतू; अतिलहान साधे जीव.

— -cell गंतुक; जननकोशिका; जननपेशी

पुनरुत्पादक (प्रजोत्पादक) कोशिका.

— - disc अंकुर-बिम्ब

बीजुक रुजून त्यापासून बनलेली चकतीसारखी सूक्ष्म पहिली शारीरिक अवस्था (शंवालक); यापासून काही तंतूही निघालेले असतात; उदा. शेवाळी.

— nucleus अंकुर-प्रकल.

दोन गंतुकातील प्रकलसंयोगामुळे बनलेला रंदुक प्रकल.

— plasm गंतुकल; जननद्रव्य

भावी पिढी निर्माण करण्याची क्षमता असलेले शरीरातील द्रव्य; पहा somatoplasm; या कल्पनेचा पुरस्कर्ता ऑगुस्तो वाइझमान हा होता.

— - pore अंकुर-रंध्र; जननछिद्र

बीजुक व परागकण यावरचे बारीक भोक; यातूनच रुजण्याच्या वेळी अंकुरनलिका बाहेर येते.

— - tube अंकुरनलिका; जनननलिका

नलिकेसारखा तंतू; उदा. कवक.

germicide जंतुघ्न; जंतुनाशक

जंतूंचा नाश करणारे द्रव्य; पहा fungicide.

germinal (congenital) (१) जन्मजात (२) जनक; निर्मायी

(१) आनुवंशिकतेमुळे उपजत असलेले (लक्षण); (२) निर्माण करणारा; उदा. कोशिकांचा थर; पहा meristem.

— vesicle (oosphere) अंडुक

स्त्री-गंतुक किंवा त्यातील प्रकल.

germination अंकुरण; उगवण

बीज किंवा बीजुक अनुकूल परिस्थितीत रुजण्याची प्रक्रिया; अंकुर येणे; सुप्तावस्थेतील कळ्या जागृत होऊन फुले किंवा प्ररोह वाढीस लागण्याची घटना (sprouting); पहा sprout.

Gesneriaceae शिलापुष्प कुल; जेस्नेरिएसी

पाथरफोडी (शिलापुष्प), जेस्नेरिया डग्लसी इ. वनस्पतींचे (बियात दोन दलिका असलेल्या फुलझाडांचे) कुल; याचा अंतर्भाव पर्सोनेलीझ गणात करतात; प्रसार : उष्ण व उपोष्ण कटिबंध; प्रमुख लक्षणे : ओषधी झुडुपे, वृक्ष, वेली व काही अपिवनस्पती. पाने साधी, समोरासमोर, क्वचित थोडीफार विभागलेली; फुलोरा कुंठित, किंवा फुले एकेकटी; ती द्विलिंगी, पंचभागी, आकर्षक; संदले जुळलेली व तशीच प्रदले; केसरदले दोन, चार किंवा पाच, पाकळ्यांस चिकटलेली; किंजदले दोन, ऊर्ध्वस्थ, क्वचित अधःस्थ व जुळलेली; किंजपुटात एक कप्पा व अनेक बीजके; मृदुफळ किंवा शुष्कफळ (बोंड); बिया लहान, असंख्य; ब्राह्मी कुल, टेटूकुल व तंबाखू कुल याशी साम्य. पाथरफोडी औषधी आहे. ग्लॉक्सीनिया, जेस्नेरिया यांच्या जाती बागेत लावतात.

gibberillins जिबरिलिन्स

वनस्पतींत आढळणारे व नैसर्गिकरीत्या वाढीस साहाय्य

करणारे कार्बनी संप्रेरक; काही बाबतीत हे ऑक्सिन ह्या नावाच्या वृद्धि संप्रेरकापासून भिन्न असतात. यांचा कृत्रिमरीत्या उपयोग करून वनस्पतीची उंची वाढविणे, फलनाशिवाय फळांची उत्पत्ति करणे, फुलण्याची क्रिया जलद गतीने घडविणे, बीजांची प्रसुप्तावस्था त्वरित कमी करविणे इत्यादी अनेक बाबतीत यश मिळाले आहे. पहा auxin; hormone.

gibbous (gibbose) **कोशयुक्त**

अवयवाच्या तळाशी पिशवीसारखा एकांगी फुगीरपणा येऊन खोलगट खाच असलेला; उदा. संवर्त (मोहरी); स्नॅपड्रॅगॉन; पहा saccate.

gigantic **प्रचंड; राक्षसी; भीमकाय**

फार मोठे; दांडगे; उदा. अमेझॉन नदीतील कमलपुष्प; सुमात्रा बेटातील एक भुईपुष्प (रॅफ्लेसिया आर्नोल्डी); ब्रह्मदेशातील बांबूची एक जाती (*Dendrocalamus giganteus* Munro.); रुई (*Calotropis gigantea* R. Br.).

gill **पटल**

पातळ पडद्यासारखा अवयव; उदा. भूछत्रे.

— fungus **पटल कवक**

बीजुकोत्पादक पापुद्रे असलेले कवक;
पहा Agaricales.

Gingkoales **व्यजनपर्ण वृक्ष (कन्याकेश वृक्ष) गण; गिंकोएलीझ**

मध्यजीव महाकल्पातील प्रकटबीज वनस्पतींचा एक गण; यामध्ये गिंकोएसी हे एकच कुल व गिंको बायलोबा ही एकच जाती; प्रमुख लक्षणे : विभक्तलिंगी वृक्ष; ऱ्हस्व व दीर्घ प्ररोह असतात. पंख्यासारखी पाने (व्यजनपर्ण) व त्यात द्विशाखाक्रमी शिरांची मांडणी; ती पाने तळाशी पाचरीसारखी व टोकास विभागलेली; मेडन हेअर फर्न या नावाच्या नेचाशी पानांचे साम्य असल्याने या वृक्षाला मेडन हेअर टी (कन्याकेश वृक्ष) म्हणतात. तसेच पंख्यासारख्या पानांच्या आकारामुळे "व्यजनपर्ण वृक्ष" असेही म्हणतात. लघुबीजुकपर्णे लोंबत्या कणिश फुलोऱ्यावर (शंकूवर) सर्पिल प्रकारे मांडलेले; गुरुबीजुके धारण करणाऱ्या शंकूवर फक्त एक देठ व त्यावर दोन अनावृत (प्रकट, नग्न) बीजके असतात; रेतुके चलनशील; पहा Gymnospermae.

girdle **मेखला**

(१) करंडक वनस्पतींत आढळणाऱ्या शरीर-कोशिकांच्या बाजूस असलेला दोन्ही कोशिकावरणांना जोडणारा सूक्ष्म पट्टीसारखा भाग; (२) सायकसच्या पर्ण-लेशाची वलयाकृती शाखा.

— view **मेखला-दृश्य**

करंडक वनस्पतींच्या कोशिकांची मेखला दिसून येणारी बाजू; पहा valve- view.

girdling **मेखलन**

झाडाची वलयासारखी पट्टी काढणे.

glabrous **केशहीन; रोमहीन**

केस नसलेले (अवयव); उदा. करंज (*Pongamia glabra* Vent.)

gland **(१) प्रपिंड; ग्रंथि; (२) छदककपाली; वंजुफल.**

(१) शरीरात किंवा शरीरावर, पाणी अथवा इतर द्रव पदार्थ (उदा. मधुरस, पाचक रस) स्रवणारी किंवा साठवून ठेवणारी कोशिका किंवा अन्य निश्चित संरचना (उपांग); ग्रंथी. उदा. जलस्रावक ऊतक; पहा epithem; nectary.

(२) ओकचे किंवा तत्सम फळ; कठीण कवचाचे, शुष्क एकबीजी व तळाशी छदकांचा पेला असलेले फळ.

— dotted **प्रपिंड-चित्रित**

अनेक प्रपिंडे बिंदूप्रमाणे विखुरलेली असणारे; उदा. लिंबू , कदिलिंब, बेल, जांभूळ, लवंग, निलगिरी इत्यादींची पाने; येथे बाष्पनशील द्रव्य कोशिकात असते.

glandula **प्रपिंडक**

आमराच्या फुलातील किंजल्कावरची चिकट चकती.

glandular hair **प्रपिंडीय केश; ग्रंथियुक्त केश प्रपिंडकेश;**

टोकास स्रावक किंवा संचयी (ग्रंथी) संरचना असलेले केसासारखे उपांग; उदा. कीटकभक्षक वनस्पती, पिवळी तिळवण, तुळस, खाजकुयली, चित्रक; पहा stinging hair.

— tissue **प्रपिंडोतक**

प्रपिंडाप्रमाणे कार्यक्षम असलेला कोशिकांचा समूह. पहा laticiferous tissue. hydathode, resin-passage.

glandulose **प्रपिंडसम; प्रपिंडयुक्त; प्रपिंडी; ग्रंथियुक्त**

प्रपिंडासारखे किंवा प्रपिंड (ग्रंथी) असलेले (अवयव, पृष्ठभाग, केस, बिम्ब, इ.)

glaucescent अल्पानील;
काहीसे आनील.

glaucous आनील
मेणाच्या पातळ थरामुळे निळसर हिरवा रंग असलेले; उदा. घायपाताचे पान; एरंडाचे खोड; देठ इ.

gleba गाभा
पहा Gasteromycetes.

globoid गोलाभ
प्रथिनाच्या कणातील गोलाकार खनिज कण; उदा. एरंडाचे बीजातील पुष्क; पहा crystalloid.

globular गोलाकार
चेंडूसारखे; उदा. जाफरी गेंदाचा फुलोरा; बाभळीचा फुलोरा.

globule नर गुलिका; गोळी; ग्लॉब्यूल
नर (पुं-) गंतुके निर्मिणारे वाटोळे जटिल इंद्रिय; उदा. कारा (शैवल); या वनस्पतीत तंतुयुक्त अवयवात (रेतुकाशयात) पुं-गंतुके असून असे अनेक तंतू एकत्र असलेल्या संरचनेभोवती अनेक कोशिकांच्या एका थराचे वेष्टन असते. सामान्य अर्थी गोळी;
पहा Charophyceae; nucule.

globulin ग्लॉब्यूलिन
गोल व पारदर्शक कण; गोलाभातील मुख्य पदार्थ.

glochidium (glochid) लोमांकुश; रोमांकुश
टोकाशी बाणाप्रमाणे वाकडा असलेला केस किंवा काटा. उदा. ॲझोला नावाचा जलनेचा; काही निवडुंगाच्या जाती.

glome गोल गुच्छ
अनेक लहान फुलांचा चेंडूसारखा फुलोरा; उदा. बाभूळ, लाजाळू, इ.

glomerate गोलगुच्छित
(१) वर वर्णिल्याप्रमाणे फुलोऱ्यात असलेली [फुले];
(२) अनेक गुच्छ एकत्र असलेले; उदा. औदुंबर
[*Ficus glomerata* Roxb.].

glomerule (glomerulus) स्तबकपुंज
अनेक स्तबकांचा एकाच छदमंडलातील पुंजका; उदा. उटकटारी (*Echinops echinatas* Roxb.).

glucose (grape sugar) द्राक्षशर्करा; ग्लुकोज
वनस्पतींतील साखरेचा एक प्रकार; $C_6H_{12}O_6$.

glucoside ग्लुकोसाइड
विघटनानंतर द्राक्षशर्करेत रूपांतर पावणारा जटिल पदार्थ; उदा. अमिग्डॅलीन, कोनिफेरीन, सॅलिसीन ही द्रव्ये अनुक्रमे बदाम, चीड, वाळुंज यांमध्ये आढळतात.

glumaceous तुषसम
गवतांच्या फुलातील तुसासारखे; पहा bract.

glume तुष; तूस
विशेषतः गवतांच्या फुलोऱ्यातील कणिशकात आढळणारे शुष्क छद; उदा. मका, गहू.

— , flowering बाह्यतुष
पुष्पदलाबाहेरचे छद (तूस).

— , inner (palea) अंतस्तुष
आतील तूस; अक्षाजवळचे छद; बाह्यतुष व अंतस्तुष यामध्ये केसरदले व किंजदले असतात.

— , outer (lemma) परितुष
सर्वात बाहेरचे आच्छादक छद (तुष); पहा lemma; lodicule; spikelet.

— , sterile वंध्यतुष
लैंगिक पुष्पदलाचे सान्निध्य नसलेले छद.

Glumiflorae (Graminales) तृणगण;
ग्लुमिफ्लोरी
बेंथॅम व हूकर यांनी या गटाला श्रेणी म्हटले आहे; एंग्लर व प्रँटल यांनी गण व बेसींनी तृणगण (ग्रॅमिनेलीझ) अशी नावे देऊन त्यामध्ये तृणकुल व मोथाकुल अंतर्भूत केले आहेत; हचिन्सन यांनी या गटाला विभाग मानून तृणगण व मोथागण असे दोन गण व त्या प्रत्येकात अनुक्रमे एकेक कुल (तृणकुल व मोथाकुल) समाविष्ट केले आहे. सर्व गवते व लव्हाळे येथे अंतर्भूत आहेत; पहा Graminaceae; Cyperaceae.

glutinous चिक्कणछादित
चिकट पदार्थाचे आवरण असलेले; उदा. विंचवी (वृश्चन) व तंबाखूचे पान.

glycogen मधुजन; ग्लायकोजेन
आवश्यकतेनुसार साखरेत रूपांतर केला जाणारा तौकीरासारखा कोशिकेतील पदार्थ; उदा. यीस्ट; कित्येक कवक, अनेक प्राणी.

Gnetales डंबळी (कोंबळ) गण; नीटेलीझ
प्रकटबीज वनस्पती उपविभागापैकी एक गण; यांची काही लक्षणे आवृतबीज वनस्पतीप्रमाणे (फुलझाडे) असून या गणात नीटेसी– डंबळी (कोंबळ) कुल या एकाच कुलाचा अंतर्भाव होतो; द्वितीयक काष्ठ भागात वाहिन्या, बीजकातील अंदुककलशाचा अभाव

(अपवाद : एफेड्रा), ही लक्षणे फुलझाडांतल्याप्रमाणे असून एकूण तीन वंशांचा (एफेड्रा, वेल्वित्शिया आणि नीटम) समावेश होतो. या वंशांतील वनस्पती फारच क्वचित आढळतात. नीटम (उंबळी; कोंबळ) च्या महालता सह्याद्रीच्या जंगलात तर हूम किंवा अस्मानिया (एफेड्रा) सिंधमध्ये व हिमालयात आढळतात; वेलविशिया (तुंबोआ) आफ्रिकेत वाढते.

पहा Gymnospermae.

goblet-shaped चषकाकृति

पसरट तळ, मध्ये दांडा व वर काहीसा फुगीर भाग अशा पेल्याच्या आकाराचे.

golgi-body तनुकल; गॉल्गी बॉडी; गॉल्गी पुंजक

काही थोड्या वनस्पतींच्या पण बहुधा सर्व प्राण्यांच्या कोशिकेतील प्राकलात आढळणारा, अनेक सूक्ष्मतंतू अथवा सूक्ष्मबिंदू यांचा पुंजका; याचे कार्य कोशिकेच्या स्रवणाशी संबंधित असावे असे मानतात.

gonidangiophore (sporangiophore) बीजुककोशदंड

बीजुककोशाचा आधारतंतू.

gonidangium (sporangium) बीजुककोश

वनस्पतींच्या गंतुकधारी अवस्थेतील बीजुकांची निर्मिती करणारा प्रजोत्पादक अवयव; बीजुकधारी अवस्थेतील बीजुकांचे कार्य याहून भिन्न नसते; म्हणून मराठी पर्याय तोच ठेवला आहे.

gonidial layer (१) शैवलस्तर; (२) बीजुकदंडस्तर

(१) काही धोंडफुलांच्या (शैवाक) शरीरातील शैवल कोशिकांचा थर. पहा Lichen.

(२) कवकांच्या शरीरातील बीजुककोश धारण करणाऱ्या तंतूंचा थर. पहा Fungi.

gonidiophore (sporophore) बीजुकदंड

बीजुकांना आधारभूत तंतू; उदा. बुरशी.

gonidium (spore) (१) बीजुक (२) शैवलकोशिका

(१) लिंगभेदविहीन पद्धतीने बनलेली व रुजल्यावर सलिंग अथवा गंतुकधारी अवस्था निर्मिणारी प्रजोत्पादक कोशिका;

(२) धोंडफुलातील शैवल.

gradate sorus क्रमि (बीजुककोश) पुंज; क्रमिपुंज

बीजुककोशांची पक्व होण्याची वेळ व स्थान क्रमाने (तळापासून वर) बदलत असणारा पुंज; उदा. प्रारंभिक नेचे; त्यावरून Gradatae = क्रमिपुंजी— क्रमिपुंज असलेले नेचे (गट). पहा Mixed sorus; Mixtae; Simplices.

graft कलम; भेटकलम; कलम करणे

दोन वनस्पतींचा शाकीय संबंध घडवून आणण्याकरिता एका स्थिर (बहुधा मजबूत) वनस्पतीच्या फांदीवर व खोडावर (याला 'खुंट' म्हणतात) कृत्रिमरीत्या सांधलेली दुसरी इष्ट तर काट किंवा छाट ह्या स्वरूपातील वनस्पती; पहा stock, scion.

— hybrid (chimaera) कलम-संकरज; विचित्रोतकी

भेट कलम केल्याने (ऊतक संयोगाने) व दोन्ही भिन्न जातींच्या किंवा प्रकारांच्या परस्पर प्रभावाने लक्षणांत फरक पडलेले संकरज (कलम); येथे वरकरणी लक्षणांचे मिश्रण आढळते; पहा chimaera.

grain (१) कण; (२) शूकधान्य

(१) कोणत्याही घन पदार्थाचे अत्यंत लहान भाग.

(२) पिकविलेल्या गवतांचे फळ अथवा बीज; कित्येकांच्या छदांवर टोकाशी लांब राठ केस असतो, ते शूक आणि त्यामुळे शूकधान्य हे नाव. उदा. भात, गहू, बाजरी; पहा cereal, pulse, awn.

Graminaceae (Gramineae) तृणकुल; गवते; ग्रॅमिनेसी (ग्रॅमिनी)

गवत या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या सर्व एकदलिकित वनस्पतींचे मोठे कुल; याचा अंतर्भाव ग्लुमिफ्लोरी (ग्रॅमिनेलीझ) गणात केला जातो. प्रमुख लक्षणे : ओषधीय वनस्पती; पोकळ किंवा भरीव दंडगोलाकृति खोड व पाने बहुधा साधी व दोन रांगांत, लांब असून पर्णाविरण खोडाभोवती तळाशी वेढलेले पण अपूर्ण (फाटलेले), जिव्हिकावंत; फुलोऱ्यात अनेक कणिशके व त्यातील परिदलहीन फुले तुसांनी वेढलेली; लघुतुषांना परिदले मानतात; फुले एकलिंगी किंवा द्विलिंगी; केसरदले तीन (क्वचित कमीजास्त) किंजदल एक व एकबीजी शुष्कफल (सस्यफल); परागण वाऱ्याने होते; बी सपुष्क. पहा Glumiflorae.

Graminales तृणगण

पहा Glumiflorae.

graminicolous तृणप्रिय; तृणवासी

गवतावर उपजीविका करणारी (जीवोपजीवी) वनस्पती; उदा. चिकटा (*Sclerospora graminicola*) नावाचा कवकापासून होणारा रोग बाजरीवर वाढतो.

grana (granum) तरंगक; कण; ग्रॅना
(१) हरितकणूंतील रंगद्रव्याचा बिंदुक (सूक्ष्मयंत्र). पहा stroma; (२) कोणताही सूक्ष्म कण.

Granataceae दाडिम कुल; ग्रॅनॅटेसी.
पहा Punicaceae.

granular (granulose) कणमय; कणयुक्त
रवाळ; कणीदार; कणांनी बनलेले. उदा. कोशिकेतील प्राकल; सूक्ष्मकणांचे आवरण असलेले.

grassland तृणभूमी; गवताळ प्रदेश
हवामानादी परिस्थितीमुळे ज्या ठिकाणी मुख्यतः नैसर्गिकरीत्या फक्त गवताची मुबलक वाढ होते असा प्रदेश.

graveolens उग्रगंध
न आवडण्याइतका उग्र वास; उदा. सताप (*Ruta graveolens* L.); शेपू (*Peucedanum graveolens* L.).

green alga हरित शैवल; हिरवे शैवल
पहा Chlorophyceae.

green house पादपगृह
तीव्र प्रकाश व रुक्ष हवा यांपासून संरक्षित असलेले व वनस्पतींचे संवर्धन करण्याच्याच सोयिस्कर खोलीसारखे झोपडे; येथे सावली, मंद प्रकाश व दमट हवा मिळण्याची कृत्रिम परिस्थिती राखलेली असते.

gregarious growth सांघिक वाढ; सामूहिक वाढ
एकाच जातीच्या अनेक वनस्पतींची एकत्र होणारी वाढ; उदा. कर्दळ, केळ, आले, बांबू, इ.

grit-cell (stone-cell) कठक; दृढ पेशी.
फार घन आवरणाची कोशिका; पहा sclereid.

gritty (sandy) रेवाळ
कठीण कण (रेव) असलेले.

groove चर, खोबण.
पहा furrow.

ground meristem तल्प विभज्या
खोडाच्या किंवा मुळाच्या टोकाशी सतत कोशिकांचे विभाजन व तज्जन्य नवीन ऊतकांची निर्मिती झाल्याने त्यातील तीन भागांपैकी केंद्रवर्ती भाग; त्यापासून वनस्पतीतील पक्व भागात भेंड, निकाष्ठ-किरण व मध्यत्वचा, अंतस्त्वचा इत्यादी मौलिक ऊतके बनतात.
पहा meristem.

ground-tissue तल्पोतक
अपित्वचा, वल्क, वाहक ऊतके इत्यादी विशिष्ट ऊतकाखेरीज वनस्पतीतील इतर व आधारभूत मृदूतकांचा संच; यामध्ये मध्यत्वचा, निकाष्ठ (भेंड), निकाष्ठ किरण इत्यादींचा अंतर्भाव होतो.

ground vegetation निम्नस्तर (भूस्तर) वनश्री
वनातील सर्वांत खालचा (जमिनीजवळचा) वनस्पतींचा थर.

group गट; समूह
अनेक सारख्या वस्तू, व्यक्ती किंवा पदार्थ, ऊतके, उपांगे, जाती, वंश इत्यादींचा एकत्र संच.

growing point (apex) वर्धनाग्र; वर्धिष्णु अग्र; वर्धी अग्र
सतत वाढ चालू असलेले वनस्पतींच्या अवयवांचे टोक

growth वृद्धि; वर्धन; वाढ
नवीन कोशिकांची निर्मिती होऊन किंवा असलेल्या कोशिकांच्या आकारमानात वाढ होऊन अवयवांची आकाराने व संख्येने कायम वाढ होण्याची प्रक्रिया; बीज रुजताना या दोन्ही क्रिया घडून येतात.

growth curvature वृद्धिवक्रता
वाढ चालू असताना येणारा वाकडेपणा.

-- engyme वृद्धि-वितंचक
वाढीला चालना देणारे वितंचक; पहा engyme.

-- form (life form) वृद्धि-रूप
केवळ शरीराच्या विस्तारावरून बनविलेली वर्णनात्मक संज्ञा; उदा. वृक्ष, क्षुप, ओषधी, इ.

-- hormone वृद्धि-संप्रेरक
पहा hormone.

-- promoting वृद्धिकारी; वृद्धिप्रवर्तक
वाढीस चालना देणारे.

-- ring वृद्धिवलय
खोडात विशिष्ट कालात वाढणारा वर्तुळाकार काष्ठाचा भाग; पहा annual ring.

-- water वृद्धि-जलांश; प्राप्यजल
जमिनीतील किमान ओलाव्यापेक्षा अधिक किती पाण्याचा अंश आहे याची टक्केवारी, कारण त्यावर वाढ अवलंबित असते.

guard-cell रक्षक कोशिका
पानावरील त्वग्रंध्राची (सूक्ष्म छिद्राची) उघडझाप करण्याबद्दल जबाबदार असलेली बहुधा अर्धचंद्राकृती

हरितद्रव्ययुक्त कोशिका; ह्यांची जोडी असते. क्वचित हिरव्या खोडावर, देठावर व किंजपुटावर या कोशिका आढळतात; पहा stoma.

gum गोंद; डिंक

gummosis डिंक्या रोग; गोंद रोग

खोड किंवा फांद्या यामधून डिंकासारख्या चिकट द्रव पदार्थाचा स्राव चालू असण्याचा प्रकार.

gutta (drop) थेंब; ठिपका; तैलबिंदु

guttate (spotted) अश्रुवत्; बिंदुयुक्त

ठिपकेदार; उदा. गोलदार वृक्ष (*Sterculia guttata* Roxb.).

guttation निस्यंदन

पानांतून अथवा तत्सम अवयवांतून पाण्याचे थेंब निसर्गतः गळून पडण्याचा प्रकार; रात्रीच्या थंड हवेत बाष्पोच्छ्वासाच्या अभावी हा प्रकार घडून येतो; उदा. गवते; अंजनवेल, ट्रोपिओलम, इत्यादी. यांमध्ये जलस्रावक ऊतके व जलरंध्रे यांचा संबंध येतो; पहा hydathode; epithem.

Guttiferae (Clusiaceae) वृंदार (कोकम) कुल; गटिफेरी (क्लुसिएसी)

सुरंगी, कोकम, नागचाफा, आमली, उंडी (पुन्नाग), ओट इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल; याचा समावेश कोकम (वृंदार) गणात (गटिफेरलीझमध्ये) केला जातो. प्रमुख लक्षणे : पिवळट किंवा हिरवट चीक असलेले वृक्ष किंवा झुडपे; पाने साधी, बहुधा समोरासमोर, तैल प्रपिंडयुक्त व चिवट; फुले एकलिंगी, द्विलिंगी, अवकिंज व एकाच किंवा भिन्न झाडांवर; संदले व प्रदले २–६, सुटी; क्वचित पाकळ्या नसतात. केसरदले अनेक, सुटी, क्वचित जुळलेली; किंजपुटात एक किंवा अनेक कप्पे; मृदुफळ किंवा न तडकणारे फळ; बीजे मोठी व अपुष्क.

Gymnospermae प्रकटबीज वनस्पति उपविभाग; जिम्नोस्पर्मी

ज्यांची बीजे किंजपुटात (भावी फळात) बंदिस्त नसून किंजदलावर उघडीच असतात अशा सापेक्षतः प्रारंभिक बीजधारी वनस्पतींचा उपविभाग. प्रमुख लक्षणे : काही जीवाश्मरूपात व काही विद्यमान वनश्रीत आढळतात. लघुबीजुकपर्णे व गुरुबीजुकपर्णे बहुधा स्वतंत्र शंकूवर व एकाच किंवा भिन्न झाडांवर; गंतुकधारी पिढ्या फारच ऱ्हास पावलेल्या असून अंदुककलश बहुधा आढळतो; रेतुकाशय ऱ्हसित व रेतुके क्वचितच चलनशील; परागनलिका व परागण फुलझाडांतल्याप्रमाणे; बहुधा प्रकाष्ठात वाहिन्या नसतात; फळे बनत नाहीत. पक्वावस्थेत "शंकूफळ" रुक्ष असते. यामध्ये सात किंवा आठ गणांचा समावेश करतात; पहा Cycadales, Coniferales, Ginkgoales, Taxales, Gnetales, Bennettitales, Cordaitales, Cycadofilicales (Pteridospermeae). उदा. सायकस, विरमी (यू) देवदार, चिल, चीड, थुजा, आमाळ, गिंको, उंबळ (कोंबळ) इ.

Gynaecium (gynoecium; pistil) किंजमंडल; स्त्री-केसर मंडल

फुलातील सर्वांत आतील महत्वाचे बीजोत्पादक पुष्पदलांचे (किंजदलांचे) वर्तुळ; किंजदलावरील बीजकात स्त्री-गंतुक (अंदुक) असल्याने या सर्वच भागाला स्त्रीलिंगी (स्त्री-केसर) समजतात; पहा carpel; ovule; ovary.

Gynandrophore किंजकेसरधर (किंकेधर)

किंजदले व केसरदले यांना आधारभूत असा फुलातील अक्षाचा लांबट भाग (दांडा); उदा. पांढरी तिळवण. पहा androgynophore.

Gynandrous किंजकेसरित

किंजदलाला केसरदले चिकटलेली असण्याचा प्रकार; उदा. आमर पुष्प (ऑर्किड).

gynobasic किंजतलोद्गामी

किंजलाचा तळ किंजपुटाच्या तळाशी असून किंजपुट पुष्पस्थलीमध्ये असण्याचा प्रकार; उदा. तुळस, दीपमाळ, बुरुंबी, इ.

gynophore किंजधर

किंजदलांना आधार देणारा फुलातील केसरमंडलातून वाढलेला अक्ष; उदा. वाघाटी, पांढरी तिळवण, मुचकुंद, इ.

gynostemium किंजकेसराक्ष

किंजमंडल व केसरमंडल यांचा संयुक्त व संक्षिप्त अक्ष. उदा. आमरे (ऑर्किड); पोपटवेल, सापसंद इ.

H

habit (१) रीति; (२) बाह्यरूप

(१) वृत्ति; वर्तन अथवा आहाराविषयक सवय; उदा. जीवोपजीवी; स्वोपजीवी.

(२) बाहेरून दिसणारी शारीरिक रूपरेखा (स्वरूप); उदा. गुच्छाकृती, चवरीसारखे, उशीसारखे, सरपटणारे, चढत जाणारे, वृक्ष, क्षुप, ओषधी, इ.

habitat अधिवास; निवासक्षेत्र

वनस्पती जेथे निसर्गतः फुलते, वाढते, प्रजोत्पादन करते असे ठिकाण. उदा. दाट वन, कुरण, खडकाळ किंवा रेताड मरुप्रदेश, समुद्रतट, जलाशय, इ.

hadrocentric मध्यप्रकाष्ठक; केंद्रकाष्ठिक

hadrocentric bundle मध्यप्रकाष्ठक वृंद

मध्ये प्रकाष्ठ व त्याभोवती परिकाष्ठ असलेला वाहक ऊतकांचा संच; उदा. नेचाची तिरश्चर शाखा. पहा concentric bundle.

hadrome (xylem) प्रकाष्ठ; काष्ठ

वाहक वृंदातील काष्ठयुक्त वाहकांचा भाग; विशेषतः पाण्याची ने-आण करणारा घन आवरणाच्या मृत कोशिकांचा (ऊतकाचा) भाग; पहा xylem.

haematoxylin हीमॅटॉक्सिलीन

गर्द तांबूस रंगाचे द्रव्य; एका वनस्पतीच्या (*Haematoxylon campechianum* L.) मध्य काष्ठापासून काढलेले असून त्याचा उपयोग सूक्ष्मदर्शकाच्या साहाय्याने निरीक्षणाकरिता करतात.

hair केश

वनस्पतींच्या शरीरावर अपित्वचेपासून वाढणारे भिन्न प्रकारचे केस; हे एककोशिक, अनेककोशिक, मऊ, राठ, दाहक, संरक्षक, प्रपिंडीय इ. विविध प्रकारचे असतात. उदा. कापसाचे धागे.

hair-shaped केशाकृति

केसासारखे बारीक व लांब.

hairy केशालु; केसाळ; रोमिल

hairiness केशालुत्व; केसाळपणा.

halbert-rhaped (hastate) तोमराकृति

भाल्याच्या आकृतीचे; उदा. हरणखुरीचे पान. त्रिकोनी व तळाकडील दोन कोनांची टोके बाहेरच्या बाजूस वळलेली.

half-bred (hybrid) संकरज

पहा cross-breed.

half (semi) cylindric अर्धचितीय

एक बाजू सपाट व दुसरी अर्धगोलाकार अशा आकाराचा लांबट (अवयव); उदा. कित्येक पानांचे देठ; काही पाती; उदा. कोरफड.

half-equitant अर्धारूढ

पहा semi-equitant.

half-inferior अर्धाधःस्थ

संवर्ताच्या नलिकेत किंजपुट अर्धवट सुटा असून त्या सभोवार पाकळ्या व केसरदले असलेला किंजपुट.

half moon-shaped (lunate; crescent-shaped) अर्धचंद्राकृति

अर्ध्या चंद्राप्रमाणे आकाराचे; उदा. कृष्णकमळाच्या एका जातीचे, तसेच एका नेचाच्या जातीचे पान. (*Adiantum lunulatum*).

halophilous लवणप्रिय

मिठाशिवाय इतर क्षार असलेल्या किंवा खारट जमिनीत विशेषेकरून वाढणारी (वनस्पती); मात्पुरा, कांकरा, चिप्पी, तिवार, कांदळ, इत्यादी समुद्रकिनारी वाढणारी झाडे.

halophobous (halophobe) लवणद्वेषी; लवणविरोधी

क्षारमुक्त किंवा खारट जमीन टाळणारी (वनस्पती).

halophyte लवण वनस्पति.

क्षारयुक्त (विशेषतः खारट) पाण्याच्या सान्निध्यात वाढणारी वनस्पती; पीलू, केवडा, उंडी, नारळ, इत्यादी आणि वर उल्लेखिलेल्या लवणप्रिय वनस्पती; सागरशैवले.

hand-microtome हस्त-सूक्ष्मछेदक

हाताने चालविता येणारे, सूक्ष्म छेद घेण्याचे यंत्र.

hanging root पारंबी

झाडाच्या शाखेपासून निघून खाली लोंबणारे व पुढे जमिनीत खोलवर घुसून आधार देणारे मूळ; उदा. वड.

haploid एकगुणित

प्रजोत्पादक कोशिकेच्या प्रकलातील रंगसूत्रांची एकपट संख्या; इतर कोशिकात ही संख्या दुप्पट असते. बहुतेक सर्व गंतुकधारी पिढीत एकपट व बीजुकधारी पिढीत ती दुप्पट (संख्या) असते व बीजुके तयार होताना ती संख्या पुन्हा एकपट होते; पहा diploid.

haploidization एकगुणन

कोशिकेतील रंगसूत्रांची संख्या दुप्पट असताना, ती एकपट होण्याची प्रक्रिया; अर्धसूत्रण.

haploidy एकगुणितत्व

एकगुणित रंगसूत्रे असण्याचा प्रकार.

haplophase एकगुणितावस्था

एकगुणित रंगसूत्रे असलेली स्थिती; उदा. बीजुक, गंतुक गंतुकधारी.

haptostele प्रथमाद्यरंभ
मध्ये प्रकाष्ठ व त्याभोवती परिकाष्ठ असा सममध्य वाहक संच असलेला अत्यंत साधा व अतिप्राचीन वाहक वनस्पतींत आढळणारा रंभ; उदा. ऱ्हिनिया; पहा stele.

hapteron (holdfast) दृढधर
बहुकोशिक पण वाहक ऊतके नसलेला आणि चिकटून राहण्यास उपयुक्त असा अवयव; उदा. फ्यूकस शैवल.

haptotropic स्पर्शानुवर्तनी
स्पर्शामुळे घडून येणारी वाढ दर्शविणारे (अवयव).

haptotropism स्पर्शानुवर्तन
खडबडीत पृष्ठभागाच्या स्पर्शाच्या चेतनेमुळे वेटाळत वाढण्याची प्रतिक्रिया; उदा. अमरवेल; प्रतान; मोरवेलीची देठे; कित्येक वेलींची टोके.

hard bast उपकाष्ठ
परिकाष्ठाजवळचा सूत्रल (घनकोशिकायुक्त) भाग पहा phloem; bast.

hastate प्रशराकृति; तोमराकृति
पहा halbert-shaped.

haulm संधिखोड
सांधेदार खोड; पहा culm.

haustorium शोषक
आश्रय वनस्पतींतून अन्न शोषून घेण्याचा जीवोपजीवी वनस्पतीचा लहान मुळासारखा रूपांतरित अवयव; उदा. अमरवेल; बांडगूळ.

head १) स्तबक; २) शीर्ष
(१) पहा capitutum.
(२) टोकाचा भाग.

— -cell शीर्ष-कोशिका
कारा (या नावाच्या) शैवल वनस्पतीतील रेतुकजनक तंतूंच्या तळाशी असलेली कोशिका; यामध्ये प्राथमिक व दुय्यम असे दोन प्रकार आहेत.

heart-shaped हृदयाकृति
पहा cordate.

heart-wood मध्यकाष्ठ
खोडातील मेंडाभोवती (केंद्रवर्ती) असलेला सर्वात जून व मृत लाकडाचा भाग; पहा duramen.

helicoid शुंडी
गोगलगाईच्या शिंपल्याप्रमाणे वेटोळे असलेला (फुलोरा अथवा शाखांची मांडणी); सोंडेप्रमाणे.

— cyme (bostryx; depranium) वक्रवल्लरी; शुंडी
फुलोऱ्यातील अक्षाच्या एकाच बाजूस पण भिन्न पातळीत नवीन अक्ष येऊन आणि दरवेळी त्यावर टोकास आलेल्या फुलांमुळे वाढ थांबून लहान वेटोळ्याप्रमाणे दिसणारा कुंठित फुलोरा; हा एकपद वल्लरीचा प्रकार मानतात; उदा. हॅमेलिया; गेळफळ इ.
पहा scorpioid.

heliophilous प्रकाशप्रिय
भरपूर सूर्यप्रकाशात वाढणारी (वनस्पती); उदा. सूर्यफूल, एरंड, गुलाब, निंब, आंबा, नारळ, इ.

heliophobous प्रकाशद्वेषी
प्रत्यक्ष सूर्यप्रकाश टाळणारी; नेचे, सिलाजिनेला, इ.

heliophyte प्रकाशप्रिय वनस्पति.

heliotactic प्रकाशानुचलनी
प्रकाशाच्या चेतनेनुसार होणाऱ्या शरीरांतर्गत प्रक्रियेमुळे त्याकडे किंवा त्याविरुद्ध दिशेकडे (अनुक्रमे धन व ऋण) स्थानांतर करणारी वनस्पती किंवा घडणारी (हालचाल); उदा. स्वतंत्र व चलनशील वनस्पती (शैवले) अथवा त्यांचे सुटे भाग (बीजुके, गंतुके, इ.).

heliotaxis प्रकाशानुचलन
वर वर्णन केलेली स्थानांतराची प्रक्रिया; उदा. हरित्कणु; सूक्ष्मजंतू.

heliotropic प्रकाशानुवर्तनी
प्रकाशाच्या दिशेला किंवा दिशेविरुद्ध वाढत वळणारा (वनस्पतीचा अवयव); खोडाची व मुळाची टोके.

heliotropism प्रकाशानुवर्तन; सूर्यावर्तन
वर वर्णन केल्याप्रमाणे वाढण्याची प्रक्रिया (प्रतिक्रिया); पहा apheliotropism.

helmet-shaped (galeate) स्फटाकृति
पोकळ व अर्ध्या कमानीसारखे; उदा. अतिविषाच्या फुलातील पाकळीसारखे संदल; पहा hooded.

helophyte आर्द्रप्रिय वनस्पति
दलदलित वाढणारी वनस्पती; उदा. पाणकणीस, लव्हाळा, अळू, एक्विसीटम, जलनेचे, शिंगाडा.

helotism दास्यत्व
घोंडफुलातील कवक व शैवल यांच्या परस्परसंबंधात कवक हे आश्रित व शैवल आश्रय असा संबंध ध्वनित करणारी संज्ञा; वास्तविक तो परस्परावलंबनाचा (सहजीवनाचा) एक प्रकार आहे. पहा Lichen.

hemi- अर्ध-
निम्मेपणा दाखविणारा उपसर्ग.

hemicarp फलांश; अंशफल
पहा mericarp.

Hemibasidii अर्धगदाकवक उपवर्ग; हेमिबेसिडी
गदाकवक वर्गातील तांबेरा व काणी या दोन गणांचा समावेश असलेला गट; यामध्ये विशिष्ट विश्रामी बीजुकाच्या अंकुरणानंतर गदाकोशिका बनते.
पहा Eubasidii; basidium.

—cellulose अर्धतूलीर; हेमी सेल्युलोज
कोशिकावरणातील एक कार्बोहायड्रेट संचित पदार्थ; उदा. खारकेचे बीज; पेक्टिन द्रव्य इ.

— cyclic अर्धमंडलित
फुलातील काही पुष्पदले सर्पिल मांडणीत व इतर वर्तुळाकार असा प्रकार; उदा. सोनचाफा.

— cylindric अर्धचितीय
अर्धगोल दंडाप्रमाणे आकार असलेले (खोड, देठ, इ.).

hemiparasite अर्धजीवोपजीवी
पहा semiparasite; semisaprophyte.

Hepaticae (Liverworts) यकृतका वर्ग; हिपॅटिसी
शेवाळी (ब्रायोफायटा) विभागातील तीन वर्गांपैकी एक. या वनस्पतींचे शरीर पानासारखे सपाट, साधे व जमिनीवर केसासारख्या मुळांनी चिकटलेले, क्वचितच साधे खोड व साधी सूक्ष्म पाने असलेले व अंतर्रचनेत भिन्न ऊतकांनी भरलेले असते; प्रजोत्पादक इंद्रिये बहुधा वरच्या पृष्ठावर असून बीजुकधारी पिढी साधी किंवा पद, दंड व बीजुकाशय यांची बनलेली असते; तथापि ती गंतुकधारीवर पूर्णपणे अवलंबून असते.
पहा Bryophyta; Anthocerotae; Musci.

herb ओषधि
लहान, मऊ, वर्षापेक्षा बहुधा जास्त न जगणारी, पण जगल्यास जमिनीवर कायम काष्ठयुक्त खोड नसलेली वनस्पती. उदा. सूर्यफूल, मका, कोबी, डेलिया, झेंडू इ.

herbaceous ओषधीय
वर वर्णन केल्याप्रमाणे (खोड अथवा वनस्पती); उदा. काकडीचा वेल; गुलबुश.

herbage पल्लव
वनस्पतीचे शाकीय भाग.

herbal ओषधी-ग्रंथ; पादप-कोश
सर्व तऱ्हेच्या वनस्पतींची विविध माहिती संकलित करून देणारा जुन्या पाश्चात्य पद्धतीचा ग्रंथ; उदा. जॉन जेरार्डचा ग्रंथ.

herbalist ओषधी-ग्रंथकर्ता; पादपकोशकर्ता
वर वर्णन केल्याप्रकारच्या ग्रंथाचा लेखक (संकलक, संपादक).

herbarium वनस्पतिसंग्रह
अभ्यासाच्या सोयीकरिता विविध प्रकारे जमवून ठेविलेल्या वनस्पतींचा साठा; व्यापकप्रमाणात हल्ली सजीव वनस्पतींचे संवर्धन व संशोधन अशा संस्थेत केले जाते.

herbivorous वनस्पत्याहारी; शाकाहारी
केवळ वनस्पती (गवत, पाचोळा, तण, फळे, इत्यादी) खाऊन राहणारे (प्राणी); उदा. काही पक्षी, गाईबैल, मेंढ्या, घोडे, हत्ती इ. ; मनुष्यांपैकी काही फक्त वनस्पतिज पदार्थ खाऊन जगतात त्यांना 'शाकाहारी' म्हणतात.

hercogamy (herkogamy) विष्कंभयुति
संरचनेतील विशेषत्वामुळे स्वयंफलन न होऊ देणारी योजना. उदा. सूर्यफुलातील केसरदले व किंजदले यांच्या पक्व होण्याच्या भिन्न वेळा व उंचीतील फरक; कळलावीच्या फुलातील या दोन अवयवांचे स्थान;

—, half अर्ध विष्कंभयुति
जमल्यास परफलन, पण ते न जमल्यास निदान स्वयंफलनाची तरतूद; उदा. जास्वंद, सूर्यफूल.

hereditary आनुवंशिक
वंशपरंपरेने आलेले (लक्षण); संपादित नसलेले. उदा. पुष्पगंध, पुष्पसंरचना.

— symbiosis आनुवंशिक सहजीवन
जनक वनस्पतींच्या ऊतकातून (बीजुक, बीज) काही जंतू किंवा कवक संततीत उतरण्याचा प्रकार.

heredity आनुवंशिकता
आईबापापासून व काही प्रमाणांत इतर पूर्वजांकडून संततीत कमीजास्त प्रमाणात लक्षणे उतरण्याची प्रवृत्ती व त्यामुळे दिसणारे साम्य; ह्या प्रक्रियेत होणाऱ्या काही घटनांमुळे काही लक्षणांत फरक पडून संततीस वेगळेपणा येतो अथवा नवीन लक्षणे प्राप्त होतात.

heritability अनुहर्यत्व
एका पिढीतून दुसरीत उतरण्याची लक्षणांची शक्यता (क्षमता).

heritable अनुहार्य

एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीत उतरणारे (लक्षण); सर्वच आनुवंशिक लक्षणे किंवा वंशपरंपरा चालू ठेवले जाणारे लक्षण (गुण, दोष). पहा germinal, congenital, aquired.

hermaphrodite उभयलिंगी; द्विलिंगी; चिन्ह ☿

केसरदले व किंजदले असलेले (फूल). दोन्ही लिंगभेद दर्शविणारी इंद्रिये असणारी गंतुकधारी पिढी (उदा. काही शैवले, शेवाळी इ.); पहा bisexual, monoclinous, perfect.

hesperidium जंबीरसम; नारंगक

नारिंगासारखे फळ; अनेक जुळलेल्या ऊर्ध्वस्थ किंजदला-पासून बनलेले, अनेक कप्प्यांचे, रसाळ केसानी भरलेले व चिवट सालीचे मृदुफळ; उदा. लिंबू, पपनस इ.

hetero — असम - ; विषम

ग्रीक भाषेमध्ये, भिन्न अथवा अनित्य या अर्थाचा उपसर्ग.

heterochromosome असमरंगसूत्र; विषमरंगसूत्र

नर व मादी यांच्या शरीरांतील लिंगविषयक किंवा अन्य प्रकारे फरक पडलेले रंगसूत्र.

heterochromous असमवर्णी; विषमवर्णी

एकाच फुलोऱ्यातील काही फुले एका रंगाची व इतर दुसऱ्या रंगाची असण्याचा प्रकार; उदा. कॉसमॉस, ॲस्टर, डेलिया, इत्यादींचे स्तबक फुलोरे. बुगनवेलि-याचा एक प्रकार.

heterocotylous असमदलिकित

दोन्ही दलिका सारख्या नसलेले (बी).

heterocyclic असममंडलित; विषमचक्रीय

दलांच्या संख्येबाबत फुलातील मंडलात भिन्नत्व अस-ण्याचा प्रकार; उदा. संकेश्वर, मोहरी, हिरवा चाफा.

heterocyst असमकोष्ठ

इतराहून भिन्न (मोठी, पारदर्शक, निबंत व दुहेरी आवरणाची) शैवल कोशिका; उदा. नीलहरित शैवले.

heteroecious अनेकस्थ; भिन्नाश्रयी

अनेक (बहुधा दोन) आश्रयावर वाढणारी (उप-जीविका करणारी, वनस्पती); उदा. तांबेरा गहू व दारुहळद या आश्रयावर आळीपाळीने वाढते; पहा autoecious.

heteroecism अनेकस्थता; भिन्नाश्रयता

वर वर्णन केलेला प्रकार.

heterogamous (१) भिन्नपुष्पकी; (२) विषम गंतुकी

(१) दोन प्रकारची (उभयलिंगी व एकलिंगी किंवा वंध्य) फुले असणारे स्तबक अथवा तो फुलोरा धारण करणारी वनस्पती; उदा. सूर्यफूल, झिनिया, गोरखमुंडी, शेवंती, दवणा, इ.

(२) भिन्न गंतुके (स्त्री व नर) असलेली (वनस्पती).

heterogamy १) असमयुति; २) विषमगंतुकत्व; ३) पुष्पविविधता

(१) दोन भिन्न गंतुकांचा संयोग;

(२) दोन प्रकारची (पुं व स्त्री) गंतुके असण्याचा प्रकार

(३) नर- व स्त्री- पुष्पांच्या कार्याचा अथवा मांड-णीचा बदल. पहा isogamy.

heterogeneity विषमांगता

सृष्टीतील विविधता.

heterogenesis असमजनन

(१) पहा alternation of generations; abiogenesis;

(२) कळ्यातील भेदांमुळे किंवा निसर्गलीलेमुळे झालेली निर्मिती.

heterogenetic असमजनित

परफलनामुळे झालेले.

— variation असमजनित भेद

परफलनामुळे उद्भवलेले बदल.

heterogenous नैकविध

विविधतापूर्ण (वैचित्र्यपूर्ण) असणारे; एकविध (एकरूप) नसलेले.

heteromerous (१) असमभागी; (२) स्तरित

(१) पहा heterocyclic;

(२) भिन्न थरांचे बनलेले; उदा. धोंडफुलातील शैवल आणि कवक यांची स्वतंत्र थरयुक्त मांडणी असलेले शरीर; पहा homoimerous.

heteromorphic (heteromorphous) असमरूपी; विषमरूपी

अनित्य संरचना असलेले किंवा विकृतियुक्त; अवयवा-तील भिन्नत्व दर्शविणारे; पहा dimorphic.

heteromorphism असमरूपता; विषमरूपत्व

वर वर्णन केलेली लक्षणे असण्याचा प्रकार.

heterophyllous विषमपर्णी
भिन्न माध्यमात (पाणी व हवा) असलेल्या खोडाच्या भागांवर भिन्न प्रकारची पाने असणारी (वनस्पती). उदा. कमळ; शिंगाडा; अतिविष (*Aconitum heterophyllum* Wall.).

heterophylly विषमपर्णत्व
वर वर्णिलेला प्रकार.

heteroplasy अनित्यवृद्धि
जखमेमुळे त्यानंतर तेथे होणारी अनित्य वाढ. उदा. गाठ; फोड इ.

heteroprothally विषम पूर्वकायकत्व
नर- व स्त्री-गंतुकधारी (पूर्वकायक) अलग असण्याचा प्रकार; उदा. सिलाजिनेला; एक्विसीटम. पहा unisexual; dicliny.

heterosis (hybrid vigour) संकरज (संकर) ओज
दोन सापेक्षतः शुद्ध प्रकारातील वनस्पतींच्या संकरामुळे निर्माण झालेल्या संततीत एकत्र आलेल्या व आकारमान आणि जोम याशी संबंधित अशा अनेक जनुकांच्या श्रेणीच्या संमिश्र परिणामामुळे आढळून येणारे विशेषत्व; पहा inbreeding.

heterospermy असमबीजत्व
एकाच वंशातील काही जातीत सपुष्क व काहीत अपुष्क बीजे असण्याचा प्रकार. उदा. मोरस (*Morus*).

heterosporous असमबीजुक
नर-व स्त्री- गंतुकधारी निर्माण करणारी दोन (लघु व गुरु) प्रकारची बीजुके प्रसवणारी (वनस्पती); उदा. सिलाजिनेला, आयसॉएटिस; काही जलनेचे (साल्व्हीनिया).

heterospory असमबीजुकत्व
दोन प्रकारची बीजुके निर्माण करण्याचा प्रकार (क्षमता).

heterostyly भिन्न किंजलत्व
अेकाच जातीत भिन्न उंचीची किंजले असणारी फुले असण्याचा प्रकार; उदा. कदंब कुल; आंबुशी; प्रिम्यूला.

heterothallic विषमजालकित; विषमकायिक
नर- व स्त्री- अशी दोन प्रकारची गंतुके भिन्न कायकावर किंवा तंतूमय शरीरावर असणारी (वनस्पती); उदा. म्यूकर बुरशी, काही शैवले, शेवाळी, इ.; पहा homothallic.

heterothallism विषमजालकता; विषमकायिकता
वर वर्णन केलेला प्रकार; पहा homothallism.

heterotrophic परोपजीवी
इतर सजीव किंवा मृत शरीरावर उपजीविका करणारी (वनस्पती); उदा. बुरशी, सूक्ष्मजंतू, कवक, इ. पहा autotrophic.

heterotropism परोपजीवन; परोपजीविता
वर वर्णन केलेला प्रकार.

heterotropous तिर्यङ्मुख
पहा amphitropous.

heterotypic division विषमविभाजन
कोशिकांच्या विभाजनात द्विगुणित रंगसूत्रांच्या संख्याविभागणीने संपूर्ण सारख्या जनुकांचे नसलेले व एकपट (एकगुणित) संरचनेचे दोन संच बनण्याची प्रक्रिया; पहा meiosis; homotypic division.

heterozygosis विषमरंदुकत्व
खाली वर्णिलेला प्रकार.

heterozygote विषमरंदुक
दोन वैकल्पिक भिन्न लक्षणे (जनुके) असलेल्या गंतुकांच्या संयोगाने बनलेली संयुक्त कोशिका; यापासून होणाऱ्या संततीत लक्षणांचा संकर आढळतो; पहा allelomorphic pair of characters.

heterozygous विषमरंदुकी
विषमरंदुकता असलेले.

hexacyclic षट्चक्रीय
सहा मंडलाचे (फूल); संवर्त व पुष्पमुकुट यांची मिळून चार किंवा केसरदलांची दोन अथवा तीन मंडले व इतरांची अनुक्रमे चार किंवा तीन अशी एकूण सहा.

hexagonous षट्कोनी
सहा धारा असलेले (खोड, बी किंवा फळ).

hexamerous षट्भागी
प्रत्येक मंडलात सहा पुष्पदले असलेले फूल.

hexandrous षट्केसरी; षट्पुंकेसरी

hexandry षट्केसरत्व
फुलात सहा केसरदले असण्याचा प्रकार; उदा. मोहरी; नागदवणा.

hexapetalous षट्प्रदली
सहा पाकळ्या असलेले (फूल); उदा. हिरवा चाफा.

hexaploid षट्गुणित
रंगसूत्रांची सहापट संख्या असलेली (वनस्पती).

hexarch षड्सूत्र; षडादिकाष्ठ
आदिप्रकाष्ठाचे सहा गट असलेला रंभ; पहा stele.

hibernal (hiemal) aspect शिशिर दृश्य; शिशिर प्रभाव
हिवाळ्यात आढळणारे वनस्पति-समुदायाचे स्वरूप.

hibernation शीत-निष्क्रियता; ग्रीष्मनिद्रा
हिवाळ्यातील सुस्ती अथवा निष्क्रियता; काही झाडांची पाने गळून पडल्याने खोड व फांद्या यांचे क्रियाशीलत्व तात्पुरते थांबलेले आढळते; उदा. खैर, काटेसावर, रामफळ, इत्यादींची पाने गळतात. शीतकटिबंधात प्रखर थंडीत हा प्रकार विशेषकरून आढळतो. भूमिगत खोड किंवा बीजस्वरूपातही अशीच निष्क्रियता आढळते.

hilum (१) नाभि; (२) कणकेंद्र; (३) परागकेंद्र
(१) बीजक जेथे बीजबंधास अथवा बीजकाधानीस चिकटलेले असते तेथे त्यावर पडलेला वण;
(२) तौकीर पदार्थाचे थर कणातील ज्या बिंदूभोवती बनतात तो बिंदू; यालाच कोणी locus म्हणतात.
(३) परागकणाचे छिद्र.

hirsutus (hirsute) दीर्घकेशी; दीर्घरोमी
लांब व विरळ केसाचे; उदा. गजकर्णी (*Rhinacanthus hirsuta* Kurg.).

hispid राठकेशी; दृढरोमी
राठ किंवा ताठर केस असलेले; उदा. भोपळीचा वेल; *Acalypha hispida* Burm. शोभेचे झुडूप.

histogenesis ऊतकजनन; ऊतिजनन
ऊतकांचा उगम व निर्मिती आणि त्यांचा विकास.

histology सूक्ष्मशारीर; ऊतकविज्ञान
सूक्ष्मदर्शकांच्या साहाय्याने केला जाणारा वनस्पतींच्या (किंवा प्राण्यांच्या) शरीरांच्या संरचनेचा अभ्यास अथवा त्यासंबंधीच्या माहितीची शाखा.

hoary पलित.
भुरकट; पांढरट व दाट लव असलेले.

hollard पूर्ण जलांश
जमिनीतील पाण्याचा पूर्णांश.

hold-fast (hapteron) दृढबंध
आधाराला घट्ट धरून ठेवून स्थिरत्व देणारा चकती-सारखा अवयव; उदा. शैवले; शैवाक (धोंडफूल).

hologamy प्रकलसंयोग
गंतुकातील प्रकलांचा संयोग.

holoparasite पूर्ण जीवोपजीवी
अन्य सजीवावर पूर्णपणे आपले पोषण करणारी (वनस्पती); उदा. अमरवेल; तांबेरा; काणी.

holophytic पूर्ण स्वोपजीवी; पादपसमभोजी
संपूर्णपणे स्वावलंबनाने पोषण करणारी.

holophytism पूर्ण स्वोपजीवन
संपूर्णपणे स्वावलंबी असलेले जीवन.

holosaprophyte पूर्ण शवोपजीवी (मृतोपजीवी)
पहा saprophyte.

homo- सम-
सारखेपणा दर्शविणारा ग्रीक भाषेतील उपसर्ग.

homochlamydeous समपरिदली
सर्व परिदले सारखी असलेले (फूल); संवर्त व प्रदले यात फरक नसतो; उदा. निशिगंध, कुमूर, नागदवणा.

homocyclic समचक्रीय; समवलयी
सर्व पुष्पदलांची मंडले दलसंख्येने सारखी असलेले (फूल); उदा. नारळ; धोत्रा.

homoeomerous अस्तरित; संमिश्र
भिन्न स्तर नसलेले; काही धोंडफुलाच्या संरचनेत शैवल व कवक यांचे मिश्रण असलेले (शरीर; कायक).

homogamy (१) समपक्वता (२) समयुति
(१) एकाच वेळी पूर्ण फुलातील पराग व किंजल्क पक्व होऊन कार्यक्षम असण्याचा प्रकार; उदा. धोत्रा.
(२) सारख्या गंतुकांचा संयोग.

homogeneous एकविध
एकजिनसी; एकाच प्रकारचे अथवा गुणधर्माचे; विविधता नसलेले.

homologous १) समजात; सजातीय; २) समरचित; समजातीय
(१) वरकरणी भिन्न वाटले तरी मूलतः एकाच प्रकारचे; सारख्याच मूलभूत संरचनेचे; उदा. संदले व प्रदले; प्राण्यातील काही अवयव; उदा. वाघळाचे पंख व व्हेल माशाचे (देवमाशाचे) पर.
(२) संततीमध्ये माता व पिता यांच्याकडून आलेल्या व तत्त्वतः समान लक्षणांबद्दल जबाबदार असलेल्या रंगसूत्रांच्या एका जोडीपैकी प्रत्येक रंगसूत्र.

homology समजातता; सजातीयत्व
मूलभूत सारखेपणा असण्याचा प्रकार; उदा. फड्या निवडुंगाचे खोड (पानासारखे दिसणारे) व त्रिधारी

निवडुंगाचे खोड शास्त्रीय दृष्ट्या अक्ष, परंतु बरकरणी भिन्न आहेत. तसेच वाटाण्याची पानासारखी उपपर्णे, घोटवेलीचे ताणे व बोरीची काटेरी उपपर्णे यांचे स्वरूप भिन्न पण मूलतः तिन्ही पर्णतलाची उपांगे आहेत.

homoplasy समवृद्धि; समतोविकास
काही कारणाने होणाऱ्या अनित्य वाढीत पूर्वीप्रमाणेच नवीन भाग अंतर्भूत असण्याचा प्रकार.

homosporangic समबीजुक जनक
एकाच प्रकारची बीजुके बनविणारी.

homosporic समबीजुकोद्‌भूत
एकाच प्रकारच्या बीजुकापासून झालेली; उदा. (बहुतेक) नेचांचा पूर्वकायक (गंतुकधारी).

homosporous समबीजुक
सर्वच बीजुके सारखी असलेली (वनस्पती); उदा. अनेक नेचे. पहा heterosporous.

homospory समबीजुकत्व
सर्व बीजुके सारखी असण्याचा प्रकार.

homothallic समजालकित; समकायिक
प्रजोत्पादक लैंगिक अवयवांच्या निर्मितीच्या दृष्टीने एकाच प्रकारचे जालक (कवकतंतूचे व शैवल तंतूचे जाळे) अथवा कायक असलेली जाती; उदा. काहीं कवक; शैवले; शेवाळी इ.

homothallism समजालकता; समकायिकता
गंतुकांच्या उत्पादनाच्या दृष्टीने सारखे किंवा सामान्य तंतू किंवा कायक असण्याचा प्रकार; पहा heterothallism.

homotypic division समविभाजन
कोशिकेच्या न्यूनीकरण विभाजनातील पहिल्या विषम विभागणीनंतरची रंगसूत्रांची संख्येबाबत सारखेपणा राखणारी दुसरी विभागणी; परिणामी आरंभीच्या द्विगुणित कोशिकेपासून चार एकगुणित कोशिका (बीजुके, रेतुके, अंदुके, इ.) बनतात; पहा heterotypic division; meiosis; mitosis.

homozygosis समरंदुकत्व
सारख्या प्रजोत्पादक कोशिकांच्या (गंतुकांच्या) संयोगाने रंदुक बनण्याचा प्रकार; खालील संज्ञा पहा.

homozygote समरंदुक
सारख्या (वैकल्पिक जनुकांच्या सारखेपणा असलेल्या) गंतुकांच्या संयोगापासून बनलेली संयुक्त कोशिका; अशा कोशिकेपासून संकरप्रजा निर्माण होत नाही; पहा heterozygote; allelomorphic pair of characters.

homozygous समरंदुकी
वर वर्णन केलेल्याप्रमाणे समरचित रंगसूत्रांच्या जोडीतील प्रत्येकावर विशिष्ट स्थानी सारखीच जनुके असलेली व्यक्ती.

honey मध
प्रथम मधमाश्यांनी शोषून घेऊन आपल्या पोवळ्यात साठविल्यावर पुढे मनुष्याने त्यातून काढून घेतलेला, फुलातील गोड रस (मधुरस); पहा nectar.

— dew मधुबिंदु
एका (अर्गट) रोगकारक कवक वनस्पतीने आपल्या बीजुकांच्या प्रसाराकरिता कीटकांना खाद्य म्हणून बनविलेला गोड रस.

— - guide मधुदर्शिका; मधुसूचक
फुलातील मधुरसाचे स्थान कीटकांना दर्शविण्याकरिता त्यातील रेषा, ठिपके, इ.

— - gland मधुप्रपिंड
मधुरस बनविणाऱ्या व स्रवणाऱ्या कोशिका अथवा त्यांचा समूह; पहा gland.

— - combed मधुकोटरसम
मधमाश्यांच्या पोवळ्यासारखी रचना (मांडणी) असलेले.

hood स्फटा; फणा

hooded स्फटाकृति; फणाकृति
नागाच्या फडीच्या आकाराचा (अवयव); उदा. साल्हिया, तुळस, सब्जा इत्यादींच्या पुष्पमुकुटातील मोठी वरची पाकळी; पहा cucullate.

hook अंकुश
टोकाशी आकड्यासारखे (गळासारखे, वक्र) मागे वळलेले उपांग उदा. हिरवा चाफा, वेत.

— - climber अंकुशलता
अंकुशासारख्या उपांगानी किंवा अवयवांनी वर चढत जाणारी वेल; उदा. वाघनखी.

—, sensitive संवेदी अंकुश
स्पर्शग्राही व त्यानुसार प्रतिक्रिया दर्शविणारा अंकुशासारखा अवयव; उदा. हिरवा चाफ्याच्या फुलाचा देठ; कुचला.

hordein होर्डाइन
बार्लीत असणारे विशेष प्रकारचे प्रथिन.

hormogonium मालांश; मालाखंड
नीलहरित शैवलांच्या तंतुयुक्त शरीराच्या अनेक कोशिकांचे माळेसारखे तुकडे; हे विशिष्ट (असमकोष्ठ) कोशिकांच्या साहाय्याने सुटे होऊन नवीन वनस्पती बनवितात; उदा. नॉस्टॉक, ॲनाबीना इ.
पहा heterocyst.

hormone संप्रेरक; हॉर्मोन
सर्व सजीवांच्या शरीरातील चयापचयामध्ये चालना देणारा व त्यातील विविध प्रक्रियांची गति कमीजास्त करणारा वितंचकासारखा कार्बनी पदार्थ; भिन्न प्रक्रियात भाग घेणारे संप्रेरक भिन्न असून त्यांपैकी काही विशिष्ट प्रपिंडातून स्रवतात व सर्व शरीरभर पसरतात; त्यामुळे अनेक शरीरक्रिया घडून येतात; वृद्धि–संप्रेरक वाढीला जबाबदार असतो. पहा auxin.

Horned liverworts शृंगका; शृंगी यकृतका
पहा Anthocerotae.

hortensis उद्यानविषयक; उद्यानवासी
बागेतील किंवा बागेसंबंधी; उदा. आकाशनिंब (*Millingtonia hortensis* L.) हा वृक्ष बागेत शोभादायक म्हणून किंवा रस्त्यांच्या दुतर्फा लावतात.

horticulture उद्यानविज्ञान
बागेसंबंधी सर्व माहिती संकलन करणारी ज्ञान शाखा.

hortus बाग; उद्यान
विशेष प्रकारे वाढविलेल्या निवडक वनस्पतींचा समूह.

host आश्रय
दुसऱ्या सजीवास आधार अगर पोषण देणारा प्राणी अगर वनस्पती; पहा epiphyte, parasite.

hull (१) तूस; (२) टरफल
(१) पहा glume
(२) पहा pericarp; epicarp.

humus कुजात; कुजकट पदार्थ
जमिनीतील काळपट व कुजकट कार्बनी (वनस्पतिज व प्राणिज) पदार्थ; जमिनीच्या पोताशी व सुपिकतेशी याचा निकट संबंध असून त्यामुळे जमीन धुपून जात नाही.

— plant (saprophyte) शवोपजीवी वनस्पती
मृत शरीरावर उपजीविका करणारी वनस्पती; उदा. कवकांपैकी काही बुरशी, भूछत्रे; काही सूक्ष्मजंतु, इ.

— soil कुजात मृदा; कुथमृदा
प्रमाणाबाहेर कार्बनी कुजट पदार्थ असलेली माती अथवा जमीन.

husk तुष
फोल; चौडे; सालपट; काही फळांचे अथवा बियांचे बाहेरचे आवरण; हे परिदले किंवा छदे यापासून बनलेले असते; उदा. गूजबेरी.

hyaline पारदर्शक
पलीकडचे दर्शविणारे (उपांग अवयव, इ.)

hyaloplasm बाह्यप्राकल
पहा ectoplasm.

hyalosome अवर्णकणु
रंगद्रव शोषून न घेणारा प्राकलातील सूक्ष्म कण.

hybrid संकरज
अशुद्ध वंश; मिश्र–प्रजा. जननिक दृष्टीने भिन्नता असलेल्या दोन जाती किंवा प्रकार यांच्यापासून जन्मलेले.

—, bisexual द्विलिंगी संकरज
आई व बाप यांची लक्षणे (गुणदोष) मिश्र (जोड) स्वरूपात दर्शविणारी संकरप्रजा.

—, derivative साधित संकरज
दोन संकरजांची अथवा एक संकरज व आईबापांपैकी एक यांची संतति; पहा back-cross.

—, double द्विसंकरज
पहा dihybrid-cross.

—, heterodynamic असम संकरज
आईबापांच्या लक्षणांचे विषम मिश्रण दर्शविणारी मिश्र-प्रजा.

—, homodynamic समसंकरज
आईबापांच्या लक्षणांचे सारख्या प्रमाणात मिश्रण असणारी मिश्रप्रजा.

—, mosaic चित्रसंकरज
दोन्ही आईबापांच्या लक्षणांचे मिश्रण, संततीत भिन्न रंगाच्या लहानमोठ्या ठिगळांच्या (चट्टयांच्या) चित्राच्या रूपाने दर्शविणारी मिश्रप्रजा.

—, permanant स्थायी संकरज
स्थिरस्वरूप प्राप्त झालेला संकरज; स्वजननाने संततीत फरक न पडणारा.

—, reciprocal अन्योन्य संकरज
परस्परांच्या भिन्न प्रजोत्पादक कोशिकांच्या संयोगाने बनलेली मिश्रप्रजा; अनेकदा या दोन संकरजात फरक नसतात.

—, twin युग्म संकरज
वर वर्णिलेली पण सारखीच मिश्रप्रजा.

— -vigour संकरज ओज
वनस्पतींच्या अथवा प्राण्यांच्या दोन जाती, प्रकार अथवा वाण यांच्या संततीत असणारा विशेष जोम; पहा heterosis.

hybridise संकर करणे
कृत्रिमरीत्या दोन भिन्न जातींत किंवा प्रकारांत प्रजोत्पादन घडवून आणणे अथवा मिश्रप्रजा निर्माण करणे; पहा cross-breed.

hybridisation संकरण
वर वर्णिलेली प्रक्रिया (कृति).

hybridology संकरविद्या
संकरणासंबंधीची माहिती.

hydathode जलप्रपिंड
शरीरातील अत्याधिक पाणी बाहेर टाकण्याची योजना (प्रपिंड); यामध्ये जलस्रावक ऊतक व जलरंध्र यांचा अंतर्भाव होतो; जलरंध्राचा कधी अभाव असतो; पण असल्यास त्याची संरचना पर्णरंध्राप्रमाणे असून उघडझाक नसते; नेफ्रोलेपिस नेचामध्ये टाकलेल्या पाण्यात चुना विरघळलेला असतो; पहा epithem, gland.

Hydnaceae (Spine-fungi) शूलकवक कुल
सत्य गदाकवक उपवर्गातील व पटलकवक गणातील त्रिकोनी काट्यासारख्या अवयवावर गदाकोशिका असलेल्या कवकांचे कुल; पहा Eubasidii; Agaricales.

hydric जलविषयक
पाण्यातील; पाण्यासंबंधी.

hydrocarpic वारिफलजनक; जलफलजनक
परागणाची कृति पाण्याच्या पृष्ठावर झाली असताही त्यानंतर फळ पाण्याखाली बनविणारी (बनस्पती); उदा. सवाला (*Vallisneria*).

hydrocentric मध्यप्रकाष्ठक
पहा hadrocentric.

hydrogenase हायड्रोजनेज
रेणवीय हायड्रोजनचा कार्यद्रव्यासारखा वापर करणारे कार्बनी निदेशक; नायट्रोजनचे स्थिरीकरण घडवून आणण्याशी हे संबंधित असते; क्लोरेला नावाच्या शैवलामध्ये नायट्राइटचे क्षपण घडवून आणण्यात याचा संबंध येतो.

hydrolase हायड्रोलेज
जलविच्छेदनामध्ये साहाय्यक वितंचक (कार्बनी निदेशक).

hydrolysis जलविच्छेदन; जलापघटन; हायड्रॉलिसिस
पाण्याचा वापर करून रासायनिक संयुगाचे दोन भाग करविणे; एक भाग H व दुसरा OH बरोबर संयोग पावतो; उदा. Nacl चे NaOH आणि HCl असे दोन भाग पडतात.

hydrome (hadrome) जलवाहक
पाण्याची ने-आण करणाऱ्या शरीर घटकाचा संच; पहा xylem.

hydromorphy जलानुरूपता; जलरूपता
पाण्यात राहून जीवन काढण्यास उपयुक्त असे (रूपांतरित) शरीर असण्याचा प्रकार; उदा. हायड्रिला; नायास. इ.

hydronastic जलानुकुंचनी
पाण्याच्या सान्निध्यामुळे कमीजास्त वाढ होऊन झालेले (अवयवांचे वलन); या वळणाचा पाण्याच्या दिशेशी संबंध नसतो.

hydrophilous (१) जलप्रिय; (२) जलपरागित (३) जलसाधित
(१) सदैव भरपूर ओलावा असलेल्या ठिकाणी वाढणारी (वनस्पती); उदा; ब्राह्मी, शेवाळी.
(२) पाण्याकडून पराग नेण्याची कृति घडविणारी; उदा. सवाला; नायास.
(३) रंदुकनिर्मितीत (प्रजोत्पादनात) पाण्याच्या माध्यमाचा वापर करणारी (वनस्पती).
उदा. शैवले व जलकवक.

hydrophobe (hydrophobous) जलद्वेषी; जलविरोधी
पाणी वर्ज्य करणारी.

hydpophyte जलवनस्पति; जलोद्‌भिद
सतत अंशतः अगर पूर्णपणे पाण्यात वाढणाऱ्या वनस्पती; उदा. कमळ, कुमुद, शिंगाडा, इ.

hydroponics (soilless cultivation; water-culture) मृदहीन कृषि; जलकृषि
नित्याप्रमाणे प्रत्यक्ष जमिनीत लागवड न करता पोषण भरपूर मिळेल अशा विद्रवात किंवा अशा विद्रवाच्या वापराने केलेली वनस्पतीची लागवड अथवा संवर्धन;

चांगल्या शेतजमिनीची दुर्मिळता असते तेथे ही पद्धत फायदेशीर होते.

Hydropteridales (water-ferns) जलनेचे गण

पाण्यात वाढणारे नेचे; यांचा स्वतंत्र गण न मानता त्यांचा अंतर्भाव तनुबीजुककोशी (लेप्टोस्पोरँजिएटी) उपवर्गात स्वतंत्र कुलात करतात; पहा Filicinae; Filicales.

hydrotactic जलानुचलनी

पाण्याच्या चेतनेमुळे घडून येणारे (स्थलांतर); उदा. श्लेष्मकवक वनस्पतींचा प्राकल.

hydrotaxis जलानुचलन

वर वर्णन केल्याप्रमाणे घडून येणारी प्रतिक्रिया; पहा chemotaxis.

hydrotropic जलानुवर्तनी

पाण्याच्या चेतनेमुळे वाढ होऊन घडून येणारे वनस्पतींच्या अवयवांचे वलन (वळणे); पहा chemotropic, geotropic.

hydrotropism जलानुवर्तन

वर वर्णन केलेली पाण्याकडे किंवा पाण्यापासून दूर वाढण्याची अवयवांची प्रतिक्रिया; उदा. बीज रुजल्यावर त्यातील मोड जमिनीतील ओल्सर भागाकडे वळून वाढतो; त्याउलट रोपाचे वरचे टोक (अंकुर) प्रकाशाकडे वर वाढते; पहा phototropism, heliotropism, geotropism.

hygrochasy (hydrochasy) आर्द्रस्फुटन

पाणी शोषून घेतल्यामुळे घडून येणारी वनस्पतींच्या अवयवांची तडकून फुटण्याची प्रतिक्रिया; उदा. काही प्रदेशातील वनस्पतींची फळे; उदा. जेरीकोचा गुलाब; पहा xerochasy.

hygrometer आर्द्रतामापक

हवेतील ओलावा (बाष्पांश) मोजण्याचे उपकरण.

hygrophilae (hygrophyte) आर्द्राप्रिय वनस्पति; उन्दोद्‌भिद

ओल्सर हवा व जमीन पसंत करणारी वनस्पती. उदा. काही नेचे, शेवाळी, अळू, कर्दळ, केळ, इ.

hygroscopic उन्देक्षीय; आर्द्रताशोषी

पाणी शोषून फुगणे व पाण्याभावी आकसणे अशी प्रतिक्रिया दर्शविणारे; उदा. शेवाळी (परितुंड दंत); नेचे (बीजुककोशाचे वलय); बीजुक क्षेपक (एकिसीटम), इ.

-- cell चलित्र कोशिका

पहा bulliform cell.

hymen पटल

पापुद्रा; त्वचेसारखा पण पातळ पडदा.

hymenium बीजुकोत्पादक स्तर (थर)

गदाकवकात आढळणारा व बीजुकधरातील बीजुकांची उत्पत्ति करणाऱ्या कोशिकांचा सलग थर; पहा Basidiomycetes; Agaricales.

Hymenomycetae पटलकवक गण; हायमेनोमायसेटी

पहा Agaricales.

hypanthodium कुंभासनी

पुष्पासनाचा फुगून वाढलेला व कुंभाच्या (कलशाच्या) आकाराचा सूक्ष्म व बहुधा एकलिंगी फुलांचा समूह; उदा. अंजिर, वड, उंबर, इ. पहा syconus.

hyperplasy अतिवृद्धि

कोशिकांच्या संख्यावाढीमुळे ऊतक व अवयव यांच्या आकारात अधिक वाढ होण्याचा प्रकार.

hypertrophy अतिपुष्टी

कोशिकांच्या आकारवाढीमुळे अवयवांच्या किंवा ऊतकांच्या आकारात अति वाढ होण्याची प्रक्रिया.

hypha कवकतंतु

कवक वनस्पतींच्या शरीराचा एक तंतू; यात कधी आडपडदे असतात व तंतूंना कधी शाखा असतात; कवकतंतूच्या कोशिकांत प्राकलकणू नसतात; एक किंवा दोन प्रकल किंवा अनेक प्रकल असतात; अनेक तंतू एकत्र येऊन पातळ पापुद्रे, छेद ऊतके, किंवा मांसल अवयव बनतात; उदा. बुरशी, भूछत्र, भूकंदुक, इ. पहा mycelium; fungus; false tissue.

hypnospore विश्रामी बीजुक

प्रतिकूल परिस्थितीत सुरक्षित स्थितीत जिवंत राहणारे बीजुक; पहा spore.

hypo- अधः ; अव- ; अधर- ; अभि-

खालचे या अर्थी उपसर्ग.

hypobasal अवतल

तळाकडील अर्धा भाग; गर्भकोशिकेच्या (रंदुकाच्या) विभाजनात पहिल्या अवस्थेतील गंतुकधारीला चिकटलेला तिचा खालचा अर्धा भाग; उदा. नेचे, शेवाळी, इ.

hypocotyl अधराक्ष

बीजातील दलिकांच्या खाली असलेला प्रारंभिक अक्षाचा

भाग; द्विदलिकित बीजातून बाहेर आलेल्या मूलांकुराच्या टोकामागील भाग; पहा epicotyl.

hypodermal अभित्वचीय

अपित्वचेच्या खालच्या कोशिकांच्या थराशी संबंधित असलेले.

hypodermis अभित्वचा; अधस्त्वचा

अपित्वचेखालचा थर; कधी हे थर दोन किंवा तीन असून कोशिकावरण कधी जाड तर कधी फक्त त्यांचे कोपरे जाड व अनेकदा कोशिका मृत असतात. सजीव कोशिकात हरितकणूही आढळतात; उदा. सूर्यफुलाचे अथवा मक्याचे खोड; पहा epidermis.

hypogeal अवभौम

बीज रुजताना, बीजातील दलिका जमिनीत राहून गर्भांकुराचे पोषण करतात, अशा प्रकारे बीजाची रुजण्याची पद्धती (अंकुरण); उदा. हरभरा.

hypogynous अवकिंज

किंजमंडलाच्या खालच्या पातळीवर पण त्यास न चिकटलेले असे (इतर भाग– पुष्पदले) अथवा अशा संरचनेचे (फूल); उदा. मोहरी, तिळवण, इ.

hyponasty अधर (अधो) वर्धन

खालची बाजू (पृष्ठभाग) अधिक जलद वाढून अवयवास वक्रता येण्याचा प्रकार; उदा. कलिकावस्थेत प्रथम अशा वाढीने फुलातील सर्व अवयव परस्परास वेढून संरक्षण होते. फूल उमलण्याच्या वेळी याउलट कृति (वाढ) होऊन फूल उमलते; बीजाच्या रुजण्याच्या वेळी मूलांकुर जमिनीत जाणे व नंतर दलिकासकट (किंवा त्याशिवाय) उरलेला भाग जमिनीवर येऊन रोप सरळ वाढणे यामध्ये ही योजना आढळते; पहा epinasty.

hypophyll (१) अवपर्ण; (२) पर्णतल

(१) पानाच्या किंवा तत्सम अवयवाच्या खाली अर्ध–वट वाढलेले पान किंवा खवल्यासारखा अवयव किंवा उपांग; उदा. रस्कस.

(२) पानाच्या देठाचा खोडाशी चिकटलेला भाग.

hypophysis मूलजनक

प्राथमिक मूळ व त्याची टोपी यांची निर्मिती करणारी, फुलझाडांच्या गर्भाची कोशिका.

hypoplasy विकृतवृद्धि

अपुऱ्या पोषणाने वाढ थांबल्याने झालेली विचित्र वाढ.

hypopodium (१) पर्णतल; (२) किंजवृंत

(१) पानाचा तळ; (२) किंजदलाचा देठ.

hyposperm अवबीजक

बीज अथवा बीजक यांचा तळभाग; याच्या वरच्या बाजूस बीजकाचे आवरण प्रदेहापासून सुटे होते.

hyposporangium अवपुंजत्राण

बीजुककोशाच्या खालून वाढणारे आवरण; उदा. काही नेचे.

hypostatic संनियंत्रित

पहा epistatic.

hypsophyll छद

पहा bract.

hysterophyte शवोपजीवी

मृत पदार्थावर उपजीविका करणारी (वनस्पती); उदा. भूछत्र; कंदकवक, भूकंदुक, इ.

hysterostele लघुरंभ

ऱ्हसित किंवा नष्टप्राय झालेले रंभ (वाहक ऊतकांचा मितीय भाग); उदा. काही जलवनस्पती; पहा stele.

I

icone पादपाकृति

वैज्ञानिक आकृतीच्या रूपाने वनस्पतीचे दर्शन.

identification (of plant or parts) अभिज्ञान

वनस्पतीचे अथवा तिच्या अवयवांचे इतर वनस्पतीशी विरोध अथवा साम्य निश्चित करून ती ओळखणे; वर्गीकरणातील स्थान समजून घेणे.

— ides (- ideus) - सम

साम्यदर्शक प्रत्यय; उदा. पाकळीसारखे (प्रदलसम) *petaloideus*; ऑलिव्हसारखे (*oleoides*); ऑर्किडसारखे (*orchioides*) इ.

idioblast विषम कोशिका; भिन्न कोशिका

ऊतकातील इतर कोशिकांपेक्षा भिन्न अशी एखादी कोशिका; उदा. कमळाच्या पानाच्या किंवा फुलाच्या देठातील ऊतकात आढळणाऱ्या तारकाकृति कोशिका; अशा काही कोशिकात टाकाऊ पदार्थ (राळ, टॅनिन, स्फटिक इ.) असतात; पहा stellate cell.

idiochromosome लिंगसूत्र

लिंगविशिष्ट प्रवृत्तींचे अनुहरण करणारे रंगसूत्र.

imbibe विचोषण करणे; अंत:शोषण करणे

शोषून घेऊन संचय करून ठेवणे; उदा. बीजाची साल पाण्याशी संपर्क होताच ते शोषून घेऊन धरून ठेवते;

सुके लाकूड, कोशिकावरण किंवा कोशिकांतर्गत द्रव्य पाणी शोषून फुगते.

imbibition विचोषण; अंत:शोषण

वर वर्णिलेली प्रक्रिया; विसृतीचा एक प्रकार; पहा diffusion.

imbricate परिहित

(१) छपरावरील कौलाप्रमाणे एकावर दुसरे अंशतः असलेली (पुष्पदले).

(२) कळीमध्ये विशिष्ट पुष्पदलांच्या (पाकळ्यांच्या) मांडणीत काही दले वर वर्णिल्याप्रमाणे तर इतर एखाद्या दलाच्या दोन्ही कडाजवळच्या दोन दलांनी अंशतः झाकलेल्या व दुसऱ्याच्या दोन्ही कडा पूर्णतः बाहेरच राहिलेल्या असा प्रकार; उदा. मोहरीचे किंवा पिवळ्या धोत्र्याचे फूल; पहा contorted.

immersed (plunged) निमज्जित

बुडलेले; पाण्याच्या किंवा पानाच्या पृष्ठभागाखाली राहिलेले, असलेले अथवा वाढलेले.

immobile (immovable) स्थिर; अचल

न हालणारा (अवयव); उदा. केतकीचा परागकोश.

immunity प्रतिकारक्षमता

रोगकारक पदार्थाला किंवा परिस्थितीला प्रतिकार करण्याची पात्रता.

immutable अपरिवर्त्य

कोणतेही फरक न पडता जसेच्या तसे राहणारे (सजीव).

immutability (fixity) अपरिवर्त्यता

सजीवांची वर वर्णन केलेली, न बदलण्याची प्रवृत्ति (एक जुनी गैर समजूत).

impenetrable अभेद्य

मधून आरपार जाण्यास अशक्य (कठीण) असे (जंगल).

imperfect flower एकलिंगी पुष्प

आवश्यक पुष्पदलात न्यूनता असणारे फूल; एकलिंगी फूल; उदा. पपई, भोपळा इ.

imperforate रंध्रहीन; अच्छिद्री; छिद्रहीन

भोके नसलेले.

impermeable अपार्य

द्रवरूप, वायुरूप अथवा घनरूप पदार्थ आरपार सूक्ष्म गतीने (विसरणाने) जाऊ न देणारा (पडदा); पहा diffusion; osmosis.

impermeability अपार्यता

अपार्य असण्याची क्षमता.

impervious अप्रवेश्य

छिद्रांच्या अभावी आरपार जाऊ न देणारा; उदा. मेणाच्या लेपामुळे, उपत्वचेमुळे किंवा वल्कामुळे पाणी आतबाहेर जाऊ न देणारा (पानाचा अथवा इतर अवयवांचा पृष्ठभाग); पहा cuticle, bark.

imported आयात

परठिकाणाहून आलेली (वनस्पती); पहा alien. उदा. कुंती *Murraya exotica* L.

impregnating tube फलन-नलिका

दोन विरुद्धलिंगी प्रजोत्पादक कोशिकांच्या संयोगाचे वेळी रेतुकाशयापासून वाढलेला नळीसारखा अवयव; उदा. पिथियम कवक.

impregnation फलन

रेतुक व अंदुक यांचा संयोग; गर्भाधान.

impression मुद्रा; ठसा

मऊ चिखलावर वनस्पतीच्या अवयवाचा ठसा उमटून तो पुढे कठीण दगड झाल्याने बनलेला जीवाश्म (एक प्रकारचा शिलारूप अवशेष); पहा fossil.

— , fossil जीवाश्म-मुद्रा

वनस्पतीचा, प्राण्याचा किंवा त्यांच्या अवयवांचा ठसा दर्शविणारा दगडाचा तुकडा.

impulse आवेग

बाह्य परिस्थितीतील काही घटकामुळे सजीवास मिळालेला ज्ञान स्वरूपातील धक्का.

impure अशुद्ध

दोन शुद्ध वंशातील पण भिन्न जाती अथवा प्रकार यांच्या संकराने बनलेली संतति (संकरज).

inae

वनस्पतींच्या वर्गीकरणात वंशाच्या वरच्या दर्जाच्या गटाचे शास्त्रीय नाव हा प्रत्यय लावून दर्शवितात. उदा. Rosinae (Rose हे वंशाचे नाव); येथे वरच्या दर्जाचा गट म्हणजे subtribe. पूर्वी वर्गाकरिता हा प्रत्यय वापरीत.

inanimate निर्जीव; जड; अचेतन

जीवनव्यापार अथवा सजीवात आढळणारी क्रियाशीलता न दर्शविणारे; कसल्याही चेतनेला प्रतिक्रिया न करणारे.

inarticulate संधिहीन
सलग; सांधे नसलेले (उदा. खोड); पहा articulated.

inborn उपजत
आनुवंशिक; जन्मापासून असलेले (शारीरिक वा मानसिक लक्षण); पहा congenital; hereditary.

inbred अंतःप्रजनित

inbreeding अंतःप्रजनन
फारच जवळच्या आप्तांमध्ये शरीरसंबंध होऊन प्रजा-निर्मिति होण्याची घटना (प्रक्रिया); पहा heterosis; outbreeding.

incised छेदित
अनियमितपणे निसर्गतः फाटलेले; दातेरी व खंडित यांमधील प्रकार.

incision छेदन
निसर्गतः कापून पडलेली अथवा कृत्रिमपणे पाडलेली चीर; उदा. पानाच्या किंवा पाकळ्यांच्या कडा कमी जास्त प्रमाणात फाटलेल्या (चिरलेल्या) आढळतात.

included अंतःस्थित
आत (दुसऱ्या अवयवाच्या पोकळीत) राहिलेले; उदा. पुष्पमुकुटात असलेली केसरदले; घोत्रा, गारवेल, इ. पहा exerted.

inclusion अंतर्विष्ट
समावेश झालेले; उदा. परिकलात किंवा कोशिकेत समावेश झालेले पदार्थांचे कण.

Incompletae अपूर्णपुष्पी उपवर्ग
पहा Monochlamydeae.

incomplete flower अपूर्ण पुष्प
साहाय्यक पुष्पदलात (परिदलात) न्यूनता असलेले (फूल); उदा. पुनर्नवा, चाकवत, शेर, शेंड, इ.

incompressible असंकोच्य; अदम्य
न दाबले जाणारे (खोड).

incipient प्रारंभिक
आरंभीच्या अवस्थेतील; उदा. नीलहरित शैवलातील प्रकल.

incrustation पुट; कवच
(१) खनिज द्रव्याने लपेटलेले वनस्पतींचे अवशेष (जीवाश्म); यात कार्बनी द्रव्याचा अभाव असून शरीर-संरचनेतील वैशिष्ट्य मात्र आढळते;
(२) खपलीसारखे आच्छादन.

incumbent (१) प्रणत; (२) आधारित
(१) जमिनीवर भार टाकून वाढणारे (खोड);
(२) इतरावर भार टाकणारी व वाढणारी (वनस्पती).

incurved अंतर्वक्र
बाहेरून आतील बाजूस वाकलेले; उदा. पाकळ्या, केसरदले.

indefinite (१) अमर्याद, असंख्य; (२) अकुंठित
(१) संख्या व आकारमान यात मर्यादा नसणारे; उदा. बीजके, केसरदले, पाकळ्या इ; आंतर्राष्ट्रीय चिन्ह ∞.
(२) प्ररोह किंवा फुलोरा यांच्या प्रमुख अक्षाची न थांबता चालू राहणारी वाढ; पहा racemose.

indehiscence अस्फुटन
स्फोट (तडकणे, उकलणे) न होणे; उदा. बीजुकाशय, बीजुककोश किंवा फळ आपोआप न फुटण्याचा प्रकार; पहा dehiscence.

indehiscent अस्फुटनशील
आपोआप न तडकणारे (अवयव).

independent assortment स्वतंत्र व्यवस्थापन
आईबापापासून संकरप्रजेत आलेले काही वैकल्पिक गुण पुढील पिढीत स्वतंत्रपणे उतरून त्यातील संततीत त्या गुणांची अलग वाटणी.

indeterminate (१) अनिश्चित; अनिर्धारित; (२) अकुंठित
(१) पुढील घटनांची (उदा. वाढ, बदल, इ.) खात्रीपूर्वक माहिती नसण्याचा प्रकार.
(२) अक्षाची वाढ मर्यादित नसलेला (फुलोरा).

indicator species निदर्शक जाती
आपल्या अस्तित्वाने परिस्थितीची (हवामान किंवा त्यातील बदल) जाणीव करून देणारी वनस्पतीची जाती. उदा. रामेठा ही जाती अधिक उंच, अधिक पावसाचे प्रमाण व कमी तपमान इत्यादी असलेल्या प्रदेशाची जाणीव उत्पन्न करते, कारण ती अशा ठिकाणीच आढळते.

indigenous (indigen) स्वकीय; रहिवासी
एतद्देशीय; बाहेरून न आलेली; उदा. आंबा, कोकम, पांगारा, मोह इत्यादी वृक्ष भारतीय असल्याने त्यांच्या

लॅटिन नावात त्या अर्थाची जातिवाचक संज्ञा (indica) समाविष्ट आहे; पहा cultigen.

indirect division अप्रत्यक्ष विभाजन

पहा mitosis; karyokinesis.

individual व्यक्ति

एकाच जातीतील प्रत्येक प्राणी किंवा वनस्पती; अनेक सारख्या व्यक्तींची जाती बनते; पहा species.

induced प्रवर्तित; प्रेरित

बाहेरील चेतकामुळे (चेतना देणाऱ्या घटकामुळे) घडून आलेली (वनस्पतींतील प्रतिक्रिया); उदा. अवयवांचे वलन, सुट्या भागांचे स्थलांतर.

— polyploidy प्रवर्तित बहुगुणन

चेतकाच्या साहाय्याने कृत्रिमपणे घडवून आणलेली रंगसूत्रांची संख्यावाढ.

indumentum घनलोमावरण

दाट लवीचे आच्छादन.

induplicate अंतर्नत धारास्पर्शी

कलिकावस्थेतील मांडणीचा एक प्रकार; प्रत्येक लहान पानाच्या दोन्ही कडा आतील बाजूस वळलेल्या असून जवळच्या तशाच दुसऱ्या पानांच्या कडांना स्पर्श करतात.

indurated घनीभूत

विकासावस्थेत विरळपणा जाऊन दृढता आलेले.

indusiate पुंजत्राणयुक्त

बीजुककोशांच्या समूहावरचे आवरण असलेले.

indusium पुंजत्राण

बीजुककोशांच्या समूहाचे आच्छादन; उदा. नेचे.

ineae

वनस्पतींच्या उपगणांच्या शास्त्रीय नावामध्ये असलेला प्रत्यय; उदा. नेचे उपगण (Filicineae).

inextensible अतन्य

न ताणता येणारा (अवयव).

inextensibility अतन्यता

न ताणले जाण्याची क्षमता (गुण); उदा. मुळे व खोड अतन्य असणे आवश्यक असते.

infection संसर्ग

रोगजंतूंशी प्रत्यक्ष संबंध व जंतूंचा शरीरप्रवेश.

— tube संसर्ग-नलिका

रोगजंतूंना प्रवेश मिळवून देणारा नळीसारखा भाग.

infectious सांसर्गिक

बाहेरून संसर्गाने येणारा (जडणारा).

inferior अधःस्थ; निम्न

इतर पुष्पदलांच्या खालच्या पातळीवर असणारा (किंजपुट); उदा. पेरु, डाळिंब, भोपळा, इ.; पुष्पसूत्रात हे लक्षण G किंवा जी या आद्याक्षरापुढील आकड्यावर, आडवी रेषा काढून दर्शवितात; पहा floral formula.

infertile (१) निकस; नापीक; (२) वंध्य

(१) पोषणक्षमता नसलेली (जमीन);

(२) जननक्षम नसलेली (वनस्पती).

inflated फुगीर

फुगवलेले; हवा अथवा पाणी यामुळे तुडुंब भरलेले; उदा. काही शैवलांचे तरंड; काही फळांचे आच्छादन; काही फळाभोवती असलेले संवर्त (पोपटी व कपाळफोडी).

inflexed अंतर्नत

आतील बाजूस वाकलेले (दुमडलेले); उदा. तिवाराच्या कळीतील केसरदले.

inflexible अनम्य

बाहेरील दाबाने न वाकणारे.

inflexibility अनम्यता

दाबाने न वाकण्याची क्षमता; उदा. उभे खोड.

inflorescence पुष्पबंध; फुलोरा

(१) फुले असणाऱ्या फांदीवरील (अक्षावरील) त्यांची मांडणी; पुष्पविन्यास.

(२) अनेक फुलांचा घोस, (झुबका); फांदीच्या टोकाचे एकच फूल.

infra- अव-

खालचा या अर्थी उपसर्ग.

— axillary अवकक्षस्थ; कक्षतलीय

पानाच्या बगलेखाली असलेले.

— foliar अवपर्ण

पानाखाली असलेले (उपांग, ग्रंथि, इ.).

— nodal अवपर्वस्थ; पर्वतलीय; पर्वतलस्थ

खोडावरील पेऱ्याच्या खालच्या बाजूस उगवलेले.

infundibular (infundibuliform)

नालिकाकृति

नाळक्यासारखा; उदा. धोत्र्याच्या पुष्पमुकुट.

inherent अंगभूत; स्वाभाविक
निसर्गदत्त; नैसर्गिक प्रवृत्तीमुळे असणारे किंवा येणारे (गुण); उदा. जीवद्रव्याची प्रमुख लक्षणे.

inheritance अनुहरण
वारसा; एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीत गुण उतरण्याची प्रक्रिया; यामुळे संततीत व आईबापात कमी जास्त साम्य दिसून येते; तसेच जातिविषयक गुणांच्या (लक्षणांच्या) अनुहरणामुळे प्रत्येक जीव आपल्या सारखीच प्रजा निर्माण करतो. पहा cytoplasmic inheritance.

inhibition कुंठन; अवरोधन
थांबविण्याची क्रिया; स्थगित करण्याचा प्रकार; उदा. वाढ, विकास, प्रजोत्पादन, शोषण, इ.

inhibitor रोधक; दमक; निरोधक; निरोधी; अवरोधक
रासायनिक व जैव प्रक्रियांचा वेग कमी करणारा किंवा प्रक्रिया थांबविणारा घटक; संततीत एखादे लक्षण प्रकट होण्यास विरोध करणारा (घटक, कारक).

initial cell आदिकोशिका; आरंभिक कोशिका
जिच्यापासून पुढे विशिष्ट अवयव बनतो ती आरंभीची कोशिका.

injection (१) अंत:क्षेपण (२) सूचिकाभरण
(१) बाहेरून आत सोडण्याची प्रक्रिया; उदा. अंतराकोशिकी पोकळ्यात जवळच्या कोशिकेतून पाणी सोडण्याची क्रिया.
(२) सुईसारख्या सूक्ष्म नळीने द्रवरूप अथवा वायुरूप पदार्थ शरीरात घालणे.

innate (basifixed) अध: बद्ध; तलबद्ध
तळाशी चिकटून आधारलेला (परागकोश); उदा. मोथा, वांगे, टोमॅटो, मोहरी, इ.

inner (१) अंत:; (२) अंत:स्थ
(१) आतील या अर्थी उपसर्ग.
(२) आतील; केंद्राजवळचे.

— bark अंतर्वल्क
मृत अपित्वचा, त्वक्षाकोशिका, व (द्वितीयक) त्वक्षाकर (सर्व मिळून वल्क) यांच्या आतील भाग; पहा bark.

— glume अंतस्तुष
पहा glume.

— integument अंतरावरण
बीजकाच्या दोन्हीपैकी आतील आवरण; पहा tegmen.

inrolled अंतर्वलित
आतील बाजूस गुंडाळलेली; उदा. कळीमध्ये पाकळीची किंवा पानाची किनार; कमळ, अळू; पहा involute.

insect-pollination कीटक-परागण
कीटकांकडून घडवून आणलेला फुलातील परागांचा किंजल्काशी संपर्क; पहा pollination.

insectivorous plant कीटकभक्षक वनस्पति
पहा carnivorous.

inserted (attached) निवेशित; संलग्न

insertion निवेशन; संलग्नता
एका अवयवाचा दुसऱ्याशी असलेला निकट संबंध; उदा. पाने व खोड; पुष्पस्थली व पुष्पदले; पाकळ्या व केसरदले; इ. पहा epipetalous.

insolation सौरतापन
सूर्यकिरणात प्रत्यक्षपणे तापून निघण्याची प्रक्रिया.

insoluble अविद्राव्य; अविलेय; अद्राव्य
न विरघळणारा (पदार्थ).

insusceptible ग्रहणाक्षम; अग्रहणशील
ग्रहण न करू शकणारी अथवा एखाद्या रोगाच्या जंतूंना पूर्ण विरोध करणारी (व्यक्ती).

integer अखंडित
न फाटलेले (चिरलेले); उदा. पान.

integerrimus अखंडित
अवयवाच्या अखंडत्वाची विशेष ग्वाही देणारी संज्ञा; उदा. पांशी (*Carallia integerimma* DC.)

integrifolius अखंडपर्णी
अखंड कडा असलेल्या पानाची (वनस्पती); उदा. फणस *Artocarpus integra* (Thumb.) Merr. syn. *A. integrifolia* L.

integument आवरण
बीजकाचे (प्रदेहाभोवतीचे) आच्छादन; यापासून बीजावरण बनते; हे एक किंवा दोन असतात; पहा indusium; testa; tegmen.

inter— आंतर-; अंतरा-
संबंधित भागांच्या बाबतीत मध्ये या अर्थी उपसर्गाप्रमाणे उपयोग करतात.

interaction अन्योन्य क्रिया; आंतरक्रिया
दोन पदार्थांमध्ये होणारी परस्परावर परिणामकारक क्रिया; उदा. एकाच लक्षणाबाबत दोन जनुकांमध्ये होणाऱ्या परस्पर संबंधामुळे कधी कधी संततीत अनपेक्षित परिणाम दिसून येतो; पहा complimentary factor.

intercalary मध्यस्थित
दोन कायम ऊतकांमध्ये असलेले अथवा वनस्पतीच्या दोन्ही टोकास नसून अक्षावर मध्ये असलेले (ऊतक, कोशिका, वर्धनशील भाग इ.); पहा cambium.

— **growth** मध्यस्थित वृद्धि (वर्धन)
अवयवाच्या टोकास नसलेली (इतरत्र असलेली) वाढ; उदा. काही एकदलिकित वनस्पतीत पेऱ्यांजवळ अधिक काळ वाढ चालू राहते. काहीत पानांचीही वाढ तळाशी अधिक वेळ चालू असते.

— **inflorescence** मध्यस्थित पुष्पबंध
प्रमुख अक्षावरच्या फुलोऱ्यानंतर पुन्हा त्याच अक्षावर वाढ होऊन फुलोरा येणे उदा. अननस.

— **meristem** मध्यस्थित विभज्या
वनस्पतींतील (प्राथमिक वाढीनंतर) द्वितीयक वाढ (प्रकाष्ठ, परिकाष्ठ, त्वक्षा, उपत्वक्षा, इ.) चालू ठेवून खोड, शाखा व मुळे यांची जाडी (परिघ) वाढविणारे व त्या त्या अवयवांतील प्रारंभिक ऊतकांमधून आढळणारे वर्धनशील ऊतक. उदा. ऊतककर, त्वक्षाकर; पहा meristem.

intercalation मध्यस्थापन
जुन्या कणांमध्ये नवीन कण प्रविष्ट होण्याचा प्रकार; उदा. कोशिकावरणाची वाढ; कधी नवीन कोशिका पूर्वीच्या कोशिकासमूहात प्रवेश करून समूहाकार वाढतो.

intercarpellary आंतर (अंतरा) किंजदली
अनेक किंजदलांमध्ये असलेले (उदा. प्रपिंड).

intercellular अंतराकोशिकी
दोन किंवा अनेक कोशिकांमधून असलेले (उदा. पदार्थ; पोकळ्या; इ.).

-- **passage (duct)** अंतराकोशिकी मार्ग (नलिका)
— **space** „ पोकळी
— **substance** „ पदार्थ

intercostal अंतरासिराल
शिरांमधून असणारे.

intercrossing अंतरासंकरण
दोन जाती किंवा प्रकार यांमध्ये घडविलेले प्रजोत्पादन.

interfascicular अंतरावृंदीय
दोन किंवा अधिक वाहक संचांमधील.

-- **cambium** अंतरावृंदीय ऊतककर
वाहक संचांमध्ये असलेले वर्धनशील ऊतक.

interfoliar अंतरापर्णी
अनेक पानांमधून.

intergeneric hybrid अंतरावंशीय संकरज
दोन वंशातील व्यक्तींमधील संकरणाने झालेली संतति.

intermediate host मध्याश्रय; मध्यस्थ आश्रय
जीवोपजीवी वनस्पतीच्या किंवा प्राण्याच्या सतत आश्रयाखेरीज अल्पकाळ असणारा दुसरा एक आश्रय; उदा. गव्हावरील तांबेऱ्याचा मध्यस्थ आश्रय, दारुहळद (बार्बेरी; *Berberis aristata* DC.).

internal phloem अंत:परिकाष्ठ
प्रकाष्ठाच्या आतील (मेंडाजवळच्या) बाजूस असलेले परिकाष्ठ; उदा. काकडीचे खोड;
पहा bicollateral bundle.

internode कांड
कांडे; खोडाच्या अथवा शाखेच्या दोन पेऱ्यांमधील भाग.

internodal अंतरापर्वीय
दोन पेऱ्यांमधील (भाग, कोशिका, इ.).

interpetiolar अंतरावृन्तीय
समोरासमोर असलेल्या दोन पानांच्या देठांमधील (भाग, उपपर्ण).

interrupted खंडित; असंतत
मधूनमधून खंड पडलेले.

interseminal अंतराबीजी; आंतरबीजी
अनेक बीजकांमधून किंवा बीजांमधून असलेले (विखुरलेले); उदा. सायकॅडिऑइडियाच्या उभय बीजुककोशधारी शंकूतील खवले.

interspecific hybridisation अंतराजातीय संकरण
दोन भिन्न जातींतील व्यक्तींमध्ये झालेला संकर.

interstaminal अंतराकेसरदली
दोन किंवा अधिक केसरदलांमध्ये असलेले; उदा. बिम्ब.

interxylary phloem अंतराप्रकाष्ठीय परिकाष्ठ
प्रकाष्ठ भागात पसरलेला परिकाष्ठाचा भाग. उदा. वाघ-

नखी; टेट्रू; यांमध्ये प्रकाष्ठाचे त्रिज्येप्रमाणे खंड पडून त्यामधून परिकाष्ठ असते; पहा xylem; phloem.

intine आलेप

परागकणाचे सर्वांत आतील आवरण; पहा exine.

intra- अंत:

आतील या अर्थी उपसर्ग.

— axillary अंत:कक्षी

पानाच्या बगलेतील (अवयव, उपांग).

— cambial अंत ऊतककर

ऊतककराच्या आतील बाजूचे.

— cellular अंत:कोशिकी

कोशिकेच्या आतील बाजूचे.

— fascicular अंतर्वृन्दी

वाहक घटकांच्या संचातील (उदा. ऊतककर).

— floral अंतर्पुष्पदली; अंतर्पुष्पी

फुलातील किंवा पुष्पदलांतील (उदा. प्रपिंड).

— generic अंतर्वंशी

एका वंशातील अनेक जातींत असलेली (लक्षणे).

— marginal अंतर्धारी

किनारीजवळ पण आतील बाजूस असलेली; उदा. जांभळीच्या पानातील शीर.

— medullary अंतर्निकाष्ठी

मेंडामध्ये विखुरलेले; उदा. वाहकवृंद (बिगोनिया, ॲरेलिया इ.)

— molecular अंतर्रेणवीय

पदार्थाच्या रेणूंमध्ये असणारे (होणारे).

— nucellar अंत:प्रदेही

बीजकाच्या प्रदेहातील; पहा nucellus.

— nuclear अंत:प्रकली

प्रकलात असलेले; पहा cell.

— petiolar अंतर्वृंती

खोड व देठ यांमधील; (उदा. अवयव, उपांग).

— protoplasmic अंत:प्राकली

कोशिकेतील प्राकलात असलेली (विविध कोशिकांगके).

— specific अंतर्जातीय

एका जातीतील अनेक व्यक्तींत; (उदा. चालू असलेली स्पर्धा).

— staminal अंत:केसरी

सर्व केसरदलांच्या आतील बाजूस असलेले; (उदा. वलयाकार प्रपिंड, बिम्ब, इ.)

— stelar अंतरंभी

रंभाच्या आतील बाजूस असलेले; पहा stele.

— xylary अंत:प्रकाष्ठी

प्रकाष्ठाच्या क्षेत्रात असलेले (उदा. परिकाष्ठ); अनित्य वाढीमुळे गारदळ, खाजकुइली यासारख्या वनस्पतींच्या खोडांत प्रकाष्ठ भागात परिकाष्ठाची बेटे (पुंजके) आढळतात.

intricate जटिल

गुंतागुंत असलेले (उदा. जाळे, संरचना, इ.)

introduced आनीत

परठिकाणाहून आणून वाढविलेली (वनस्पती); उदा. तंबाखू, बटाटा, गुल्बुश, इ.

introduction of plants वनस्पतिप्रवेशन

नवीन वनस्पतींची लागवड करणे किंवा ती यदृच्छया आणली जाऊन तिची वाढ व प्रसार होणे.

introrse अंतर्मुख

आतील बाजूस उघडणारा; उदा. कमळाचा परागकोश; पहा extrorse.

intussusception कणाधान

पूर्वी असलेल्या पदार्थाच्या कणांमध्ये नवीन कणांचा प्रवेश. उदा. कोशिकावरणाच्या आकारमानात वाढ होण्याची एक प्रक्रिया.

inulase इन्यूलेज

इन्यूलिन नावाच्या स्टार्चसारख्या कार्बोहायड्रेट पदार्थाचे शर्करेत (लेव्ह्युलोज) रूपांतर करणारे वितंचक द्रव्य; हे सूर्यफूल कुलातील वनस्पतीत स्फटिकावस्थेत प्रथम आढळले होते; उदा. डेलियाची ग्रंथिल मुळे.

invasion आक्रमण

परकीय वनस्पतीचा नवीन प्रदेशात प्रवेश व तेथे स्थिर (स्थायी) होणे; यामध्ये तिचे झालेले स्थानांतरही अंतर्भूत आहे; पहा ecesis; colonisation.

inverse (inverted) अधोमुख; व्यस्त

उलटे; बीजकरंध्र खाली व बीजकतल वर असलेले (बीजक); उदा. सूर्यफूल; पहा anatropous; obovate; obcordate; इ.

inversion व्युत्क्रम

स्थान किंवा क्रम उलटा होणे; उदा. कोशिकाविभाज-

नात, एखाद्या रंगसूत्राचा काही भाग उरलेल्याशी उलटा लागल्याने जनुकांचा क्रम बदलतो, यामुळे संततीतील लक्षणात फरक होतो.

invertase इन्व्हर्टेज; परिवितंचक

इक्षुजा (इक्षु-शर्करा) या सामान्य साखरेचे रूपांतर फलजा (फ्रक्टोज) व द्राक्षजा (ग्लूकोज) अशा दोन साखरेत करणारे वितंचक; या प्रक्रियेला पर्यसन (इन्व्हर्शन) म्हणतात.

involucel छदकमंडल

फुलोऱ्यातील लहान छदांचे बनलेले वर्तुळ; उदा. गाजराचा संयुक्त चामरकल्प फुलोरा; यामध्ये प्रत्येक साध्या चामराखाली छदकमंडल असते; पहा compound umbel; bracteole.

involucre १) छदमंडल; २) परिधान

(१) फुलोऱ्यातील (विशेषतः स्तबक व चामरकल्प) फुलांच्या गुच्छाखाली असलेल्या मुख्य अक्षावरचे छदांचे वर्तुळ; उदा. सूर्यफूल, गाजर, कोथिंबीर; गुलबुशाच्या परिदलाखाली संवर्तासारखे दिसणारे छदांचे वर्तुळ; पहा bract.

(२) शेवाळी वनस्पतींतील गंतुकधारीचे गर्भावरील आच्छादन; हे फुटून गर्भाची वाढ बीजुकधारीच्या स्वरूपात होते; अंदुककलशाचे आच्छादन (पिधानि) परिधानाच्या आत असते; पहा calyptra.

involute अंतर्वलित

कळीमध्ये वरच्या बाजूस वळलेल्या (गुंडाळलेल्या) पानाच्या किनारी (कडा); उदा. अळू व कमळ; येथे दोन स्वतंत्र सुरळ्या होतात व हा पर्णवलनाचा एक प्रकार आहे; पहा ptyxis.

Iridaceae केशर कुल; इरिडेसी

केशर, बाळवेखंड, ग्लॅडिओलस इत्यादी एकदलिकित वनस्पतींचे लहान कुल; याचा अंतर्भाव इरिडेलीझमध्ये (केशर गणात) करतात. प्रमुख लक्षणे : भूमिस्थित खोड, बिनदेठाची पाने; परिदले नेहमी दोन वर्तुळात सारखी नसतात; केसरदले तीन व सुटी, अधःस्थ किंजपुट; बोंड; इतर लक्षणे पलांडु कुलाप्रमाणे; पहा Liliaceae.

irregular (non-radial) १) अनियमित; २) अरहीन

(१) आकार व आकारमान यामध्ये एखाद्या फुलातील एका मंडलातील पुष्पदले सारखी नसल्याने फुलाची समात्रता बिघडली असण्याचा प्रकार; उदा. कर्दळ.

(२) कोणत्याही उभ्या पातळीने कापले असता दोन समभाग न होणारे (फूल); उदा. निवडुंग; पहा asymmetrical.

irritability संवेदनक्षमता; संवेदनशीलता; चैतन्य

बाहेरून चेतवल्यामुळे प्रतिक्रिया दर्शविण्याची क्षमता; सर्व सजीवांचे प्रमुख लक्षण.

isidium उत्प्रवाल; इसिडियम

प्रवाळाप्रमाणे दिसणारी धोंडफुलावरील प्रजोत्पादक घडी किंवा वळी; ही अलग होऊन नवीन वनस्पती बनविते.

iso— सम-

सारखेपणा दर्शविणारा उपसर्ग.

— bilateral १) समद्विपृष्ठी; २) समद्विपार्श्व

(१) दोन्ही पृष्ठभाग सारखे असलेले (पान); उदा. केशर, बाळवेखंड, बेलमकँदा.

(२) एकमेकांशी काटकोन करणाऱ्या दोन उभ्या पातळ्यांनी विभागल्यानंतर प्रत्येक वेळी दोन सारखे अर्ध होणारे; मात्र एका पातळीने केलेले दोन अर्ध दुसऱ्यांनी केलेल्या अर्धाहून भिन्न असतात; उदा. अक्रोडाचे फळ.

— chromous समवर्णी

सारखा रंग असलेले.

— cotylous समदलिकित

सारखीच वाढ झालेल्या डाळिंब्या (दलिका) असलेले (बी अथवा गर्भ).

— cyclic समचक्रीय

फुलातील प्रत्येक वर्तुळात पुष्पदलांची संख्या सारखी असलेले (फूल); उदा. पपई.

— diametric समव्यासीय

सर्वत्र सारखा व्यास असलेले (खोड किंवा कोशिका).

— — cell समव्यासीय कोशिका

केंद्रातून जाणारी प्रत्येक रेषा साधारणतः सारख्याच मापाची असलेली कोशिका; उदा. मृदूतकातील कोशिका; पहा parenchyma.

— gamete समगंतुक

सारख्या दिसणाऱ्या लैंगिक प्रजोत्पादक कोशिका; उदा. शैवले व कवक यांपैकी काही वनस्पती.

— gamous समगंतुकी

सारख्या प्रजोत्पादक कोशिका असणारी (वनस्पती).

— gamy समयुति
सारख्या प्रजोत्पादक कोशिकांचे मीलन (संयोग).

— lation विलगीकरण; विलगन
अलग करण्याची प्रक्रिया. उदा. रोगट वनस्पती किंवा रोगबीज यांना इतरांपासून वेगळे ठेवणे.

— meric समभागी
भिन्न वर्तुळातील पुष्पदलांची संख्या सारखी असलेले (फूल); उदा. घोत्रा.

— osmotic समतर्षक
सारखाच तर्षण– दाब उत्पन्न करणारे (दोन अथवा अधिक विद्रव); आत व बाहेर सारख्याच प्रकारे विसृत होणारे.

— phyllous समपर्णी
स्वरूप व विस्तार या दृष्टीने सारखी पाने असलेले.

— planogamete समचरगंतुक
हालचाल करणारी पण सारख्या आकाराची प्रजोत्पादक कोशिका;

— sporous समबीजुकी
सर्व सारखी बीजुके प्रसवणारी (वनस्पती); उदा. एक्विसीटम.

— spory समबीजुकत्व
एकाच प्रकारची बीजुके निर्मिण्याचा गुण.

— staminous (stemonous) समकेसरी
(१) संदले व प्रदले यांच्याइतकी केसरदलांची संख्या असलेले (फूल); उदा. घोत्रा, नागदौना, इ.
(२) फुलातील सर्व केसरदले सारखी असलेले [फूल].

— styly समकिंजलत्व
एका जातीतील भिन्न वनस्पतींच्या फुलांमध्ये सारख्या उंचीची किंजले असण्याचा गुण; पहा heterostyly.

— type समस्वरूप; समप्ररूप
भिन्न देशांत सारखेच स्वरूप असणारी विशिष्ट वनस्पती.

Isoetales (Quillworts) शलपर्ण गण; आयसॉएटेलीझ.
नेचाभ पादपापैकी (वाहिनीवंत अबीजी वनस्पतींपैकी) लायकोपोडिनी (मुद्गल शेवाळी) वर्गातील हा एक गण असून यामध्ये प्राचीन (जीवाश्मरूप) व विद्यमान वनस्पतींच्या दोन कुलांचा (अनुक्रमे प्ल्युरोमिएसी व आयसॉएटेसी) अंतर्भाव होतो. या वनस्पती ओषधीय असून खोडात द्वितीयक वाढ असते. अनेक आगंतुक मुळांचा उगम खोडाच्या तळाशी असलेल्या मूलदंडापासून होतो; पाने जिव्हिकावंत व लहान असून बीजुकधारीवर बीजुकपर्णे दोन प्रकारची असतात; काहीत बीजुकपर्णे निश्चित शंकूवर आणि बीजुककोश अक्षविमुख बाजूस (प्ल्युरोमिएसी) किंवा बीजुककोश अक्षसंमुख बाजूस असून (आयसॉएटेसी) शंकूचा अभाव असतो. फक्त आयसॉएटिस या विद्यमान वंशात रेतुके बहुप्रकेसली (केसाळ) असतात; जीवाश्मरूप वंश आयसॉएटाइटस आणि विद्यमान शलपर्ण (आयसॉएटिस) वंश (शलपर्ण = Quillwort) हे आयसॉएटेसी कुलात तर प्ल्युरोमिया वंश प्राचीन प्ल्युरोमिएसी कुलात समाविष्ट केले आहेत; पहा Lycopodinae.

isthmus संयोजक
कोशिकेच्या दोन सारख्या अर्धांना जोडणारा नळीसारखा भाग; उदा. डेस्मिड; इस्थमिया करंडक वनस्पती; पहा Diatomaceae.

J

jacket initial आद्यवेष्टी (कोशिका)
जिच्यापासून पुढे रेतुकाशयाचे आवरण बनते, अशी प्रारंभिक कोशिका.

jacket layer वेष्टनस्तर
रेतुके निर्माण करणाऱ्या कोशिकाभोवती असलेला प्रारंभिक संरक्षक थर.

jaculator (a darter) उत्क्षेपक; अंकुशाभ
काही फळातील बीजकाधानीवरचा बीज सुटून फेकणारा आकड्यासारखा भाग (उपांग); उदा. वासक कुलातील वनस्पती; पहा Acanthaceae.

Jasmine जॅस्मिन
जॅस्मिनम या शास्त्रीय वंशनावाने ओळखल्या जाणाऱ्या वेली; उदा. चमेली, जाई, जुई, मोगरा इ.

jel जेल
पाण्यात न विरघळता निलंबित अवस्थेत राहिलेली सूक्ष्म घनकणांची अवस्था. विरघळलेली (बिलीन) अवस्था ही विद्रवी अथवा ' सोल ' (sol).

jelly जेली; अवलेह; थलथली
वर वर्णन केल्याप्रमाणे असलेला पदार्थ; उदा. काही फळांचा किंवा वनस्पतींच्या इतर भागांचा किंवा काही समुद्र शैवलांचा उपयोग करून उदा. (अगार) बनविलेला पदार्थ; जेलीतील पाण्याचा अंश कमी होत जाऊन

ती घट्ट बनत जाते; फ्रूट–जेली; आइस्क्रीम-जेली; औषधी अवलेह, इ. थलथलीत पदार्थ.

Jelly-fungi (Tremellales) अवलेह-कवक गण; जेली फंजाय

थलथलीत शरीरं असलेले कवक; सत्यकवक उपवर्गात यांचा समावेश होतो; पहा Eubasidii.

joint संधि; पर्व

सांधा; पेरे; दोन स्वतंत्र अवयवांना जोडणारा भाग. रेषा, कंगोरा किंवा फुगीरपणामुळे हा ओळखू येतो.

jointed (articulated) संधियुक्त; पर्वयुक्त

पेरेदार; पेरी किंवा संधी स्पष्ट असणारा; उदा. ऊस, बांबू इत्यादींची खोडे; एक्किसीटम; कारा शैवल.

jugum जोडी; युगुल

उदा. अंजनाचे दोन दलांचे संयुक्त पान; कोशिकेच्या प्रकलातील रंगसूत्रांची जोडी.

Juglandaceae अक्षोट (अक्रोड) कुल; जुग्लँडेसी

ह्या द्विदलिकित वनस्पतींच्या लहान कुलाचा अंतर्भाव अक्षोट गणात (जुग्लँडेलीझ) केला जातो; नतकणिशे (लोंबते कणिश फुलोरे) धारण करणाऱ्या वनस्पतींच्या गणात (ॲमेंटिफेरी) पूर्वी समावेश असे, परंतु त्यातील इतर कुलातील वनस्पतींची लक्षणे प्रारंभिक की ऱ्हसित हे विवाद्य आहे. प्रमुख लक्षणे : वृक्ष; एकाआड एक सोपपर्ण पाने; स्वतंत्र फुलोऱ्यावर दोन प्रकारची एकलिंगी फुले. परिदले ४ किंवा ५; नर फुलात ३–४० केसरदले; स्त्री-फुलात दोन अधःस्थ जुळलेल्या किंजदलांचा, एक कप्प्याचा व एकच बीजक असलेला किंजपुट; तल्युती (जुग्लॅन्स वंशात); वायुपरागण; कपाली किंवा आठळी फळ; अपुष्क बी.

juice रस

वनस्पतींच्या भिन्न अवयवात साठविलेला व सहज दाबाने निघणारा किंवा जखमेतून वाहणारा पातळ पदार्थ; चीक या नावाने असणाऱ्या पदार्थाची सामान्य संज्ञा; तथापि त्याहून काही अंशी भिन्न; उदा. उसाचा रस हा चीक नव्हे परंतु केळीच्या खोडातून येणारा रस हा चीक असतो; पहा latex.

juicy रसाळ

रसयुक्त अवयव किंवा उपांग; उदा. संत्री, काकडी, डाळिंबे, द्राक्षे ही रसाळ फळे; उसाचे खोड व कोरफडीचे पान हे रसाळ अवयव होत.

juliform नतकणिशाभ

लोंबत्या कणिशाप्रमाणे; उदा. शमी (*Prosopis juliflora* DC.); पहा amentum, catkin.

Juncaceae प्रनड कुल; जुन्केसी

जुन्कस (प्रनड), लुझुला इत्यादी शास्त्रीय नावाच्या वंशांतील वनस्पतींचे एकदलिकित कुल; याचा समावेश एंग्लर व प्रँटल यांनी पलांडु गणात (लिलिफ्लोरी) केला असून याचे पलांडु कुलाशी (लिलिएसी) आप्तभाव व अनेक बाबतीत साम्य आहे. हचिन्सन यांनी प्रनड गणात (जुन्केलीझमध्ये) अंतर्भाव केला आहे. इंग्रजीत ह्यातील वनस्पतींना रशेस (Rushes) म्हणतात. प्रमुख लक्षणे : गवतासारख्या व दलदलीत वाढणाऱ्या वनस्पती; द्विलिंगी, त्रिभागी, वायुपरागित फुले; खवल्यासारखी हिरवट परिदले; परागकणांचे चौकडे; तीन लांबट किंजल्क व त्यावर पुरळ; एक किंवा तीन कप्प्यांचा ऊर्ध्वस्थ किंजपुट; सपुष्क बियांचे बोंड.

jungle जंगल

भारतातील दाट झाडी पण वॉर्मिंग यांच्या मते रुक्ष वनासारखी भरपूर गवते असलेली; झुडपे अधिक असल्यास 'खुरटे जंगल'; भरपूर पाऊस असल्यास वृक्ष अधिक व दाट (गर्दीने) वाढल्यास 'घन जंगल' म्हणतात.

jute ज्यूट; ताग; पाट

ताग (*Corchorus capsularis* L. व *C. olitorius* L.) या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या वनस्पतींतील धागे; सुतळी व पोती बनविण्यास वापरतात.

juvenile नवजात

काही वनस्पतींची अथवा त्यांच्या अवयवांची आरंभीची अवस्था; काहींत हे पहिले स्वरूप नंतर बदलते; विशेषतः आरंभीची पाने (बालपर्णे) व नंतरची पाने यात फरक आढळतो; उदा. नेफ्रोलेपिस नेचा, निंब, चीड (चिल *Pinus longifolia* Roxb.).

juvenile leaf बालपर्ण

आरंभी येणारे पान; कित्येक संयुक्त पाने प्रथम साधी असून काही अंशतः विभागलेल्या पानांची पाती प्रथम तशी नसून अखंड किंवा फारच कमी विभागलेली असतात.

juxtaposition निकटस्थिती; सान्निध्य

अवयवांचे परस्पराशी संबंधित असलेले स्थान अथवा निकटपणा.

K

K के **K**
पुष्पसूत्रात संवर्ताबद्दल वापरलेले अक्षर; पहा floral formula; calyx.

Karyo- प्रकल
कोशिकेतील नियंत्रक बिंदू (भाग), या अर्थी उपसर्ग.

karyogamete गंतुक-प्रकल
प्रजोत्पादक कोशिकेतील प्रकल; पहा nucleus.

karyogamy प्रकलयुति
दोन प्रकलांचा (विशेषतः गंतुकातील प्रकलांचा) संयोग.

karyokinesis प्रकल विभाजन
एका (द्विगुणित) कोशिकेची दोन कोशिकात सम-विभागणी होते वेळी त्यातील प्रकलांत होणारे अनेक बदल व त्यानंतर त्यांची सारख्याच घटकात विभागणी; पहा mitosis.

karyology प्रकलविज्ञान
प्रकलासंबंधी सर्व अधिकृत ज्ञान.

karyolymph प्रकलमातृक
प्रकलातील जालकात असलेले आधारद्रव्य.

karyolysis प्रकल-विलयन
प्रकलाचे अंशतः अगर पूर्णतः कोशिकेतील द्रव्यात रूपांतर.

karyoplasm प्रकलद्रव; प्रकलरस
पहा nucleoplasm.

karyoplast प्रकल
पहा nucleus.

karyosome (१) प्रकलकणसमूह; (२) प्रकल; (३) रंगसूत्र; (४) प्रकलक
(१) प्रकलातील अनेक घन व सूक्ष्मकणांचा पुंजका.
(२) पहा nucleus;
(३) पहा chromosome.
(४) प्रकलातील (स्थिर अवस्थेत) एक विशिष्ट बिंदूसारखे कोशिकांगक; पहा nucleolus.

karyotype सूत्रसमूहचित्र
निकट संबंध असलेल्या वनस्पतींच्या गटातील शरीराच्या कोशिकेतील रंगसूत्रांचे आकार, आकारमान, संख्या इत्यादी दर्शविणारा आकृतीबंध. (चित्र).

katabolite अपचयज
अपचयात निर्माण झालेले पदार्थ; उदा. वायू, पाणी.

katabolism अपचय
शरीरातील अन्न अथवा तत्सम जटिल पदार्थ यांचे साध्या पदार्थांत रूपांतर करण्याची विध्वंसक प्रक्रिया; यामध्ये उर्जेचे उत्पादन होऊन ती उपयोगात येते. ऊर्जा व कार्बन डायॉक्साईड साखरेच्या रूपांतराने मिळतात.

katalase कॅटॅलेज
तंबाखूच्या ताज्या पानात आढळणारे वितंचक.

keel (carina) १) प्रदलांजली; २) नौकातल; कटक; भाढे; कणा
(१) नावेप्रमाणे किंवा ओंजळीसारख्या आकाराची फुलातील जोड पाकळी; (उदा. वाटाणा, अगस्ता);
(२) नावेच्या तळाशी असलेली व पाण्यात बुडलेली उभी कोर; संदलावर, तुसावर किंवा पाकळीवर बाहेरील बाजूस असलेली तशी कोर किंवा तसा कटक.

keeled (carinate) १) नौकातलित; कटकित; २) प्रदलांजलित
(१) नौकातलाप्रमाणे कटक असलेले;
(२) नावेप्रमाणे आकृती असलेले.

kernel गाभा
बीज अथवा बीजक यातील आवरणाशिवाय सर्व भाग.

ketone केटोन
उडून जाणाऱ्या (बाष्पनशील) एका तेलाचे नाव; उदा. कापूर.

key (१) किल्ली; उकल; (२) किल्ली फळ
(१) वंश, जाती, कुल इत्यादींसंबंधी वनस्पतींच्या वर्गीकरणामध्ये उपयोगात आणलेल्या वैकल्पिक गुणांची किल्लीच्या आकाराची संक्षिप्त जंत्री; हिच्या साहाय्याने एखाद्या वनस्पतीचे वर्गीकरणातील स्थान निश्चित करता येते.
(२) सपक्ष फळ; उदा. सिकॅमूर; ॲश.

kidney-shaped (reniform) वृक्काकृति
मूत्रपिंडाच्या (किंवा काजूफळाच्या आकाराचे), लंबगोल व एका बाजूस मध्ये खाच असलेले; उदा. ब्राह्मीचे पान.

kind प्रकार
सामान्यपणे निश्चित लक्षणांमुळे ओळखता येणाऱ्या एखाद्या वनस्पतीच्या जातीतील वा उपजातीतील भेदयुक्त वनस्पती; उदा. द्राक्षातील भिन्न प्रकार; गुलाबातील प्रकार इ.

kinesis हालचाल; गति; बदल

कोशिकेतील जीवद्रव्य व त्यातील कमी अधिक सूक्ष्म पदार्थ यांच्या हालचाली, स्थलांतर इत्यादी क्रिया.

kinetic energy गतिज ऊर्जा

वस्तूला गति मिळणारी अथवा हालचाल करण्यास उपयुक्त अशी कार्यान्वित झालेली शक्ति.

kingdom कोटी

सजीवांच्या वर्गीकरणात प्राणी किंवा वनस्पती यांपैकी कोणत्याही एका प्रकारच्या व्यक्तींचा सर्वात मोठा संच दर्शविणारी संज्ञा.

kino विखदिर

पाण्यात विरघळणारा, स्तंभक, औषधोपयोगी, राळेसारखा पदार्थ; कातडी कमाविण्यासही उपयुक्त; पळस, निलगिरी, बिबळा इत्यादींत आढळतो.

— plasm सूत्रकल

कोशिकेतील जीवद्रवाच्या विभागणीमध्ये त्यातील तर्कूच्या सूत्रात रूपांतर होणारा भाग;
पहा mitosis.

— spore चरबीजुक

समविभाजनाने बनलेले व हालचाल करू शकणारे बीजुक.

knee जानु; गुडघा

(१) खोडावर अचानक गुडघ्याप्रमाणे आलेला बाक;
(२) काही झाडांच्या मुळापासून जमिनीवर झालेली वाढ; हिचा उपयोग हवा शोषून घेण्यास होतो. उदा. तिवार.

knob गुंडी; गुळुंब

बारीक दांड्याचे गोलाकृती टोक.

knot ग्रंथि; गाठ

खोडावरचा फुगीर उंचवटा, अगर पेरे; गाठीसारखे खोड (उदा. बटाटा, कारंदा, इ.); पहा tuber.

knotted (knotty) ग्रंथिल; गाठाळ

गाठी असलेले (खोड, मूळ, इ. अवयव).

kolla-plankton श्लेष्मप्लवक

बुळबुळीत पदार्थाने वेढलेला व तरंगणारा जीवसमूह; उदा. काही निळी हिरवी शैवले.

L

labellum पुष्पोष्ठ; ओष्ठक

बहुधा पसरट व मोठी उंचवट्यासारखी पाकळी; उदा. कर्दळ, आमरे, आले, आरारूट, सुवर्णपुष्प इ.

labiate (१) ओष्ठाकृति; (२) ओष्ठवंत; ओष्ठी

(१) एक किंवा दोन (वरचा व खालचा) ओठ असलेल्या तोंडाप्रमाणे;
(२) ओठ असलेला (पुष्पमुकुट, संवर्त).

Labiatae (Lamiaceae) तुलसी कुल; लॅबिएटी (लॅमिएसी)

तुळस, सब्जा, पुदीना, फांगळा, पाच, दीपमाळ, माइनमूळ, सॅल्व्हिया इत्यादी परिचित द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल. याचा अंतर्भाव बेसी व हचिन्सन यांनी लॅमिएलीझ गणात केला आहे; प्रमुख लक्षणे : चौकोनी खोडाची क्षुपे व ओषधी; पाने व खोडावर तैलप्रपिंडे; पाने साधी, समोरासमोर; लहान पुंजक्यासारखे अनेक फुलोरे असलेले मोठे फुलोरे. संवर्त व पुष्पमुकुट दोन ओठासारखे (द्वयोष्ठक); केसरदले चार किंवा दोन व पाकळ्यास चिकटलेली; ऊर्ध्वस्थ, दोन किंजदलांच्या किंजपुटात चार कप्पे व प्रत्येक कप्प्यात एक बीजक; किंजाच्या तळातून किंजलाचा उगम असून फळात (चार कपालिकात) चार बीजे असतात.

labile gene परिवर्ती जनुक

सहज बदलणारा किंवा नाश पावणारा रंगसूत्रातील घटक.

labium अधरोष्ठ

खालचा ओठ किंवा तत्सम अवयव.

labrum उत्तरोष्ठ

वरचा ओठ किंवा तत्सम अवयव.

labyrinthiform जटिल; गूढ

वेडीवाकडी संरचना असलेला; नागमोडी रेषा असलेला.

lac लाख

लाखेच्या किड्यांच्या कातडीतून बाहेर पडणारा राळेसारखा पदार्थ.
हे किडे पळस, क्रोटन व वडाच्या वंशातील अनेक जातीवर वाढतात.

lacerate विदारित; विदीर्ण

खोलवर अनियमितपणे फाटल्याप्रमाणे; उदा. केळीचे पान; काही नेचांचे बीजुककोशावरचे आच्छादन (पुंजत्राण); भामुर्डी (*Blumea lacera* DC.).

laciniate संदीर्ण; विच्छिन्न

झालरीप्रमाणे अरुंद भाग पडलेले (पान); उदा. तिळाच्या वंशातील एक तण वनस्पती (*Sesamum laciniatum* L.).

lacrima श्लेष्माश्रु; चिक्कणाबिंदु
झाडातून पाझरणाऱ्या डिंक किंवा राळ यासारख्या चिकट द्रव्याचे थेंब.

lactase लॅक्टेज
दुग्धशर्करेचे रूपांतर करणारे वितंचक; त्यापासून दुग्धाम्ल (लॅक्टिक ॲसिड) बनते.

lactose दुग्धशर्करा; लॅक्टोज
दुधातील विशिष्ट साखर.

lacuna (१) रिक्तिका; (२) गर्तिका; (३) रिक्तमार्ग
(१) कोशिकांच्या समूहातील मोकळी जागा.
(२) दगडफुलाच्या शरीरावरील खाच.
(३) खोडातील वाहक वृंदातील पोकळी; उदा. बंधकतृण (Equisetum).

lacunar tissue सुविरल ऊतक; पोकळयुक्त ऊति
अनेक रित्या जागा (पोकळ्या) असलेला पेशींचा (कोशिकांचा) समूह; पहा aerenchyma.

lageniform तुंबाकृति
खाली (तळाशी) फुगीर व तेथून अरुंद नळीसारखे होत आलेले; दूधभोपळ्यासारखे; त्यावरून त्याचे नाव (*Lagenaria leucantha* Rusby; Bottle gourd).

Lamarckism लामार्कची उपपत्ति
नवीन जातींच्या उत्पत्तीसंबंधीचा फ्रेंच प्राणिशास्त्रज्ञ जे. बी. लामार्क यांचा सिद्धांत : बाह्यपरिस्थितीचा सजीवांवर होणारा प्रत्यक्ष परिणाम पुढच्या पिढीत उतरून सजीवांच्या विद्यमान जातींत फरक पडतो व परिस्थितीशी समरस होणाऱ्या नवीन जाती उदयास येतात. याला प्रायोगिक पुरावा नसल्याचे औगुस्त वाइझमान यांनी दाखविल्याने अशी कल्पना स्वीकारली गेली नाही; परंतु अलीकडे नव लामार्कवादी शास्त्रज्ञांनी परिस्थिती आणि जातींचे अनुयोजन लक्षात घेऊन निराळ्या स्वरूपात लामार्कांच्या उपपत्तीस पाठिंबा व्यक्त केला आहे. पहा Neo–Lamarckism.

lamella पटल
पातळ पडदा, खवला अथवा तत्सम उपांग;
उदा. भूछत्रे; कोशिकाविभाजन.

—, middle मध्यपटल
परस्पराशी चिकटून असलेल्या दोन नवकोशिकांमधील प्रारंभी बनलेला पेक्टिक पदार्थाचा पातळ पडदा; ह्यावर दोन्ही बाजूंनी नंतर तूलीराचे थर बसून कायम स्वरूपाचे कोशिकावरण बनते.

lamellar पटलयुक्त
पातळ पडदे असलेले; उदा. भूछत्र; पहा Gill-fungi; Agaricales.

lamelliform पटलरूप
पातळ पडदा अगर खवला यांसारखे.

Lamiaceae तुलसी कुल; लॅमिएसी
पहा Labiatae.

lamina (blade) पाते; पत्र
पानाचा सपाट किंवा पसरट भाग; क्वचित हा निमुळता अरुंद किंवा सुईसारखा असतो व कधी देठ अगर खोड पात्यासारखे असतात;
पहा phyllode, phylloclade, oladode.

laminated (१) पत्रयुक्त; (२) अनेकपत्री
१) पाते असलेले; २) अनेक पात्यासारखे भाग असलेले.

— bulb प्रावृत कंद
पहा bulb.

Laminarietum लॅमिनेरिया-संघात
फक्त लॅमिनेरिया नावाच्या शैवलाचा समुद्रातील विशिष्ट ठिकाणी आढळणारा समुदाय.

lana ऊर्णा; लोकर
वनस्पतींच्या अवयवांवर कधी कधी आढळणारे लोकरीसारख्या मऊ व बारीक केसांचे आवरण.

lanate ऊर्णायित; ऊर्णामय
लोकरीसारख्या केसांचे आच्छादन असलेले; उदा. ऐसर (ईश्वर; *Calicarpa lanata* L.).

lanceolate कुंतसम; कुंताभ
भाल्यासारखे; तळाशी अरुंद, मध्ये रुंद व टोकाकडे निमुळते होत गेलेले; उदा. पांढरा चाफा (पान); कुरासना (*Pluchea lanceolata* Oliv. & Hien.).

land भू ; भूमि; क्षेत्र; स्थल; प्रदेश
जमीन, शेत इत्यादी अनेक अर्थांनी ही संज्ञा वापरतात.

larval डिंभकीय; डिंभी
वनस्पतीच्या सुप्तावस्थेतील भागासंबंधी; उदा. अर्गट या कवकाची निष्क्रिय अवस्था (ग्रीष्मावस्था). काही शंकुमंत वनस्पतींच्या प्रारंभिक अवस्थेबद्दल; काही प्राण्यांच्या विकासावस्थेसंबंधी.

lasiocarpous लोमश फलधारी
लवदार फळ असलेले.

latency (१) अप्रकटत्व; (२) सुप्तता

(१) गुप्त रीतीने असण्याचा किंवा प्रत्यक्ष उघडपणे न दिसण्याचा प्रकार (गुण); काही आनुवंशिक लक्षणे एका पिढीत न दिसता त्यापुढील पिढीत दिसतात;
(२) चेतनेच्या अभावी क्रिया न दर्शविण्याचा गुण (प्रकार); अनुकूल परिस्थितीच्या अभावी बियांना अंकुर न फुटणे.

late उत्तर

नंतरची; उशिरा आलेली (उदा. कळी).

latent अप्रकट; सुप्त

पहा dormant; recessive.

— bud सुप्तकलिका; सुप्तकोरक

भावी कालात उमलणारी कळी.

— factor सुप्त कारक; सुप्त घटक.

उघडपणे न दिसणाऱ्या एखाद्या लक्षणाबद्दल जबाबदार असलेला रंगसूत्रातील घटक (जनुक).
पहा factor.

— period (stage) सुप्तावस्था; सुप्तकाल

प्रकटावस्थेपूर्वीची अवस्था; चेतकाची क्रिया सुरू झाल्यापासून प्रतिक्रिया दिसण्यापर्यंतचा काळ.

later अत्युत्तर; विलंबित

अधिक नंतर (उशिरा) आलेली (फुले, पाने); अधिक नंतरची अवस्था.

lateral पार्श्व; पार्श्विक; पार्श्वीय

वनस्पती अगर प्राणी यांच्या शरीराच्या अथवा एखाद्या अवयवाच्या मुख्य अक्षाच्या बाजूस असलेले; उदा. बगलेतील कळ्या.

— branching पार्श्वशाखाबंध

मुख्य अक्षाच्या बाजूवरील कळ्या वाढून बनलेल्या फांद्यांची मांडणी.

— meristem पार्श्विक विभज्या

खोडाच्या अथवा मुळाच्या बाजूस पण शरीरात असलेले व सतत विभागणीने नवीन कोशिकासमूह (ऊतक) बनविणारे ऊतक; उदा. त्वक्षाकर; वाहक वृंदातील ऊतककर इ.
पहा cork cambium; cambium.

— movement पार्श्विक हालचाल

बाजूकडे होणारी हालचाल.

— support पार्श्वाधार

बाजूने मिळणारा आधार.

१६

— view पार्श्वदर्शन (दृश्य)

बाजूने दिसणारा भाग.

laterality (symmetry) समात्रता; पार्श्वता

विभागणीनंतर दोन किंवा अनेक सारखे अर्ध होण्याची क्षमता; पहा symmetry.

laterifolious पर्णपार्श्विक

पानाच्या तळाशी परंतु बाजूस उगवलेले (उदा. उपपर्ण, शल्कपर्ण, कटक, इ.).

laterinervis (laterinervius) पार्श्वसिराल

पात्याच्या तळापासून टोकापर्यंत सरळ (बाजूच्या) शिरा असणारे; उदा. गवताचे पान.

lateristipulus पार्श्वोपपर्णी

देठाच्या बाजूस उपपर्णे असलेले; उदा. गुलाबाचे संयुक्त पान.

latex चीक

काही वनस्पतीत आढळणारा व बहुधा चिकट दुधासारखा पांढरा, किंवा पातळ, पांढरट किंवा पिवळट रस; उदा. वड, केळ, कोकम, रबर, अफू, इ. यांमध्ये अनेक खनिजे, कार्बनी द्रव्ये, (मेद, शकरा, स्टार्च इ.), क्वचित विषारी व दाहक पदार्थ इत्यादी आढळतात.

laticiferous cell चिकाळ कोशिका

चिकाचा संचय करणारी कोशिका (बहुप्रकली व शाखित); उदा. शेर, शेंड, पानचेटी, व काही निवडुंगाच्या जाती.

— vessel चिकाळ वाहिनी

चिकाचा संचय करणारी व चीक पसरविणारी शाखित वाहिनी; उदा. पिवळा धोत्रा, अफू, दुधळ, पाथरी, इ.

— tissue चिकाळ ऊतक

चिकाळ घटकांचा समूह.

latifoliate (latifolius) विस्तृतपर्णी

रुंद पाने असलेले; उदा. धावडा (*Anogeissus latifolia* Wall.); घोगर (*Gardenia latifolia* Ait).

Lauraceae तमाल कुल; लॉरेसी

पिसी, मैदालकडी, तमाल, दालचिनी, कापूर, लॉरेल, ॲव्होकॅडो इत्यादी द्विदलिकित उपयुक्त वनस्पतींचे कुल. याचा अंतर्भाव एंग्लर व प्रँटल यांनी आणि बेसींनी मोरवेल गणात (रॅनेलीझमध्ये) केला आहे. प्रमुख लक्षणे : एकाआड एक, सोपपर्ण व चिवट पानांचे वृक्ष व झुडपे; तैल-नलिकायुक्त अवयव; अरसमात्र, अप्रदल, त्रिभागी,

द्विलिंगी किंवा एकलिंगी फुले; परागकोश झडपांनी उघडतात. किंजदले १–३; ऊर्ध्वस्थ किंजपुटात एक कप्पा व एक बीजक; मृदुफळात अपुष्क बीज.

lavender लॅव्हेंडर

(१) फिकट निळसर करड्या रंगाचे; उदा. *Lavandula vera* DC. या वनस्पतीच्या फुलासारखे;

(२) लव्हेंडर नांवाचा सुवासिक अर्क हिच्या फुलांपासून काढतात.

Law of Ancestral heredity पैतृक आनुवंशिकतेचा नियम

सर्वसाधारणपणे कोणाही व्यक्तीच्या आनुवंशिक गुणांमध्ये आई-बाप, दोन आजी-आजोबा, चार पणजी-पणजोबा वगैरे पूर्वजांचा वाटा हा अनुक्रमे ·५, ·२५, ·१२५ इत्यादी भूमितिश्रेणीच्या आकड्यांच्या बेरजेइतका असतो असा गॉल्टनचा नियम. संततीचे भिन्न पितरांशी साम्य यामुळे दिसून येते व सर्वसाधारणपणे त्या त्या प्रमाणात ते असू शकते.

Law of Filial regression संतानीय परागतीचा नियम

सरासरीने पाहता, असे आढळले आहे की, सर्वसाधारणपणे विशिष्ट जातीच्या (species) जीव समुदायामध्ये एखाद्या आनुवंशिक गुणाच्या बाबतीत आईबापांच्या सर्वसामान्य पातळीपासून त्यांची मुले त्यांच्यापेक्षा कमी ढळतात; म्हणजेच मुले (प्रत्येक पिढी) शक्यतो सर्वसामान्य पातळीच्या आसपास राहतात; यामुळे सर्वसाधारणतः जीवांमधील आनुवंशिक गुणांचे सरासरी मान विशिष्ट मर्यादेपलीकडे जाऊ शकत नाही; मात्र ते उत्परिवर्तनानेच जाऊ शकते; पहा mutation.

Law of Inheritance अनुहरणाचा नियम

आईबापांचे काही गुण संततीत फरक पावून किंवा तसेच उतरण्याबाबतची निश्चितता दर्शविणारी घटना (नियम); पहा Mendelism.

lax शिथिल; विरल

थोड्या फांद्या व फुले यामुळे फुलोऱ्यातील घनतेचा व दृढपणाचा अभाव दर्शविणारी मांडणी.

layer स्तर; थर; पदर

— society स्तर संहति; स्तर समाज

वनश्रीतील अनेक भिन्न थरांमध्ये आढळणारा व एकाच थरापुरता मर्यादित लहान समुदाय; पहा society.

layering दाबकलम प्रक्रिया

झाडाची फांदी वाकवून व जमिनीवर दाबात ठेवून मुळे फुटल्यावर ती अलग करणे व अशा प्रकारे नवीन वनस्पतीचे कलम तयार करणे.

leaching अपक्षालन; निक्षालन

जमीन धुपून जाऊन त्यामुळे पोषक द्रव्ये कमी होण्याची प्रक्रिया; बांध घालणे आणि गवत व झाडझाडोरा वाढू देण्याने जमिनीस स्थैर्य प्राप्त होते.

leaf पर्ण; पान

वनस्पतीच्या खोडापासून उगम पावून बहुधा बाजूस मर्यादित वाढ होणारा हरितद्रव्ययुक्त अवयव; मूलतः मर्यादित शाखा; परंतु अन्ननिर्मितीकरिता विशेषत्व पावलेला प्रमुख अवयव.

— — apex पर्णाग्र

पानाचे टोक.

— — arrangement पर्णविन्यास

पहा phyllotaxis.

— — base पर्णतल

पानाच्या पात्याचा (देठ नसल्यास) अथवा देठाचा खोडास सांधणारा तळभाग.

— — blade पाते; पत्र

पहा lamina.

— — blister पर्णविस्फोट

विशिष्ट कवकामुळे पानावर आलेला फोडासारखा भाग.

— — blotch पर्णकलंक; टिक्का

काही विकृतीमुळे पानावर येणारा काळपट किंवा गर्द पिंगट डाग; उदा. भुईमूग, बटाटा.

— — bud कोरक; पानकळी

अविकसित (अत्यंत अपूर्ण अवस्थेतील) प्ररोह (खोड व पाने यांची प्राथमिक अवस्था).

— — climber पर्णारोहिणी

पानाच्या रूपांतरित साधनाने चढत जाणारी वेल; उदा. मोरवेल, कळलावी.

— — cushion (pulvinus) पुलवृंत

पानाच्या देठाच्या तळाशी असलेला फुगीर भाग; बहुधा पानाच्या हालचालीस मदत करणारा अवयव; उदा. लाजाळू, संकेश्वर इ.

— — cycle पर्ण-सर्पिलिका

खोडावरील पानांच्या एकाआड एक मांडणीत, एका उभ्या रांकेत व एकावर एक असलेल्या दोन पानांच्या

व त्यामधल्या इतर पानांच्या तळातून खोडाभोवती जाणारी कल्पित रेषा; पहा angle of divergence.

— - fall पानगळ; पानझड; पर्णगलन
परिस्थित्यनुसार सर्व पाने एकाचवेळी निसर्गतः गळून पडण्याचा प्रकार; जीवनचक्रातील तालबद्धतेचा एक प्रकार; पहा abscission.

— - gap पर्णविवर
पहा foliar gap.

— - scar पर्णकिण
पान पडून गेल्यावर मागे खोडावर राहिलेली स्पष्ट खूण (वण); उदा. पपईचे खोड.

— - scorch दग्धपर्ण
काही कवकांच्या उपद्रवामुळे पान भाजल्यासारखे दिसणे.

— - sheath पर्णावरण
पानाच्या तळाचे खोडाभोवती असलेले वेष्टन; उदा. कर्दळ, गवत, केळ, इ.

— - spine पर्णशल्य
पानाचे काट्यात झालेले रूपांतर; उदा. नागफणा.

— - spot पर्णांक
रोगामुळे पानावर पडलेला ठिपका.

— - stalk (petiole) पर्णवृंत; देठ
पानाच्या पात्याला खोडाशी सांधणारा अवयव.

— - tendril पर्ण-प्रतान
पानाच्या कोणत्याही भागाचे किंवा सर्व पानाचे ताण्यात रूपांतर; उदा. मोरवेलीचे देठ; वाटाण्याच्या संयुक्त पानाची दले; कळलावीच्या पानाचे टोक; कलशपर्णी (नेपेंथस) ची मध्यशीर इ.

— - trace पर्णलेश
खोडातील वाहक वृंदाचा पानातील वृंदाशी संबंध जोडणारा वाहक भाग.

— - trap पर्णपञ्जर
पिंजऱ्यासारखे पानाचे रूपांतर; उदा. डायोनिया (कीटकभक्षक वनस्पती).

leafing पर्णधारणा; पालवणे
पानांच्या कळ्या उमलून वाढीस लागणे; पालवी येणे.

leafless पर्णहीन; निष्पर्ण
पाने नसण्याचा प्रकार; पाने लवकर गळून पडल्यामुळे खोड पर्णहीन दिसते; उदा. काही निवडुंगाचे प्रकार, नांग्या शेर, मुहलनबेकिया, इ. वनस्पती. कधी पाने मुळीच न आल्याने खोड पर्णहीन दिसते; उदा. सोमलता. अनेक पानझडी वृक्ष व झुडपे वर्षातून एकदा पर्णत्याग करतात व पर्णहीन दिसतात; उदा. सावर, रामफळ, वड, पांगारा, पळस, इ.

leaflet (pinna) दल
संयुक्त पानाचा स्वतंत्र पानासारखा भाग; दलातील स्वतंत्र भागास ' दलक ' म्हणतात; पहा pinnule; pinna.

leaflike (foliaceous) पर्णसम; पर्णाभ
पानासारखे दिसणारे (खोड, देठ, उपपर्ण इ.).
पहा phyllode, cladode, phylloclad, stipule.

leafy पर्णयुक्त
पालेदार; अनेक पानांनी भरलेले; उदा. कोबीचा गड्डा.

leathery चर्मिल; चिवट
चामड्यासारखे जाड पण ठिसूळ नव्हे;
उदा. वड, पळस यांची पाने. पहा coriaceous.

Lecythidaceae समुद्रफल कुल; लेसिथिडेसी
निवर (समुद्रफळ), इंगळी, तोफगोळा वृक्ष, ब्राझिल नट व सापुकेया नट इत्यादी द्विदलिकित फुलझाडांचे लहान कुल. याचा अंतर्भाव जंबुल गणात (मिर्टिफ्लोरी, मिर्टेलीझ) करतात; बेंथॅम आणि हूकर यांनी या वनस्पतींचा समावेश जंबुल कुलात केला आहे. प्रमुख लक्षणे : वृक्ष; पाने मोठी, एकाआड एक, साधी; द्विलिंगी फुले एकाकी किंवा मंजरीवर; ती नियमित अथवा प्रदले आणि केसरदले एकसमात्र, परिकिंज किंवा अपिकिंज; संदले व प्रदले ४–६ व सुटी; पाकळ्या क्वचित जुळलेल्या; केसरदले अनेक व तळाशी जुळलेली; ४–६ जुळलेल्या किंजदलांच्या किंजपुटात अनेक कप्पे व त्यात अनेक बीजके; मृदुफळात किंवा बोंडात अपुष्क बिया.

lee-side (leeward side) वातविन्मुख बाजू
वाऱ्याच्या आघातापासून संरक्षित बाजू (डोंगराची).

left-handed twiner वामावर्ती (अपसव्य) वेल
पहा anti-clockwise; sinistral.

legitimate fertilisation वैध फलन
द्विरूप किंवा त्रिरूप प्रकारच्या फुलांचे बाबतीत समरूप फुलांमध्ये घडून आलेले परागण व फलन;
पहा fertilisation.

legume शिंबा

'शेंग' या सामान्य नावाने ओळखले जाणारे फळ; परंतु शास्त्रीयदृष्ट्या एक किंजदलाच्या ऊर्ध्वस्थ किंजपुटापासून बनलेले, शुष्क व दोन्ही शिवणीवर तडकणारे फळ असे मानतात; या दृष्टीने शेवगा, मोहरी किंवा टेट्टू यांची शेंगेसारखी फळे शिंबा नव्हेत. शिंबाची उदाहरणे : वाटाणा, चिंच, शिकेकाई, बाभूळ. काही शिंबा मांसल (उदा. चिंच) तर काही न तडकणाऱ्या (उदा. नीळ, अगस्ता, शिसवे, बिवला, इ.) असतात.

Leguminosae शिंबी (शिंबावंत) गण; लेग्युमिनाजी

शिंबा (शेंग) फल असणाऱ्या या गटाचा पूर्वी कुल या अर्थी उल्लेख केला जात असे व त्यात तीन उपकुले समाविष्ट केली जात. आता (हचिन्सन यांनी) ह्याला गणाचा दर्जा देऊन उपकुलांना कुले म्हटले (सीसॅल्पिनेसी, मिमोजेसी, पॅपिलिऑनेसी) आहे. संकेश्वर कुल, शिरीष कुल व पलाश कुल. बेंथॅम व हूकर आणि एंग्लर व प्रँटल यांनी शिंबा कुलाचा अंतर्भाव गुलाब गणात केला होता व उपकुलांना सीसॅल्पिनिऑइडी, मिमोसॉइडी व पॅपिलिऑनेटी ही नावे होती.

पहा Caesalpinaceae, Mimosaceae, Papilionaceae; Rosaceae.

leguminous शिंबावंत; शिंबी

शिंबा फळे (शेंगा) धारण करणारी (शिंबावंत गणातील); शिंबासंबंधी.

lemma परितुष

पहा flowering glume.

Lemnaceae (Duck-weeds) कारंडपादप कुल; लेम्नेसी

"टिकलीचे शेवाळे" (टिकलीच्या आकाराची व पाण्यावर तरंगणाऱ्या शैवलासारखी दिसणारी) या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या अतिलहान एकदलिकित फुलझाडाच फार लहान व ऱ्हास पावलेले कुल. याचा अंतर्भाव न्यूडिफ्लोरी (नग्नपुष्पी) गणात केलेला आढळतो; परंतु स्पॅडिसिफ्लोरी (महाछदयुक्त फुलोरा असलेल्या) गणात करावा असे अनेक शास्त्रज्ञांचे मत आहे. हचिन्सन यांनी ॲरॅलीझ गणात समावेश केला आहे. एकूण फक्त चार वंश व तेरा जाती या कुलात घातल्या आहेत; त्या साचलेल्या पाण्यात तरंगतात. प्रमुख लक्षणे : पाने व काहीत मुळे यांचा अभाव; फुले एकलिंगी, एकत्र; परिदलांचा अभाव; केसरदले व किंजदले प्रत्येकी एक; बीजके १–६; लेम्ना, वुल्फिया, वुल्फिएला व स्पायरोडीला या शास्त्रीय नावांनी चार वंश ओळखतात; बदकतण कुल (डकवीड) या नावानेही या कुलाचा काहींनी उल्लेख केला आहे.

lens (१) भिंग; (२) मसूर

-- shaped (lenticular) (१) बहिर्गोल; (२) मसुराकार

मसुरीच्या बियाप्रमाणे दोन्ही बाजू फुगीर असलेले.

Lentibulariaceae दृतिपर्ण कुल; लेंटिब्युलॅरिएसी

युट्रिक्युलेरिया (गेळ्याची वनस्पती), पिंग्युइक्युला, बायोव्हयुलेरिया इत्यादी लहान कीटकभक्षक वनस्पतींचे कुल; याचा अंतर्भाव द्विदलिकित फुलझाडांपैकी ट्युबिफ्लोरी या गणात करीत (एँग्लर), परंतु हल्ली (बेंथॅम व हूकर यांच्या व हचिन्सन यांच्या पद्धतीप्रमाणे) पर्सोनेलीझ गणात करतात. त्या वनस्पती पाण्यात किंवा ओलसर जमिनीत वाढतात. त्यांच्या पानांचे रूपांतर कीटक पकडून त्यांचा अन्न म्हणून उपयोग करण्यास सोयीच्या अवयवात (उदा. गेळा, दृति) झाल्याने त्यावरून दृतिपर्ण हे विशेषण त्या कुलनामाला लावले आहे. यांची फुले द्विलिंगी व अनियमित असतात. पाच जुळलेली संदले व तशीच प्रदले पण द्वयोष्ठक; दोन सुटी केसरदले, पाकळ्यास चिकटलेली; दोन जुळलेल्या ऊर्ध्वस्थ किंजपुटात अनेक बीजके; चार शकलांनी फुटणाऱ्या बोंडात सपुष्क बिया असतात.

पहा carnivorous plants.

lenticulate वल्करंध्रयुक्त

सालीवर छिद्रे असलेले (खोड).

lepidoid शल्कसम; शल्काभ

खवल्याप्रमाणे दिसणारे; उदा. थुजा व जुनिपर यांची पाने.

leptocentric bundle मध्यपरिकाष्ठ वृंद

परिकाष्ठाभोवती प्रकाष्ठ असलेला वाहक वृंद.

leptonema तनुसूत्र; लेप्टोनामा

प्रकल विभाजनापूर्वी जालिकापासून बनलेला व पुढे गुंडाळी (कुंडल) सारख्या अवस्थेत जाणारा नाजूक धागा. पहा spireme; nucleus.

leptophloem रुद्धपरिकाष्ठ

पूर्ण वाढ न झालेली परिकाष्ठाची अवस्था.

Leptosporangiatae तनुबीजुककोशी उपवर्ग; लेप्टोस्पोरँजिएटी

तनुबीजुककोश असलेला नेचांचा गट; पहा Filicinae.

leptosporangiate तनुबीजुककोशिक; लेप्टोस्पोरँजिएट
पातळ आवरणाचे व प्रत्येकी एका कोशिकेपासून बनलेले बीजुककोश असलेला नेचा.

leptotene तनुसूत्रावस्था; लेप्टोटीन
पूर्ण विभागणीपूर्वी प्रकलाची अनेक सूक्ष्मतंतुयुक्त पुंजक्याची अवस्था; न्यूनीकरणात ही अवस्था पहिली असून यामध्ये समरचित व बारीक रंगसूत्रांच्या जोड्या नसतात; पहा meiosis.

leptoxylem रुद्धप्रकाष्ठ
हरितांच्या बीजुकधारीतील जलवाहक ऊतक. पहा Musci.

lethal मारक; घातक
एखादी प्रक्रिया नाश करणारा (उदा. कारक, जनुक, तपमान; गुणक, इ.).

— coefficient मारक गुणक
मारक ठरणारे अति उष्ण किंवा अतिथंड तपमान, यापासून सजीवांतील कार्यक्षमता फारच कमी होते.

leucophyllous श्वेतपर्णी
पांढरी पाने असलेली (वनस्पती).

leucoplast (leucoplastid) श्वेतकणु; श्वेतलवक
वनस्पतींच्या कोशिकेतील प्राकलात आढळणारा वर्णहीन व स्टार्च–संचय करणारा सजीव कण (प्राकणु); पहा plastid.

lever mechanism तरफ-यंत्रणा
परागणामध्ये तरफेचा उपयोग केलेली योजना; उदा. सॅल्व्हियाचे फूल.

levulose (fructose) फलशर्करा
फळातील साखर; ही दिशादिष्ट (polarised) प्रकाश डावीकडे झुकविते.

liana (liane) महालता
विशेषेकरून उष्ण कटिबंधात आढळणारी मोठी काष्ठयुक्त व अनित्य संरचनेची वेल; उदा. गारदळ, खाजकुइली, कोंबळ, वाघनखी, इ.

lianous महालताभ
महालतेसारखे.

liber (१) मुक्त; (२) अंतर्वल्क
(१) शेजारच्या सारख्या भागांशी संबंध नसलेले. (२) अनेकदा सूत्रमय असलेला परिकाष्ठाचा भाग.

liber fibre (bast-fibre) परिकाष्ठसूत्र
परिकाष्ठातील लांबट घनकोशिका.

libriform cell लंबसूत्र (कोशिका)
अरुंद, लांबट व कठीण आवरणाची कोशिका.

Lichens शैवाक वर्ग; धोंडफुले; शैलेय; लायकेन्स
शैवल व कवक यांच्या सहजीवनामुळे बनलेल्या सामायिक कायक वनस्पतींचा गट. सामान्य भाषेत दगडफूल (धोंडफूल) या नावे मसाल्यात काही प्रकार वापरतात. त्यातील भिन्न जातींत भिन्न प्रकारचे शैवल व कवक यांची युति असून एका परंतु भिन्न जातीत ते घटक भिन्न असतात. जातीतील अनेक व्यक्तींत तेच शैवल व कवक असते. कवक शैवलाला वेढून टाकते व शैवलावर उपजीविका करते; तसेच ते झाडाच्या सालीतून किंवा खडकावरच्या नरम थरातून कार्बनी व अकार्बनी पदार्थ शोषून घेऊन त्याचा शैवलास उपयोग करू देते. शैवले हा घटक नीलहरित शैवले किंवा हरित शैवलांपैकी असून कवक हा घटक धानीकवक किंवा गदाकवकांपैकी असतो. या दोन्ही घटकांच्या परस्पर संबंधाबद्दल मतभेद आहेत, परंतु त्यांचे वर्गीकरण “ धानीशैवाक ” आणि “ गदाशैवाक ” या दोन उपवर्गांत करतात कारण कवकाला प्राधान्य दिले आहे.

— , crustose कवची शैवाक
पातळ पापुद्र्याप्रमाणे (खपलीसारखे) खडकास किंवा दुसऱ्या झाडाच्या खोडास घट्ट चिकटून सपाट वाढणारे धोंडफूल; उदा. ग्राफिस.

— , foliose पर्णरूप (पर्णाभ) शैवाक
पानासारखे सपाट व खडकावर किंवा झाडाच्या सालीवर विरलपणे केसासारख्या मुळांनी चिकटून वाढणारे धोंडफूल; उदा. पामेलिया.

— , fruticose क्षुपरूप (क्षुपाभ) शैवाक
फक्त तळास चिकटून वाढणारे लहान झुडपाप्रमाणे किंवा शाखायुक्त पट्टीसारखे दिसणारे धोंडफूल. उदा. उस्निया; रेनडीयर मॉस (क्लॅडोनिया).

Lichenography (Lichenology) शैवाक विज्ञान
शैवाक वनस्पतीसंबंधीच्या समग्र अभ्यासाची शाखा.

lichenoid शैवाकरूप
शैवाकाप्रमाणे अनेक लहानमोठे खंड पडलेले (शरीर).

lichenologist शैवाकविज्ञ
शैवाक वनस्पतीसंबंधीची विशेष माहिती असलेला तज्ञ.

lid अपिधान; टोपण; झाकण; पिधान
शेवाळींच्या बीजुकाशयावरचे झाकण; नेपेंथस (कलश-पर्णी) ह्या कीटकभक्षक वनस्पतींच्या चंबूसारख्या अवयवाचे टोपण; परागनलिका बाहेर येण्यापूर्वी अलग होणारा भाग; पहा operculum.

— cell अपिधान-कोशिका
अंदुककलशाच्या टोकावरची कोशिका; यामुळे प्रथम ग्रीवा-मार्ग बंद राहतो.

life (१) जीवन; (२) जीव; (३) सजीवत्व
(१) व्यक्तीच्या आयुष्यातील क्रिया-प्रतिक्रियांचे वर्णन.
(२) जिवंतपणाचे वैशिष्ट्य दर्शविणाऱ्या कोणत्याही कृतीबद्दल जबाबदार असलेला पदार्थ (जीवद्रव्य).
(३) जिवंतपणाची लक्षणे असण्याची क्षमता.

— – cycle जविनचक्र
संपूर्ण जीवनातील प्रमुख घटनांचा वर्तुळाने दाखविलेला आराखडा.

— – form जविरूप
जमिनीच्या पृष्ठभागाच्या संदर्भात वनस्पतीवरच्या सुप्त कळ्यांच्या स्थानाने निश्चित कलेले तिचे स्वरुप; उदा. अंतर्वनस्पती; अधिवनस्पती; भूपादप;
पहा geophyta.

— – history जीवनवृत्त
संपूर्ण जीवनातील भिन्न अवस्थांचे व कार्यांचे वर्णन.

— – process जीव-प्रक्रिया
जिवंतपणाचे वैशिष्ट्यनिदर्शक अशी अनेक क्रिया-प्रतिक्रियांची साखळी; उदा. श्वसन, वृद्धी, चयापचय, ऊर्जा-निर्मिती, प्रजोत्पादन, इ.

— – span आयुःकाल
जीवनाची कालमर्यादा; त्यावरून पडलेली नावे; उदा. वर्षायू, द्विवर्षायू, बहुवर्षायू.

light-absorption प्रकाशग्रहण
बाहेरचा संपूर्ण दिनप्रकाश व वनस्पतीभोवतालचा प्रत्यक्ष प्रकाश यांचे गुणोत्तर.

— – duration प्रकाशकाल
प्रकाशाच्या उपस्थितीचा काल.

— – energy प्रकाश-ऊर्जा
प्रकाशातून मिळणारे व अन्नपदार्थात साठविता येण्यासारखे प्रकाशातील शक्तीचे रूपांतर.

— – intensity प्रकाशतीव्रता

— – meter प्रकाशमापक
प्रकाशाचे रुप्याच्या लवणावरील (लवणाचा लेप असलेल्या कागदावरील) रासायनिक परिणामाची तीव्रता पाहून मोजमाप करण्याचे उपकरण;
पहा actinometer.

— – perception प्रकाशावगम
प्रकाशाची जाणीव.

ligneous (lignous) काष्ठमय
लाकडी अंश असलला.

lignicole काष्ठप्रिय
लाकडावर उगविणारी (वनस्पती; उदा. काही कवक).

ligniferous काष्ठजनक
फक्त लाकूड बनविणारी, पण फुले न प्रसवणारी (फांदी).

lignification काष्ठीभवन
कोशिकावरणात काष्ठीराचा समावेश; यामुळे ते अपार्य होऊन पुढे कोशिका मृत होते व वनस्पतीस बळकटी येते.

lignin काष्ठीर; लिग्निन
कोशिकावरणात समाविष्ट होऊन काष्ठ (लाकूड) बनण्यास उपयुक्त असा पदार्थ; हा पाणी व ईथर यात न विरघळणारा पण मद्यार्क व क्षार यात विरघळणारा असतो.

lignite काष्ठाश्म; लिग्नाइट
प्राचीन (अश्मीभूत किंवा शिलारूप) काष्ठ.

lignum प्रकाष्ठ
मध्यत्वचेच्या आतील सर्व काष्ठाचा भाग.

ligular (१) जिव्हिकासंमुख (२) जिव्हिकेय
(१) जिव्हिकासमोरचा (पृष्ठभाग).
(२) जिव्हिकेसंबंधी.

Ligulatae जिव्हिकावंत गट; लिग्युलेटी
जिव्हिकायुक्त पाने असलेल्या वनस्पतींचा गट; उदा. सिलाजिनेला, आयसॉएटीस व सिजिलॅरिया आणि लेपिडोडेंड्रॉन ह्या प्राचीन वनस्पती.

ligulate (१) जिव्हिकावंत (२) जिव्हिकाकृति
(१) जिव्हिका असलेला [अवयव];
(२) लहान जिभेसारखा दिसणारा; उदा. सूर्यफुलातील परिघावरच्या पुष्पकातील पुष्पमुकुट.

ligule जिव्हिका

लहान पातळ पट्टीसारखे (जिभेसारखे) उपांग; उदा. गवताच्या पात्याच्या तळाशी असलेले; सिलाजिनेला, आयसॉएटिस, ह्या वनस्पतीतही आढळते.

liguliflorous जिव्हिकापुष्पी

जिव्हिकाकृती पुष्पमुकुट असलेल्या पुष्पकांचा फुलोरा; उदा. दुधळ, सहदेवी; इ.

lilac नीलाभ

फिकट निळसर रंग किंवा रंग असलेले (फूल); उदा. निंबारा (Persian lilac).

Liliaceae पलांडु कुल; लिलिएसी

पलांडु (कांदा), लसूण, शतावरी, घोटवेल, कोरफड, कळलावी, दर्शना, युका, नागीन, इत्यादी अनेक उपयुक्त एकदलिकित वनस्पतींचे कुल. याचा समावेश पलांडु गणात (लिलिएलीझमध्ये) केला जातो. प्रमुख लक्षणे : ओषधीय वनस्पती; भूमिस्थित खोड (कंद, दृढकंद, मूलक्षोड); पानातील शिरा समांतर; पाने साधी व अनेकदा मूलज; फुलोरे विविध; त्रिभागी, नियमित व द्विलिंगी फुलात सहा केसरदले; ऊर्ध्वस्थ तीन कप्प्यांचा किंजपुट व त्यात अनेक बीजके; मृदुफळात किंवा बोंडात थोड्या किंवा अनेक सपुष्क बिया.

Liliales पलांडु गण; लिलिएलीझ

एकदलिकित वनस्पतींतील या गणात ज्या कुलांचा समावेश केला जातो त्याबद्दल मतभेद आहेत; लिलिफ्लोरी या गणात एंग्लर यांनी जुंकेसी, लिलिएसी, ॲमारिलिडेसी, डायॉस्कोरिएसी, इरिडेसी इत्यादी नऊ कुले घातली होती; परंतु बेंथॅम व हूकर यांनी या कुलांची व इतर काहींची (गणांची), विभागणी भिन्न श्रेणीत केली. बेसी व हचिन्सन यांनी लिलिएलीझ गणातील कुलांची फेरवाटणी केलेली आढळते; काही कुले (इरिडेलीझमध्ये) केसर गणामध्ये तर काही (ॲमारिलिडेलीझमध्ये) मुसली गणात तर काही अननस गणात व कदली गणात समाविष्ट केली आहेत. पलांडु कुलाचा अंतर्भाव मात्र पलांडु गणात आहे.

limb (१) पाते; (२) अवयव

(१) पाकळीचा पसरट भाग; उदा. मोहरी. जुळलेल्या (युक्त) पुष्पमुकुटाचा पसरट भाग.

(२) सामान्यपणे वनस्पती किंवा प्राणी यांच्या शरीराचे विशेष कार्यक्षम भाग.

lime stone चुनखडी; चुनखडक

भाजून यापासून चुना बनवितात.

limicolous पंकिल

चिखलात वाढणारी (वनस्पती); उदा. अळ, कर्दळ, कोळशिंदा.

limiting cell (heterocyst) मर्यादक कोशिका

मर्यादा घालणारी कोशिका; उदा. नील हरित शैवले.

— factor मर्यादक घटक; सीमांकन कारक; सीमा कारक

अनेक घटकांच्या साहाय्याने चालू असलेल्या प्रक्रियेच्या (उदा. वाढ, प्रकाशसंश्लेषण, इ.) प्रगतीला प्रथम मर्यादा घालणारा घटक (उदा. तपमान, प्रकाश, हवेतील कार्बन डायॉक्साइड, आर्द्रता इ).

limnad तडागवासी

तळ्यात वाढणारी वनस्पती; उदा. सेरॅटोफायलम, हायड्रिला, नायास, इत्यादी; सामान्य भाषेत "केंदाळ" किंवा "केंजाल" (पाण्यातील जाळी); कुमुद (*Limnanthemum indicum* Thw.).

limnium (lake-formation) तडागी समावास

लहान तळयातील वनस्पतींचा नैसर्गिक समुदाय; पहा community; formation.

limnobion तडागजीव-समुदाय

गोड्या पाण्याच्या तळ्यातील सजीवांचे (प्राणी व वनस्पती) विशिष्ट समुदाय.

limnobiotic तडागजैव

तळ्यातील सजीवांचे किंवा सजीवासंबंधी.

limnodad लवणपंकज

खाऱ्या दलदलीत वाढणारी वनस्पती; उदा. निवगूर.

limnodophilous पंकप्रिय

विशेषतः दलदलीत वाढणारी (वनस्पती); उदा. अळू; पाणकणीस; अंबुली (*Limnophila indica* L.).

limnodophyte पंकवनस्पति; पंकपादप

दलदलीत (चिखलात) वाढणारी वनस्पती.

limnology तडागजीवविज्ञान

गोड्या पाण्यातील जीवांच्या माहितीची शाखा.

limnophyta तडागपादप

तळ्यात असणाऱ्या वनस्पतींचा गट.

Linaceae (Lineae) अतसी कुल; लायनेसी (लिनेसी)

अतसी (जवस, अळशी), रॅडिओला, ह्यूगोनिया इ. द्विदलिकित वनस्पतींचे लहान कुल; याचा अंतर्भाव भांड गणात (जिरॅनिएलीझमध्ये) केलेला आढळतो. प्रमुख

लक्षणे : एकाआड एक साध्या पानांच्या ओषधीय वनस्पती; द्विलिंगी, नियमित, ४–५ भागी, बिंबहीन फुले; केसरदले ५–२० व तळाशी जुळलेली; जुळलेल्या २–५ किंजदलांच्या ऊर्ध्वस्थ किंजपुटातील प्रत्येक कप्प्यात १–२ बीजके. बोंड किंवा मृदुफळ; बी सपुष्क; पहा Geraniaceae.

line-transect रेषाछेद

बनश्रीच्या अभ्यासाकरिता वनस्पतींच्या समूहात एका सरळ रेषेच्या आजुबाजूस वाढलेल्या वनस्पतींची नोंद करण्याकरिता दोन निश्चित बिंदूमध्ये काढलेली रेषा.

lineage वंशावळ

एखाद्या वनस्पतीच्या अथवा प्राण्याच्या अनेक पूर्वजांची संकलित माहिती.

linear रेषाकृति

रुंदीपेक्षा अनेक पटीनी लांबी अधिक असलेले; उदा. पान, पाकळी, इ.

lineate रेषांकित

अनेक बारीक व समांतर रेषा असलेले (फळ, बी, खोड, इ.).

linen लिनन

तागाचे कापड.

lingulate जिव्हाकृति

जिभेसारखे अरुंद, सपाट व लांबट.

linin प्रकलतंतु

प्रकलामध्ये सामान्यपणे दिसणारा लांबट धागा.

link दुवा; कडी

दोन गटांना (जाती, वंश, कुल इ.) जोडणारा भाग, व्यक्ती किंवा लहानमोठा गट.

linkage अनुबंधन; सहलग्नता

दोन किंवा अधिक अवैकल्पिक जनुकांचा ते एकाच रंगसूत्रावर असल्यामुळे माळेतील मण्याप्रमाणे असलेले साहचर्य; पहा crossing over.

— group बद्ध-संच; सहलग्न संच

एका रंगसूत्रावरील अनेक जनुकांचा सहसा परस्परापासून अलग न होणारा गट.

Linnean (Linnaeus') system लिनियसची पद्धती

कार्ल लिनियस या स्वीडिश वनस्पतिविज्ञाने वनस्पतींच्या वर्गीकरणाच्या सोयीकरिता बनविलेली, मुख्यतः फुलातील केसरदले, त्यांची संख्या, संघटना व लांबी यांवर आणि किंजलांच्या संख्येवर विशेषतः आधारलेली, लिंग-प्रधान व कृत्रिम पद्धती. यातच द्विपद नामकरणाचा अंतर्भाव होतो. पहा binomial nomenclature.

lip ओष्ठ

(१) दोन अपूर्ण भाग पडल्याने, तोंडाशी साम्य दर्शविणाऱ्या, संवर्ताच्या अथवा पुष्पमुकुटाच्या प्रत्येक भागास ओठ या अर्थाची संज्ञा.

(२) आमराच्या [ऑर्किड] फुलातील किंवा गोकर्णाच्या पुष्पमुकुटातील, कीटकास बसण्यास सोयीची अशी मोठी पसरट पाकळी.

lipase वसाभेदक; लायपेज

मेदयुक्त (ओषट) पदार्थाचे रूपांतर (रासायनिक अपघटन) घडविणारे कार्बनी निदेशक; तेलबियांत हे आढळते; पहा enzyme.

lipogenesis वसाजनन

वसा (मेद, स्निग्ध पदार्थ) निर्माण होण्याची रासायनिक प्रक्रिया; ही परिकलात कार्बनी निदेशकांच्या साहाय्याने घडून येते.

lipoid वसाभ; मेदाभ; लिपॉईड

वनस्पतींच्या प्राकलात आढळणारा ओषट पदार्थ.

lipoxeny आश्रयत्याग

एखाद्या जीवोपजीवी वनस्पतीने आपली आश्रय देणारी वनस्पती सोडून अलग होणे व पूर्वसंचित अन्नावर पुढील विकास स्वतंत्रपणे चालू ठेवणे, हा प्रकार; उदा. अर्गटची जालाश्म अवस्था; पहा sclerotium.

lipped (labiate) ओष्ठवंत; ओष्ठी

ओठासारखे स्वरूप असलेला (उदा. संवर्त, पुष्पमुकुट); ओठ असलेला अवयव.

list-quadrat चौकोन-उपस्थिती

विशिष्ट मापाच्या चौकोनी जागेत निसर्गतः आढळलेल्या वनस्पतींची नोंद (यादी); पहा quadrat.

lithocarp फलाश्म

भूस्तरात आढळलेले प्राचीन व अश्मीभूत फळ.

lithophilous (saxicolous) शिलारुह

व्यवहारतः शिलाप्रिय व शिलारुह यात फरक नाही.

lithophilus शिलाप्रिय

खडकावर वाढून जगणारी; उदा. शैवाकांपैकी काही वनस्पती.

— formation शिलासमावास

खडकावर वाढून विशिष्ट संरचना, आकार इत्यादी दर्शविणाऱ्या वनस्पतींचा नैसर्गिक समुदाय.

lithophyl पर्णाश्म
प्राचीन अश्मीभूत पाने; उदा. पॅकोप्टेरिस, स्फेनोफायलम, इ.

lithophyte शैलपादप; शिलापादप
खडकावर किंवा खडकामधून वाढलेली वनस्पती; उदा. शैवाक; काही शेवाळी.

lithospermous शिलाबीजी
दगडासारखे कठीण बीज असलेले; उदा. खारीक.

lithoxyle काष्ठाश्म
भूस्तरात आढळणारे अस्मीभूत लाकूड.

littoral (littoralis) सागरतटवर्ती; तटीय
समुद्रकिनाऱ्यावर पण पाण्याच्या तळाशी किंवा पाण्यावर (वाढणारी वनस्पती); भरतीच्या सीमेपासून आत समुद्राकडे सुमारे २०० मीटरपर्यंत अंतरावरच्या प्रदेशात, प्रकाश व लाटांच्या अमलाखाली; उदा. सुंद्री चांद (*Heritiera littoralis* Ait.).

— vegetation वेला वनश्री; सागरतटवर्ती वनश्री
समुद्रकिनाऱ्यावर निसर्गतः आढळणाऱ्या सर्व वनस्पती.

livens (livid) रक्षावर्णी; राखी; धूसर
शिशाच्या रंगाचे; फिकट करडे.

Liverworts (Hepaticae) यकृतका; लिव्हरवर्ट्स
शेवाळी विभागातील सापेक्षतः साध्या वनस्पती; पहा Hepaticae; Bryophyta.

llano तृणक्षेत्र; लानो
वेनेझुएलामधील फारशी झाडे नसलेला प्रशस्त गवताळ प्रदेश (समावास); पहा savannah.

loam चिकण माती; चिकण मृदा

loamy दुमट; चिकण
फार बारीक कणांची, पाणी शोषून ते धरून ठेवणारी कलिलस्वरूप, सुकल्यावर कडक बनणारी (जमीन, माती); यामध्ये कुजट जीवावशेष असल्याने ही जमीन सुपीक असते व बारीक रेती फार कमी प्रमाणात असते.

lobate (lobose) खंडयुक्त; खंडित; पालियुक्त
खंड पडलेले; विभागलेले; उदा. वनभेंडीचे (*Urena lobata* L.) पान; कापसाचे पान.

lobe खंड; पालि
कोणत्याही पूर्णपणे न विभागलेल्या अवयवाचा एक विभाग; उदा. पाने, पुष्पमुकुट, किंजल्क फळ इ.

lobelet (lobule, lobulus) खंडिका; पालिका
लहान खंड; खंडाच्या पुनर्विभागणीने बनलेला.

lobulate (lobular) खंडिकीय
दोनदा विभागल्याने लहान खंड असलेले (पान).

lobule खंडिका
लहान खड.

local (localized) स्थानिक
विशिष्ट मर्यादित क्षेत्रात आढळणारे (पसरलेले).

locality स्थान; ठिकाण
एखाद्या वनस्पतीचा आढळ दर्शविणारे ठिकाण, किंवा तिच्या स्थानाबद्दल निश्चित माहिती (जिल्हा, घाट, तालुका, शहर, टेकडी, नदी इ); पादपसमुदाय किंवा संगती यांचे भौगोलिक स्थान.

locelus लघुपुटक
लहान कप्पा; उदा. परागकोशाच्या एका खंडातील (परागकोटर) दोन्हीपकी प्रत्येक कप्पा; पहा anther.

locomotion चलन; स्थानांतर; गमन
एखाद्या सूक्ष्म वनस्पतीचे किंवा सुट्या अवयवांचे (बीजुक, गंतुक, इ.) अथवा कोशिकेतील सुट्या भागाचे (हरितकणु, प्रकल, इ.) स्थलांतर; उदा. काही शैवले, कवक व त्यांच्या प्रजोत्पादक कोशिका.

locular पुटकित
कप्पे (पोकळ्या) असलेला; उदा. किंजपुट, परागकोश.

locular, uni एकपुटकित
एकच कप्पा असलेले; उदा. सूर्यफूल व पपईचा किंजपुट.

—, bi द्विपुटकित
दोन कप्पे असलेले; उदा. कुटकी, अडुळसा व मोहरीचा किंजपुट.

—, tri त्रिपुटाकेत
तीन कप्प्यांचा; उदा. पलांडु कुलातील वनस्पतींचा किंजपुट; कडुचिंच (*Corchorus trilocularis* L.).

locule पुटक
पहा loculus.

loculicidal dehiscence पुटक-स्फुटन
कप्प्याच्या बाजूने फुटण्याची प्रक्रिया; उदा. भेंडीचे बोंड.

loculicidally dehiscent पुटक-स्फुटनशील
कप्प्याच्या बाजूने तडकण्याची क्षमता असलेले (फळ); उदा. कापूस, तामण, बोंडारा.

loculus (locule) पुटक; कप्पा
परागकोश किंवा किंजपुट यांतील पोकळी.

locus स्थान
रंगसूत्रातील विशिष्ट जनुकाची जागा; पहा hilum.

lodicule लघुतुष; तुषक
गवतांच्या कणिशकातील फुलांच्या तळाशी असलेले खवल्यासारखे उपांग.

loess वायुधूळ
वाऱ्याने पसरविलेली व वनस्पतींनी धरून एकत्रित केलेली धूळ.

Loganiaceae कुंचल (कुचला) कुल; लोगॅनिएसी
कुंचल (काजरा), निर्मळी, पपीटा, काजरवेल व तत्सम इतर द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल. याचा अंतर्भाव बेंथॅम व हूकर यांनी किराईत गणात (जेन्शिएनेलीझ) केला असून हचिन्सन यांनी लोगॅनिएलीझ या गणात केला आहे; प्रमुख लक्षणे : समोरासमोर किंवा वर्तुळाकार व साधी आणि उपपर्णे असलेली पाने, वृक्ष, क्षुपे, ओषधी व लता; छदे व छदके असलेली, नियमित, द्विलिंगी, ४–५ भागी फुले; दोन जुळलेल्या किंजदलांच्या ऊर्ध्वस्थ किंजपुटात एक किंवा दोन कप्पे व अनेक बीजके; मृदुफळात किंवा बोंडात सपुष्क बिया.

loma शरद शाद्वल; लोमा
पेरू देशातील, हिवाळ्यात धुक्याने भिजलेल्या जमिनीवर वाढणारा गवताळ प्रदेश; तृणसंघाताचा एक प्रकार; पहा steppe.

lomentaceous मालाशिंबाधारी; मालाशिंबाकृति
माळेसारख्या शेंगाप्रमाणे; तशा शेंगा असलेले.

lomentum (loment) मालाशिंबा
मण्यांच्या माळेप्रमाणे दिसणारे व पक्व झाल्यावर अनेक सुट्या मण्यासारखे एकबीजी तुकडे सांध्यातून अलग करणारे शिंबा प्रकारचे फळ; उदा. बाभूळ, लाजाळू इ. पहा legume.

long-day plant दीर्घदिन पादप
बारा तासापेक्षा अधिक मोठ्या दिवसातील प्रकाशाच्या प्रभावाने फुलणारी वनस्पती; उदा. मुळा, लेट्यूस; इ. पहा photoperiodism; short-day plant.

longiflorous लंबपुष्पी
लांबट फुले असलेले; उदा. बांडगूळ (*Loranthus longiflorous* Desr.).

longistaminate दीर्घकेसरी
लांब केसरदलांचे व बहुधा वाऱ्याकडून परागण होणारे (फूल); उदा. गवते.

longitudinal section अनुदैर्घ्य (अन्वायम) छेद; अनुलंब छेद
उभा छेद; वस्तूच्या लांबीस समांतर रेषेत असलेला छेद. "उत्छेद" असे संक्षिप्त रूप.

long shoot दीर्घ प्ररोह
अमर्याद वाढणारा अक्ष व त्यावरील पल्लव.

longus (long) दीर्घ
लांबट; उदा. हळद (*Curcuma longa* L.); पिंपळी (*Piper longum* L.)

loose विरल; शिथिल
विरळ संरचना असलेले (ऊतक, फुलोरा).

-- inflorescence विरल पुष्पबंध
विरळ शाखायुक्त फुलोरा; उदा. परिमंजरी; वल्लरी.

-- soil विरल मृदा
भुसभुशीत (शिथिल) जमीन.

— tissue विरलोतक
हवामार्ग किंवा पोकळ्या असलेला कोशिकासमूह; उदा. spongy tissue; aerenchyma.

Loranthaceae बंदाक कुल; लोरँथेसी
बांडगूळ (बंदाक), हाडमोड व तत्सम द्विदलिकित वनस्पतींचे लहान कुल. याचा अंतर्भाव चंदन गणात (सँटॅलेलीझमध्ये) करतात. प्रमुख लक्षणे : काष्ठमय अर्धवट जीवोपजीवी; रूपांतरित मुळे (शोषक); पाने असतात (लोरँथस) किंवा नसतात (व्हिस्कम); बहुधा नियमित, २–३ भागी, समपरिदली, द्विलिंगी किंवा एकलिंगी फुले; किंजपुटात एक कप्पा व त्यात बीजकाधानी व बीजक असा भेद नसतो. सपुष्क बीजाभोवती चिकट मगज. बांडगुळे (लोरँथस व व्हिस्कम या वंशातील) बहुधा आंबा, निंब इत्यादीं वृक्षावर आढळतात.

lorate (loriform) पट्टाकृति
सपाट, लांब व जाड फितीप्रमाणे (पान); उदा. कुमूर, झेफिर लिली.

lucens (lucid) चकचकीत
उपत्वचेमुळे किंवा गुळगुळीतपणामुळे चमकणारा; उदा. पाने किंवा काही खोडे यांचा पृष्ठभाग.

lumen भेज; पोकळी

तट किंवा भिंत यांनी वेढलेली लहान पोकळी; नळीचे द्वार किंवा कोशिकेतील पोकळी.

lunar चांद्र

चंद्रासंबंधी; चंद्रावरील.

lunate अर्धचंद्राकृति

चंद्रकोरीप्रमाणे; अर्ध्या चंद्राप्रमाणे; उदा. काही पानांचे किंवा बियांचे आकार; *Passiflora lunata* L. या कृष्णकमळाच्या एका जातीचे पान.

lunulate नखचंद्राकृति

लहान अर्ध गोलकाप्रमाणे; उदा. एका नेचाचे (*Adiantum lunulatum* Burm.) पान.

lurid पिंगट पिवळट; तपकिरी

luteolus पिवळट

फिकट पिवळे; उदा. *Colchicum luteum.*

luteous पिवळे जर्द

उदा. *Gentiana lutea* L. याच्या फुलांचा रंग.

Lycoperdales भूकंदुक गण; लायकोपर्डेलीझ

सत्यगदाकवक (युबेसिडी) उपवर्गातील एक गण. या गणातील कवकांचे शरीर चेंडूसारखे (भूकंदुक), तारकासारखे, पक्ष्यांच्या घरट्यासारखे (नीडकवक), पूतिकवक किंवा दुर्गंधी द्रव्यात रूपांतर होणारे कवक (स्टिंकहॉर्न फंजाय) इत्यादींसारखे व बहुधा जमिनीवर असते; गदाबीजुककोशात आडपडदे नसून सर्व बीजुककोश अंतिम शरीरात असतात; काहींमध्ये बाहेरील वंध्य ऊतकांना बाजूस करून गदाबीजुके बाहेर येतात. पहा Eubasidii : Basidiomycetes.

Lycopodiinae (Club-mosses; Lepidophyta) मुद्गल शेवाळी वर्ग; लायकोपोडीनी; लेपिडोफायटा

नेचाभ पादपांच्या (टेरिडोफायटा) चार वर्गांपैकी एक; यात पाच गण आहेत : लायकोपोडिएलीझ, सिलाजिनेलेलीझ, लेपिडोडेंड्रेलीझ, लेपिडोकार्पेलीझ व आयसॉएटेलीझ. मुद्गलाच्या (गदेच्या) आकाराचे शंकू व काहींत शेवाळीसारखी पाने यावरून 'मुद्गल शेवाळी' हे नाव. काही जाती प्राचीन म्हणून जीवाश्मरूपातच व इतर अनेक विद्यमान वनश्रीत आढळतात. बीजुकधारी पिढी प्रमुख व तिला मूळ, खोड, व बहुधा लहान पाने एकाआड एक असतात; रंभ विविध; पर्णविवरांचा अभाव; बीजुककोश अक्षसंमुख (पानांच्या किंवा तत्सम उपांगांच्या तळाशी) व एक; पाने कधी जिव्हिकावंत; कधी मोठी व समोरासमोर; काहींत दोन प्रकारचे बीजुककोश; गंतुकधारी पिढी बहुधा ऱ्हसित; रेतुकाशये, व अंदुककलश, काहींत ऱ्हास पावलेल्या स्वरूपात; फलन पाण्याद्वारे होते. काही शास्त्रज्ञ नेचाभ पादपांच्या विभागात लायकोपोडिएलीझ हा एक गण म्हणून समाविष्ट करून त्यात वरील गण कुलस्वरूपात ठेवतात. लायकोपोडिएसी कुलात लायकोपोडियम व फायलोग्लॉसम हे दोनच वंश विद्यमान वनस्पतीत आढळतात. लायकोपोडियम याच्या हरिणाच्या शिंगासारख्या शंकुयुक्त भागामुळे त्याला 'मृगशृंग-शेवाळ' (Staghorn Moss) म्हणतात.

Lycopsida लायकोप्सिडा

जेफ्रे या शास्त्रज्ञाच्या मताप्रमाणे लायपोडिएलीझ व सायलोफायटेलीझ या गणांचा समावेश असलेला गट. नेचाभ पादपांपैकी ज्यामध्ये रंभात पर्णविवरांचा अभाव असतो अशा सर्वांचा (लायकोपोडीनी, एक्विसीटीनी व सायलोफायटीनी) समावेश असलेला गट.

पहा Pteropsida, Sphenopsida.

lyrate वीणाकृति

वीणेच्या आकाराचे; टोकास मोठे खंड व खाली लहान अपूर्ण खंडे असलेले; (उदा. पान; गंगोत्री *Cyathocline lyrata* Cass.)

lysigenous नाशोद्भूत

वनस्पतींच्या शरीरात कोशिकांच्या नाशामुळे बनलेली (पोकळी, नलिका, हवामार्ग इ.);

पहा schizogenous.

Lythraceae धातकी (धायटी) कुल; लिथ्रेसी

धातकी (धायटी), मेंदी, बोंडारा, तामण इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल. याचा अंतर्भाव जंबुल गणात (मिर्टेलीझ; मिर्टिफ्लोरी) करतात; तथापि हचिन्सन यांनी धातकी गण (लिथ्रेलीझ) या स्वतंत्र गणात धातकी कुलासह, दाडिम कुल व शृंगाटक कुल यांचाही समावेश केला आहे. पूर्वीच्या जंबुल गणात जंबुल कुल, कांदल कुल, शृंगाटक कुल, धातकी कुल, दाडिम कुल व अर्जुन कुल ही पाच समाविष्ट होती. प्रमुख लक्षणे : वृक्ष, क्षुपे व ओषधी; साधी समोरासमोर पाने; द्विलिंगी, नियमित किंवा एकसमात्र, ४–६ भागी फुले; पाकळ्या क्वचित नसतात; केसरदले कमी-जास्त संख्येने संवर्त-नलिकेवर आधारलेली; तीन ऊर्ध्वस्थ किंजदलांच्या किंजपुटात २–६ कप्पे व त्यात अनेक बीजके; बोंडात अपुष्क बिया. मेंदीची पाने रंगाबद्दल व फुले "हिना" अत्तराबद्दल प्रसिद्ध

असल्यामुळे या कुलाला मेंदी कुल असेही म्हणतात; पहा Myrtales. (: हेंदी)

M

mace (१) जायपत्री (२) गदा; मुद्गल

(१) जायफळाच्या बीजावरचे एक जाडसर व अपूर्ण आच्छादन; पहा aril.

(२) सामान्य भाषेतील अर्थ; वेत्र.

maceration विमज्जन; भिजवण

पाण्यात भिजवून किंवा रासायनिक द्रव्यांचा संस्कार करून वस्तूला मऊपणा आणण्याची प्रक्रिया; ह्यापासून अर्क काढणे, आंबवणे, इत्यादी प्रक्रिया पुढे चालू ठेवता येतात.

macrandrous (१) दीर्घ पुं-तंतुवंत; (२) दीर्घपुष्पी

(१) रेतुकनिर्मिती करणारा नित्य लांब किंवा मोठा तंतू असलेली वनस्पतींची जाती किंवा तशा तंतूंच्या साहाय्याने लैंगिक प्रजोत्पत्ति; उदा. ईडोगोनियम शैवल. पहा nanandrous.

(२) लांबट फुलांचा प्रकार.

macrandrospore गुरु पुं-बीजुक

दोन बीजुक-प्रकारांपैकी नर– (पुं–) गंतुकधारी निर्माण करणारे बीजुक; पहा spore.

macro- (mega-) दीर्घ– ; गुरु– ; बृहत्

लांबटपणा किंवा मोठा आकार दर्शविणारा उपसर्ग.

— cladous दीर्घशाखी

लांबट फांद्या असलेली वनस्पती.

— conidium गुरु-विबीजुक

जीवनचक्रातील दोन विबीजुकांपैकी मोठे; पहा conidium.

— cyst गुरुकोष्ठ

मोठ्या आकाराचे कवच; पहा cyst.

— fungus गुरुकवक; बृहत्कवक

मोठ्या आकाराचे कवक.

— gamete (megagamete) गुरुगंतुक; स्त्रीयुग्मक

दोन प्रजोत्पादक कोशिकांपैकी मोठी (बहुधा स्त्रीलिंगी).

— gametophyte गुरुगंतुकधारी

मोठी गंतुके (बहुधा स्त्रीलिंगी) बनविणारी जीवन-चक्रातील अवस्था; पहा gametophyte.

— gonidium गुरुबीजुक

दोन्हीपैकी मोठे बीजुक; पहा spore.

— nucleus गुरुप्रकल

एका कोशिकेतील दोन प्रकलांपैकी मोठे प्रकल.

— phyllous गुरुपर्णी; बृहत्पर्णी

मोठ्या पानाची (जाती किंवा वनस्पती); उदा. काही नेचे; दिंडा (*Leea macrophylla* Roxb.); घोटवेल (*Smilax macrophylla* Roxb.).

— phyte दीर्घदेही वनस्पति; गुरुपादप

लांबट किंवा मोठ्या शरीराची वनस्पती.

— phytoplankton गुरुपादप-प्लवक

पाण्यात तरंगणाऱ्या मोठ्या वनस्पतींचा समूह; उदा. गोंडाळ, ऑटेलिया, कुमुद, पोटॅमोजेटॉन, हायड्रिला, नायास, साल्व्हीनिया, ॲझोला, इ.

— sclereide गुरुकठक

लंबगोल, बोथट टोकाची व जाड आवरणाची कठीण कोशिका. पहा sclerenchyma.

— scopic स्थूलमानीय; नेत्रदर्शी; दृष्टिगोचर

सहज साध्या डोळ्यांनी दिसणारे; सूक्ष्म नसलेले.

— sporangiate गुरुबीजुककोशिक

गुरुबीजुककोश असणारे (पान; वनस्पती).

— sporangium गुरुबीजुककोश

गुरुबीजुके बनवून पुढे ती मुक्त करणारा पिशवीसारखा अवयव; उदा. सिलाजिनेला, आयसॉएटिस; बीजक; पहा ovule.

— spore गुरुबीजुक

निर्लिंग पद्धतीने बनलेला प्रजोत्पादक व एककोशिक सूक्ष्म भाग; यापासून स्त्री-गंतुकधारी व स्त्री–गंतुके बनतात; पहा embryo–sac.

— sporophyll गुरुबीजुकपर्ण

गुरुबीजुककोश (व त्यातील गुरुबीजुके) बनविणारे पान अथवा तत्सम अवयव (उपांग); पहा carpel.

— stylous दीर्घकिंजली

लांब किंजल असलेले; उदा. फूल.

— thermophilous दीर्घोष्णताप्रिय

उष्ण प्रदेशातील (वनस्पती).

— zoospore गुरुचरबीजुक

हालचाल करणारे दुसरे मोठे बीजुक.

macula (१) खात; (२) बिंदु; ठिपका; (३) गुलिका

(१) वनस्पतीवर आढळणारी लहान व उथळ खाच.

(२) काही वनस्पतींच्या अवयवांवर आढळणारा रंगीत ठिपका.

(३) बारीक फोड (गाठ).

maculatus (spotted) ठिपकेदार; बिंदुयुक्त
ठिपके असलेले; उदा. आवरण (फळाचे, व बीजाचे), किंवा खोडाची साल, इ.

maculose ठिपकेदार

magnification विवर्धन; विस्तारण
विस्तार; वाढविलेले आकार व आकारमान.

magnifier विवर्धक; विस्तारक
आकार व आकारमान वाढवून दाखविणारे (भिंग).

magnifying power विवर्धनक्षमता
विवर्धकाचे (वाढ करून दाखविण्याचे) सामर्थ्य.

Magnoliaceae चंपक कुल; मॅग्नोलिएसी
सोनचाफा, कवठी चाफा, टुलिप वृक्ष इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे प्रारंभिक कुल. याचा अंतर्भाव मोरवेल गणात (रॅनेलीझ) करतात. हचिन्सन यांनी चंपक गण (मॅग्नोलिएलीझ) या स्वतंत्र गटात केला आहे. प्रमुख लक्षणे : वृक्ष, क्षुपे व लता; तैल्मार्गयुक्त; साधी सोपपर्ण पाने; द्विलिंगी किंवा एकलिंगी, अवकिंज, एकाकी, फुले टोकास किंवा पानांच्या बगलेत असतात; पुष्पदले सुटीं; परिदले मंडलित किंवा सर्पिल; केसरदले व किंजदले अनेक व सर्पिल; मृदुफळ, सपक्षफळ किंवा पेटिकाफळ; बिया सपुष्क.

main vein प्रधान सिरा; मध्यशीर

malacogamy मृदुकाय युति
मृदुकाय प्राण्यांनी गोगलगायीसारख्या घडविलेले फलन; उदा. गोंडाळ, अळूच्या काही जाती.

malacoid पिच्छल; श्लेष्मल; बुळबुळीत; श्लेष्माभ

malacophilous मृदूकायप्रिय; मृदूकायपरागित
मृदुकायांद्वारे (गोगलगायीसारख्या मृदु शरीराच्या प्राण्यांकडून) परागण वा फलन घडवून आणणारी (वनस्पती).

malacophyllous मृदुपर्णी; रसाळपानी; मांसलपर्णी
मऊ अथवा रसाळ पानाची (वनस्पती). उदा. घोळ, कोरफड, इ.

— leaf मृदुपर्ण; मांसलपर्ण; रसाळ पान

male पुं- ; नर
पुल्लिंगवाचक उपसर्ग (किंवा विशेषण) उदा. पुं-गंतुक.

— cell पुं-कोशिका
प्रजोत्पादक नर कोशिका.

— cone पुं-शंकु
फक्त केसरदले (लघुबीजुकपर्णे) असलेला शंकू. उदा. सायकस; चिल. पहा cone.

— floret पुं-पुष्पक
सूर्यफुलाच्या फुलोऱ्यातील किंवा काही गवतांच्या कणिशकातील (उदा. मका) फक्त केसरदले फलनक्षम असलेले लहान फूल.

— flower पुं-पुष्प; नर-पुष्प; केसरपुष्प
फक्त कार्यक्षम केसरदले असलेले फूल; उदा. पपई, एरंड, इ.

— gamete पुं-गंतुक; पुं-युग्मक
प्रजोत्पादक नर कोशिका; रेतुक.

— gametophyte पुं-गंतुकधारी
फक्त रेतुकाशय (पुं-गंतुकाशय) धारण करणारी एक गुणित पिढी; पहा antheridium, haploid.

— nucleus पुं-प्रकल
पुं-गंतुकाचे कार्य करणारा अथवा प्रतिनिधित्व करणारा कोशिकेतील प्रकल; पहा nucleus.

malformation विकृति
अनित्य अवयव किंवा तत्सम आणि अकार्यक्षम संरचना प्रकार; उदा. पानावर येणाऱ्या गाठी; अर्बुद, गुल्म इ.

Malpighiaceae माधवी कुल; माल्पिघिएसी.
बागेतील शोभिवंत माधवी लता (मधुमालती), लाल बोर, गाल्फिमिया इत्यादी द्विदलिकित फुलझाडांचे एक मोठे कुल; याचा अंतर्भाव भांड गणात (जिरॅनिएलीझ-मध्ये) करतात; हचिन्सन यांनी माल्पिघिएलीझमध्ये (माधवी गणात) केला आहे. प्रमुख लक्षणे; लहान वृक्ष, झुडपे व महालता (अंतर्रचना अनित्य). पाने साधी, सोपपर्ण, बहुधा समोरासमोर, अनेकांत प्रपिंडयुक्त ठिपके असलेली; विशिष्ट प्रकारचे शाखित केस सर्वत्र; एकसमात्र, द्विलिंगी, पंचभागी फुले; बहुधा १० केसरदलांची दोन मंडले तळाशी एका वर्तुळात जुळलेली; पाकळ्या पाच, सुट्या; तीन ऊर्ध्वस्थ जुळलेल्या किंजदलांच्या संयुक्त किंजपुटात तीन कप्पे व प्रत्येकात एक बीजक; तीन फलांश होऊन फुटणारे शुष्क (पालिभेदी) फळ; अनेकदा पंखयुक्त कृत्स्नफल; बी अपुष्क.

maltase (maltin) माल्टेज (माल्टिन)
रुजणाऱ्या शूकधान्यात आढळणारे व संचित पदार्थांचे रासायनिक रूपांतर घडविणारे वितंचक (कार्बनी निदेशक). डायास्टेजपेक्षा हे अधिक क्रियाशील असून माल्टोज शर्करेचे रूपांतर दोन ग्लूकोजच्या रेणूंत करते.

Malvaceae भेंडी कुल; कार्पास कुल; माल्व्हेसी
भेंडी, मुद्रा, जपा (जास्वंद), कापूस (तूल), पारोसा (पारिस) पिंपळ, अंबाडी इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल. शाल्मली (लाल सावर), दुरियन, सफेत सावर, गोरख चिंच, इत्यादींचा अंतर्भाव पूर्वी याच कुलात करीत, परंतु त्यांचे एक स्वतंत्र कुल शाल्मली कुल (बॉम्बॅकेसी) हल्ली केले आहे (हचिन्सन). दोन्ही कुले भेंडी गणात (कार्पास गणात; माल्व्हेलीझ-मध्ये) समाविष्ट आहेत. याशिवाय मुचकुंद कुल (स्टर्क्युलिएसी) व परूषक कुल (टिलिएसी) इत्यादीही त्याच गणात आहेत. माल्व्हेसी कुलाची प्रमुख लक्षणे : शरीरावर तारकाकृती केस असलेले वृक्ष, क्षुपे व ओषधी; साधी सोपपर्ण, एकाआड एक पाने; फुले बहुधा एकाकी, पानांच्या बगलेत, द्विलिंगी, नियमित, सच्छदक व अवकिंज; संदले पाच व जुळलेली; पाकळ्या पाच व तळाशी केसर-नलिकेशी चिकटलेली; केसरदलाच्या नळीतून किंजल वाढत जाऊन नंतर किंजल्क पसरते. परागकोशात एक कप्पा; बहुधा पाच ऊर्ध्वस्थ किंजदलांच्या किंजपुटात अनेक कप्पे व प्रत्येकात एक किंवा अनेक बीजके; फळ मुद्रिका किंवा बोंड; इतर वनस्पती : चिनी कंदील, बला, चिकणा, तुपकडी, गुलखेरा, रानभेंडी, वनभेंडी, इ. इ.

mamiform (mamillar, mamillate) स्तनाभ
स्तनासारख्या आकाराचे (फळ; उदा. मॅमे ॲपल : Mammee apple; *Mammea americana* L.).

mamilliform स्तनाग्राभ; पिंडिकाभ
स्तनासारख्या उंचवट्यावरील टोकाप्रमाणे; उदा. अळूच्या पानावरील मखमलीसारख्या पृष्ठावर (अपित्वचेवर) असलेल्या कोशिकावरणाचे उंचवटे; काही फुलावरील अपित्वचा याच प्रकारच्या कोशिकांची असल्याने त्यावर पाणी टिकून न राहता गळून जाते.

mangrove plant कच्छपादप; समुद्रतटीय वनस्पति
खाऱ्या दलदलीत वाढणारे व विशिष्ट लक्षणांनी (आधारमुळे, श्वसनमुळे, अपत्यजनन, चिवट पाने इ.) ओळखले जाणारे झुडूप किंवा लहान वृक्ष; उदा. कांदळ, चिप्पी, तिवार इ.

manna माना शर्करा
तूलीरा (सेल्युलोज) पासून बनलेली, विशिष्ट साखर असलेला काही वनस्पतींचा घनीभूत पाझर; उदा. फ्रॅक्सिनस.

mantle प्रावरण
पहा tapetal layer.

manubrium पोततळ
पोयीचा (महाछदाचा) लांबट तळभाग; पहा handle cell.

manure खत
वनस्पतींना अन्न या दृष्टीने उपयुक्त होणारे कार्बनी किंवा अकार्बनी पदार्थ; उदा. वर खते, जोर खते, मिश्र खते, कंपोस्ट, कुजकट जैव पदार्थ.

manuring खत घालणे; खतावणी

maqui मॅकी
बव्हंशी सदैव हिरव्या राहणाऱ्या झुडपांची घनदाट वनश्री; ही संज्ञा कोर्सिकातील आहे.

Marantaceae आराट कुल; मॅरॅन्टेसी
आरारूट, टोपीतांबू इत्यादी एकदलिकित वनस्पतींचे (फुलझाडांचे) कुल; याचा समावेश कदली गणात करतात; पहा Scitamineae.

Marattiaceae मॅरॅट्टिएसी
नेचांपैकी स्थूलबीजुककोशी उपवर्गातील व मॅरॅट्टिएलीझ गणातील एकमेव कुल; ॲन्जिऑप्टेरिस, मॅरॅट्टिया, डॅनिया व कौल्फुसिया इत्यादी वंश यात अंतर्भूत आहेत. प्रमुख लक्षणे : जाडजूड, सु. १ मीटरपेक्षा लहान व फांद्या नसलेल्या खोडावर मोठी, सोपपर्ण, अवसंवलित पिसासारखी विभागलेली संयुक्त पाने; प्रत्येक पानाच्या तळाशी एक किंवा दोन मुळे; पानांवर खालच्या बाजूस शिरांवर अनेक बीजुककोशांचे पुंज; बीजुककोश प्रारंभिक (जाड आवरण, अनेक बीजुके व विकास अनेक कोशिकांपासून झालेला); ते कधी सुटे तरी कधी जुळून वाढलेले; सर्व बीजुके सारखी; गंतुकधारी पिढी द्विलिंगी, मोठी व बहुवर्षायू; पहा Filicinae, Eusporangiatae.

marcescent अवर्धी अपाती
कोमेजलेला पण न गळता झाडावर राहणारा (अवयव).

margin धारा; कडा; किनार
पाने, उपपर्णे, संदले, प्रदले यासारख्या सपाट अवयवांची किनार; शरीराची सीमारेषा.

marginal धारास्थित; सीमांतिक
अवयवांच्या कडेने असणारे; प्रत्यक्ष कडांवर किंवा कडांखाली असणारे (दात, बीजके, बीजुककोश, प्रपिंड, केस, काटे, पुंजत्राण इत्यादी अवयव; उपांगे).

marginicidal धाराभिदुर

किंजदलाच्या किनारीवर (किंजपुटाच्या शिवणीवर) होणारा (स्फोट=फळाचे तडकणे); उदा. बाटाणा.

maritimus (maritime) समुद्री; सागरी; समुद्रवासी

समुद्रासंबंधी अथवा समुद्रतीरावरचे; समुद्राजवळ असणारे.

marking अंकन

कोशिकावरणावर आढळणारे अनेक प्रकारचे जाडीचे प्रकार; उदा. वलयाकार, सर्पिल इ.

marsh-formation पंक-समावास

दलदलीत (पाणथळ) जागी वाढणाऱ्या वनस्पतींचा नैसर्गिक समुदाय.

Marsiliaceae मार्सिलिएसी

जलनेचे या नेचांच्या गटात पूर्वी अंतर्भूत केलेले एक कुल; यात फक्त मार्सिलिया, पिल्युलॅरिया व रेग्नेलिडियम हे तीन वंश असून हल्ली या कुलाचा अंतर्भाव तनुबीजुककोशिक नेचांच्या उपवर्गात करतात. बीजुककोश दोन प्रकारचे (लघु व गुरु); बीजुककोशपुंज पानाच्या एका खंडाने किंवा रूपांतरित पानाने कायम वेढलेले असून त्या जटिल संरचनेस "बीजुकफल" म्हणतात. मूलक्षोड दलदलीत आडवे वाढते व खाली आगंतुक मुळे आणि वर चतुर्दली, द्विदली किंवा दलहीन पाने असतात. गंतुकधारी पिढी ऱ्हसित.
पहा Filicineae; Leptosporangiatae; Hydropteridales; sporocarp; sorus.

Martyniaceae वृश्चन कुल; मार्टीनिएसी

फुलझाडांपैकी विंचवी (वृश्चन = वृश्चिक = विंचू) व तत्सम इतर द्विदलिकित जातींचे कुल. एकूण वंश फक्त तीन व जाती नऊ; यांचा अंतर्भाव काही शास्त्रज्ञ तिल कुलात (पेडॅलिएसीत) करतात; प्रसार : उष्ण व उपोष्ण कटिबंध; हचिन्सन यांनी टेट्रू गणात (बिग्नोनिएलीझमध्ये) केला आहे; तिल कुलाशी या कुलाचे साम्य आहे. प्रमुख लक्षणे : मांसल मुळे; फुलोरा मंजरी; फुले द्विलिंगी व पंचभागी; चार केसरदले कार्यक्षम व एक वंध्य; परागकोशांना शुंडिका; किंजपुट ऊर्ध्वस्थ; द्विखंडी तटलग्न बीजकाधानी; फळ (बोंड) अनेकबीजी; फळातील आवरण व प्रत्येक किंजदलाच्या टोकाचा भाग कठीण बनून त्याचे आकड्यासारखे उपांग बनते व प्राण्यांच्या शरीरास अडकून प्रसार होतो; पहा Pedaliaceae; Bignoniaceae.

massula फेनपुंजक

(१) काही जलनेचांमध्ये (साल्व्हीनिया, ॲझोला) आढळणारा शुष्क, फेसाळ, श्लेष्मल, लघुबीजुकयुक्त सूक्ष्म पुंजका.

(२) आमरे अथवा रुई कुलातील वनस्पतींत आढळणारा परागांच्या कणांचा पुंजका;
पहा pollinium.

mat दृढजाल

मुळ्या व जमिनीतील तंतूसारखे खोड (मूलक्षोड) यांचे घट्ट विणल्यासारखे जाळे असलेला (वनस्पति-समुदाय).

mating संगम; मीलन

दोन प्रजोत्पादक कोशिकांचा पूर्ण मिलाफ (एकरूप होणे).

matrix आधात्री

कवक अथवा शैवाक (दगडफूल) ज्यावर वाढते ती आधारभूत वस्तू (उदा. लाकूड, विष्ठा, कार्बनी पदार्थ, झाडांची साल इ.); ज्यामध्ये कोशिका किंवा कणरूप वस्तूंना आधार मिळेल असे अंतराकोशिकी श्लेष्मल किंवा अधिक घनस्वरूप माध्यम (उदा. प्राण्यांतील उपास्थि-कार्टिलेज).

matroclinous मातृलक्षणी; मातृमुखी

मातेचे गुणदोष दर्शविणारा (संकरज).

maturation परिपक्वन

पूर्ण विकास होण्याची प्रक्रिया; उदा. पराग, गंतुके, बीजके, बीजुके, फळे, इ.

meadow शाद्वल

अनुकूल परिस्थितीत सलगपणे नरम व उंच गवतांचा प्रदेश; तृणसंघाताचा (स्टेप्स) एक प्रकार.
पहा steppes.

mealy (farinaceous) पिष्टमय; पिठुळ

भरपूर पीठ असलेले; उदा. काही स्त्रियांतील पुष्क.

mechanical tissue system आधार-ऊतक तंत्र; यांत्रिक ऊतक समूह (व्यूह)

शरीरास मजबुती देणारा, तसेच नाजूक भागास संरक्षण देणारा सजीव किंवा बहुधा निर्जीव कोशिकांच्या समूहाचा संच किंवा अशा संचांचा व्यूह. उदा. काष्ठ, दृढोतक, स्थूलकोनोतक, इ.

mechanism यंत्रणा

यंत्राप्रमाणे चालणारी किंवा यांत्रिक पद्धतीचा उपयोग केलेली योजना अथवा संरचना.

medial मध्यवर्ती; मध्य–
मध्ये असलेली.

median plane मध्य-प्रतल; मध्यस्त पातळी
फुलाचा छद व अक्ष यांमधून जाणारी उभी पातळी. (अग्रपश्च).

medium माध्यम; मध्यस्थ
परागण किंवा फलन ह्या प्रक्रिया घडवून आणणारा साहाय्यक (उदा. पाणी, वारा, प्राणी).

medulla (pith) निकाष्ठ; भेंड; मज्जा
साधारणपणे काष्ठयुक्त वनस्पतीतील मध्यभागी असलेले नरम (मदू) ऊतक;
पहा conjunctive tissue.

medullary निकाष्ठीय; भेंडयुक्त; मज्जायुक्त
भेंडात असलेले; भेंडासंबंधी.

— bundle मज्जावृंद
भेंडात विखुरलेले वाहक वृंद;
पहा vascular bundle.

— ray मज्जाकिरण; निकाष्ठ-किरण
भेंडापासून काष्ठातून बाहेर मध्यत्वचेत जाणाऱ्या मृदूतकाचे पदर (स्तर). द्विदलिकित वनस्पतींच्या द्वितीयक काष्ठात असे थर आढळतात.

— sheath निकाष्ठावरण; मज्जावरण
भेंडाभोवतीचे वाहक घटकांचे वर्तुळ; ऊतककरापासून निकाष्ठात येणारे प्राथमिक वाहक वृंद;
पहा cambium.

— stele मज्जारंभ
नेचाच्या खोडातील मध्यवर्ती वाहक ऊतकांचा संच;
पहा stele.

medullate मज्जायुक्त
भेंड असणारे (खोड).

mega– (megas) गुरु– ; महा–; बृहत्–
मोठा या अर्थी उपसर्ग.

— gamete गुरुगंतुक; महायुग्मक
दोन प्रजोत्पादक कोशिकांपैकी मोठी व बहुधा स्त्रीलिंगी.

— nucleus गुरुप्रकल
दोन प्रकलांपैकी अधिक मोठे.

— phanerophyte गुरुवृक्ष; महावृक्ष
मोठा (सुमारे तीस मीटर उंच) बीजधारी वृक्ष.

— phyllous गुरुपर्णी; महापर्णी
मोठी पाने असलेली (वनस्पती); उदा. नेचे.

— phylly गुरुपर्णत्व; महापर्णता
मोठी पाने असण्याची क्षमता.

— scopic (macroscopic) नेत्रदर्शी; दृष्टिगोचर
विशेष साधनाशिवाय डोळ्यांना दिसणारे.

— spermous गुरुबीजी; महाबीजी
मोठे बीज असलेली (वनस्पती).

— sporangiate गुरुबीजुककोशिक
गुरुबीजुके असणारे कोश धारण करणारा अवयव (उदा. शंकु, फुल, इ.) अथवा वनस्पती.

— sporangium (megasporium) गुरुबीजुककोश; महाबीजाणुधानी
पहा macrosporangium.

— spore गुरुबीजुक; महाबीजाणु
स्त्री-गंतुकधारी निर्माण करणारे बीजुक.

— sporophyll गुरुबीजुकपर्ण; महाबीजाणुपर्ण
किंजदल; गुरुबीजुककोश धारण करणारे पान; बीजके धारण करणारे पान अथवा तत्सम अवयव.

— sporocarp गुरुबीजुकफल
फक्त गुरुबीजुककोश असलेले जटिल कोष्ठ; उदा. ॲझोला (नेचा).

— sporocyte (spore-mother-cell)
गुरुबीजुकजनक कोशिका; महाबीजाणुजनक पेशी

meiosis न्यूनीकरण विभाजन; अर्धसूत्रण; अर्धसूत्री विभाजन
कोशिकेतील मूळच्या एका द्विगुणित प्रकलातील दुप्पट रंगसूत्रांची संख्या निम्मी (एकपट) करणारी व दोन एकगुणित प्रकले निर्माण करणारी प्रक्रिया; त्यानंतर लागलीच त्या प्रकलातील रंगसूत्रांची संख्या कायम (एकपट) ठेवून विभागणीची क्रिया होते व एकूण चार एकगुणित प्रकल बनतात. प्राणी व वनस्पती यांमध्ये गंतुके बनण्यापूर्वी ही प्रक्रिया घडून येते, त्यामुळे ती गंतुके किंवा बीजुके (वनस्पतीत) एकगुणित असतात; पहा mitosis.

melanin कालिकण; कृष्णरंजक
काही सूक्ष्मजंतूंतील काळा रंग.

melanophyllous गर्दवर्ण-पर्णी
गडद रंगाची पाने असलेले (झाड); उदा. बकूळ.

melanospermous गर्दवर्ण-बीजुकी-बीजी
गडद रंगाची बीजुके अगर बीजे असलेले.

Melastomaceae अंजनी कुल; मेलॅस्टोमेसी

लाखेरी, लोखंडी, अंजनी इत्यादी वनस्पतींचे (द्विदलिकित) कुल. याचा अंतर्भाव जंबुल गणात (मिर्टलीझमध्ये) करतात. प्रमुख लक्षणे : समोरासमोर किंवा झुबक्यांनी (वर्तुळात), साधी पाने असलेल्या ओषधी किंवा झुडपे अथवा लहान वृक्ष; फुले आकर्षक, नियमित, तीन किंवा अनेकभागी; केसरदले, संदले किंवा प्रदले यांच्या दुप्पट; किंजदले जुळलेली व तितकीच; मृदुफळ किंवा बोंड; बिया अपुष्क व अनेक.

Meliaceae निंब कुल; मेलिएसी

कडुनिंब, बकाणा निंब, निंबारा, तूण, मॅहोगनी, लाल चंदन इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल. याचा समावेश भांड गणात (जिरॅनिएलीझमध्ये) बेंथॅम व हूकर (आणि एग्लर व प्रॅंटल) यांनी केला आहे; परंतु हचिन्सन यांनी निंब कुलाला निंब गणाचा दर्जा दिला आहे. प्रमुख लक्षणे : झुडपे किंवा वृक्ष; पाने बहुधा पिसासारखी संयुक्त; फुले द्विलिंगी; संदले व प्रदले क्वचित जुळलेली; बहुधा केसरदलांची नळी अथवा पाच, सुटी; पाच किंवा कमी, जुळलेल्या ऊर्ध्वस्थ किंजदलांच्या किंजपुटात अनेक कप्पे व प्रत्येकात १–२ बीजके; किंजल एकच; फळे विविध; बिया एक किंवा अनेक.

member अंग; भाग; अवयव

वनस्पतीच्या स्वरूपवर्णनाच्या संदर्भात तिचा कोणताही भाग.

membrane पटल; पापुद्रा

सर्व सारख्या कोशिकांचा नाजूक अतिपातळ पडदा.

membranaceous (membranous) पटलाभ; पटली

अतिपातळ पडद्यासारखे; उदा. शेवाळीचे पान.

Mendelian character मेंडेली लक्षण

पहा allelomorph.

Mendelian inheritance मेंडेली अनुहरण; मेंडेली वंशागति

मेंडेल यांनी शोधलेल्या नियमानुसार, पिढ्यानुपिढ्या चालू राहणारी, लक्षणांची परपरा; पहा Mendel's laws.

Mendelism मेंडेलवाद

अनेक संकर-प्रयोगांनी मेंडेल यांनी प्रकाशात आणलेली वनस्पतींतील अनुहरणविषयक माहिती व त्यावरून काढलेले निष्कर्ष; पहा Mendel's laws.

Mendel's Laws (Mendelism) मेंडेलांचे नियम (मेंडेलवाद)

ग्रेगर योहान मेंडेल या वनस्पतिशास्त्रज्ञांचे आनुवंशिकी शाखेतील मौलिक संशोधन, ह्या वरील शीर्षकाखाली प्रसिद्ध असून लॉक या शास्त्रज्ञांची तत्संबंधीची व्याख्या पुढे दिल्याप्रमाणे आहे : " विषमरंदुकाने (संकरजाने) निर्मिलेल्या गंतुकांमध्ये शुद्ध पैतृक वैकल्पिक लक्षणे परस्परांपासून अलग असून त्यांची गंतुकांमध्ये झालेली सांख्यिक वाटणी अशी असते की, त्यामुळे त्यांची शक्य तितकी मिश्रणे (एकजूट) संख्येने सारखी होतात. " उदाहरणार्थ : "ठेंगू विरुद्ध उंच" आणि "हिरव्या विरुद्ध पिवळ्या बिया" अशा दोन वैकल्पिक लक्षणांच्या वाटाण्याच्या शुद्ध प्रकारांचा संकर घडविला असता त्यापासून मिळणाऱ्या संततीत (संकरजात) ह्या चारही लक्षणांचे जनुक " अलग व स्वतंत्र " (असे एकक स्वरूपात) राहून पुढे जेव्हा हा संकरज प्रजोत्पत्ति करतो त्यावेळी त्याच्या संततीत ठेंगू व हिरव्या बियांची, ठेंगू व पिवळ्या बियांची, उंच व पिवळ्या बियांची आणि उंच व हिरव्या बियांची अशी चार प्रकारची " मिश्रणे " दर्शविणाऱ्या वनस्पती असतात. फक्त एकच वैकल्पिक गुणांची (लक्षणांची) जोडी लक्षात ठेवून केलेल्या मेंडेल यांच्या प्रयोगात हीच घटना दिसते : दोन्हीपैकी एक लक्षण (संकरजात) "प्रभावी" असून दुसरे "सुप्त" असते; परंतु संकरजाच्या पुढील संततीत मात्र लक्षणांचे स्वतंत्रपणे अनुहरण झाल्याने, तीन प्रकारच्या व्यक्ती आढळतात (प्रभावी लक्षण दर्शविणारी शुद्ध, प्रभावी लक्षणाची अशुद्ध व सुप्त लक्षण दर्शविणारी शुद्ध) व त्यांचे प्रमाण १ : २ : १ असते. मेंडेल यांच्या संकरप्रयोगांच्या संशोधनातील मौलिक निष्कर्ष असे–

(१) प्राणी वा वनस्पती यांमध्ये वैकल्पिक लक्षणांचे अस्तित्व असून त्याबद्दल जबाबदार असे घटक (जनुक) गंतुकाद्वारे एका पिढीतून दुसरीत " स्वतंत्रपणे " उतरतात.

(२) अशा भिन्न प्रकारच्या शुद्धवंशी (समरंदुकी) व्यक्तींच्या संकराने निर्माण झालेल्या संकरजाचे (विषमरंदुकी) स्वरूपात (सरूपविधा) काही लक्षणे प्रभावी व काही सुप्त असतात; संकरजाच्या पुढील संततीत काही व्यक्ती मूळच्या पितराप्रमाणे शुद्धवंशी तर काही संकरजाप्रमाणे अशुद्धवंशी (विषमरंदुकी) असून काही मूळच्या लक्षणांचे " नवीन मिश्रण " दर्शवितात; याचे कारण कोणत्याही गंतुकात दोन वैकल्पिक लक्षणां-

पैकी एकटे (जनुक स्वरूपात) असतें. वैकल्पिक लक्षणांच्या अनेक जोड्या असल्यास प्रत्येक जोडीतील एकच असते; म्हणजेच (३) गंतुके शुद्ध असतात; रंदुके मात्र शुद्ध किंवा अशुद्ध अशी दोन प्रकारची असू शकतात. मेंडेल यांच्या प्रजोत्पत्तीसंबंधाच्या व लक्षणांच्या अनुहरणासबंधीच्या या संकल्पनेस मेंडेल यांची उपपत्ति (मेंडेलवाद) म्हणतात. या संकल्पनेत मेंडेलांच्या पश्चात् झालेल्या अनेक प्राणी व वनस्पती यांच्या संबंधीच्या संशोधनामुळे काही फरक पडले आहेत; तथापि काही बाबी अबाधित आहेत.
पहा allelomorphic pair of characters; gene; homozygous; heterozygous; inheritance.

Menispermaceae गुडूची कुल; मेनिस्पर्मेसी
गुळवेल (गुडूची), वसनवेल, काकमारी, पहाडवेल, इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल. याचा समावेश मोरवेल गणात (रॅनॅलीझमध्ये) केलेला आढळतो. प्रमुख लक्षणे : लहानमोठ्या वेली, झुडपे व वृक्ष; एकाआड एक साधी पाने; एकलिंगी, विभक्त वनस्पतींवर, बहुधा विखुरलेली, नियमित, लहान, फिकटरंगी, त्रिभागी फुले; किंजदलाखेरीज इतर पुष्पदलांची दोन दोन वर्तुळे; ऊर्ध्वस्थ किंजदले सुटी, अनेक किंवा एक व प्रत्येकात एक बीजक; आठळीफळ; पहा Ranales.

merenchyma कवकोतक; कवकोति
पहा plectenchyma.

mericarp फलांश; अंशफल
शुष्क फळ भंगून त्यापासून सुटे होणारे एकबीजी व बहुधा न फुटणारे भाग; उदा. लाजाळू, कोथिंबीर, एरंड, चक्रमेंडी, जिरेनियम, इत्यादींची फळे;
पहा schizocarpic; coccus; lomentum.

meristele रंभक
एकच मध्यवर्ती रंभ असलेल्या खोडावरील प्रत्येक पानाशी संबंधित असा रंभाचा भाग; उदा. ऑफिओग्लॉसम नेचा.

meristem विभज्या; विभाजी ऊतक
ज्यापासून पुढे विशेष प्रकारची ऊतके, अवयव व उपांगे बनतात असे विकसनशील (सतत नवीन कोशिका निर्माण करणारे) ऊतक किंवा एकच कोशिका अथवा अनेक ऊतकांचे थर; खोड, मूळ, शाखा यांच्या टोकास, तसेच विशेषतः द्विदलिकित वनस्पतींच्या व प्रकटबीज वनस्पतींच्या अवयवांतील काही वर्धनशील स्थानांत, इतर स्थायी ऊतकांसरिघ अशी ऊतके आढळतात; नेचाभ वनस्पतींच्या व काही कायक वनस्पतींच्या विभज्येत एकच कोशिका असते;
पहा cambium; phellogen.

—, primary प्राथमिक विभज्या
प्रारंभापासून कार्यक्षम असणारा व कोवळ्या अवयवांच्या सर्व ऊतकांची निर्मिती करणारा ऊतकसमूह; खोडाच्या व मुळांच्या टोकास असलेल्या ह्या अग्रस्थ विभज्येमध्ये तीन भाग (आद्यत्वचा, पूर्वोतककर व तल्पविभज्या) आढळतात; पहा protoderm; promeristem; ground meristem; procambium.

—, secondary द्वितीयक विभज्या
स्थायी (कायम) पण जिवंत कोशिकांच्या समूहापासून (ऊतकापासून) बनलेले वर्धनशील ऊतक; उदा. त्वक्षाकर; पहा phellogen; interfascicular cambium.

--- merous --भागी
एखाद्या अवयवातील (किंवा इंद्रियातील) भागांची संख्या दाखविणारा प्रत्यय; उदा. त्रिभागी, पंचभागी, इ.
पहा trimerous, pentamerous.

meristematic विभाजी
सतत वाढत राहणाऱ्या ऊतकांची किंवा कोशिकेची लक्षणे दर्शविणारा घटक.

— cell विभाजी कोशिका
सतत विभागणीने संख्यावाढ करणारी कोशिका (पेशी).

mesarch उभयवर्धी
दोन्ही बाजूस आदिप्रकाष्ठ असलेले (प्रकाष्ठ किंवा वाहक वृंद); अनुप्रकाष्ठाने सभोवार वेढलेला आदिरंभ;
पहा protoxylem; xylem; metaxylem.

mesocarp मध्यकवच
फळाच्या सालीच्या तीन भागांपैकी मधला थर; मृदुफळात किंवा आठळी असलेल्या (अश्मगर्भी) फळात हे थर स्पष्ट दिसतात; उदा. संत्रा, आंबा, इ.

mesophanerophyte मध्यम बीजी वृक्ष; मध्यमवृक्ष
८ ते ३० मी. उंचीचे बहुवर्षायू व कळ्यांना अपुरे संरक्षण असलेला बीजधारी वृक्ष.

mesophloem (middle or green bark); मध्यपरिकाष्ठ
बाह्य सालीच्या आतील हिरवट भाग; यामध्ये द्विती-

यक परिकाष्ठाचा काही (बाहेरील) भाग अंतर्भूत असतो.

mesophyll मध्योतक; मध्योति; पर्णमध्योति
पानातील वाहक वृंद (किंवा रंभ) आणि अपित्वचा-या खेरीज इतर सर्व ऊतकसमूह.

mesophyte मध्यवनस्पति
जमिनीतील व हवेतील ओलाव्याबाबत कधीही दुर्भिक्ष किंवा अतिरेक नसलेल्या ठिकाणी वाढणारी वनस्पती. उदा. आंबा, काजू, वड, पिंपळ, इ.

mesopodium (leaf-stalk) वृंत; देठ
पानाचा देठ.

mesothermophilous (mesothermic) शीतकटिबंधीय
शीतकटिबंधातील (वनस्पती).

mestome bundle सूत्रहीन वृंद
दृढकोशिका व सूत्रे यांचा अभाव असलेला वाहक वृंद; पहा hadrome, leptome.

metabolic चयापचयी
चयापचयातील किंवा त्यासंबंधी.

metabolism चयापचय
कोशिका किंवा शरीर यात सतत चालू असलेली, जैव, विधायक व विध्वंसक रासायनिक प्रक्रिया. आत घेतलेल्या पदार्थांचे रूपांतर, संचय व ऊर्जा निर्माण करून सजीवास कार्यक्षम बनविण्याची क्रिया;
पहा anabolism; katabolism.

metabolite चयापचयोत्पाद
वर वर्णन केलेल्या चयापचयातून निर्माण झालेले पदार्थ (उपयुक्त व टाकाऊ).

Metachlamydeae (Sympetalae) युक्तप्रदली उपवर्ग
संवर्त आणि जुळलेल्या पाकळ्यांचा पुष्पमुकुट असलेल्या द्विदलिकित वनस्पतींचा एंग्लर आणि प्रँटल यांच्या पद्धतीतील उपवर्ग. यात पाच गणांचा अंतर्भाव केला आहे. यांमध्ये फुलात एकूण चार किंवा पाच मंडले असतात; उदा. तिंदुक कुल, मधूक कुल, पारिजातक कुल, कर्कटी कुल, मंजिष्ठ कुल, इ.
पहा Archichlamydeae.

metagenesis पिढ्यांचे एकांतरण
सुस्पष्ट असे गंतुकधारी व बीजुकधारी यांचे एकानंतर दुसरे व त्यानंतर पुन्हा पहिले असे जीवनचक्र. उदा. शेवाळी, नेचे इ. पहा alternation of generations.

metamorphosis रूपांतरण
एखाद्या अवयवाचे दुसऱ्यात रूपांतर होण्याची प्रक्रिया (प्रकार); उदा. केसरदलांचा पाकळ्यात बदल (रूपांतरण); हे व्यक्तीच्या किंवा जातीच्या विकासात होते. उपपर्णांचे किंवा पानांचे काट्यात रूपांतरण; उदा. काही निवडुंग; पहा ontogeny; phylogeny; Euporbiaceae; Cactaceae.

metaphase (metakinesis) मध्यावस्था
कोशिकेच्या विभाजनात रंगसूत्रांची तर्कूच्या मध्यावर पसरलेली अवस्था; यात स्वतंत्र रंगसूत्रे किंवा रंगसूत्रार्धे स्पष्ट असतात. पहा mitosis; meiosis.

metaphloem अनुपरिकाष्ठ
आदिपरिकाष्ठानंतर बनलेला प्राथमिक परिकाष्ठाचा भाग; पहा protophloem.

metaphysis सहसूत्र
पहा paraphysis.

metastasis (१) प्रक्षेपण; (२) चयापचय
(१) नित्य स्थानावरून अवयवाचा अन्य स्थानावर उगम. (२) पहा metabolism.

metasyndesis (telosynapsis; syndeosis) अग्रसंलग्न
कोशिकेच्या विभागणीत रंगसूत्रांच्या जोड्या बनतेवेळी (मध्यावस्था) परस्परांच्या टोकास चिकटून राहण्याचा प्रकार.

metatype मूलस्थानरूप
मूळच्या स्थानातून संकलकाने आणलेली (अधिकृत) वनस्पती.

metaxylem अनुप्रकाष्ठ
आदिप्रकाष्ठानंतर बनलेला प्राथमिक प्रकाष्ठाचा भाग.

metoecious भिन्नाश्रयी
पहा heterocious.

micrandre ऱ्हस्व नरतंतु (पुं-तंतु)
पहा dwarf male; nanandrous.

micranthous लघुपुष्पी
लहान फुले असलेले.

micro-- सूक्ष्म- ; लघु- ; अल्प-
अतिलहान या अर्थी उपसर्ग.

— **aplanospore** सूक्ष्म अचरबीजुक
अति लहान व हालचाल न करणारे बीजुक (प्रजोत्पादक अलिंगी कोशिका); उदा. शैवले, काही कवक.

— **biology** सूक्ष्मजीवविज्ञान
विषाणू, सूक्ष्मजंतू, सूक्ष्मजीव यासंबंधीची ज्ञानशाखा.

— **biotic** सूक्ष्मजैव
सक्ष्म जीवासंबंधी.

— **body** सूक्ष्मकाय
अति लहान कण.

— **conidium** लघुविबीजुक
पहा conidium.

— **cyst** लघुकोष्ठ
पहा cyst.

— **fibril** सूक्ष्मसूत्रक
अत्यंत सूक्ष्म धागा.

— **flora** सूक्ष्मपादपजात
विशिष्ट स्थानी आढळणारा अतिलहान वनस्पतींचा समूह किंवा त्यांचे वर्णन.

— **fossil** सूक्ष्मजीवाश्म
अत्यंत लहान जीवांचे भूस्तरातील अवशेष; उदा. करंडक वनस्पती; काही मृदुकाय प्राणी.

— **fungi** लघुकवक
लहान हरितद्रव्यहीन वनस्पती; पहा fungi.

— **gamete** सूक्ष्मगंतुक
दोन गंतुकांपैकी (प्रजोत्पादक लगिक कोशिकापैकी) लहान (बहुधा नर).

— **gametophyte** सूक्ष्म गंतुकधारी; लघुयुग्मकोद्भिद; सूक्ष्म पुं-गंतुकधारी
पुं– (नर) गंतुके निर्मिणारी अतिलहान पिढी; उदा. सिलाजिनेला.

— **meter** सूक्ष्ममापक
सूक्ष्मदर्शी यंत्रातून सूक्ष्म पदार्थांची (उदा. स्टार्चकण, स्फटिक, वनस्पती व प्राणी आणि त्यांचे भाग, इ.) लांबी, रुंदी, व्यास इ. मोजण्याचे साधन (काचपट्टी), छादनी किंवा नेत्रभिंग; पहा eyepiece.

— **nucleus** लघुप्रकल; सूक्ष्मप्रकल
कोशिकेतील (सूक्ष्म प्राणी किंवा वनस्पतीतील) बहुधा दोन प्रकलांपैकी लहान प्रकल; प्रकलाच्या खंडनामुळे स्वतंत्र झालेल्या शकला (खंडा) पैकी एक.

— **organism** सूक्ष्मजीव
फक्त सूक्ष्मदर्शकाच्या साहाय्याने दिसू शकणारे अत्यंत लहान सजीव (प्राणी, वनस्पती, सूक्ष्म जंतू).

— **parasite** सूक्ष्मजीवोपजीवी
अत्यंत लहान व दुसऱ्या जीवावर उपजीविका करणारा सजीव; उदा. काही सूक्ष्मजंतू, आदिजीव इ.

— **phanerophyte** लघुबीजीवृक्ष; लघुवृक्ष
सुमारे २ ते ८ मी. उंचीचे क्षुप किंवा लहान वृक्ष.

— **photograph** सूक्ष्म छायाचित्र
अत्यंत लहान वस्तूचे छायाचित्र.

— **phyll** लघुपर्ण
लहान पान; उदा. *Pilea microphylla* (L.) Liebm.

— **phyllous** लघुपर्णी
लहान पाने असलेली (वनस्पती); उदा. सिलाजिनेला, लायकोपोडियम, इ.

— **phylly** लघुपर्णता
लहान पाने असण्याचा प्रकार.

— **phyte** सूक्ष्म (लघु) पादप
उदा. सूक्ष्म जंतू, शैवले.

— **phytic formation** सूक्ष्मपादप समावास
फक्त सूक्ष्म वनस्पतींचा नैसर्गिक समुदाय.

— **pylar** बीजकरंध्र– ; बीजांडद्वार– ; बीजांडद्वारीय

— **pyle** बीजकरंध्र; बीजांडद्वार
बीजकातील प्रदेहाच्या टोकावरील लहान भोक; बीज रुजताना ह्या छिद्रातून पाणी शोषले जाते व मोड (आदिमूळ) प्रथम बाहेर येतो.

— **scope** सूक्ष्मदर्शक; सूक्ष्मदर्शी
सूक्ष्म वस्तूंचे निरीक्षण करून त्यासंबंधीचे तपशील समजून घेण्यास उपयुक्त असे यांत्रिक साधन.

— **scopic** सूक्ष्म; सूक्ष्मदर्शीय

— **scopy** सूक्ष्मदर्शिकी
सूक्ष्मदर्शकासंबंधाची समग्र माहिती (संरचना, उपयोग, वापरण्याची पद्धत, निरीक्षणाकरिता आवश्यक ते प्राणी वा वनस्पती यांवर करण्याचे संस्कार, इत्यादी तपशील).

— **some** सूक्ष्म कण
प्राकलातील अत्यंत सूक्ष्म कण.

— **species** सूक्ष्मजाती
जातीचा एक लहान प्रकार.

— spermous लघुबीजी
लहान बीजे असलेली.

— sporangium लघुबीजुककोश
दोन प्रकारच्या बीजुकांपैकी लहान बीजुके असलेला पिशवीसारखा अवयव; उदा. सिलाजिनेला.

— sporangiate लघुबीजुककोशिक
लहान बीजुके असणाऱ्या बीजुककोशांची (किंवा पराग-कोशांची) निर्मिती करणारी नर-पुष्पे (केसर-पुष्पे) यांची निर्मिती करणारी (वनस्पती अथवा लघुबीजुक-कोश निर्मिणारे फूल किंवा शंकू).

— spore लघुबीजुक; लघुबीजाणु
दोन प्रकारच्या बीजुकांपैकी लहान; परागकण.

— sporophyll लघुबीजुकपर्ण
लघुबीजुककोश धारण करणारे पान अगर तत्सम उपांग, छद, शल्क, इ.

— sporocarp लघुबीजुकफल
लघुबीजुककोश असलेला बंद बोंडासारखा अवयव; उदा. ॲझोला (जलनेचांपैकी).

— sporocyte लघुबीजुकजनककोशिका; लघुबीजाणुजनकपेशी
लघुबीजुके निर्माण करणारी मातृकोशिका.

— sporogenesis लघुबीजुकनिर्मिती
लघुबीजुकांचे उत्पादन व विकास.

— sporous लघुबीजुकी
लहान बीजुके असणारी (वनस्पती).

— stome लघुतुण्ड
लहान छिद्रस्वरूप द्वार.

— stomous flower लघुतुण्डी पुष्प
लहान तोंडाचे (पुष्पमुकुटाच्या द्वाराचे) फूल; उदा. सदाफुली, जाई, जुई, इत्यादी.

— stylous लघुकिंजली
आखुड व लांब किंजलाच्या (द्विरूप) फुलांपैकी आखुड किंजलाचे.

— symbiont लघुसहजीवी
दोन सहजीवीपैकी (एकत्र राहणारी) लहान; उदा. ॲझोला वनस्पतीच्या पानातील नील-हरित शैवल, ॲनाबीना; सायकसातील नॉस्टॉक, पहा symbiosis.

— tome सूक्ष्मछेदक
वनस्पती अथवा प्राणी यांच्या लहान शरीराचे किंवा अवयवांचे अतिसूक्ष्म काप (छेद) काढण्याचे यांत्रिक साधन.

— tubule सूक्ष्मनलिका
अतिलहान वेजाची नळी.

— zooid सूक्ष्मचरगंतुक
अत्यंत लहान व चलनशील प्रजोत्पादक कोशिका; उदा. व्हॉल्व्हॉक्स, स्फेरेला, युलोथ्रिक्स इ. शैवले.

— zoospore सूक्ष्मचरबीजुक
अत्यंत लहान व अस्थिर बीजुक; उदा. काही शैवले (युलोथ्रिक्स); कवक इ.

microbe सूक्ष्मजीव
उदा. आदिजीव, सूक्ष्मजंतु.

micron मायक्रॉन
मिलिमीटरचा एक हजारांश; सूक्ष्म दर्शकाखाली वस्तू मोजण्याचे एकक.

middle lamella मध्यपटल
दोन कोशिकांमधील सामान्य प्राथमिक पातळ पडदा; याच्या दोन्ही बाजूस त्या कोशिकांचे स्वतंत्र आवरण बनते.

mid-rib (mid-vein) मध्यसिरा; मध्यशीर
पानातील पात्यामध्ये तळापासून टोकापर्यंत गेलेली प्रमुख शीर; ही देठातून अखंडितपणे आलेली दिसते.

migration स्थलांतर; स्थानांतर
पूर्वी नसलेल्या ठिकाणी प्रवेश किंवा आक्रमण करून सुस्थित होणे.

mildew भुरी; बुरा
एरिसायफी या कवकांच्या गटातील व विबीजुके निर्माण करून रोगाचा फैलाव करणारी वनस्पती. हिचे भुरकट रंगाचे ठिपके (किंवा आवरण) पानावर भुकटी टाकल्याप्रमाणे दिसते; ती तंतुमुक्त असल्यास 'तंतुभुरी' (sooty mildew) व भुकटीसारखी असल्यास 'चूर्णभुरी' (powdery mildew) म्हणतात.

milk (latex) चीक
वनस्पतीतील चिकाला सामान्यपणे दिलेले इंग्रजी नाव; त्यावरून Milk tree (*Brosimum galactodendron* D. Don.) व्हेनेझुएलातील एक दूध देणारे झाड; Milk weed (Asclepias sp.); दुधवेल (*Hoya wightii* Hook). Milk bush (*Euphorbia tirucalli* L.) नांग्याशेर.

mimicry अनुकृति; मायावरण
बहुधा संरक्षणाकरिता किंवा प्रसाराकरिता दुसऱ्या जातीच्या वनस्पतीची, प्राण्याची, अथवा अवयवाची

(फसवी) नक्कल. उदा. एरंडाचे बी किंवा घेवडा, सिताफळ, रामफळ इत्यादींचे बी कीटकांचे अनुकरण (शरीरसादृश्य) करतात; काही कीटक पानांची नक्कल किंवा काटकीचा आभास करतात.

Mimosaceae शिरीष कुल; लज्जालु कुल; मिमोझेसी :
शिकेकाई, शिरीष, लाजाळू (लज्जालु), बाभूळ, शमी गारदळ, इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल; याचा अंतर्भाव क्षिंबी (शिंबावंत) गणात केला जातो. प्रमुख लक्षणे : पिसासारखी संयुक्त पाने असलेली झुडपे किंवा वृक्ष; लहान, नियमित, तीन, पाच किंवा सहा सहा पुष्पदलांची मंडले असणारी व बहुधा गुच्छाकृती किंवा कणिश प्रकारच्या फुलोऱ्यावर येणारी फुले; पाकळ्या क्वचित जुळलेल्या व अवार्किंज; केसरदले कधी सुटी तर कधी एकत्र जुळलेली; एका किंजदलाच्या किंजपुटात एक किंवा अनेक बीजके; शिंबा (फळ) कधी फुटून लहान एकबीजी न तडकणारे खंड (फलांश) बनतात; अपुष्क बिया.
पहा Leguminosae.

miscibility मिश्रणीयता
दोन द्रव पदार्थ परस्परांशी एकरूप होण्याची उभयतांतील क्षमता.

mitochondria (chondriosomes) कलकणु
कोशिकेतील प्रकलापासून निघालेले रंज्यद्रव्याचे विशिष्ट कण; त्यांची संरचना जटिल व आकार भिन्न असून त्यांत वितंचके असतात; हरित्कणूंचा उगम यांचेपासून होत असावा असे मानतात.

mitosis (equatorial division) समविभाजन
कोशिकेच्या प्रकलातील द्विगुणित रंगसूत्राच्या संख्येत बदल न करता, फक्त प्रत्येक रंगसूत्र उभे विभागून पुन्हा सारख्या रंगसूत्रांची दोन प्रकले बनविली जाणारी, कोशिका-विभागणीची प्रक्रिया. प्राणी व वनस्पती यांच्या शरीराची वाढ करणारी कोशिका–विभागण्याची पद्धती. ही प्रकलाची विभागणी पूर्वावस्था, मध्यावस्था, पश्चावस्था व अंत्यावस्था ह्या चार स्वरूपातून घडून येते व शेवटी प्रकलाबरोबर सर्व कोशिकेच्या दोन सारख्या कोशिका बनतात; पहा prophase; metaphase; anaphase; telophase.

mitra (१) फणा (फडी); (२) भूछत्रशिर
(१) फडीच्या आकाराची पाकळी; (२) काही कवकाच्या जाड गोलसर छत्रासारखा शिरोभाग.

mitriform (mitrate) फणाकृति; छत्राकृति; कुंचारूप
वर वर्णिल्याप्रमाणे असलेला.

mixed मिश्र
अनेक प्रकारच्या वनस्पतींचे (घटकांचे) मिश्रण असलेले;

— bud मिश्र कलिका.
कोवळी पाने व फुलांचे अविकसित भाग एकत्र असलेली कळी.

— forest मिश्रवन
भिन्न (पानझडी, सदापर्णी, खुरटी, व वेली, इ.) प्रकारच्या वनस्पतींचे मिश्रण असलेले जंगल.

— formation मिश्र समावास
परस्पराशेजारी असलेल्या दोन किंवा तीन प्रकारच्या समावासांचे मिश्रण असलेला वनस्पतींचा समुदाय; उदा. तळ्यातील मोठ्या तरंगणाऱ्या, लहान तरंगणाऱ्या आणि बुडून राहणाऱ्या (निमज्जित) वनस्पतींचा असे तीन समुदाय एकत्र असलेला संमिश्र समुदाय आढळतो.

— inflorescence मिश्र पुष्पबंध (फुलोरा)
एका प्रकारच्या (अकुंठित) फुलोऱ्यात असलेले दुसऱ्या प्रकारचे (कुंठित) फुलोरे; उदा. गवते, भूर्ज कुल, तुळस, ओसाडी (स्तबकांची परिमंजरी) इ.

— pith मिश्र निकाष्ठ (मेंड), मिश्र मज्जा
मृदूतकात विखुरलेल्या वाहिका किंवा घनकोशिका असलेले मेंड.

— sorus मिश्र (बीजुककोश) पुंज; मिश्रपुंज
बीजुककोशांची पक्व होण्याची वेळ व स्थान यांमध्ये अनियमितपणा असलेला समूह (पुंज); उदा. नेफ्रोलेपिस नेचा; पहा mixtae.

— vessel मिश्रवाहिनी
भिन्न प्रकारच्या जाडीचे प्रकार (एकाच वाहक घटकावर) असणारा नळीसारखा वाहक घटक;
पहा vessel.

mixo-chimaera मिश्र विचित्रोतकी
कृत्रिमरीत्या दोन भिन्न वाणांच्या कवकांच्या तंतूतील अंतर्द्रव्य मिसळून बनविलेला विचित्र प्रकार.

— chromosome मिश्र रंगसूत्र; मिश्र गुणसूत्र
नित्य रंगसूत्रापैकी दोन्हींच्या मिश्रणाने बनलेले नवीन रंगसूत्र.

mixtae मिश्रपुंजी

स्थान व कालसापेक्ष क्रमाने पक्व न होणारे असे बीजुककोशाचे पुंज धारण करणारे समबीजुक नेचे; बीजुककोश पुंजातील काही कोश प्रथम व काही नंतर पक्व होतात, परंतु त्यांच्या स्थानांशी पक्वतेचा संबंध नसतो.

mobile चल; चंचल; चलनक्षम

सहज हालणारे; वनस्पतींचे काही अवयव किंवा सुट्या वनस्पती; उदा. परागकोश, काही एककोशिक शैवले. वारा किंवा समुद्राच्या लाटा यामुळे स्थानांतर करणारी वालुकाराशी.

mobility चलनक्षमता; गतिशीलता

हालचाल करण्याची किंवा स्थलांतर करण्याची पात्रता.

modification रूपांतर; परिवर्तन

बाह्य परिस्थितिनुसार घडून येणारे (अस्थिर) तात्पुरते किंवा स्थिर बदल; पिढ्यान्‌पिढ्या चालू असलेले तात्पुरते बदल कायम स्वरूपात गेल्याची उदाहरणे आहेत. खोड, पाने व मुळे यांची काही कायम रूपांतरे काटे, तणावे या स्वरूपात आढळतात.

mode of life जीवनपद्धति; जीवनरीती

विशेषेकरून अन्नग्रहणाच्या किंवा क्रियाशीलतेच्या प्रकारात अनुकूल ठरलेला जीवनक्रम; उदा. शवोपजीवी, जीवोपजीवी, निष्क्रिय, क्रियाशील, इ.

model प्रतिकृति; आदर्श

वनस्पती अथवा प्राणी यांच्या शरीराच्या अवयवांची किंवा संरचनेची हुबेहूब नमुना दर्शविणारी कृति (चित्र), नियमाप्रमाणे बनविलेले व संवर्धन केलेले नमुनेदार आणि अपेक्षेप्रमाणे इच्छित फल देणारे (उदा. शेत. पीक, उद्यान, लागवड इ.).

molecular biology रेणवीय जीवविज्ञान

प्राणी व वनस्पती यांतील जीवद्रव्याच्या संरचनेतील रेणू व अणू यांची माहिती व त्यानुसार जीवद्रव्याची संघटना, त्याचा उगम, त्याचे गुणधर्म, विशेषतः सजीवांचे वर्तन यावर प्रकाश टाकणारी विज्ञानाची शाखा; सजीव व निर्जीव यातील मूलभूत फरक समजून येण्यास, पृथ्वीवर जीवांची निर्मिती कशी झाली व इतर ग्रहावर जीवन असणे शक्य आहे किंवा कसे हे समजण्यास या माहितीचा उपयोग होतो. आनुवंशिकता ही घटना समजण्यासही या शाखेतील माहिती अधिकाधिक मिळण्याचे संशोधन सुरू आहे.

molecule रेणु

एखाद्या पदार्थाचा सर्वात लहान घटक कण; मूळच्या पदार्थाचे सर्व गुण यात असून तो स्वतंत्र राहू शकतो. रेणू फुटून त्याचे भाग (अणू) अलग होतात.

mon- ग्रीक उपसर्ग

एक या संख्येचा संबंध दर्शविणारा ग्रीक उपसर्ग.

— adelphous androecium एकसंघ

फुलातील सर्व केसरदलांचा एकच स्तंभ (जुडगा) असलेले (फूल किंवा केसरमंडल); उदा. जास्वंद, गुलखेरा.

— androus (१) एककेसरदली; (२) एकरेतुकाशयी

(१) एकच केसरदल असलेले; उदा. कर्दळ, काजू, आले व काही आमरे यांची फुले; यामध्ये कार्यक्षम केसरदल एक असतो.

(२) एकच नर चरगंतुके बनविणारे अवयव असणारे.

— andry एककेसरत्व

फुलात फक्त एकच केसरदल असण्याचा प्रकार; उदा. युफोर्बिया वंशातील चषकरूप (पेल्यासारख्या) फुलोऱ्यातील नरपुष्पे एककेसरदली व स्त्रीपुष्प तीन किंजदलांचे असते.

— anthous एकपुष्पी

एकच फूल असलेली (वनस्पती किंवा फुलोरा) उदा. झेफिर लिली.

— arch एकसूत्र; एकादिप्रकाष्ठी

एकच आदिप्रकाष्ठ असलेले प्रकाष्ठयुक्त वाहकवृंद; उदा. सिलाजिनेलाचे मूळ.

moniliform मालाकृति

पहा monoliform.

mono एक—

एक या अर्थी उपसर्ग.

— ecious एकत्रलिंगी

दोन प्रकारची (नर- व स्त्री-) फुले एकाच झाडावर असण्याचा प्रकार. उदा. भोपळा, एरंड, इ.; अबीजी वनस्पतींत कधी दोन्ही प्रकारची जननेंद्रिये एकत्र असलेल्या गंतुकधारीला हेच विशेषण लावतात; पहा dioeceous.

— embryony एकगर्भत्व

एका बीजात एका गर्भाचे उत्पादन करण्याचा प्रकार; उदा. बहुतेक फुलझाडे. क्वचित अनेक गर्भ असतात.

— carp (monocarpic, monocarpean) एकप्रसवी

एकदाच फुले येणारी एकवर्षायू किंवा अन्य वनस्पती; उदा. टाकळा, केळ, तुळस, इ.

— **carpellary** एकार्किंज; एककिंजदली
एक किंजदल असलेले (फूल अगर किंजमंडळ); उदा. शिंबी कुल.

— **carpic, biennial** एकप्रसवी द्विवर्षायु
एकदाच फुले येणारी, परंतु दोन वर्षे जिवंत राहणारी उदा. मुळा, गाजर.

—, **perennial** एकप्रसवी बहुवर्षायु
अनेक वर्षांच्या जीवनात एकदाच फुले व फळे येऊन नष्ट होणारी (वनस्पती); उदा. घायपात, बांबू.

— **cephlic** एकशीर्षक
एकच स्तवक फुलोरा असलेली (वनस्पती) उदा. दुधळ (Dandelion); एकदांडी (*Tridax procumbens* L.)

— **chasial cyme (monochasium)** एकशाखी वल्लरी
एक प्रमुख अक्ष असलेला कुंठित फुलोरा. पहा uniparous cyme; cyme.

— **chlamydeae (Monochlamydeous)** एकावृत (एक परिदली) उपवर्ग
परिदलांचे एकच मंडल असलेली फुले धारण करणाऱ्या द्विदलिकित फुलझाडांचा गट; बेथॅम व हूकर यांच्या वर्गीकरण- पद्धतीतील तिसरा उपवर्ग; क्वचित परिदले नसतात. एंग्लरांच्या पद्धतीत याचा समावेश आद्य- परिदली श्रेणीत किंवा उपवर्गात केला आहे व त्या मध्ये सुमारे तीस कुलांचा समावेश केला आहे व ती नऊ गणात विभागली आहेत; ही पद्धत अधिक ग्राह्य मानली आहे (पहा Choripetalae); हचिन्सन यांनी ह्या उपवर्गाला विभाग मानला आहे.

— **clinous** द्विलिंगी
(१) केसरदले व किंजदले एकत्र असलेली फुले;
(२) सर्वच फुले द्विलिंगी असलेला स्तबक फुलोरा.

— **cotyledon** एकदलिकित; एकबीजपत्री.
बीजात एक दलिका (डाळिंबी) असलेली वनस्पती; उदा. गवते; ताल-कुल. सामान्य भाषेत 'एकदल' ही संज्ञा रूढ आहे.

— **cotyledonous** एकदालिकित; (वनस्पती किंवा बीज); एकबीजपत्री

— **cotylae (Monocotyledoneae)** एकदलिकी उपवर्ग
बीजी वनस्पतींपैकी फुलझाडांच्या वर्गातील एक उपवर्ग; अलिकडे मात्र काहींनी द्विदलिकित व एकदालिकत हे वर्गच मानले आहेत (एंग्लर व प्रँटल, बेसी, बेथॅम व हूकर) व फुलझाडांना बीजी वनस्पतींत उपविभाग मानले आहे; पहा Angiospermae; phanerogameae.

— **cyclic** (१) एकचक्रीय; (२) वर्षायु
(१) प्रत्येक प्रकारच्या अवयवांचे एकच मंडल असलेले (फूल); उदा. धोतरा, सदाफुली इ.
(२) एक वर्ष किंवा त्याहून कमी जीवनकाल असलेली (वनस्पती).

— **dynamous** एकोन्नत
इतरांपेक्षा एकच केसरदल अधिक उंच असलेले (केसरमंडल); उदा. काजू.

— **ecious** एकत्रालिंगी
दोन्ही (पुं- व स्त्री-) फुले किंवा जननेंद्रिये एकाच झाडावर असणारे.

— **ecism** एकत्रालिंगता
दोन प्रकारची फुले एकाच झाडावर असण्याचा प्रकार; उदा. एरंड, हॅझेल, भोपळा, मका.

— **eciously polygamous** एकत्रलिंगी बहुयुतिक
एकलिंगी व द्विलिंगी फुले एकाच झाडावर असलेली (वनस्पती); उदा. मोई (*Odina wodier* Roxb).

— **gynous** एककिंजी
एक किंजदल असलेले (फूल; किंजमंडल).

— **liform** मालाकृति
मण्यांच्या माळेप्रमाणे; उदा. काही नील हरित शैवले.

— **hybrid** एकसंकरज
एका वैकल्पिक जोडीतील लक्षणांत फरक असलेल्या आईबापापासून झालेली संकरप्रजा (अपत्य); पहा allelomorph.

— —**cross** एकगुण संकर
वैकल्पिक गुणांच्या एका जोडीबाबत केलेला संकर.

— **locular (unilocular, one-celled)** एकपुट
एक कप्पा असलेला (किंजपुट, परागकोश).

— **petalous** युक्तप्रदल; एकप्रदल
जुळलेल्या पाकळ्यांचे; एकच पाकळी असलेले. (फूल).

—**phyletic** एकस्रोतोद्भव; एकोद्भव
एकाच पूर्वज गटापासून मूलतः उगम पावलेले; हा गट वंशापेक्षा मोठा व गणापेक्षा लहान मानतात.

— podial एकपदी

एकपद असलेली (वाढ).

—podium एकपद

अक्षाच्या टोकास सतत वाढ होत राहिल्याने बनलेला एकच सलग अक्ष (स्तम्भ); उदा चिल, चीड, सुरु.

— sepalous युक्तसंदल

पहा gamosepalous.

— siphonous एकनालिकीत

कोशिकांची एकच रांग असलेला शैवलतंतू ; उदा. युलोथ्रिक्स, इडोगोनियम; इ.

—some एकसमसूत्र

प्रकलविभाजनामध्ये एखादे संपूर्णपणे न विभागलेले अनियमित रंगसूत्र दुसऱ्या रंगसूत्रांच्या संचात जाऊन त्यापासून बनलेल्या प्रकलात समाविष्ट होण्याचा प्रकार; यामुळे तेथे एक रंगसूत्र अधिक असते व दोन्ही प्रकलांत एकूण संख्या विषम होते.

—somic एकसमसूत्री

एकसमसूत्र असण्याचा प्रकार.

—spermous एकबीजी

एक बीज असलेल्या फळाची (वनस्पती); उदा. आंबा; खारीक.

— sporangiate एकबीजुककोशिक; एकलिंगी

भिन्न (लघु व गुरु) बीजुककोश स्वतंत्र अक्षावर असलेले फूल; उदा. बीच, ओक; केसरदले किंवा किंजदले असलेली फुले अथवा तशी फुले असलेली वनस्पती; एकच बीजुककोश असलेली.

— spore एकबीजुक

एका बीजुककोशात बनणारे एकच विशेष बीजुक; उदा. एक्टोकार्पस शैवल.

— sporic एकबीजुकी

फक्त एकबीजुक बनविणारे बीजुककोश असणारी वनस्पती.

— stelous एकरंभी

फक्त एक रंभ (केंद्रवर्ती वाहकवृंद व त्या सभोवार परिरंभ असल्यास) असलेले (खोड).

— stromatic एकस्तरी

कोशिकांचा एकच थर असलेले; उदा. फ्युनेरिया या शेवाळीचे पान; शैवलांपैकी काहींचे कायक (शरीर), उदा. पेडिॲस्ट्रम.

— symmetrical (zygomorphic) एकसमात्र

एका पातळीने दोन सारखे अर्ध बनविता येण्यासारखे.

— thecal एकपुटक

एक कप्पा (पोकळी) असलेले.

— trichous एकप्रकेसली

एक प्रकेसल (केसासारखा प्राकलाचा धागा) असलेली (वनस्पती); उदा. युग्लीना शैवल;
पहा flagellum.

— typic एकप्रतिरूपी

फक्त एक प्रतिनिधी असलेला; उदा. कुल, गण, वंश, जाती, इ. एखाद्या कुलात एकच वंश (उदा. दाडिम कुलात दाडिमवंश; गिंकोएसी कुलात गिंको हा एकच वंश); एखाद्या वंशात एकच जाती (उदा. गिंको वंशातील एक गिंको बायलोबा ही जाती; वेलविशिया वंशात एक, वेलविशिया मिराबिलिस ही जाती); पहा Moringaceae; Gnetales; Gingkoales.

mongrel संकरज

पहा hybrid जुनी संज्ञा.

monograph विनिबंध

एखाद्या वंशाची, कुलाची किंवा गणाची संपूर्ण संशोधित शास्त्रीय माहितीची पुस्तिका.

monsoon-forest मोसमी वन (जंगल)

उष्णकटिबंधातील मोजका पाऊस पण दीर्घ शुष्क काल अशा ठिकाणी वाढणारे दाट (पानझडी) जंगल (अशी शिंपर यांची व्याख्या). विपुल पाऊस व थंड हवा असल्यास सदापर्णी वन.

monstrocity विकृति

अनियमित वाढीमुळे अनित्य, आकस्मिक व चमत्कारिक (बहुधा फार मोठे) स्वरूप प्राप्त झालेली संरचना, उदा. मक्यावर दोन्ही प्रकारची फुले एकाच सामान्य दांड्यावर येण्याचा प्रकार.

mountane पर्वतीय; शैलेय

पर्वतासंबंधी; पर्वतावरची किंवा डोंगरी (वनस्पती). उदा. तिमरू (*Diospyros montana* Roxb.)

moorland जीर्णक भूप्रदेश

समुद्रसपाटीपासून ते (ब्रिटनमधील) उंच टेकड्यांच्या माथ्यापर्यंत पसरलेल्या ह्या प्रदेशात पीट (जीर्णक) व संतानक कुलातील (एरिकेसी) वनस्पती विशेषेकरून आढळतात; पहा एरिकेसी.

Moraceae वट कुल; मोरेसी

तुत्, वड (वट), फणस, अंजिर, उंबर, पिंपळ इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल; एंग्लर व प्रँटल यांनी याचा अंतर्भाव वावल गणात (अर्टिकेलीझ) केला होता; तसेच हचिन्सन यांनीही त्याच गणात इतर पाच कुलांसह केला आहे. प्रमुख लक्षणे; झुडपे व वृक्ष, चिकाळ; पानास उपपर्णे व ती साधी; एकलिंगी लहान फुले; फुलोरे विविध; परिदले असल्यास चार सुटी किंवा जुळलेली; केसरदले तितकीच व त्यासमोर; दोन जुळलेल्या किंजदलाच्या उर्ध्वस्थ किंजपुटात एक कप्पा व त्यात एक बीजक; फळ (कपाली, आठळी युक्त).

Moringaceae शिग्रु (शेवगा) कुल; मोरिंगेसी

शोभांजन अथवा शेवग्याच्या एका द्विदलिकित वनस्पतींच्या वंशातील फक्त तीन जातींचा समावेश असलेले लहान प्रतिरूपी कुल. याचा अंतर्भाव हचिन्सन यांनी वरुण गणात (कॅपॅरिडेलीझमध्ये) केला आहे. एंग्लर व प्रँटल यांनी ऱ्हीडेलीझ गणात केला आहे. प्रमुख लक्षणे: पानझडी वृक्ष; पाने संयुक्त व मोठी; फुले, द्विलिंगी, एकसमात्र, पंचभागी; पाच वंध्य केसर; किंजधरावर ऊर्ध्वस्थ, तीन जुळलेल्या किंजदलांच्या किंजपुटात एक कप्पा, तटवर्ती बीजकाधानी; बीजके अनेक; बोंडात अनेक अपुष्क बीजे; लांबट बोंडाला सामान्य भाषेत शेंग म्हणतात; ती शिंबा नव्हे; पहा legume.

Morphogenesis आकारजनन

वनस्पतींच्या आकारप्रधान लक्षणांचा उगम व विकास इत्यादींची माहिती देणारी ज्ञानशाखा.

Morphology आकारविज्ञान

सजीवांचे स्वरूप व त्यांची जडणघडण यांच्या अभ्यासाची शाखा; यामध्ये बाह्यांग व अंतरंग यांच्या अभ्यासाचा समावेश करतात; फक्त अंतर्रचनेचा अभ्यास 'शारीर' या शाखेत करतात. फक्त अवयवांच्या आरंभापासून त्यांचा विकास पूर्ण होईपर्यंतच्या क्रमवार माहितीस विकासतंत्र (morphosis) म्हणतात.

mosaic चित्रन्यास

चित्राप्रमाणे दृश्य अथवा मांडणी;

— disease चित्रन्यास विकृति; केवडा रोग

तंबाखू व इतर काही वनस्पतींच्या पानांवर चित्रविचित्र ठिपके किंवा ठिगळे येणारा क्रियावैज्ञानिक रोग.

moschate (musky) कस्तूरीगंधी

कस्तुरीचा वास येणारे; उदा. कस्तुरीभेंडी (*Abelmoschus moschatus* Medik; Musk mallow).

moss शेवाळे

शेवाळी विभागातील वनस्पतीचे सामान्य नाव; पहा Bryophyta; Musci.

mother-cell जनक (मातृ) कोशिका

नवीन कोशिकांची निर्मिती करणारी कोशिका.

— plant जनक वनस्पति

मूळची उत्पादक वनस्पती; संकरजाची बीजधारक वनस्पती.

moth-flower पतंगपुष्प; शलभपुष्प

पतंगाकडून परागित होणारे फूल. उदा. टाकळा, पिवळा धोतरा, इ.

motile चल-; चर-; चलनशील

हालचाल करणारे; तरंगत (पोहत) जाणारे; उदा. काही गंतुके, बीजुके, शैवले, इ.

motility चलनक्षमता; चलिष्णुता

हालचाल करण्याचे सामर्थ्य.

motor-cell प्रेरकपेशी

पहा bulliform cell

motor organ प्रेरक अवयव

हालचाल घडवून आणण्यास उपयुक्त असा अवयव किंवा उपांग; उदा. काही पानांच्या तळाशी असलेला फुगीर भाग (पुलवृंत); केसल, प्रकेसल इत्यादी प्राकलाचे धागे; काही गवतांच्या पानांच्या अपित्वचेतील विशेषत्व पावलेल्या कोशिका (उदा. मका); त्यामुळे पानांची रूक्ष हवेत सुरळी होते; नंतर पुन्हा पान सपाट होते.

mould (mold) १) बुरशी; २) साचा

(१) कवकांपैकी विशिष्ट तंतूमय वनस्पती; मृत पदार्थावर व क्वचित सजीव वनस्पतींच्या अवयवांवर ही आढळते कारण ती परोपजीवी असते.

(२) प्राचीनकाळी वनस्पतींच्या अथवा प्राण्यांच्या शरीराचे किंवा अवयवांचे ठसे नरम मातीत उठून त्यांचे पुन्हा दगडासारखे रूपांतर झाल्याने तयार झालेला साचा; त्यात पुढे पुन्हा रेती, गाळ साचून तो कठीण होऊन निघालेला ओतीव साचा; पहा fossil.

moveable चलनशील
आतील किंवा बाहेरील चेतकामुळे हालणारे अथवा स्थानांतर करणारे; उदा. गवतांचे परागकोश; काही शैवले; प्रजोत्पादक कोशिका.

movement हालचाल; चलन; वलन
अवयवांचे आंदोलन किंवा वळणे; उदा. फळांचे स्फोट; सूक्ष्मजंतू, शैवले, प्रजोत्पादक कोशिका यांची हालचाल; तणावे, वेढणारे खोड, फूल मिटणे व उमलणे.

mucilage श्लेष्मा; श्लेष्मल द्रव्य
बुळबुळीत पदार्थ; उदा., पाण्यातील वनस्पतींचे आवरण; काही फळातील (भेंडी, भोकर, बांडगूळ) अथवा काही बियांतून पाण्याच्या संपर्काने येणारा तसाच पदार्थ उदा. तालीमखाना, इसबगोल; घोळ व कोरफड यांच्या पानांतील चिकट रस.

mucilaginous चिकट; श्लेष्मल; बुळबुळीत

mucro लघुसूचि
आखूड, तीक्ष्ण टोक.

mucronate सूच्याग्र
सुईसारखे बारीक टोक असलेले (पान, तुस, छद इ.); उदा. त्रिधारी निवडुंगाचे पान; गव्हाचे तुस; कांदळाचे पान (*Rhizophora mucronata* Lam.).

multi- बहु-
अनेक या अर्थाचा उपसर्ग.

— cellular बहु- अनेक-कोशिक
अनेक कोशिकांचे बनलेले; शरीर किंवा अवयव.

— ciliate बहुकेसली
अनेक सूक्ष्म धागे (प्राकलाचे) असलेले; उदा. सायकस किंवा नेफ्रोलेपिस नेचा यांची रेतुके; इडोगोनियम शैवलाची बीजुके, गंतुके.

— costate बहुसिराल
अनेक प्रमुख शिरा असलेले; उदा. बोर, घोटवेल यांची पाने.

— dentate बहुदंती
अनेक दाते असलेले; करवती; उदा. जास्वंदाचे पान.

— fid बहुखंडित
अनेक खंड पडलेले; उदा. कामलता; भद्रदंती (*Jatropha multifida* L.) यांची पाने.

— florus बहुपुष्पी
अनेक फुले असलेली (वनस्पती, अक्ष, इ.).

— foliate (digitate) बहुदली
अनेक दले एका बिंदूतून निघत असलेले संयुक्त पान; उदा. सावर, पून, गोरखचिंच, इ.

— foliatus बहुपर्णी
भरपूर पाने असलेली (वनस्पती).

— locular बहुपुटक
अनेक कप्पे असलेला (किंजपुट); उदा. भेंडी, धोत्रा; लिंबू, इ.

— nuclear
— nucleate } बहुप्रकली; बहुकेंद्रक
अनेक प्रकले असलेली (कोशिका) उदा. व्हाउचेरिया व क्लॅडोफोरा शैवले; म्यूकर बुरशी.

— parous बहुशाखी; बहवाक्षी
मुख्य अक्षावर टोकास वाढ थांबून बाजूस अनेक शाखा असलेली (उदा. वल्लरी); पहा cyme.

multiple corolla बहुचक्रीय पुष्पमुकुट
एकापेक्षा अधिक पाकळ्यांची वर्तुळे असलेला पुष्पमुकुट उदा. गुलाब, सोनचाफा, इ.

— (composite) fruit संयुक्त फळ
फुलोऱ्यापासून बनलेल्या अनेक लहान फळांचा एकत्रित समूह; उदा. फणस, बारतोंडी, अननस.

— gene hypothesis बहुजनुक गृहीतक
व्यक्तीतील एखादे लक्षण कमीजास्त प्रमाणात संततीत उतरण्याचे कारण त्याचे अस्तित्व व्यक्तीच्या प्रकलातील अनेक जनुकांवर अवलंबून असते असे मानणे; उदा. रंग; बियातील गाभा, फुलांच्या पाकळ्या, कातडीचा रंग, इ.

multipolar बहुध्रुवी
काही कोशिका विभाजनात द्विध्रुवी तर्कूऐवजी अनेक टोके असलेला तर्कू आढळतो. पहा bipolar spindle.

multiseriate बहुश्रेणिक
अनेक श्रेणी (रांगा) असलेले.

muricate पिटकित; खर्बर
अनेक आखुड, कठीण व लहान टेंगळे (गाठी) यामुळे खरबरीत असलेले; उदा. मामफळ (*Anona muricata* L.)

Musa-form कदलीरूप
केळीच्या झाडाप्रमाणे असलेले स्वरूप; ओषधीय (नरम) हिरवे, मोठे खोड व त्याला लपेटून असलेल्या अनेक पानांचे आवरक तळ.

Musaceae कदली (रंभा) कुल; म्यूझेसी

केळ (कदली), रॅव्हेनेला, हेलिकोनिया (जंगली केळ) चवेणी इत्यादी एकदलिकित वनस्पतींचे लहान कुल. याचा अंतर्भाव हल्ली कदली गणात (सिटॅमिनी) करतात. परंतु हचिन्सन शुंठी (झिंजिबेरलीझ) गणात करतात. प्रमुख लक्षणे : मोठ्या नरम (काष्ठ नसलेल्या) मिथ्या-खोडाच्या वनस्पती; महाछदयुक्त संयुक्त फुलोरा; द्विलिंगी किंवा एकलिंगी, एकसमात्र, सम किंवा विषम प्रकारची परिदले असलेली फुले; बहुधा जुळलेल्या तीन परिदलांची दोन वर्तुळे; तीन केसरदले फलनक्षम व दोन वंध्य: तीन जुळलेल्या किंजदलांच्या अध:स्थ किंजपुटात तीन कप्पे व प्रत्येकात एक किंवा अनेक बीजके; मृदुफळ किंवा बोंडात सपुष्क व परिपुष्कयुक्त बिया; पहा Scitamineae.

Musci (Mosses) हरिता वर्ग; म्युस्की

शेवाळी विभागातील कायकाभ वनस्पतींच्या तीन वर्गांपैकी एक; यकृतका व शृंगका हे इतर दोन वर्ग होत.

Muscinae (Bryophyta) शेवाळी विभाग; म्युस्सिनी

अबीजी वनस्पतीपैकी अत्यंत साध्या कायकाभ शरीराच्या, पण प्रत्यक्ष कायक वनस्पतींच्यापेक्षा अधिक प्रगत, जलस्थलवासी, ओल्या ठिकाणी मखमलीसारखा थर बनविणाऱ्या वनस्पती; पहा Thallophyta; Bryophyta.

mushroom भूछत्र; अळंबे

कवक वनस्पतींपैकी छत्रासारख्या आकाराच्या वनस्पतींचा प्रकार; पहा Agaricales.

mutable उत्परिवर्तनीय

एकदम विशेष प्रकारचा फेरबदल होणारे (उत्परिवर्तनशील) सजीव.

mutation उत्परिवर्तन

प्राणी व वनस्पती यांच्या जातींतील संततीत एकदम दिसून येणारा व पुढील पिढ्यांत बहुधा चालू राहणारा विशेष प्रकारचा फरक (प्रभेदन); उदा. सरासरीपेक्षा बरीच अधिक उंची, आकार, रंग, बुद्धी इत्यादींमध्ये दिसणारा फरक.

— progressive प्रागतिक उत्परिवर्तन

मूळच्या पिढीपेक्षा निश्चित प्रगति दर्शविणारा बदल.

— regressive परागतिक उत्परिवर्तन

मूळच्या (पैतृक) पिढीपेक्षा न्यूनता दर्शविणारा फरक.

mutant उत्परिवर्ती; उत्परिवर्तक

उत्परिवर्तन झालेले दर्शविणारा (सजीव किंवा जनुक).

muticous शूकहीन

बिनटोकाचे, बोथट किंवा लांब व टोकदार नसलेले (छद); उदा. कसिली (*Abutilon muticum* Sweet.).

mutualism पारस्पर्य; अन्योन्यत्व

एकमेकांचे हितसंबंध (अवलंबन) असण्याचा प्रकार.

mycelial कवकजालीय

कवकजालासंबंधी; पहा Fungi.

— layer कवकजाल-स्तर

कवकजालाचा पापुद्र्यासारखा थर.

— strand कवकजाल-पट्ट

सूत्रमय कवकजाल कवकतंतूंचा विणलेला जुडगा.

myceloid कवकजालाभ

कवकतंतूंच्या जाळ्यासारखे.

mycelium कवकजाल

कवकाचे बहुधा तंतुमय शरीर; पहा Fungi.

Mycetozoa श्लेष्मकवक वर्ग; मायसेटोझोआ

कायक वनस्पतींपैकी कवक (Fungi) वनस्पतींच्या विभागातील एक वर्ग; वर्गीकरणाच्या अन्य पद्धतीत यालाच श्लेष्मकवक उपवर्ग (Myxomycetes) अथवा श्लेष्मकवक विभाग (Myxophyta, Myxothallophyta, Myxomycophyta) म्हणतात. प्रमुख लक्षणे : साधे, लहान, हरितद्रव्यहीन, नग्न चिकासारखे, बहुप्रकली, जीवद्रव्ययुक्त शरीर; प्रजोत्पत्तीकरिता चरबीजुक; काहींत चरबीजुककोश; ओलसर व कुजक्या पदार्थावर काही शवोपजीवी; लैंगिक प्रजोत्पादन अत्यंत साधे; यांचा उगम आदिजीवासारख्या प्राण्यांपासून असावा; विभाग मानल्यास तीन वर्ग (व वर्ग मानल्यास तीन उपवर्ग) करतात. हल्ली खऱ्या कवकापासून यांना अलग ठेवले जाते. पहा Fungi; Thallophyta.

Mycologist कवकविज्ञ; कवकतज्ज्ञ

कवक वनस्पतींसंबंधी भरपूर ज्ञान असलेला संशोधक-शास्त्रज्ञ.

Mycology कवकविज्ञान

कवकांची संपूर्ण माहिती संकलित करणारी विज्ञानशाखा.

Mycoplasm कवकद्रव्य

रोगकारक कवकातील जीवद्रव्याचा अंश; हा काही आश्रय-बीजात सुप्तावस्थेत राहून बीज रुजतेवेळी पुन्हा

क्रियाशील बनतो व उगवणाऱ्या वनस्पतीत रोगकारक ठरतो, असे काही शास्त्रज्ञ मानतात.

mycorrhiza संकवक

कवक व उच्च वनस्पतींची मुळे यांच्या एकत्र जीवनातील (सहजीवी) संबंध.

—, ectotrophic बहि:स्थित संकवक

कवकतंतू मुळात न शिरता पृष्ठभागावर राहून अन्नशोषण करणारे सहजीवन; (उदा. पाइन वृक्ष).

— , endotrophic अंत:स्थित संकवक

दुसऱ्या वनस्पतीच्या मुळात कवकतंतू शिरुन अन्नशोषण करण्याचा (उदा. काही आमरे) प्रकार.

mycosis कवकार्ति

युरोशियम कवकामुळे प्राण्यांना झालेला रोग. उदा. नायटा; एक कर्णरोग.

mycotrophic संकवकधारी

संकवक धारण करणारी (वनस्पती); उदा. चीड.

Myristicaceae जातिफल (जायफळ) कुल; मिरिस्टिकेसी

जायफळाच्या झाडाचा अंतर्भाव असलेले लहान द्विदलिकित कुल; याचा समावेश मोरवेल गणात (रॅनेलीझमध्ये) एंग्लर व प्रँटल आणि बेसी यांनी केला आहे. प्रमुख लक्षणे; झुडपे किंवा वृक्ष; पाने साधी एकाआड एक, सतत हिरवी व तैलप्रपिंडयुक्त. एकलिंगी, नियमित, विभक्त झाडांवर, लहान फुले येतात; ३ परिदले जुळलेली; केसरदले ३–१८ व जुळलेली; एका किंजदलाच्या ऊर्ध्वस्थ किंजपुटात एक बीजक; मांसल फळ तडकते; बियाला बीजोपांग असते. पुष्प रेषाभेदित. हचिन्सन यांनी हे कुल ॲनोनेलीझ (सीताफल गण) मध्ये घातले आहे. *Knema attenuata* (Wall) Warb. पहा Ranales.

Myricaceae कट्फल कुल; मिरिकेसी

कायफळ (कट्फल) ह्या द्विदलिकित फुलझाडाचा व त्याच्या वंशातील इतरांचा आणि शिवाय इतर दोन वंशांच्या जातींचा (एकूण जाती पन्नास) अंतर्भाव करणारे लहान कुल; हचिन्सन (व एंग्लर) यांच्या पद्धतीत मिरिकेलीझ या स्वतंत्र गणात अंतर्भाव असून इतर शास्त्रज्ञ अक्रोड गणात (जुग्लँडेलीझमध्ये) करतात. प्रमुख लक्षणे; सुगंधी वृक्ष, झुडपे; पाने साधी, ताठर कमी जास्त विभागलेली; पानांच्या बगलेत विविध प्रकारचे बहुधा लोंबते कणिश प्रकारचे फुलोरे; फुले एकलिंगी, एकत्र किंवा विभक्त; परिदले नसतात; केसरदले २–२०; तंतू जुळलेले; किंजदले दोन, जुळलेली ऊर्ध्वस्थ; किंजपुट व फळ आठळीयुक्त; एकच बी. कायफळ (Myrica nagi) ही एकच जाती भारतात आढळते. पहा Juglandales.

myrmecophilous (१) पिपीलिकाप्रिय; (२) पिपीलिका परागित

(१) मुंग्यांना अन्नपुरवठा करून आश्रय देणारी व त्यांचे कडून संरक्षण मिळणारी (वनस्पती). उदा. बाभळीची एक जाती; (२) मुंग्यांकडून परागण करविणारी (वनस्पती).

myrmecophobous पिपीलिकाद्वेष्टी

केस, प्रपिंडे यांच्या साहाय्याने मुंग्यांना दूर ठेवणारी (वनस्पती).

myrmecophyte पिपीलिका–वनस्पति

मुंग्यांचे साहचर्य दर्शविणारी वनस्पती.

Myrsinaceae विडंग कुल; मिर्सिनेसी

काजळा, वावडिंग (विडंग), आर्डिसिया, मीसा इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल. याचा समावेश एंग्लर व प्रँटल (व बेंथॅम आणि हूकर) यांनी प्रिम्यूलेलीझ गणात केला आहे. प्रमुख लक्षणे : झुडपे व वृक्ष; पाने सदा हिरवी व एकाआड एक; फुले सच्छदक, द्विलिंगी, एकलिंगी, नियमित व चार-पाच भागी; पाकळ्या जुळलेल्या; केसरदले पाकळ्यासमोर चिकटलेली; क्वचित वंध्यकेसर; ऊर्ध्वस्थ किंवा अर्ध-अधःस्थ किंजपुटात एक कप्पा व अनेक बीजके; आठळीयुक्त फळात एक किंवा अनेक केसपुष्क बीजे; कधी मृदुफळ.

Myrtaceae जंबुल कुल; मिर्टेसी

जांभूळ, पेरु, जांब, लवंग, इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल; याचा समावेश (मिर्टेलीझ) जंबुल गणात केला आहे; प्रमुख लक्षणे: साधी, समोरासमोर, तैलप्रपिंडयुक्त पानांचे वृक्ष व झुडपे; द्विलिंगी चार-पाच भागी, नियमित, सच्छदक, परिकिंज, अपिकिंज फुले; संदले सुटी व सतत राहणारा; पाकळ्या सुट्या; केसरदले अनेक, बिंबाच्या कडेने चिकटलेली; दोन किंवा अधिक अधःस्थ किंजलदलांच्या संयुक्त किंजपुटात एक ते अनेक बीजके; फळ विविध; बहुधा मृदुफळ; अनेक अपुष्क बिया.

Myrtales (Myrtiflorae) जंबुल गण; मिर्टेलीझ (मिर्टिफ्लोरी)

यामध्ये जंबुल कुल, दाडिम कुल, कांदल कुल, अर्जुन कुल, शृंगाटक कुल आणि धातकी कुल यांचा समावेश

केला जातो. हचिन्सन यांनी मात्र धातकी कुल, शृंगाटक कुल, दाडिम कुल यांना वेगळ्या धातकी गणात (लिथ्रेलीझ) घातले आहे व इतरांना जंबुल गणात राखले आहे. याशिवाय रामेठा कुल (थायमेलेसी), आंबगुळ कुल (एलेग्नेसी), इत्यादी एकूण १९ कुले एंग्लरांच्या जंबुलगणात (मिर्टिफ्लोरी) समाविष्ट आहेत.

Myxa (mucous) श्लेष्मा
बुळबुळीत पदार्थ; उदा. भोकर फळातील (*Cordia myxa* L.) चिकट मगज.

myxamoeba श्लेष्मादिजीव
श्लेष्मकवकात आढळणाऱ्या बीजुकापासून निर्माण होणारी, आदिजीवाप्रमाणे वावरणारी, नग्न, जिवंत कोशिका.

Myxomycetes श्लेष्मकवक वर्ग; मिक्सोमायसेटीज
पहा Mycetozoa.

Myxomycophyta श्लेष्मकवक विभाग; मिक्सोमायकोफायटा
पहा Mycetozoa

Myxophyceae (Schizophyceae) नीलहरित शैवले; मिक्सोफायसी
पहा Cyanophyceae.

N

N (n) एन्
एकगुणित रंगसूत्रांची संख्या दर्शविणारे इंग्रजी अक्षर.

nacreous मुक्ताभ; मौक्तिकाभ
मोत्यासारखे तेज असलेले.

naked अनावृत; नग्न; प्रकट
आवरण नसलेली (कोशिका, कलिका, बीजुके, गंतुके, पुष्पकलिका, बीज इ.) उदा. प्रकटबीज वनस्पती.

— flower नग्नपुष्प
परिदलहीन फूल; उदा. वाळुंज कुल; गवते; अळू.

— seeded प्रकटबीज; नग्नबीज; अनावृतबीजी
बीजे किंजपुटात नसून उघडी असण्याचा प्रकार. उदा. सायकस, चीड, चिर (पाइन), थुजा, गिंको, बिरमी (यू), इ. पहा Gymnospermae.

nanandrous ऱ्हस्व पुं-तंतुकी; लघु पुं-तंतुकी
आखूड (खुजे) नरतंतू निर्मिणारे (इडोगोनियम शैवल).

nanism ऱ्हस्वता; लघुता
खुजेपणा; उदा. काही वनस्पती व प्राणी यांच्या खुजा जाती, प्रकार.

nannander (nanandrium) ऱ्हस्व पुं-तंतु; लघु पुं-तंतु
पहा dwarf male.

nannoplankton लघुप्लवक
अत्यंत लहान व मुक्तपणे तरंगणारे जीव; उदा. काही शैवले; सूक्ष्म प्राणी, इ.

nannophanerophyte लघु बीजी पादप
दोन मीटरपेक्षा ज्यास्त उंची नसलेले व भूपृष्ठावरील भागावर सुप्त कलिका असणारे बीजधारी क्षुद्रप.

nanus ऱ्हस्व; खुजा; बटु

napiform (napaceous) कुंभीरूप
भोवऱ्यासारखे वर रुंद व खाली निमुळते होत गेलेले. उदा. गाजर, मुळा, इ.

narcotic मादक; संवेदनमंदक; गुंगिकारी
गुंगी आणणारे.

nascent tissue (meristem) विभज्या
सतत कोशिकांचे विभाजन चालू ठेवणारे ऊतक; पहा meristem.

nastic movement अनुकुंचनी वलन
चेतनेमुळे घडून येणारी पण तिच्या दिशेशी संबंध नसलेली हालचाल; दोन पृष्ठभाग असलेल्या अवयवांमध्ये सतत लांबीत वाढ होत असल्याने आपोआप वाकडेपणा आणणारी हालचाल (वळणे); यामुळे कळ्या प्रथम मिटलेल्या असून पुढे उघडतात; दरवेळी भिन्न पृष्ठभाग अधिक वाढतो; पहा epinasty, hyponasty, nyctinasty.

natant निमज्जित; निमग्न
डुबलेले, बुडून तरंगणारे.

native देशी
खास त्याच देशातील (वनस्पती).

natural स्वाभाविक; नैसर्गिक; प्राकृतिक

natural classification नैसर्गिक वर्गीकरण
पहा classification.

— family नैसर्गिक कुल
अनेक (कचित एकच) निकट संबंधित वनस्पतींच्या वंशांचा गट.

— order नैसर्गिक गण

अनेक (क्वचित एकच) निकटवर्ती कुलांचा गट.

naturalist निसर्गवैज्ञानिक

निसर्गातील वनस्पती, प्राणी, खडक इत्यादींची विशेष माहिती संकलन करणारा तज्ञ.

naturalisation स्वाभाविकीकरण

परठिकाणाहून येऊन स्थानिक परिस्थितीशी (निसर्गाशी) समरस होऊन देशी किंवा स्थानिक सजीवाप्रमाणे स्थायी होण्याची प्रक्रिया; उदा. कित्येक तण (पिवळा धोत्रा, ओसाडी, इ.).

nature स्वरूप; प्रकृति; निसर्ग

natural selection नैसर्गिक निवड

विशिष्ट परिस्थितीत, जगण्यास योग्य अशी, निसर्गतः घडून येणारी प्रक्रिया; डार्विनच्या (इ. स. १८५९) तत्त्वाप्रमाणे सजीवातील जीवनार्थ स्पर्धेत यशस्वी होणाऱ्यांना जणु निसर्गानेच जगण्यास लायक ठरवले व ते जगले आणि इतर नाश पावले, अशा प्रकारची घटना.

navicular नौकाकृति; नौकाकार

नावेसारखे; उदा. नॅव्हिक्यूला करंडक वनस्पती; काही गवतांची तुसे.

neck ग्रीवा; मान

(१) खोड व मूळ यामधील सांधा; (२) पाते व आवरक यामधील सांधा; (३) पुष्पमुकुट व संवर्त यांच्या नलिकांचा आकुंचित भाग; (४) गर्भकोश किंवा अंदुककलश यांचा लांबट भाग; (५) काही कवकांच्या पलिव धानीफलांची लांबवण;
पहा ascocarp; perithecium.

— canal-cell ग्रीवा-मार्ग कोशिका

ग्रीवेतील पोकळी भरून काढणारी कोशिका.

— cell ग्रीवा-कोशिका

ग्रीवेच्या घटक कोशिका. उदा. नेच्चे.

necrosis ऊतकक्षय; ऊतकनाश

व्रणासारख्या रोगकारक घटनेमुळे जिवंत वनस्पतीच्या विशिष्ट स्थानातील कोशिकेचा किंवा ऊतकाचा नाश.

nectar मधुरस; मकरंद

बहुधा फुलांत असलेला व कीटकाकरिता अथवा पक्ष्याकरिता आकर्षक अन्न असा गोड रस; हाच रस नंतर मध म्हणून उपलब्ध होतो. काही कवकसुद्धा असा रस बनवितात तो कीटकांकडून बीजुकांच्या प्रसाराकरिता असतो.

nectary मधुरस ग्रंथिंड

मधुरस स्रवणाऱ्या कोशिकांचा समूह.

nectariferous मधुरसधारक; मकरंदयुक्त; मधुस्रावक

मधुरस स्रवणारा, धारण करणारा (साठविणारा);

necton (nekton) चलप्लवक; तरणक

क्रियाशील व तरता (जलविहारी) जीवसमूह; पहा plankton.

needle सूचि, सुई

needle-shaped सूच्याकार

सुईप्रमाणे लांबट निमुळते गोलाकार (चितीय), उदा. चीड (पाइन) चे पान; शतावरीच्या काही जातींच्या फांद्या; पहा cladode.

negative ऋण

(१) विरुद्ध, अभावदर्शक किंवा नकारात्मक उपसर्ग; (२) विद्युत आयनांपैकी एक प्रकार; उदा. ऋणभार.

— geotropism ऋण गुरुत्वानुवर्तन

गुरुत्वाकर्षणाच्या चेतनेविरुद्ध (वाढणे); उदा. खोड.

— heliotropism ऋण प्रकाशानुवर्तन

प्रकाशाच्या चेतनेविरुद्ध असलेल्या दिशेकडे वाढणे; उदा. मूळ.

— heterosis ऋण संकरज ओज

संकरामुळे येणाऱ्या अधिक जोमाचा अभाव; पहा heterosis.

— pressure ऋणदमन; उलट दाब

बाष्पोच्छ्वास वाढला असता मुळांनी शोषलेले पाणी अपुरे पडून वनस्पतीतील पाणी कमी होते; यावेळी वनस्पतींतील वायू हवेपेक्षा कमी दाबाखाली असल्याने जमिनीतून खोडाद्वारे पाणी वर खेचण्याऐवजी ते खोड कापल्यास पाणी वरून शोषले जाते; या घटनेस वरील संज्ञा वापरतात.

nemoralis (१) नवागत; (२) वनवासी

(१) नवीन प्रविष्ट केलेली वनस्पती;
(२) रानात किंवा जंगलात वाढणारी.

nematophyte प्रवाहपादप

पाण्याच्या प्रवाहात वाढणारी वनस्पती. उदा. पोडोस्टेमोनेसी; काही नीलहरित शैवले.

neobiogenesis नवजीवजनन

पृथ्वीवर आरंभी एकदाच (अपघाताने) जीवोत्पत्ति होऊन जीवपरंपरा सुरू झाली या उपपत्तीशिवाय

त्यानंतर ती पुन्हा झाली असावी किंवा अनेकदा होत गेली असावी असा एक विचार.

Neo Darwinism नव-डार्विनवाद

क्रमविकासाने घडून येणाऱ्या जातींच्या निर्मिती-संबंधीच्या चार्ल्स डार्विन यांच्या उपपत्तीवर घेतले गेलेले आक्षेप दूर करून, उत्परिवर्तनाचा आधार घेऊन. तसेच मेंडेल यांनी पुरस्कार केलेल्या उपपत्तीप्रमाणे अनुहरणांच्या नियमांचा विचार करून, डार्विनांच्या मूळच्या लायख व्यक्तींच्या नैसर्गिक निवडीच्या संकल्पनेस पुष्टी देणारी उपपत्ती; पहा Darwinism; mutation; natural selection.

Neo-Lamarckism नव-लामार्क वाद

लामार्क या शास्त्रज्ञाच्या अनुयायांनी त्याच्या मूळच्या सिंद्धाताला आधारभूत म्हणून मांडलेले नवीन स्पष्टीकरण. संपादित लक्षणांच्या अनुहरणास प्रायोगिक पुरावा नाही ह्या वाइझमान यांच्या हरकतीमुळे लामार्क यांची नवजाति-निर्मितीला आधार देणारी मूळची उपपत्ति (गंतुकल उपपत्ति) बाजूस पडली; तथापि सजीवांच्या परिस्थितिसापेक्ष शरीररचना व सवयी (रीती) यांमुळे जीवनात यशस्वी होण्याची क्षमता ध्यानात घेऊन संपादित गुण व त्यांचे अनुहरण यांचे नवे स्पष्टीकरण लामार्कच्या अनुयायांनी केले; त्यानुसार व्यक्तीच्या गंतुकलावर (जननद्रव्यावर) बाह्य-परिस्थितीचा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष परिणाम (स्थातुक अथवा शरीराद्वारे होणारे प्रवर्तन) होऊन त्यानुसार यात पडणाऱ्या फरकांमुळे पुढील नवीन पिढीत काही फरक होतात व त्यामुळे सजीवास सोयीचे फरक (भेद, उत्परिवर्तने) चालू राहतात व अशा रीतीने संपादित केलेले गुण (लक्षणे) क्रमविविकासाला (व नूतन जातींच्या निर्मितीस) साहाय्यक होतात. पहा germ plasm, somatic induction, mutation; Lamarckism.

Nepenthaceae (Pitcher-plants) घटपर्णी कुल; नेपेंथेसी

चंबू, कलश, घट, कुंभ यांसारख्या रूपांतरित पानांच्या कीटकभक्षक व द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल. याचा अंतर्भाव सॅरासेनिएलीझ ह्या कीटकभक्षक वनस्पतींच्या गणात करतात.

पहा carnivorous plants; Sarraceniales.

nereid formation शैवल समावास

शैवलांचा विशिष्ट ठिकाणी आढळणारा समुदाय.

neritic समुद्रवासी प्लवक

समुद्रात २०० मीटरपर्यंतच्या खोलीमध्ये आढळणारा, तरंगणारा जीवसमूह.

nerve (१) सिरा; शीर; (२) चेतनी; ज्ञानतंतू

(१) साधी किंवा शाखायुक्त (पानातील) शीर.
(२) सजीवांच्या परिस्थितीचे ज्ञान त्यांना देणारा व प्रतिसाद करू देणारा तंतू.

nervose (veined) सिराल; सिरायुक्त

शिरांनी व्याप्त (भरलेले).

nervous system तंत्रिका व्यूह (तंत्र); चैतन्यव्यूह

सजीवास बाह्य परिस्थितीचे ज्ञान करून देणारी संरचना (कोशिका, तंतू, जीवद्रव्य, इ.).

nervure प्रधानसिरा

पानातील मोठी शीर.

network जालक; जाळे

पान अथवा तत्सम अवयवातील शिरांचे जाळे; कवक वनस्पतीतील जंतूंचे जाळे.

netted जालयुक्त; जाळिदार

शिरांचे जाळे असलेले (उदा. द्विदलिकित वनस्पतीचे) पान.

neuter (neutral) flower क्लीब-लिंगहीन-पुष्प

नपुंसक फूल; कार्यक्षम केसरदले किंवा किंजदले नसलेले फूल; उदा. अळूच्या फुलोऱ्यातील काही फुले; सूर्यफुलाच्या स्तबकातील किरण पुष्पके.

neutralisation उदासिनीकरण

अल्कधर्मी पदार्थाने (रसायनाने) अम्लधर्मी पदार्थाचे गुण नाहीसे करण्याची विक्रिया.

neutriflorus लिंगहीन (निर्लिंग) पुष्पी

नपुंसक फुले असलेले; उदा. सूर्यफुलाच्या कुलातील किरण-पुष्पके नपुंसक असलेल्या काही जाती.

nicotianus तंबाखू रंगी

गर्द तपकिरी रंगाचे.

nicotine निकोटीन

तंबाखूच्या पानातील क्षाराभ द्रव्य (अल्कलॉइड).

Nidulariaceae नॅडिकवक कुल; निड्युलॅरिएसी

सत्यकवकांपैकी गदाकवक वर्गातील (भूकंदुक गणातील) एक लहान कुल; ह्यातील सर्व वनस्पती शवोपजीवी असून शरीर पक्ष्याच्या (पेल्यासारख्या) घरट्याप्रमाणे असते. पहा Basidiomycetes; Eubasidii; Lycoperdales.

niger काळे; कृष्णवर्णी; कारळा

उदा. कांगणीचे फळ (*Solanum nigrum* L); कारळा (कार्तिल) *Guizotia abyssinica* Cass).

night-position निशास्थिती

रात्री (अंधारात) काही वनस्पतींच्या (शिंबीकुलातील) पानांची सैल लोंबणारी (निमिलीत) स्थिती; तसेच काही फुले (कमळ) रात्री बंद राहण्याची रीत; पहा nyctinasty.

nigricant (nigricans) कृष्णवर्णी.

काही कालानंतर काळे होणारे; उदा. फड्या निवडुंग (*Opuntia nigricans* Haw.); *Ixora nigricans*); राई (*Brassica nigra* Koch.).

Nipetum गुलगा-संघात; निपेटम

गुल्गा नावाच्या ताल वनस्पतींचे प्राधान्य असलेला समुदाय; पहा consociation.

nitid चमकदार

स्वच्छ, गुळगुळीत असल्याने चकाकणारे; कुनिस, सारोली (*Alnus nitida* Endl.).

nitrification नायट्रीकरण

जमिनीतील सूक्ष्मजंतू, कवक इत्यादींच्या साहाय्याने वनस्पती व प्राणी यांच्या मृत अवशेषांचे रूपांतर प्रथम अमोनियात व नंतर नायट्रेटयुक्त लवणात होण्याची प्रक्रिया; ही लवणे वनस्पती पुन्हा शोषून घेतात किंवा त्यातील काही भाग अन्य सूक्ष्मजंतूमुळे नायट्रोजनहीन बनून (विनायट्रीकरण denitrifying) तो वायू हवेत मिसळून जातो.

nitrogen-fixation नत्र (नायट्रोजन) स्थिरीकरण; नत्र-स्थिरण

अननिल (हवेशिवाय जगणारे) सूक्ष्मजंतूद्वारे किंवा काहीं नील-हरित शैवलांकडून स्वतंत्रपणे अथवा मुळातील सहजीवी सूक्ष्मजंतूद्वारे केले जाणारे हवेतील नायट्रोजन वायूचे संस्थापन (कार्बनी नायट्रोजन-संयुग-निर्मिती); याचा इतर वनस्पतींसही अन्नघटक म्हणून उपयोग होतो, कारण जमीन नायट्रोजनसंपन्न होते.

nitrophilous क्षारप्रिय; नत्रप्रिय

भरपूर नायट्रेट असलेल्या जमिनीत वाढणारी (वनस्पती).

nocturnal (१) नैश; (२) रात्रिंचर

(१) रात्रीसबंधी; रात्री घडून येणारे;

(२) रात्री संचार करणारे (निशाचर);

— movement नैश चलन-वलन.

रात्रीमुळे घडून येणारी हालचाल; पाना-फुलांची उघड झाप.

nodal पर्वीय

पेऱ्यावरचे; पेऱ्यातील; पेऱ्यासंबंधी.

— diphragm पर्वपटल

पेऱ्यांमध्ये पसरून वाढलेला पडदा.

node पेरे; पर्व

खोडावर जथून एक किंवा अनेक पाने, बगलेतील कळ्या व कधी मुळ्या निघतात तो दोन कांड्यांमधील भाग.

nodiferous पेरेदार; पर्वयुक्त.

पेरी स्पष्ट असलेले (खोड); उदा. ऊस, बांबू, इ.

nodose गाठदार; गाठाळ.

गाठी असलेले (मूळ);

nodular ग्रंथिल; गंडयुक्त.

अनेक लहान उंचवट्यासारख्या गाठी असलेले.

nodule गंड; ग्रंथि; ग्रंथिका, गाठ

लहान गाठ; काही शिंबी वनस्पतींच्या मुळावर सूक्ष्म-जंतु युक्त गाठी असतात.

nomenclature (१) नामपद्धति; (२) नामकरण;

(१) प्राणी किंवा वनस्पतींच्या वर्गीकरणात शास्त्रीय नाव देण्याची पद्धत किंवा (२) प्रत्यक्ष नाव देणे; पहा Binomial nomenclature.

non- अ-; -हीन

अभावदर्शक उपसर्ग किंवा प्रत्यय.

non-cellular अकोशिक

संरचनेत कोशिका नसलेले; उदा. प्राणी व वनस्पती याशिवाय इतर वस्तू; उदा. विषाणू.

non-ciliated केसलहीन

केसल अथवा केसले नसलेले (बीजुके, कोशिका, गंतुके); पहा cilium.

non-cyclic अचक्रीय

पहा acyclic.

non-cytoplasmic अपरिकलीय; परिकलहीन

परिकल नसलेली (मृतकोशिका). उदा. घनसूत्र, कठक-कोशिका; पहा stone cell.

non-disjunction अवियोजन

पहा disjunction.

non-heritable नानुहर्य; अवंशागतिक
एका पिढीतून दुसरीत परंपरेने न उतरणारे (संपादित गुणदोष).

non-septate पटहीन
पडदा (पडदे) नसलेला; उदा. काही कवक तंतू, व काही शैवल तंतू.

normal नियमित; सामान्य; नित्य
संरचनेच्या संदर्भात, नित्याप्रमाणे असलेली; परिस्थितीच्या दृष्टीने, सामान्य असलेली.

notate (marked) रेषांकित; बिंदवांकित
रेषा किंवा ठिपके पडलेले.

notch खाच
मर्यादित खोलगट भाग.

notched (emarginate) निम्नमध्य
मध्ये खाच असलेले (पानाचे टोक; उदा. उंडी, कांचनाची एक जाती).

nucellus प्रदेह; बीजांडकाय
बीजकातील गाभा; यातच गर्भकोशिका (गुरुबीजुक) असते; बीजकाभोवती एक किंवा दोन आवरणे असतात; पहा ovule.

nuciferous कपाली धारक
कठीण कवचाचे फळ असणारे (झाड); उदा. ओक; नारळाचे (*Cocos nucifera* L.) आतील कवचधारी भागाला उद्देशून जातीवाचक नाव दिले आहे; पण नारळाचे फळ अश्मगर्भी आहे; पहा nut.

nuclear प्रकलीय
प्रकलासंबंधी; प्रकलातील; पहा nucleus.

— disc प्रकलबिम्ब; केंद्रकी बिम्ब
कोशिका-विभाजनात प्रकलातील सर्व रंगसूत्रांच्या जोड्या बनून त्यांची कोशिकेच्या मध्यास बनलेली तबकडीसारखी आकृती (मध्यावस्था).

— division प्रकल-विभाजन
प्रकलाची प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष विभागणी.
पहा karyokinesis; meiosis; mitosis.

— fibril रंगसूत्र
पहा chromosome.

— fusion प्रकलसंयोग
पुं– व स्त्री– प्रकलांचे मीलन.

— membrane प्रकलपटल
प्रकलाचे फार पातळ आवरण.

— sap प्रकलरस
प्रकलावरणाच्या आतील द्रवपदार्थ.

— spindle प्रकलतर्कु
प्रकलविभाजनामधील मध्यावस्थेत व पश्चावस्थेत आढळणाऱ्या व एका ध्रुवापासून दुसऱ्यापर्यंत पसरलेल्या अनेक तंतूंची कुकड्यासारखी मांडणी.

— star (aster) तारकावस्था
पहा nuclear disc.

— thread (spindle-fibre) तर्कुतंतु

— vacuole प्रकल-रिक्तिका; प्रकलातील पोकळी;

nucleated प्रकलयुक्त; केंद्रकित.
प्रकल असलेली (कोशिका).

nucleic प्रकली; न्यूक्लीइक
प्रकलातील; प्रकलासंबंधी.

— acid प्रकली अम्ल; केंद्रकाम्ल
अनेक न्यूक्लिओटाइडांच्या संयोजनाने बनलेली लांब साखळीची संयुगे (डीएनए, आरएनए);
पहा nucleotide.

nucleolus प्रकलक; केंद्रिका
प्रकलातील घनबिंदू; यामध्ये रिबोज प्रकल प्रथिने असतात; प्रकल-विभाजनात प्रकलक लुप्त होतो व पुढे रंगसूत्रातील काही भागापासून पुन्हा आकार घेतो.

nucleoplasm प्रकलरस; केंद्रकरस
प्रकलातील द्रवपदार्थ.

nucleo-protein प्रकल-प्रथिन
प्रकली अम्ल व प्रथिन यांचा रासायनिक संयुग.

nucleotide न्यूक्लिओटाइड
पाच कार्बन अणूंची एक शर्करा (रिबोज), फास्फॉरिक अम्ल व नायट्रोजनयुक्त क्षारक (प्यूरिन किंवा पिरॅमिडीन) यांच्या प्रत्येकी एक रेणूंचा बनलेला रासायनिक संयुग; यापासून डी ऑक्सीरिबोज न्यूक्लीइक अम्ल (डीएनए) व रिबोजन्यूक्लीइक अम्ल (आरएनए) बनतात; डीएनए आनुवंशिकतेबद्दल आणि आरएनए हे अम्ल प्रथिन-संश्लेषणास जबाबदार असते.
पहा chromosome; ribosome.

nucleus प्रकल; केंद्रक
सजीव प्राकलातील अत्यंत जटिल प्राथिनयुक्त व संघटित सूक्ष्म काय; हा कोशिकेतील सर्व जीव-प्रक्रियांना जबाबदार असून कोशिका-विभाजनात विशेष क्रियाशील असतो; आनुवंशिक लक्षणांच्या अनुहरणास जबाबदार

असलेले घटक (रंगसूत्रे व जनुके) त्यातच सामावलेले असतात; पहा mitosis, meiosis. chromosome.

—, incipient (central body; open nucleus) प्रारंभिक प्रकल

नीलहरित शैवलात आढळणारा सापेक्षतः असंघटित व प्रकलपटल नसलेला प्रकलकणांचा समूह.

nuculanium (nuculane) द्राक्षाभ

लिंडले याच्या मताप्रमाणे ऊर्ध्वस्थ व द्राक्षासारखे पण कठीण बियांचे फळ (मृदुफळ); उदा. निंब, करवंद, खजूर, द्राक्ष, इ.

nucule (oogoniophore) अंदुकाशयदंड; न्युक्यूल

कांडशरीरिका शैवलातील स्त्री–जननेंद्रिय. पहा Charophyceae.

nude नग्न

पाने, खवले किंवा तसे उपांगांचे आवरण नसलेले; उदा. अमरकंद (*Eulophia nuda* Lindle.).

nudicaulous नग्नस्तंभी; नग्नक्षोड.

खवले, पाने नसलेल्या खोडाची (वनस्पती); उदा. नेपती, सोमलता, नांग्या शेर, इ.

nulliplex अघटक

आईबापापासून विशिष्ट लक्षणांबद्दल जबाबदार असलेल्या प्रभावी जनुकाचा संततीत अभाव; त्यामुळे संततीत फक्त अप्रभावी (अप्रकट) जनुक असते व त्यामुळे पूर्वी सुप्त (अप्रकट) असलेला गुण दिसतो, पहा duplex, simplex.

nursery garden पन्हेरी बाग

वाफ्यात किंवा बागेत नियोजित ठिकाणी लावण्यापूर्वी रोपे तयार करण्याची नियंत्रित जागा.

nut कपाली; कवची फळ

एकापेक्षा अधिक किंजदलापासून बनलेल्या संयुक्त किंजपुटापासून पक्व झालेले, शुष्क, कठीण कवचाचे (फलावरणाचे) पण न तडकणारे एकबीजी फळ. उदा. काजू, हॅझेल नट, ओक (वंजूफल); हीच इंग्रजी संज्ञा अश्मगर्भी फळातील कठीण आवरणाच्या (अंतःकवच) बियांस वापरतात. उदा. नारळ; अक्रोड; बदाम; जरदाळू, इ.

—, spurious छद्म कपाली; आभासी कपाली

फलावरणाखेरीज इतर भागांपासून कठीणपणा मिळालेले फळ. उदा. गुलबुशाच्या फळास परिदलाच्या तळभागापासून काठिण्य येते; यू (बिरमी) च्या कपालीस बीजावरण कठीण असून बीजोपांग मांसल असते.

nutation प्रच्यवन

(१) खोड, फांदी इ. अवयवांच्या टोकांची वेढे देत जाणारी सर्पिल अथवा एका बाजूकडून दुसरीकडे होणारी वाढ; विभाजी भागांतील (टोकातील) वाढीच्या दिशेत व प्रमाणात होणाऱ्या सतत बदलामुळे होणारी घटना.

(२) वाढ होत असलेल्या अवयवाच्या टोकाचे बाजूकडे झुकणे; यामुळे ते टोक नागमोडी वाढलेले आढळते.

—, revolving परिवर्धन

वाढणाऱ्या खोडाच्या टोकाचे सभोवार वळणे; त्यामुळे हवेत त्याची फिरकी बनते; याचे कारण टोकामधील वाढीची प्रक्रिया क्रमाने टोकाच्या निरनिराळ्या बाजूकडे बदलत राहते; याचा परिणाम त्या खोडास जवळच्या आधाराबर वेढून राहण्यात होतो. हा प्रकार वेलींच्या व तणाव्यांच्या टोकास दिसून येतो; वेलीच्या व तणाव्यांच्या (प्रतानांच्या) टोकास सतत आधारास न चिकटलेल्या बाजूस अधिक वाढ होत राहिल्याने त्याची गुंडाळी बनते; वेली वर चढत जातात.

nutlet कपालिका

पक्वावस्थेत फुटणाऱ्या फळातील शुष्क एकबीजी भाग (फलांश); उदा. तुलसी कुलातील व मोथा कुलातील वनस्पतीतील एकबीजी फळ किंवा फळाचा भाग.

nutrient पोषक

पोषण करणारे.

nutrition (nutriment) पोषण

योग्य अन्न व पाणी घेऊन व शरीरातील चयापचयाच्या क्रिया चालू ठेवून ऊर्जेची निर्मिती करणे, झीज भरून काढणे व वाढ होण्यास साहाय्य करणे, ही प्रक्रिया.

nutritious (nutritive) पौष्टिक; पोषक

शरीरास विपुलतेने पोषण देणारे.

nutritive symbiosis पोषक सहजीवन;

दोन सजीवांचे परस्परपोषणाच्या तत्त्वावर एकत्र असण्याचा प्रकार; या दोन्हीपैकी कधी एक वाढतो व दुसरा नाश पावतो (जीवोपजीवन), तर कधी परस्परास पूरक अशी अन्न घटकांची देवघेव होते (दगडफूल). पहा parasitism; Lichen; carnivorous plants;

Nyctaginaceae पुनर्नवा कुल; निक्टॅजिनसी

गुल्बुश, पुनर्नवा, वसू, बुगनवेली इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे लहान कुल. याचा अंतर्भाव एंग्लर व प्रँटल यांनी सेंट्रोस्पर्मी या गणात तर बेसींनी पाटलपुष्प गणात (कार्योफायलेलीझमध्ये) व हचिन्सन यांनी रामेठा गणात (थायमेलेलीझमध्ये) केला आहे; प्रमुख लक्षणे : बहुधा ओषधीय, कधी काष्ठयुक्त झाडे, झुडपे, वेली; पाने साधी, समोरासमोर; नियमित, द्विलिंगी, एकलिंगी, सच्छद फुले; परिदले पाच व जुळलेली आणि पाकळ्यासारखी असून खालचा भाग फळाभोवती कायम चिकटून राहतो. केसरदले बहुधा पाच तथापि कधी (१–३०) आणि एका ऊर्ध्वस्थ किंजदलाच्या किंजपुटात एक कप्पा व त्यात एक बीजक; शुष्क फळ, एकबीजी, न तडकणारे आणि बीजात परिपुष्क.

nyctanthous (१) नक्तपुष्पी; (२) निशाविकासी

(१) रात्री उमलणाऱ्या फुलांची (वनस्पती); उदा. पारिजातक (*Nyctanthas arbor-tristis* L.); रातराणी (*Cestrum nocturnum* L.).

(२) रात्री उमलणारी फुले.

nyctigamous नक्तविकासी

रात्री उमलणारी, बहुधा सुगंधी व दिवसा बंद रहाणारी (फुले); उदा. रातराणी.

nyctinastic निशानुकुंचनी

प्रकाशाभावी (रात्रीमुळे) घडून येणारी (हालचाल).

nyctinasty निशानुकुंचन

काही वनस्पतींत (उदा. शिंबी कुल), प्रकाशाच्या अभावामुळे त्यांच्या काही अवयवांच्या कोशिकांतील पाण्याच्या प्रमाणात बदल होऊन ते अवयव खाली, बाजूस किंवा वर वळण्याचा प्रकार; उदा. पानांची दले दलके किंवा फुलांच्या पाकळ्या मिटणे. दिवसा प्रकाश तीव्र झाल्यास अशा क्रिया घडून येतात, त्याला आन्हिक निद्रा (दिवा निद्रा– diurnal sleep) –वलन म्हणतात. प्रकाशाचा प्रभाव नाहीसा झाल्यावर पुन्हा पूर्ववत स्थिती प्राप्त होते.

Nymphoeaceae कमल कुल; निम्फिएसी

कमळे, महापद्म इत्यादींचे द्विदलिकित फुलझाडांचे कुल. याचा अंतर्भाव मोरवेल गणात (रॅनेलीझमध्ये) केला जातो. प्रमुख लक्षणे : पाण्यात किंवा दलदलीत वाढणाऱ्या ओषधीय वनस्पती; तरंगणारी किंवा बुडून राहणारी पाने; मोठी आकर्षक, नियमित, द्विलिंगी, एकाकी, फुले; देठ पोकळ; परिदले सहा ते अनेक, सुटी; केसरदले सुटी सहा ते अनेक; किंजदले सुटी किंवा जुळलेली, तीन ते अनेक, ऊर्ध्वस्थ किंवा अधःस्थ; मृदुफळातील बियांना बीजोपांग बहुधा असते; पुष्क व परिपुष्क कधी कधी असते. नीलंबियम, निंफिया, कॅब्रोम्बा, नूफर, यूरेल, व्हिक्टोरिया इत्यादी वंशनामे आहेत; हल्ली कॅब्रोम्बेसी, निलंबिएसी व निम्फिएसी अशी तीन कुले केली आहेत.

O

oasis मरूद्यान; मरूवन

रुक्ष प्रदेशातील, पाण्याच्या क्वचित उपलब्धतेमुळे बनलेला, नैसर्गिक वनासारखा कमीजास्त तुरळक वनश्रीने व्यापलेला भाग.

ob – व्यस्त; प्रति–

उलट या अर्थाचा लॅटिन भाषेतील उपसर्ग; मराठीतही तसाच उपयोग होतो.

— compressed पार्श्वदम्न: प्रतिसंपीडित

बाजूने दबलेले (सपाट झालेले), चपटे.

— conical व्यस्त शंकाकृति

खाली तळाकडे टोकदार व शेंड्याकडे रुंदट; भोवऱ्यासारखे.

— cordate व्यस्त हृदयाकृती

हृदयाच्या उलट आकाराचे (पान); उदा. अंबुशी; पहा cordate.

— diplostemonous प्रतिद्विवर्तकेसरी

फुलातील दोन केसरमंडलांपैकी बाहेरच्या मंडलातील पाकळ्याइतकी केसरदले त्यांच्यासमोर असून आतील केसरदले त्यांशी एकाआड एक, असणारे (केसरमंडल; फूल). पहा Burseraceae.

— diplostemony प्रतिद्विवर्तकेसर

वर वर्णिलेला प्रकार.

— jective वस्तुभिंग

सूक्ष्मदर्शकाच्या साहाय्याने निरीक्षण करताना वस्तूजवळ असणारे भिंग. पहा eyepiece.

— lanceolate आयत कुंतसम; व्यस्त कुंताभ

भाल्याच्या उलट आकाराचे; तळाकडे टोकदार पण समांतर धारांचे व लांबट; उदा. खैरचाफ्याचे पान.

— late लघु-अक्षीय; लघ्वक्षी; प्रतिकुंताभ

पृथ्वीच्या आकाराप्रमाणे दोन्ही ध्रुवाकडे काहीसे सपाट असलेले; संत्र्याच्या आकाराचे.

— ligate अनिवार्य; आवश्यक
न टाळता येण्यासारखे; सक्तीचे.

— ligatory symbiont अनिवार्य सहजीवी
जिवंत राहण्यास सहजीवन बंधनकारक (आवश्यक) असलेले (सजीव); उदा. दगडफुलातील शैवल व कवक हे दोन घटक.

— ligulate प्रतिजिव्हिकाकृति
स्तबक-मध्याकडे लहान जिभेसारखी पुष्पके असण्याचा प्रकार; तळाकडे रुंद व टोकास निमुळता अशा आकाराचा (पुष्पमुकुट).

— lique तिर्यक्; तिरपे
असमान बाजू (कडा) असलेले; उदा. कडुनिंबाचे दल, किंवा बिगोनियाचे पान.

— long आयत
समांतर बाजू असलेले, रुंदीपेक्षा बरीच अधिक लांबी असलेले (पान, फळ, छद, इ.); उदा. पेरु; राईकुडा; बिही (*Cydonia oblonga* Mill.).

— ovate व्यस्त अंडाकृति
देठाकडे अरुंद व शेंड्याकडे अधिक रुंद व गोलसर असलेले (उदा. पान, पाकळी, छद, फळ, इ.) अंड्याच्या उलट आकाराचे. उदा. फणस व देशी बदाम यांची पाने; भुईतरवड (*Cassia obovata* Collad.).

— ovoid प्रत्यंडाभ
वर प्रमाणे आकार असलेले पण घन (उदा. फळ, बी, इ.)

— scure अस्पष्ट; पुसट
अनिश्चित आसमाव असलेले.

— solete रुद्ध; अस्पष्ट; अवशिष्ट; कालबाह्य
क्वचितच आढळणारा, ऱ्हसित किंवा लुप्त झालेला (अवयव); जुनी संज्ञा; पहा rudiment.

— structus अंशबद्ध
केस किंवा तत्सम लहान उपांगांनी अंशतः बंद केलेले नलिकाकृति पुष्पमुकुटाचे द्वार.

— turbinatus प्रतिकुंभीरूप
कुंभीरूपाच्या (भोवऱ्याच्या) उलट आकाराचे; पहा turbinate; napiform.

— tuse विशाल; विशालकोनी
काहीसे गोलसर किंवा बोथट; उदा. वडाच्या पानाचे टोक; नागेट्टा (*Gordonia obtusa* Wall.).

occlusion व्रणरोध
वृक्षावर झालेली जखम नवीन ऊतकाने (किणोतक) बंद होण्याची प्रक्रिया; पहा callus.

oceanophilous सागरप्रिय
महासागरात वास करणे पसंत असणारी (वनस्पती).

oceanophyta सागरवनस्पति
महासागरात विशेषेकरून आढळणाऱ्या वनस्पती; उदा. काही शैवले : सरगॅजम, पॉस्टेल्शिया, नेरिओसिस्टिस, मॅक्रोसिस्टिस.

ocellus नेत्रक
प्रकाशसंवेदी पानाच्या अपित्वचेची कोशिका; उदा. अळू. कॅलॅडियम.

ochraceous गैरिक
गेरूसारख्या रंगाचे; पिवळट लालसर; उदा. तांबेरा रोगाचे पानावरचे ठिपके.

ochrea परिवेष्टक
खोडाभोवती गुंडाळून असणारे नळीसारखे उपपर्ण; उदा. अनंत; पॉलिगोनम; इ.

ochreate (ocreate) नलिकाकृति; परिवेष्टकी
वर वर्णन केलेले उपपर्ण असलेले.

octagonal अष्टकोनी
आठ कोन असलेले (फळ किंवा बी).

octagynous अष्टकिंजली
आठ किंजले असलेले (फूल).

octandrous अष्टकेसरी
आठ केसरदले असलेले (फूल).

octant अष्टम
आठवा भाग; अष्टमांश.

octinucleate अष्टप्रकली
आठ प्रकले असलेला (गर्भकोश).

octospermous अष्टबीजी
आठ बीजे असलेले (फळ).

octosporous अष्टबीजुकी
आठ बीजुके असलेला (बीजुककोश).

oddly pinnate विषमदली पिच्छकल्प
पहा imparipinnate.

odes – सम; – आभ
सारखेपणा दर्शविणारा प्रत्यय.

odontoid दंतसम
दातासारखे.

odoratus सुगंधी
चांगला वास येणारे (फूल अथवा जवळचा भाग) उदा. केवडा (*Pandanus odoratissimus* Roxb.). हिरवा चाफा (*Artabotrys odoratissimus* R. Br.)

oecesis वसनक्रिया
पहा ecesis.

oecology परिस्थितिविज्ञान; पारिस्थितिकी; स्थल-विज्ञान
निसर्गतः वनस्पती (किंवा प्राणी) अथवा त्यांचे लहान मोठे समुदाय ज्या परिस्थितीत विकास पावतात, तेथील सर्व बाबींचा (जमीन, हवामान, इतर वनस्पती व प्राणी इत्यादी घटकांचा) संपूर्ण अभ्यास; पहा ecology.

oedema (edema) शोफ
शंकुमंत वनस्पतींच्या काष्ठयुक्त ऊतकावर वाढलेले अर्बुदासारखे प्रपिंड; वनस्पतींच्या शरीरावर कोठेही कोशिकांची अतिवृद्धी (सूज).

offensive बोचक; क्षोभक
स्पर्श, गंध, घर्षण इत्यादींमुळे दाह (कंडु किंवा आग) उत्पन्न करणारी (वनस्पती, तिचे अवयव अथवा यंत्रणा); उदा. आग्या, खाजोटी इत्यादींच्या स्पर्शाने खाज सुटते व आग होते अथवा काटेरी झाडांचा बोचकपणा जाणवतो.

officinal (official) औषधी
औषधाच्या दृष्टीने महत्त्वाची ठरलेली; क्वचित इतर दृष्टीने व्यापारी महत्त्वाची (वनस्पती); उदा. अफू, कबाबचिनी, कापूर; गजपिप्पली (*Pothos officinalis* L.); दुधळ (*Taraxacum officinale* Webber); लुतपुतिया (*Nasturtium officinale* R. Br.); ऊस (*Saccharum officinarum* L.)

offset (offshoot) अपप्ररोह; प्रशाखा; उपशाखा
एका वनस्पतीच्या खोडाच्या तळापासून निघालेली व टोकांशी मुळे फुटून नवीन वनस्पती निर्माण करणारी जाड व आखूड शाखा; उदा. गोंडाळ.

oil तैल; तेल
वनस्पतीतील कोणतेही पातळ स्निग्ध (वसायुक्त) द्रव्य; विशेषतः स्टेरिक, पामिटिक, ओलीक अम्ले.

— immersion lens तैल निमज्जन भिंग
तल । न निरीक्षण करण्याकरिता वापरलेले भिंग.

— plastid तलकणु
पहा elaioplast.

— tube (vitta) तैल नलिका
तेलाची ने-आण अथवा संचय करणारी सूक्ष्म पोकळी; उदा. धणे.

Oleaceae पारिजातक कुल; ऑलिएसी.
ऑलिव्ह, करंबा, (इंडियन ऑलिव्ह), पारिजातक, जाई, जुई, चमेली इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल; याचा अंतर्भाव किराइत गणात (जेन्शिएनेलीझमध्ये) केला जातो. प्रमुख लक्षणे : काष्ठयुक्त, काही वेली, क्वचित ओषधीय; पाने साधी, समोरासमोर; क्वचित संयुक्त, पिसासारखी; द्विलिंगी किंवा एकलिंगी, नियमित व २–६ भागी फुले; पुष्पमुकुट सुटया किंवा जुळलेल्या पाकळ्यांचा, क्वचित अभाव; पाकळ्यास चिकटलेली दोन केसरदले; दोन जुळलेल्या ऊर्ध्वस्थ किंजदलांच्या किंज-पुटात एक किंवा अनेक बीजके; फळे मृदु, आठळीयुक्त किंवा बोंड; अपुष्क बीजे.

olens गंधयुक्त
विशेषतः मधुर वासाचे; graveolens = उग्र वासाचे; उदा. सताप (*Ruta graveolens* L.); अजमोदा (*Apium graveolens* L.).

oleraceous खाद्य
स्वयंपाकात उपयुक्त वनस्पतीसारखे; खाण्यास योग्य; लागवडीच्या जागी वाढणारे; उदा. घोळ (*Portulaca oleracea* L.); कोबी (*Brassica oleracea* L. var. *capitata*).

olibanum धूप
चंद्रसेनी ऊद; कडू व सुवासिक राळ; सालई व त्याच वंशातील (*Boswellia*) इतर झाडांपासून मिळालेला चिकट गोंदासारखा पदार्थ.

oligo– अल्प–
थोडे या अर्थाचा उपसर्ग.

oligomerous अल्पभागी
प्रत्येक मंडलात फार थोडे भाग असलेले (फूल); उदा. गवते; मोथा कुल; शेर, शेंड, थोर इत्यादी युफोर्बिया वंशातील वनस्पती.

ombrometer (rain-guage) पर्जन्यमापक
पावसाचे प्रमाण मोजण्याचे उपकरण.

ombrophilous पर्जन्यप्रिय
भरपूर पावसात वाढत असलेली (वनस्पती); उदा. भात, नाचणी, ऊस, रोहिश, मोथा, कुंदा, शेवाळी, केळ, कर्दळ, इ.

ombrophobe पर्जन्यद्वेष्टी
सतत पावसात न वाढू शकणारी (वनस्पती); उदा. बाभूळ, नेपती, काटेघोत्रा, निवडुंग, इ.

Ombrophyte (sciophyte) छायाप्रिय वनस्पती
सावलीत वाढणारी वनस्पती; पर्जन्यप्रिय वनस्पती असाही अर्थ आहे. उदा. नेचे, शेवाळी, कॅलॅडियम, इ.

Onagraceae शृंगाटक (शिंगाडा) कुल; ऑनेग्रेसी
फुक्सिया, शिंगाडा, पाणलवंग, ईनोथेरा, केसर इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल; याचा समावेश बेथींनी जंबुल गणात (मिर्टेलीझमध्ये) व हचिन्सन यांनी मेंदी गणात (लिथ्रेलीझमध्ये) केलेला आढळतो. प्रमुख लक्षणे; एकाआड एक, समोरासमोर किंवा झुबक्यात, बहुधा साध्या पानांच्या ओषधी; कधी कधी झुडपे व वृक्ष; द्विलिंगी व बहुधा नियमित फुले. संदले व पाकळ्या २–४ व सुट्या; पाकळ्या क्वचित नसतात; केसरदले ४–८ सुटी व किंजदले बहुधा चार व अधःस्थ किंजपुटात १ ते अनेक बीजके; फळ (बोंड, कपाली, मृदु); अपुष्क बीजे किंवा थोडा पुष्क असतो.

oncospore अंकुशबीज
बीजप्रसारास सोईस्कर असे आकडे असलेले बीज;

one-called एककोशिक
एकाच कोशिकेचा (जीव; बीजुक; प्राणी किंवा वनस्पती); एकच कप्पा असलेला (परागकोश, किंजपुट, इ.).

one-flowered एकपुष्पी
एकच फूल असणारा (फुलोरा; वनस्पती); उदा. झेफिर लिली; कमळ; कुमुद.

ontogeny व्यक्तिविकास; व्यक्तिवृत्त
प्राणी किंवा वनस्पती यांच्यापैकी कोणाच्याही (एकाच्या) संपूर्ण वाढ व विकासाचा वृत्तांत; पहा embryology.

oogamete (female gamete) स्त्री-गंतुक; अंदुक
प्रजोत्पादक स्त्रीलिंगी कोशिका.

oogamous विषमगंतुकी
स्त्री-व पुं-गंतुके भिन्न असलेले (प्रजोत्पादन अथवा वनस्पती); पहा isogamy.

oogamy अंदुकयुति
अंदुक व रेतुक या भिन्नलिंगी प्रजोत्पादक कोशिकांचा संयोग.

oogenesis अंदुकजनन
अंदुकाची (स्त्री-गंतुकाची) निर्मिती.

oogonium अंदुकाशय
अंदुक निर्मिणारी कोशिका; उदा. शैवले; काही कवक.

Oomycetes रंदुककवक उपवर्ग; ऊमायसेटीज
शैवलकवक या वर्गातील दोन्हींपैकी एक उपवर्ग; दुसरा उपवर्ग गंतुबीजुक कवकांचा. पहिल्यात अंदुक व रेतुक यांची निर्मिती असून लैंगिक प्रजोत्पादन त्यांचे साहाय्याने होते; उदा. पिथियम. दुसऱ्यात समगंतुके असून गंतुबीजुक बनतात; उदा. म्यूकर; नवीन वर्गीकरणाच्या पद्धतीत शैवलकवकांचे आठ गण करतात; पहा Phycomycetae; Zygomycetes.

oosphere (ovum) अंदुक
स्त्रीलिंगी प्रजोत्पादक कोशिका.

oospore (zygote) रंदुक
अंदुक व रेतुक या भिन्न प्रजोत्पादक कोशिकांच्या संयोगाने बनलेली संयुक्त कोशिका.

open bundle वर्धी वृंद
वाढ चालू असलेला (वर्धिष्णु; कार्यक्षम ऊतककर असलेला) वाहक ऊतकांचा संच; पहा closed bundle.

open forest विरल वन
मधून मधून मोकळी जागा असलेले जंगल.

open formation विरल समावास
वनस्पतींचा प्रसार ज्यामध्ये विखुरलेला (विरळ) असतो, असा विशिष्ट परिस्थितीतील समुदाय; उदा. पानझडी जंगल; खुरटी झाडी.

operculate सापिधान
अपिधान (टोपण) असलेले.

opercule (operculum) अपिधान
(१) शेवाळीतील बीजुकाशयाचे किंवा काही बीजी वनस्पतीतील करंडकरूप फळाचे टोपण; उदा. घोळ, कुरडू.
(२) काही परागकणांवरील टोपण.
(३) निलगिरीच्या फुलावरील टोपण; पहा pyxis.

Ophioglossales अहिजिव्ह गण; ऑफिओग्लॉसेलीझ
नेचे वर्गातील स्थूलबीजुककोशी उपवर्गातील (युस्पोरँजिएटी) दोन्हीपैकी एक गण; दुसरा गण मॅरेटिएलीझ. या दोन्ही गणातील नेचे सापेक्षतः प्रारंभिक आहेत. अहिजिव्ह गणातील नेचांना पाते व देठ यांतून जनन•

क्षम कणिशासारख्या शाखेवर जाड आवरणाचे बीजुककोश असतात. नागाच्या जिभेसारखे (अहिजिव्हा) पान काहींत आढळल्याने या गणाला व त्यातील एकमेव कुलाला (ऑफिओग्लॉसेसी) त्या अर्थाची नावे पडली आहेत; पहा Eusporangiatae; Filicineae.

opium अफू
अफूच्या झाडावरील बोंडाला चऱ्या पाडून काढलेला व मुकविलेला चीक; मॉर्फिया हा त्यातील प्रमुख क्षाराभ (अल्कलॉइड); पहा Papaveraceae.

opposite संमुख; समोरासमोर
परस्परांच्या विरुद्ध बाजूस असलेले (अवयव; पाने) उदा. दसरी (*Colebrookia oppositifolia* Sm.) पहा deccussate; antipetalous.

optimal पर्याप्त
एखाद्या कार्याच्या दृष्टीने किंवा अवयवाच्या दृष्टीने सर्वाधिक हिताचे (उदा. तपमान, प्रकाश, इ.).

optimum इष्टतम
जास्तीत जास्त हितकारक; उदा. तापमान.

orbicular (orbiculate) गोलाकार
चकतीसारखे सपाट व गोल (उदा. पान, फळ, बी, इ.), कमळाचे पान; पारिजातक, वावळा व विवला यांची शुष्क सपक्ष फळे.

Orchidaceae आमर कुल; ऑर्किडेसी
आकर्षकपणामुळे व कधी सुगंधामुळे परिचित (सुप्रसिद्ध) असलेल्या एकदलिकित वनस्पतींचे मोठे कुल; याचा अंतर्भाव आमर गणात (ऑर्किडेलीझ) हल्ली करतात (पूर्वी मायक्रोस्पर्मी श्रेणीत): प्रमुख लक्षणे : बहुवर्षायू ओषधी कधी अपिवनस्पती; द्विलिंगी, एकसमात्र, सम (किंवा विषम) परिदली, मंडलित, त्रिभागी व जटिल संरचनेची फुले; केसरदले एक किंवा दोन असून किंजलाशी जुळलेले (किंजकेसराक्ष); परागं पुंजामध्ये; तीन अधःस्थ किंजदलांच्या व एका कप्प्याच्या किंजपुटात अनेक सूक्ष्म बीजके; बोंडात अपुष्क बीजे. तीन किंजल्कापैकी एक रुद्ध. सालममिश्री हे एका आमराचे मूळ आहे; व्हॅनिला नावाचे द्रव्य एका आमराच्या फळापासून काढतात व काही खाद्य पदार्थात स्वादाकरिता घालतात. रुद्ध किंजल्काला चंचुक म्हणतात.

Orchidology आमरविज्ञान
आमरासंबंधीची माहिती.

order गण
वर्गीकरण पद्धतीत अनेक कुलांच्या संचाला ही संज्ञा हल्ली वापरतात; उपवर्ग व वर्ग हे त्यापेक्षा मोठे गट असून जेव्हा एखाद्या गणात एकच कुल असते तेव्हा त्यांची लक्षणे समान असतात व त्यात एक किंवा अनेक वंश समाविष्ट करतात; उदा. आमरगण, तृणगण, गिंकोएलीझ, नीटेलीझ, इ.

oread सूर्यपादप
पहा heliophyte; sun-plant.

orgadium विरलवन
विरळपणे वाढणाऱ्या वृक्षांचा व झुडपांचा समुदाय (समावास).

orgadophyta काष्ठपादप
विरल व काष्ठयुक्त वनस्पती; झुडपे व वृक्ष.

organ अवयव; अंग; इंद्रिय
प्राणी किंवा वनस्पती यांच्या शरीरातील निश्चित कार्यक्षम भाग. उदा. पान, खोड, मूळ, फूल, फळ व बी, इ. प्राण्यांत यकृत, प्लीहा, नेत्र, कर्ण, हृदय इ.

organelle अंगक
सूक्ष्म कार्यक्षम भाग; पहा cell-organelle.

organic कार्बनी; जैव; ऐंद्रिय
सजीव इंद्रियासंबंधी; सजीवासंबंधी; सजीवांनी निर्मिलेल्या पदार्थासारखी संघटना असलेले.

-- evolution क्रमविकास; उत्क्रांति
सर्व सजीव प्राचीन व साध्या सजीव द्रव्यापासून क्रमाने फरक पावून निर्माण होत आले आहेत अशी संकल्पना (सिद्धांत; उपपत्ति). पहा evolution.

organism जीव; सजीव
ऐंद्रिय संरचना असलेले; भरण, पोषण, वर्धन, प्रजोत्पादन, इत्यादी जैव प्रक्रिया दर्शविणारे; जीव असलेले.

organogenesis (organography) अवयव विकास; इंद्रियजनन
इंद्रियांचा उगम, वाढ, प्रभेदन इत्यादी सर्व घटनांचा वृत्तांत.

orifice (ostiole) छिद्र; द्वार; रंध्र
पराग, स्त्रिया किंवा बीजुके बाहेर पडण्याचे द्वार.

origin उत्पत्ति; उगम
एखाद्या सजीवाची जाती, वंश, किंवा कुल इत्यादींची निर्मिती कोठून झाली, तसेच एखाद्या अवयवाची सुरवात कशी झाली यासंबंधीची माहिती; उदा. पानांचा उगम; फुलांचा उगम; फुलझाडांची उत्पत्ति इ.

ornithophilous पक्षिपरागित

पक्ष्यांकडून पराग ने-आण करविणारे (फूल अगर वनस्पती); उदा. शाल्मली, पळस, कदंब, पांगारा, इ.

ortho– सरल–

उभे किंवा सरळ या अर्थी ग्रीक उपसर्ग.

orthogenesis नियत (निर्धारित) विकास

प्राणी वा वनस्पती यांच्या अनेक पिढ्यान् पिढ्या निश्चित दिशेने चालू असलेला (अंगभूत प्रवृत्तीमुळे क्रमाने घडून येणारा) बदल. त्यामध्ये प्रगति वा परागति अभिप्रेत असते; परिणामी व्यक्तीचे अवयव ऱ्हास पावतात किंवा विकासाप्रत जातात; कधी कधी अतिविस्तार तर कधी अतिसंक्षेप होतो व त्यामुळे ती व्यक्ती अगर जाती जीवनार्थ कलहात अयशस्वी होते. त्यामुळे नवीन जातींच्या निर्मितीस मदत होते, अशी विचारसरणी; पण ती सर्वमान्य नाही.

orthostichy सरलपंक्ति

खोडावरील पानांच्या सरळ उभ्या रांगा. उदा. पेरू व रुई यांच्या खोडावर चार तर आल्याच्या खोडावर दोन ओळी असतात; पहा phyllotaxy.

orthotropous ऊर्ध्वमुख

किंजदलावर किंवा किंजपुटात सरळ स्थितीत वाढलेले (बीजक); यात बीजकरंध्र वरच्या टोकास व बीजकतल तळाशी (विरुद्ध टोकास) नाभीजवळ असते; बीजकाचा अक्ष सरळ असतो; उदा. सायकस, चुका, इ.

oscillation दोलन

खाली वर्णन केलेली प्रक्रिया.

oscillatory आंदोलनी

साधारणपणे घड्याळाच्या लंबकाप्रमाणे घडून येणारी (हालचाल) उदा. काही निळी हिरवी शैवले व काही तंतूसारखे सूक्ष्मजंतू.

osculum सूक्ष्मरंध्र

पहा ostiole.

mometer तर्षणमापक; परासरणमापी

तर्षणाचे मोजमाप करण्याचे उपकरण.

osmosis तर्षण; परासरण

पार्य पापुद्र्यातून होणारा दोन विद्रवांमधील पदार्थांच्या कणांचा (किंवा पाण्याचा) मंद प्रवेश (अभिसरण, विसरण); पहा diffusion; permeable.

ossified अस्थिभूत; घनीभूत

हाडाप्रमाणे कठीणपणा आणलेले; उदा. काही सताळू-सारख्या आठळीयुक्त फळाचे अंतःकवच.

२१

osteosclereide अस्थिकठक

कठीणपणा आलेली, लांबट हाडाच्या आकाराची कोशिका.

ostiole (ostium) सूक्ष्मरंध्र

काही कवकांच्या गर्तिकांचे, धानीफलांचे आणि काही पिंगल शैवलातील कुहराचे द्वार; उदा. फ्यूकस, पेल्हेशिया; पहा conceptacle; perithecium pycnidium.

outer bark बाह्यवल्क

खोडावरील सालीचा बाहेरचा भाग.

outer glume परितुष

गवतांच्या कणिशकातील सर्वात बाहेरचे तूस; पहा glume; spikelet.

outgrowth (emergence) उद्वर्ध; उत्थित

पृष्ठभागावर वाढलेले (उपांग).

outline आकार; रूपरेखा

अवयवाची सीमा दर्शविणारी बाहेरची किनार; उदा. पानाची, पाकळीची, छदाची कडा.

oval लंबवर्तुळाकृति

लांबट वर्तुळासारखे; उदा. शेवग्याचे दलक; सदाफुलीचे पान; तळाशी व टोकाकडे गोलसर व समांतर बाजू असलेले; उदा. निळा गुल्मोहर (*Jacaranda ovalifolia* R. Br.).

ovary किंजपुट

फुलातील किंजदलाच्या (स्त्री-केसराच्या) तळाशी असलेला व बीजकांना (बीजांडांना) समाविष्ट करणारा फुगीर भाग (भावी फळ); उदा. सर्व फुलझाडे; 'बीजांडकोश व बीजकोश' हे शब्दही वापरलेले आढळतात.

Ovate (ovoid, oviform, egg– shaped) अंडाकृति; अंडाभ

तळाशी रुंद गोलसर व टोकाकडे निमुळत; अंड्याच्या आकाराचे; उदा. गुलबुशचे पान; इसबगोल (Plantago ovata Forsk.).

overlapping परस्परव्यापी

कलिकावस्थेत पुष्पदले अनेकदा विविधप्रकारे परस्परावर अंशतः झाकून असण्याचा प्रकार; पहा imbricate; contorted.

ovulate बीजकयुक्त; बीजांडी–; बीजांड -

बीजके असलेला (अवयवः छद, खवला, पान, शंकू).

ovule बीजक; बीजांड

बीजी वनस्पतीत आढळणारा बीजपूर्व अवयव; अबीजी वनस्पतीत (नेचाभ पादप) आढळणारा गुरुबीजुककोश व बीजक हे दोन्ही सारखेच (समजात) आहेत; पहा megasporangium.

ovuliferous बीजकधारा

पहा ovulate

ovum अदुक; अंडे; अंडपेशी

पहा egg; oosphere.

— mother cell अंदुकजनक कोशिका.

अंदुक निर्माण करणारी कोशिका.

oxidation ऑक्सिडीकरण.

मूळच्या रासायनिक संघटनेत ऑक्सिजनचा समावेश करणे.

oxycanthous कंटकयुक्त; काटेरी

अनेक काटे असलेले (पान, खोड, फळ इ.) उदा. हॉथॉर्न (*Crataegus oxycantha* L.) याच्या फांद्यांचे रूपांतर काट्यांत झालेले असते.

oxylophyta (humus plants) कुजात वनस्पति

कुजकट पदार्थावर वाढणाऱ्या वनस्पती; उदा. काही शवोपजीवी कवक; संकवक; काही आमरे (आर्किड).

P

P प; पी; P

पुष्पसूत्रात परिदलमंडल संक्षिप्तरूपाने दर्शविण्यास हे अक्षर वापरतात; पहा floral formula.

pachynema स्थूलसूत्रावस्था

प्रकलाच्या न्यूनीकरण विभागणीच्या प्रक्रियेत सर्व रंगसूत्रांचा मिळून प्रथम बनलेला समीपस्थितीतील जाड सर्पिल धागा उभा चिरला जाण्यापूर्वीची अवस्था (काल); पहा synapsis; spireme; meiosis.

pachytene घनसूत्रावस्था

न्यूनीकरणातील (दुसऱ्या अवस्थेत) समरचित रंगसूत्रांच्या जोड्यातील प्रत्येक सूत्र अधिक जाड बनण्याची अवस्था; पहा diplotene; leptotene.

pagophyta गिरितलस्थ वनस्पति; गिरितलपादप

डोंगराच्या पायथ्याशी वाढणाऱ्या वनस्पती.

paired (conjugated) युगल; युग्म

जोडीने असणारे; उदा. रंगसूत्रे; शेवाळींच्या परितुंडाजवळचे दाते; संयोगापूर्वीची दोन प्रजोत्पादक कोशिकांची जोडी.

Palaeobotany पुरापादप शास्त्र; पुरावनस्पतिशास्त्र

प्राचीन काळी पृथ्वीवर असलेल्या व आता अश्मीभूत (दगडासारख्या) बनलेल्या अवशेषांवरून ओळखू येणाऱ्या वनस्पतींच्या माहितीची शाखा; त्यावरूनच आजच्या वनस्पतींची परंपरा, परस्परसंबंध व कालखंड इत्यादींची कल्पना येते; पहा. fossil.

Palaeoclimatology पुराहवामानशास्त्र

प्राचीनकाळातील हवामानासंबंधीची शास्त्रीय माहिती.

Palaeontology पुराजीवशास्त्र; जीवाश्मशास्त्र

सर्व प्राचीन जीवांच्या (प्राणी व वनस्पती) संबंधीची अश्मीभूत अवशेषांच्या (जीवारंभाच्या) शोधावरून व अभ्यासावरून काढलेली माहिती (विज्ञानशाखा); क्रमविकासाच्या सिद्धांताला हा बळकट पुरावा मानतात.

palate तालु

(१) उघडलेल्या तोंडाच्या दोन ओठाप्रमाणे (द्वयोष्ठक) असलेल्या पुष्पमुकुटाच्या फुलातील खालचा ठळक ओठ; उदा. अडुळसा; (२) तसाच परंतु मिटलेल्या तोंडाच्या पुष्पमुकुटातील खालच्या ओठातील उंचवटा; उदा. हरणखुरी (*Linaria ramosissima* Wall.); पहा bilabiate personate and ringent.

pale (palea, palet) अंतस्तुष

(१) गवतांच्या कणिशकातील सर्वात आतील छदासारखा भाग (तूस); (२) सूर्यफूल कुलातील काहींच्या पुष्पासनावर असलेले शुष्क छद. (३) काही नेचांच्या पानांच्या देठावरील पातळ, शुष्क व सपाट केस; पहा ramenta.

palisade cell स्कंभकोशिका; लंब- कोशिका.

लांबट, पातळ आवरणाची, हरित्कणयुक्त कोशिका.

palisade tissue (parenchyma) स्कंभोतक

पृष्ठभागांशी काटकोनात असलेल्या लांबट हरित द्रव्ययुक्त कोशिकांचा थर; प्रकाशात वाढणाऱ्या बहुधा सर्व पानांत किंवा तत्सम अवयवांत हे ऊतक आढळते.

pallens पांडुरवर्णी

फिकट रंगाची; उदा. दवणा (*Artemisia pallens* Pamp.)

Palmaceae (palmae) ताल कुल; पामेसी

ताड, माड, पोफळी, शिंदी, खजूर, वेत इत्यादी उपयुक्त व परिचित एकदलिकित वनस्पतींचे मोठे कुल; याचा अंतर्भाव (पामेलीझमध्ये) ताल गणात करतात. प्रमुख

लक्षणे : बहुधा झुडपे व वृक्ष, क्वचित ओषधी; खोडाला फांद्या क्वचित असतात. संयुक्त पाने हाताच्या पंजाप्रमाणे किंवा पिसासारखी विभागलेली व एकाआड एक असून पानाचा तळ खोडास वेढून (आवरक) राहतो. फुलोरा जाडजूड कणिशासारखा व शाखित असून त्यावर एकलिंगी किंवा द्विलिंगी फुले एका किंवा विभक्त झाडावर आढळतात; फुले लहान, परिदले तीनच्या दोन वर्तुळात; तसेच केसरदलेही. तीन ऊर्ध्वस्थ किंजदलांचा संयुक्त किंजपुट; क्वचित विभक्त किंजदले; एक किंवा अनेक बीजके; फळ मृदू किंवा अश्मगर्भी व त्यावर सहवर्धिष्णु परिदले असतात; बिया सपुष्क.

palmales ताल (ताड) गण; पामेलीझ

बेंथॅम व हूकर यांच्या पद्धतीत पामी हा गण कॅलिसीनी या एकदलकित श्रेणीत घातला असून एंग्लर व प्रँटल यांच्या पद्धतीत याच गणाला प्रिन्सिपेस म्हटले आहे; बेसींनी हा गण स्ट्रॉबिलॉइडी या उपवर्गात तर हचिन्सन यांनी आपल्या कोरॅलोफ्लोरी या विभागात ठेवला आहे. पलांडु गणातील (लिलिएलीझ) पूर्वजांपासून हा गण अवतरला असावा याबद्दल यांचे एकमत आहे.

palmate हस्ताकृति

हाताच्या पंजासारखे विभागलेले (संयुक्त पान); उदा. शाल्मली, अंबुशी, मार्सिलिया, इ.

palmately veined हस्ताकृति सिराल

हाताच्या पंजाप्रमाणे शिरांची मांडणी असलेले (पाते); उदा. एरंड, कापूस; कवंडळ (*Trichosanthes palmata* Roxb).

गारवेल (*Ipomoea palmata* Forsk.).

palmatifid अल्पहस्ताकृति

अर्ध्यापेक्षा कमी पण हस्ताकृती विभागलेले (पाते); उदा. पपई; एरंड.

palmatipartite अर्धहस्ताकृति

अर्ध्यापर्यंत विभागलेले हस्ताकृती (पाते); उदा. चिनी एरंड; भेंडी; कापूस; ताड.

palmatisect अपूर्णहस्ताकृति

अर्ध्यापेक्षा अधिक विभागलेले हस्ताकृती (पाते); उदा. गारवेल.

palm-house तालगृह

भिन्न प्रकारच्या ताल-वनस्पतींचे संवर्धन करण्यास किंवा कायम सुव्यवस्थित राखण्यास उपयुक्त असे कृत्रिम घर.

paludosa पंकवासी

दलदलित वाढणारे (झाड); उदा. *Phoenix paludosa* Roxb.

paluster रुतणवासी

विशेष प्रकारच्या पाणथळीत वाढणारे (झाड) उदा. *Caltha palustris* L.

Palynology परागविज्ञान

परागांचे भिन्न प्रकार, त्यांचे गुणधर्म, कार्य, संरचना, जीवाश्म (व त्यावरून प्राचीन वनस्पतींसंबंधी काढलेले निष्कर्ष) इत्यादींसंबंधी तपशीलवार माहितीची शाखा; हिला "परागविश्लेषण" असेही म्हणतात.

pampa सदातृणक्षेत्र; पंपा

याला रुक्षतृणक्षेत्र असेही म्हणतात; अर्जेंटिनात या प्रकारचे गवताळ प्रदेश आढळतात; ह्या गवतांचे मरुवनस्पतींशी साम्य असते; ती उंच असून त्यांचे झुबके विखुरलेले असतात. पहा steppes.

Pandanaceae केतकी कुल; पंडनसी

केवडा (वंश : पँडॅनस), साररंगा व फ्रेसिनेशिया या तीन वंशांतील सुमारे २२५ जातींचा समावेश करणारे एकदलिकित कुल; यांचा समावेश पँडॅनेलीझ गणात करतात. प्रमुख लक्षणे : बहुधा पाणथळीत वाढणाऱ्या व वायवी मुळांनी आधारलेल्या काष्ठमय वनस्पती; कधी वेलीप्रमाणे चढणाऱ्या; कधी शाखायुक्त; एकाआड एक, लांब, अरुंद, काटेरी कडा असलेली व तळाशी खोडास वेढणारी पाने तीन रांगांत असतात; फुलोरा टोकास व तळाशी छदे; स्थूलकणिश; नग्न फुले फार लहान व एकलिंगी; नर फुलात अक्षावर फक्त अनेक केसरदले; स्त्रीपुष्पात अनेक किंजदलांच्या वर्तुळाने बनलेल्या एक किंवा अनेक कप्प्यांच्या किंजपुटात एक ते अनेक बीजके; किंजले नसतात; मृदुफळ किंवा आठळीफळ किंवा यांचे बनलेले संयुक्त फळ; पुष्क तेलकट.

panduriform (pandurate) वीणाभ

काहीसे वीणेसारखे; मध्यभागी थोडे आकुंचित व तीन खंड पडलेले (साधे पान); उदा. पानचेटी; चुक्याची जाती. पहा lyrate; fiddle-shaped.

pangenesis सर्वजनन

शरीराच्या सर्व भागांतून सदैव असंख्य सूक्ष्म कण निघून प्रजोत्पादक कोशिकात जमतात व पुढील पिढीचा विकास घडवून आणण्यास व पितरांची लक्षणे पिढीत उतरण्यास जबाबदार असतात असा डार्विनचा सिद्धांत; हा मान्य

झाला नाही, कारण त्यामुळे संपादित गुण उतरणे शक्य होते व त्याला पुरावा नाही. पहा Lamarckism.

panicle परिमंजरी

विरळ व अनेक शाखायुक्त मंजरी किंवा तत्सम फुलोरा; उदा. आंबा, कंगुणी (*Celastrus paniculatus* Willd.).

paniculate परिमंजरीय

परिमंजरीयुक्त.

panniform (pamosus) ऊर्णाजिनाभ

बुरणूस किंवा लोकरीच्या कापडासारखे.

pantogenous सर्वाश्रयी; भिन्नोपजीवी

अनेक आश्रयावर वाढणारी (वनस्पती); उदा. काही कवक.

Papaveraceae अहिफेन कुल; पॅपॅव्हरेसी

अफू, पिवळा धोतरा (काटे धोतरा), पॉपी इत्यादी (द्विदलिकित) वनस्पतींचे कुल. याचा अंतर्भाव (पॅपॅव्हरेलीझमध्ये) अहिफेन गणात करतात; हचिन्सन यांनी ऱ्हीडेलीझमध्ये आणि बेंथॅम व हूकर यांनी पराए-टेलीझमध्ये हे कुल घातले आहे. प्रमुख लक्षणे : एका-आड एक पाने व चीक असलेल्या ओषधी. फुले नियमित किंवा एकसमात्र, द्विलिंगी; पाकळ्या ४-६, क्वचित नसतात; संदले २; केसरदले २, ४ किंवा अनेक; किंजदले २ ते अनेक, जुळलेली; ऊर्ध्वस्थ किंजपुटात एक कप्पा व तटलग्न बीजकाधानी; बीजके अनेक; बोंड किंवा कपाली प्रकारचे फळ; बीजे सपुष्क.

Papilionaceae पलाश कुल; पॅपिलिओनेसी

अगस्ता, घेवडा, गोकर्ण, पळस (पलाश), हरभरा, वाटाणा, शिसू, करंज, पांगारा इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल. हचिन्सन यांनी याचा समावेश शिंबी गणात (लेग्युमिनोजीमध्ये) केलेला असून तत्पूर्वी शिंबी कुलातील हे एक उपकुल मानले जात असे. प्रमुख लक्षणे : ओषधी, क्षुप व वृक्ष: पाने साधी किंवा संयुक्त; पंचभागी, एकसमात्र, द्विलिंगी फुले; पुष्पमुकुट पतंगरूप; केसरदले बहुधा दहा, एकत्र जुळलेली किंवा दोन संघात; शिंबा तडकून बिया बाहेर पडतात. पतंगासारख्या (चणक) पुष्पमुकुटावरून चणक कुल असेही नाव या कुलाला दिलेले आढळते.

पहा Leguminosae.

papilionaceous पतंगरूप

फुलपाखरासारखा दिसणारा पुष्पमुकुट; यामध्ये एक सर्वात मोठी पाकळी (ध्वज) बाहेर व तिच्या आत दोन बाजूच्या लहान पाकळ्या (पक्ष=पंख) व मध्ये दोन जुळलेल्या पाकळ्यांचा नावेसारखा (नौकातल) भाग अशा पाच पाकळ्या असतात; उदा. अगस्ता; वाटाणा.

papilla पिंडिका

मृदु उंचवटा.

papillate (papillose) पिंडिकेय

अनेक पिंडिका असलेला (पृष्ठभाग).

pappus पिच्छसंदले

पिसासारखा अथवा केसांच्या झुबक्यासारखा संवर्त; उदा. दुधळ, सहदेवी, इ.

parallel evolution समांतरित क्रमविकास

दोन भिन्न गटात, समान परिस्थितीत विकास होत गेल्यामुळे काही लक्षणांत सारखेपणा येण्याची प्रक्रिया; उदा. रुई कुल, एरंड कुल व निवडुंग कुल यांतील काही वनस्पतींत काटेरी, मांसल व पानासारखे हिरवे खोड आढळते, ते रुक्षतेशी समरस होण्याकरिता असते.

parallel venation समांतर सिराविन्यास

पात्याच्या तळापासून अनेक शिरा उगम पावून टोका-कडे त्या समांतर जाऊन तेथे परस्परांशी जुळल्यास "अभिसारी" व न जुळता पात्याच्या कडेने गेल्यास "अपसारी" म्हणतात व हा "बहुसिराल" समांतर सिराविन्यास; पात्यात फक्त एक प्रमुख शीर व अनेक उपशिरा त्याशी काटकोनात पण समांतर असल्यास "एकसिराल" समांतर शिरांची मांडणी म्हणतात; उदा. गवत व केळ यांची पाने;

पहा convergent; divergent unicostate; multicostate.

paraphysis (pl. paraphyces) वंध्यतंतु

इतर फलनक्षम अवयवांमधून असणारा व कार्यक्षम नस-लेला (वांझ) तंतूसारखा अवयव; उदा. काही अबीजी वनस्पती (शेवाळी, शैवले, कवक, इ;).

parasite जीवोपजीवी

दुसऱ्या सजीवावर आपला निर्वाह अंशतः किंवा पूर्णतः करणारा सजीव; उदा. तांबेरा रोग; हिवतापाचे जंतू, बांडगूळ; अमरवेल.

parasitism जीवोपजीवन

जीवोपजीवी असण्याचा प्रकार.

parastichy सर्पिल पंक्ति; परिपंक्ति

खोडावरील पानांच्या एकाआड एक मांडणीत (सर्पिल प्रकार) त्यांच्या तळातून खोडाभोवती काढलेल्या

काल्पनिक रेषेला " जननिक सर्पिल " म्हणतात; जेव्हा खोडावरील पानांची गर्दी असते व त्यांचा निकट संपर्क असतो, तेव्हा अन्य सर्पिल रेषांची श्रेणी ठळकपणे आढळते व त्यांना सर्पिल पंक्ती म्हणतात; उदा. पाइनचे शंकू; वई निवडुंग.

parasyndesis समांतर युग्मन

प्रकल विभाजनातील समीप स्थितीत समजात रंगसूत्रांची समांतर मांडणी (उपस्थिती); पहा synapsis.

paratonic प्रवर्तित

वनस्पतिसृष्टीत आढळणाऱ्या व बाह्यचेतनेमुळे घडवून आणलेल्या (हालचाली); याच्या उलट स्वायत्त (स्वयंप्रेरित); पहा autonomic.

parenchyma मृदूतक

बहुधा पातळ आवरणाच्या, जिवंत, समव्यासीय व विविध कार्ये करणारा उपयुक्त कोशिकांचा समूह (ऊतक); उदा. मध्योतक, वायूतक, हरिमोतक, स्कंभोतक इ. पहा mesophyll; palisade.

parenchymatous मृदूतकीय.

मृदूतकाचे बनलेले.

parents जनक पिढी

आनुवंशिकतेच्या चर्चेत (संकर-प्रयोगात) वापरली जाणारी माता व पिता (आई व बाप) यासंबंधीची संज्ञा; त्यापुढच्या (त्यापासून जन्मलेल्या) संततीस ' संतानीय पिढी ' म्हणतात;
पहा filial generation.

parichnos द्विपार्श्वमुद्रा

पान पडून गेल्यावर खोडावर मागे राहणाऱ्या वणावरचे (किणावरचे) बाजूचे दोन ठसे; उदा. लेपिडोडेंड्रेलीझमध्ये ह्या गणातील प्राचीन वनस्पतींचे खोडाचे जीवाश्म; पहा Lycopodineae.

parietal तटलग्न; भित्तीय

एखाद्या अवयवाच्या आवरणास चिकटलेले अथवा त्यावरच वाढलेले; उदा. बीजक; बीजुक.

— layer भित्तिस्तर

बाहेरचा थर.

paripinnate समदली पिच्छाकृति

मध्यशिरेच्या (पर्णाक्षाच्या) फक्त दोन्ही बाजूस असलेली दले संख्येने सारखी असलेले (पिसासारखे) व टोकास दल नसलेले संयुक्त पान; उदा. चिंच, बाहवा, इ.

parthenocarpic fruit अनिषेक फल

parthenocarpy अनिषेक फलन

फलनाच्या लैंगिक प्रक्रियेशिवाय फळ बनण्याची घटना; उदा. केळ, अननस, इ. काही द्राक्षाचे व टोमॅटोचे बीजहीन प्रकार कृत्रिमरीत्या बनविले जातात.

parthenogenesis अनिषेक जनन

फलनाशिवाय (लैंगिक प्रक्रियेशिवाय) अंड्यापासून (अंदुकापासून) नवीन व्यक्तीची उत्पत्ति होण्याची घटना; उदा. दुधळ, धोतरा इत्यादि वनस्पती; प्राण्यांपैकी काही माश्यांचे, व मुंग्या, मधमाश्या, गांधीलमाश्या इत्यादींचे प्रकार.

parthenospore अनिषेकबीजुक

लैंगिक प्रक्रियेशिवाय एकाच गंतुकापासून बनलेले गंतुबीजुकासारखे बीजुक; पहा zygospore.

particulate inheritance विविक्त अनुहरण

आईबापापासून संततीत उतरलेल्या लक्षणांचे साधे अपूर्ण मिश्रण झाल्यास संततीमध्ये व्यक्तीच्या शरीराचा काही भाग आईकडून आलेल्या व काही भाग बापाकडून आलेल्या लक्षणांचा छाप दर्शवितो; उदा. कर्दळीच्या काही जातींत निम्मे पान हिरवे व निम्मे लालसर पिंगट असल्याचे आढळते. तसेच फुलांच्या रंगातही मिश्रण दिसते; पहा blended inheritance.

parviflorous लघुपुष्पी

एकाच वंशातील इतर जातीत आढळणाऱ्या फुलांपेक्षा लहान फुले असलेली (वनस्पती); उदा. राईकुडा (*Ixora parviflora* Vahl.).

parvifolius लघुपर्णी

एकाच वंशातील इतर जातीतल्यापेक्षा लहान पाने असलेली (वनस्पती).

passage- cell मार्ग-कोशिका; प्रवेश-कोशिका

मुळांतील अंतस्त्वचा अथवा बहिस्त्वचा ह्यातील कोशिकावरण न बदललेल्या कोशिका; यातून पाण्याचा आत बाहेर प्रवेश चालू राहतो; इतर कोशिकांचा अशा प्रवेशाला विरोध असतो; बहुधा या कोशिका आदिप्रकाष्ठासमोर असतात.

Passifloraceae कृष्णकमळ कुल; पॅसिफ्लोरेसी.

कृष्णकमळ, पॅशनफ्रूट, ॲडेनिया पामॅटा इत्यादी द्विदलिकित फुलझाडांचे एक लहान कुल; हल्ली याचा अंतर्भाव कृष्णकमळ गणात (पॅसिफ्लोरेलीझमध्ये) करतात; तत्पूर्वी पराएटेलीझमध्ये (एंग्लर व प्रॅंटल यांनी) केला होता; कृष्णकमळाच्या वंशात (पॅसिफ्लोरामध्ये)

सुमारे पाचशे जाती असून या कुलात एकूण बारा वंश व सहाशे जाती आहेत; प्रसार उष्ण व समशीतोष्ण कटिबंधात आहे. प्रमुख लक्षणे : बहुतेक जाती ओषधी, झुडपे किंवा पानांच्या बगलेतील तणावे असलेल्या वेली; पाने साधी, खंडयुक्त, एकाआड एक व उपपर्णयुक्त; फुले एकेकटी किंवा वल्लरीवर येतात; फुले नियमित, द्विलिंगी किंवा एकलिंगी; फुलात केसरधर किंवा किंजधर आढळते; कधी पाकळ्या नसतात; संदले, प्रदले, केसरदले ३–५; केसरदले कधी १०; तीन ऊर्ध्वस्थ किंजदलांच्या किंजपुटात एक कप्पा व तटलग्न अनेक बीजके; मृदुफळ किंवा बोंड; बियांवर अध्यावरण.

pasteurisation पाश्चरीकरण

ज्यात वितंचन होऊन पदार्थ बिघडण्याची शक्यता असते तो द्रव सुमारे १४०° फॅ. पर्यंत तापवून वितंचन घडवून आणणाऱ्या कवकांचा व बीजुकांचा नाश करण्याची प्रक्रिया; यामुळे द्रवाचे परिरक्षण होते.

pasture कुरण; गुरचरण

नरम व उंच गवत सलगपणे वाढून बनलेला गवताळ प्रदेश (समावास); गुरांना चरण्यास हा फार उपयुक्त असतो.

paternal पैतृक

पित्याकडून आलेली (लक्षणे, जनुके किंवा रंगसूत्रे).

pathogen रोगकारक; रोगजनक; रोगजंतु

रोगाची लागण करणारे (बीजुक, जंतू इ.)

pathogenic विकृतिजनक

विकृति (रोग) उत्पन्न करणारे जीव किंवा परिस्थिती.

pathology विकृतिविज्ञान

रोगासंबंधीची सर्व माहिती संकलन करणारी विज्ञानशाखा.

—, vegetable (plant) वनस्पति-रोग-चिकित्सा; वनस्पति-रोगविज्ञान

वनस्पतींना होणाऱ्या रोगासंबंधीची ज्ञानशाखा.

patulous विस्तारित

विस्तारून किंवा पसरून वाढलेले (झाड).

pear-shaped (obovoid, obconic) कुंभाकृत

तळाकडे निरुंद होत गेलेले; काही घागरी व तांबे अशा आकाराच्या असतात. उदा. नासपती (pear).

peat जीर्णक; पीट

विशिष्ट हवामानात, उंचीवरच्या खोल दलदलीत व ऑक्सिजनच्या अभावी, वनस्पतींचे मृत अवशेष पूर्णपणे न कुजता राहून बनलेला जळाऊ पदार्थ.

pectin पेक्टिन

फळातील थलथली (जेली) सारखा पदार्थ.

pectinate कंकतिक

फणीच्या दात्याप्रमाणे बारीक भाग पडलेले; उदा. पान (कामलता); पाकळी (पिंक);

पहा fimbriate; pinnatifid; pinnnatisect.

pedate पक्षिपदाकृति

पक्ष्यांच्या पावलाप्रमाणे विभागलेले (पान किंवा पानातील शीर); हस्ताकृति खंडित पानाच्या बाजूचे खंड पुन्हा विभागलेले असण्याचा प्रकार.

pedicel वृंत: देठ; पुष्पवृंत

फुलाचा देठ; जलनेचातील बीजुककोशधारी तंतू.

pedicellate सवृंत

देठ असलेले (फूल); उदा. संकेश्वर, गुलाब.

peduncle पुष्पबंधाक्ष

फुलोऱ्याचा देठ (अक्ष); एकच फूल असल्यास सुद्धा (उदा. कमळ, झेफिर लिली) ही संज्ञा वापरतात.

peel साल

फळाची साल (उदा. आंबा, केळ, संत्र, डाळिंब, इ.); यामध्ये केव्हा फलावरणाचे तीन भाग तर केव्हा दोन किंवा एकच भाग येतो.

pelagic सागरी

खुल्या समुद्रात (किनाऱ्यापासून दूर) वास करणारे (सजीव); ही संज्ञा खाऱ्या किंवा गोड्या पाण्यात (पण तळाशी नव्हे) राहाणाऱ्यांनाही वापरली जाते; पहा plankton and nekton हे त्यांचे दोन प्रकार.

pelagophyta सागरपृष्ठी वनस्पति

समुद्राच्या पृष्ठभागावर तरंगणाऱ्या वनस्पती; उदा. सरगॅजम शैवल.

pellicle तनुच्छद

नाजूक व सर्वात बाहेरचा पापुद्रा; अपित्वचा.

pellucid पारदर्शी

अंशतः किंवा पूर्णतः पारदर्शक (पलीकडचे दर्शविणारे); स्वच्छ.

pelochthophyta (pelophytes) कर्दमतीर वनस्पति

चिखल साचलेल्या तीरावरील वनस्पती;

पहा अनूप समावास; पंक समावास; marsh formation.

peltate छत्राकृति

छत्राप्रमाणे एक दांडी (देठ) व त्यावर पसरट गोलसर ढालीसारखे आच्छादन (पाते) असणारे (पान); उदा. अळू, कमळ, ट्रोपिओलम, इ.

pendant लोंबते; निलंबित

आधाराच्या साहाय्याने लोंबणारे; उदा. काही पाने, फुले, फुलोरे, परागकोश, फळे इ. बाहव्याचा फुलोरा.

pendulous लोंबते; निलंबी

पहा pendant.

penicillate शलाकाकृति

पेन्सिलीसारखे, अनेक केसांच्या झुबक्यासारखे.

penicillium केश शलाका; कूर्चक कवक

केसांचा झुबका; *Penicilium notatum* या बुरशीला तिच्या झुबकेदार बीजुकधारी तंतूमुळे ते (कूर्चक कवक) नाव पडले.

pennate पिच्छाकृति; पक्षाकृति

पहा pinnate.

pentacarpellary पंचकिंजी

पाच किंजदले असलेले (फूल) अथवा पाच किंजदलांचा बनलेला (किंजपुट); उदा. भेंडी कुलातील काही वनस्पती; जास्वंद.

pentacyclic पंचचक्रीय

संवर्त, पुष्पमुकुट, केसरमंडल व किंजमंडल यापैकी एका किंवा दोन मंडलात वाढ होऊन एकूण पाच मंडले असलेले (फूल); उदा. कळलावी, नागदवणा या दोन्हीत परिदले व केसरदले यांची प्रत्येकी दोन मंडले व किंजदलांचे एकच मंडल असते.

pentafoliate पंचदली

पाच दलांचे संयुक्त पान.

pentagonal (pentangular) पंचकोनी

पाच कोनाचे; उदा. निर्गुडी, गुलाब; पाचधारा असलेले (खोड, फळ, बी इ.); उदा. काही निवडुंगाच्या जाती.

pentamerous पंचभागी

प्रत्येक मंडलात पाच भाग असलेले (फूल). उदा, गारवेल, धोतरा; पहा bimerous.

pentander (pentandrous) पंचकेसरी

पाच केसरदले असलेले (फूल); उदा. धोतरा, वांगे, केळ, रुई, इ. यावरुन *Pentandria* हा वर्ग लिनियसने मानला होता व त्यात सर्व पंचकेसरी वनस्पतींचा समावेश केला होता.

pentarch पंचसूत्री

पाच आदिप्रकाष्ठांचे गट असलेला (प्रकाष्ठ; रंभ).

pentose पेंटोज (शर्करा)

पाच कार्बन अणू असलेले ग्लुकोजसारखे संयुग (रेणू); उदा. रिबोज; प्रकली अम्लांचे घटक.

pepo कर्कटीफल

अधःस्थ किंजपुटापासून बनलेले अनेकबीजी, एक कप्प्याचे, तटलग्न बीजकविन्यास असलेले मृदुफळ. उदा. काकडी; भोपळा; काशीफळ; (*Cucurbita pepo* L.).

pepsin पेप्सिन

एक पाचक द्रव्य (वितंचक); पहा enzyme.

peptic ferment प्रथिन पाचक

प्रथिनांचे पाचन करणारे (व त्यांचे रूपांतर पेप्टोनमध्ये करणारे) वितंचक. उदा. पेप्सिन.

perceptible इंद्रियग्राह्य; अवगम्य

इंद्रियामुळे ग्रहण करता येणारे (समजून येणारे).

perceptibility अवगम्यता

जाणीव होण्याची क्षमता.

perception अवगम

इंद्रियाच्या मध्यस्थीने बाह्य कारण जाणण्याची (समजण्याची) प्रक्रिया; उदा. गुरुत्वाचे अस्तित्व कोशिकेतील काही कणांमुळे समजून येण्याची प्रक्रिया. पहा statolith, statocyst.

percolation निचरण; परिगलन

पाणी किंवा तत्सम द्रव जमिनीच्या कणांमधून (जमिनीतील पोकळ्यांमधून) किंवा छिद्रयुक्त पडद्यातून खाली किंवा बाजूस गळणे (पाझरणे).

perennating organ बहुवर्षजीवी अंग (अवयव)

अनेक वर्षे जिवंत स्थितीत राहणारा वनस्पतीचा भाग; उदा. जमिनीतील खोड.

perennation बहुऋतुजीविता; बहुवर्षजीविता

अनेक वर्षे जिवंत राहण्याची प्रक्रिया.

perennial बहुवर्षायु

अनेक वर्षे जिवंत राहणारी (वनस्पती); यांपैकी काही एकदाच फुलतात; उदा. घायपात, बांबू ; काही दरवर्षी तर काही कधीमधी फुलतात; पहा annual, biennial.

perfect पूर्ण

(१) द्विलिंगी फूल (सर्व अत्यावश्यक अवयव असलेले);

(२) सर्व घटक भागांनी युक्त असा अवयव;
(३) लैंगिक प्रक्रियेचा परिणाम म्हणून बीजुकोत्पत्ति होणारी जीवनातील अवस्था; उदा. काही कवकात (अपूर्ण कवक) या अवस्थेचा (धानी, गदा, रंदुक इ.) अभाव आढळतो.

perfoliate परिवेष्टी
पात्याच्या तळामधून खोड वर आल्यासारखे दिसणारे (पाते); तळाशी खोडाभोवती वेढून राहणारे; (उदा. शंखपुष्पी = *Canscora perfoliata*). *Bupleurum perfoliatum* L. जेव्हा दोन समोरची अशी पाती जुळून राहतात तेव्हा त्यास सहजात (उदा. *Lonicera glauca* Hk. = शिया) म्हणतात; पहा connate;

perforate छिद्रिल
सूक्ष्म छिद्रे असलेले अथवा काहीसे पारदर्शी ठिपके असलेले (पाते).

peri– परि–
भोवती या अर्थाचा उपसर्ग.

perianth परिदलमंडल
संवर्त आणि पुष्पमुकुट असा भेद नसलेली पुष्पदले; दोन्ही मिळून वर्णन करण्यास पण ही संज्ञा वापरतात; पहा perichaetium

-- lobe परिदल
परिदलमंडलाचा भाग.

periaxial wood परिप्रकाष्ठ
खोडातील प्रकाष्ठाचा बाहेरचा भाग (उदा. टेटू कुल).

periblem मध्यजनक
खोडाच्या व मुळाच्या टोकाकडील सतत वाढणाऱ्या भागाचा (विभज्येचा) त्वचाजनकाच्या खालचा कोशिकांचा थर; त्याखाली वाहकवृंदाची निर्मिती करणारा रंभजनक भाग असतो; पहा plerome, meristem; dermatogen.

pericarp फलावरण
किंजपुटापासून बनलेले फळाचे संपूर्ण आवरण; बाह्य-कवच, मध्यकवच व अंतःकवच असे याचे तीन भाग असून ते विविध प्रकारचे असतात. (उदा. आंबा, नारळ). कधी कधी (उदा. सूर्यफूल) तीन्ही भाग एकवटलेले आढळतात.

perichaetium परिवेष्टन
शेवाळींपैकी हरितकांच्या बीजुकधराच्या तळाशी असलेल्या सूक्ष्म छदकासारख्या उपांगांचे मंडल; काही यकृतकामध्येही असे वलय आढळते, त्याला 'छदक मंडल' म्हणतात व त्याच्या आतील बाजूस असलेल्या तशाच वलयास 'परिदलमंडल' म्हणतात;
पहा involucre; perianth; Liverworts; Musci (Mosses).

periclinal परिबाह्यत; पृष्ठसमांतर
वक्र पृष्ठभागाशी समांतरित भित्तिका.

— chimaera परिवेष्टित विचित्रोतकी
पहा graft-hybrid; chimaera.

pericycle परिरंभ
खोडातील किंवा मुळातील अंतस्त्वचेच्या आतील अस्तरासारखा व रंभाबाहेरचा कोशिकांचा थर; याचा अंतर्भाव रंभातच होतो; पहा stele.

pericyclic fibre परिरंभ सूत्र
परिरंभ वलयातील काही घनकोशिका.

periderm परित्वचा
त्वक्षाकर व त्यापासून निर्मिल्या जाणाऱ्या बाहेरच्या त्वक्षा-कोशिकांचा थर आणि आतील हरिमोतक अथवा द्वितीयक मध्यत्वचा;
पहा phellogen; phelloderm; cork-cambium; phellem.

peridiole बीजुककोटर
भूकंदुकांतील बीजुकधराच्या आच्छादनात असलेल्या गाभ्यातील बीजुके बनविणारा कप्पा.

peridium परिधाय
कवकांपैकी भूकंदुक उपवर्गातील बीजुकधराभोवती तंतूंचे बनलेले पापुद्र्यासारखे आवरण. याचे आतील व बाहेरील असे दोन पदर असतात (अंतःपरिधाय व बहिःपरिधाय); पहा Mushroom; Gasteromycetes.

perigone (perianth; perichaetium) परिवेष्टन
बाहेरचे आच्छादन.

perigynous परिकिंज
फुलातील इतर अवयव किंजमंडलाच्या पातळीवर किंवा पातळीच्या वर असल्यास संवर्त किंजपुटापासून अलग असण्याचा प्रकार; उदा. रॉसबेरी, स्ट्रॅाबेरी, गुलाब इ.

perimedullary zone परिनिकाष्ठ-क्षेत्र;
आदिप्रकाष्ठांच्या आतील बाजूस असलेल्या भेंडाभोव-

तीचे ऊतक क्षेत्र; आदिप्रकाष्ठ व भेंड यामधील विभाग (ऊतक).

periodic movements आवर्ती हालचाल
ठराविक कालाने पुनः पुनः घडून येणारी ठराविक हालचाल; उदा. काही फुलांचे उघडणे व मिटणे; पानांचे निशानुकुंचन; पहा nyctinasty.

periodicity आवर्तितता
वर वर्णिलेला प्रकार.

perinium अपिबीजुक
पहा epispore.

peripetalous परिप्रदलीय
पाकळ्याभोवती असलेले.

peripheral परिघीय; परिधी
परिसरात किंवा सभोवार असलेले; उदा. सारोनियस-मधील चार, लांबट, वाकडे रंभ; मुळातील सर्वात बाहेरचे ऊतक (परिधी ऊतक); कोशिकेतील सर्वात बाहेरील परिकलाचा थर (परिधीय परिकल).

periplasm परिप्राकल
अंदुकाशय किंवा रेतुकाशय यातील उपयोगात न येता शिल्लक राहिलेले जीवद्रव्य.

perisperm परिपुष्क
पुष्काभोवती प्रदेहापासून बनलेले अन्नयुक्त ऊतक (कोशिकांचा समूह);
पहा nucellus; endosperm.

perispore परिबीजुक
बीजुकाभोवतीचे आवरण; सिलिकायुक्त पुट (उदा. आयसॉएटिसच्या बीजुकाभोवती असलेले).

peristome परितुंड; परिमुख
हरितकात (शेवाळी) आढळणारे बीजुकाशयाचे द्वार व त्यावरची उपांगे किंवा तत्सम संरचना; पहा Musci.

peristomate परितुंडी; परिमुखी
परितुंड असलेले; उदा. शेवाळीपैकी हरितकातील बीजुकाशय.

peristomatic संवर्तमुखी
संवर्ताच्या (नलिकेच्या) मुखाशी चिकटलेली (परिकिंज केसरदले).

perithecium पलिघ धानीफल
धानीकवकांत आढळणारा, धानी अथवा धानीबीजुके यांची निर्मिती करणारा सूक्ष्मद्वारयुक्त अवयव (धानीफल); पहा ascus, ascocarp, Ascomycetes.

peritrichous परिकेसलीय
सर्व पृष्ठभागावर केसले असलेले; उदा. व्हॉल्व्हॉक्स शैवल; काही सूक्ष्मजंतू. पहा cilium.

permanent tissue स्थायी ऊतक; स्थायी ऊति
पूर्णपणे वाढलेल्या व कार्यक्षम झालेल्या कोशिकांचा समूह; क्वचित हा पुन्हा विभाजी व जननक्षम बनतो व नवकोशिकांची निर्मिती करतो; पहा meristem, primary and secondary.

-- quadrat स्थायी चौकोन; स्थायी चतुष्कोणक
प्रत्येक बाजू एक मीटर असलेली कायम चौकोनी जागा; ही राखून ठेवून त्यात निसर्गतः उगवून वाढणाऱ्या वनस्पतींची वर्षानुवर्षे नोंद ठेवणे व अशा पद्धतीने विशिष्ट ठिकाणी असलेल्या पादपजातीचा व त्यात होणाऱ्या फरकाचा अभ्यास करणे; याचा परिस्थितिविज्ञानात उपयोग करतात.

permeability पार्यता
गरजेनुसार कोशिकाबाहेरील काही पदार्थ (पाणी, लवणे, क्षार, विद्राव्य पदार्थ इ. आत जाऊ देणे व आतील काही बाहेर जाऊ देणे, अशी (जीवद्रव्याची) क्षमता; यावर जीवद्रव्याचे जीवन व कार्यक्षमता अवलंबून असते; कोशिकावरण बव्हंशी पार्य असते.

permeable पार्य
पदार्थांचे सूक्ष्म कण आंत (किंवा बाहेर) जाऊ देणारा निर्जीव पापुद्रा किंवा तशी जीवद्रव्याची अवस्था.

persistent दीर्घस्थायी
धारण करणारा अवयव पूर्ण पक्व होईपर्यंत (दीर्घकाल) त्यावर राहाणारा अन्य अवयव अथवा उपांग; उदा. काही झाडांवरची पाने; काही फळावरील संवर्त (उदा पेरू). वांगे अथवा डाळिंबाच्या फळावरील संवर्त सतत राहतो व अधिक वाढतो;
पहा accrescent.

personate बद्धौष्ठी
दोन ओठाप्रमाणे असलेल्या (द्वयोष्ठक) पुष्पमुकुटाचे तोंड मोकळे नसून त्यात तालू, उंचवटा, उपांग इत्यादींचा अडथळा असणे; यामुळे फार बारीक प्राणीच आत तळाकडे जाऊ शकतात. उदा. हरणखुरी, स्नॅपड्रॅगॉन, इ.

perulate शल्कित
खवलेदार; उदा. काही कळ्या.

pesticide कीडनाशक; पीडकनाशक

पिकांवरील रोगकारक कीटक, सूक्ष्मजंतू किंवा कवक यांचा नाश करणारे; उदा. द्रव, दुसरे कीटक, चूर्णे इ.

petal प्रदल; पाकळी

फुलातील बहुधा आकर्षक, विविधरंगी पण पानासारखा सपाट व संदलापासून भिन्न भाग (पुष्पदल); पुष्पमुकुटाचा भाग; क्वचित तो हिरवा असतो (उदा. हिरवा चाफा, सिताफळ, हिरवा अशोक), पिवळ्या चाफ्याच्या फुलात सर्वच परिदले पिवळी असतात; पहा sepal, calyx, corolla.

petaloid प्रदलसम

पाकळीसारखे सपाट, रंगीत (किंवा पांढरे) अन्य पुष्पदल; उदा. संदल, छद, केसरदल, किंजल ही सर्व कर्दळीच्या फुलात पाकळीसारखी असतात; संकेश्वराच्या फुलातील संदल प्रदलसम असते.

petalody प्रदलीभवन

फुलातील अन्य पुष्पदलांचे, विशेषतः केसरदलांचे, पाकळ्यात रूपांतर झालेली घटना.

petalous प्रदलयुक्त

पाकळ्या असलेले.

petaly प्रदलावस्था

पाकळ्या असण्याची अवस्था; gamopetaly = युक्त प्रदलावस्था; polypetaly = मुक्त प्रदलावस्था,

petiolar वृंतीय

देठासंबंधी; देठावर असलेले (उपांग, कंटक, उपपर्ण, प्रतान, इ.)

petiolate सवृंत

देठ असलेले (पान); पहा sessile (अवृंत).

petiole वृंत; देठ

पानाचा तळ व पाते यामधील पात्यास आधार देणारा ताठर भाग.

petiolule वृंतक

लहान देठ; संयुक्त पानावर असलेल्या दलाचा किंवा दलकाचा देठ.

petrad शैलपादप

खडकावर येणारी वनस्पती; उदा. काही शैवाक, शेवाळी;

petrifaction अश्मीभवन

सिलिसिक (सिकता) अम्ल अथवा चुनखडीचे कण मूळ जीव पदार्थात किंवा जीवावशेषात घुसून त्याचे घन परिरक्षित रूपांतर अथवा जीवाश्म बनण्याची प्रक्रिया; fossil.

petrochthophyta शैलतीरपादप

खडकाळ किनाऱ्यावरच्या वनस्पती; उदा. काही शैवले.

petrodophyta गोलाश्मपादप

खडकाळ गोट्यांच्या जमिनीत वाढणाऱ्या वनस्पती.

petrophilous शैलवासी

खडकावर राहणारी (वनस्पती किंवा प्राणी).

petrophyte शैलपादप

खडकावर वाढणाऱ्या वनस्पती; उदा. शेवाळी, शैवाक, काही नील-हरित शैवले. खडकाच्या पृष्ठभागावर किंवा बाजूच्या आडव्या कंगोऱ्यावर वाढणाऱ्या असे दोन प्रकार असतात; पहा lithophyta.

pezizoid चषकाकृति

पेल्यासारख्या आकाराचे; उदा. पेझिझा नावाचे कवक.

Phaeophyceae (Brown algae) पिंगल शैवले वर्ग; फीओफायसी

सामान्यपणे पिंगट, तपकिरी किंवा फिकट रंग असलेल्या साध्या व कायक वनस्पति-विभागातील गट; काहींच्या मते हा विभाग (Phaeophyta) समजावा; यामध्ये फ्यूकोझँथीन रंगद्रव्य असते. ही शैवले मोठी असून बहुधा समुद्रात किंवा किनाऱ्याजवळ आढळतात; उदा. फ्युकस, सरगॅजम, पॅदीना, लॅमिनॅरिया, इ.

Phallaceae पूतिकवक कुल; फॅलेसी

भूकदुंक कवकाच्या गणात (लायकोपर्डेलीझ) समाविष्ट केलेल्या काही गदाकवकांचे एक कुल; यातील मुख्य वंश फॅलस (इथिफॅलस) याच्या परिपक्व शरीरापासून अत्यंत घाण वास सुटतो व हे शरीर शेवटी अर्धवट द्रवरुपात चिघळत जाते म्हणून पूतिकवक हे त्याचे नाव व त्याच अर्थाचे इंग्रजी नाव (Stinkhorn fungus);

पहा Basidiomycetes.

Phanerogamae (Phanerogams) बीजी वनस्पति विभाग

बीजकात होणाऱ्या लैंगिक प्रक्रियेनंतर बियासारखे जटिल प्रजोत्पादक इंद्रिय बनविणाऱ्या वनस्पती;

पहा Angiospermae; Gymnospermae.

phanerophyte व्यक्तपादप; उपरिकलिकोद्भिद

सरळ बहुवर्षायू खोडावर प्रसुप्तावस्थेतील कलिका व तत्सम अंतिम नाजूक भाग असणारी वनस्पती (वृक्ष

व क्षुप); रॉनकीयर या शास्त्रज्ञांनी प्रतिपादन केलेला जीवस्वरूपाचा एक प्रकार.

pharmacognosy औषधिस्वरुप विज्ञान

वनस्पतींतील औषधी द्रव्यांच्या निश्चित लक्षणांची माहिती देणारी विज्ञानशाखा.

pharmacology औषधि क्रियाविज्ञान; औषधि विज्ञान

वनस्पतीपासून उपलब्ध झालेल्या औषधिद्रव्यांचा शरीरावर होणाऱ्या परिणामांची (प्रभावाची) माहिती देणारी विज्ञानशाखा.

pharmacopia (pharmacopoeia) औषधिकोश

भिन्न प्रकारच्या शासनमान्य औषधांच्या माहितीचा अधिकृत ग्रंथ.

pharmacy (१) औषधनिर्माणशास्त्र; (२) रसशाळा; (३) औषधनिर्मिती

(१) औषधे तयार करण्यासंबंधी माहिती; (२) औषधे निर्मितीचा कारखाना; (३) औषधे बनविण्याची प्रक्रिया.

phellem (cork) त्वक्षा

बुचासारख्या पदार्थाने भरलेल्या संरक्षक कोशिकांचे थर (ऊतक); पहा cork cambium; periderm; suberin.

phelloderm उपत्वक्षा; द्वितीयक मध्यत्वचा

त्वक्षा निर्मिती करणाऱ्या कोशिकाथरापासून आतील बाजूस तयार होणाऱ्या नवीन (द्वितीयक) मध्य-(मृदु) त्वचेचे थर.

phellogen (cork cambium) त्वक्षाकर

त्वक्षा व उपत्वक्षा निर्मिणारा द्वितीयक ऊतककर (विभज्या); पहा cambium.

phenology (phenomenology) ऋतुजैविकी

वनस्पतींच्या जीवनातील ऋतुमानसापेक्ष आवर्ती (ठराविक काली होणाऱ्या) घटनांची नोंद; उदा. पाने येणे, फुले येणे, फळे व बीजे यांचा प्रसार इ. ची माहिती.

phenotype सरूपविधा; दृश्यरूप

वनस्पती अथवा प्राणी यांचे आनुवंशिक दृष्ट्या बाह्यस्वरूप (मग त्यांची जननिक दृष्टीने संघटना कोणतीही असो); पहा genotype.

phloem (bast) परिकाष्ठ; अधोवाही

वाहिनीवंत वनस्पतींत सामान्यपणे अन्नरसाची ने-आण करणाऱ्या प्रभेदित (विशिष्ट संरचनेच्या) कोशिका व संलग्न ऊतके; सामान्यपणे उच्च दर्जाच्या वनस्पतीत यामध्ये चालनी नलिका, सहचरी कोशिका, मृदूतक व काही दृढोतक (घनावरणाच्या लांबट कोशिका = सूत्रे) इ. असतात. काही वाहकवृंदांत परिकाष्ठ व प्रकाष्ठ ह्या दोन्हींचा समावेश होतो.

पहा vascular bundle.

— fibre परिकाष्ठ सूत्र

परिकाष्ठाशी संलग्न (अंतर्भूत) घनावरणाच्या कोशिका.

— island परिकाष्ठ द्वीप

द्वितीयक प्रकाष्ठाने वेढलेले परिकाष्ठाचे जुडगे (वृंद).

— parenchyma परिकाष्ठीय मृदूतक

परिकाष्ठात समाविष्ट असलेले सामान्य सजीव कोशिकांचे (मृदू) ऊतक.

phosphorescence स्फुरदीप्ती

पहा bioluminescence.

phosphorylation भास्वरलन

फॉस्फॉरिक अम्लाशी संयोग (उदा. शर्करेचा).

photochemical प्रकाशरासायनिक

प्रकाशाने घडवून आणलेली रासायनिक (प्रक्रिया).

photogenic प्रकाशजनक

स्वतःच्या क्रियाशीलतेने चमकणारे (प्रकाशनिर्मिती करणारे); उदा. काही सूक्ष्मजंतू; काजवा; काही मासे; याला 'जीवदीप्ती' असे म्हणतात.

photokinesis प्रकाशजन्य हालचाल

प्रकाशाकडे किंवा प्रकाशाच्या दिशेविरुद्ध केली जाणारी हालचाल; उदा. काही शैवले, हरित्कणु, सूक्ष्मजंतू, इत्यादी. प्रकाशाच्या अभावी किंवा प्रकाश सान्निध्यामुळे घडून येणारी हालचाल; उदा. पाने व फुले यांची उघडझाप; पहा nyctinastic; photonastic.

photomicrography सूक्ष्म छायाचित्रण

प्रकाशाच्या साहाय्याने सूक्ष्म वस्तूची छायाचित्रे घेण्याची प्रक्रिया (कृती).

photonastic प्रकाशानुकुंचनी

प्रकाशाच्या तीव्रतेच्या बदलाने घडून येणारी (हाल्चाल); प्रकाशाच्या दिशेशी या हालचालींचा संबंध नसतो. उदा. पानां-फुलांची उघडझाप; पहा nastic movements.

photoperceptive प्रकाशसंवेदी

प्रकाशाची जाणीव करून देणारी (कोशिका, इंद्रिये, संरचना, कोशिकांगके, इ.)

photoperiod प्रकाशावधि

photoperiodic प्रकाशावधिक

photoperiodism प्रकाशावधिप्रभाव; प्रकाशावधि प्रतिक्रिया

दिवसाच्या (प्रकाशाच्या) कमीजास्त कालामुळे वनस्पतीच्या फुलण्यावर होणारा परिणाम, कारण प्रत्येक वनस्पतीला यावाबत काही कमाल प्रकाशपरिमाण आवश्यक असते; त्यामुळे लघुदिन वनस्पती (उदा. कॉस्मॉस) व दीर्घदिन वनस्पती (उदा. मुळा, लेट्यूस इ.) असे भेद पडतात. काही वनस्पती मात्र भेदातीत (उदा. टोमॅटो) असतात. वनस्पतीचे वय आणि तपमान यावर प्रकाशावधी संबंधीची प्रतिक्रिया अवलंबून असते.

photophilous प्रकाशप्रिय

सूर्यप्रकाशात वाढणारी वनस्पती.

photophobism प्रकाशद्वेष

प्रकाश टाळण्याची प्रवृत्ति.

photosynthesis प्रकाशसंश्लेषण

जिवंत कोशिकांत हरितद्रव्याच्या व प्रकाशाच्या सान्निध्यात त्यातील ऊर्जेचा उपयोग करून कार्बन, हायड्रोजन व ऑक्सिजन यांचे रासायनिक संश्लेषण घडवून त्यापासून कार्बोहायड्रेटांची (उदा. शर्करा, तूलीर, स्टार्च) निर्मिती. सृष्टीतील जीवनास अत्यावश्यक अशी हिरव्या वनस्पतींतील मौलिक प्रक्रिया; यामध्ये प्राणवायूचीही निर्मिती होऊन तो सर्व जीवांस आवश्यक म्हणून उपयुक्त ठरतो.

photosynthetic प्रकाशसंश्लेषी

प्रकाशसंश्लेषणाशी संबंधित.

phototactic प्रकाशानुचलनी

प्रकाशाच्या प्रेरणेने होणारी गतियुक्त हालचाल; उदा. काही स्वतंत्रपणे हालचाल करणारी शैवले. (क्लॅमिडोमोनॅस, युग्लिना इ.); कोशिकेतील हरितकणु; काही गंतुके; बीजुके; ह्यांच्या हालचाली प्रकाशाच्या दिशेकडे किंवा विरुद्ध असतात.

phototaxis प्रकाशानुचलन

प्रकाशाच्या दिशेप्रमाणे आपली हालचाल नियंत्रित करण्याची प्रक्रिया.

phototonic प्रकाशपोषित

प्रकाशाच्या पोषक प्रभावाने वाढणारी (संवेदनक्षमता).

phototropic प्रकाशानुवर्ती

प्रकाशाच्या दिशेप्रमाणे नियंत्रित व एकाच बाजूस अधिक वाढ होऊन घडून येणारी (अवयवांची वक्रता); उदा. मुळ प्रकाशाविरुद्ध व खोड प्रकाशाच्या दिशेकडे वाढतात.

phototropism (heliotropism) प्रकाशानुवर्तन

प्रकाशनियंत्रणामुळे एकाच बाजूस अधिक वाढ होणे (होण्याची क्षमता); यामुळे अवयवास वक्रता येण्याची प्रक्रिया.

phyad पादपाकृति

वनस्पतीचे जीवरूप; उदा. वृक्ष, वेल इ.

phycocyanine नील रंगद्रव्य; फायकोसायनिन

नील हरित-शैवलातील निळ्या रंगाचे द्रव्य; याशिवाय हरितद्रव्य असतेच; काही लाल शैवलांतही हे द्रव्य आढळते.

phycoerythrine लाल रंगद्रव्य; फायकोएरिथ्रीन

लाल शैवलांतील हरितद्रव्याशिवाय तांबड्या रंगाचे एक द्रव्य.

phycologist शैवलविज्ञ

शैवलांच्यासंबंधी विपुल ज्ञान मिळविलेला विशेषतज्ञ.

phycology (algology) शैवलविज्ञान

शैवल वनस्पतींसंबंधीच्या माहितीची शाखा.

Phycomycetes (Phycomycetae) शैवल-कवक वर्ग; फायकोमायसेटीज (फायकोमायसेटी)

सत्यकवक विभागातील (युमायकोफायटा) व शैवलांशी काही लक्षणांत साम्य असणाऱ्या व सापेक्षतः साध्या कवकांचा गट; उदा. म्यूकर (बुरशी), पिथियम, तंतुसुरी, इ.

phylloclade पर्णकांड; पर्णक्षोड

पानासारखे स्वरूप किंवा कार्य अथवा दोन्ही प्राप्त झालेले खोड. उदा. फड्या निवडुंग; नांग्या शेर; रस्कस; त्रिधारी निवडुंग, इ.

phyllode (phyllodium) वृंतपर्ण

पात्यासारखे देठ; उदा. काही कीटकभक्षक वनस्पती (नेपेंथस); बाभळीची एक जाती.

phyllody पर्णायन; पर्णाभता

पुष्पदलांचे पानांसारख्या अवयवांत रूपांतर; ही एक विकृती आहे.

phylloid पर्णाभ

पानासारखे स्वरूप असणे; उदा. वाटाण्याची उपपर्णे.

phyllotaxis (phyllotaxy) पर्णविन्यास
अक्षावर (खोडावर) पानांची मांडणी; उदा. एकांतरित, संमुख, मंडलित, इ.
पहा alternte, opposite, whorled.

phylogeny (phylogenesis) जातिविकास; जातिवृत्त
जातीच्या, वंशाच्या किंवा कुलाच्या क्रमविकासाचा इतिहास; व्यक्तीच्या विकासावरून ती व्यक्ती ज्या जातीत समाविष्ट असते तिच्या पूर्वजांच्या इतिवृत्ताचे अनुमान; व्यक्तीचा विकास थोड्या कालातील असल्याने तो संक्षिप्त स्वरूपात मिळतो त्यामुळे काही गतकालीन अवस्था लुप्त असतात; पहा ontogeny.

phylum संघ
वर्गीकरण पद्धतीत पूर्वी संबंधित जीवांच्या फार मोठ्या गटास ही संज्ञा उपयोगात असे; हल्ली प्राणिशास्त्रात ती वापरतात परंतु वनस्पतिशास्त्रात तिच्याऐवजी काही शास्त्रज्ञ विभाग (division) ही संज्ञा वापरतात; सर्वसाधारणपणे संघाचे अथवा विभागाचे अनेक वर्ग, वर्गांचे गण व गणांची कुले असे भाग पाडतात. तथापि उपकुले, उपविभाग, उपवर्ग, गोत्रे, श्रेणी असे लहान भागही पाडले जातात. जाती हे शेवटचे एकक असून संबंधित जातींचा एक वंश मानतात. ह्या सर्व एककांमध्ये नैसर्गिक व जातिविकासाच्या दृष्टीने नाते (आप्तभाव) असल्याचे मान्य करून वर्गीकरण केले जाते. अद्याप भिन्न शास्त्रज्ञांत तपशिलाबाबत एकमत नाही; विभाग ही संज्ञा phyta या प्रत्ययाने दर्शविलेल्या गटांना काही शास्त्रज्ञ वापरतात.
पहा Thallophyta, Bryophyta, Pteridophyta इ.

phymatodeus (warted) पिटकित
अनेक पुटकुळ्या (चामखिळीसारख्या) असलेले (पान; उदा. *Pleopeltis phymatodes*).

physical barrier भौतिक (प्राकृतिक) रोध
नैसर्गिक अडथळा (उदा. पर्वत, समुद्र इ.)

physical drought भौतिक (प्राकृतिक) रुक्षता
वनस्पतींना उपलब्ध न होण्याइतकी जमिनीतील पाण्याची टंचाई.

physiognomy रूपाकृति
स्वरूपाची माहिती देणारी लक्षणे व त्यावरून झालेला आकृति-बोध.

physiognomy, botanical पादपरूपाकृति
वनस्पतीचे अथवा वनस्पति-समुदायाचे स्वरूप (रीती); त्यावरून ती दुरून ओळखता येते.

physiological drought क्रियात्मक रुक्षता
जमिनीत पाणी असूनही तांत्रिक कारणामुळे (क्षार, लवणे, अम्ल, इ. मुळे) ते वनस्पतींना उपलब्ध न होण्याची परिस्थिती.

physiology क्रियाविज्ञान; शरीरक्रियाविज्ञान
शरीरांतर्गत चयापचयातील (पचन, शोषण, अभिसरण इ.) अनेक क्रियाविक्रियासंबंधाची माहिती; अनेक इंद्रियांच्या साहाय्याने हे घडून येत असल्याने पूर्वी याला इंद्रियविज्ञान म्हणत असत. या विषयातील तज्ज्ञास क्रियावैज्ञानिक (physiologist) म्हणतात.

phytodynamics पादपगतिकी
वनस्पतींतील हालचालीसंबंधीचे ज्ञान.

phytogenesis (phytogeny) पादपजनन; पादपोद्भव
वनस्पतीचा उगम व विकास यासंबंधीचे ज्ञान.

Phytogenetics पादपानुवंशिकी
वनस्पतींतील आनुवंशिक लक्षणांच्या अनुहरणासंबंधीची माहिती.

phytogeographer पादपभूगोलविज्ञ
वनस्पति-भूगोलासंबंधी माहितगार.

phytogeographical region भौगोलिक वनस्पति-प्रदेश

Phytogeography (Plant-geography) पादपभूगोल; वनस्पति-भूगोल
पृथ्वीवर भिन्न हवामानानुसार निसर्गतः झालेल्या वनस्पतींच्या प्रसाराची माहिती (माहितीची शाखा).

Phytognosis (Botany, Phytology) वनस्पतिविज्ञान; वनस्पतिशास्त्र
वनस्पतीसंबंधी समग्र ज्ञानाची शाखा; एक जुनी संज्ञा.

phytohormone पादप संप्रेरक
वनस्पतीतील विशिष्ट प्रेरक पदार्थ; पहा hormone.

phytolith पादपजीवाश्म
जीवाश्मरूपातील प्राचीन वनस्पती.

Phytolithology (Palaeobotany) पुरावनस्पतिशास्त्र
पहा palaeobotany.

Phytopathology (Vegetable-Plant-pathology) वनस्पति-विकृतिशास्त्र; वनस्पतिरोगशास्त्र; पादपरोगशास्त्र
वनस्पतींना होणाऱ्या सर्व रोगासंबंधीची ज्ञानशाखा.

phytoplankton वनस्पति (पादप) प्लवक
किनाऱ्यापासून दूरवर तळ्यात किंवा समुद्रात तरंगणारा वनस्पतींचा समूह; पहा plankton.

Phytosociology (Plant-sociology) वनस्पति-समाजशास्त्र; पादप-समाजशास्त्र
वनस्पतींच्या समुदायांचा व सामुहिक जीवनाचा अभ्यास.

Phytoteratology पादपविद्रूपशास्त्र; पादपात्यरूपशास्त्र
वनस्पतिसृष्टीत आढळणाऱ्या विकृत (अनित्य किंवा राक्षसी) स्वरूपाच्या संरचनेबद्दलची माहिती; उदा. एक केळाच्या सालीत दोन केळ्यांचा गाभा; नित्यापेक्षा फार मोठ्या आकाराचे फळ; फळाऐवजी गाठीसारखा अवयव; फुलातील केसरदलाऐवजी पाकळ्यासारखे अवयव.

Phytotomy (Plant anatomy) वनस्पति-पादप-शारीर
वनस्पतींच्या शरीराच्या अंतर्रचनेचा अभ्यास अथवा तत्संबंधी माहितीची शाखा.

pigment पिंजक; रंजक; वर्णक
प्राणी किंवा वनस्पती यांच्या शरीरास किंवा अवयवास रंग प्राप्त करून देणारा पदार्थ; उदा. हरितद्रव्य.

pileate छत्रयुक्त; छत्रकी
छत्राप्रमाणे आकार असलेला व बीजुके निर्माण करणारा भाग.

pileus छत्र
पसरट टोपीप्रमाणे (बशीसारखा) आकाराचा खालून दांड्यावर आधारलेला व बीजुकधारक पडदे असलेला अवयव; कधी दांडा फार लहान व छत्र फारच पसरट असते; उदा. कवकांपैकी भूछत्रे; पहा mushroom.

piliferous layer मूलकेशस्तर
मुळावरचे केसाळ आवरण; यातूनच पाणी व खनिजे यांचे शोषण होते.

pilose (pilous) केशयुक्त; केसाळ
नरम केस असलेले (उपांग, अवयव, इ.) उदा. कुंदा (*Ischaemum pilosum* Hack.).

pinna दल; पिच्छक
संयुक्त पानाचा सुटा भाग; उदा. गुलाबाच्या संयुक्त पानास पाच सुटी दले असतात.

— trace दललेश
पहा leaf-trace.

pinnate पिच्छकल्प; पिच्छाकृति
पिसासारखे; एका मध्यशिरेवर (मध्याक्षावर) दोन्ही बाजूस लहान सुटी (स्वतंत्र) दले असलेले (संयुक्त पान); उदा. चिंच, गुलाब; निंब इ. पहा paripinnate, imparipinnate.

pinnatifid अल्पपिच्छाकृति.
अर्ध्यापेक्षा कमी व पिसासारखे विभागलेले (साधे पान); उदा. अफू, शेवंती, भुईपात्रा (*Launea pinnatifida* Cass.).

pinnatiseet अपूर्ण पिच्छाकृति
अर्ध्यापेक्षा बरेच अधिक आणि पिसासारखे (पाते) विभागलेले (साधे पान); उदा. झेंडू (*Tagetes erecta* L.); कॉसमॉस; कामलता (*Ipomoea quamoclit* L.).

pinnatipartite अर्धपिच्छाकृति
अर्ध्यापर्यंत पिसासारखे विभागलेले (पाते, पान) उदा. काटे घोत्रा; मुळा.

pinnule दलक
संयुक्त पानाच्या पुनः विभागलेल्या दलाचा सुटा भाग; उदा. शेवगा.

pioneer आद्य; आद्य प्रवर्तक
आरंभी असणारा; पायाभूत.

Piperaceae मरीच (मिरी) कुल; पायपेरेसी
पिंपळी, कंकोळ, मिरी, नागवेल इत्यादी वनस्पतींचे (द्विदलिकित) कुल. बेसींच्या वर्गीकरणात या कुलाचा अंतर्भाव मोरवेल गणात (रॅनेलीझमध्ये) केला असून हचिन्सन यांनी मिरी गणात (पायपेरेलीझमध्ये) केला आहे. उभयतांच्या मते हे प्रारंभिक कुल आहे. कारण त्यांची फुले एकलिंगी किंवा द्विलिंगी व अपरिदली असतात. प्रमुख लक्षणे : तिखट व साध्या एकाआड एक पानांच्या ओषधी व क्षुपे; कणिश फुलोरा; ऊर्ध्वस्थ किंजपुटात एक कप्पा व त्यात एक बीजक; सपुष्क व सपरिपुष्क बी.

piperin पायपरिन
काळ्या व पांढऱ्या मिरीत आढळणारे तिखट द्रव्य; त्यावरून *piperatus* (*piperitus*) तिक्त (तिखट) ही संज्ञा.

pisaceus वृत्तांगवर्णी
ओल्या वाटाण्या (वृत्तांग) प्रमाणे हिरवे.

pisiform वृत्तांगाकृति
वाटाण्यासारख्या आकाराचे.

pistil किंजमंडल; स्त्रीकेसरमंडल
एक किंवा अनेक किंजदलांचे बनलेले फुलातील स्त्रीलिंगी प्रजोत्पादक दलांचे मंडल; पहा gynaecium.

pistillate किंजयुक्त
फक्त किंजमंडल असलेले (फूल).

— flower किंजपुष्प; मादीफूल
फक्त किंजमंडल असलेले फूल; उदा. पपई, भोपळा इ.

pistillode वंध्यकिंज
ऱ्हास पावलेल्या किंवा अकार्यक्षम किंजदलांचे मंडल; उदा. सूर्यफुलाच्या फुलोऱ्यातील किरण–पुष्पक; उंबरातील गुल्म-पुष्पे.

pit खात; खाच; गर्त
कोशिकावरणातील लहान खोलगट जागा.

pit-field खातक्षेत्र; गर्तक्षेत्र
अनेक खाचा असलेली जागा.

pit-membrane खातपटल; गर्तपटल
खाचेतील पातळ पापुद्रा (कोशिकावरण)

pitcher कलश; घट; कुंभ
नेपेंथेस (घटपर्णी, कलशपर्णी) वनस्पतींच्या रूपांतरित पानाचा टोकाकडील चंबूसारखा भाग; त्यात बहुधा पाचक रस असून त्यामुळे कीटकांचे रूपांतर शोषणीय पदार्थात होते; पहा Sarraceniales.

pith (medulla) निकाष्ठ; भेंड; मज्जा
खोडात सामान्यपणे मध्यभागी आढळणारे मृदूतक; द्विदलिकित वनस्पतीच्या फार जून व काष्ठयुक्त खोडात त्याजागी पोकळी असते.

— ray (vascular ray) निकाष्ठ किरण; मज्जा किरण
पहा medullary ray

pitted खातांकित
कोशिकावरणात खाचा असलेली (वाहिका किंवा वाहिनी). काही फळांच्या किंवा बियांच्या सालीवरही खाचा आढळतात.

— vessel खातांकित वाहिनी

placenta बीजकाधानी
किंजपुटातील बीजकाचे उगमस्थान; प्रकटबीज वनस्पतीतील किंजदलांच्या किनारी (कडा) किंवा खवल्यांचा पृष्ठभाग. अबीजी वनस्पतीतील बीजुककोशांच्या उगमस्थानाचे ऊतक, उदा. नेफ्रोलेपिस नेचा.

placentation बीजकविन्यास
किंजपुटात आढळणारी भिन्न प्रकारची बीजकांची मांडणी (बीजकाधानींची व्यवस्था); वनस्पतींच्या काही वंशात, कुलात किंवा गणात एकाच प्रकारचा बीजकविन्यास आढळतो; त्याला वर्गीकरणात महत्त्व असते.

plaited (plicate) चुणित; चुणिदार
कळीमध्ये चुण्या (घड्या) पडलेला (पुष्पमुकुट) किंवा उभ्या घड्या पडलेले पान; उदा. नारळ, शिंदी, इत्यादी; पर्णवलनाचा एक प्रकार; गारवेलीच्या किंवा धोतऱ्याच्या फुलातील पुष्पमुकुट.

plane of section छेद प्रतल
छेद घेण्याची पातळी (आडवी किंवा उभी).

plane of symmetry समात्र-प्रतल; समात्रतेची पातळी
वस्तूचे (विशेषतः फुलाचे) दोन अथवा अधिक सारखे भाग करणारी पातळी.

plankton प्लवक; प्लवकजीव
बहुधा जलपृष्ठावर किंवा पृष्ठाखाली मुक्तपणे तरंगणारा बहुधा सूक्ष्म जीवांचा समूह; इतर मोठ्या प्राण्यांचे प्रमुख खाद्य. पहा necton, pelagic, benthos, phytoplankton, nannoplankton.

—, neritic तटसमीप प्लवक
किनाऱ्याजवळचा तरता जीवसमूह; उदा. शैवले, सूक्ष्मजंतू, सूक्ष्म प्राणी, करंडक वनस्पती, इ.

— formation प्लवक समावास
मुक्तपणे पाण्यात तरंगणाऱ्या जीवांचा (प्राण्यांचा किंवा वनस्पतींचा) समान परिस्थितीशी समरस झालेला समुदाय.

plano-convex समतल बहिर्गोल
एका बाजूस सपाट व दुसऱ्या बाजूस फुगीर.

planogamete चरगंतुक
केसल्युक्त व हालचाल करणारी प्रजोत्पादक कोशिका उदा. हरितशैवल; काही कवक.

plant वनस्पति; पादप; उद्भिज्ज
निसर्गातील वायू, पाणी खनिजे यांचे शोषण करून व सूर्यापासून अन्न बनविण्यास लागणाऱ्या उर्जेचा वापर करणारा हरितद्रव्ययुक्त, स्वावलंबी, सजीव घटक. कवक, अनेक सूक्ष्मजंतू वगैरे सजीव याला अपवाद परंतु त्यांवर अवलंबित असतात; तसेच अनेक प्राणीही वनस्पतीवर आपली उपजीविका करतात.

— anatomy वनस्पतिशारीर
पहा anatomy.

— formation वनस्पति समावास
पहा formation.

plantation लागवड; मळा
विशिष्ट वनस्पतींची मोठ्या प्रमाणावर विशेष प्रकारे केलेली पिकवण: उदा. ऊस, कॉफी, द्राक्षे इ.

plant-breeder वनस्पति-प्रजनक
वनस्पतींच्या भिन्न जाती व प्रकार यांमध्ये कृत्रिम पद्धतीने प्रजोत्पादन घडवून आणणारा (विज्ञ); उदा. लूथर बरबँक, मेंडल, इ.

plant-breeding वनस्पति प्रजनन
वर सांगितलेली प्रक्रिया.

plant cane सुरू ऊस
बियांपासून आरंभ केलेल्या उसाच्या लागवडीचे पहिल्या वर्षाचे पीक (वाढ).

Plant-geography वनस्पति-भूगोल
पहा Phytogeography.

plantlet पादपक
लहान रोपट.

Plant-pathology वनस्पतिरोगविज्ञान
पहा Phytopathology.

plasma-membrane प्राकल-कला; प्राकल-पटल
अतिशय पातळ, विशेषतः वसा आणि प्रथिन यांनी बनलेला (कोशिकेतील) जीवद्रव्याचा सर्वात बाहेरचा पापुद्रा; वनस्पतींच्या कोशिकांत असा पापुद्रा कोशिकेतील रिक्तिकेभोवतीही असतो. कोशिकेतील प्राकलाची पार्यता या पापुद्र्यावरच अवलंबून असते. पहा ectoplasm.

plasmodesma प्राकलतंतु
एका जिवंत कोशिकेतील प्राकलापासून निघालेला व दुसऱ्या कोशिकेतील प्राकलाला जोडणारा अतिसूक्ष्म धागा: अशा अनेक धाग्यांनी सर्व कोशिकांचा परस्परसंबंध मध्ये कोशिकावरण असतांनाही अबाधित राहून बहुकोशिक वनस्पती एकच सजीव व्यक्तीप्रमाणे जगते. पहा protoplast; protoplasm.

plasmodial stage प्राकलावस्था
जीवनांतील फक्त प्राकलयुक्त असण्याची अवस्था.

plasmodium प्राकलपुंज
अनावृत (नग्न), अनेक प्रकले असलेला व आदिजीवाप्रमाणे सरपटण्याची हालचाल करणारा प्राकलाचा (जीवद्रव्याचा) अनियमित गोळा; पहा Mycetozoa.

plasmogamy परिकलसंयोग
प्रकलाखेरीज इतर जीवद्रव्याचा (परिकलाचा) संयोग; यांमध्ये दोन किंवा अधिक जीवद्रव्ययुक्त घटकांचे मीलन (मिश्रण) होऊ शकते.

plasmolysis प्राकलकुंचन
कोशिकेतील पाण्याचा अंश बहिस्सर्षणामुळे (कोशिकेच्या बाहेर विसरणामुळे गेल्याने), कमी झाल्याने प्राकलाचे आकुंचन व कोशिकावरणापासून अलग होणे; रिक्तिकेचा भोवतालच्या प्राकलावरचा दाब कमी झाल्याने ही क्रिया घडून येते.

plastic आकार्य
आकार देता येण्यासारखे किंवा रूपांतर करण्यासारखे.

— material अकार्य पदार्थ

plasticity आकार्यता
आकार्य असण्याची क्षमता; पाने, उपपर्ण, खोड व मुळे यांमध्ये हा गुण असल्यामुळे त्यांचे परिस्थितिनुसार रूपांतर झालेले आढळते.

plastid प्राकणु; प्राकलकणु; लवक
वनस्पतींच्या सजीव कोशिकेतील जिवंत द्रव्यात (प्राकलात) आढळणारे व विविध कार्ये करणारे कोशिकांगक: उदा. हरितकणु, तैलकणु, वर्णकणु, श्वेतकणु इ. पहा cell-organelle.

platycarpic (platycarpous) विस्तृतफली; पृथुफली
रुंद (पसरट) फळे असलेले (पादप).

platyform चपटा; पसरट

platylobate विस्तृतखंडी
रुंद विभाग असलेले (पान).

platyphyllous विस्तृतपर्णी; पृथुपर्णी
रुंद पाने असलेली (वनस्पती; जाती).

plectenchyma (merenchyma; pseudoparenchyma) छद्मी (आभासी) मृदूतक; कवकोति; स्थूलोति
अनेक सुट्या कोशिकांचे किंवा तंतूंचे नंतर एकत्र येऊन बनलेले ऊतक. उदा. कवकांतील कित्येक अवयव (जालाश्म, पीठिका); काही शैवले.

pleiochasium (**polychasium**) बहुशाखी पुष्पबंध

प्रत्येक शाखा पुन्हा दोन्हीपेक्षा अधिक व लहान अक्ष बाजूस बनविणारा कुंठित फुलोरा.

plerome रंभजनक

खोडाच्या किंवा तत्सम अवयवाच्या विभज्येतील मध्यवर्ती वाहक वृंदादि भागाची निर्मिती करणारा मध्यजनकाच्या आतील भाग; पहा stele, periblem, vascular bundle, meristem.

— **sheath** (**bundle sheath**) रंभजनकावरण, रंभजनकवेष्ट

रंभजनकाभोवती असलेले उतक.

pleuston तरंड पादप

हल्केपणामुळे पाण्यात तरंगणाऱ्या वनस्पती; मुळे नसलेल्या, मुक्तपणे तरंगणाऱ्या व पाण्याखालील बीजी वनस्पतींचाही येथे समावेश करतात.

plexus जालक

परस्परांना जोडणाऱ्या शिरांचे जाळे.

plicate चूणित

चुण्या पडलेले (अवयव).

Plumbaginaceae चित्रक कुल; प्लंबॅजिनेसी

काळा व लाल चित्रक इत्यादींचे द्विदलिकित लहान कुल; चित्रकाच्या मुळ्यात प्लंबॅजिन हे स्फटिकी द्रव्य असते. याचा अंतर्भाव चित्रक गणात (प्लंबॅजिनेलीझमध्ये) एंग्लर व प्रँटल यांनी केला असून हचिन्सन व बेंथॅम आणि हूकर यांनी प्रिम्युलेलीझ गणात केला आहे. प्रमुख लक्षणे : ओषधी, क्षुपे व उपक्षुपे (लहान झुडपे); पाने साधी; पाणी व चुना मिश्रित पाणी बाहेर टाकणारी प्रपिंडे त्यावर असतात; फुले द्विलिंगी; संदले पाच व युक्त; पाकळ्या जुळलेल्या किंवा सुट्या; पाच केसरदलांचे एकच मंडल; पाच जुळलेल्या किंजदलांच्या किंजपुटात एक कप्पा व त्यात एकच बीजक; फळ एकबीजी शुष्क व न तडकणारे किंवा करंड्यासारखे झाकणाने उघडणारे; बी सपुष्क. संवर्त अनेकदा फळास वेढून राहतो.

plume तुरा; पिच्छक

केसांचा झुबका; उदा. दुधळ, एकदांडी व सहदेवी यांची फळे; कुड्याचे व रुईचे बी.

plumose शिखायुक्त; पिच्छकी

शेंडी अथवा तुऱ्याप्रमाणे केसाचा झुबका असलेले फळ अथवा बीज; पहा pappus. सातविणीच्या बियास दोन झुबके असतात.

plumule आदिकोरक; कोंब

बीज रुजल्यावर त्यातून बाहेर येणाऱ्या पहिल्या कळीचे (कोंबाचे) उजेडाकडे वाढणारे टोक (कळी); पहा radicle.

plumule axis प्रथमाक्ष; आद्यक्ष.

प्रारंभिक अक्ष; रुजलेल्या बियातून बाहेर आलेल्या अंकुराच्या आदिकोरक व आदिमूल यांना जोडणारा भाग.

pluri – बहु किंवा अनेक

या अर्थाचा उपसर्ग

pluricellular बहुकोशिक; बहुपशीय; अनेककोशिक

अनेक शरीरघटक असलेले.

pluriflorus बहुपुष्पी; अनेकपुष्पी

अनेक फुले असलेले.

plurigametic बहुगंतुकी

अनेक गंतुके निर्माण करणारे; उदा. शैवल.

plurilocular बहुपुटकी; अनेकपुटकी

अनेक कप्पे असलेले (किंजपुट); अनेक कोशिकांचे बनलेले; उदा. एक्टोकार्पस या शैवलातील बीजुककोश किंवा गंतुकाशय.

plurisporous बहुबीजुकी; बहुबीजाणुक

अनेक बीजुके असलेला (कोश).

plus (**or** +) धन

पुं–प्रकल असलेल्या बीजुकांचे (वाणाचे, तंतूचे) विशेषण; उदा. बुरशीच्या दोन प्रकारच्या तंतूपैकी एक (नर); दुसरा तंतू (minus or–) ऋण (स्त्री).

plus strain धन वाण

पहा strain.

pneumathode वातछिद्र; वातरंध्र

पानावरील त्वग्रंध्र, सालीवरील वल्करंध्र, इत्यादीसारख्या छिद्रांचा अंतर्भाव या संज्ञेत करतात.

pneumatophore श्वसनमूल; वातमूल

वायूशी विनिमय करण्याकरिता जमिनीतून वर प्रकाशाकडे वाढणारे व अनेक हवायुक्त पोकळ्या असलेले मूळ. उदा. कांदळ, कांकरा चिप्पी, तिवार इ. समुद्रकिनाऱ्यावर चिखलात वाढणारी झाडे.

pocket-leaf कोटर-पर्ण

कुजट पदार्थ साठविण्याकरिता कप्प्याप्रमाणे विशेषत्व पावलेले पान; उदा. काही अपिवनस्पती.

pod शिंबा

सामान्य भाषेत शेंग, पण शास्त्रीयदृष्ट्या विशिष्ट प्रकारचे शुष्क फळ; पहा legume; siliqua.

podetium उन्नत कायक

तलस्थ व सपाट कायकाचा वर सरळ वाढलेला भाग; उदा. शैवाक; शेवाळी (मार्चांशिया); हा दांड्यासारखा अथवा पेल्यासारखा किंवा शाखायुक्त असतो.

podium स्तंभाधार

तळाशी असलेला सरळ आधार.

podo - दंड; वृंत

ग्रीक भाषेतील देठ किंवा तत्सम भाग या अर्थाचा उपसर्ग.

podocarp किंजवृंत

किंजदलाचा देठासारखा तळभाग.

point-mutation जनुकोत्परिवर्तन

पहा gene mutation.

polar ध्रुवी; ध्रुवीय

अवयवाच्या किंवा अक्षाच्या टोकासंबंधी किंवा टोकावर असलेले.

— body त्यक्त कोशिका

जनक कोशिकेच्या अर्धसूत्रण विभागणीने बनलेल्या कार्यक्षम कोशिकेखेरीज इतर (वंध्य) किंवा तत्सम प्राकलाचा अंश.

— cap ध्रुवी आवरण

कोशिकाविभाजनातील मध्यावस्थेत परिकलाच्या धाग्यांच्या तर्कूसारख्या अवस्थेत त्याच्या दोन्ही टोकास असलला टोपीसारखा भाग; पहा mitosis.

polar nucleus ध्रुवी प्रकल; ध्रुवीय केंद्रक

फुलझाडांच्या बीजकातील गर्भकोशात फलनापूर्वी बनलेल्या चार प्रकलांच्या जोडीतील प्रत्येकी एक; यांच्या संयोगाने पुढे बनणाऱ्या दुय्यम प्रकलाचे पर्यवसान पुष्कात (गर्भाभोवतीच्या अन्नात होते); पहा endosperm.

polarity ध्रुवत्व

दोन ध्रुव (टोके) असण्याची स्थिती; उदा. आदिमूळ व आदिकोरक ही दोन गर्भाक्षाची (प्राथमिक अक्षाची) टोके त्याचे ध्रुवत्व दर्शवितात व त्यांची निश्चिती तत्पूर्वीपासून झालेली असते; अनेक वनस्पतींत रंदुकावस्थेत दोन ध्रुवांची स्पष्टता दिसून येते.

pole ध्रुव; अग्र; टोक

Polemoniales भोकर गण; पोलेमोनिएलीझ

बेसी यांच्या वर्गीकरणाप्रमाणे द्विदलिकित वनस्पतींच्या या गणात वृंताक कुल, भोकर कुल, हरिणपदी कुल इत्यादींचा समावेश होतो हचिन्सन यांनी भोकर गण (बोरॅजिनेलीझ), वृंताक गण व पोलेमोनिएलीझ स्वतंत्र ठेवले आहेत; पहा. Boraginaceae.

polish झिलई करणे

घासून पुसून चकाकी आणणे.

pollard ऱ्हस्वित

जमिनीजवळच्या शाखा छेदून खुजा राखलेला व कापलेल्या ठिकाणी जाडजूड प्ररोहांनी भरलेला वृक्षतळ (खुंट).

pollen पराग

फुलझाडांच्या फुलातील केसरदलावर निर्माण झालेले व लैंगिक प्रक्रियेत आवश्यक असे लहान धुळीच्या कणासारखे भाग; यांचे कार्य प्रकटबीज वनस्पतींतील व नेचाभ (वाहिनीवंत अबीजी) वनस्पतींतील लघुबीजुकाप्रमाणे असते; साधारणपणे गोलसर, तथापि बाह्यावरणात ते फार विविधता दर्शवितात. अनेक कणांची भुकटी असाही पराग या संज्ञेचा अर्थ लावला जातो. पराग पुं-गंतुके निर्माण करतात.

— analysis पराग-विश्लेषण; परागविज्ञान

पहा palynology.

— chamber परागसंपुट

बीजकातील प्रदेहाच्या टोकावर असलेला परागणानंतर काही काळ परागसंचय करणारा व बीजकावरणाने संरक्षिलेला कप्पा; उदा. सायकस; पहा nucellus.

— flower परागपुष्प

परागणाकरिता येणाऱ्या कीटकांना मधुरसाऐवजी पराग उपलब्ध करणारे फूल; उदा. पॉपी (अफूच्या कुलातील काही जाती), गवते, अक्रोड कुल, भूर्ज कुल, बीच, चेस्टनट, ओक, वाळुंज कुल, एल्म, इ.

— grain परागकण

परागांच्या भुकटीतील एक स्वतंत्र कण.

— sac (cell) परागकोटर

सर्व परागकण एकत्र असलेली पिशवी (पोकळी; लघुबीजुककोश); बहुधा अशा दोन पिशव्या (कप्पे, कोटरे) एका परागकोशात असून असे दोन खंड

एका परागकोशात असतात. पहा anther, anther–lobe.

— tetrad परागचतुष्टय

चार परागकणाचा एक समूह किंवा चौकडी; उदा. ईनोथेरा; एरिकेसी. पहा Ericaceae.

— tube परागनलिका

पराग रुजल्यावर त्यातून बाहेर पडणारा नळीसारखा अवयव; हा फुलझाडांच्या किंजलातून किंजपुटातील बीजकात प्रवेश करतो व फलन घडवून आणतो; प्रकटबीजीत प्रत्यक्ष बीजकावरच पराग पडून नलिका आत प्रवेश करते. हिचे कार्य नर-गंतुकांना फलनात साहाय्य करण्याचे असल्याने व ही एकगुणित असल्याने गंतुकधारी पिढीच असते.

pollinate परागण करणे

पराग किंजल्कावर पडणे अथवा पाडण्यास मदत करणे (सिंचन).

pollination परागण; परागसिंचन

केसरदलांमधून निघणारे पराग त्याच फुलातील किंवा त्याच जातीच्या अन्य फुलातील किंजल्कावर पडण्याची प्रक्रिया अथवा पडण्यास मदत करण्याची प्रक्रिया; प्रकटबीज वनस्पतींतील पराग (लघुबीजुके) प्रत्यक्ष बीजकावर पडण्याची प्रक्रिया.

pollinium परागपुंज

एका परागकोटरातील सर्व परागांचा एक पुंजका; पुंजक्यातील कण सुटे नसून पातळ पापुद्र्यांनी वेढलेले असतात; तळाशी एक चिवट तंतू असतो व दोन तंतूंचा सांधा एका सूक्ष्म ग्रंथीस चिकटून असतो. उदा. रुई, ऑर्किड.

pollinodium (antheridium) पुं-धानी

पहा antheridium.

poly– बहु–

अनेक याअर्थी उपसर्ग.

— adelphia बहुसंघीय; पॉलिअडेल्फिया

कार्ल लिनियस यांच्या कृत्रिम वर्गीकरण पद्धतीतील एक वर्ग. यामध्ये त्यांनी फुलातील केसरदलांचे अनेक गट (झुबके) असणाऱ्या सर्व वनस्पतींचा समावेश केला होता.

— adelphous बहुसंघ

केसरदलांचे अनेक संघ असणारे (केसरमंडल किंवा फूल) ; उदा. संत्र, एरंड, इ.

— androus बहुकेसरित

अनेक केसरदले असलेले (केसरमंडल, फूल); उदा. गुलाब, वाघाटी, कुंभा, इ.

— andry बहुकेसरत्व

अनेक केसरदले असण्याचा प्रकार (स्थिती).

— anthous बहुपुष्पी

एकाच छदमंडलात अनेक फुले असलेले; उदा. कुमूर; निशिगंध (*Polyanthus tuberosa* L.).

— arch बहुसूत्र

आदिप्रकाष्ठांचे अनक गट असलेला रंभ; उदा. सिलाजिनेला; पहा stele.

— carpellary बहुकिंज; बहुकिंजदली

खुल्या किंवा जुळलेल्या अनेक किंजदलांचे (किंजमंडळ) उदा; गुलाब, भेंडी, पिवळा चाफा, कमळ इ.

— carpic बहुफली

जीवनात अनेकदा फुले व फळे निर्मिणारे; उदा; आंबा.

— carpous मुक्तकिंज; पृथक् अंडपी

पहा apocarpous.

— cephalous बहुस्तबक: बहुशीर्षक

स्तबकासारखे अनेक फुलोरे असलेले; उदा. सहदेवी, ओसाडी, इ. पहा capitulum.

— chasium बहुशाख

पहा pleiochasium.

— cotyledonous बहुदलिकित

अनेक दलिका असलेले (बी; वनस्पती); उदा. पाइन (देवदार, चीड).

— cyclic बहुचक्रीय

पुष्पदलांची (संदले, प्रदले इ.) अनेक मंडले असलेले (फूल) उदा. गुलाब.

— embryony बहुगर्भत्व; बहुभ्रूणता

एका बीजकात किंवा बीजात अनेक गर्भ असण्याचा प्रकार; उदा. पाइन व इतर शंकुमंत वनस्पती; संत्र, लिंबू, इ.

polygamous बहुयुतिक

एकलिंगी व उभयलिंगी (द्विलिंगी) फुले एकाच झाडावर अथवा एका जातीच्या दोन भिन्न झाडावर असणारी (जाती) उदा. ॲश, मॅंगोस्टीन, काजू, काकडशिंगी, अमोणी, इ.

polygamy बहुयुतिकत्व

वर सांगितलेले लक्षण असण्याचा प्रकार.

Polygonaceae चुक्र (चुका) कुल; पॉलिगोनेसी
मुहलन्बेकिया, चुका, रेवंदचिनी, पोवळी (अँटिगोनॉन), इत्यादि द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल; याचा अंतर्भाव बेसींनी पाटलपुष्प गणात (कॅरिओफायलेलीझ), एँग्लर व प्रँटल यांनी व हचिन्सनांनी चुक्रगणात (पॉलिगोनेलीझ) केला आहे. प्रमुख लक्षणे : नलिकेसारखे उपपर्ण असलेल्या एकाआड एक पानांच्या ओषधी. द्विलिंगी नियमित, चक्रीय किंवा अचक्रीय फुले; परिदले ३+३; केसरदले ३ + ३; किंजदले ३ जुळलेली, व ऊर्ध्वस्थ किंजपुट; ह्या साधारणतः आढळणाऱ्या व्यवस्थेत फरक आढळतात; किंजपुटात एक कप्पा व एक बीजक; त्रिकोनी कपाली (फळ); सपुष्क बी; फळावर सतत राहणाऱ्या परिदलाचा पंख असतो.

polymerous (pleiomerous) बहुभागी
फुलातील प्रत्येक मंडलात अनेक पुष्पदले असलेले (फूल); उदा. गुलाब (संवर्ताशिवाय इतर मंडले), कमळ; हिरवा चाफा.

polymorphic बहुरूपी
स्वरूपाचे अनेक प्रकार दर्शविणारे; एका जातीत पाने, पुष्पदले, बीजुके, फळे यांच्या प्रकारांतील विविधता असणारी (वनस्पती).

polymorphism बहुरूपता
बहुरूपी असण्याची स्थिती; उदा. एकाच झाडावर दोन प्रकारची फुले असणे. जीवनात त्याच वनस्पतीचे भिन्न आकार-प्रकार आढळतात; उदा. अर्गट नावाचे कवक.

polynucleate (multinucleate) बहुप्रकल (प्रकली); बहुकेंद्रक
अनेक प्रकल असलेली (कोशिका) उदा. म्युकर बुरशी; क्लॅडोफोरा शैवल.

Polypetalae मुक्तप्रदली उपवर्ग
बेंथॅम आणि हूकर यांच्या वर्गीकरणातील सुट्या पाकळ्या असलेल्या फुलांच्या (द्विदलिकित वर्गातील) वनस्पतींचा गट.

polypetalous मुक्तप्रदली
अनेक सुट्या पाकळ्यांचे (फूल); उदा. गुलाब, संकेश्वर, गुलमोहर, इ.

polyphagous बह्वाश्रयी
अनेक आश्रयांवर आढळणारे (कवक); उदा. पिथियम, अर्गट, तांबेरा, इ.

polyphyletic अनेकोद्‌भव; अनेकस्त्रोतोद्‌भव
अनेक पूर्वजांपासून (कुले, जाती अथवा वंश) उत्क्रांत झालेला (अवतरलेला) एखादा मोठा गट; उदा. सर्व शैवल वनस्पती अनेक प्रारंभिक सूक्ष्म पूर्वजांपासून स्वतंत्रपणे विकसित होत आल्या असाव्या; या आधारावर त्यांचे स्वतंत्र विभाग पाडले आहेत; शैवले असा स्वतंत्र विभाग आता मानला जात नाही. पहा monophyletic; Algae.

polyphyllous मुक्तपरिदली
सुटी परिदले असलेले (फूल) उदा. चुका, नारळ, कमळ, पिवळा चाफा.

polyploid बहुगुणित
प्रकलातील रंगसूत्रांची संख्या दुपटीपेक्षा अधिक असलेले (प्रकल अथवा वनस्पतींच्या जाती, प्रकार इ.). यातील जातीचा द्विगुणिताशी संकर होत नाही; पहा diploid.

polyploidy बहुगुणितत्व; बहुगुणन
बहुगुणित (रंगसूत्रांचे अनेक गट) असण्याचा प्रकार; पहा haploid, diploid, allopolyploidy.

Polyporaceae बहुछिद्रकवक कुल.
गदाकवक वर्गातील अनेक छिद्रे असलेल्या बीजुकोत्पादक अवयवांच्या कवकांचे कुल; पहा Basidiomycetes.

polysepalous मुक्तसंदली
सर्व संदले सुटी असलेले (फूल); उदा. मोहरी, लिंबू.

polyspermous बहुबीजी
अनेक बिया असलेले.

polysporangiate बहुबीजुककोशिक
अनेक बीजुककोश असलेले.

polysporous बहुबीजुकी; बहुबीजाणुक
अनेक (४–८ पेक्षा अधिक) बीजुके असलेली (धानी); पहा ascus.

polyspory बहुबीजुकत्व; बहुबीजाणुकता
अनेक बीजुके असण्याचा प्रकार.

polystelic बहुरंभी
अनेक रंभ असलेले खोड; उदा. सिलाजिनेला; काही नेचे इ. पहा stele.

polystemonous (polyandrous) बहुकेसरी; बहुपुं-केसरी
अनेक केसरदलांचे; उदा. पेरू, सावर यांचे फूल.

polystylous बहुकिंजली
अनेक किंजले असलेले (किंजमंडळ); उदा. एरंड; चित्रक; गुलाब, इ.

polytheleus बहुकिंजपुटी
अनेक स्वतंत्र किंजपुट असलेले (फूल); उदा. पिवळा चाफा; गुलाब, स्ट्रॉबेरी, रासबेरी, इ.

polytrichous बहुकेशी
अनेक केस असलेले (फळ, बी, केसरदल इ.) उदा. सावर व कापसाचे बी; एकदांडीचे फळ; मोरवेलीचे किंजल; काही गवतांची तुसे.

polytypic बहु (अनेक) प्रतिरूपी
अनेक जाती अंतर्भूत असलेला वंश; पहा monotypic.

pome आक्रांत फल
अनेक कप्पे असलेले, मांसल पुष्पासनाने आणि संवर्ताने वेढलेले फळ; उदा. सफरचंद, नासपती, बिही;

pomiferous आक्रांत फलधारी
आक्रांत फळ असलेली (वनस्पती).

pomology फलविद्या; फलशास्त्र
खाद्य फळझाडांच्या लागवडीसंबंधीची माहिती.

pond-scum पल्वल तरंग
डबक्यातील व साठलेल्या पाण्यातील हिरवा तवंग; यात मुख्यतः सूक्ष्म शैवले असून विशिष्ट ऋतूत ती भरपूर असतात.

poophyte शाद्वलपादप
शाद्वल प्रकाराच्या गवताळ प्रदेशातील वनस्पति; पहा meadow.

popcorn लाही मका
मक्याची लाही करण्यास उत्तम असा प्रकार.

porandrous (poricidal) रन्ध्रस्फोटक
छिद्रे पडून त्यातून पराग विखुरणारी (वनस्पती); उदा. मका, वांगे.

pore छिद्र; रंध्र
कोणत्याही अवयवाला (खोड, पान, परागकोश, इ.) असलेले भोक; उदा. त्वग्रंध्र, वल्करंध्र, जलरंध्र, छिद्रकवक, वाहिका, जमिनीतील पोकळी, स्फॅग्नम शेवाळीतील पाने, अफूची बोंडे.

— fungus छिद्रकवक
पहा *Polyporaceae*.

— passage रंध्रमार्ग
पानांच्या त्वग्रंध्राचा मार्ग; अपित्वचेतील बाहेरचे व आतील छिद्र यांमधील पोकळी.

— space (volume) रंध्रावकाश
ज्यात घनकणांचा अभाव असतो, अशी जमिनीतील एकूण पोकळ जागा.

poricidal रंध्रस्फोटी
भोके पडून फुटणारे (फळ); उदा. अफू.

porogamy रंध्रयुति
बहुतेक सर्व बीजी वनस्पतींत परागनलिका बीजकरंध्रातून प्रदेहात प्रवेश करून नंतर गर्भकोशातील अंदुकाचे व परागनलिकेतील पुं-प्रकलाचे मीलन घडवून आणते तो प्रकार; पहा chalazogamy.

poroids छिद्राभ
छिद्रासारखे दिसणारे अनेक बिंदू (ठिपके); उदा. करंडक वनस्पतीचे आवरण.

porometer त्वग्रंध्रमापक
त्वग्रंध्रांची परिमाणे मोजण्याचे उपकरण.

porous (porose) छिद्रल; छिद्री; रंध्री
छिद्रे असलेले (अवयव).

— dehiscence छिद्रल स्फुटन; रंध्रीस्फुटन
छिद्रे पडून तडकणारा; उदा. अफूचे बोंड; रिंगणीचे परागकोश.

porphyreus (purpureus) जांभळे
उदा. *Claviceps purpurea* या कवकाचे जालाश्म (अनेक तंतू एकत्र होऊन बनलेली निष्क्रिय संरचना)

Portulacaceae लोणी (लोनिका) कुल
घोळ (लोणी, लोणा) व तत्सम द्विदलिकित वनस्पतींचे लहान कुल; एंग्लर व प्रँटल यांनी सटोस्पर्मीमध्ये, बेंथॅम व हूकर यांनी कार्योफायलीनीत व हचिन्सननीं कार्योफायलेलीझमध्ये समाविष्ट केले आहे. प्रमुख लक्षणे : ओषधी व लहान झुडपे; मांसल पाने व केसाळ उपपर्णे; फुलोरा– नियमित, द्विलिंगी फुलांची वल्लरी; संदले सुटी, २; प्रदले ४–५ सुटी; केसरदले सुटी व ५ किंवा त्यापेक्षा कमीजास्त; किंजदले जुळलेली ३–५; किंजपुट ऊर्ध्वस्थ किंवा अर्धअधःस्थ, त्यात एक कप्पा व २– अनेक बीजके; बोंडफळात सपुष्क बीजे.

positive धन
केवळ (निरपेक्ष) किंवा परिणामकारक स्थिती दर्शविण्याकरिता उपसर्गाप्रमाणे उपयोग करतात. उदा.

धन प्रकाशानुवर्तनी (प्रकाशाच्या परिणामामुळें तिकडे वाढणारे); त्याउलट ऋण प्रकाशानुवर्तनी (प्रकाशा-विरुद्ध वाढणारे).

— reaction धन प्रतिक्रिया

चतकाकडे क्रियात्मक प्रवृत्ति दर्शविण्याची घटना.

posterior पश्च

प्रमुख अक्षाजवळची (उदा. पानाची किंवा फुलाची बाजू).

post- climax पश्चचरमावस्था; पश्चपरमावस्था

चरमावस्थेनंतरची स्थिती; पहा climax.

— fertilisation फलनोत्तर

गंतुकमीलनानंतर (फलनानंतर) होणारे (बदल किंवा विकास); पहा fertilisation.

— genital जन्मोत्तर; जननोत्तर

जन्मास आल्यानंतर उद्भवणारी किंवा दिसून येणारी (लक्षणे किंवा संरचना); याउलट जन्मजात (आनुवंशिक).

— meiotic division अर्धसूत्रणोत्तर विभाजन

पहा meiosis.

— synapsis उत्तर समीपस्थिति

प्रकलविभाजनात (अर्धसूत्रण प्रकारात) समजात रंगसूत्रांच्या जोड्यांची मांडणी झाल्यानंतरची (प्रक्रिया).

potamophyta नदीपादप

नद्यांत वाढणाऱ्या वनस्पती.

potential स्थितिज; अव्यक्त

विशिष्ट स्थान (स्थिती) असल्यामुळे प्राप्त होणारे व परिस्थितिसापेक्ष उपयुक्त ठरणारे (संचित).

— energy स्थितिज ऊर्जा

संचित ऊर्जा; उदा. अन्नकणांतील ऊर्जा अनुकूल परिस्थितीत मुक्त होऊन कार्यास उपयुक्त होते; लाकडातील ऊर्जा जळतांना उष्णतारूपाने बाहेर पडते व गतिज होते; पहा kinetic.

potometer बाष्पोच्छ्वासमापक;

वनस्पतीतून वाफेच्या रूपाने बाहेर टाकल्या जाणाऱ्या पाण्याचे मोजमाप करणारे उपकरण (साधन).

pouch कोष्ठ

पिशवीसारखा अवयव; उदा. काही फुलातील शुंडिका; काही बाजूच्या उपमुळाच्या विभाजी टोकावरची पाचक व पिशवीसारखी टोपी; पहा spur.

powder चूर्ण; पीठ; पूड; भुकटी

powdery mildew चूर्णभुरी

कवकांमुळे पानावर पडलेले पिठासारखे लहानमोठे ठिपके; उदा. द्राक्ष, गुलाब; पहा mildew.

prairie प्रशाद्वल

दमट हवामानातील उंच, नरम व सलगपणे वाढणाऱ्या गवतांचा (उ. अमेरिकेतील) प्रदेश; यात ऋतुमाना-प्रमाणे काही ओषधीही (कंदयुक्त, वर्षायू) आढळतात.

pratensis शाद्वलवासी

शाद्वलप्रकारच्या गवताळ प्रदेशात वाढणारी (वनस्पती); उदा. *Eulophia pratensis* (शतावरी).

pratum शाद्वल

पहा meadow.

pre (prae) आदि- पूर्व; प्राक्

स्थान किंवा काल यांच्या संदर्भात अग्रत्व दर्शविणारा उपसर्ग; मराठीत प्रत्ययासारखाही उपयुक्त.

Preangiosperms आद्यावृतबीज वनस्पति; आवृत-बीजपूर्व वनस्पती

फुलझाडे (आवृतबीज वनस्पती) अस्तित्वात येण्या-पूर्वीच्या पूर्वज वनस्पती; आधीची फुलझाडे.

precatorius माळेकरिता उपयुक्त

उदा. गुंज (*Abrus precatorius* L.)

preclimax पूर्वचरमावस्था; पूर्वपरमावस्था

वनस्पतींच्या समुदायाच्या अंतिम अवस्थेपूर्वी असलेली स्थिती.

prefertilisation फलनपूर्व

अंडुकाचे रेतुकाकडून फलन होण्यापूर्वीची (स्थिती, संरचना, इ.).

prefloration कलिकारचना

फुलाची कळी उमलण्यापूर्वीची अंतर्गत संरचना अथवा आतील अवयवांची (पुष्पदलांची) मांडणी; पहा ptyxis; aestivation.

prefoliation कोरकरचना

कळी उमलण्यापूर्वीची तिच्यातील पानांची मांडणी; पहा ptyxis; vernation.

prehensile type परिग्राही प्रकार

केसरदले व किंजल यांना कवटाळून धरून परपरागण घडवून आणणारी कीटकपरागित (फुले).

premorse (praemorse) छिन्न
टोकाशी कापल्याप्रमाणे; चावून तोडल्याप्रमाणे; कुरतडलेला.

presence उपस्थिती
(१) व्यक्तीतील एखाद्या लक्षणाबद्दल जबाबदार असलेल्या जनुकाचे अस्तित्व; पहा gene;
(२) परिस्थितिविज्ञानात, एखाद्या पादप-समुदायातील अनेक नमुनाक्षेत्रात त्यातील विशिष्ट जातीचे अस्तिव व तिचे मापन किंवा वर्गवारी.

presentation time अवगमकाल;
एखाद्या अवयवास चेतकाची जाणीव होण्यास लागलेला वेळ.

preservation परिरक्षण
जैव, भौतिक व रासायनिक बदल न होऊ देता जतन करण्याची (टिकविण्याची) प्रक्रिया; उदा. खाद्य पदार्थ; वनस्पती अथवा प्राणी किंवा त्यांचे भाग.

pressure दाब; दमन

—, root मूलदमन
खोडात द्रव वर चढविण्यास आवश्यक असा मुळांच्या उतकांतील दाब.

presynapsis पूव समीपस्थिति
समीपस्थितीच्या आधीची प्रकलाची अवस्था; पहा synapsis, post-synapsis.

prevention प्रतिबंध
रोग होऊ न देणे, फुले किंवा फळे येऊ न देणे, इत्यादी संबंधी वापर असलेली संज्ञा.

prevernal aspect वसंतपूर्व प्रभाव अथवा दृश्य
वसंतऋतुपूर्वी पादपसमुदायास असलेले स्वरूप. पहा vernal aspect.

prickle काटा; शल्य
सालीवर इतस्ततः वाढलेले तीक्ष्ण व कठीण उपांग; उदा. गुलाब, काटेमाठ.

prickly काटेरी; शल्यवंत
काटे असलेले.

primary आद्य; प्राथमिक
प्रथम विकास पावलेला (अवयव).

-- axis प्रथमाक्ष; आद्याक्ष
पानांचा किंवा फुलोऱ्याचा मुख्य अक्ष (दांडा); वनस्पतींचे खोड.

-- body मूलकाय; आद्यकाय
फक्त प्राथमिक ऊतके असलेले शरीर; अग्रस्थ विभज्येपासून बनलेल्या ऊतकांचे शरीर; पहा meristem.

— cortex प्राथमिक मध्यत्वचा; मध्यजनक
(१) प्राथमिक विभज्येपासून बनलेले व अंतस्त्वचेबाहेरचे मृदूतक; अग्रस्थ विभज्येतील त्वचाजनकाने वेढलेले (आणि रंभजनकाबाहेरचे) ऊतक; पहा cortex, meristem; periblem; plerome.

— increase प्राथमिक वृद्धि
प्रथम झालेली आकारवाढ.

-- leaf (primordial leaf) आद्यपर्ण; पूर्वपर्ण
पहिले पान.

-- meristem प्राथमिक विभज्या
पहा meristem.

-- petiole पर्णाक्ष
संयुक्त पानाची मुख्य शीर (देठाचा पुढे वाढलेला भाग).

— phloem (bast) प्राथमिक परिकाष्ठ
पहा phloem.

-- root प्राथमिक मूळ
आदिमूलापासून बनलेले पहिले (प्रमुख) मूळ; पहा tap-root.

-- shoot प्राथमिक प्ररोह
आदिकोरकापासून (पहिल्या कोंबापासून) बनलेला प्रमुख पल्लव (खोड व कोवळ्या पानांची कळी, बालपर्ण इ.).

-- structure प्राथमिक संरचना
पहिल्याने बनलेली शरीररचना.

-- tissue प्रथमोतक
प्राथमिक विभज्येपासून बनलेले ऊतक (पहिल्याच वर्षी निर्मिलेले ऊतक).

— wood प्राथमिक काष्ठ
प्राथमिक विभज्येपासून (पूर्वोतककरापासून) बनलेले प्रकाष्ठ. पहा xylem (wood); procambium.

primeval forest अस्पष्ट वन; मूळचे जंगल
मूळच्या स्वरूपात असलेले, मानवाने स्पर्श न केलेले जंगल; अशी जंगले आता फारच थोडी आहेत (अमेरिका, आफ्रिका, इ.); पहा vergin forest.

primine बीजकावरण
बीजकाचे बाह्याच्छादन.

primitive प्रारंभिक; आदिम; आद्य; आदि-प्राचीन
पहिल्याने विकास पावलेले (अवयव, वनश्री, वनस्पती, जाती, जीवन, इ.).

Primofilices आदिम नेचे; आदि नेचे; प्रायमोफिलिसेस
नवनेचांपूर्वी विकास पावलेले प्राचीन नेचे. पुराजीव महाकल्पातील जीवाश्म स्वरुपातच सध्या आढळणारे व नेचे (फिलिसीनी) वर्गातील तीन उपवर्गांपैकी एक; पहा Filicinae.

primordial अविकसित; आदिम; आद्य
पहिल्याने दृश्य स्वरुपात आलेले; सर्वप्रथम अवस्थेतील (अवयव).

— cell अनावृत (नग्न) कोशिका
कोशिकावरण नसलेला जीवद्रव्याचा घटक (एकक).

— leaf आद्यपर्ण
दलिकेनंतरचे (पहिले) पान; आदिकोरकापासून बनलेले.

— meristem (promeristem) पूर्व विभज्या; आद्य विभाजी ऊति
पहा promeristem.

— tissue तल्पोतक
पहा ground tissue.

— utricle आद्याशय
कोशिकेतील बाह्य प्राकल; रिक्तिकायुक्त आतील जीवद्रव्य (अंतःप्राकल) ह्याने वेढलेला असतो; पहा protoplast.

primospore आदिबीजुक
जनक जीवांच्या शरीरकोशिकेपासून फारसे भिन्न (अप्रभेदित) नसणारे बीजुक.

prismatic लोलकाभ; प्रचिनाकार
लोलकासारखे; कोनानी अलग केलेल्या सपाट बाजू असलेले; उदा. काही मृदूतकातील कोशिका; ऊतककर कोशिका.

— layer लोलकस्तर; त्रिपार्श्विकस्तर
वर सांगितल्याप्रमाणे कोशिका असलेला थर.

prison-flower कारा-पुष्प
तुरुंगातील कैद्याप्रमाणे काही वेळ बंदिस्त ठेवून त्याचे (प्राण्यां) कडून परागणाचे कार्य करवून घेणारे फूल; उदा. पोपटवेल; अळू; कॅलॅडियम.

proanthesis प्राग्पुष्पन
फुले येण्याच्या नित्यकालपूर्वी, ती येण्याचा प्रकार.

procambial strand पूर्वोतककर पट्ट
विभज्येच्या रंभजनक भागातील वाहकवृंद बनविणाऱ्या लांबट कोशिकांची उभी पट्टी; पहा meristem.

procambium पूर्वोतककर
ज्या विभाजी कोशिकापासून नवीन वाहक घटक (वाहिका, वाहिन्या इ.) निर्मिले जातात त्या मूळ व खोड यांच्या टोकाशी असलेल्या विकासपूर्वावस्थेतील कोशिकांचा थर.

procarp पूर्वफल
घानीकवकातील (उदा. युरोशियम) स्त्री–जननेंद्रिय; त्यालाच टोकाशी 'योनिकासूत्र' असा आदायी (ग्रहणशील) तंतू असतो; पहा trichogyne.

procerus उंच
लहान वृक्षाप्रमाणे उंच असलेले झाड; उदा. मांदार (*Calotropis procera* R. Br.)

process (१) प्रवर्ध; (२) प्रक्रिया; विधी
(१) पृष्ठभागापासून वर किंवा पुढे वाढून आलेले उपांग; उदा. काटे; केसल, इ.
(२) अनेक टप्प्यांनी घडून येणारी जटिल क्रिया; उदा. वितंचन, प्रकाशसंश्लेषण, पचन, प्रजोत्पादन, इत्यादी जैव प्रक्रिया.

processing प्रक्रियण
वर (२) मध्ये वर्णन केलेली घटना.

procumbent भूसर्पी
जमिनीसरपट वाढणारे (खोड, वेल); उदा. पुनर्नवा; व्हर्बिना व्हेनोजा; एकदांडी (*Tridax procumbens* L.) इ.

pro-embryo पूर्वगर्भ; आदिगर्भ
गर्भाचे भिन्न भाग स्पष्ट होण्यापूर्वीची अवस्था.

proenzyme पूर्ववितंचक
वितंचनाची प्रक्रिया होण्यापूर्वी तिला चेतना देणारे दुसरे द्रव्य (प्रभावक).

profile lie पार्श्वदृश्य स्थिती; पार्श्वरुप
तीव्र प्रकाशाला अनुलक्षून पाने प्रकाशाच्या किरणाकडे आपल्या किनारी (कडा) वळवून ठेवतात ती स्थिती; उदा. टाकळा, लाजाळू; नागफणाचे खोड; नागीनची अथवा कोरफडीची पाने.

progamous फलनपूर्व
फलनापूर्वी घडणारी; उदा. लिंगनिश्चिती.

— cell फलनपूर्व काशिका

परागकणात बनलेली व नर-गंतुक (प्रकल) असलेली कोशिका.

progressive metamorphosis प्रगामी रूपांतरण

उच्चतेकडे (प्रगतीकडे) नेणारा अवयवांतील बदल; उदा. पाकळ्या ऐवजी केसरदलांची निर्मिती.

— succession प्रगामी अनुक्रमण

चरमावस्थेप्रत नेणारा पादपसमुदायातील बदल.

Progymnosperms आदिप्रकटबीज वनस्पति

प्रकटबीज वनस्पतींचे पूर्वज; उदा. बेनेटायटेलीझ; बीजी नेचे.

prohydrotropism धन-जलानुवर्तन

ओलाव्याकडे वाढत जाण्याची प्रवृत्ती.

projection प्रवर्धक; प्रक्षेप

पृष्ठभागावर वाढलेला लहान पण भिन्न आकार-प्रकाराचा उंचवटा.

proliferation प्रचुरजनन; प्रचुरण

उपशाखांनी विस्तार होण्याची घटना.

proliferous उपशाखी; बहुजनक; प्रचुरजनक

उपशाखारूप संतती असलेले (निर्मिणारे); अधिक सारखे अवयव किंवा भाग स्वतःवर निर्मिणारे.

prolific जननक्षम; प्रसवशील; फलदायी

प्रजानिर्मितीचे विपुल सामर्थ्य असलेले; विपुल फळे देणारे.

prolification प्ररोहनिर्मिती

फुलामध्ये टोकास किंवा बाजूस पानांचा झुबका येणे. उदा. गुलाब कुलातील काही वनस्पती, स्ट्रॉबेरी, इ.

proligerous (proliferous) बहुप्रसवी

शैवाक (दगडफूल) वनस्पतीतील मुक्त धानीफलाचा बीजुकधारी भाग.

promeristem (primordial meristem) पूर्वविभज्या

उच्च दर्जाच्या वनस्पतींतील कोवळ्या रोपाच्या खोडाच्या टोकातील अप्रभेदित कोशिकासमूह (मृदूतक); यातील सर्व कोशिका सर्व दिशांना विभाजनाने वाढत असतात; जसजसे टोकाकडून खालच्या बाजूस पहावे तसतसे अधिकाधिक प्रभेदित ऊतके आढळतात (आद्यत्वचा, पूर्वोतककर आणि तल्पविभज्या); पहा meristem.

promycelium पूर्वतंतु; पूर्वजालक; प्राक् कवक-जाल

बीजुक रुजून त्यातून वाढणारा अल्पायुषी व पुनरपि भिन्नरूप बीजुके निर्मिणारा कवकतंतु; उदा. कवक; म्यूकर बुरशीचे गंतुबीजुक रुजून बनणारा तंतू.

pronucleus पूर्वप्रकल

संयोगी गंतुकातील प्रकल; हा दुसऱ्याशी संयोग पावून कार्यक्षम बनतो व संयुक्त कोशिकेपासून नवीन वनस्पती निर्माण होते.

propagation अभिवृद्धी; प्रवर्धन

सजीवांचा प्रसार किंवा लागवड.

propagule कलिका; मुकुलिका; कंदिका; प्रवर्ध्य

वनस्पतींच्या लक्षणांचे सातत्य टिकवून धरणारी प्रजोत्पादक कोशिका, कळी, इत्यादी उपांग अथवा अवयव.

prophase पूर्वावस्था

कोशिकाविभाजनातील (प्रकल विभाजनातील) पहिली आरंभीची अवस्था; यामध्ये रंगसूत्रे स्पष्ट व स्वतंत्र होऊन ती उभी चिरली जातात व तर्कुतंतूशी जोडली जातात; प्रकलावरण नाहीसे होते व प्रकलक लुप्त होतो; मात्र तर्कूचे स्पष्ट रूप पुढील अवस्थेत दिसते; पहा metaphase.

prophloem आदिपरिकाष्ठ

पहा protophloem.

prophototactic धन प्रकाशानुचलनी

पहा प्रकाशानुचलनी; phototactic.

prophototropic धन प्रकाशानुवर्तनी

पहा प्रकाशानुवर्तनी; phototropic.

prophylactic रोगप्रतिकारक; रोगप्रतिबंधक

रोगाला प्रतिबंध करणारे (साधन, उपाय, इ.).

prophylaxis रोगप्रतिकार; रोगप्रतिबंध

रोग होऊ न देण्याचा प्रकार.

prophyll छदक

पहा bracteole.

proplastid पूर्वप्राकणु; आदिलवक; पूर्वलवक

परिकलातील प्राकणूची निर्मिती करणारा सूक्ष्मकण; पहा chloroplast; chromoplast.

prop–root (stilt root) आधारमूळ

वनस्पतीला आधार देणारे व खोडापासून निघून हवेतून जमिनीत गेलेले टेकूसारखे मूळ; उदा. केवडा, मका, इ.

prosenchyma दीर्घोतक

पातळ किंवा जाड आवरण असलेल्या, सजीव व लांबट कोशिकांचे समूह; अनेकदा याचे वलय अपित्वचे-खाली (खोड, देठ यामध्ये) आढळते; ह्या ऊतकांत हरितकणु बहुधा असतात; अन्ननिर्मिती, संचय, विसृति इत्यादी कार्ये येथे चालू असतात; जाड भिंती असलेले ऊतक मजबुती देते.

prosgeotropic (positively geotropic) धन गुरुत्वानुवर्तनी

पहा geotropism.

prosheliotropic (positively heliotropic) धन प्रकाशानुवर्तनी

पहा phototropism; Positive.

prosporangium पूर्वबीजुककोश

काही कवकातील बीजुककोशाची निर्मिती करणारी पहिली फुगीर कोशिका; यातील जीवद्रव्य बीजुक-कोशात गेल्यावर त्यापासून अनेक चरबीजुके निर्माण होतात; उदा. Chytridieae.

prostelic एकरंभी

अक्षामध्ये एकच, मध्यवर्ती, एकमध्य वाहकवृंद असलेले (खोड); उदा व्हिनिया (नेचाभ पादप).

prosthermotaxis (positive thermotaxis) धन तापानुचलन

सूक्ष्मजंतू किंवा चरबीजुके यांचे उष्ण भागाकडे (गमन) जाणे; पहा thermotaxis.

prostrate प्रणत

जमिनीवर सपाट राहून वाढणारी (वनस्पती); उदा. काही शैवले, यकृतका, शैवाक; मर्यादवेल, पुनर्नवा, काटेरिंगणी, विष्णुक्रांता यांची खोडे व फांद्या.

protandrous पूर्वपरागपक्व

केसरदलातील परागकण प्रथम पूर्णपक्व होणारे (फूल); उदा. सूर्यफूल, कापूस;

protandry पूर्वपरागपक्वन

वर सांगितलेले लक्षण असलेली स्थिती (प्रकार).

protease प्रथिन वितंचक; प्रोटिएज

प्रथिनांचे वितंचन (रासायनिक प्रक्रियेने साध्या पदार्थात रूपांतर) करणारे द्रव्य.

protective layer संरक्षक स्तर (थर); संरक्षी स्तर

पान गळून पडतेवेळी खोडावर तेथील अनेक कोशिकांच्या थरात बदल होऊन (जखम न होऊ देता) बनणारा संरक्षक थर; पान प्रत्यक्ष गळल्यावर तेथे त्याचा वण राहतो; उदा. पपई; पहा abscission.

protective sheath संरक्षक आवरण

पहा endodermis.

protein प्रथिन

जीवद्रव्याचा मूलभूत घटक; कार्बन, हायड्रोजन, ऑक्सिजन व नायट्रोजन क्वचित् गंधक व स्फुर इत्यादी मूलद्रव्ये (आणि काही खनिजे) असलेले जटिल संयुग; प्राण्यांच्या अन्नांतील आवश्यक घटक; अनेक ॲमिनो अम्लांच्या संश्लेषणाने प्रथिने बनतात.

पहा protoplasm.

protenchyma (ground tissue) तल्पोतक

पहा ground tissue.

proterandrous पूर्वपरागपक्व

पहा protandrous.

proterogynous पूर्वकिंजपक्व

प्रथम किंजल्क पक्व होणारे (फूल); उदा. सापसंद, मोहरी, बटाटा इ.

proterogyny पूर्वकिंजपक्वन

वर सांगितलेली स्थिती (प्रकार).

prothallus पूर्वकायक; प्रकायिका

बीजुक रुजल्यावर त्यापासून निर्मिलेली कायकरूप (अत्यंत साधे शरीर असलेली) व गंतुके निर्मिणारी एकलिंगी किंवा द्विलिंगी, स्वतंत्र किंवा अवलंबित (वनस्पतीची) पिढी; गंतुकधारी;

पहा gametophyte.

protocorm आद्यघनकंद

काही वनस्पतींत आढळणारा (फायलोग्लॉसम, लायकोपोडियम सर्नम व इतर काहींत) दृढकंदासारखा अवयव; याला ग्रंथिक्षोड असेही म्हणतात; गर्भाचे प्रभेदन होण्यापूर्वी तो याच स्वरूपात कमी अधिक काळ असतो. वाहिनीवंत वनस्पतींच्या खोडाच्या क्रमविकासात हा अवयव एक टप्पा असावा असे काहींचे मत आहे; पहा corm.

protoderm आद्यत्वचा

प्राथमिक अग्रस्थ विभज्येपासून बनलेले पहिले बाह्याच्छादक ऊतक (अल्पविकसित अपित्वचा);

पहा meristem; epidermis.

protodochae प्रागनुक्रमण; पूर्वानुक्रमण

विशिष्ट ठिकाणी पहिल्याने होणारा वनश्रीतील क्रमिक बदल; पहा succession.

protogenesis पूर्वमुकुलन

कळ्यांनी प्रजोत्पादन घडून येण्याची प्रक्रिया.

protogynous पूर्वकिंजपक्व

पहा proterogynous.

protohadrome आदिप्रकाष्ठ

पहा protoxylem.

protoleptome आदिपरिकाष्ठ

पहा protophloem.

protomeristem आदिविभज्या

अवयवाचा पाया घालणारी अग्रस्थ विभज्या.

protonema शेवालक

शेवाळी वनस्पतींत रंदुक रुजल्यावर निर्माण होणारी पहिली शैवलासारखी (तंतूसारखी किंवा सपाट चकतीसारखी) अवस्था; पुढे हिच्यापासून मुख्य वनस्पती वाढते.

protophloem आदिपरिकाष्ठ

वाहक वृंदातील अन्नरसाची ने-आण करणाऱ्या (परिकाष्ठ) भागातील पहिल्याने बनलेला भाग; पहा phloem.

protophyll पूर्वपर्ण

आद्यहृदकंदावरील पान; (वाहिनीवंत) अबीजी वनस्पतीतील (नेचाभ पादपातील) दलिका अथवा आद्यपर्ण; लायकोपोडियम् सर्नम ह्या वनस्पतीत आद्यहृदकंदावर अनेक पूर्वपर्णे असतात;
पहा protocorm.

protophyta आदिपादप; आदिवनस्पती

अत्यंत साध्या प्रारंभिक एककोशिक व क्षुद्र वनस्पती; उदा. काही शैवले, सूक्ष्मजंतू, काही कवक.

Protophytology पुरावनस्पतिविज्ञान

पहा Palaeobotany.

protoplasm जीवद्रव्य

सर्व सजीवांच्या (प्राणी व वनस्पती) शरीरातील जीवनव्यवहाराचे भौतिक (वास्तव) आधारभूत स्थान. त्याच्या अभावी सजीवत्व (वृद्धी, चयापचय, प्रजोत्पादन, संवेदनाक्षमता, इ.) आढळत नाही. एककोशिक सजीवात हा अर्धघन पदार्थ कोशिकावरणाने, सरक्षित किंवा नग्नावस्थेत असतो; अनेककोशिकात, प्रत्येक कोशिकेत स्वतंत्रपणे असला तरी सर्वातील जीवद्रव्यात एकता आढळते; सर्व जीवद्रव्य (समष्टी) एकच असल्याप्रमाणे व्यवहार चालतात.
पहा protoplast; cell.

protoplast प्राकल

आच्छादलेल्या किंवा नग्नावस्थेत असलेल्या व्यक्तिस्वरूपातील (व्यष्टी) जीवद्रव्याचे एकक; एका कोशिकेतील सर्व जीवद्रव्य. पहा cytoplasm, nucleus, plastid.

Protopteridophyta प्राग्नेचाभ (प्राग्वाहिनीवंत) पादप; प्रोटोटेरिडोफायटा

वाहिनीवंत अबीजी वनस्पतींचा गृहीत पूर्वज गट; हरित शैवलांपासून ह्या वनस्पती क्रमविकासाने अवतरलेल्या आहेत असे मानल्यास त्यांच्याहून प्रभेदित व सायलोफायटींनी (ज्यांचे पासून इतर टेरिडोफायटा विकसित झाल्या आहेत असा गट) या गटांशी साम्य असलेला (कल्पिलेला) प्रारंभिक गट.

protostele आद्यरंभ

मध्य केंद्रवर्ती प्रकाष्ठ व त्याभोवती परिकाष्ठ असलेला प्रारंभिक रंभ; उदा. ऱ्हिनिया;
पहा Psilophytales.

prototype आदिरूप

ज्यापासून रूपांतरित प्रजा निर्मिली गेली असावी असा गृहीत पूर्वज (पूर्वजाकृति).

protoxylem आदिप्रकाष्ठ; पूर्वकाष्ठ

विभज्येपासून प्रथम बनलेला प्राथमिक प्रकाष्ठाचा (जलवाहक ऊतक समूह) भाग; हा भडाजवळ असतो. पहा xylem.

protozoophilous सूक्ष्मजीवप्रिय; सूक्ष्मजीवपरागित

लहान अगर सूक्ष्म प्राण्यांकडून (आदिजीव) फलन (लैंगिक प्रक्रिया) घडवून आणणाऱ्या काही जलवनस्पती.

protozygote आदिरंदुक

अनुहरणाच्या प्रक्रियेत पितरांकडून दोन्ही प्रभावी घटक (जनुके) एकत्र आलेले समरंदुक.

protropic धन अनुवर्तन (धनानुवर्तन)

चेतकाकडे नेणारी वाढण्याची प्रक्रिया उदा. प्रकाशानुवर्तन; पहा heliotropic; phototropic.

protruding पुरःसृत

पुढे डोकावणारे (झुकणारे); उदा. संकेश्वराची केसरदले.

proximal समीपस्थ

जवळचे; अक्षाला अनुलक्षून, त्याच्या जवळ येणारे

(भाग); उदा. पानाच्या पात्याचा तळभाग टोकापेक्षा जवळचा असतो; टोक दूरस्थ असते; पहा distal.

pruinate (pruinose, pruinous) भुरे
भुरकट दिसणारे; पृष्ठभागावर मेणचट व चूर्णीय (पिठासारखा) थर असलेले; उदा. घायपातीचे पान.

prurient दाहक; खाजरे; कंडूत्पादक
खाज (कंडू) आणणारे ; उदा. खाजकुइली (*Mucuna pruriens* Baker).

psamnophilous (psamnophile) वालुकाप्रिय; वालुकावासी; वालुकारागी
उदा. विपुल वाळूमिश्रित जमिनीत वाढणारी (वनस्पती); *Psamna arenaria* आणि *Spinifex squarrosa* ह्या वनस्पती वालुकाराशीवर समुद्रकिनारी आढळतात; पहा strand-plants.

pseudannual छद्मवर्षायु
कंदयुक्त किंवा ग्रंथिक्षोडयुक्त, जमिनीतील खोडाच्या साहाय्याने वर्षानुवर्षे जगणारी परंतु वर्षायूप्रमाणे प्रतिवर्षी कोरडया ऋतूत जमिनीवर न दिसणारी ओषधी; उदा. आले, काही आमरे, हळकुंड, कांदा, सुरण, इ.

pseudannulus छद्मवलय
शेवाळींच्या बीजुकाशयाच्या परितुंडाबाहेरचे विशेषत्व पावलेल्या कोशिकांचे वर्तुळ.

pseudaxis छद्माक्ष
पहा sympodium.

pseudembryo छद्मगर्भ
पुष्कातील अलग राखलेला कोशिकांचा समूह; उदा. बॅलॅनोफोरा (पूर्ण जीवोपजीवी फुलझाड).

pseudo- (pseud-) छद्मी; छद्म-; मिथ्या; आभासी
खोटे अथवा भास उत्पन्न करणारे या अर्थी उपसर्ग.

pseudobulb आभासीकंद; छद्मकंद
कंदाप्रमाणे अन्नसंचयी कांडे (खोडाच्या दोन पेऱ्यांमधील भाग); उदा. आमरांपैकी कांही जाती.

pseudocarp छद्मफल; आभासी फल
पक्व किंजपुटाऐवजी फळाचे कार्य करणारी पुष्पस्थली किंवा तत्सम संलग्न अवयव; याला अतिरिक्त (साहाय्यक) फळ म्हणतात; उदा. सफरचंद, नासपती, स्ट्रॉबेरी, कमळ (नीलंबो); काजूचे बोंडू.

pseudoepiphyte अपिवनस्पतिरूप
प्रथमपासूनच दुसऱ्या (आश्रय) वनस्पतीवर न वाढता, पुढे आधार घेऊन जगणारी वनस्पती. उदा. सुरण कुलातील काही वनस्पती प्रथम जमिनीत वाढून नंतर जवळच्या झाडाचा आधार घेतात व त्यावर वाढतात; त्यांच्या खोडाची खालची बाजू नाश पावून त्यापासून सुटलेल्या वायवी मुळ्या त्यांना पाणी देतात. खऱ्या अपिवनस्पती (उदा. आमरे) आरंभापासून पूर्णपणे दुसऱ्यावर भार टाकतात व पाणी स्वतंत्रपणे वरच्यावर जमा करून वापरतात; पहा epiphyte.

pseudogamy छद्मयुति; आभासी फलन; आभासी युग्मन
अनिषेक जननाने फलोत्पत्ती; परागण होऊन बीजुकात गंतुक प्रवेश होत नाही, असा प्रकार.

pseudo-hermaphrodite छद्मी द्विलिंगी
कार्यक्षमतेच्या दृष्टीने एकलिंगी, तथापि संरचनेत द्विलिंगी आणि दोन्हीपैकी एका लिंगाचे अवयव वंध्य असलेले (फूल).

pseudo-monocotyledon छद्मी एकदलिकित
द्विदलिकित, तथापि विकासावस्थेत दोन्हीपैकी एक दलिका स्थगित झालेली (वनस्पती). उदा. कॅप्सेला.

pseudoparenchyma छद्मी मृदूतक
मूलतः संबंध नसलेल्या स्वतंत्र कोशिकांचे साधे ऊतक; उदा. कवकातील तंतू एकत्र येऊन बनलेले ऊतक.

pseudopodium छद्मपाद; पादाभ; आभासी पाद
नग्नावस्थेतील जीवद्रव्याच्या पृष्ठभागापासून निघालेले व हालचालीत पायाप्रमाणे उपयुक्त असलेले तात्पुरते प्रवर्धन. उदा. श्लेष्मकवकांची बीजुके व जीवद्रव्याचे खंड; ॲमीबा प्राणी.

pseudo-perianth छद्मपरिदलमंडल; आभासी परिदल
अंदुककलशाच्या तळाशी फलनानंतर बनणारे पेल्यासारखे आवरण; काही यकृतकातील वनस्पती.

pseudo-vivipary छद्मापत्यजनन
फुलांबरोबरच जवळपास पर्णयुक्त जननक्षम कळ्यांची निर्मिती; उदा. प्रनड (*Juncus bufonius* L.)

pseudozygospore आभासी (छद्मी) गंतुबीजुक; आभासी युग्माणु
पहा azygospore.

psilo – अनावृत; नग्न
आच्छादन नसलेले; उपसर्गाप्रमाणे उपयुक्त संज्ञा.

Psilophytinae नग्नपादप वर्ग; सायलोफायटीनी
वाहिनीवंत अबीजी वनस्पती विभागातील (नेचाभ पादप; टेरिडोफायटा) प्रारंभिक वनस्पतींचा वर्ग; यातील

वनस्पती अत्यंत साध्या व मूलहीन असून बीजुककोश शाखांच्या वा उपशाखांच्या टोकास एकेकटे असतात; पाने फार लहान किंवा नसतात. यांच्यापैकी काहींचे जीवाश्म पूर्व व मध्य डेव्होनियन ह्या अतिप्राचीन काळातील खडकांत सापडतात; कदाचित त्यापूर्वी त्यांचा क्रमविकास होत आला असावा.

Psilophytales नग्नपादप गण; सायलोफायटेलीझ
वर सांगितलेल्या वर्गातील एक गण; ह्या सर्वच वनस्पती प्राचीन व जीवाश्म रूपातच आढळतात. उदा. ऱ्हिनिया, सायलोफायटॉन, ॲस्टरोझायलॉन हे व इतर काही वंश यात अंतर्भूत आहेत.

Psilotales सायलोटेलीझ
सायलोफायटीनी वर्गातील विद्यमान व फक्त दोन वंश असलेला (सायलोटम व मेसिप्टेरिस) गण; फक्त सायलोटमला खवल्यासारखी पाने असतात; बीजुककोशात २–३ कप्पे; द्विखंडी बीजुककोशपर्णे.

psychrometer आर्द्रतामापक
हवेतील ओलाव्याचे (आर्द्रतेचे) मापन करण्याचे साधन (उपकरण).

psychrophytes अतिशीतवनस्पति; शीतवासी पादप
जमिनीतील अतिथंड तपमानामुळे मुळांच्या शोषण-क्रियेत येणाऱ्या अडचणींशी समरस होणाऱ्या वनस्पती (आल्पीय वनस्पती).

ptenophyllium पानझडी वन
ठराविक काळात पाने गळणाऱ्या वृक्षांचा समावास.

pterampelid आरोही नेचा
वर चढत जाणारा कोणताही नेचा; उदा. लायगोडियम.

pteratus सपक्ष
पंख युक्त.

Pterigraphia
Pteriodographia } नेचे विज्ञान

Pteridophyta नेचाभ पादप (वाहिनीवंत अबीजी वनस्पती) विभाग; टेरिडोफायटा
शेवाळी व बीजी वनस्पती या दोन्हींच्या मध्ये (विकासाच्या दृष्टीने) असणारा गट. वाहिका आणि कधीकधी वाहिन्या असलेल्या (प्रकाष्ठ व परिकाष्ठ या घटकांनी बनलेले वाहक वृंद (गट) असलेल्या), परंतु बीजाचा अभाव असलेल्या नेचे (pteris, pteridos) व तत्सम वनस्पतींचा (नेचाभ) गट; पहा Tracheophyta.

Pteridospermae (Cycadofilicales) बीजी नेचे गण; टेरिडोस्पर्मी. (सायकॅडोफिलिकेलीझ)
बीजे धारण करणारा तथापि नेचाभ वनस्पतीशी साम्य असणारा प्राचीन (अश्मीभूत) वनस्पतींचा गट; याचा अंतर्भाव प्रकटबीज वनस्पतींत करतात. पुराजीव महाकल्पातील खडकात यांचे शिलारूप अवशेष आढळतात; प्रत्यक्षपणे किंवा अप्रत्यक्षपणे यांचेपासून बीजी वनस्पती विकास पावल्या असाव्यात असे काही शास्त्रज्ञ मानतात; प्रत्यक्ष त्यांचा उगम त्याच महाकल्पात प्रामुख्याने आढळणाऱ्या नेचांपासून झाला असावा अशीही विचारसरणी आढळते.

pterigynous सपक्ष
पंख असलेले.

pterocarpus सपक्षफली
पंखयुक्त फळे असलेली (वनस्पती); उदा. बिब्ळा (*Pterocarpus marsupium* Roxb.); रक्तचंदन (*Pterocarpus santalinus* L.).

Pteropsida टेरॉप्सिडा विभाग
पाणी व अन्नरस यांची ने–आण करणारे घटक (वाहिका व वाहिन्या) असणाऱ्या वनस्पतींच्या दोन विभागांपैकी एक; दुसरा विभाग लायकोप्सिडा; पहिल्या विभागात नेचे (फिलिसीनी), प्रकटबीज व आवृतबीज (बीजी) वनस्पतींचा समावेश होतो; मोठी पाने व त्यामुळे रंभात असलेली पर्णविवरे हे यांचे वैशिष्ट्य तर लहान पाने व पर्णविवरांचा अभाव हे दुसऱ्याचे वैशिष्ट्य; दुसऱ्या विभागात लायकोपोडिनी, एक्विसीटीनी व सायलोफायटीनी यांचा अंतर्भाव करतात. काहींच्या मते स्फेनोप्सिडा हा अधिक एक विभाग मानावा व त्यामध्ये एक्विसीटीनीचा समावेश करावा. सिनो यांच्या मते सर्व वाहिनीवंत वनस्पतींचा (अबीजी व बीजी) अंतर्भाव एका विभागात (ट्रॅकिओफायटा) करावा; तथापि असेही वर्गीकरण विवाद्य आहे. पहा Tracheophyta.

pterospore सपक्षबीजी पादप
पंखयुक्त बीजे असलेली वनस्पती; उदा. शेवगा.

pterygium पंख; पक्ष

pterygospermous सपक्षबीजी
पहा pterospore; उदा. शेवगा (*Moringa pterygosperma* Gaertn.).

ptomaine शविक-विष; टोमेन
रोगकारक सूक्ष्मजंतूंच्यापासून बनणारा विषारी क्षाराभ (अल्कलॉइड).

ptyalin टायलिन; लालाद्रव्य
स्टार्चसारख्या पिठूळ पदार्थाचे साखरेत रूपांतर करणारे लाळेतील वितंचक (एन्झाइम्) द्रव्य.

ptyxis दलवलन; पर्णवलन
कळीतील संरचना दर्शविणारी संज्ञा; पान किंवा पुष्पदल कळीमध्ये स्वतःभोवती गुंडाळलेले किंवा घडी पडलेले (वळलेले) असण्याचे भिन्न प्रकार; पहा prefoliation, prefloration, aestivation, vernation.

puberulous अल्पलोमश; सूक्ष्मरोमिल
फार थोडी लव असलेले (पान, खोड, फुलातील भाग, फळ, बी, इ.); उदा. आघाड्याचे पान, तुळशीचे प्रमुख अवयव.

pubescence लवदारपणा; लोमशत्व; रोमिलता
लवदार असण्याच लक्षण; उदा. कुंद *(Jasminum pubescence* Willd. *).*

pubescent लोमश; लवदार; मृदुरोमी
नरम व आखूड केस (लव) असलेले (अवयव); उदा. ऐसर (ईश्वर) ची फुले, फुलोरा; इ. लाल कमळ *(Nymphoea pubescence* Willd.).

pull-root कर्षण-मूळ
स्वतः आकुंचन पावून खोडास जमिनीत खोलवर ओढून धरणारे मूळ; यावर आडवे कंगोरे दिसतात. उदा. अळू, केशर, नागदौना (सुईशिरड), इ.

pullulation मुकुलायन
कळ्या येणे; अंकुरणे. उदा. यीस्ट नावाचे कवक.

pulp गाभा; मगज; कल्क
फळांतील गीर (रसाळ अथवा मांसल); प्राण्यांतील नरम व मांसल भाग.

—, paper लगदा
कागद बनविण्यास लागणारा लाकडाचा किंवा चिंध्यांचा मऊ चोथा.

pulsation स्पंदन
कोशिकेतील (नग्न चरबीजुके आणि प्राकलपुंज) रिक्तिकांचे आकुंचन व प्रसरण; प्राण्यांतील हृदयाची तीच प्रक्रिया. पहा vacuole.

pulverulent भुरकट; चूर्णाभ; चूर्णिल; चूर्णी
भुकटी पसरल्याप्रमाणे दिसणारे; उदा. काही कवकातील बीजुके अथवा बीजुकसमूह.

pulvinate सपुलवृंत; स्थूलाधारी
पुलवृंत असलेले.

pulvinus पुलवृंत; स्थूलाधारिका
पानाच्या देठाच्या तळाशी असलेला फुगीर उशीसारखा भाग.

pulvis भुकटी; चूर्ण

pumilus खुजे; लघु
उदा. कवठी चाफा (*Magnolia pumila* Andr.).

punctate बिंद्वांकित; ठिपकेदार
अनेक ठिपके, सूक्ष्म खाचा अथवा अर्धपारदर्शक प्रपिंड असलेले.

punctiform बिंदुरूप
ठिपक्यासारखे.

pungent (१) तिक्त (२) तीक्ष्णाग्र
(१) तिखट चव असलेले;
(२) अणकुचीदार टोकाचे (पान); उदा. घायपात, युका, निवगूर.

Punicaceae दाडिमकुल; प्युनिकेसी
प्युनिका या शास्त्रीय नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या एकाच वंशाचा अंतर्भाव असलेले कुल. याचा समावेश जंबुल गणात (मिर्टिफ्लोरीत) केला जात असे. हचिन्सन यांनी मेंदी (मेंदिका) गणात (लिथ्रेलीझमध्ये) हे कुल घातले आहे. ग्रॅनेटेसी या नावानेही हे कुल ओळखले जाते. डाळिंब (दाडिम) ही परिचित जाती या कुलातील फक्त दोन जातींपैकी एक आहे. प्रमुख लक्षणे : काष्ठयुक्त वनस्पती; पाने साधी, बहुधा समोरासमोर किंवा मंडलित; फुले द्विलिंगी, आकर्षक, नियमित; संदले व प्रदले सुटी, ५–७; केसरदले अनेक; किंजदले अनेक व जुळलेली; किंजपुट अधःस्थ; बीजके अनेक. बीजावरण रसाळ; मृदुफळात अपुष्क बीजे, डाळिंब (*Punica granatum* L.).

puniceous किरमिजी
किरमिजी अगर गर्द लाल रंगाचे; डाळिंबी रंगाचे; डाळिंबाच्या फुलाच्या पाकळ्यांच्या रंगाचे.

pure शुद्ध; स्वच्छ; विशुद्ध
मिश्रण नसलेले.

— culture विशुद्ध संवर्धक
कोणत्याही अन्य सजीवाचा संपर्क न झालेला व विशिष्ट जीवाचे शुद्ध स्वरूपात संवर्धन केलेला द्रव अगर घन पदार्थ; उदा. यीस्ट (किण्व), सूक्ष्मजंतू, बुरशी,

आदिजीव, इत्यादींच्या कृत्रिम वाढीकरिता असे पदार्थ वापरतात.

— forest विशुद्धवन
एकाच जातीच्या वनस्पतींनी व्यापलेले जंगल. उदा. साळवन, चन्दनवन, सागवन, चीड (पाईन) वनं; आंबराई, चिंचेचे वन.

— line विशुद्ध संतति; शुद्ध वंशक्रम
स्वपरागणाने प्रजोत्पत्ती होऊन पिढ्यानपिढ्या चालू असलेली संतति.

— strain शुद्ध वाण
पहा strain.

purity of gametes गंतुकशुद्धी
व्यक्ती मिश्रगुणयुक्त असली तरी गंतुकात एकच गुण-घटक असण्याचा प्रकार; एखाद्या व्यक्तीच्या शरीर-कोशिकात त्याच्या आईबापाकडून आलेल्या वैकल्पिक गुणांपैकी (उदा. खुजेपणा व उंची अथवा गुळगुळीत-पणा व सुरकुतलेपणा, इ.) दोन्हींचे जनक घटक (जनुके) असले तरी तिच्या प्रजोत्पादक कोशिकात त्यांपैकी एकच असतो, म्हणजे प्रजोत्पादक कोशिका (गंतुक) शुद्ध असते.

purpureus जांभळे; नीलारुण
निळे व लाल यांच्या कमीअधिक मिश्रणाने बनलेला रंग; उदा. *Digitalis purpurea* L. = तिलपुष्पी.

pustular पिटकित
बारीक फोडाप्रमाणे पुटकुळ्या आलेले.

pustule पिटक; पुळी
सूक्ष्म उंचवट्यासारखा फोड.

putamen कवचकेंद्र; अष्ठि
आठळीतील कठीण साल. उदा. साग, बदाम, अक्रोड, नारळ, इ. पहा drupe, endocarp.

pycnidium गर्तिका; पलिघा
काही कवकातील व शैवकातील विशिष्ट प्रकारची बीजुके निर्माण करणारी पेल्यासारखी किंवा सुरईसारखी व अलिंग पद्धतीने कायकातच बनलेली पोकळी.

pycnoconidium (pycnogonidium, pycnospore) गर्तिका-बीजुक
गर्तिकेत बनलेले बीजुक.

pyrene अष्ठिका; कपालिका
प्रत्येक बीजाभोवती स्वतंत्र कठीण कवच असलेल्या अनेकबीजी आठळी फळातील (अश्मगर्भी फळातील) एक मूळचे कवच विभागून बनलेली प्रत्येक आठळी. उदा. सप्तालू (पीच); घाणेरीं; शिवण; निर्गुंडी.

pyrenoid प्रकणु
कोशिकेतील वर्णकणूतील (प्राकणूतील) सूक्ष्म वर्णहीन, गोल कण. अनेकदा याभोवती पिष्टकण बनतो; उदा. शैवले.

Pyrenomycetes पलिघ-कवक; पायरिनोमायसेटीज
पलिघ प्रकारचे घानीफल निर्मिणाऱ्या कवकांचा गट (उपवर्ग); उदा. अर्गट रोग. पहा perithecium; ascus.

pyriform कुंभाकृति
पीअर फळासारखा आकार असलेले.

pyrophilous दग्धभूवासी
नुकत्याच जळून गेलेल्या जमिनीवर वाढणारी (वनस्पती).

pyroxylophilous दग्धकाष्ठवासी
जळलेल्या लाकडावर वाढणारी (वनस्पती).

pyxidate (operculate) सापिधान
झाकणी असलेले; उदा. घोळ, कुरडू व निलगिरी यांची फळे.

pyxidium (pyxis) करंड फल
लहान करंड्याप्रमाणे तळ व झाकणी असणारे व तसेच तडकणारे फळ; उदा. कुरडू; शेवाळीतील बीजुकाशय.

Q

quadrangular चौधारी
चार धारा असलेले; उदा. कांडवेलीचे खोड (*Vitis quadrangularis* Vahl.).

quadrant चतुर्थ
फलित अंडुकाच्या विभागणीतील एक चतुर्थांश भाग.

quadrat चौकोन; चतुष्कोणक
बहुधा प्रत्येकी एक मीटर बाजू असलेला, चौरस आकाराचा, त्यातील वनश्रीच्या संघटनेचा अभ्यास करण्याकरिता राखून ठेवलेला भूभाग.

—, permanent स्थायी चौकोन
वर्षानुवर्षे अनुसंधानाकरिता राखून ठेवलेला कायम चौकोनी भूभाग.

quadri चतुः-
चारीच्या संबंधी उपसर्ग.

quadrifid चतुर्भागी
चार भागांचे बनलेले.

quadrifoliate चतुर्दली

चार दले स्पष्ट असलेले; उदा. संयुक्त पान (*Marsilea quadrifolia* नावाचा एक जलनेचा).

quadrifurcate चतुःशाखी

चार शाखांत विभागलेला (अक्ष).

quadrilobate चतुःखंडी

चार तुकडे (खंड) पडलेले (पान, फळ).

quadrilocular (four-celled) चतुष्पुटक

चार कप्पे असलेले (फळ, किंजपुट, परागकोश); उदा. तिळाचा किंजपुट; सायकसचा परागकोश; तुळशीचे फळ.

quadrinucleate चतुष्प्रकली

चार प्रकले असलेली (कोशिका); उदा. गदाकोशिका (बीजुक तयार होण्यापूर्वी) अथवा यीस्ट (किण्व) ची धानीकोशिका.

quadrivalent चतुःसंयोजी

(१) चार कोशिका निर्मिणारी (कोशिका).

(२) चार रंगसूत्रे एकत्र असलेले.

qualitative गुणात्मक

प्राणी अथवा वनस्पती यांच्या एखाद्या जातीतील प्रकारात असलेले न मोजता येण्यासारखे (भेद); उदा. रंग, फुलांचा वास, फळांची चव, बियांचे रंग, इ. प्राण्यांतील क्रौर्य व चापल्य.

quantitative परिमाणात्मक

वनस्पतींतील (अथवा प्राण्यांतील) जातींच्या प्रकारात असलेले (मोजमाप करता येण्यासारखे) भेद; उदा. उंची, वजन, पानाचे खंड, फुलाच्या पाकळ्या; प्राण्याच्या पायाची बोटे, आकारमान, पिलांची संख्या इ.

quiescent निश्चल; सुप्त

निष्क्रिय अवस्थेतील सजीव.

quill शल

कठीण, निमुळत्या टोकाचा लहान शूल, दंड (अक्ष). किंवा अवयव. quillwort = शलपर्ण; पहा Isoetales.

quincuncial विपरिहित

पुष्पदलांच्या (कळीतील) मांडणीतील एक प्रकार; यामध्ये दोन पाकळ्या पूर्णपणे बाहेर, दोन पूर्णपणे आत व एका पाकळीची एक किनार आतील पाकळीच्या किनारीवर व दुसरी किनार बाहेरच्या एका पाकळीच्या किनारीखाली असते; यामुळे या सर्व पाकळ्या २, १, ५, ३, व ४ ह्या अनुक्रमाने जोडल्यास फिरकीप्रमाणे संरचना बनते (उदा. गुलाब).

quincunx पंचराश्यंतर

पत्त्याच्या डावातील 'पंचा' प्रमाणे किंवा फाशा (समघन) वरील पाच टिंबाप्रमाणे (चार कोपऱ्यास चार टिंबे व मध्ये एक टिंब याप्रमाणे) मांडणी; झाडांची मांडणी कधी याप्रमाणे करतात.

quinine क्विनीन; कोयनेल

कोयनेलच्या (सिंकोना) झाडाच्या सालीतील क्षाराभ (अल्कलॉइड); सिंकोनाच्या व रेमिजियाच्या इतर जातीतूनही हे उपलब्ध होते; हा त्या वनस्पतीतील उत्सर्ग होय; उदा. *Cinchona officinalis* L.; *Remijia* sp.

quinquefoliate पंचपर्णी

पाच पाने असलेले; उदा. *Panax quinquefolius*.

quinquefoliolate पंचदली

पाच दले असलेले संयुक्त पर्ण.

quintuplinerved पंचशिरी

पाच प्रमुख शिरा असलेले (पान); उदा. एरंड.

R

race प्रजाति

बीजापासून प्रजोत्पत्ती करण्याइतके स्थिर प्रकार किंवा त्या व्यक्तींचा लहान गट.

—, adaptive (biological) अनुकूलित (जैव) प्रजाति

फक्त क्रियावैज्ञानिक फरक दर्शविणारा प्रकार; आकारवैज्ञानिक फरकांचा येथे अभाव असतो.

—, physiological क्रियात्मक प्रजाति

शरीरक्रियेत फरक असणारा त्याच जातीतील व्यक्तींचा लहान गट.

raceme मंजरी; मंजिरी

फुलोऱ्याचा एक प्रकार; यामध्ये मुख्य अक्ष टोकाकडे सतत वाढत राहून बाजूस फुले येतात; सर्वात कोवळे फूल टोकाकडे व जून खाली तळाकडे याप्रमाणे क्रम (अग्रवर्धी) असतो; फुलांना देठ असतात. उदा. संकेश्वर, बाहवा, इ.; यामध्ये फुलांचे देठ सारख्या लांबीचे असतात असे नाही; पहा corymb; racemose.

racemose अकुंठित

पहा indefinite.

rachis (rhachis) पर्णाक्ष
संयुक्त पानाची दले धारण करणारा अक्ष.

rachilla उपाक्षिका; प्राक्षिका
लहान पर्णाक्ष किंवा लहान उपाक्ष; पुष्पके धारण करणारा अक्ष; उदा. गवते, लव्हाळे, इ.

radial अरीय
केंद्रापासून निघालेले; त्रिज्येच्या दिशेने असलेले.

— bundle अरीय वृंद
प्रकाष्ठ व परिकाष्ठ भिन्न त्रिज्येवर असलेला वाहक वृंद; उदा. बहुतेक मुळे.

— dot अरीय बिंदू
पहा casparian dot.

— plane अरीय प्रतल
केंद्रातून त्रिज्येच्या दिशेत व पृष्ठाशी काटकोनात असणारी पातळी.

— section अरीय छेद
त्रिज्येतून जाणाऱ्या उभ्या पातळीने काढलेला काप.

— symmetry (radiosymmetry) अरसममिती, अरीय सममिती; अरसमात्रता
वस्तूच्या केंद्रातून जाणाऱ्या व कोणत्याही व्यासाला समांतर व उभ्या अशा दोन्हीपेक्षा अधिक पातळ्यांनी दरवेळी दोन सारखे भाग होण्यासारखी संरचना; उदा; मक्याचे खोड.

— wall अरीय भित्ति
त्रिज्येशी समांतर भिंत (कोशिकावरण).

— ly symmetrical अरसमात्र; अरीय सममित
वर वर्णन केलेली अरसमात्रता असणारा (अवयव); उदा. गुलाबाचे फूल, अनेक मुळे, खोडे व फळे; पहा actinomorphic.

radical मूलज
मुळापासून जमिनीवर निघालेली अथवा मुळाच्या माथ्यावरील संक्षिप्त खोडापासून निघालेली किंवा जमिनीतील खोडापासून झुबक्यात वर येणारी (पाने); उदा. मुळा, बीट, गाजर, नागदवणा, निशिगंध यांची पाने.

radicicolous मूलस्थित
मुळाच्या माथ्यावर उगवलेले (उदा. फूल), अथवा मुळातच वस्ती करून असणारे (उदा. सूक्ष्मजंतू; *Rhizobium radicicola*).

radicinus मूलाभ
मुळासारखे (स्वरूप, कार्य, इ.).

radicle आदिमूल; मूलांकुर
बीज रुजून त्यातून आलेला मोड. काही अबीजी वनस्पतीतील मुळाचे कार्य करणारा प्रारंभिक अवयव.

radicose (१) बहुमूली; (२) गुरुमूली
(१) अनेक मुळे किंवा (२) मोठी मुळे असलेली (वनस्पती); उदा. शतावरी, डेलिया, टॅपिओका, कणगर, गुल्बुश, इ.

radicular आदिमूलीय; मूलांकुरीय
आदिमूलासंबंधी; पहा radicle.

radiculiformis आदिमूलाकृति
आदिमूलासारख्या आकाराचे.

radiculose उपमूळधारी
अनेक उपमुळे (मुख्य मुळावरच्या शाखा) असलेले.

radius (ray) त्रिज्या; अर; किरण
उदा. (१) सूर्यफूल कुलातील स्तबक फुलोऱ्यातील परिघाजवळचे भिन्न पुष्पक; (२) चामर कुलातील संयुक्त चामर फुलोऱ्यातील एक; (३) निकाष्ठ-किरण.

rain- forest वर्षावन; वर्षारण्य
भरपूर पावसामुळे वाढलेले दाट जंगल; उदा. सह्याद्रीवरील दाट सदापर्णी जंगल; यात काही पानझडी झाडेही असतात; कमीजास्त मोसमी पावसामुळे सदापर्णी किंवा पानझडी अशी दोन्ही प्रकारची जंगले बनतात.

— —, hot सदापर्णी वर्षावन
विषुववृत्ताभोवतीच्या पट्ट्यातील सदैव हिरवी पाने असलेल्या झाडांचे जंगल; उदा. अमेझॉन व काँगो यांच्या खोऱ्यातील वने.

— —, tropical उष्णकटिबंधीय वर्षावन
विषुववृत्ताच्या उत्तरेस किंवा दक्षिणेस २३° २७′ अक्षांशाच्या पट्ट्यातील वरच्याप्रमाणे वन.

rain-leaf पर्जन्यपर्ण
पावसाचे पाणी खाली ठिबकून जाण्यास सोयीचे लांबट टोक (प्रकुंचित) असलेले पान. उदा. पिंपळ.

ramal (rameous) शाखीय
फांदीवरील; शाखेवरचे (पान, फूल, मूळ, इ.).

ramentum (pl. ramenta) तनुशल्क
पातळ खवल्यासारखा अपित्वचेवरचा केस; उदा. नेचे.

ramentaceous तनुशल्की
तनुशल्क असलेले.

Ramie रॅमी
 ऱ्हीया वनस्पतीचा तंतु; *Boehmeria nivea* Hook and Arn.=Rhea.

ramiferous (ramose) शाखायुक्त
 फांद्या (शाखा) असलेले.

ramification शाखीभवन; शाखायन; शाखाविन्यास
 शाखांची मांडणी; शाखायुक्त बनणे.

ramiform शाखाकृति; शाखी
 शाखेप्रमाणे आकाराचे; शाखा असणारे.

ramiparous शाखोत्पादक
 शाखा निर्मिती करणारे.

ramose (ramous) बहुशाखी
 अनेक शाखा असलेले (क्षुप).

ramosissimous अतिशाखी
 फारच शाखा असलेली (ओषधी किंवा क्षुप).

ramulus उपशाखा
 लहान शाखा.

ramunculus (twig) अंत्यशाखा; अंतिम शाखा
 अनेक शाखायुक्त असलेल्या अक्षाची लहानात लहान (शेवटची) शाखा (टहाळ).

ramus शाखा; फांदी

random mating यदृच्छ संयोग; स्वैर संगम
 दोन किंवा अधिक भिन्न जनुकयुक्त नर-गंतुकांचा दोन किंवा अधिक प्रकारच्या स्त्री-गंतुकांशी होणारा संभाव्य संयोग (युति, मीलन); यातून भिन्न जनुकयुक्त अनेक रंदुकांची व त्यातून विकास पावणाऱ्या संततीची निर्मिती होत.

range कक्षा; पल्ला
 कमीतकमी व जास्तीत जास्त मूल्यांमधील अंतर; उदा. उष्णतामान, पाण्याची खोली; एखाद्या वनस्पतीची निसर्गतः वस्ती करण्याचे क्षेत्र; एखाद्या क्षेत्रातील किमान व कमाल पर्जन्यमानातील किंवा तापमानातील फरक.

rank पद
 वर्गीकरणातील एखाद्या गटाचा दर्जा; उदा. कुलाचा किंवा गणाचा दर्जा.

Ranales मोरवेल गण; रॅनेलीझ
 बेंथॅम आणि हूकर यांच्या वर्गीकरण पद्धतीप्रमाणे हे द्विदलिकित वनस्पतींचे गोत्र असून त्यात मोरवेल कुल चंपक कुल, सीताफळ कुल, गुडूची कुल व कमल कुल यांचा समावेश गण या संज्ञेने होतो; बेसींच्या पद्धतीत मोरवेल गणात ह्या कुलांशिवाय तमाल कुल, जाति फल कुल व मिरी कुल यांचाही अंतर्भाव आहे; हचिं-सनांनी फक्त मोरवेल कुल व कमल कुल यांचा समावेश केला आहे. या गणातील काष्ठयुक्त वनस्पती प्रारंभिक व ओषधीय वनस्पती विशेषत्व पावलेल्या आहेत. पुष्पदलांची सर्पिल मांडणी, मुक्त व अबकिंज किंजपुट, सुटी परिदले इत्यादी लक्षणे येथे आढळतात.

Ranunculaceae मोरवेल कुल; रॅनन्क्युलेसी
 काळे जिरे, बाळकडू, मोरवेल, अतिविष, बचनाग इत्यादी वनस्पतींचे (द्विदलिकित) कुल; याचा अंतर्भाव मोरवेल गणात (रॅनेलीझमध्ये) करतात. प्रमुख लक्षणे : ओषधीय वनस्पती; बहुधा विभागलेली पान; द्विलिंगी, नियमित, क्वचित् एकसमात्र फुले; सर्पिल ते चक्रीय परिदले; क्वचित संदले व प्रदले भिन्न; केसर-दले अनेक; किंजदले ऊर्ध्वस्थ, एक ते अनेक, सुटी; बीजके एक; बोंड किंवा पेटिका फळ; क्वचित् मृदुफळ; बिया तेलकट व पुष्कयुक्त.

rapaceous तर्कुरूप; लुंठसम
 मध्ये फुगीर व गोल आणि दोन्ही टोकांस निमुळते; पहा fusiform.

raphe संधिरेषा
 (१) अधोमुख बीजकाशी चिकटून असलेला लांबट कंगोऱ्यासारखा बीजबंध (बीजकाचा देठ); उदा. सूर्यफूल. (२) करंडक वनस्पतीच्या कोशिकावरणावर असलेली भेग; यातून होणाऱ्या जीवद्रव्याच्या हाल-चालीने कोशिका सरपटत जाते व मागेपुढे सरकते.

raphide सूचिस्फटिक
 सुईसारखे स्फटिक (कॅल्शियम ऑक्झलेट); उदा. गोंडाळ, कोरफड, कांडवेल इत्यादींच्या पानांतील कोशिकात अनेक स्फटिकांची जुडी असते; पहा sphaeraphide.

ratoon मूलोद्भव
 छाटून टाकलेल्या मुळापासून आलेला प्ररोह (पल्लव).

raw humus कच्चा (अपूर्ण) कुजात
 जैव अवशेषाचे पूर्ण रूपांतर न झालेला प्रकार; पहा humus.

ray किरण; रश्मी; अर
 दंडाकृति अक्षातील त्रिज्येशी समांतर असा मृदूतकाचा भाग; रंभातील अवाहक ऊतक.

— floret किरण-पुष्पक
स्तबक (गुच्छासारख्या) फुलोऱ्यावरचे परिघातील फूल; उदा. सूर्यफूल, शेवंती, सहदेवी इ.

— , medullary निकाष्ठी-किरण; निकाष्ठ-किरण
निकाष्ठाचा (भेंडाचा) इतर ऊतकांमधून जाणारा किरणासारखा पदर. ऊतककरापासून द्वितीयक प्रकाष्ठ व परिकाष्ठ यातून जाणारा मृदूतकाचा उभा थर; हा द्वितीयक निकाष्ठ-किरण असून तत्पूर्वी मध्यत्वचेतून जाणारा प्राथमिक निकाष्ठ-किरण असतो.

— tracheid अरवाहिका
त्रिज्येच्या दिशेने जाणाऱ्या वाहक ऊतकातील घन-कोशिका; ही त्रिज्येशी समांतर असून तिच्यावर अनुलिप्त खाचा असतात; उदा. पाइन (चीड, चिल).

reaction (१) प्रतिक्रिया; (२) विक्रिया
(१) चेतकामुळे घडून येणारा बदल अथवा प्रतिसाद-रूप क्रिया; वसतिस्थानावर घडलेला वनस्पतींच्या समावासाचा परिणाम.
(२) रसायनशास्त्रात ही संज्ञा रासायनिक बदलाकरिता वापरतात.

— time प्रतिक्रिया काल
चेतकाला प्रतिसाद देण्याला लागलेला अवधी.

recapitulation पुनरावर्तन
त्याच अवस्थांतून पुन्हा जाणे.

— hypothesis पुनरावर्तन गृहीतक

— theory पुनरावर्तन सिद्धांत
प्रत्येक सजीव व्यक्ती आपल्या जातीच्या क्रमविकासात ज्या अवस्थांतून गेली असावी त्याच अवस्थांतून स्थूलमानाने ती आपल्या व्यक्तिगत विकासामध्ये जात असते अशी क्रमविकासाच्या (उत्क्रांतीच्या) सिद्धांताला पुरावा म्हणून प्रथम मानलेली कल्पना (उपपत्ती); आता सिद्धांतरूपाने मान्य झाली आहे. व्यक्तिविकासात जातिविकासाची संक्षिप्तपणे पुनरावृत्ती होते, कारण व्यक्तिविकासाला सापेक्षतः फारच कमी वेळ मिळतो. पहा Phylogeny; ontogeny.

receptacle (१) पुष्पासन; (२) आशय (३) आधानी
(१) अनेक लहान फुले धारण करणारा अक्षाचा लांबट, सपाट, खोलगट किंवा घुमीर भाग; उदा. सूर्यफूल कुल; (२) कित्येक कवकांत आढळणारा बीजुकधारी भाग; उदा. पीठिका; धानीफल; पलिघा; शैवाकातील प्रजनी-जनक; बीजकाधानी; पुष्पस्थली (३) काही शेवाळीतील जननेंद्रिये धारण करणारा अवयव; नेचांतील बीजुककोश धारण करणारी आधारभूत संरचना. पहा Torus, placenta, stroma, soredium, pycnidium.

receptacular पुष्पासनीय; पुष्पस्थलीय
फुलातील पुष्पासनावर आधारलेले; पुष्पासनासंबंधी; पुष्पस्थलीसंबंधी;

— theory पुष्पस्थली सिद्धांत
ऊर्ध्वस्थ किंजपुटापासून अधःस्थ किंजपुटाचा क्रमविकास झाला असून त्यामध्ये पुष्पस्थली (पुष्पासन) ऊर्ध्वस्थ किंजपुटाला वेढून वाढण्याची प्रक्रिया असते अशी एक उपपत्ती. पहा appendicular theory.

receptive ग्राही; आदायी; ग्रहणशील
ग्रहण करण्याची (स्वीकारण्याची) क्षमता असलेला (अवयव; भाग; किंजल्क; इ.).

— body ग्राही काय
ग्रहणशील कणासारखा भाग.

receptiveness (receptivity) ग्रहणशीलता, आदायित्व; ग्राहकता
ग्रहण करण्याची क्षमता (सामर्थ्य).

receptor (recipient) ग्राहक; ग्राही
ग्रहण करणारा (अवयव, भाग).

recessive अप्रकट; अप्रभावी
एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीत गुणदोषांचे अनुहरण होताना काही गुणदोष (लक्षणे) संततीत तांबडतोब न दिसता सुप्त (अप्रकट) राहून, त्यापुढच्या पिढीत अनुकूल परिस्थितीत दिसू लागतात म्हणून ती अप्रकट मानतात; त्यांना जी पर्यायी लक्षणे (जी लागलीच दिसतात) ती प्रकट किंवा प्रभावी ठरतात. पहा dominant.

reciprocity अन्योन्यता; परस्परता
एकमेकात देवघेवीच्या तत्त्वावर संबंध असण्याची स्थिती; उदा. फूल व कीटक यांचे संबंध; वनस्पती व प्राणी यांचे संबंध; पहा symbiosis.

reciprocal अन्योन्य; पारस्परिक; व्युत्क्रमी
दोन सजीव एकत्र जीवन काढीत असतांना त्यांचा एकमेकांशी देवघेवीचा संबंध अथवा व्यवहार. उदा. शैवाक; कवकमूल संबंध; पहा Lichen.

— hybrids अन्योन्य संकरण

दोन जाती अथवा प्रकार यांमध्ये दोन प्रकाराने घडवून आणलेली संकरप्रजा; एकदा एक जातीतील नर व दुसऱ्यातील मादी व त्यानंतर पहिल्या जातीतील मादी व दुसऱ्यातील नर असे संबंध घडवून केलेली (संतती) किंवा संकरण निर्मिती.

reclinate अववलित

कळीमध्ये पानाचा टोकाकडून तळाकडे दुमडून असण्याचा प्रकार; पहा ptyxis.

recolonisation पुनर्वसन; पुनर्वसाहतीकरण

एखाद्या क्षेत्रातील वनस्पतीसमुदाय नाश पावल्यावर पुनरपि तेथे वसाहत (समुदाय) स्थापन होण्याची प्रक्रिया (घटना).

recombination पुनस्संयोजन

संकर प्रक्रियेत संकरजात एकत्र आलेल्या अनेक गुणघटकांचे संकरजांच्या अंतःप्रजननामुळे पुढील पिढीत भिन्नप्रकारे (प्रभावी व अप्रभावी लक्षणांच्या रूपाने) मिश्रण होण्याचा प्रकार; याचा पहिला अनुभव ग्रेगर मेंडेल या शास्त्रज्ञांना आला; पहा Mendelism.

recombinant पुनस्संयोजी

पुनरपि नवीन मिश्रण होणारे (घटक).

reconstruction पुनर्रचना; पुनर्घटना

जीवाश्मस्वरूपात इतस्ततः आढळणाऱ्या प्राचीन वनस्पतींच्या (किंवा प्राण्यांच्या) भिन्न अवयवांचा अभ्यास करून संपूर्ण वनस्पतीची (किंवा प्राण्याची) पूर्ण कल्पना देणारी आकृती (चित्र किंवा प्रत्यक्ष प्रतिकृती) बनविणे.

rectivenius (rectinerved) सरलसिराल; समांतरसिरी

समांतर शिरा असलेले (पान) ; उदा. गवते, घायपात.

red alga लाल शैवल

पहा Rhodophyceae.

red snow लाल हिम; लाल बर्फ

एका हरित शैवलामुळे (*Haematococcus nivalis* Agardh.) लाल ठिपके पडल्याप्रमाणे दिसणारा बर्फाळ भाग.

reduced (१) न्यूनीकृत; अर्धसूत्रित (२) ऱ्हसित; न्यूनित

१) द्विगुणितापासून एकगुणित झालेली (रंगसूत्रांची संख्या).

२) विकसनात अपूर्ण राहिलेला (अवयव); क्रमविकासात संख्येत (उदा. केसरदले, किंजदले, परिदले इ.) किंवा आकारमानात (उदा. भिन्न अवयव, उंची, पानांचा आकार, इ.) कमीपणा आलेला; उदा. बटाट्याचे प्ररोह ऱ्हसनाने ग्रंथिक्षोड झालेले असावे असे मानतात.

reduced apogamy न्यूनित अनिषेकजनन; न्यूनित अयुग्मता

पहा apogamy.

— fertilisation ऱ्हासित फलन (निषेचन); न्यूनीकृत फलन

नर-व स्त्री-गंतुकांच्या किंवा प्रकलांच्या संयोगापासून होणाऱ्या नित्य फलनाऐवजी अन्य प्रकले (उदा. दोन स्त्री-प्रकले) एकत्र होण्याची प्रक्रिया.

reduction ऱ्हसन; न्यूनीकरण; क्षपण

वर reduced येथे वर्णिलेली प्रक्रिया; रसायनशास्त्रात क्षपण ही संज्ञा हायड्रोजन अणू मिळविणे किंवा ऑक्सिजन अणू घालविणे असा सामान्यपणे होणारा प्रकार.

reduplicate बहिर्वक्र धारास्पर्शी; वक्रधारास्पर्शी

फुलांच्या कळीतील पुष्पदलांच्या मांडणीचा एक प्रकार; यांमध्ये संदले किंवा पाकळ्या परस्परास फक्त किनारींनी (कडांनी) स्पर्श करतात परंतु तत्पूर्वी प्रत्येक दल बाहेर वळलेले असते; उदा. गुलखेराची संदले; बटाट्याच्या कुलातील फुलांच्या पाकळ्या.

reduplication पुनर्द्विगुणन

१) मूळच्या अवयवांच्या संख्येत नवीन अवयव त्याच धर्तीवर बनल्याने संख्यावाढ होणे उदा. पाकळ्या, किंजदले, केसरदले इत्यादींची मंडले.

२) रंगसूत्राच्या एकगुणित संचात एखाद्या रंगसूत्राचा भाग (खंड) दोनदा येण्याचा प्रकार.

३) संलग्नता व विलग्नता या पूर्वीच्या संज्ञाकरिता ही वापरतात; पहा linkage, repulsion.

reflexed बहिर्नत; बहिर्वलित; बहिर्वक्र

एकदम बाहेर वळलेला (अवयव); खाली किंवा मागे वाकलेला; उदा. काही केसरदले; गुलाबाची संदले; सूर्यफूल (छदमंडल).

reg जलोढ मरुस्थल

अल्जीरियातील गाळाच्या जमिनीचे रुक्ष मैदान.

regeneration पुनर्जनन; पुनरुद्भवन

जखम झाल्यावर किंवा अवयव कापून टाकल्यावर

तेथील शेष पृष्ठभागापासून नवीन शाकीय अवयवांचे उत्पादन; उदा. जंगलातील झाड तोडून राखलेल्या बुंध्यावर नवीन प्ररोह (फांद्या) येऊन झाड पुन्हा वाढण्याची घटना; कलमावर मुळे फुटणे; वनस्पतीत किंवा (प्राण्यात) नाहीसा झालेला अवयव पुन्हा प्राप्त होणे; सर्व जंगल किंवा गवताळ प्रदेश (जळल्यानंतर) पुन्हा निर्माण होणे. पहा reparation.

regermination पुनरंकुरण

स्थगित झालेले अंकुरण पुन्हा सुरू होण्याची प्रक्रिया.

region प्रदेश

काही विशिष्ट प्रकारांनी (जातींनी) व्यापलेला प्रदेश.

— botanical वानस्पतिक प्रदेश

विशिष्ट परिस्थितीशी संबंधित असे वनस्पतिप्रधान प्रदेश. उदा. उष्णकटिबंधीय वर्षारण्य; समशीतोष्ण तृणक्षेत्र; विषुववृत्तीय वर्षावन.

regional प्रादेशिक

विशिष्ट प्रदेशातील; प्रदेशासंबंधी.

— distribution प्रादेशिक प्रसार

परिस्थितिसापेक्ष विशिष्ट प्रदेशातच (काही वनस्पती अथवा प्राणी यांचा) प्रसार, उदा. सागाची किंवा सालाची वने; हिमालयातील शंकुमंत वने.

regma पालिस्फोटी फळ

तडकून तीन किंवा अधिक एकबीजी व स्फोटक फलांश (कुडी फळ) बनविणारे शुष्क फळ; उदा. एरंड, मोगली एरंड, जंगली एरंड, भद्रदंती; इ. हे फळ ऊर्ध्वस्थ, त्रिपुटक किंजपुटापासून बनलेले असते.

regression परागति; घट

प्रगतीऐवजी उलट प्रक्रिया; उदा. प्रगत अवयवाऐवजी तत्पूर्वीचा कमी दर्जाचा अवयव बनणे; पाकळ्याऐवजी संदले; केसरदलाऐवजी पाकळ्या.

regressive evolution प्रतिगामी क्रमविकास

वनस्पती अथवा प्राणी यांच्या सद्यःस्थितीत, त्यांच्या पूर्वजांशी तुलना केल्यास, आढळणारा अप्रगत (ऱ्हास दर्शविणारा) बदल. हा बदल काही लक्षणांत (उदा. उंची, आकारमान, संरचना, संख्या, प्रसार, इ.) विशेषेकरून आढळतो. उदा. काही वनस्पती कुलांत परिदलांचा आकार व संख्या यात परागति दिसते (उदा. मिरी–कुल) तर काही कुलात वृक्षाऐवजी ओषधी अधिक (उदा. सूर्यफूल कुल) पण संख्या व प्रसार यात प्रगति आढळते (पहिला क्रमांक). तृण कुलात फुलांच्या संरचनेत परागति आहे परंतु संख्या व प्रसार यामध्ये गवतांचा दुसरा क्रमांक लागतो.

— succession प्रतिगामी अनुक्रमण

चरमावस्थेप्रत न नेणारा पादपसमुदायातील बदल.

regular नियमित

आकार व संरचना यामध्ये समात्रता असणारे (फूल); पहा actinomorphic.

regulation नियमन

प्रतिकूल परिस्थितीतही नित्य स्थिती व शरीरकार्ये चालू ठेवण्याची क्षमता.

—, auto- (self) स्वनियमन

स्वतःच्या जबाबदारीवर नियमन (नियंत्रण) चालू ठेवण्याचा प्रकार.

rejuvenation पुनरुज्जीवन; पुनर्युवीकरण; पुनर्युवन

विद्यमान कोशिकेतील जीवद्रव्यापासून नवीन एक नग्न कोशिका बनविण्याची प्रक्रिया. उदा. काही शैवल वनस्पतींची गंतुके व बीजुके.

remains (relic) अवशेष

विनाशक प्रक्रियेतून उरलेले (शेष) अथवा वाचलेला भाग.

reniform मूत्रपिंडाकृति; वृक्काकार

मूत्रपिंडाप्रमाणे (काजूच्या फळाप्रमाणे) एका बाजूस (तळाशी) खाच असलेले व दुसऱ्या बाजूस (टोकाकडे) गोलसर असलेले (पान, फळ, बी, इ.); उदा. ब्राह्मीचे पान; उंदीरकानी (*Ipomea reniformis* Chois.).

reorientation पुनर्विन्यास; पुनःस्थापन

अवयवांच्या सापेक्ष स्थितीत बदल; उदा. आमरांची फुले; काही फुलातील केसरदले व किंजदले यांची परागणानंतर पूर्व स्थिती बदलते; उदा. भारंगी; सॅल्व्हिया.

reparation पुनर्वर्धन; हानिपूर्ति

नाश पावलेला अवयव, तेथेच पुन्हा नवीन बनणे; उदा. मुळाचे टोक फार थोडे तुटले असल्यास नवीन येणे, चिरले गेले असल्यास दोन नवीन टोके येणे.

repent (repens) प्रसर्पी

रांगते व मुळांनी चिकटून राहणारे खोड असलेली (वनस्पती); उदा. केसर (*Jussiaea repens* L.).

repetition पुनरावृत्ति
पुन्हा घडून येण्याची प्रक्रिया.

replum छद्मपट; आभासी पट (पडदा)
काही वनस्पतींच्या किंजपुटात नंतर बनणारा पडदा; बीजकाधानी याला चिकटून राहिल्याने फळाची झडपे अलग होतात. उदा. मोहरीचे (सार्षप) फळ; पहा siliqua.

reproduction प्रजोत्पादन; पुनरुत्पादन; जनन
विद्यमान (ह्यात असलेल्या) व्यक्तींपासून शाकीय, अलिंग किंवा सलिंग पद्धतीचा अवलंब करून नवीन त्यासारखी व्यक्ती (संतती) निर्माण होण्याची प्रक्रिया (घटना).

reproductive जनक, पुनरुत्पादक, प्रजोत्पादक
नवीन संतती निर्माण होण्यात भाग घेणारा (अवयव किंवा कोशिका); उदा. बीज, बीजुक, गंतुक, रंदुक, इ.

— bud कलिका, मुकुलिका
प्रजोत्पादक अवयव निर्मिणारी कळी (फुलाची कळी; पुष्पकलिका); प्रजा (संतती) निर्माण करणारी सूक्ष्म संरचना (उपांग, अवयव, कंदिका, इ.).

— cell जनन-कोशिका
संतती निर्माण करण्याची क्षमता असलेला शरीरातील सर्वांत लहान घटक; उदा. गंतुक, बीजुक, रंदुक, विबीजुक इ. पहा gamete.

— organ जननेंद्रिय; जनक अवयव
प्रजोत्पादनात प्रत्यक्ष भाग घेणारा किंवा तत्सम काय निर्माण करणारा व विशेषत्व पावलेला अवयव; उदा. अंदुकाशय; अंदुककलश; केसरदल; किंजदल; धानी; गदाकोशिका; इ. इ.

— phase जननावस्था
प्रजोत्पादनाची अवस्था.

— shoot जनन-प्ररोह
प्ररोहाच्या दोन प्रकारांपैकी प्रजोत्पादक अवयव असलेला भाग; शंकु, फूल, इ. पहा vegetative.

— system जनन-तंत्र (व्यूह)
प्रजोत्पादनात भाग घेणाऱ्या सर्व अवयवांचा व्यूह (संस्था) अथवा संच.

repulsion प्रतिकर्षण; विलग्नता
सजीवांचे किंवा त्यांच्या वैकल्पिक लक्षणांचे परस्परांना टाळणे. जनकाकडून (आईबापाकडून) आलेल्या भिन्न वैकल्पिक लक्षणांच्या घटकांचे संततीत उतरताना स्वतंत्र व्यवस्थापन होण्याऐवजी, भिन्न जनकांतून, काही घटक अनेकदा एकत्रपणे संततीत उतरतात, त्यास 'संलग्नता' (coupling) म्हणतात; तसेच कधी भिन्न जनकांतून आलेले भिन्न वैकल्पिक घटक पुढे परस्परांशी होणारी नवीन युति टाळतात; याला 'विलग्नता' म्हणतात; दोन्ही घटनांचा सारखाच परिणाम प्रत्यक्षात दिसतो, तो असा की, आईबापांच्या शरीर कोशिकांतील वैकल्पिक घटकांची युति गंतुक-जननात शक्यतो चालू ठेवण्याची (अबाधित राखण्याची) प्रवृत्ती आढळते; पहा allelomorph.

reserve cellulose संचित तूलीर; राखीव सेल्युलोज
साठवून ठेवलेले अर्धतूलीररूप अन्न; उदा. खारकेच्या बीजात विशिष्ट प्रकारे कोशिकावरणात साठवून ते अन्न बीजाच्या अंकुरणात विद्राव्य स्वरूपात आणून वापरले जाते.

residue अवशेष
विशिष्ट प्रक्रियेनंतर उरलेला.

resin राळ; रेझीन
चिकट, अविद्राव्य, घनीभूत किंवा कठीण टर्पेंटाइन यासारखा वनस्पतीत (पाइन, फर, इ.) बनलेला व सालीतून निसर्गतः किंवा जखम झाल्यावर पाझरणारा टाकाऊ पदार्थ. उदा. बोळ, गुग्गुळ, धूप, बाल्सम इ.

— duct (canal) राळ–नलिका
काही वनस्पतींतील राळ किंवा तत्सम पदार्थ निर्माण करणाऱ्या कोशिकांनी (राळ–प्रपिंड) वेढलेला नळीसारखा मार्ग; उदा. चीड (पाइन).

— passage राळ-नलिका; राळ–मार्ग
राळेचा स्राव करणाऱ्या कोशिकांनी वेढलेली नळीसारखी पोकळी.

resinogenic राळ जनक

resinosis (resin flux) राळस्राव
काही झाडांतून कवकांच्या उपद्रवामुळे (उदा. *Armillaria mellea*) सुटलेला अनियंत्रित, अनैसर्गिक व विपुल राळेचा पाझर; उदा. शंकुमंत वनस्पती.

resistance प्रतिरोध
प्रतिकार करण्याची क्षमता; उदा. रोगप्रतिरोध.

respirable श्वसनीय
श्वसनक्रिया होण्यासारखे (होऊन ऊर्जाप्राप्ती होण्यासारखे) उदा. साखर.

respiration श्वसन; श्वासोच्छ्वास

प्राणवायू आत घेऊन कार्बन डाय-ऑक्साइड व पाणी बाहेर सोडणे व ऊर्जाप्राप्ती करणे, इत्यादी प्रक्रियेस सानिल (normal, aerobic) श्वसन म्हणतात; ऑक्सिजन बाहेरून न घेता ऊर्जेचे उत्पादन करणे यास अननिल किंवा निर्वात (anaerobic) श्वसन म्हणतात (उदा. यीस्ट; काही सूक्ष्मजंतू); याला अंतःश्वसन (internal respiration) असेही म्हणतात; श्वसनक्रिया मूलतः ऑक्सिडीकरण होय; ती एक ज्वलनक्रिया आहे व ती कमी तपमानात घडून येते.

respiratory coefficient श्वसन-गुणक

आत घेतलेला ऑक्सिजन व बाहेर सोडलेला कार्बन डाय-ऑक्साइड यांचे गुणोत्तर $\left(\frac{CO_2}{O_2}\right)$; सर्वसाधारणतः $\frac{CO_2}{O_2} = १$ असे आढळते; तथापि तेलबियांच्या श्वसनक्रियेत ऑक्सिजन अधिक घेतला जाऊन कार्बन डाय-ऑक्साइड कमी सोडला जातो व निर्देशांक (भागाकार) १ पेक्षा कमी होतो (सुमारे ·०७); प्रथिनांचा श्वसन निर्देशांक (·०८).

— enzyme श्वसन-वितंचक

श्वसनात उर्जोत्पादन करणारा निदेशक (उत्प्रेरक). पहा enzyme.

respirometer श्वसनमापक

वायुविनिमयाचे मोजमाप करण्याकरिता वापरलेले उपकरण; यामध्ये अंकुरणाऱ्या बिया किंवा उमलणाऱ्या कळ्या यांचा उपयोग करतात.

response प्रतिक्रिया; प्रतिसाद

चेतकाला सजीवाने भिन्न भिन्न प्रकारे दिलेला प्रतिसाद; सजीवांच्या संवेदनक्षमतेचा आविष्कार; उदा. अनुवर्तन, अनुचलन, अनुकुंचन, इत्यादी हालचाली व आदिजीवसदृश प्रतिसाद.

rest विश्राम

कडक हिवाळयात शीत तपमानामुळे आणि कडक उन्हाळ्यात ओलाव्याच्या अभावी काहीं वनस्पतींची चयापचय–निष्क्रियता.

resting cell विश्रामी (निश्चल) कोशिका; विश्रामी पेशी

निष्क्रियावस्थेत असलेली स्वतंत्र जिवंत कोशिका.

— nucleus विश्रामी केंद्रक; विश्रामी प्रकल

प्रकलाची विभाजनपूर्व अवस्था.

— period विश्रामकाल

बीजुके, बीजे, कंद, ग्रंथिक्षोडे इत्यादींची प्रसुप्तावस्था (निष्क्रिय अवस्था); पहा. dormancy.

— stage विश्रामावस्था

— spore विश्रामी बाजुक; विश्रामी बाजाणु

प्रतिकूल परिस्थितीत क्रियाशीलता तात्पुरती नसलेले जाड आवरणाचे बीजुक; उदा. शैवले; कवक.

restitution नवोद्गम; प्रत्यास्थापन; यथापूर्वस्थापन

नाश पावलेल्या अवयवांची किंवा अवयवांच्या भागांची पुन्हा वाढ (पुनर्जनन); वनस्पतीत ही घटना विकासावस्थेतील भागातच घडून येते (उदा. फार लहान रोपे, वर्धिष्णु भाग, इ.); इतरत्र जून ऊतकांचे विकासी ऊतकात रुपांतर होऊन नवीन वर्धिष्णु बिंदू निर्माण होतात व नवीन अवयव बनतात. काही प्राण्यामध्ये प्रत्यक्ष नाश पावलेल्या अवयवांच्या जागी नवीन अवयव बनतात;

पहा reparation, regeneration.

— nucleus नवोद्गत प्रकल

अर्धसूत्रणातील पहिल्या किंवा दुसऱ्या विभाजणीचा लोप झाल्याने दोन्हीऐवजी एक प्रकल असणे.

restricted निर्बंधित; सीमित

परिस्थितीच्या दबावामुळे मर्यादित झालेला (उदा. वनस्पतीचा प्रसार किंवा वाढ.)

resupinate विपर्यस्त

खालची बाजू वर आल्याप्रमाणे स्थान बदलणे; उदा. काही कवकांचा बीजुकोत्पादक थर सर्वात वर असतो.

resupination विपर्यास

वर वर्णिलेली प्रक्रिया. मूळच्या स्थितीच्या उलट स्थिती होणे. उदा. आर्किडच्या फुलाची अंतिम स्थिती आरंभीच्या अवस्थेच्या (स्थितीच्या) उलट असते कारण विकास होत असताना ते अर्धे स्वतःभोवती फिरते.

resurrection plant पुनर्जीवी वनस्पती

एकदा सुकल्यावर पुन्हा पाण्यात ठेविली असता पूर्ववत आकार धारण करणारी वनस्पती; उदा. सिलाजिनेला लेपिडोफायला, ॲनॅस्टॅटिका, काही नेचे (प्लिओपेल्टिस), इ.

retardation प्रगतिरोध

मुक्तपणे वाढ किंवा विकास होण्यास प्रतिबंध किंवा मर्यादा. उदा. प्रकाशाचा प्रत्यक्ष परिणाम वाढ मर्यादित करतो; अंधारातील वाढ सापेक्षतः अधिक असते;

खोड व फांद्या अधिक लांब परंतु पाने फार लहान व फुलांचा अभाव आढळतो.

retentivity धारणशीलता

धरून ठेवण्याची क्षमता. उदा. जमिनीची पाणी धरून ठेवण्याची शक्ती तिच्या कणांच्या आकारावर व ह्यूमस (कुजकट पदार्थ) वर अवलंबून असते.

reticulate जालरूप; जाळीदार

जाळे असलेले, जाळीप्रमाणे संरचना असलेले; उदा. जाळ्याप्रमाणे फळाच्या सालीचा पृष्ठभाग असलेले; रामफळ (*Anona reticutata* L.).

reticulum जाल; जाळे

आडव्या व उभ्या धाग्यांनी बनलेला पापुद्रा (पल्ल) उदा. नारळाच्या पानाच्या देठाशी बनलेला.

—, nuclear प्रकलजालक

प्रकलाच्या नित्य स्थितीतील प्रकलावरणाच्या आतील रंगसूत्र द्रव्याचे सूक्ष्म जाळे.

retiform जालाकार

जाळ्यासारखे.

retinaculum (१) परिवाहक; (२) अंकुशाभ

१) एक किंवा अधिक परागपुंज एकत्र चिकटवणारा प्रपिंड (उदा. आमरे)

२) बिया पक्व होईपर्यंत त्यांना आधार देणारा आकड्यासारखा बीजबंध (उदा. वासक कुल).

retinerved जालसिराल; जालसिरी

शिरांचे जाळे असलेले (पान).

retrogression परागति; प्रतिगमन

अधिक साधेपणा (अप्रभेदन) दर्शविणारा उलटा विकास. पादप समुदायात किंवा व्यक्तिगत विकासात हा प्रकार आढळतो. अनुक्रमणाच्या विरुद्ध ही प्रक्रिया घडून येते व पादपसमुदाय अस्थिर व साधा बनतो. पहा regression, filial regression.

retrogressive परागामी; प्रतिगामी

परागती दर्शविणारे; उदा. पूर्वकालीन हवामानाशी सुसंबद्ध असा स्थायी समावास (बदललेल्या परिस्थिती-नुरूप विकास न पावलेला).

— metamorphosis परागामी रूपांतरण

नित्य अवयवाऐवजी कमी दर्जाचे अवयव बनणे, ही विकृती (विकृतिविज्ञानातील एक प्रकार); उदा. केसर-दले व किंजदले याऐवजी पाकळ्यांची निर्मिती, किंवा फक्त किंजदलाऐवजी केसरदले येणे.

retrorse पश्चवक्र; अवनत

मागे किंवा खाली वाकलेले उदा. गुलाबाचे काटे.

retroserrate (runcinate) पश्चदंती

अंशतः खंड पडलेल्या पात्याचे भाग मागे वळलेले असून टोकास एक काहीसा त्रिकोणी भाग असलेले (साधे पान); उदा. पाथरी.

retting तंतुविलगन

पाण्यात कुजवून तंतुयुक्त भाग अलग करणे. उदा. ताग, जनस, घायपात इ. ची पाने व खोड.

retuse निम्नाग्र

टोकास खोलगट असलेले (पान; उदा. तागाची एक जाती); उदा. नांदूरक (*Ficus retusa* L.); असाणा (*Bridelia retusa* Spreng).

reversion प्रत्यावर्तन

पूर्वस्थितीवर (पूर्वावस्थेप्रत) येणे; पूर्वजांची काही लक्षणे विद्यमान पिढीत दिसून येण्याची घटना.

revolute बहिर्वलित

दोन्ही कडा खालच्या पृष्ठाकडे स्वतंत्रपणे वळून दोन सुरळ्या झालेले (साधे पान; उदा. कण्हेर).

revolving nutation परिवर्धन

पहा circumnutation.

Rhamnaceae बदरी (बोर) कुल; ऱ्हॅम्नेसी

बोर, तोरण, इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल. याचा समावेश बेसी आणि बेंथॅम व हूकर यांनी ज्योतिष्मती गणात (सीलॅस्ट्रेलीझमध्ये) व एँग्लर प्रँटल यांनी बदरी गणात (ऱ्हॅम्नेलीझमध्ये) केला आहे. प्रमुख लक्षणे; काष्ठयुक्त (झुडपे व वृक्ष) वनस्पती; काही वेली; पाने साधी, व एकाआड एक; लहान उपपर्णे; फुले, लहान, हिरवट किंवा पिवळट; संदले ४–५, पाकळ्या सुट्या, ४–५ किंवा नसतात; पाकळ्यासमोर ४–५ केसरदले; किंजदले ऊर्ध्वस्थ ते अधःस्थ, २–५ व तितकीच बीजके; फळ शुष्क किंवा आठळीयुक्त; पहा Celastraceae.

rheotropic धारानुवर्तनी; स्रोतानुवर्तनी

पाण्याच्या स्रोताच्या चेतनेमुळे त्या दिशेने किंवा त्या-विरुद्ध दिशेकडे वाढणारे.

rheotropison धारानुवर्तन

वर वर्णिलेला प्रकार.

rhipidium व्यजनवल्लरी

बाजूच्या शाखा एकाआड एक पद्धतीने पण समोरा-

समोरच्या दिशेने परस्परावर वाढलेल्या असल्याने पंख्यासारखा दिसणारा कुंठित फुलोरा; यामध्ये पहिल्या अक्षावर टोकास फूल व खाली बाजूस दुसरा अक्ष असून त्याच्याही टोकास फूल व खाली बाजूस (पहिल्या अक्षाजवळ) तिसरा अक्ष याप्रमाणे अनेक अक्ष निर्माण होतात व सर्व फुले एका पातळीत येतात; उदा. आयरिस व जुंकस (प्रनड) वंश.

rhizine मूलभ्रुव

साधा एक तंतू किंवा शाखित तंतू अथवा अनेक समांतर तंतूंचा एकरूप झुबका; उदा. शैवाकांतील (दगडफलातील) अनेक जातींत असे शोषणाचे कार्य करणारे व वनस्पतीस आधार देणारे अवयव आढळतात.

rhizoid मूलकल्प; मूलाभ

मुळासारखे कार्य करणारे पण साधे केसासारखे एककोशिक किंवा अनेककोशिक पण तंतूसारखे उपांग; उदा. शेवाळी; प्रारंभिक नेचाभ पादप (टेरिडोफायटा); सायलोफायटींनी; कित्येक गंतुकधारी.

rhizomatous मूलक्षोड जनक; मूलक्षोडयुक्त

मूलक्षोड निर्मिणारे; मूलक्षोड असणारे.

rhizome (root stock) मूलक्षोड; मूलस्तंभ

जमिनीखाली आडवे वाढणारे, मुळासारखे दिसणारे, खवल्यासारखी पाने असलेले, द्विपार्श्व, बहुधा बहुवर्षायू, जमिनीवर पाने, फांद्या, फुलोरे व जमिनीतील मुळे निर्मिणारे खोड (रूपांतरित); उदा. कर्दळ, हळद, आले, दूर्वा (हऱ्याळी), इ.

rhizomorph तंतुजटा

कवकाच्या तंतूंची बनलेली मुळासारखी शाखायुक्त जुडी, उदा. भूछत्र, भूकंदुक, इ.

rhizophilous मूलवासी

मुळावर वाढणारे.

rhizophore मूलदंड; मूलधर

मुळे धारण करणारी पर्णहीन शाखा; उदा. सिलाजिनेला.

Rhizophoretum कांदल-संघात

कांदलाची एखादी जाती किंवा अनेक जाती निसर्गतः एकत्र वाढत असलेला समावास; यामध्ये ही वनस्पती प्रभावी असते; किनाऱ्यावरील खाऱ्या दलदलीत यांचा एक समुदाय आढळतो; पहा consociation; formation.

Rhizophoraceae कांदल कुल; ऱ्हायझोफोरेसी

पांशी, कांदल, कांकरा, चौरी इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल; याचा समावेश जंबुल गणात (मिर्टेलीझ) केला जातो; प्रमुख लक्षणे: समोरासमोर व उपपर्णे असलेल्या पानांची झाडेझुडपे; द्विलिंगी, अवकिंज ते अपिकिंज, नियमित फुले; संदले ४–८; पाकळ्या ४–८ सुट्या; केसरदले ८ ते अनेक व बिंबावर आधारलेली; २–५ ऊर्ध्वस्थ किंजदले (जुळलेली); किंजपुटात २–५ कप्पे व प्रत्येकात २ बीजुके; मृदुफळ. पहा Myrtaceae; Combretaceae.

rhizotaxis (rhizotaxy) मूलविन्यास; मूलतंत्र

मुळांची मांडणी.

Rhodology गुलाबविज्ञान

गुलाबासंबधीची सर्व शास्त्रीय माहिती.

Rhodophyceae लाल शैवलवर्ग; ऱ्होडोफायसी

शैवल वनस्पतींपैकी लाल रंगाचे द्रव्य (फायकोएरिथ्रीन) शिवाय कधी निळे रंगद्रव्य (फायकोसायनीन) प्रामुख्याने आढळणाऱ्या साध्या कायक वनस्पती; इतर शैवलाप्रमाणे यांमध्येही हरितद्रव्य असतेच. बहुतेक सर्व खाऱ्या पाण्यात, परंतु काही गोड्या पाण्यात आढळतात. केसलहीन नर–गंतुके व स्त्री–गंतुके असतात. या सर्वांचा अंतर्भाव हल्ली ऱ्होडोफायटा अथवा लाल (रक्त–) शैवल विभागात करतात; पहा Algae.

rhombate (rhomboidal) चतुष्कोणी

चार कोन असलेल्या चौकटीप्रमाणे. उदा. ॲडिॲंटम नेचाच्या एका जातीचे पान.

rib मध्यशिरा

पानाच्या मधली मुख्य शीर; प्राथमिक शीर.

ribbed सिराल

उठावदार (ठळक) शिरा असलेले; उदा. वडाचे पान.

ribbon- shaped पट्टाकृति

सपाट पट्टीप्रमाणे असलेले (पान); उदा. गवते; सवाला (वॅलिस्नेरिया; टेपग्रास).

ribonucleic acid (RNA) रिबो (रायबो)

न्यूक्लीइक अम्ल. पहा nucleic acid.

ribosome रिबोसोम; रायबोसोम

प्रथिनांचे संश्लेषण करणारा, आर एन ए (रिबोन्यूक्लीइक अम्ल) चा भरपूर साठा असलेला, परिकलात आढळणारा व कधी परिकलातील सूक्ष्म जालकतंतूस (अंतःप्राकल जालकास) चिकटून असणारा अति-

सूक्ष्म कण; असे असंख्य कण परिकलात असतात. पहा nucleotide; chromosome; endoplasmic reticulum.

ridge कटक; कंगोरा

लांबट अखंड उंचवटा.

ridged कटकित; कंगोरेदार

अनेक कटक (कंगोरे) असलेले; उदा. दोडका, भेंडी यांची फळे; खडशेरणीचे व एक्किसीटमचे खोड, फांद्या इ.

right-handed twiner उजवी वेल; दक्षिणावर्ती वेल.

पहा dextral.

rigid (stiff) ताठर; दृढ

फारसे न वाकणारे (उदा. खोड. पान, काटे, इ.); उदा. लहान सूर्यफूल (*Helianthus rigidus* Desf.).

rind साल; कवच; वल्क

झाडाची वा फळाची बाहेरील चिवट साल (आवरण, आच्छादन).

ring वलय; कडे

गोलाकार कंगोरा (कटक) अथवा कडी; उदा. काही वाहिका किंवा वाहिन्यातील जाड कंगोरे; खोडाच्या आडव्या छेदात दिसणारी काष्ठातील वार्षिक वर्तुळे; पहा annual ring; annulus.

ring-bark वलयवल्क; वलयीवल्क

गोलसर पट्टयांनी सोलून जाणारा खोडाच्या बाहेरील भाग; उदा. भूर्ज; पहा scale-bark.

ring-cell वलयकोशिका; वलयपेशी

आंगठीसारखी कोशिका.

ring-disease बांगडी रोग

बांगडीप्रमाणे खोडात पसरून वनस्पतीचा नाश करणारा रोग; उदा. बटाटा.

ringworm नायटा; दद्रु

एका कवकापासून (*Trichophyton*) होणारा गोल कंगोऱ्यासारखा त्वचारोग.

ringent, bilabiate जृंभोष्ठी

पहा bilabiate.

riparian (reparial) नदीतटीय; स्रोतसमीपस्थ; नदीतीरस्थ

नदीच्या किंवा पाण्याच्या ओहोळाच्या कडेने वाढणारी (वनस्पती, वनश्री); उदा. *Homonoia riparia* Lour.

ripe पक्व

पूर्ण वाढ झालेले (फळ; बीजुककोश; रेतुकाशय; इ.).

rivularis जलतीरस्थ

पाण्याच्या (नाला, झरा, ओहोळ, इ.) कडेने वाढणारे; उदा. *Rivularia* (एक नीलहरित शवल).

RNA आरएनए

रिबोन्यूक्लीइक (रायबोन्यूक्लीइक) ॲसिड याचे संक्षिप्त रूप; प्रथिन-संश्लेषणात याचा महत्त्वाचा वाटा असतो; सर्व सजीवांत हे आढळते; पहा chromosome; ribosome.

rock- garden शैलोद्यान

खडकाळ जागी वाढणाऱ्या मरुवनस्पतींची बाग (बागेचा भाग); कलांचो, पानफुटी, निवडुंगाच्या भिन्न जाती, काटिलेडॉन, इ. वनस्पती तेथे वाढतात.

rolling mechanism लोळण-यंत्रणा

गडबडा लोळत, वाऱ्याने दूरवर जमिनीवरून (फिरत) जाण्याची योजना; उदा. समुद्रकिनाऱ्यावर वाढणाऱ्या काही वनस्पतींची फळे (*Spinifex squarrosus*); रानमेथी, लसूणघास, इ. जेरिकोचा गुलाब व सिलाजिनेलाची एक जाती संपूर्णपणे जमिनीतून निघून वाऱ्याने दूरवर गडगडत जातात.

root मूळ; मूल

उच्च वनस्पतीत आढळणारे, खोडापासून जमिनीत व प्रकाशाच्याविरुद्ध दिशेकडे वाढत जाणारे, वनस्पतीस आधार देणारे व लवणयुक्त पाणी शोषून घेणारे इंद्रिय.

— cap मूलत्राण

मुळाच्या टोकाशी संरक्षणाकरिता असलेले टोपीसारखे आवरण.

— climber मूलारोहिणी

मुळांच्या साहाय्याने चढत जाणारी वेल; उदा. गजपिप्पली, अंजनवेल.

— hair मूलरोम; मूलकेश

केसासारखे एककोशिक व मुळाच्या टोकाजवळ येणारे शोषक उपांग.

— let उपमूल

मुख्य मुळावर येणारे लहान मूळ.

— nodule मूलग्रंथि

मुळांवर आलेली गांठ; उदा. भुईमूग, वाटाणा.

— - parasite मूलोपजीवी

दुसऱ्या वनस्पतीच्या मुळांवर उपजीविका करणारी वनस्पती; उदा. चंदन, टारफुला, बंब्राखू, इ.

— - pocket मूलगोप

टोपीसारखे पण जमिनीत न वाढता पाण्यात वाढणाऱ्या वनस्पतीच्या मुळाच्या टोकावरचे आवरण; उदा. डकवीड (*Lemna*); पहा Lemnaceae.

— - pressure मूलदमन

मुळात घेतल्या जाणाऱ्या खनिजयुक्त पाण्यामुळे निर्माण होणारा दाब.

— - rot मूलकूज

कवकांच्या उपद्रवामुळे मुळे कुजणे व वनस्पतीचा नाश होणे; उदा. पिथियम कवकापासून पपई, आले, आळीव इत्यादींना हा रोग होतो.

— - stock मूलक्षोड

पहा rhizome.

— - system मूलतंत्र

प्रमुख एक मूळ किंवा अनेक मुळे व त्यापासून निघालेली उपमुळे यांचा संच (व्यूह).

— tuber मूलकंद

ग्रंथिल अथवा जाडजूड, गाठदार (मांसल) मूळ; उदा. डेलिया, गुलबुश, इ.

— tubercle मूलगुलिका

काही सूक्ष्मजंतूंनी मुळात वस्ती केल्याने त्यावर होणारी गाठ; यामध्ये ते जंतूही असतात; मूळ व जंतू यांच्या सहजीवनाचा एक प्रकार; पहा root-nodule.

Rosaceae गुलाब कुल; रोझेसी

गुलाब, जरदाळू, विही, रॉसबेरी, स्ट्रॉबेरी, नासपाती, सफरचंद इत्यादि द्विदलिकित फुलझाडांचे कुल. याचा अंतर्भाव गुलाब गणात करतात. प्रमुख लक्षणे : ओषधी, वेली, झुडूप व वृक्ष; पाने साधी किंवा संयुक्त व बहुधा उपपर्णासह असतात; बहुधा द्विलिंगी व एकसमात्र फुले; संदले पाच व जुळलेली; पाकळ्या बहुधा पाच व सुट्या; केसरदले अनेक; किंजदले जुळलेली किंवा सुटी व बहुधा अनेक; फुले परिकिंज किंवा अवकिंज; फळे विविध, साधी किंवा घोसफळे; बीजे थोडी व अपुष्क.

Rosales गुलाब गण; रोझेलीझ

बेंथॅम व हूकर यांच्या पद्धतीप्रमाणे हे गोत्र समजले जाते व एंग्लर आणि प्रँटल यांच्या व बेसीच्या पद्धतीत हा गण असून त्यात शिंबी कुल, गुलाब कुल, इत्यादींचा समावेश होतो. हचिन्सनांच्या पद्धतीत शिंबी कुलाचा समावेश नाही. ह्या गणाचा उगम मोरवेल गणाशी संबंधित असून त्यातील फुले चक्रीय, पूर्ण, एकसमात्रापासून अरसमात्र या मर्यादेत मुक्तप्रदल, पंचभागी, असतात; केसरदले अनेक; किंजदले थोडी किंवा अनेक, सुटी किंवा जुळलेली.

rosaceous गुलाबाकृति; गुलाबवणा

गुलाबपुष्पाप्रमाणे पाकळ्यांची मांडणी असलेला पुष्पमुकुट; गुलाबी रंगाचा.

rosette (rosella) गुच्छ; गुच्छाकृति

गुलाब पुष्पातील पाकळ्यांच्या मांडणीप्रमाणे असलेला पानांचा झुबका; उदा. कोरफड, घायपात, कॉटिलेडॉन, इ.

— shoot गुच्छ प्ररोह

फांदीवर एकाच बिंदूपासून निघालेला पानांचा झुबका.

Rosetum गुलाब-संघात

गुलाबांच्या अनेक झाडांचा नैसर्गिक समुदाय (समावास).

roseus (rosy) गुलाबी; फिकट लाल

उदा. गुलखेरा (*Althea rosea* (L.) Cav.); सदाफुलीचा एक प्रकार (*Vinca rosea* L.).

rostellum चंचुक

केसरमंडल व किंजमंडळ याच्या स्तंभाच्या टोकाचा अरुंद चोचीसारखा भाग; उदा. आमरे (ऑर्किड), पहा Orchidaceae.

rostrum चंचू

चोचीसारखा वर वाढलेला भाग.

rot कूज

कवक किंवा सूक्ष्मजंतू यामुळे होणारे अनेक कुजण्याचे प्रकार.

rotate चक्राकृति

गोलाकार, चाकासारखा, सपाट व खाली आखुड नलिकेवर आधारलेला (जुळलेल्या पाकळ्यांचा पुष्पमुकुट). उदा. वांगे, मिरची, रुई, इ.

rotation परिगमन

कोशिकेतील (सूक्ष्म शरीर-घटकातील) सजीव द्रव्याची कोशिकेच्या आवरणाच्या आतील बाजूस चालणारी प्रदक्षिणा. उदा. नायटेला, सवाला अशा कित्येक जलवनस्पती.

rotund (orbicular-oblong) वर्तुळाकृति
एकंदरीने गोल आकाराचे पण काहीसे आयत (पान): उदा. कमळ; भुईचाफा (*Kaempferia rotunda* L.)

rough (scabrous) १) खरबरीत; २) रोमश
१) पृष्ठभाग खडबडीत असलेले; २) पृष्ठभागावर ताठर केस असलेले (उदा. पान, खोड, फळ, इ. खरवताचे व प्राजक्ताचे पान; भोपळ्याचे खोड, पान, देठ इ.).

Rubiaceae कदंब कुल; रुबिएसी
मंजिष्ठ, कदंब, कॉफी, पापटी, अनंत, राईकुडा, इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल. बेथम व हूकर यांच्या वर्गीकरणाप्रमाणे याचा अंतर्भाव रुबिएलीझ गोत्रात असून एंग्लर व प्रँटल यांच्या व बेसींच्या पद्धतीत त्याच नावाच्या गणात आहे. हचिन्सन यांनी रुबिएलीझ गणात फक्त रुबिएसी हे एकच कुल समाविष्ट केले आहे. विविध उपपर्णे असलेली समोरासमोर पाने; पुष्प-संरचनेत ४–५ भागांची मंडले; संदले फार लहान; पाकळ्या जुळलेल्या; अधःस्थ किंजपुट व सपुष्क बियांची विविध फळे, इत्यादी लक्षणे या कुलात आढळतात. कॉफी उपकुल (कॉफीऑइडी) व सिंकोना (कोयनेल) उपकुल (सिंकोनॉइडी) अशी कदंबकुलाची विभागणी करतात.

rubidus लालसर

rubrica (red) लाल; तांबडे
उदा. मयाळ (*Basella rubra* L.) या वेलीचे खोड, फांद्या, देठ इ. अवयव.

ruderal अपशिष्टवासी; अपशिष्ट पादप; क्षेप्यवासी
वर्ज्य (कचरा वगैरे टाकाऊ माल) वस्तूंवर अथवा ओसाड जागी वाढणारी वनस्पती; उदा. ओसाडी, काटेरिंगणी, काटेमाठ, काटेधोत्रा, पांढरा धोत्रा इ.

rudiment (rudimentary) अवशेष; रुद्ध
खुरटलेला; पूर्ण वाढ होण्याअगोदर ती थांबून अर्धवट विकास पावलेला (अवयव); उदा. स्त्री–पुष्पातील कार्यक्षम नसलेली केसरदले; केळातील बिया.

rugged खरबरीत; खर्बर.
पहा rough, scabrous.

rugose (rugous) सुरकुतलेले
सुरकुत्या पडलेले; उदा. खोड; फळ; तोरण (*Zizyphus rugosa* Lamk.); मिरी व गुलबुश यांची फळे.

ruminate रेषाभेदित
अनेक रेषांनी भरलेले (बियातील मगज; पुष्क); उदा. जायफळ, हिरवा अशोक, सुपारी, सिताफळ इत्यादींचे बी. येथे बीजावरणाचा आतील थर मगजात इतस्ततः वाढलेला असतो.

runcinate पश्चदंती
पात्याच्या कडावरचे (करवती) दात खाली तळाकडे वळलेले असणे; उदा. दुधळचे पान; पाथरी (*Lactuca runcinata* DC.)

runner धावते खोड; धुमारा
मुख्य खोडापासून निघालेली व जमिनीवर सरपटत मुळांनी चिकटून वाढणारी बाजूची शाखा. उदा. ब्राह्मी.

rupestral (rupestrine) भित्तिवासी
भिंतीवर वाढणारी (वनस्पती).

rust तांबेरा; गेरवा
तांबूस, पिवळट, तपकिरी, गर्द पिंगट रंगाच्या ठिपक्यांनी सहज ओळखू येणारा कवकजन्य रोग; लोखंडावरील गंजाप्रमाणे दिसल्याने तसे नांव पडले आहे. पहा Uredinae.

Rutaceae सताप कुल; रुटेसी
बेल, कवठ, सताप, लिंबू, कढिलिंब इत्यादींचे द्विदलिकित कुल; हे हचिन्सन यांनी सताप गणात (रुटेलीझमध्ये) अंतर्भूत केले आहे. बेसींच्या व बेंथम–हूकरच्या पद्धतींत भांड गणात (जिरॅनिएलीझमध्ये) घातले आहे. सुगंधी प्रपिंडचित्रित बहुधा संयुक्त पाने; नियमित द्विलिंगी फुले; संदले व प्रदले ४–५; केसरदले ५, ८, १० अथवा अधिक, सुटी किंवा अनेक जुड्यांची असून किंजपुट बिंबावर व ऊर्ध्वस्थ. किंजपुटातील अनेक कप्प्यात दोन ते अनेक बीजके; फळे विविध.

Rutales सताप गण; रुटेलीझ
हचिन्सन यांच्याखेरीज इतरांनी हा गण मानलेला नाही; त्यातील एकमेव रुटेसी कुलाचा समावेश भांड गणात (जिरॅनिएलीझ मध्ये) केला जातो; रुटेलीझ ह्या प्रारंभिक गणाचा उगम मोरवेल गणातून फार पूर्वी झाला असावा असे मानतात.

S

sabulose (sabuline) वालुकावासी
रेताड जमिनीत वाढणारी (वनस्पती);
पहा psamnophyte.

sac कोश

पिशवीसारखा अवयव; उदा. कोशिका; वायुकोश; बीजुककोश; गर्भकोश इ.

saccate (gibbous) १) कोशवंत; २) कोशकल्प

१) कोश असलेला संवर्त; उदा. मोहरी.

,, ,, पुष्पमुकुट; उदा. स्नॅपड्रॅगॉन.

२) कोशाप्रमाणे कार्यक्षम.

saccharatus (saccharinus) शर्करायुक्त

साखर असलेला (ज्यापासून साखर मिळू शकेल असा) (पदार्थ); उदा. उसाचा रस; ताड वृक्षातील रस; मॅपल (*Arenga saccharifera* Labill.) व बीट यांच्या काही जातींतील रस. ऊस (*Saccharum officinarum* L.).

Saccharomyces (yeast) किण्व

शर्करासंबंधित एका धानीकवक वंशाचे नांव; यातील जाती (वनस्पती) साखरेच्या द्रवात वितंचन घडवून आणून त्याचे रूपांतर अल्कोहॉल (मद्यार्क) मध्ये करतात व उत्पन्न होणारी ऊर्जा आपल्या जीवनात उपयोगात आणतात. बेकरी (पाव, केक बनविण्याचा उद्योग) व बीर नांवाच्या मद्योत्पादनाचा उद्योग यांमध्ये किण्वाचा मनुष्याने उपयोग केला आहे; शिवाय काही पौष्टिक गोळ्यातही किण्व असते; पहा Ascomycetes.

saccule लघुकोश

लहान कोश

saffron केशर

केशराच्या (कंदयुक्त वनस्पतीच्या) फुलातील किंजल्कापासून काढलेले रंगद्रव्य; केशर वनस्पती (*Crocus sativus* L.).

sagittal plane अरीय प्रतल

दोन सारखे भाग (द्विपार्श्व समात्र) होण्याकरिता केलेल्या विभागणीतील मध्यरेषेची उभी पातळी. पहा bilateral symmetry.

sagittate शराकृति

बाणाच्या टोकासारखा आकार असलेले (पान, परागकोश, इ.); तळाशी रुंद व दोन बाजूस सरळ टोकदार खंड असलेले; उदा. करवीर कुलातील काही वनस्पतींतील परागकोश (उदा. कण्हेर, सदाफुली); अळूचे पान; पहा hastate.

sago साबुदाणा

काही वनस्पतींच्या मेंडापासून काढलेल्या पिष्ठयुक्त पदार्थापासून बनविलेली कणी. त्या वनस्पती : *Metroxylon sagu* Rottle and *M. rumphii* Mart. *Cycas spp.*, sago palm; मेर्ली माड (*Caryota urens* L.).

salep (salop, saloop) सालममिश्री; सालेप

आमराच्या एका जातीच्या वनस्पतीची ग्रंथिल सुकी मुळे (*Orchis latifolia* L.).

Salicaceae वाळुंज कुल; सॅलिकेसी

ॲस्पेन, वाळुंज (विलो), बहान (पॉप्लर) इत्यादी वनस्पतींचे कुल; यात फक्त दोनच वंशांचा समावेश केला जातो; या कुलाचा अंतर्भाव (भूर्जकुल, ओककुल – वंजुकुल, अक्रोडकुल, इत्यादीबरोबर) ॲमेंटिफेरी गटात करतात; यांना नतकणिश (लोंबत्या कणसासारख्या प्रकारचे एकलिंगी फुलोरे येतात. हा सर्व गट ऱ्हास पावलेल्या द्विदलिकित वनस्पतींचा असावा असे मानतात. यांच्या फुलात बहुधा परिदले नसून वाऱ्याकडून परागण होते. वाळुंजाचे पुं-फुलोरे सरळ असतात. पुं-पुष्पात २-३० केसरदले छदाच्या बगलेत आणि स्त्री-पुष्पात दोन जुळलेली किंजदले; बीजे अपुष्क व अनेक आणि केसाळ.

salt लवण

अम्ल व क्षार (अल्क) यांच्या संयोगाने बनलेला पदार्थ.

salt-marsh खारी दलदल; खाजण

समुद्रकिनाऱ्यावरची खारट चिखलाने भरलेली पाणथळ जमीन; पहा mangrove.

Salvadoraceae पीलु कुल; सॅल्व्हॅडोरेसी

पीलू, किंकानेला, मिरजोळी इत्यादी समुद्रकिनारी वाढणाऱ्या वनस्पतींचे लहान तीन वंशाचे कुल. याचा अंतर्भाव अरिष्ट गणात (एंग्लर व प्रँटल) किंवा किराइत गणात (बेंथॅम व हूकर) करतात.

salver-shaped अपछत्राकृति

दांड्यावर उलटे छत्र (समईसारखे) असल्याप्रमाणे (पुष्पमुकुट); उदा. सदाफुली, पारिजातक, जाई, इ; पहा hypocrateriform.

samara सपक्ष कृत्स्नफल; सपक्षफल

शुष्क, न तडकणारे, एकबीजी, ऊर्ध्वस्थ किंजपुटापासून बनलेले पंखधारी फळ. उदा. बिवळा, वावळा, सिकॅमूर.

samaroid सपक्ष कृत्स्नफलाभ; सपक्षफलाभ
पंखधारी शुष्कफलासारखे.

sandy soil रेताड माती; वालुका मृदा; वाळू मृदा
वाळूमिश्रित माती.

sanguine रक्तवर्ण
रक्तासारखे लाल; उदा. कपबशी (*Holmskioldia sanguinea* Retz.) वनस्पती.

Santalaceae चंदन कुल; सँटॅलेसी
या चंदनाच्या कुलाचा समावेश चंदनगणात (सँटॅलेलीझमध्ये) केला जातो. प्रमुख लक्षणे : अर्धवट दुसऱ्या वनस्पतीवर जगणाऱ्या वनस्पती (ओषधी, झुडपे व वृक्ष). पान साधी, एकाआड एक किंवा समोरासमोर; फुले द्विलिंगी किंवा एकलिंगी, सारख्या परिदलाची; परिकिंज किंवा अपिकिंज बिंब; परिदले २+२ किंवा २+३; तितकीच त्यावर आधारलेली केसरदले; अधःस्थ किंजपुटात एकच कप्पा व त्यात १–३ बीजके; कपाली किंवा आठळीफळ, एकबीजी; सपुष्क बीज.

santalin सँटॅलीन
रक्तचंदनाच्या लाकडापासून काढलेला राळयुक्त पदार्थ.

santonin सँटोनीन
किरमाणी ओव्यातील (*Artemisia maritima* L. ; santonica;) कडू पदार्थ.

sap पादपरस; रस
कोशिकांतील किंवा कोवळ्या वाहिका व वाहिन्यांतील अन्नयुक्त द्रवपदार्थ; फुलोऱ्याचे दांडे किंवा काही खोडे यातून जखमेमुळे स्रवणाऱ्या व अन्नघटक असलेल्या रसालाही ही संज्ञा वापरतात.

— wood रसकाष्ठ
अन्नरस वाहून नेणारा काष्ठाचा भाग.

sapid रुचकर

Sapindaceae अरिष्ट कुल; सॅपिंडेसी
रिठा (अरिष्ठ), कपाळफोडी, रामबुतन, लिची, जखमी इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे लहान कुल. याचा समावेश अरिष्ट गणात (सॅपिंडेलीझमध्ये) करतात. संदले व प्रदले प्रत्येकी पाच; दहा केसरदले व त्याखाली बिंब. तीन जुळलेली किंजदले; ऊर्ध्वस्थ किंजपुट व त्यात तीन कप्पे व तीनच बीजके; फळे विविध.

Sapindales अरिष्ट गण; सॅपिंडेलीझ
आम्र कुल व अरिष्ट कुल या दोन्हींचा येथे अंतर्भाव होतो. बेंथॅम व हूकर यांच्या पद्धतीत शेवगा (शिग्रु) कुलही घातले आहे. एंग्लरांच्या पद्धतीत पीलु कुल अंतर्भूत आहे. द्राक्ष कुल व बदरी कुल यांचेशी या गणाचे जवळचे नाते आहे. याच्या गणापासून म्हणजे ज्योतिष्मती (सेलॅस्ट्रलीझ) गणापासून अरिष्ट गण अवतरला असावा असे मानतात. यामध्ये फुलातील प्रपिंडयुक्त बिंबापासून केसरदले व प्रदले वाढतात.

Sapotaceae मधूक (मोह) कुल; सॅपोटेसी
चिकू, मोह, खिरणी, बकुळ इत्यादी चिकाळ वनस्पतींचे द्विदलिकित कुल; याचा अंतर्भाव बेंथॅम व हूकर यांच्या पद्धतीत टेंबुर्णी गणात (एबेनेलीझमध्ये) केला जातो. प्रमुख लक्षणे : काष्ठयुक्त व एकाआड एक साध्या पानांच्या वनस्पती, सच्छदक द्विलिंगी फुले; संदले ४–८ दोन मंडळात व जुळलेल्या तितक्याच पाकळ्यांचे एक वर्तुळ किंवा दोन वर्तुळे; कधी त्याशिवाय उपांगे; केसरदलांची २–३ वर्तुळे; अनेक जुळलेल्या ऊर्ध्वस्थ किंजदलांचा किंजपुट; मृदुफळात अनेक बीजे असतात.

saprophyte शवोपजीवी; मृतजीवी
मृत व कुजकट जैव पदार्थावर उपजीविका करणारी वनस्पती; उदा. काही सूक्ष्मजंतू व कवक.

saprophytism शवोपजीवन
शवोपजीवी असण्याचा प्रकार; पहा mycorrhiza.

Sarraceniales कलश (घट) पर्णी गण; सॅरासेनिएलीझ
एंग्लर व प्रँटल यांनी हा गण आर्किक्लॅमिडी गटात समाविष्ट केला असून हचिन्सन यांनी हर्बेसीत घातला आहे. प्रमुख लक्षणे : साधी, एकाआड एक, कीटकभक्षक अवयवात (घट, कलश, चंबू) रूपांतर पावलेली पाने असलेल्या लहान ओषधी; फुले नियमित, अवकिंज; चक्रीय ते अर्धचक्रीय (अर्धसर्पिल); परिदले सर्व सारखी, किंवा संवर्त व पुष्पमुकुट स्पष्ट व अलग. ३–५ ऊर्ध्वस्थ, जुळलेल्या किंजदलांच्या किंजपुटात तीन ते अनेक बीजके; फळे विविध व बीजे सपुष्क. या गणात सॅरासेनिएसी, नेपेंथेसी व ड्रॉसेरेसी ही तीन कुले घालतात; हचिन्सन यांनी नेपेंथेसीचा अंतर्भाव सापसंद गणात (ईश्वरीगणात; ॲरिस्टोलेकिएलीझमध्ये) केला आहे. पहा : कीटकभक्षक वनस्पती (insectivorous plants); Nepenthaceae.

sativus आरोपित; संवर्धित
लागवडीत असलेली किंव पिकविलेली (पेरून वाढविलेली) वनस्पती. उदा. आळीव (*Lepidium sativum* L.); वाटाणा (*Pisum sativum* L.)

savannah रुक्षवन; सॅव्हाना
काही थोडे पानझडी वृक्ष किंवा झुडपे असलेला गवताळ प्रदेश; हे गवत रुक्ष, केसाळ, जाडेभरडे पण उंच असून झुबक्यांनी वाढते.

saw - toothed (sawd, serrate) दंतुर; करवती
दाते असलेलो (कडा). उदा. जास्वंद.

saxicolous शैलरुह
खडकावर वाढणारी (वनस्पती; उदा. दगडफूल).

Saxifragaceae पाषाणभेद कुल; सॅक्सिफ्रॅगेसी
गूजबेरी, पाषाणभेद (हिं. पाखानभेद), बसक इत्यादी द्विदलिकित फुलझाडांचे एक कुल; याचा अंतर्भाव गुलाब गणात केला जातो; हचिन्सन यांनी पाषाणभेद गणात (सॅक्सिफ्रॅगेलिझमध्ये) केला आहे. एकूण वंश तीस व जाती सुमारे सहाशे (रेंडल : ऐंशी वंश व अकराशे जाती); प्रसार : विशेषकरून समशीतोष्ण व उष्णकटिबंधातील डोंगराळ प्रदेश. प्रमुख लक्षणे : ओषधी, क्षुपे व वृक्ष; पाने एकाआड एक; फुलोरे विविध; फुले नियमित, द्विलिंगी, मंडलित, पचभागी; क्वचित पाकळ्या नसतात; केसरदले पाचाच्या दोन मंडळात असून बाहेरचे मंडळ पाकळ्यासमोर असते; किंजदले बहुधा दोन; ऊर्ध्वस्थ किंवा अधःस्थ किंजपुट; अनेक बीजके मध्यवर्ती अक्षाला चिकटलेली; मृदुफळात किंवा बोंडात अनेक सपुष्क बीजे. पहा Rosales.

saxifragous शिलाभेदी
खडक फोडून त्यातील भेगात वाढणारी (वनस्पती).

scab खवड्या
भिन्न कवकांमुळे मध्यत्वचेत खरबरीतपणा आणणारा रोग.

scabrous (rough) खरबरीत

scalariform श्रेणीरूप
शिडीप्रमाणे दिसणारे; उदा. वाहिका व वाहिन्या यातील आडव्या दांड्याप्रमाणे जाड रेषा असलेले.

— conjugation श्रेणीरूप युगुलीभवन
काही शैवलांमध्ये (स्पायरोगायरा, झायग्नीमा) दोन तंतूमध्ये समोरासमोरच्या कोशिकांमध्ये निर्माण झालेल्या आडव्या आरपार नळ्यांतून घडून आलेला गंतुकसंयोग (प्रजोत्पादक जीवद्रव्यांचे एकरूप होणे).

scale शल्क; खवला
पातळ व अनेकदा काहीसा ताठर, क्वचित मांसल व फार लहान पानासारखा अवयव; पहा glume.

— bark शल्कीवल्क
खवल्याच्या स्वरूपात सुटून निघणार सालीचे तुकडे; उदा. चीड (पाइन) व पेरू इत्यादींचे खोड.

— hair शल्ककेश
पहा ramenta.

— leaf (cataphyll) शल्कपर्ण
बहुधा भूमिगत खोडावर असलेले खवल्यासारखे पान; उदा. आले, कर्दळ, कांदा इ. क्वचित जमिनीवरच्या खोडावरही खवल्यासारखी पाने आढळतात; उदा. खडशेरणी, नांग्याशेर, एक्विसीटम, इत्यादी.

scales, interseminal आंतर (अंतरा) बीजी शल्क
शंकूतील एकावर एक असलेल्या बीजांमधून किंवा बीजकांमधून वाढलेले खवले; उदा. सायकॅडीऑइडिया (अश्मीभूत शंकुमंत वनस्पती); काही विद्यमान शंकुमंत वनस्पती.

scalloped (crenate) स्थूलदंतुर
बोथट दात असलेली कडा; उदा. पान ओवा; पहा crenate.

scaly शल्कयुक्त; खवलेदार
खवले असलेले.

— bulb शल्ककंद
अनेक लहान मांसल खवल्यांनी वेढलेला लहान कंद; उदा. आंबुटी; लसणाच्या गड्डीत अनेक लहान पातळ खवले असून त्यांच्या बगलेत मांसल कुड्या (कळ्या) असतात; पहा bulb.

scandent आरोही
कोणत्याही साधनांनी वर चढणारी (वेल); उदा. अंजनवेल (*Pothos scandens* L.).

scape पुष्पाक्ष; पुष्पबंधाक्ष
जमिनीतील खोडापासून वर वाढलेला व बहुधा पर्णहीन असून टोकास एक किंवा अनेक फुले धारण करणारा दांडा; उदा. गुल्छडी, घायपात, कोरफड, झेफिरलिली, नागीन, कांदा, इ.; काही भूछत्रात आढळणारा दांडा.

scapiform पुष्पाक्षाकृति; पुष्पाक्षसम
फुलोऱ्याच्या दांड्यासारखे.

scapigerous पुष्पाक्षधारी
फुलोऱ्याचा अक्ष धारण करणारी (वनस्पती); उदा. कांदा, घायपात, कोरफड, इ.

scar किण; वण
जखमेची राहिलेली खूण (वण); फांदी कापल्यावर,

पान, बीज, फूल, फळ पडून गेल्यावर मूळ जागी राहिलेला वण; उदा. पपईचे खोड; बीजावरची खूण (नाभि); पहा hilum.

scarious रुक्ष

पातळ, शुष्क पापुद्र्यासारखे (छद); उदा. नागरमोथा (*Cyperus scariosus* R. Br.).

scarred किणांकित

अनेक वण पडलेले.

schizocarp (schizocarpic) पालिभेदी

अनेक एकबीजी तुकडे तुटून पडणारे शुष्क फळ; प्रत्येक तुकडा (फलांश) तडकणारा किंवा न तडकणारा असतो; उदा. लाजाळू, गाजर, एरंड, भांड (जिरेनियम), मुद्रा, गुलखेरा इत्यादींची फळे; पहा mericarp.

schizogenous (schizogenetic) भेदोद्भव

सामान्य कोशिकावरणात फूट पडून त्या कोशिका अलग होण्यामुळे निर्माण झालेली (पोकळी किंवा नलिका) उदा. राळनलिका; पहा lysigenous.

Schizomycophyta (Bacteria) सूक्ष्मजंतू विभाग

सर्व प्रकारच्या सूक्ष्मजंतूंचा (बॅक्टेरिया) समावेश करणारा विभाग; वर्गीकरणाच्या भिन्न पद्धतीत यानाच Schizophyta, Schizomycetes असे म्हणतात. काही अपवाद सोडल्यास हे सर्व जंतू परोपजीवी आहेत; त्यांचा आकार भिन्न परंतु आकारात फारच लहान व संरचना अत्यंत साधी तथापि त्यांचे क्रियाशीलत्व महत्वाचे असते. त्यांचे प्राचीनत्व वादातीत आहे; त्यांची प्रजोत्पत्ती द्विखंडनामुळे होते म्हणून त्या अर्थाचे ग्रीक नांव दिले आहे. तसेच त्यांचे कवकांशी असलेले साम्य (हरितद्रव्याचा अभाव) त्याच नावात सूचित केले आहे.

schizopetalous भेदित प्रदली

चिरलेल्या (फाटलेल्या) पाकळ्या असलेले; उदा. गोंड्याची जास्वंद (*Hibiscus schizopetalous* Hook.)

sciad (sciophyte) छायावासी वनस्पति

सावलीत वाढणारी वनस्पती; उदा. नेचे, शेवाळी, इ.

scion कलम फांदी

एखाद्या खुंटावर कलम स्वरूपात बांधून वाढविण्याकरिता आणलेली दुसरी कोवळी फांदी; पहा stock.

sciophilous छायाप्रिय वनस्पती

Scitamineae कदली गण; सिटॅमिनी

केळ, कर्दळ, आले, इत्यादी एकदलिकित वनस्पतींचा गण. यामध्ये आराट कुल, कर्दळ कुल, कदली व शुण्ठी कुल यांचा अंतर्भाव करतात; हचिन्सन यांनी याला शुण्ठी गण (झिंजिबरेलीझ) म्हटले आहे. बेसींच्या पद्धतीत याच गणाला इरिडेलीझ असे नाव देऊन त्यामध्ये अननस कुल व मुसळी कुल यांचाही समावेश केला आहे. वेखंड, वेलची, हळद, इत्यादींचाही अंतर्भाव शुण्ठी कुलात केला जातो. त्रिभागी एकसमात्र फुले; संवर्त व पुष्पमुकुट भिन्न; केसरमंडळात ऱ्हास; वंध्यकेसर पाकळ्यासारखे; अधःस्थ किंजपुटात तीन कप्पे व बियांत परिपुष्क ही लक्षणे या गणात आढळतात. पहा Cannaceae, Marantaceae, Musaceae, Zingiberaceae.

sclereid कठक कोशिका

फार कठीण आवरण असलेली कोशिका; अश्मगर्भी फळांचे अंतःकवच या कोशिकांचे बनलेले असते.

Sclerenchyma दृढोतक

घन कोशिकावरण असलेला मृत व लांबट कोशिकांचा समूह; वनस्पतींना काठिण्य आणण्यास भिन्न अवयवात याचा वापर आढळतो; लांबट कोशिकांना दृढसूत्र म्हणतात (sclerenchymatous fibre).

sclerite कठक

घनावरणाची कठीण कोशिका; यामध्ये भिन्न आकार असून कधी आवरणावर स्फटिक असतात; उदा. कमळाचा देठ.

Sclerotium जालाश्म

काही कवकातील (उदा. अर्गट) सुप्तावस्थेतील अनेक तंतूंचा घन जुडगा; हा निष्क्रिय अवस्थेत जमिनीवर पडून राहतो, पुढे तो रुजून नवीन बीजुके बनतात व त्यापासून नवीन तंतू वाढतात.

Sclerophyllous चर्मिलपर्णी

चिवट व कठीण पाने असलेली (वनस्पती); उदा. रबर, रुई, कण्हेर, वड, कांदळ.

scorpioid cyme (cincinus) वृश्चिकाभ वल्लरी

कुंठित फुलोऱ्यातील एकपद प्रकारापैकी एक; यामध्ये मुख्य अक्षावर फूल येऊन वाढ खुंटल्यावर अनेक नवीन अक्ष एकाआड एक येऊन त्यापैकी प्रत्येकाची वाढ तशीच खुंटते; सर्व अक्षांचा मिळून एक सलग अक्ष (संयुत पद) बनतो; त्यावर फुलांच्या दोन रांगा व टोक

वाकडे व गुंडाळीप्रमाणे असते; तो विंचवाच्या नांगी-प्रमाणे दिसतो म्हणून त्या अर्थाचे नाव पडले आहे; उदा. कंचट कुल; घायमारी कुल, भुरुंडी इ. पहा helicoid; cymose.

Scrophulariaceae नीरब्राह्मी कुल; स्क्रोफ्यूलारिएसी

नीरब्राह्मी, कुटकी, टारफुला, केश, तिलपुष्पी, अंबुली, बांब, हरिणखुरी, दुधाळी, घोल इत्यादी वनस्पतींचे कुल; याचा अंतर्भाव नीरब्राह्मी गणात (स्क्रोफ्यूलारिएलीझ) केला जातो: हचिंसन यांचा पर्सोनेलीझ गण हा बेसींच्या नीरब्राह्मी गणासारखा आहे. प्रमुख लक्षणे : ओषधी व झुडुपे; द्विलिंगी, पंचभागी, एकसमात्र फुले; केसर-दले २-५; किंजदले दोन, ऊर्ध्वस्थ, जुळलेली व मृदु-फळात किंवा बोंडात सपुष्क अनेक बिया.

scrub खुरटे

पाण्याचा अभाव व बाष्पोच्छ्वासाचे आधिक्य यामुळे वाढ खुंटलेले (झाड).

— jungle खुरटी झाडी (जंगल)

खुज्या (खुरटलेल्या) झाडांचा समुदाय (एक समावास).

scurfy शल्कयुक्त

खवल्यासारखे केस असलेले.

scutellum पुष्कादनी

गर्भ व पुष्क यामध्ये ढालीप्रमाणे असणारा जाड भाग; हिलाच काणी दल्कि म्हणतात, कारण पुष्कातील अन्नाचे रूपांतर करून गर्भास पुरवठा करण्याचे काम ती करते; उदा. मका, गहू आणि कित्येक गवते.

scutiform (scutate) फलकाकृति

ढालीसारखे.

— leaf फलकपर्ण

ढालीप्रमाणे आकाराचे बालपर्ण; उदा. साल्व्हिनिया जलनेचा.

seaweed सागरी शैवल

समुद्रात सदैव तरंगत किंवा बुडलेल्या (निमग्न) स्थितीत राहणारे शैवल (किंवा अन्य प्रकारची वनस्पती).

secondary दुय्यम; द्वितीयक

प्रारंभिक किंवा प्रमुख नसलेले; पहिल्यानंतर बनलेले (दुसरे).

— bast द्वितीयक परिकाष्ठ

प्रारंभिक परिकाष्ठानंतर द्वितीयक विभज्येपासून बनलेले नवीन परिकाष्ठ (अन्नाची ने-आण करणारे घटक); पहा bast, phloem.

— cortex द्वितीयक मध्यत्वचा; उपत्वक्षा

त्वक्षाकरापासून आतील बाजूस बनलेले मृदूतक; बहुतेक बहुवर्षायू द्विदलित वनस्पतीत आढळते; पहा cork-cambium.

— formation द्वितीयक समावास

नैसर्गिक वनस्पति-समुदायात मनुष्याने हस्तक्षेप केल्याने फरक पडून बनलेला नवीन समुदाय (समावास); पानझडी जंगलाऐवजी बनलेले तृण-क्षेत्र (गवताळ प्रदेश).

— growth द्वितीयक वृद्धि

प्रारंभिक वाढीनंतर द्वितीयक विभज्येमुळे घडून आलेली वनस्पतीतील नवीन वाढ; पहा meristem.

— hybrid द्वितीयक संकरज

आईबापापैकी एक किंवा दोघेही संकरज असल्याने निर्मिलेली नवीन संकरपिढी.

— medullary ray द्वितीयक निकाष्ठ-किरण

प्रारंभिक निकाष्ठ-किरणांमध्ये असून निकाष्ठापर्यंत न पोचलेला व द्वितीयक विभज्येपासून बनलेला मृदूतकाचा पट्टा; पहा pith; parenchyma.

— meristem द्वितीयक विभज्या (ऊतककर)

प्रारंभिक विभज्येपासून बनलेल्या काही स्थायी ऊतका-पासून बनलेली नवीन विभज्या (सतत कोशिकांची विभागणी होऊन नवीन कोशिका बनविणारे ऊतक; ऊतककर) पहा meristem, cambium, phellogen.

— nucleus दुय्यम प्रकल

पहा प्रकल.

— petiole दुय्यम वृंत; वृंतक

संयुक्त पानाच्या दलाचा देठ.

— root दुय्यम मूळ

प्रधान मुळापासून आलेले मूळ.

— spore दुय्यम बीजुक

एक बीजुक रुजून त्यातून आलेल्या तंतूपासून किंवा त्या बीजुकापासून बनलेले बीजुक; उदा. गदाबीजुक; वि-बीजुक.

— tissue द्वितीयक ऊतक

ऊतककरापासून नव्याने बनलेला कोशिकासमूह.

— wood (xylem) द्वितीयक प्रकाष्ठ
नव्या ऊतककरापासून बनलेला वाहिकांचा किंवा वाहिन्यांचा, सूत्रांचा, व आनुषंगिक जलवाहक कोशिकांचा संच; पहा xylem, protoxylem.

secretion स्रवण; स्राव
विशिष्ट कोशिकांतून (प्रपिंडीय) पाझरणारा द्रव पदार्थ; कधी हा वनस्पतीच्या तशा कोशिकेबाहेर पडून शरीरातील पोकळीत साचून राहतो (उदा. चीक, राळ, इ.) तर कधी तो शरीराबाहेर पडतो (उदा. मधुरस, गोंद, इ.). पाझरलेल्या पदार्थांना वनस्पतिजीवनात काही कार्य असते अगर ते पदार्थ टाकाऊ असतात. पहा nectary; insectivorous plants; gland.

secretory स्रावक
पाझर (स्रवण) करणारी (कोशिका अथवा ऊतक).

— duct स्रावी नलिका
स्रावक कोशिकांनी वेढलेली नळीसारखी पोकळी.

— gland स्रावक प्रपिंड

— product स्रावोत्पाद; स्राव
पाझरलेला पदार्थ. पहा gland.

— sac स्रावक कोश
गोंद, राळ यासारखे उत्सर्जित पदार्थ स्वतःच्या पोकळीत साचवून ठेवणारी कोशिका अगर काही कोशिकांचा समूह.

— tissue स्रावी ऊतक
प्रपिंडाचे कार्य करणाऱ्या कोशिकांचा समूह; उदा. कीटकभक्षक वनस्पतींपैकी काहीत कीटकांचे पचन करणारा पदार्थ स्रवणारे ऊतक विशिष्ट अवयवात आढळतात; उदा. नेपेंथस (घटपर्णी); पहा laticiferous tissue.

section काप; छेद
सूक्ष्मदर्शकाने निरीक्षण करण्याकरिता तीक्ष्ण चाकूने (पात्याने, वस्तऱ्याने) कापून काढलेला पातळ चकतीसारखा तुकडा (उभा किंवा आडवा).

secund एकांगी; एकपार्श्वी
एकाच बाजूवर फुले आहेत असा दिसणारा फुलोरा.

sedimentary अवसादी
गाळाने बनलेली.

seed बीज, बी
बीजी वनस्पतींच्या फुलातील किंवा शंकूतील बीजकात घडून आलेल्या लैंगिक प्रक्रियेनंतर त्यापासून बनलेला, पुढील पिढीच्या निर्मितीस जबाबदार असलेला, तसेच वनस्पतींच्या प्रसारास मदत करणारा सुटसुटीत व महत्त्वाचा अवयव;
पहा ovule, Phanerogamae.

seed-coat बीजावरण
बीजातील गर्भ (आदिमूल, आदिकोरक व दलिका) व असल्यास पुष्क व परिपुष्क या सर्वांचे वेष्टन. पहा testa, tegmen; aril.

seed-fern बीजी नेचा
पहा Pteridospermae.

seed — germination बीजांकुरण
बीजाची उगवण. पहा germination.

seedless plant बीजहीन (अबीजी) वनस्पती
पहा Cryptogamae.

seedling रोपा; रोप
बीज रुजून आलेली नवीन लहान वनस्पती.

segment खंड; खंडक
निसर्गतः विभागल्याने निर्माण झालेला एखाद्या कोशिकेचा किंवा अवयवाचा भाग; उदा. पान, फळ, अग्रस्थ कोशिका, रंदुक, इ.

segmentation खंडीकरण; खंडीभवन; खंडन
खंड (भाग) निर्मितीची प्रक्रिया. उदा. रंदुकाच्या खंडीभवनाने गर्भविकासास सुरवात होते.

segregation विभक्तीकरण
प्रजोत्पादनात गंतुकनिर्मितीचे वेळी जनककोशिकात एकत्र असलेले वैकल्पिक गुण अलग होऊन, जोडीतील प्रत्येक गुण भिन्न गंतुकातून स्वतंत्रपणे पुढील पिढीत उतरतो, ती प्रक्रिया (घटना); पहा assortment; allelomorphic characters.

seismonastic कंपानुकुंचनी
कंपनामुळे ग्रहणशील अवयवात बदल घडून येण्याची क्षमता असणारे; त्यामुळे संबंधित अवयवाची प्रतिसादात्मक हालचाल करण्याची क्षमता असणारे; कंपनाला संवेदनाक्षम असणारे अवयव अथवा त्यांची प्रतिक्रिया.

selenotropism चंद्रानुवर्तन
चंद्रप्रकाशाच्या चेतनेमुळे घडून येणारी वनस्पतींच्या अवयवाची वृद्धियुक्त हालचाल.

self-bred (selfed) स्वफलित (संतती)
स्वपरागणामुळे निर्माण झालेली (संतती).

— fertilisation स्वफलन

स्वपरागणामुळे किंवा स्वतः निर्माण केलेल्या प्रजोत्पादक घटकांमुळे घडून आलेली लैंगिक प्रक्रिया (अंडुकाचे फलन).

— pollination स्वपरागण

एकाच फुलातील पराग तेथील किंजल्कावर पडणे (येणे).

— sterility स्वयंवंध्यत्व

एकाच फुलातील पराग व किंजल्क यांचा संपर्क उपयुक्त नसण्याचा प्रकार.

— sown स्वरोपित; अडाऊ

वनस्पतीने स्वतःच बी पसरवून व रुजून आलेली (नवीन वनस्पती) ओसाड जागी अशा अनेक वनस्पती आढळतात.

semester ring वर्षार्ध वलय

उष्णकटिबंधातील कित्येक वृक्षांत, एका वर्षात दोनदा वाढ व एकदा विश्रामकाल यामुळे बनलेली वलयाकार काष्ठनिर्मिती.

semi- अर्ध

उपसर्गाप्रमाणे किंवा प्रत्ययाप्रमाणे मराठीत वापरतात.

— amplexicaul अर्धसंवेष्टी

तळाशी अर्धवटपणे खोडास वेढणारे (पान); उदा. तापमारी (*Aralia* sp.); तंबाखू; म्हातारा (*Sonchus oleraceous* L.).

— aquatic plant अर्धजलवनस्पति

जमिनीत मुळे असून काही पाने पाण्यात बुडलेली किंवा पाण्यावर अशी वनस्पती; पाणकणीस, कोळशिंदा. इ. पहा. amphibious.

— cell कोशिकार्ध

कोशिकेच्या दोन सारख्या भागांपैकी एक; उदा. डेस्मिड नावाचे सूक्ष्म शैवल.

— desert अर्धमरुस्थल

रुक्षस्थल किंवा रुक्ष जंगल आणि तृणक्षेत्र यामधील प्रदेश.

— equitant अर्धाध्यारूढ

पर्णसंबंधाचा एक प्रकार; कळीमध्ये एका पानाचा मध्यरेषेवर दुमडलेला अर्धा भाग दुसऱ्या पानाच्या तशा अर्धावर वेढून राहतो; दोन्ही संमीलित असतात. पहा conduplicate; equitant.

— inferior अर्ध अधःस्थ (अर्धाधःस्थ)

संवर्ताने अर्धवट वेढलेला किंजपुट; उदा. बीट.

— lunar अर्धचंद्राकृति

अर्धवर्तुळाप्रमाणे (उदा. पान, पाकळी, बी, इ.)

seminiferous scale बीजधारी शल्क

शंकुमंत वनस्पतींच्या बीजकधारी शंकूतील छदशल्का-व्यतिरिक्त बीजक धारण करणारा खवला किंवा तत्सम उपांग.

semiorbicular अर्धगोलाकृति

अर्ध्या वर्तुळाप्रमाणे आकार असलेला अवयव; उदा. ब्राह्मीचे किंवा काही नेचांचे पान.

semiparasitic अर्धजीवोपजीवी

हिरवी पाने अगर खोड असलेली परंतु पाणी व खनिजे इतर स्वतंत्र वनस्पतीपासून घेणारी वनस्पती: उदा. बांडगुळ (लोरँथस, व्हिस्कम, इ.); चंदन, इ.

semipermeable अर्धपार्य

पूर्णपणे पाणी व विरघळलेले पदार्थ आरपार जाऊ न देणारे; कोशिकावरण पूर्ण पार्य असते, परंतु प्राकलाचा बाहेरील अधिक दाट भाग काही पदार्थ आत जाऊ देतो तर आतील काही पदार्थ बाहेर जाण्यास प्रतिबंध करतो.

— membrane अर्धपार्य पटल

वरप्रमाणे बाह्यप्राकलाचा भाग किंवा तत्सम दुसरा पापुद्रा.

semiterete अर्धशूलाकृति

लांब, अर्धगोल, व टोकाकडे निमुळते असलेल्या काठी-प्रमाणे (देठ, खोड, फळ, इ.); उदा. ताडाच्या किंवा केळीच्या पानाचा देठ.

senescence जीर्णता

वयोमान वाढत गेल्याने जीवद्रव्याला आलेली कमजोरी.

sensation संवेदना

चेतकाला (प्रेरकाला) प्रतिसाद.

sensibility (irritability) संवेदनशीलता; संवेदनाक्षमता;

चेतनेला (उत्तेजनाला) प्रतिसाद देण्याची क्षमता.

sensitive संवेदनाक्षम; संवेदी

प्रतिसाद देणारे (उदा. लाजाळूचे पान).

sensory संवेदी

चेतनाग्रहण करून प्रतिसाद देणारे; केस कोशिका, इ. उदा. काही कीटकभक्षक वनस्पतींच्या पानावरचे केस

(उदा. डायोनिया). काही वेलींच्या तगाऱ्यांची (प्रतानांची) किंवा खोडांची टोके.

sepal संदल

फुलाच्या देठावर असलेल्या व फुलातील दलांच्या चार मंडलातील पहिल्या (संवर्त) मंडलाचा एक भाग; पहा calyx.

sepalody संदलीभवन

इतर पुष्पदलांचे संदलांत रूपांतर.

sepaloid संदलाभ; संदलसम

संदलासारखे (बहुधा हिरवे व आकाराने लहान निमुळत्या पानासारखे); उदा हिरव्या चाफ्याच्या किंवा सिताफळाच्या फुलातील पाकळ्या.

separate flower स्वतंत्र (एकलिंगी) फूल

पहा diclinous.

separating layer अपाच्छेदक स्तर

विभाजक (विमोचक) थर; पहा abscission.

septal पट—

पडद्याचे; पडद्यासंबंधी; (उपसर्गाप्रमाणे ही संज्ञा वापरतात; उदा. पट–मधुप्रपिंड)

septate सपट; पटयुक्त; पटमय

लहान पडदा (पडदे) असलेला (उदा. किंजपुट; बीजुक, मेंड, फळे इ.).

septicidal पटभिदुर

फळातील पडद्यांच्या संधिरेषेवर तडकण्याचा प्रकार. उदा. पोपटवेल; सापसंद, इ. येथे फळाची शकले बियांसह स्वतंत्र होतात.

septifragal पटभंगुर

फळातील पडदे केंद्रापासून तुटून निघण्याचा प्रकार. यामध्ये पटभिदुर व पुटकभिदुर या दोन्हींपैकी एक प्रकारही आढळतो. उदा. घोत्रा; तूण; येथे फळाची शकले बियांशिवाय अलग होतात; पहा loculicidal.

septum पट; पडदा

दोन किंवा अधिक भागात विभागणी करणारा कोशिकांचा (ऊतक) थर; पहा diaphragm; replum.

seriate श्रेणीबद्ध

अनेक रांगा असलेले; उदा. पानांची मांडणी.

series क्रम; श्रेणी

(१) सर्वात कमी मूल्य असलेल्यापासून ते ओळीने (नियमितपणे) सर्वात अधिक मूल्य असलेल्यापर्यंतची एक माला (रांग);

(२) वर्गीकरणात भिन्न अर्थाने वापरलेले एकक; बहुधा उपवर्गाच्या खालच्या दर्जाचे.

serial order क्रमांक

क्रमात असलेल्या स्थानाप्रमाणे.

serotinal (serotinous) विलंबित; शरदीय, शरद–

फार उशिरा बनलेले (ऋतूच्या किंवा वर्षाच्या शेवटी).

serrate दंतुर; दातेरी

टोकाकडे वळलेले टोकदार दाते असलेली (कडा); उदा. तुळस; जास्वंद; सालई (*Boswellia serrata* Roxb.).

serrulate लघुदंतुर

फार बारीक दाते असलेली किनार (कडा).

sessile अवृंत

बिनदेठाचे किंवा चिकटून असलेले (पान किंवा फूल).

set गट; संच

कुलांचा, वंशांचा, किंवा गणांचा एक गट.

seta दंड; रोम

शेवाळी वनस्पतींत आढळणाऱ्या बीजुकधारीच्या तीन भागांपैकी (पद, दंड बीजुकाशय) एक बहुधा लांब दांड्यासारखा भाग; गवतांच्या तुसावरील टोकदार केस (रोम); पहा awn.

setaceous (setose) रोमश; रोमिल

ताठर केस असलेला (पृष्ठभाग).

setiform रोमसम; रोमाभ

ताठर लहान केसासारखे.

sex लिंग; लिंगभेद

वनस्पतींतील (किंवा प्राण्यांतील) नर– व स्त्री–विषयक भेद किंवा कार्ये अथवा तद्विषयक संरचना.

— cell लिंगकोशिका

नर किंवा स्त्री यापैकी एकाचे कार्य करणारी कोशिका (प्रजोत्पादक घटक; गंतुक).

— chromosome लिंगसूत्र

शरीरातील कोशिकांत किंवा लिंगकोशिकेत (गंतुकात) आढळणारे व विशिष्ट लिंगाबद्दल जबाबदार असलेले रंगसूत्र; काही प्राण्यांत, मनुष्यात व काही शेवाळीत आणि काही फुलझाडांमध्ये अशा प्रकारचे रंगसूत्रभेद (एक्स व वाय) आढळतात तर इतर कित्येकांत असा भेद नसून लिंगयंत्रणा बरीच गुंतागुंतीची असते; कधी वाय ऐवजी रंगसूत्राचा अभाव आढळतो (एक्स व ओ).

पहा X– chromosome; Y–chromosome.

sex-determination लिंगनिश्चिती; लिंगनिर्णय

संततीत नर अथवा मादी (हे फरक ज्या सजीवांत स्पष्ट असतील तेथे) व्यक्ती जन्मास यावी ही बाब नरगंतुके व स्त्री-गंतुके यांच्या संयोगाचे वेळी (उदा. मनुष्ये) किंवा तत्पूर्वी लिंगसूत्रामुळे ठरण्याची प्रक्रिया अथवा इतर प्रकारच्या लिंगयंत्रणेतील तरतुदीनुसार ठरण्याची घटना; फारच थोड्या उच्च वनस्पतींत नर व मादी असा बीजुकधारी पिढीचा प्रकार आढळतो; खालच्या दर्जाच्या वनस्पतीत लघु- व गुरु-बीजुकापासून दोन प्रकारची गंतुकधारी पिढी (शरीर) बनते; तेथे लिंगनिश्चिती बीजुकोत्पादनाचे वेळी होते; तसेच वरच्या दर्जाच्या वनस्पतीत परागकण आणि गर्भकोशिकातील अंदुक वगैरे कोशिका बनतात त्यावेळी होते.
पहा spore; gamete; gametophyte.

sex-differentiation लिंगप्रभेदन

नर व मादी असा भेद व्यक्ती, अवयव, प्रजोत्पादक कोशिका इत्यादींत दिसून येण्याचा प्रकार. वनस्पतींत भिन्न वर्गात हे प्रभेदन भिन्न प्रमाणावर आढळते.

sex-linkage लिंग-सहलग्नता

वनस्पती व प्राणी यांच्या भिन्न जातींत आढळणारी काही लक्षणे नर किंवा मादी यांच्या विशिष्ट रंगसूत्राशी संबंधित असण्याचा प्रकार; यामुळे अनुहरण (एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीत) गंतुकातील लिंगसूत्रावरील जनुकातर्फे होत असावे.

sex- ratio लिंगप्रमाण

लोकसंख्येतील स्त्री–पुरुषांचे परस्परांशी प्रमाण हे प्रत्येक शंभर स्त्रियांना किती पुरुषांची संख्या पडते यावरून काढले जाते. प्राथमिक गुणोत्तर रंदुकोत्पत्तीनंतर, द्वितीयक गुणोत्तर जन्मानंतर व तृतीयक गुणोत्तर पूर्ण वाढीनंतर काढतात, कारण त्यामुळे काही उद्बोधक निष्कर्ष काढता येतात.

sex- reversal लिंगविपर्यय; लिंगबदल

काही नैसर्गिक घटनेमुळे व्यक्तीच्या विद्यमान लिंगलक्षणांत बदल घडून येण्याचा प्रकार; यामुळे नराचे रूपांतर मादीत किंवा त्या उलट होते. प्राण्यांत कधी कधी पण वनस्पतीत फार क्वचित ही घटना आढळते.

sexual dimorphism लैंगिक द्विरूपता

भिन्न लिंगाप्रमाणे बाह्यलक्षणांतील फरक असणे.

— generation लैंगिक पिढी; गंतुकधारी

पहा. gametophyte

— organ लैंगिक अवयव; जननेंद्रिय

फक्त लैंगिक प्रक्रियेशीच संबंध येणारे अवयव; उदा. रेतुकाशय, अंदुककलश इ.

— reproduction लैंगिक जनन

सलिंग प्रजोत्पादन; लिंगभेद दर्शविणाऱ्या व रंगसूत्रांचा एक गट असणाऱ्या (एकगुणित) कोशिकांच्या (गंतुकांच्या) मीलनापासून घडून येणारी संततीची निर्मिती; पहा haploid.

— system लैंगिक पद्धति

कार्ल लिनियस या स्वीडिश शास्त्रज्ञांनी बनवलेली, वनस्पतींतील लैंगिक अवयवांची (पुं–केसर व स्त्रीकेसर) संख्या व त्यांचे स्थान यावर आधारलेली कृत्रिम वर्गीकरण व्यवस्था.

shade-leaf (ombrophile) छायापर्ण

नियंत्रित प्रकाशाशी समरस होणाऱ्या (अनुकूलित) संरचनेचे पान.

— plant छायापादप

छायेत चांगली वाढू शकणारी व तेथील परिस्थितीशी समरस झालेली वनस्पती; उदा. नेचे.

— loving छायाप्रिय

छाया पसंत करणारे अथवा छायेतच आढळणारे (झाड).

— tree छायी वृक्ष

छाया (सावली) देणारा वृक्ष.

sheath आवरण

नळीसारखा किंवा तत्सम लपेटणारा भाग किंवा अवयव; उदा. गवताच्या पानाचा तळभाग; केळ, कर्दळ यांचे देठ.

—, bundle- वृंदावरण

वाहक वृंदाभोवती असलेला ऊतकांचा मर्यादक थर; पहा vascular bundle.

sheathing आवरक

दुसऱ्या अवयवाभोवती वेढून राहणारा भाग; उदा. कर्दळ, केळ, यांच्या देठाचा तळभाग.

shell कवच; करवंटी

१) अश्मगर्भी फळातील (उदा. नारळ, अक्रोड, आंबा, इ.) आठळीचे कठीण आवरण;

२) शुष्क, न तडकणारे, एकबीजी, कठीण फळाचे बाह्य आवरण; उदा. काजू, ओक (वंजूफल).

shield-shaped ढालाकृति

(१) ढालेच्या आकाराचे (पान); उदा. शैवाकांतील मुक्त धानीफल; कारेसी (कांड शरीरिका) कुलातील वनस्पतींत आढळणारी रेतुकाशयाशी संबंधित ढाल कोशिका; (२) शंकूतील खवल्यांचे बाहेरचे समचतुर्भुज टोक; इ.

shoot प्ररोह; धुमारा

सर्वसाधारणतः वनस्पतीचा जमिनीवर वाढणारा खोड, पाने, फुले इत्यादींनी युक्त असा भाग; याउलट जमिनीत वाढणारा भाग– मूळ ही व्याख्या सापवाद असूनही वरील संज्ञा तशाच वापरतात. फक्त फुलाला 'पुनरुत्पादक प्ररोह' असे म्हणतात, कारण त्यामध्ये अक्ष व पुष्पदले असतात.

—, vegetative शाकप्ररोह

फक्त खोड व पाने यांनी बनलेला भाग.

short-day-plant लघुदिन-पादप

बारा तासापेक्षा लहान दिवस असतानाच फुलणारी वनस्पती.

shrub क्षुप; झुडूप

वृक्षापेक्षा लहान, अनेक वर्षे जगणारी, काष्ठयुक्त वनस्पती; याला जमिनीच्या पातळीपासूनच अनेक फांद्या येतात; उदा. घाणेरी, कण्हेर, गुलाब, संकेश्वर, चिनी कंदिल.

— land क्षुपवन

झुडपांच्या आकाराच्या (व प्रकाराच्या) वनस्पतींचा नैसर्गिक समुदाय.

— let क्षुपक

झुडपापेक्षा लहान परंतु इतर लक्षणांत त्यासारखीच वनस्पती; उदा. सदाफुली.

sieve-area चालनी क्षेत्र

लांबट कोशिकेतील उभ्या भिंतीवर असलेला छिद्रयुक्त मर्यादित भाग.

sieve-cell चालनी कोशिका

चाळणीसारखे आडपडदे असलला नळीसारखा घटक; अनेक वनस्पतींत याचे कार्य अन्नरसाची ने-आण करण्याचे असते.

— element चालनी घटक

चाळणी घटक; चाळणी असलेली कोशिका किंवा नळी.

— plate चालनी पट्टिका; चाळण; चालनी बिम्ब

चाळणी असलेल्या लांबट कोशिकेतील किंवा नलिकेतील भोके पडलेला आडवा पडदा; या भोकांतून जीवद्रव्याचे धागे जातात. कधी कधी हा पडदा बाजूच्या भिंतीवरही असतो; अनेक चाळण्यांची संयुक्त पट्टिका असते; पहा phloem.

— tube चालनी-नालिका; चाळण नळी

अनेक चाळण-कोशिका जुळून बनलेली सलग नळी. मात्र यांमध्ये आडव्या पडद्यावर किंवा बाजूस आरपार भोके असतात.

sigmoid सिग्माभ

s या इंग्रजी अक्षराप्रमाणे.

silage मुरघास

उंच कप्प्यात बंदिस्त ठेवून व वितंचन (काहीसे कुजवून) घडवून आणलेले गवत (वैरण); मुरलेले गवत.

silica सिकता, रेती, वालुका; वाळू

खडकाचा भुगा.

silicification सिकताधान; वालुकाधान

कोशिकावरणात बारीक रेतीचे कण जाऊन बसण्याची प्रक्रिया; उदा. गवतांची पाती, करंडक वनस्पतींचे कोशिकावरण.

silicula (silicle) सार्षपक

लहान सार्षप फळ; उदा. कँडिटफ्ट; कॅप्सेला.

siliqua (silique) सार्षप

दोन किंजदलापासून बनलेले, शुष्क, अनेकबीजी, दोन्ही शिवणीवर तडकणारे व मध्ये असलेल्या खोट्या (छद्मपट) पडद्यावर बिया राखून ठेवणारे फळ; फळाची शकले (तुकडे) खालून वर तुटत जातात; उदा. मोहरी, कोबी, इ.

silva (sylva) वृक्षवर्णन; वृक्षज्ञान

एखाद्या स्थानातील (जिल्हा) वृक्षांची माहिती.

silvery रुपेरी; चंदेरी

चांदीसारखे चकचकीत. उदा. आंबगुळाच्या पानांची खालची बाजू.

silvestris वन्य

वनात वाढणारे; उदा. शिंदी (*Phoenix silvestris* Roxb.).

silviculture वनवृक्षविज्ञान

वनात वाढणाऱ्या वृक्षासंबंधीची सर्व माहिती.

similarity साधर्म्य; साम्य
सारखेपणा.

simple साधे

—fruit साधे फळ
एका किंजपुटापासून बनलेले फळ; उदा. आंबा, पेरू.

— inflorescence साधा पुष्पबंध
एकाच अक्षावर आलेल्या फुलांचा घोस; उदा. मंजरी, कणिश, इ; क्वचित एकच फूल असलेला अक्ष.

— leaf साधे पान
मुख्य देठाला (असल्यास) जोडून असलेला पानाच्या पात्याचा एक भाग असलेले पान; उदा आंबा, वड, पिंपळ.

— pistil साधे किंजमंडल
एका किंजदलाचे बनलेले किंजमंडळ; उदा. वाटाणा, घेवडा, इ.

— sorus साधा बीजुककोशपुंज
सर्वच बीजुककोश एकाच वेळी पक्व होणारा समूह; पहा gradate sorus; mixed sorus.

— stem साधे खोड
शाखा नसलेले खोड; उदा. नारळ, सुपारी, इ.

simplex एकघटक
पहा duplex.

single flower एकेरी फूल
पाकळ्यांचे एकच वर्तुळ असलेले फूल; उदा. काकडी, भोपळा, पांढरा चाफा.

sinistral (sinistrose; left-handed)
वामावर्त; डावे
पहा anticlockwise.

sinuate (sinuous) नतोन्नत
खोलवर खंड पडलेली किनार (पानाची कडा); उदा. ओक.

sinus (१) कोटर; विवर (२) फट
(१) दोन खंडातील खोलगट भाग; उदा: डेस्मिड शैवलाच्या कोशिकेच्या दोन अर्धांमधील भाग.
(२) पानाच्या दोन खंडामधला रुंद फटीसारखा भाग.

siphon निनाल
अक्षातील केंद्राभोवती असलेली लांबट नलिका; उदा. पॉलिसायफोनिया (लाल शैवले).

siphonaceous निनाली
नलिकाकार शैवलासंबंधी; उदा. व्हाउचेरिया.

siphonogam निनालयुतिक पादप
परागनलिकेद्वारा फलन होणारी वनस्पती.

siphonogamous निनालयुतिक
निनालयुति असणारी (वनस्पती).

siphonogamy निनालयुति
परागनलिकेद्वारा घडून येणारे फलन; उदा. बहुतेक सर्व बीजी वनस्पती.

siphonostele नलिकारंभ
नळीसारखी मध्यवर्ती वाहक घटकांची (ऊतकांची) संरचना; यामध्ये भेंडाभोवती प्रकाष्ठ व त्यानंतर परिकाष्ठ असते; कधी प्रकाष्ठाच्या दोन्ही बाजूस परिकाष्ठ असते; उदा. ऑस्मुंडा; ॲडिॲंटम; पहा amphiphloic; ectophloic.

sleep-movement निशानुकुंचनी क्रिया
प्रकाशाच्या मोठ्या बदलामुळे घडून येणारी हालचाल; उदा. अनेक शिंबी वनस्पती; पहा Leguminosae.

slide, glass- काचपट्टी
सूक्ष्मदर्शकांतून निरीक्षण करण्याकरिता वापरलेली काचेची आयताकार पट्टी.

sliding growh (gliding growth) सर्पणवृद्धि
वाढ चालू असताना एका कोशिकेच्या आवरणाचा शेजारच्या आवरणाशी संबंध तुटून ती दुसऱ्यावर घसरून नवीन आवरणाशी संपर्क साधण्याचा प्रकार.

slime- fungus श्लेष्मकवक
पहा Myxomycetes, Mycetozoa.

sling- mechanism गोफण- यंत्रणा
फळ किंवा बी यांशी संबंधित अशा स्फोटक यंत्रणेमुळे बिया दूरवर फेकल्या जाण्याची अंतर्गत योजना; यामध्ये फळाच्या किंवा बियाच्या एखाद्या भागातील अतिस्फीतता किंवा काही भागाची वाढती रुक्षता कारणीभूत होतात. उदा. काटेरी इंद्रायण व तेरडा यांची फळे पूर्ण पिकली असता स्फीतता वाढीमुळे तडकून बिया बाहेर फेकतात; एरंड, गेवा व भांड यांची फळे शुष्कतेच्या विशिष्ट बिंदूप्रत पोचल्यावर तडकतात व फलांश किंवा बिया अलग होऊन दूरवर पडतात; अशा बाबतीत गलोल किंवा गोफण ह्या साधनांनी फेकल्या जाणाऱ्या खड्यांशी साम्य दिसते. अशा फळांना "गोफण- फळे" (sling-fruits) म्हणतात.

slip मुनवा; अधश्वर; फुटवा
खोडाच्या तळापासून निघालेला व लागणीकरिता पुनः उपयोगात आणला जाणारा प्ररोह (शाखा).

smooth गुळगुळीत
पहा glabrous.

smut (disease) कांणी; काजळी (रोग)
उस्टिलॅगो कवकांमुळे अनेक पिकांवर (मका, बार्ली, ओट, जोंधळा, गहू, उस, इ.) रोग होऊन फळात काळ्या बीजुकांचे उत्पादन होते व पिकाचा नाश होतो म्हणून त्या अर्थाची नावे पडली आहेत.

snail-pollination शंबूक-परागण
गोगलगाय किंवा तत्सम प्राण्यांकडून पराग नेण्याची व ते किंजल्कावर टाकण्याची घटना.

sociability समाजप्रियता
भिन्न प्रकारचे व भिन्न दर्जाचे समुदाय करून राहण्याची प्रवृत्ती; परिस्थितिविज्ञानात पादप–समुदायातील एखाद्या जातीतील अनेक व्यक्तींचे परस्परसंबंध काय आहेत, हे दर्शविणारी संज्ञा.

social समाजप्रिय; संगतिप्रिय
१) एकाच जातीच्या व मोठ्या जागेवर निसर्गतः एकत्र वाढणाऱ्या अनेक वनस्पती; उदा. टाकळा.
२) वनश्रीचे वैशिष्ट्य दर्शविणारी प्रभावी वनस्पती; उदा. साग-वनातील साग.

social flowers संगतिप्रिय फुले
गेंदासारख्या स्तबक फुलोऱ्यातील (उदा. सूर्यफूल कुलातील) अनेक पुष्पके. पहा Compositae.

society संहति; समाज
संगति (association) व संघात (consociation) या वनस्पति-समुदायात गौण मानलेल्या व्यक्तींचा छोटा उपसमुदाय; यातील एखादी व्यक्ती प्रधान (प्रभावी) व इतर त्यापेक्षा गौण असतात; परंतु ही प्रधान व्यक्ती संगति व संघात यातील प्रधानाहून भिन्न असते; म्हणून संहति "प्राधान्यातील प्राधान्य (dominance within a dominance)" मानतात. उदा. पळस-संघातात रुई व तिच्या सभोवारची लहान रोपटी यांची संहति आढळते; मोठ्या संघातात पळस प्रधान असतो; संहतीत रुई प्रधान असते.

—, aspect- स्वरूप-संहति
विशिष्ट ऋतुमानामुळे घडून येणाऱ्या मोहराने (पुष्पविकसनामुळे) किंवा नवीन पालवीमुळे अधिक ठळकपणे दिसून येणारी गौण वनस्पतींची संहति.

—, stratum- स्तर-संहति
विशिष्ट थरातच आढळून येणारी गौण वनस्पतींची संहति.

sociological, plant- पादपसमाजशास्त्रीय
वनस्पतींच्या समुदायासंबंधीच्या शास्त्रासंबंधी अगर त्या शास्त्रात अंतर्भूत होणारे.

sociology, Plant- (Phytosociology) पादपसमाजशास्त्र
वनस्पतींच्या नैसर्गिक समुदायांचे स्थान, त्यांचा उगम विकास, संरचना, वर्गीकरण, भौगोलिक वाटणी (वितरण) इत्यादींची परिस्थितिसापेक्ष माहिती; पहा Synecology.

soft bast मृदु परिकाष्ठ
चाळन–नलिका व निकटवर्ती मृदूतक.

soil मृदा; जमीन; माती; भूमी
पृथ्वीवर पसरलेला व निसर्गतः कमी जास्त होणारा लहान मोठ्या कणांचा थर; यामध्ये बारीक रेतीचे कण, जैव पदार्थांचे कण, पाणी व त्यात विरघळलेली खनिजे व काही सूक्ष्मजीव (सूक्ष्मजंतू, कवक, इ.) कमी अधिक प्रमाणात असून या भिन्न घटकांच्या प्रमाणावर जमिनीचे गुणधर्म व भिन्न प्रकार ओळखले जातात व त्यानुसार भिन्न संज्ञा वापरतात; उदा. शेत-जमीन, माळजमीन, पोयट्याची जमीन, खार जमीन, रेताड जमीन, दग्धभूमी, खडकाळ जमीन, इत्यादी.

— - aeration मृदावातन
जमिनीत हवा (वायू) खेळती राहील अशी प्रक्रिया; उदा. निचरा करणे, नांगरणे, कुळविणे, इ.

— - borne मृदावाहित; मृदोद्भवी
जमिनीतून संपर्क साधून नवीन वनस्पतीमध्ये (आश्रयात) प्रवेश करणारे (रोग बीज).

— - concentration भूसंहति, मृदासहति
जमिनीतील पाण्यात असलेल्या लवणांचे प्रमाण.

— - conservation भूसंरक्षण; मृदासंधारण.
शेतजमिनीतील अथवा कोणत्याही पिकाऊ जमिनीतील महत्त्वाचे घटक नाश पावून (किंवा धुपून) ती निकस होऊ नये व लागवडीस योग्य राहावी म्हणून केली जाणारी संरक्षणात्मक प्रक्रिया अथवा योजना; उदा. बांध घालणे, निचरा करणे, इ.

— - dwelling भूवासी
जमिनीत नित्य राहणारे (उदा. कवक, सूक्ष्मजंतू, काही प्राणी इ.).

— - evaporation मृदा-बाष्पन
जमिनीतील पाण्याची वाफ होऊन जाणे.

— - factors भूघटक
वनस्पतींच्या जीवनाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे व जमिनीशी संबंधित घटक; उदा. पाणी, लवणे, तापमान, प्राणी, कुजकट पदार्थ, हवा व जमिनीच्या भिन्न घटकांच्या कणांचे आकार व आकारमान इ.

— less culture मृद्हीन कृषि; जलकृषि
पहा hydroponics.

— reclamation भूमि-उद्धार
स्थिर नसलेली व लागवडीस अयोग्य जमीन सुधारून पिकाऊ करण्याची प्रक्रिया.

— - solution भूमि-विद्रव
जमिनीतील पोकळ्यात असलेले व विरघळलेली खनिजे असलेले भूमिजल.

— - stabilisation भूमि-स्थिरीकरण (स्थिरण)
माती वाहून जाऊ नये किंवा वायूमुळे तिचे स्थलांतर होऊ नये म्हणून तिला स्थिर करण्याची प्रक्रिया.

— - temperature भूतापमान; मृदातापन
जमिनीतील विशिष्ट खोलीवरचे तपमान (उष्णतेचे प्रमाण).

— - water भूजल
जमिनीतील पोकळ्या भरून राहिलेले व मातीच्या कणांनी धरून ठेवलेले पाणी.

Solanaceae धोतरा (धोत्रा) कुल; सोलॅनेसी
वांगे (वृंत्ताक), बटाटा, टोमॅटो, मिरची, धोतरा, तंबाखू, अश्वगंध, रिंगणी, इत्यादी वनस्पतींचे कुल; याचा अंतर्भाव बेसींच्या पद्धतीत पोलेमोनिएलीझ गणात व हचिन्सन यांच्या मते धोतरा गणात (सोलॅनेलीझ-मध्ये) केला जातो. प्रमुख लक्षणे : धोतरा कुलातील वनस्पती ओषधीय किंवा झुडपे असून पाने साधी व एका-आड एक. फुले नियमित, अरसमात्र, द्विलिंगी आणि पंचभागी; सवर्त बहुधा दीर्घस्थायी किंवा सहवर्धिष्णु; पुष्पमुकुट जुळलेल्या पाकळ्यांचा; केसरदले पाच आणि पाकळ्यास तळाशी चिकटलेली; ऊर्ध्वस्थ, दोन किंज-दलांचा किंजपुट आणि फळ मृदू किंवा शुष्क (बोंड) असते; या कुलाला ' वृंत्ताक कुल ' असेही म्हणतात कारण वृंत्ताक (वांगे) ज्या वंशात घातले आहे तो वंश (सोलॅनम) प्रमुख आहे.

२८

solenostele खंडित रंभ
प्रकाष्ठाच्या आतील व बाहेरील बाजूस परिकाष्ठ असून पर्णविवरामुळे अखंडपणा नाहीसा झालेले रंभ; उदा. नेचे; मार्सिलियाचे मूलक्षोड.

solitary एकाकी
एकटे (उदा. फूल); उदा. झेफिर लिली; कमळ.

— gregarious एकाकी सांघिक
एकाच जातीच्या अनेक वनस्पतींचा एक झुबका (समूह).

soluble द्राव्य; विद्राव्य
पाणी किंवा तत्सम द्रवात (पातळ माध्यमात) विरघळणारा (त्याशी एकरूप होणारा) घन पदार्थ; ती प्रक्रिया संपल्यावर बनतो तो त्या घन पदार्थाचा द्राव (solution) अथवा विद्रव, द्रावण, विलयन इ.

solvency द्रावकता
विरघळण्याचे प्रमाण.

solvent द्रावक; विद्रावक
घन पदार्थाला विरघळवून त्याशी एकरूप होणारा द्रव पदार्थ; उदा. पाणी, मद्यार्क, ईथर इ.

somatic कायिक; स्थातव
शरीरासंबंधी; शरीरातील.

— cell स्थातुक; काय-कोशिका; कायिक पेशी
शरीरातील शाकीय (प्रजोत्पादक नसलेली) कोशिका.

somatoplasm स्थातुकल
वाइझमान या शास्त्रज्ञांच्या मताप्रमाणे सजीवांच्या शरीराच्या दोन घटकांपैकी प्रजोत्पादनाशी संबंध नसलेला जीवद्रव्यरूप भाग; पिढ्यानुपिढ्या वाटचाल करीत हा राहात नाही; तो मर्त्य आहे परंतु दुसरा भाग (गंतुकल) प्रजोत्पादक असल्याने भावी पिढीचा स्थातुकल व गंतुकल (germ–plasm) निर्माण करतो; म्हणजे गंतुकल अमर व पिढ्यानुपिढ्या सतत राहणारा आहे. गंतुकलाच्या या सातत्याच्या संकल्पनेला त्यांनी त्यावेळी सिद्धांताचा दर्जा दिला होता; त्यानुसार स्वसंपादित लक्षणांचे अनुहरण होत नाही असा त्यांचा अभिप्राय होता व त्यात बरेचसे तथ्य आहे. पहा germ –plasm.

sordid मलिन
मळकट दिसणारा भाग (उदा. बियावरील केसांचा झुबका; पिच्छसंदले).

soredium प्रजनी
शैवाक (धोंडफूल) वनस्पतीत आढळणाऱ्या व अनेक कवकतंतूंनी वेढलेल्या एक अथवा अनेक शैवल

कोशिका; यांचा नूतन घोंडफुले निर्मिण्याकरिता उपयोग होतो.

sorophore बीजुकपुंजधर

बीजुककोशांचे अनेक पुंज धारण करणारा श्लेष्मल धागा; उदा. मार्सिलिया (जलेंचा).

sorosis फलपुंज

कणिश फुलोऱ्याच्या अनेक फुलांपासून बनलेल्या अनेक फळांचे एकच संयुक्त फळ; बहुधा हे मांसल असून फुलोऱ्याचा अक्ष व फुलांचे इतर भाग फळात समाविष्ट होतात; उदा. फणस, अननस, बारतोंडी, तुत, केवडा, इ.

sorus बीजुककोशपुंज

अनेक बीजुककोश एकाच स्थानापासून (बीजकाधानी) निर्मिल्याने बनलेला समूह; उदा. नेचे.
पहा sporangium, placenta.

spadix स्थूलकणिश

जाडजूड किंवा मांसल दांडा (पुष्पबंधाक्ष) असलेला फुलोरा (कणिश). उदा. अळू, सुरण, नारळ इ.

sparse विखुरलेले

(sparsiflorus=विखुरलेली फुले असलेले फुलझाड; उदा. *Croton sparsiflorous* Morong).

spathe महाछद

स्थूलकणिशाला संरक्षण देणारा मोठा पानासारखा अवयव (छद).

spathulate चमसाकृति

आयत व टोकास रुंद व सपाट आणि तळाशी अरुंद होत गेलेल्या कलथा किंवा चमच्याप्रमाणे आकाराचे; (उदा. पान, पाकळी किंवा तत्सम अवयव).

special creation, doctrine of विशेष जनन सिद्धांत

सध्या अस्तित्वात असलेले सर्व सजीव आहेत तसेच पूर्वी एकदाच परमेश्वराने निर्माण केले असून त्यांत काही बदल झालेले नाहीत असा जुना परंतु आता पुराव्याभावी न मानला जाणारा सिद्धांत. पहा organic evolution.

species जाती

वनस्पतींच्या (किंवा प्राण्यांच्या) वर्गीकरणातील सर्वात लहान एकक. एका जातीतील सर्व व्यक्तींची विशिष्ट लक्षणे सारखी व निश्चित असतात; उदा. आंबा, जास्वंद, कण्हेर, इत्यादी वनस्पती आणि मांजर, कुत्रा, कावळा इत्यादी प्राणी यांना जाती म्हणतात. यांपैकी अनेकांत प्रकार असल्याचे आढळते.

—, indifferent उदासीन जाती

अनेक विविध प्रकारच्या पादपसमुदायात आढळणारी जाती; पहा fidelity.

—, physiologic क्रियावैज्ञानिक जाती

एका जातीच्या परंतु क्रियाविज्ञानाच्या दृष्टीने फरक दर्शविणाऱ्या व्यक्तींचे लहान गट अथवा एकक.

specific जातिविशिष्ट; जातीय

जातीसंबंधी; विशेषत्व असलेली (लक्षण). .

— character जातिविशिष्ट गुण

एखाद्या जातीत आढळणारा विशेष प्रकारचा गुण किंवा दोष; उदा. सुगंधी किंवा दुर्गंधी फुले.

— epithet जाति-गुणनाम

पहा epithet.

-- name जातिवाचक नाव

वनस्पतींच्या (किंवा प्राण्यांच्या) दुहेरी नामातील बहुधा विशेषत्व दर्शविणारा भाग; पहिला भाग वंशनामनिर्देशक व दुसरा विशेषत्व निर्देशक (विनिर्देशक) असतो. उदा. लंबपर्णी (*longifolia*), विस्तृतपर्णी (*latifolia*), काटेरी (*spinose*); काटेमाठ (*Amarantus spinosus* L.).

specimen नमुना; प्रादर्श

अभ्यासाकरिता घेतलेली वनस्पती (किंवा प्राणी) किंवा तिचा भाग (छेद).

sperm-cell पुं-गंतुक

प्रजोत्पादक व बहुधा क्रियाशील, सूक्ष्म नर- (पुं-) कोशिका; रेतुक.

sperm-nucleus रेतुक प्रकल; पुं-प्रकल

रेतुकातील प्रकल; परागनलिकेतील किंवा तत्सम अवयवांतील नर-गंतुकाप्रमाणे क्रियाशील होणारा म्हणजेच अंदुकाशी (स्त्री-गंतुकाशी) संयोग पावणारा प्रकल. पहा nucleus.

Spermaphyta बीजी वनस्पति विभाग

पहा Phanerogamae.

spermatangium (antheridium) अचर रेतुकाशय

एकच अचर रेतुक निर्माण करणारी कोशिका.

spermatium अचर रेतुक

स्वतंत्रपणे हालचाल न करणारे पुं-गंतुक; उदा. लाल शैवले; धानीकवक (तांबेरा).

spermatid रेतुक-जनक

रेतुकोत्पादन करणारी कोशिका.

spermatocyst रेतुकाशय-जनक

रेतुकाशये निर्माणारी कोशिका; उदा. शेवाळी.

spermatogenesis रेतुकजनन

पुं-गंतुके निर्माण करण्याची प्रक्रिया.

Spermatophyta बीजी वनस्पति विभाग

पहा Phanerogamae.

spermatozoid रेतुक

हालचाल करणारे (पोहणारे) सकेसल पुं-गंतुक. उदा. शेवाळ, नेचे, इ.

spermogonium (spermogone) पालिघ

अचर रेतुकांची निर्मिती करणारा पेल्यासारखा अवयव; उदा. धानीकवक; पहा pycnium.

sphaeraphide स्फटिकपुंज

अनेक स्फटिकांचा गोलाकार पुंजका; हे स्फटिक कॅल्शियमच्या ऑक्झॅलेट व कार्बोनेटचे असतात.

sphaeroid गोलाकार

चेंडूसारखे; वाटोळ्या घन वस्तूप्रमाणे; उदा. बाभूळ, लाजाळू किंवा कदंब यांच्या गोल गेंदासारखे (स्तबकाप्रमाणे).

spicate कणिशाभ

कणसासारखे उदा. वाखेरी (*Wagatea spicata* Dalz).

spike कणिश

लांबट अक्षावर बिनदेठाची फुले असलेला अकुंठित फुलोरा (अकुंठित फुलोऱ्याचा एक प्रकार); उदा. आघाडा, काटेमाठ, निशिगंध इ. (२) प्ररोहाच्या (फांदीच्या) टोकाशी असलेला बीजुकपर्णांचा झुबका; उदा. सिलाजिनेला, लायकोपोडियम, एक्विसीटम, इ. पहा raceme.

-- compound संयुक्त कणिश

प्रमुख अक्षावर अनेक साधे कणिश फुलोरे बाजूस असलेला फुलोरा; गवतांचे फुलोरे अनेक लहान कणिशांच (कणिशकांचे) बनलेले असतात.

spikelet कणिशक

सामान्य छदांनी (तुसांनी) वेढलेला फक्त एक किंवा दोन फुल असलला दुय्यम प्रकारचा कणिश फुलोरा; उदा. गवते.

spindle चाती; तर्कु

प्रकलाच्या विभागणीमध्ये कोशिकेच्या मध्यभागी अनेक प्रथिनयुक्त धाग्यांची बनलेली, दोन टोके व मध्ये फुगीर असलेली संरचना; हिच्या फुगीर भागात एका पातळीत (बिंब) रंगसूत्रार्धे पसरलेली असून त्यांना अलग करून दोन टोकांकडे त्यांचे गट करण्याचे कार्य या अवस्थेनंतर (मध्यावस्था) होते.

spindle-fibre तर्कुसूत्र

कोशिकेतील तर्कूतील जीवद्रव्याचा एक धागा.

spine कंटक; काटा; शल्य

पान, उपपर्ण, देठ इत्यादींच्या रूपांतराने बनलेले तीक्ष्ण, कठीण टोकदार उपांग.

spinescent कंटकाग्र

टोकास काटा असलेले किंवा तीक्ष्ण टोक असलेले (पान).

spiniferous (spinous, spiny) कंटकित

काटे असलेले (अवयव); काटेरी.

spinulose कंटकावृत

पृष्ठभागावर काटे असलेले.

spiral सर्पिल; कुंडलित

अक्षाभोवती गुंडाळल्यासारखे; फिरकीप्रमाणे.

-- flower सर्पिल पुष्प

पुष्पदलांची मांडणी वर्तुळात नसून एकाआड एक पद्धतीने पुष्पाक्षाभोवती असलेले फूल; उदा. सोनचाफा, कमळ, इ.

— phyllotaxy सर्पिल पर्णविन्यास

पहा phyllotaxy.

-- vessel (duct) सर्पिल वाहिनी

मूळच्या कोशिकावरणावर सर्पिल कंगोरे (अंकने) असलेला वाहक घटक (नलिका).

spireme कुंडल

कोशिकेतील प्रकलाच्या विभागणीपूर्वीचा त्यातील रंगसूत्रांच्या अखंड फितीसारख्या धाग्याचा गुंता (गुंडाळा); हा पूर्वावस्थेच्या आरंभी दिसतो. पहा mitosis.

spirillum (spirobacterium) सर्पिल जंतु

स्पायरिल्लम वंशातील फिरकीप्रमाणे आकाराचा सूक्ष्मजंतू.

splendens चकाकणारे

चमकणारे अवयव (पान, खोड इ.) असणारे; उदा. *Euphorbia splendens* Bojer ex Hook.

split भग्न; विभक्त

बहुधा अंशतः विभागलेले, चिंबलेले अथवा चिरलेले; उदा. लाकूड, पाकळी, फळ, साल;

spongy सुच्छद्र; सुविरल

स्पंजासारखे, अनेक छिद्रे व पोकळ्या असलेले.

-- tissue (parenchyma) विरलोतक

पोकळ्यांनी भरलेला कोशिकासमूह; उदा. द्विपार्श्व पानातील खालच्या भागातील ऊतक; जलवनस्पतींच्या खोडातील, देठातील, फळातील किंवा बीजावरणातील ऊतक.

spontaneous generation स्वयंजनन; उत्स्फूर्तजनन

निर्जीवापासून विद्यमान सजीव आपोआप उत्पन्न झाले असावे अशी जुनी, परंतु हल्ली न मानलेली, समजूत; पहा biogenesis.

sporadic तुरळक; विरळ

फार मोठ्या प्रदेशात, थोड्या प्रमाणात इतस्ततः विखुरलेला; उदा. वनस्पतींवरचा रोग.

sporangium (spore-case) बीजुककोश

बहुधा एककोशिक व लिंगहीन प्रजोत्पादक कोशिका (बीजुके) अंतर्भागात बनविणारा पिशवीसारखा अवयव; येथे बीजुके संख्येने क्वचित एक ते चार पण बहुधा अनेक असतात.

sporangiferous बीजुककोशधारक

बीजुककोश धारण करणारी (वनस्पती) अथवा अवयव (उदा. ऑफिओग्लासम नेचाचा कणिश).

sporangiophore बीजुककोशदंड

बीजुककोश धारण करणारा दांडा (देठ); उदा. एक्विसीटम.

spore बीजुक; बीजाणु

प्रजोत्पादनाचे कार्य करणारी व त्याकरिता जनक वनस्पतीपासून अलग होणारी लिंगहीन सूक्ष्म कोशिका.

-- sac (moss-capsule) बीजुकाशय

बीजुकांनी भरलेली पिशवी; उदा. शेवाळींतील बीजुकधारीचा प्रमुख अग्रस्थ भाग.

sporeling बीजुकापत्य

बीजुक रुजून बनलेला लहान रोपा (पूर्वकायक व गंतुकधारी यांची पूर्वावस्था); पहा prothallus; gametophyte.

sporiferous बीजुकधारक

बीजुके धारण करणारा (अवयव).

sporocarp बीजुकफल

(१) लैंगिक प्रक्रियेनंतर बनणारा, अनेककोशिक व स्वतः बीजुककोश निर्माण करणारा व त्यांचे संरक्षण करणारा अवयव; उदा. कत्रक.

(२) जलनेचांतील बीजुककोशपुंजाभोवती असलेल्या संरक्षक वेष्टनासह (पुंजत्राण, किंवा पर्णखंड– दल अथवा रूपांतरित पर्ण) बनलेले व फळासारखे दिसणारे कोष्ठ; पहा Hydropteridales.

sporocyte (sporogenous cell) बीजुकजनक कोशिका

बीजुक निर्माण करणारी मातृकोशिका; बहुधा ही द्विगुणित असून अर्धसूत्रणाने ती चार एकगुणित बीजुके बनविते.

sporogenesis बीजुकजनन

बीजुके बनविण्याची प्रक्रिया (उगम व विकास).

sporogenous बीजुकजनक

बीजुके बनविणारी (कोशिका, संरचना).

— layer (hymenium) बीजुकजनकस्तर

बीजुके निर्मिणारा (फलनक्षम) कोशिकांचा थर; उदा. गदाकवक; पहा Basidiomycetes.

sporogonium बीजुकधर

शेवाळीतील गंतुकधारीवर (प्रमुख पिढीवर) लैंगिक प्रक्रियेनंतर रंदुकापासून बनलेली बीजुकधारी पिढी; पद, दंड व बीजुकाशय हे तिचे भाग होत; बीजुकाशयातून बीजुके बाहेर पडतात.

sporoid (spore-like) बीजुकाभ

बीजुकासारखे दिसणारे.

sporophore बीजुकदंड

बीजुके धारण करणारा दांडा, आधानी, कवकतंतू, इ.

sporophyll बीजुकपर्ण

बीजुके (किंवा बीजुककोश) निर्मिणारा पान किंवा छद यांसारखा अवयव; उदा. नेचे, नेचाभ पादप (सिलाजिनेला. लायकोपोडियम, आयसॉएटिस, इ.)

sporophyte बीजुकधारी

बहुधा बीजुकांच्या साहाय्याने प्रजोत्पादन करणारी द्विगुणित (प्रकल्युक्त) पिढी; गंतुकधारी पिढीशी ह्या पिढीचे एकांतरण असते; नेचे व शेवाळी ह्यांत एकांतरण अधिक स्पष्ट असते; नेचे व इतर उच्च वनस्पतींत बीजुकधारी पिढी प्रमुख असते.

sport नवोदय; लीला; उत्परिवर्तन

कळीतून किंवा बीज रुजल्यानंतर त्यातून उद्‌भवणाऱ्या वनस्पतीवरची नवीन स्पष्ट संरचना (प्रभेदन; एक नैसर्गिक लीला, क्रीडा); पहा mutation.

sporulation बीजुकनिर्मिती

बीजुके निर्माण होण्याची प्रक्रिया.

spot ठिपका; स्थान; बिन्दू; लक्ष्म

— disease टिक्का रोग

पानांवरच्या ठिपक्यांनी दिसून येणारा रोग; उदा. भुईमूग.

spring-wood वसंतकाष्ठ

वसंत ऋतूत बनलेला खोडातील लाकडाचा थर (वलय); यातील वाहिका व कोशिका त्यानंतरच्या पेक्षा मोठ्या असतात.

sprout अंकुर; प्ररोह; कोंब

बीज अथवा बीजुक रुजल्यावर त्यातून आलेला भावी वनस्पतीचा आरंभीचा खोड व पाने यांचा किंवा तत्सम शाकीय भाग (पूर्वकायक); बटाटा, कांदा यासारख्या किंवा कलमासारख्या अवयवांतून फुटलेला नवीन कोंब.

spumescent फेनाभ

फेसासारखे दिसणारे.

spur (१) शुंडिका; (२) ऱ्हस्व प्ररोह

(१) संवर्त किंवा पुष्पमुकुट यापासून वाढलेली लहान सोंडेसारखी अरुंद, लांबट (बंद नळीसारखी) व मधुयुक्त पिशवी. उदा. लार्कस्पर, तेरडा, हरणखुरी, पॅन्सी.

२) मर्यादित वाढ असलेली व पाने धारण करणारी बाजूची शाखा; उदा. पाइन (चिल, चीड; चिलघोजा).

spurred (calcarate) शुंडिकावंत

शुंडिका असलेले (परिदलमंडळ); उदा. एक आमर (*Habenaria longicalcarata*).

spurious (false) आभासी; छद्म; छद्मी

भ्रामक (खोटे); भासमान होणारे; उदा. काजू फळ (बोंडू) हा वास्तविक रसाळ देठ असतो; पहा pseudocarp.

-- dissepiment छद्मपट

किंजदलाच्या किनारीपासून किंवा पुष्पस्थलीपासून न बनलेला परंतु नंतर वाढलेला किंजपुटातील आडपडदा; उदा. मोहरीचे फळ; पहा siliqua.

-- tissue छद्मोतक

विशेषतः भूछत्रात आढळणारा व अनेक स्वतंत्र तंतू एकत्र विणले गेल्यामुळे बनणारा मृदूतकासारखा कोशिकासमूह; उदा. अर्गट; काही शैवले, इ.

squamate (scaly) लघुशल्की

लहान खवल्यासारखी पाने किंवा छदे असलेले.

squamose खवलेदार; शल्काभ; शल्कयुक्त

खवल्यासारखे दिसणारे किंवा खवले असलेले: उदा. सिताफळाचा पृष्ठभाग खवले असल्यासारखा दिसतो, त्यावरून *Annona squamosa* L. हे त्याचे नाव.

stable स्थिर; अपरिवर्तनीय

स्थानात किंवा संघटनेत बदल न झालेला; उदा. वनस्पतीसमूह (समुदाय).

-- formation स्थिर समावास

वर सांगितल्याप्रकारचा वनस्पतींचा विशिष्ट प्रकारचा समूह.

stage अवस्था

टप्पा; पादपसमुदायात होणाऱ्या बदलातील एक टप्पा.

— final अंत्यावस्था

विशिष्ट परिस्थितीतील पादप समुदायाच्या विकासाचा शेवटचा टप्पा (चरमावस्था): पहा climax.

--, pioneer प्रारंभिक अवस्था

नवीन भूमीवर होणारा पादपसमुदायाचा सुरवातीचा टप्पा.

--, transition संक्रामी अवस्था

प्रारंभिक व शेवटचा या दोन्हीमधील विकासाचा टप्पा.

stain अभिरंजक

सूक्ष्मदर्शकातून वनस्पती व प्राणी आणि त्यांचे भाग तपासून त्यांतील सूक्ष्मरचनेचा अभ्यास करण्याकरिता त्यावर केलेल्या प्रक्रियेत वापरलेले द्रव्य; त्यामुळे विशिष्ट भाग काही रंगद्रव्यच शोषून इतरांपासून निराळा दिसतो व ओळखू येतो.

stalk देठ; दांडा; दंड; वृंत

फूल, पान, फळ इत्यादी अवयवांचा खोड अथवा शाखा यांचेशी संबंध जोडणारा आधारभूत भाग. शैवले, कवक, शेवाळी इत्यादी वनस्पतींतही असा आधारभूत भाग आढळतो.

-- cell वृंत-कोशिका

परागकण रुजताना त्यातील कार्यक्षम (रेतुक जनक)

प्रकलाच्या विभागणीने बनणाऱ्या दोन कोशिकेपैकी वंध्य कोशिका; उदा. पाइन.

stamen केसरदल; पुं-केसर

प्रजोत्पादक पुं-गंतुके निर्माण करण्यास जबाबदार असलेले परागकण (लघुबीजुक) बनविणारा फुलातील (पुं-शंकूतील) अवयव (पुष्पदल); बहुधा एक लांब तंतू व त्यावर परागकणांनी भरलेली पिशवी (परागकोश) हे केसरदलाचे भाग होत; पहा microsporophyll; anther; androecium.

staminal tube (androphore) केसर-नलिका

अनेक केसरदले जुळून बनलेली नळी; उदा. जास्वंद.

staminate flower पुं-पुष्प; केसर-पुष्प; नर-पुष्प

फक्त कार्यक्षम केसरदले असलेले फूल; उदा. भोपळा, पपई, इ.

staminode वंध्य केसर

कार्यक्षमता नसलेले केसरदल; उदा. कर्दळ, आले.

staminody केसरीकरण; केसरीभवन

केसरदलाखेरीज इतर पुष्पदलांचे केसरदलात रूपांतर होणे.

stand शुद्ध गट

फक्त एक प्रभावी वनस्पती असलेला पादपसमूह. उदा. बांबूचे बेट; चिंचेचे बन; आंबराई, इ.

standard petal (vexillum) ध्वजक

पतंगरूप पुष्पमुकुटातील सर्वात मोठी पाकळी; उदा. गोकर्ण, वाटाणा इ. पहा papilionaceous.

staple कापसाचा धागा

starch मंड; पिष्ठ; स्टार्च

वनस्पतींत सामान्यपणे आढळणारा कणस्वरूप व तूलीरसम (सेल्यूलोजसारखी) रासायनिक संघटना असलेला कार्बोहायड्रेट प्रकारचा संचित पदार्थ.

— sheath मंडस्तर; अंतस्त्वचा

प्राथमिक मध्यत्वचेच्या सर्वात आतील कोशिकांचा थर; पहा endodermis.

starchy पिष्ठयुक्त; पिठुळ

stasophyta (stagnant water-plants) स्थिर-जलपादप

साचलेल्या पाण्यातील वनस्पती; उदा गोंडाळ, डकवीड, कुमुद, इ.

state अवस्था

स्थिती; उदा. प्रसुप्तावस्था.

static स्थैतिक; अचल; स्थिर

विशिष्ट स्थितीत किंवा स्थानात कायम असण्याची किंवा बदल न होण्याची अवस्था.

station स्थानक; अधिनिवास

एखाद्या वनस्पतीचे विशिष्ट (नैसर्गिक) स्थान; उदा. काही वनस्पती ओसाड जागी (पडीत जमिनीवर) आढळतात (एरंड, धोत्रा, काटेमाठ, इ.).

statocyst संतुलन पुटी

पिष्ठकण व बाह्यप्राकल असलेल्या गुरुत्वसंवेदी कोशिका; खोडात व मुळात असलेल्या अंतस्त्वचेच्या कोशिका गुरुत्वाकर्षणाला प्रतिसाद देणाऱ्या कोशिका (संवेदी) असल्याने, वनस्पतीला तिच्या स्थितीतील बदल जाणवतो, म्हणून हा भाग गुरुत्व– संवेदनाक्षम मानतात.

statolith संतुलनाश्म

वर सांगितलेल्या संरचनेतील उच्च विशिष्टगुरुत्व असलेले कोणतेही घन कण (पिष्ठकण); वनस्पतीची सापेक्ष स्थिती बदलल्यास हे स्वतंत्र कण कोशिकेत स्थानभ्रष्ट होतात व त्यांचा बाह्यप्राकलाशी असलेला संपर्कही बदलल्याने पूर्वपरिचित स्थिती पुन्हा आणण्यास तो अवयव (खोड, मूळ) वक्र होतो.

statospore विश्रामी बीजुक

काही काळ निश्चलपणे घालविणारे बीजुक; पहा spore.

stele रंभ

द्विदलिकित वनस्पतींच्या खोड व मूळ या अवयवांतील अंतस्त्वचेच्या आतील सर्व भाग; विशेषेकरून वाहक वृंदांचा संच; काही एकदलिकित वनस्पतींत व इतर वाहिनीवंत वनस्पतींतही रंभ स्पष्टपणे आढळते; कधी अनेक रंभ असतात. प्राथमिक विभज्येतील मध्यवर्ती अप्रभेदित भागापासून रंभ बनते म्हणून त्याला रंभजनक म्हणतात; पहा plerome; meristem.

stellate तारकाकृति; ताराकृति

अनेक किरणासारखे भाग (शाखा) असलेली (कोशिका); भेंडी कुलात तारकाकृति केस आढळतात.

stem खोड; क्षोड; स्तभ; प्रकांड; स्कन्ध

वनस्पतींचा बहुधा गुरुत्वाकर्षणाविरुद्ध उभा वाढणारा प्रमुख अक्ष; खाली सरपटणाऱ्या (जमिनीवर पसरणाऱ्या) वनस्पतींचे खोड व फांद्या गुरुत्वाकर्षणाच्या दिशेशी काटकोनात वाढतात.

stem - parasite स्तंभोपजीवी

आश्रय देणाऱ्या वनस्पतींच्या खोडावर राहून त्यातून

अन्नरस शोषणारी वनस्पती; उदा. बांडगूळ (लोरँथस; व्हिस्कम); अमरवेल.

stem – tendril क्षोडप्रतान
खोडाच्या रूपांतरामुळे बनलेला ताणा (प्रतान); उदा. कृष्णकमळ; कांडवेल, द्राक्षवेल इ.

stemless खोडहीन; क्षोडहीन
सकृद्दर्शनी खोडाचा अभाव दर्शविणारी (बिनखोडाची) वनस्पती; उदा. मुळा, गाजर, गुलगा, इ.

steppe तृणसंघात
कोरडी, खुरटी व इतस्ततः झुबक्यांनी वाढणारी आणि मरुवनस्पतींशी साम्य असणारी गवते निसर्गतः वाढणारा विशिष्ट हवामानातील व वृक्षहीन प्रदेश; याचा प्रसार समशीतोष्ण कटिबंधात विशेषेकरून आढळतो; गवताळ प्रदेशाचा एक प्रकार.

Sterculiaceae मुचकुंद कुल; स्टर्क्युलिएसी
मुचकुंद, मुरुडशेंग, कोको, कांडोळ, सारडा, नवा, रुद्राक्षी, कौशी, इत्यादी वनस्पतींचे कुल; याचा अंतर्भाव भेंडी गणात (माल्व्हेलीझमध्ये) करतात पण हचिन्सन यांनी परुषक गणात (टिलिएलीझमध्ये) केला आहे. भेंडी कुलाशी (माल्व्हेसी) या कुलाचे साम्य असून द्विपुटक (दोन कप्प्यांचा) परागकोश, क्वचित पाकळ्यांचा अभाव अथवा एकलिंगी फुले या लक्षणांनी हे कुल ओळखता येते; पहा Malvaceae.

stereid घनकोशिका; दृढकोशिका
वनस्पतींना किंवा त्यांच्या अवयवांना आधार व मजबुती देणारी कोशिका; दृढोतकातील घटक. पहा sclerenchyma.

stereome (stereom; mechanical tissue) आधार ऊतक
वनस्पतींना आधारभूत कोशिकासमूह. दृढोतक व स्थूल-कोनोतक यांचा किंवा यापैकी एकाचा (अर्थात त्यातील फक्त घटकांचा) येथे अंतर्भाव करतात, कारण दोन्हीचे कार्य सारखे असते; संरचनेत काही फरक असतात; पहा collenchyma; sclerenchyma.

sterioscopic microscope त्रिमिति सूक्ष्मदर्शी
लांबी, रुंदी व जाडी दर्शविणारा सूक्ष्मदर्शक.

sterigma (pl. sterigmata) प्रांगुल
कवकामध्ये बीजुक-क्षेपण करणारा देठासारखा भाग; उदा. गदाकवक; पेनिसिलियम, इ.

sterile (१) वंध्य; (२) निर्जंतुक
(१) कार्यक्षम नसलेला (वांझ) प्रजोत्पादक अवयव; उदा. केसरदल; किंजदल; बीजुक; बीज. (२) जंतुंपासून मुक्त केलेला (द्रव–पदार्थ; माध्यम).

sterility वंध्यत्व; वांझपण
वर वर्णिलेला दोष असण्याचा प्रकार.

sterilisation वंध्यीकरण; निर्जंतुकीकरण
वंध्य किंवा निर्जंतुक करण्याची प्रक्रिया.

sterrophyta जीर्णक भूपादप
पहा moor.

stiff fibre दृढसूत्र
ताठर धागा.

stigma किंजल्क
युक्त किंजपुटाच्या किंवा (किंजलाच्या) टोकाचा ग्राहक व परागकणास आधारभूत भाग; किंजदले स्वतंत्र असल्यास प्रत्येकाचा अग्रभाग; 'स्त्रकेसराग्र' हा शब्दही वापरलेला आढळतो; पहा style.

Stigmaria मूल जीवाश्म; मूलाश्म; स्टिग्मॅरिया
काही अश्मीभूत वनस्पतींचा, व्रणांच्या खुणा (किण) असलेला मूळ–वंश.

stilt-root आधारमूळ; अवस्तंभ मूळ
वनस्पतीच्या खोडापासून निघालेले तिरपे व तिला आधार देणारे मूळ; उदा. केवडा, कांदळ, इ.

stimulus चेतक; उत्तेजक; उद्दीपक
चेतना देणारे; सजीवांमध्ये एखादी प्रक्रिया सुरू होण्याकरिता चालना देणारे (द्रव्य, द्रव, प्रकाश, उष्णता स्पर्श, इ.); उदा. कीटकभक्षक वनस्पतीत कीटकांवर पाचक स्राव होण्यास कीटकाचा स्पर्श चेतना देतो; लाजाळूची पाने स्पर्शामुळे व अतिप्रकाशामुळे किंवा प्रकाशाच्या अभावामुळे हालचाल दर्शवितात.

stinging कंडूत्पादक; दाहक; दंशक
स्पर्श झाला असता खाज (आग) उत्पन्न करणारा; उदा. केस (आग्या, खाजकुइली, खाजोटी इ. वनस्पतींचे).

stipe देठ; दांडा
भूछत्राचा आधारभूत दांडा; नेचांच्या संयुक्त पानांचा देठ.

stipel उपपर्णक
संयुक्त पानाच्या दलाचे उपपर्ण; उदा. घेवडा.

stipulate सोपपर्ण

उपपर्ण असलेले (पान; उदा. जास्वंद, कापूस, इ.).

stipule उपपर्ण

पानाच्या तळाशी (देठ असल्यास, त्याच्या तळाशी) असलेले भिन्न आकाराचे किंवा प्रकारचे उपांग. उदा. वाटाणा, पिवळा चाफा, गुलाब, अनंत, बोर, इ.

stipulode अल्पोपपर्णक

एका कोशिकेचे बनलेले उपपर्ण (उदा. कारा नावाचे शैवल).

stock खुंट

१) चांगल्या जातीचे कलम करण्याकरिता वापरलेल्या मूळच्या वनस्पतीचे (आश्रय) खोड; पहा; scion, host. २) ज्यापासून मुळे निघतात असा मूलक्षोड किंवा शाखाहीन खोड.

stolon तिरश्चर

जमिनीवर खोडापासून वाढल्यानंतर पुन्हा जमिनीकडे वळून व जमिनीशी संपर्क ठेवून नवीन वनस्पती निर्माण करणारी शाखा.

stoloniferous तिरश्चरवर्धिनी (वर्धी)

तिरश्चरांच्या साहाय्याने वाढणारी (संख्यावाढ करणारी वनस्पती); उदा. नेचा, रॉसबेरी इ.

stoma त्वग्रंध्र

पानावरच्या अपित्वचेवर (क्वचित हिरवे खोड, हिरव्या फांद्या, किंजपुट इत्यादींच्या पृष्ठावर) दोन रक्षक कोशिकांनी नियंत्रित केलेले सूक्ष्म छिद्र; यातूनच वनस्पतीतील वाफेचा निचरा होतो व हवेची ये-जा चालू राहते. सामान्य भाषेत सूक्ष्मछिद्र ही संज्ञा stoma ला वापरलेली आढळते. परंतु त्यामुळे pore व stoma तील फरक स्पष्ट होत नाही.

stomate छिद्र

रक्षक कोशिकांनी वेढलेले छिद्र.

stone अष्ठि; आठळी; बाठा; कोय

अश्मगर्भी फळातील (उदा. आंबा, जरदाळू) कठीण कवच किंवा कवचासह बी; पहा endocarp; drupe.

— cell घनकोशिका

घन आवरणाची कोशिका.

— fruit अश्मगर्भी फळ; आठळी फळ; कोयफळ; बाठीफळ

पहा drupe.

storage cell संचयी कोशिका

अन्नाचा साठा करणारी कोशिका; उदा. ग्रंथिक्षोड, (बटाटा), मूलक्षोड (आले, हळद, इ.), ग्रंथिमूळ (गाजर, मुळा, रताळे इ.).

strain (१) वाण; (२) ताण

(१) एका जातीच्या अनेक प्रकारातील उपप्रकार. (२) एखाद्या अवयवावर पडलेला दाब, किंवा तो अवयव वाकल्याने एका बाजूस दाब व दुसरी बाजू ओढली जाणे.

strand पेड; पट्ट

(१) दोरीप्रमाणे अनेक धाग्यांचा जुडगा किंवा जुडी; उदा. वाहक ऊतकांचा पट्ट. (२) किनारा.

— vegetation वेलातटीय वनश्री

समुद्र किनाऱ्यावर वाढणारा पादपसमूह.

strap-shaped (ligulate) पट्टाकृति

सपाट पट्टीसारखे; पहा ligulate.

stratification स्तरण; स्तरीभवन

थरावर थर बनणे; उदा. कोशिकावरणाची जाडी; वनश्रीमध्ये भिन्न उंचीवर भिन्न प्रकारच्या वनस्पतींचे थर असणे. शैवाकाच्या शरीरातील शैवले व कवक यांची थरावर थर अशी मांडणी.

stratum स्तर; थर

— , ground भूमिस्तर

जमिनीलगतचा वनस्पतींचा थर (शेवाळी, शैवल व फार लहान सरपटणाऱ्या वनस्पती).

— , field ओषधीस्तर; तृणस्तर

गवते व लहान ओषधीय वनस्पतींचा थर.

— , shrub क्षुपस्तर

झुडपांचा थर.

—, tree वृक्षस्तर

लहानमोठ्या वृक्षांचा थर.

stream प्रवाह; स्रोत

streaming परिगमन; सरण; प्रवाही

जीवद्रव्याचे कोशिकावरणाच्या आतील भागात प्रवाहाप्रमाणे वाहणे (भ्रमण).

— movement प्रवाही हालचाल; सरणक्रिया

पहा cyclosis.

striate रेषांकित

बारीक समांतर रेषा (कंगोरे, खोबणी) असलेले; उदा. फळ, खोड, बी; एक्विसीटम.

strigose नत रोमश

ताठ, तीक्ष्ण टोकाचे, सरळ व आडवे पडलेले केस असलेले (अवयव).

striped पट्टेदार

एका किंवा भिन्न रंगाचे पट्टे असलेले (पान, फूल, फळ इ.).

strobile (strobilus, cone) शंकू

एकलिंगी किंवा द्विलिंगी (लघुबीजुकपर्णे किंवा गुरुबीजुकपर्णे अथवा दोन्ही असलेले), खवलेदार, तळाशी रुंद व टोकाकड निमुळते होत गेलेले, बीजुककोशयुक्त (प्रजोत्पादक) प्ररोह; बहुधा रुक्ष व अनाकर्षक; काहींच्या मते पुष्पाशी, तर काहींच्या मते फुलोऱ्याशी (पुष्पबंधाशी) साम्य; उदा. एक्विसीटम, सिलाजिनेला लायकोपोडियम, पाइन, सायकस, देवदार इ.

strobiloid शंकाकृति

शंकूसारखा आकार व संरचना असलेले.

— **theory** शंकु-सिद्धांत

लायकोपोडियम व एक्विसीटम यासारख्या प्रारंभिक व साध्या बीजुकधारी पिढी असलेल्या पूर्वजांपासून इतर नेचाभ पादपांचा (टेरिडोफायटा वनस्पतींचा) उगम झाला असावा अशी एक उपपत्ती.

stroma पीठिका

अनेक पलिघ धानीफले (धानीबीजुके निर्मिणारे अवयव) असलेली उशीसारखी संयुक्त कवक-संरचना; उदा. अर्गट (क्लॅविसेप्स पुर्पुरिया) या कवकाचे जालाश्म रुजून त्यातून पीठिका बाहेर पडतात व त्यातून धानीबीजुके निर्माण होऊन त्या रोगाचा प्रसार करतात; पहा sclerotium; perithecium.

strombus सर्पिल शिंबा

गोगलगायीच्या लांबट शंखाप्रमाणे पिळीव (गुंडाळीसारखी) शेंग; उदा. विलायती चिंच; लसूण घास.

strophiole नाभिजात

पहा caruncle.

structure संरचना

वनस्पतींतील किंवा त्यांच्या अवयवांतील सर्व भागांची विशिष्ट मांडणी (आयोजन); संरचनात्मक वनस्पतिविज्ञानात शारीर, आकारविज्ञान, अवयवविकास, सूक्ष्मशारीर इत्यादींचा समावेश होतो.

stunted कुंठित; खुरटलेले

वाढ खुंटली आहे, असे (अवयव; वनस्पती).

२९

style किंजल

फुलातील मध्यभागी असलेल्या पुष्पदलमंडलातील (किंवा स्त्रीकेसरातील) किंजपुट व किंजल्क यामधील बहुधा लांबट नलिकेसारखा भाग; बहुधा याचे कार्य किंजल्काला फुलाबाहेर परागणाकरिता भरपूर मोकळीक देणे हे असते.

stylodium लंब किंजल्क

किंजलासारखा लांबट किंजल्क; उदा. काही गवते.

styrax (storax) ऊद

काही वनस्पतींपासून (*Styrax* spp.) काढलेला घट्ट राळेसारखा पदार्थ.

suaveolent (suaveolens) सुगंधी

चांगला वास येणारे (सुवासिक); उदा. फूल.

sub – उप –, अल्प–

विशिष्ट (मुख्य) दर्जाखालचे; काहीसे किंवा किंचित अशा अर्थाने उपसर्गाप्रमाणे उपयोगात असलेली संज्ञा.

— **acute** अल्पतीव्र

कमी (काहीशी) तीक्ष्ण; उदा. पानाचे टोक.

— **arctic** उत्तरध्रुवाजवळचे; उपोत्तरध्रुवीय

लागवडीच्या उत्तर मर्यादेपलीकडचे (उदा. पादपजीवन).

— **aerial** उपवायवी

जमिनीजवळचे पण जमिनीवर वाढणारे (मूलक्षोड).

— **alpine** उपाल्पीय

वनश्रीच्या साधारण मर्यादेवरची पण आल्पीय (सर्वोच्च) रेषेखालची (वनश्री).

— **apical** उपाग्रस्थ

टोकाजवळचे (फूल, फळ).

— **association** उपसंगति

संगतीतील एकूण पादपीय संघटनेबाबत निश्चित फरक दर्शविणारा त्यातील भाग. पहा association.

— **axillary** उपकक्षस्थ

पानाच्या बगलेजवळचे (बगलेखाली असलेले).

— **caespitose** अल्पगुच्छाकृति

काहीसे झुबकेदार.

— **class** उपवर्ग

वर्ग आणि गोत्र यामधील (गणांचा) गट; पहा cohort.

— climax उपचरमावस्था
वनस्पतींच्या नैसर्गिक समूहाची (समावासाची) अंत्यपूर्व अवस्था; पहा climax.

— cordate अल्पहृदयाकृति
काहीसे हृदयासारख्या आकाराचे (पान, उपांग).

— division उपविभाग
विभाग व वर्ग (किंवा श्रणी) ह्या वर्गीकरणातील एककाच्या मध्ये येणारा गट.

— dominant उपप्रभावी
प्रभावीपेक्षा कमी दर्जाची (वनस्पती) पण दखल घेण्यायोग्य (लक्षण).

— epidermal अधस्त्वचीय
अपित्वचेखालील (त्वचा. कोशिका, इ.).

suberin त्वक्षा; स्यूबरिन
बुचासारख्या वस्तूतील पदार्थ; परित्वचेच्या कोशिकात आतील तूलीर भिंत व बाहेरील मध्यपटल यांमध्ये हा पदार्थ साचून राहतो.

suberisation त्वक्षाभवन
बुचातील पदार्थात रूपांतर होण्याची प्रक्रिया (घटना).

sub-family उपकुल
कुल व वंश यांमधील गट.

— genus उपवंश
वंश व जाती यांमधील गट.

— inferior अल्पाधःस्थ
काहीसा अधःस्थ (किंजपुट).

— kingdom उपकोटी
वनस्पति-कोटीचा प्राथमिक विभाग; उदा. बीजी वनस्पती; अबीजी वनस्पती.

— littoral समुद्रतट समीप; उपवेलांचलीय
भरती–ओहोटीच्या मर्यादेपलीकडे परंतु किनाऱ्यापासून दूर (असणाऱ्या वनस्पती).

— marginal धारासमीप
पानाच्या किनारीजवळ असलेली; उदा. शीर; बीजुककोश पुंज.

— merged (submersed) निमज्जित; निमग्न
पाण्यात बुडलेले; उदा. पान, खोड, इ. (हतिपर्ण वनस्पती).

— obtuse अल्पविशालकोनी
लघुकोन व विशालकोन यामधील अंशाचा कोन असलेले. (उदा. पानाचे टोक).

— order उपगण
गण व कुल यामधील (वंशांचा) गट.

— petiolar (subpetiolate) वृंताधःस्थ
देठाखाली असलेले; उदा. प्रपिंड.

— serrate अल्पदंतुर
काहीसे दातेरी; उदा. तुळशीचे पान.

— sessile अल्पवृंतीय
फार लहान देठ असलेले; उद. रुईचे पान.

— shrub उपक्षुप
झुडपापेक्षा लहान; उदा. सदाफुलीचे झाड.

subsidiary गौण
कमी दर्जाच्या (महत्त्वाच्या); उदा. अपित्वचेतील त्वग्रंध्रांच्या रक्षक कोशिकाजवळच्या काशिका.

subspecies उपजाति
जाती व प्रकार यांमधील अनिश्चित दर्जा असलल्या वनस्पतींचा लहान गट; जातीतील कित्येकांशी त्यांचे साम्य नसून परस्परसाम्य मात्र आढळत; जातीपेक्षा लहान एकक.

substantive variation मौलिक भेद; गुणात्मक भेद
प्रत्यक्ष संघटनेतील बदल; पहा qualitative variation.

substitution प्रतिष्ठापन
नाश पावलेल्या अवयवाऐवजी दुसरा तत्सम अवयव निर्माण होणे; वनस्पतीतील द्वितीयक ऊतककरापासून बनलेल्या नवीन वाढीमुळे (वनस्पतीतील) जखम भरून येण्याची प्रक्रिया.

substrate कार्यद्रव्य
रासायनिक विक्रियेतील (विशेषत: वितंचनात) ज्यावर विक्रिया होते तो प्रारंभिक पदार्थ; त्यात विक्रियेने बदल होऊन बनलेला तो उत्पाद.

subtending leaf संमुख पर्ण
बगलेतून नवीन कळी अथवा पुष्पाक्ष निर्मिती करणारे पान.

subterraneous (underground) भूमिगत
जमिनीखालील (अवयव: उदा. ग्रंथि खोड, मुळे, क्वचित फूल व फळ).

subulate (subuliform) आराकृति
पहा awl-shaped.

subvalvate उपधारास्पर्शी; अल्पधारास्पर्शी
अंशतः धारास्पर्शी; पहा valvate.

subvariety उपप्रकार

प्रकारातील परंतु क्षुल्लक फरक दर्शविणारी व्यक्ती.

succedanum बदली

एखाद्या कोशिकेऐवजी किंवा अवयवाऐवजी दुसरे कार्यक्षम अवयव किंवा जाती. उदा. काकडशिंगी (*Rhus succedanea* L.).

succession अनुक्रमण

एकाच क्षेत्रात क्रमाने बदल होऊन भिन्न व चरम (अंतिम प्रकारचे) पादप समुदाय किंवा वनस्पति-समावास निर्माण होण्याची प्रक्रिया.

successive whorls अनुक्रमी वर्तुळे; क्रमागत मंडले

क्रमाने (एकानंतर दुसरे) निर्माण झालेली अवयवांची वर्तुळे (उदा., संवर्त, पुष्पमुकुट, केसरमंडल व किंजमंडल).

successor वंशज; वारस

पूर्वजापासून क्रमाने निर्माण होत आलेली संतती.

succulent रसाळ; मांसल

रसाने किंवा रसयुक्त मगजाने भरलेले; उदा. खोड, पान, फळ इ; घोळीची किंवा कोरफडीची पाने; निवडुंगाचे खोड इ.

sucker (१) अधश्वर; धुनवा; (२) शोषक; चूषक

(१) जमिनीतील खोडापासून (फार क्वचित मुळापासून) जमिनीवर वाढत आलेली फांदी; उदा. पुदीना, शेवंती; (२) पहा haustorium.

suffrutescent (suffruiticose) उपक्षुपी; क्षुपाभ

काहीसे झुडपासारखे.

suffultus बिम्बकोष्ठ

चकतीसारखे कंदाच्या तळाशी असलेले खोड; उदा. कांदा, लसूण इ.

sugar शर्करा; साखर

स्फटिकरूप, विद्राव्य व गोड पदार्थ (कार्बोहायड्रेट); उदा. बीटशर्करा, इक्षुशर्करा, फलशर्करा, द्राक्षशर्करा, मॅपलशर्करा, तालशर्करा इ. भिन्न प्रकार भिन्न वनस्पतीत आढळतात.

sulcate ससीता; खोबणीदार

खोचणी, चऱ्या, बारीक पन्हळी असलेले उदा. एक्विसीटमचे खोड.

sulcus सीता; खोबण

लांबट खाच, पन्हळ; उदा. करंडक वनस्पतींतील काहींची शकले; पहा furrow.

sulfureous (sulphureous) पीताभ; पांडुर

फिकट पिवळट रंगाचे.

summer-spore (uredospore) ग्रीष्म-बीजुक

कवकांत उन्हाळ्यात निर्मिला जाणारा अलिंगी प्रजोत्पादक घटक; हा घटक बहुधा एककोशिक असतो; उदा. तांबेरा. फार थोड्या कालपर्यंत टिकणारे व लागलीच रुजणारे बीजुक; पहा teleutospore (winter spore).

summer-wood ग्रीष्मकाष्ठ

वाढ चालू असतेवेळी बनलेला लाकडाचा थर.

sun-leaf सूर्यपर्ण

भरपूर सूर्यप्रकाशात वाढण्यास अनुकूल अशी संरचना असलेले पान. उदा. निवडुंग, रुई, पानफुटी, कण्हेर, इ.

sun-plant सूर्यपादप

वर दिलेल्या परिस्थितीशी समरस होणारी वनस्पती. उदा. तगर, खैर, वड, काटेघोत्रा, बाभूळ, इ.

sun-red सूर्यताम्र

सूर्यप्रकाशात वाढल्यास (शरीर अवयवावर) लाल रंग निर्मिणारी (वनस्पती).

super- (supra) अति-; बाह्य-, अधि-

वरचे, वरच्या दर्जाचे, अधिक, उच्च या अर्थी उपसर्गाप्रमाणे उपयुक्त संज्ञा.

— axillary अधिकक्षस्थ

पानाच्या बगलेपेक्षा अधिक उंचीवर असलेले.

superficial पृष्ठीय; उपरिस्थ

वरवरचे; वरचे; पृष्ठभागावरचे.

superior ऊर्ध्व; ऊर्ध्वस्थ

वरच्या पातळीत वाढणारे (असलेले).

— ovary ऊर्ध्वस्थ किंजपुट

किंजमंडलाखेरीज इतर सर्व पुष्पदले किंजपुटाखालच्या पातळीवर वाढतात त्यावेळी किंजपुटाचे स्थान (ऊर्ध्वस्थ); पुष्पसूत्रात हे लक्षण दर्शविण्यास जी या आद्याक्षराच्या पुढील आकड्याखाली रेघ काढून दाखवितात; पहा floral formula.

— plant ऊर्ध्वपादप

दुसऱ्या वनस्पतीवर वाढणारी वनस्पती; उदा. अपिवनस्पती; जीवोपजीवी.

superposed अध्यारोपित
उभ्या रेषेत खालच्या अवयवाच्या बरोबर वरच्या पातळीत असलेले; फुलांच्या बाबतीत एका पुष्प-दलाच्या आतील दुसरे; उदा. पाळीसमोरचे केसरदल.

supporting fibre तर्कुसूत्र; आधारसूत्र
पहा spindle-fibre.

-- plant (host) आश्रय वनस्पति
इतरांना आधार वा पोषण देणारी वनस्पती.

— tissue आधार ऊतक; आधार ऊति
आधारभूत असलेला कोशिकांचा समूह.

suppression दमन; वृद्धिरोध; निरोधन
पूर्णपणे विकास थांबविण्याची प्रक्रिया.

supra- (super-) वरचे; अति- ; अधि-
उपसर्गाप्रमाणे उपयुक्त संज्ञा.

— axillary अधिकक्षस्थ
पहा superaxillary.

— foliar अधिपर्णस्थ

-- folius अधिपर्णस्थ
पानावर वाढणारे.

-- -nodal अधिपर्वस्थ
पेऱ्यावरील भागात असलेले.

survival of the fittest बलिष्ठांची (समर्थांची) अतिजीविता
जीवनस्पर्धेत (जगण्याकरिता कराव्या लागणाऱ्या घडपडीत) सर्वात श्रेष्ठ (विशिष्ट परिस्थितीत विशिष्ट गुणामुळे बलवान) असणाऱ्या सजीवांची (प्राणी वा वनस्पती) सरशी व दुर्बलांचा नाश ही डार्विनच्या नैसर्गिक निवडीच्या सिद्धांतातील मुख्य कल्पना.

susceptibility रोगप्रवृत्ति
रोगाला सहज बळी पडण्याइतकी दुर्बलता.

suspended निलंबित
लोंबते; आधाराला चिकटून खाली लोंबणारे; उदा. फूल, फळ, फुलोरा, बीजक (किंजपुटात).

suspensor आलंबक
(१) रंदुकापासून बनलेला व एका टोकाशी प्रत्यक्ष गर्भ धारण करणारा कोशिकांचा तंतू ; उदा. बीजी वनस्पती व काही नेचाभ पादप;
(२) काही कवकांत आढळणारी व गंतुकाशयाला आधारभूत कोशिका; उदा. म्यूकर बुरशी.

suture सीवनी; शिवण
संधिरेषा; किंजदलाच्या किनारी परस्पराशी सांधल्या जाऊन किंजपुटाची पोकळी निर्माण करते ती जोडरेषा (औदर सेवनी): किंजदलांच्या मध्यरेषेला पृष्ठसेवनी म्हणतात; पहा dorsal suture, ventral suture.

swamp-formation अनूप समावास
कायम दलदलीत वाढणारा वनस्पतींचा समुदाय

swarmspore चरबीजुक
हालचाल करणारे बीजुक (प्रजोत्पादक घटक).

switch-plant अपर्ण पादप
पाने लवकर गळून पडणारी अथवा पाने असून नसल्यासारखी किंवा नसणारी वनस्पती; उदा. नांग्या शेर; माकडशिंग (*Caralluma fimbriata* Wall.). नेपती, खडशेरणी झाऊ इ.

sword-shaped (ensiform) खड्गाकृति
तरवारीसारखे; उदा. आवईची (*Canavalia ensiformis* DC.) शेंग बाळवखंडाचे (*Iris germanica* L.) पान: इ.

syconus औदुंबरिक
लहान कलशासारख्या (कुंभासनी) फुलोऱ्यापासून बनलेले पोकळ व मांसल संयुक्त फळ; उदा. उंबर, अंजिर, इ. पहा hypanthodium.

sylva (silva) वृक्षवर्णन; वृक्षज्ञान
विशिष्ट स्थानातील वृक्षांची माहिती (वर्णन).

sylvestris (sylvestral) वनवासी
वनात वाढणारा; उदा. शिंदी (*Phoenix sylvestris* Roxb.).

symbiont सहजीवी
सहजीवनातील (सामाइक जीवनातील) सहकारी.

symbiosis सहजीवन
सारख्या नसलेल्या दोन किंवा अधिक सजीव व्यक्तींचे एकत्र जगणे. उदा. जीवोपजीवी वनस्पती व तिचा आश्रय.

--, antagonistic विरोधी सहजीवन
सहकाऱ्यात स्पर्धा असलेले सहजीवन; उदा. जीवोपजीवी (अमरवेल) व तिचा आश्रय (कडवी, डुरांटा, शेर, इ.); कीटकभक्षक वनस्पती.

—, conjunctive संयोजी सहजीवन
दोन्ही सहजीवी कायम एकत्र सांधलेले असणे; उदा.

जीवोपजीवी सूक्ष्मजंतू; बुरशी (नायट्र्यास कारणीभूत असलेली); बांडगूळ; अमरवेल, इ.

—, contingent सापेक्ष सहजीवन

एका वनस्पतीने दुसऱ्याच्या शरीरात फक्त आश्रय घेणे; उदा. अंतर्वनस्पती: सायकसच्या मुळात आढळणारे नॉस्टॉक (नीलहरित शैवल).

—, disjunctive प्रासंगिक सहजीवन

सहकाऱ्यांचा तात्पुरता संबंध असलेले एकत्र जीवन; उदा. वृक्षवेलसंबंध; हीच वेल कोठेही इतर आश्रयावर वाढू शकते; अपिवनस्पती; पक्षी व वृक्ष.

—, mutualistic अन्योन्य सहजीवन

परस्परांना फायद्याचे एकत्र जीवन; शैवाक (शैवल + कवक; दगडफूल); शिंबी वनस्पतीच्या मुळावरील गाठींतील सूक्ष्मजंतू; परागण घडविणारे कीटक.

—, nutritive पोषक सहजीवन

एक किंवा दोन्ही सहकारी पोषणामुळे संवर्धित असण्याचा प्रकार; उदा. संकवक, शैवाक, इ. पहा Lichens.

symbiotic saprophytism सहजीवी शवोपजीवन

उच्च वनस्पती व कवक यांचे एकत्र जीवन (संकवक); पहा mycorrhiza.

symbiotrophic सहजीवोपजीवी; सहपोषी

पोषणाच्या साहाय्याने एकत्र जगणारे.

symmetric सममित; समात्र

मध्यशिरेवर विभागल्यावर दोन सारखे भाग होणारे; उदा. सामान्य पान.

symmetry समात्रता

दोन सारखे भाग होण्याची क्षमता.

—, bilateral द्विपार्श्व; समात्रता

एकाच उभ्या पातळीत विभागल्यावर दोन सारखे भाग होण्याची क्षमता; उदा. वाटाण्याचे फूल; पहा zygomorphic.

—, radial अरसमात्रता

वस्तूच्या केंद्रातून कोणत्याही उभ्या पातळीत विभागल्यावर दोन सारखे भाग होण्याची क्षमता. उदा. गुलाबपुष्प; सदाफुली, इ. पहा actinomorphic.

Sympetalae (Gamopetalae) युक्तप्रदली उपवर्ग

बेंथॅम व हूकर आणि एंग्लर व प्रँटल यांच्या वर्गीकरणपद्धतीतील फुलझाडांच्या द्विदलिकित वनस्पतीतील जळलेल्या पाकळ्यांच्या वनस्पतींचा उपवर्ग.

sympetalous युक्तप्रदल

जुळलेल्या पाकळ्या असलेले (फूल किंवा पुष्पमुकुट); उदा. घोत्रा.

sympodium (sympode) संयुतपद

अनेक लहान (नवीन) अक्षांचा बनलेला एक प्रमुख अक्ष; उदा. द्राक्षवेल; पहा monopodium.

symphysis सम संजनन

अवयवाच्या सारख्या भागांची आरंभापासूनच जुळून वाढण्याची प्रक्रिया; उदा. युक्तप्रदल पुष्पमुकुट.

synandrium संकेसरमंडल

केसरदलांच्या अंशतः किंवा पूर्णतः संयोगाने बनलेली संरचना. उदा. काकडी, भोपळा, सूर्यफूल व सुरण कुलातील काहींचे केसरमंडल; इ.

synangium संधानी

सर्व बीजुककोश परस्परांशी बाजूने चिकटल्याने बनलेली संयुक्त बहुपुटक (अनेक कोटरयुक्त) संरचना; उदा. मॅरॅटिया नेचा; पहा Marattiales.

synapsis समीपस्थिति

कोशिकेच्या अर्धसूत्रण विभागणीपूर्वी प्रकलातील सर्व सूत्रमय गुंता प्रकलावरणात एका बाजूस साचून राहण्याची अवस्था; पहा meiosis.

syncarp संयुक्त फळ

कणिश फुलोऱ्यापासून बनलेले संयुक्त फळ अथवा मांसल घोसफळ; उदा. तुतू; केवडा; अननस; पहा spike.

syncarpous युक्तकिंज

दोन किंवा अधिक किंजदलांच्या संयोगाने बनलेला (किंजपुट); उदा. सूर्यफूल, चिकू, काकडी, इ

syndesis युग्मन; युगुलीभवन

प्रकलातील समीपस्थितीनंतर सजातीय रंगसूत्रांच्या जोड्या बनणे (अर्धसूत्रण विभाजनाकरिता); पहा meiosis.

synecology वनस्पति (पादप) समाजशास्त्र

वनस्पतींच्या समुदायासंबंधीच्या माहितीची विज्ञानशाखा; पहा Plant sociology; Phyto- (plant-) sociology; ecology, autecology.

synergidae साहाय्यक कोशिका; साहाय्यक पेशी

फुलझाडांच्या बीजकातील (फलनपूर्वावस्थेत) गर्भकोशातील अंडुकाजवळच्या व फलनास साहाय्य करणाऱ्या दोन (वंध्य अंडुके) कोशिका; तिन्ही

मिळून "अंदुकपरिवार" बनतो व गर्भकोशाच्या वरच्या (बीजकरंध्राजवळच्या) टोकाजवळ तो असतो.

syngamete (zygote, oospore) रंदुक

दोन प्रजोत्पादक भिन्न कोशिकांच्या संयोगाने बनलेली कोशिका.

syngamy गंतुकसंयोग; फलन

दोन विषम (विरुद्धलिंगी : एक पुं– व दुसरे स्त्री–) गंतुकांचे मीलन.

syngenesious anthers युक्त परागकोश

फक्त परागकोश जुळून त्यांचे बनलेले वलय; उदा. सूर्यफूल कुल.

synizesis समीपस्थिति

पहा synapsis.

synthate संश्लिष्ट

संश्लेषणाने (अनेक रासायनिक द्रव्ये एकत्रित झाल्याने) बनलेला पदार्थ.

synthetic fibre कृत्रिम तंतू

काही रसायने एकत्रित करून बनविलेला (संश्लेषित) कृत्रिम व नैसर्गिक धाग्याहून (सूत, रेशीम, वाख इ.) भिन्न धागा.

system व्यूह; तंत्र; पद्धति

अनेक अवयवांच्या सहकार्याने बनलेली व विशिष्ट कार्यतत्पर अशी संरचना.

Systematic botany वर्गीकरणात्मक वनस्पतिशास्त्र

वनस्पतींतील लक्षणांवरून प्राकृतिक आप्तभाव ओळखून (लक्षात घेऊन) त्यांची वर्गीकरणाच्या साच्यात मांडणी करणारी विज्ञान शाखा.

systemic fungicide दैहिक कवकनाशक

रोगकारक कवकाच्या सर्व शरीरावर पडून त्याचा संपूर्ण नाश करणारा रासायनिक पदार्थ.

systemic insecticide दैहिक कीटकनाशक

वनस्पतींचे नुकसान करणाऱ्या कीटकांचा संपूर्ण नाश करणारा पदार्थ.

systole संकोच

काही शैवले, चरबीजुके इत्यादींच्या कोशिकांतील प्रसरण व आकुंचन पावणाऱ्या रिक्तिकांचे (पोकळ्यांचे) आकुंचन.

T

tabasheer (tabashir) तबाशीर

बांबूच्या पेऱ्यांमधील वालुकामय खडे (औषधी पदार्थ).

tactic अनुचलनी

आंतरिक बदल होऊन चेतकाला (उदा. प्रकाश, रसायन, उष्णता) प्रतिसाद दर्शविणारी स्थलांतराची हालचाल; उदा. काही स्वतंत्र एककोशिक शैवले; हरितकणू, सूक्ष्मजंतू, इ.

tactile स्पर्शग्राही

स्पर्शाला (स्पर्शाच्या चेतकाला) प्रतिसाद देणारे.

— hair or bristle स्पर्शग्राही केस; स्पर्शरोम.

उदा. कीटकभक्षक वनस्पती; डायोनिया.

— organ स्पर्शेंद्रिय

— papilla स्पर्शग्राही पिटिका

अवयवावरील एखाद्या कोशिकेचा बाहेरील उंचवट्यासारखा फुगीर भाग. उदा. प्रतान; अपित्वचा.

— pit स्पर्शग्राही खाच

अपित्वचेच्या एखाद्या कोशिकेच्या बाहेरील आवरणाचा मर्यादित पातळ भाग: काकडी (कर्कटी) कुलातील अनेक वेलींच्या प्रतानाची टोके खाचयुक्त असतात; त्या खाचाद्वारे कोशिकेतील जीवद्रव्य स्पर्श जाणू शकतो व प्रतान त्यामुळे गुंडाळण्याची प्रतिक्रिया दर्शविते.

tail पुच्छ

बारीक, लांब व शेपटीसारखे उपांग.

tailed anther पुच्छयुक्त परागकोश

परागकोशाच्या पोकळीखालून वाढलेले शेपटीसारखे (परंतु त्यात परागकण नसलेले) उपांग; उदा. वासककुलातील काही वनस्पती.

Tamaricaceae झाऊ कुल; टॅमॅरिकेसी

शेरणी, झाऊ, इत्यादी द्विदलिकित मरुवनस्पतींचे लहान कुल; याचा अंतर्भाव बेंथॅम व हूकर यांच्या पद्धतीत कार्योफायलिनी व एंग्लर व प्रँटल यांच्या पद्धतीत पराएटेलीझ गणात केलेला आढळतो; बेसींनी अहिफेन गणात (पॅपॅव्हेरेलीझमध्ये) आणि हचिन्सननी झाऊ गणात (टॅमॅरिकेलीझमध्ये) समाविष्ट केले आहे. प्रमुख लक्षणे : फार लहान व एकाआड एक पानांची झुडपे व वृक्ष; द्विलिंगी, नियमित, ४-५ भागांची फुले; सुट्या पाकळ्या; तितकीच किंवा दुप्पट केसरदले, क्वचित अनेक, सुटी किंवा गटांमध्ये; किंजदले २–५ व जुळलेली; ऊर्ध्वस्थ किंजपुटात एक कप्पा व तलस्थ बीजकाधानीवर अनेक बीजके; बोंडात केसाळ बिया.

tangential plane स्पर्शरेखीय प्रतल

खोड किंवा मूळ यांच्या आडव्या छेदात त्रिज्येशी अथवा निकाष्ठ-किरणाशी काटकोनात असलेली पातळी.

— section स्पर्शरेषी छेद; स्पर्शरेखी छेद
वर वर्णन केलेल्या पातळीतून मिळणारा काप.

tap-root प्रधानमूळ; सोटमूळ; अधिमूळ
आदिमुळाची सतत खाली वाढ होऊन जाडजूड बनलेले व जमिनीत अनेक उपमुळे निर्माण करून मूलव्यूहाचा (तंत्राचा) प्रमुख भाग बनलेले प्रमुख मूळ; हे सर्व द्विदलिकित व कित्येक प्रकटबीज वनस्पतीत आढळते; उदा. मुळा, गाजर, गुलबुश यांमध्ये ते मांसल असते; पहा radicle.

tapering (tapered) शुंडाकृति; शूलाकृति
लांब काठ्याप्रमाणे किंवा सोंडेप्रमाणे निरुंद होत गेलेले.

tapetum पोषक स्तर
सर्व उच्च दर्जाच्या वनस्पतींत, बीजुकजनक कोशिकांभोवती असणारा व अन्नकणांनी भरलेल्या कोशिकांचा थर; हळूहळू हा विसर्जित होऊन बीजुक निर्मितीत वापरला जातो.

Tapioca तापिका; टॅपिओका
एरंड कुलातील एका वनस्पतीच्या लठ्ठ (ग्रंथिल) मुळातील पिष्ठयुक्त पदार्थ; तापिका (*Manihot utilissima* Pohl.).

tawny फिकट तपकिरी
काहीसा पिंगट पिवळ्या रंगाचा.

Taxetum बिर्मी-सघात
बिर्मि वृक्षांचा नैसर्गिक समूह (समावास); बर्मी = बिर्मी = यू (*Taxus baccata* L.).

taxon (pl. taxa) वर्गक
वर्गीकरणात भिन्न थरात मानलेले एखादे एकक; उदा. गण, गोत्र, वर्ग, कुल, वंश, जाती, इ.

Taxonomy वर्गीकरण विज्ञान
(१) वनस्पती अथवा प्राणी यांच्या महत्त्वाच्या लक्षणांचा विकासवादाच्या संदर्भात विचार करून वर्गीकरणाची तत्त्वे व मांडणी ठरविणारे शास्त्र.
(२) परिस्थिति व वनस्पती यांच्या अभ्यासात भिन्न समुदायांसंबंधी सर्व तपशील लक्षात घेऊन केलेली वनश्रीतील भिन्न घटकांची (समुदायांची) वर्गवारी.

taxonomist वर्गीकरणविज्ञ
वनस्पती अथवा प्राणी यांच्या वर्गीकरणासंबंधी विशेष ज्ञान असणारी व्यक्ती.

taxis अनुचलन
स्वतंत्र सजीवांची बाह्य चेतकाला अनुलक्षून केलेली प्रतिसादरूप हालचाल; पहा phototaxis; chemotaxis.

technical term पारिभाषिक संज्ञा; तांत्रिक संज्ञा
विशिष्ट विषयाच्या क्षेत्रात विशिष्ट अर्थाने वापरलेला शब्द.

technique तंत्र
विशिष्ट कार्य घडवून आणण्याकरिता वापरलेली आवश्यक पद्धती; त्यावरून technical = तांत्रिक (तंत्राचा अंतर्भाव असलेले; तंत्राचा आधार असलेले)

tegmen अंतश्चोल
बीजाच्या दोन आच्छादनांपैकी आतील आवरण.

tegumentum पुंजत्राण
पहा indusium.

teleutospore (winter spore) शिशिर-बीजुक
एक अथवा बहुधा दोन (क्वचित अनेक) कोशिकांचे बनलेले व बहुधा हिवाळी विश्रांतीनंतर रुजणारे बीजुक (कवकांपैकी तांबेऱ्यात आढळणारे);
पहा uredospore.

telium शिशिर-बीजुकपुंज
शिशिर ऋतूतील बीजुके एकत्र वाढल्याने बनलेला समूह; पिंगट, काळसर, पिवळट अशा रंगाचे हे ठिपके पानांवर वा खोडावर आढळतात.

telophase अंत्यावस्था
प्रकलाच्या विभाजनातील शेवटची अवस्था;
पहा mitosis; meiosis.

tendril प्रतान; ताणा; तणावा
दुर्बल वनस्पतीच्या प्रमुख अवयवाच्या रूपांतराने बनलेला तंतूसारखा, स्पर्शग्राही (संवेदनाक्षम) व आधार घेण्यास उपयुक्त असा अवयव; उदा. काकडी, वाटाणा, कळलावी, मोरवेल, इ.

— climber प्रतानारोही; प्रतानिनी
प्रतानाच्या साह्याने वर चढत जाणारी वेल.

tendrillar प्रतानरूप
प्रतानाप्रमाणे कार्यक्षम (उदा. कळलावीच्या पानाचे टोक, मोरवेलीचा देठ, इ.).

tentacle स्पर्शक
स्पर्शग्राही केस; उदा. ड्रॉसेरा नावाची कीटकभक्षक वनस्पती.

tenuifolious तनुपर्णी
पातळ पान असलेले.

tepal परिदल

पहा perianth.

terate शूलाकृति

लांबट, गोलसर, व टोकदार दांड्याप्रमाणे (उदा. पान).

Teratology विकृतिविज्ञान; विद्रूपविज्ञान

कुरचना, विकृती, राक्षसी आकाराचे अवयव इत्यादी-सारख्या निर्मितीसंबंधीची विज्ञानशाखा.

terminal अग्रस्थ; अंतिम

टोकावर असलेले; शेवटी असलेले; उदा. संयुक्त पानाच्या टोकावरचे दल; अक्षाच्या टोकावरची कळी.

terminology परिभाषा

एखाद्या विषयात विशिष्ट अर्थी वापरलेल्या (संज्ञांची) अनेक शब्दांची यादी (शब्दसंग्रह).

ternary त्र्यंगी

तिन्हीच्या गटात असलेले; त्रिभागी.

ternate त्रिदली

तीन दले असलेले (उदा. बेलाचे संयुक्त पान).

terrestrial (१) स्थलवासी; स्थलीय; (२) भूचर

(१) जमिनीवर वाढणारे; उदा. सराटा (*Tribulus terrestris L.*)

(२) प्राण्यांच्या बाबतीत ही संज्ञा वापरणे इष्ट.

tertiary तृतीय; तृतीयक; तिय्यम

तिसऱ्या क्रमांकाचे; दुय्यम अक्षावर आलेला तिसरा (अक्ष).

— period तृतीयकल्प

भूस्तर विकासातील एक कालखंड (सु. साडसहा कोटी ते १·२ कोटी वर्षापूर्वीचा काल).

testa बीजचोल; बहिश्चोल; बीजावरण

बीजाचे बाहेरचे आच्छादन; कधी कधी बाहेरचे व आतील पूर्ण जुळलेले असते.

tetra— चतुः - ; चतुर् -

चारीचा संबंध दर्शविणारा उपसर्ग.

tetracarpellary चतुः किंजदली.

चार किंजदले असलेले (किंजमंडल किंवा फूल).

tetrachotomy चतुःखंडन; चतुःशाखाक्रम

चार सारखे भाग पडलेले (अक्ष) असण्याचा प्रकार; पहा dichotomy.

tetracyclic चतुर्मंडलित; चतुश्चाक्रिक

भिन्न अवयवांची चार मंडले (चक्रे, वर्तुळे) असलेले (फूल).

tetrad चतुष्टय

चौकडाः चारीचा संच; उदा. परागचतुष्टय (उदा. संतानक) किंवा बीजुकचतुष्टय (काही शैवले).

tetradynamous चतुरोन्नत

सहापैकी चार केसरदले अधिक उंच असलेले; उदा. मोहरीच्या फुलातील केसरमंडल.

tetrafoliate चतुर्दली

चार दलाचे संयुक्त पान; उदा. मार्सिलिया.

tetramerous चतुर्भागी

प्रत्येक मंडलात चार अवयव असलेले (फूल); उदा. मोहरीचे फूल.

tetrandrous चतुष्केसरदली

चार केसरदले असलेले; उदा. कारवीचे फूल.

tetranucleate चतुः प्रकली

चार प्रकले असलेली (कोशिका).

tetraphyllous चतुष्पर्णी; चतुष्परिदली

चार पानांचे; चार दले असलेले परिदलमंडल पहा perianth.

tetraploid चतुर्गुणित

चार एकगुणित प्रकलांच्या संयोगाने बनलेला (प्रकल); असा प्रकल असलेली (वनस्पती).

tetraploidy चतुर्गुणितत्व

चतुर्गुणित प्रकल असण्याचा प्रकार.

tetraquetrus चतुष्कोनी

चार धारा असलेले; आडव्या छेदात चार कोन दिसणारे (चौकोनी); उदा. खोड (कांडवेल).

tetrarch चतुःसूत्र

रंभाच्या आडव्या छेदात चार प्रकाष्ठाचे वृंद असण्याचा प्रकार; पहा stele.

tetrasporangium चतुर्बीजुककोश

चार बीजुके असलेला बीजुककोश; उदा. लाल शैवले.

tetraspore चतुर्थबीजुक

चार बीजुकांपैकी एक.

tetrasporophyte चतुर्थबीजुकधारी

चतुर्थबीजुके निर्मिणारी पिढी; उदा. लाल शैवले (उदा. पॉलिसायफोनिया).

tetravalent चतुःसंयुजी

प्रकलाच्या अर्धसूत्रण विभाजनात वरवर एका रंगसूत्राप्रमाणे दिसणाऱ्या रंगसूत्रातील चारीपैकी एक; येथे

समजात रंगसूत्राच्या जोडीतील प्रत्यकाची उभी विभागणी झाली असावी असे मानल्यास एकूण चार रंगसूत्रार्धे एकत्र काही काळ असतात.

texture पोत

पानांची किंवा तत्सम अवयवाची जाडी, मजबुती, इ. उदा. पातळ, जाड, चिवट, मांसल, ठिसूळ इ. संज्ञा यासंबंधात वापरतात; हीच संज्ञा जमिनीबाबतही वापरतात.

thalamifloral (thalamiflorous) अवकिंज-पुष्प

किंजमंडलाखेरीज फुलातील इतर भाग वरच्या पातळीत (पुष्पस्थलीवर) असलेले.

Thalamiflorae अवकिंजपुष्पी श्रेणी

बेंथॅम आणि हूकर यांच्या वर्गीकरणामध्ये द्विदलिकित (वर्ग) वनस्पतींतील मुक्तप्रदली (सुट्या पाकळ्यांच्या फुलझाडांची) उपवर्गातील अवकिंज फुलांची एक श्रेणी; दुसरी श्रेणी बिंबयुक्त फुलांची (बिंबपुष्पी) व तिसरी श्रेणी चषकाप्रमाणे संवर्त असलेल्या परिकिंज किंवा अपिकिंज फुलांची (संवर्तपुष्पी).

thalamus (torus) पुष्पस्थली

पुष्पदले ज्यावर आधारलेली असतात तो देठाचा पसरट भाग; याला receptacle असेही म्हटलेले आढळते.

thalasad समुद्रपादप

समुद्रात वाढणारी वनस्पती.

thalasophilus समुद्रप्रिय (वनस्पति)

thalassoplankton सागरी प्लवक

पहा plankton.

thalloid कायकाभ

कायकासारखे अत्यंत साधे शरीर; पहा thallus.

Thallophyta कायकवनस्पति विभाग

जुन्या (ऐक्लर) वर्गीकरण पद्धतीप्रमाणे अति साध्या, अप्रभेदित, कायक प्रकारच्या शरीर धारण करणाऱ्या वनस्पतींचा विभाग; यामध्ये शैवले, कवक व शैवाक यांचा समावेश करीत; पहा Cryptogamae.

thallus कायक

खोड व पाने यांचा पूर्ण अभाव असलेले व कधी कधी मुळासारखी (पण मुळे नव्हेत) आधारभूत साधी उपांगे असलेले, एककोशिक किंवा अनेक कोशिक अप्रभेदित शरीर; उदा. शैवल, कवक, भोंडफूल, इ.

३०

Theaceae (Ternstroemiaceae) चहा कुल; थीएसी

चहा (थीया), कॅमेलिया, (गॉर्डोनिया) नागेट्टा इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल; याचा अंतर्भाव एंग्लर व प्रँटल यांनी पराएटेलीझममध्ये (तटलग्न बीजकाधानी असलेल्या गणात), बेंथॅम व हूकर यांनी कोकम (बृंदार) गणात व हचिन्सनने चहा गणात (थीएलीझममध्ये) केला आहे. प्रमुख लक्षणे; साध्या, चिवट, एकाआड एक पानांच्या काष्ठयुक्त वनस्पती; द्विलिंगी, अंशतः सर्पिल फुले. संदले ५–७, नियमित, दीर्घकाल राहणारी; पाकळ्या बहुधा ५–९ किंवा अनेक व सुट्या, क्वचित् खाली जुळलेल्या; केसरदले अनेक, क्वचित कमी वा जास्त (५–१०–१५), सुटी किंवा जुळलेली; किंजदले जुळलेली ३–५ किंवा २ ते अनेक व १ ते अनेक बीजके (अक्षलग्न); बोंडात अनेक बिया.

theca प्रावरक

(१) नेचाचा बीजुककोश; (२) शेवाळीतील बीजुकाशय; (३) परागकोश; (४) पराग पुटक.

theine थीन

चहाच्या पानातील क्षाराभ (अल्कलॉइड).

Thelephoraceae चर्मकवक कुल; थेलेफोरेसी

गदाकवकांपैकी एक कुल; यातील कवकांचे शवोपजीवी शरीर झाडांच्या सालीवर सपाट, चिवट खपलीसारखे असून गदानिर्मितीचा थर वरच्या बाजूस असतो; अथवा सपाट शरीराचा भाग आधारावर उचलला जाऊन एकावर एक कंसाकृति रचना बनते व त्या प्रत्येकाखाली गदांचे थर येतात. उदा. स्टेरियम; पहा Basidiomycetes.

Theory of descent वंशानुक्रमवाद (सिद्धांत)

पृथ्वीवरील सजीव सृष्टी एकाएकी आहे तशी निर्माण झाली नसून आरंभी अपघातानेच निर्माण झालेल्या अतिसूक्ष्म साध्या जीवद्रव्यापासून क्रमाने, हळुहळू निसर्गतः फरक पडत जाऊन विविधरूपधारी अवस्थे-प्रत पोचली आहे असा चार्लस् डार्विन यांचा सिद्धांत.

Theory of pangenesis सर्वोत्पत्तिवाद

पहा pangenesis.

thermonastic तापानुकुंचनी

उष्णतेमुळे (अधिक तापमानाच्या उत्तेजनामुळे) घडून आलेली (अवयवांची वक्रता); यामध्ये अवयवांची वाढ विषमप्रकारे होऊन परिणामी वाकडे-

पणा येतो. उदा. यकृतकांचे कायक प्रथम वरच्या बाजूस अधिक वाढून उलट्या बशीप्रमाणे आकार येतो व याला 'अपिवर्धन' म्हणतात; याउलट वाकडेपणाला 'अधोवर्धन' म्हणतात. केशराची फुले उष्ण हवेत उघडतात व थंड हवेत मिटतात. पहा epinasty; hyponasty.

thermonasty तापानुकुंचन

वर वर्णन केलेली घटना; येथे उत्तेजकाच्या दिशेचा वक्रतेशी संबंध नसतो. पहा nastic movement.

thermotactic तापानुचलनी

पुढे वर्णन केलेल्या प्रकारची हालचाल (त्या दिशेकडे किंवा त्या विरुद्ध).

thermotaxis तापानुचलन

उष्णतेमुळे उत्तेजन पावलेल्या सजीव स्वतंत्र वनस्पतीचे स्थानांतर अथवा स्थिर वनस्पतींच्या स्वतंत्र भागाचे (गंतुक, बीजुक, हरितकणु, इ.) स्थलांतर; पहा taxis.

thermotropic तापानुवर्तनी

उष्णतेमुळे तिच्या उगमाकडे किंवा विरुद्ध दिशेला झालेली (वनस्पतीच्या अवयवांची वाढ); यामध्ये अवयवास वक्रता येणे शक्य असते. पहा tropism.

thickening घनीभवन

प्राथमिक तूलीरमय आवरणावर नवीन लेप बसून जाडी वाढण्याची प्रक्रिया; हा लेप तूलीराचा किंवा काष्ठीराचा (लिग्निनचा) असतो; तसेच तो सर्वत्र सारखा अगर विशिष्ट जागी बसल्याने भिन्न प्रकारचे अंकन आढळते.

thicket झाडी

अनेक लहान झुडपांची दाट जाळी.

thigmotropism कंपनानुवर्तन; स्पर्शानुवर्तन

(१) कंपनाच्या चेतनेनुसार अधिक स्थानिक वाढ होऊन अवयवात वक्रता येणे. (२) स्पर्शाच्या चेतनेमुळे उलट बाजूस वाढ अधिक होऊन वक्रता येण्याची प्रक्रिया; उदा. वेलीचे टोक; प्रतानाचा टोकाकडील भाग; कीटकभक्षक वनस्पती.

thinophyta राशिपादप

माती किंवा वाळूच्या ढिगावर वाढणाऱ्या वनस्पती.

thorn शूल; काटा

लांबट, टोकदार, कठीण, कधी शाखित, अशी रूपांतर पावलेली शाखा; उदा. मेंदी, डाळिंब, करवंद, इ.

thorn-forest काटेरी वन

रुक्ष ठिकाणी वाढणारी काटेरी झुडपे व लहान वृक्ष यांचे जंगल. उदा. ब्राझिलमधील 'कटिंगा' वन (कंटकी वन).

thread-shaped (filiform) सूत्राकार

फार बारीक सुतासारखे.

three-angled (trigonous) त्रिकोनी; त्रिधारी

तीन धारा असलेले (खोड, फळ, बी, इ).

throat कंठ

जुळलेल्या पाकळ्यांच्या फुलाच्या नळीचे द्वार; उदा. सदाफुली; पारिजातक.

Thymelaeaceae रामेठा कुल; थायमेलिएसी

रामेठा या वनस्पतीचा अंतर्भाव असलेले हे द्विदलिकित फुलझाडांचे कुल जंबुल गणात (मिर्टेलिझमध्ये) समाविष्ट केले आहे (एंग्लर). हचिन्सन यांनी रामेठा गणात (थायमेलेलिझमध्ये) अंतर्भूत केले आहे. प्रमुख लक्षणे; काष्ठयुक्त व साध्या, एकाआड एक किंवा समोरासमोर पानांच्या वनस्पती; बहुतेक सर्व वृक्ष किंवा झुडपे, क्वचित ओषधी; द्विलिंगी अथवा एकलिंगी फुलात कधी पाकळ्यांचा अभाव; अक्ष नळीसारखा किंवा पेल्यासारखा; संदले ४–५ बहुधा जुळलेली; पाकळ्या ४–१२, खवल्यासारख्या; केसरदले संदलाइतकी व त्यांशी एकाआड एक, किंवा दुप्पट तर कधी दोन. बहुधा बिम्ब असते; किंजदल एक, ऊर्ध्वस्थ; किंजपुटात एक किंवा दोन कप्पे; बीजके एक किंवा दोन. फळे विविध, पुष्पस्थलीने वेढलेली; पहा Myrtaceae.

thyrse (thyrsus) मिश्रवर्ध्यक्ष; मिश्र परिमंजरी

बाजूचे अक्ष कुंठित व मुख्य अक्ष अकुंठित असलेली परिमंजरी (शाखायुक्त फुलोरा). पहा panicle.

tier स्तर, थर

tigline टिग्लीन

जमालगोटा या वनस्पतीच्या बियांतील कडू व तिखट द्रव्य.

Tiliaceae परुषक कुल; टिलिएसी

ज्योत (ज्यूट), निचर्डी, खटखटी, धामण, रुद्राक्ष इ. वनस्पतींचे कुल; याचा अंतर्भाव भेंडी गणात (माल्व्हेलीझमध्ये) केला जातो. हचिन्सन यांनी परुषक गणात (टिलिएलीझमध्ये) केला आहे. भेंडी कुलाशी याचे साम्य असून अनेक व स्वतंत्र केसरदले, दोन कप्प्यांचे परागकोश व कुंठित फुलोरे या लक्षणांनी त्या

कुलापासून परुषक कुलाचे निराळेपण ओळखता येते; पहा Malvaceae.

tiller फूट; फुटवा

पहा sucker; उदा. नेचा, गवते.

tilophyte (pond-plant) पल्वलपादप

डबक्यातील वनस्पती; उदा. गोंडाळ, ॲझोला, कारंड (लेम्ना), इ.

timber-line वृक्षसीमा

उंच पर्वतावरच्या वनश्रीतील वृक्षांची वाढ संपून खुरटी झाडी सुरवात होते ती सीमारेषा (उंची).

tinctorious (tinctorial) रंजकता; रंजनक्षमता

रंगविण्याची क्षमता असलेले; उदा. अल (*Morinda tinctoria* Roxb); काळा कुडा (*Wrightia tinctoria* R. BR.) नीळ (*Indigofera tinctoria* L.).

tissue ऊतक; ऊति

समान उगम व कार्य असलेल्या आणि बहुधा परस्परावलंबी कोशिकांचा समूह.

--, aqueous जलोतक

पातळ आवरणाच्या, हरितद्रव्यहीन, जलपूरित कोशिकांची अधस्त्वचा; उदा. मांसल पाने.

— culture ऊतक-संवर्धन

कृत्रिमरीत्या सजीवांच्या ऊतकाची विशेष पद्धतीने शरीराबाहेर वाढ करण्याची प्रक्रिया.

—, heterogeneous संकीर्णोतक

भिन्नप्रकारच्या कोशिका असलेले ऊतक.

--, spurious छद्मोतक; आभासी ऊतक

अनेक कवकतंतू एकत्र विणल्याप्रमाणे राहून बनलेले ऊतक; उदा. भूछत्रे, भूकंदुक, इ.

— system ऊतक-तंत्र

समान कार्य असलेल्या अनेक संलग्न ऊतकांचा संघ; उदा. वाहक तंत्र; विभज्या; तल्पोतक तंत्र.

toadstool छत्रक

भूछत्राखेरीज इतर तत्सम गदाकवक.

tomentose लवदार; लवाच्छादित

आखूड व बारीक लव असलेले. उदा. ऐन (*Terminalia tomentosa* W. & A.).

tomentum लव

Tomillares चर्मपर्णी (चर्मिलपर्णी) वनश्री

फार थोडा पाऊस व कोरडी हवा यांच्या प्रभावाने वाढलेला मरुवासी (चिवट पानांच्या) वनस्पतींचा समावास.

tongue-grafting जिभली कलम

मूळच्या खुंटात इच्छित वनस्पतींचे पाचरीसारखे कापलेले कलम बसविण्याची प्रक्रिया.

tongue-shaped (ligulate) जिव्हाकृती

जिभेसारखे सपाट, क्वचित जाड व मांसल व लांबट आकाराचे; फार पातळ व लहान असल्यास 'जिव्हिकाकृति' ही संज्ञा वापरतात; उदा. सूर्यफुलाच्या किरणपुष्पकांचा पुष्पमुकुट.

tonoplast अंतःप्राकल पटल; रिक्तिकापटल

कोशिकेतील रिक्तिके (पोकळी) भोवती असलेले जीवद्रव्याचे (प्राकलाचे) आवरण; रिक्तिकेतील पदार्थाचे नियंत्रण या पटलाद्वारे होते.

toothed दातेरी

दाताप्रमाणे विभागलेली किंवा दाते असलेली; करवती (पानाची कडा).

top-shaped कुंभीरूप; भोवऱ्यासारखे

उलट्या शंकूप्रमाणे; उदा. मुळा, गाजर; पहा napiform.

torulose गाठाळ

अनियमितपणे गाठाळ असलेला.

torus पुष्पस्थली

पहा thalamus.

toxic विषारी; विषमय

विष असलेले, विषयुक्त.

toxin विष; जंतुविष

काही जीवोपजीवी कवकातून स्रवलेला व आश्रय वनस्पतीच्या कोशिकांचा नाश करणारा पदार्थ; काही सूक्ष्मजंतूंनी टाकलेला तसाच विकृतिजनक (अथवा नाशक) द्रव.

trabecula प्रपाट्टिका

बारीक आडवा दांडा; उदा. शेवाळीच्या परितुंडांच्या दात्यांवर असलेला; आयसॉएटिसच्या लघुबीजुक कोशातील पडदे; सिलाजिनेलाच्या खोडातील मध्यवृंदाभोवती असलेल्या ऊतकातील आडवा पडदा.

trabeculate प्रपट्टिकित

प्रपट्टिका असलेले

trace लेश

— elements लेशघटक

वनस्पतींना आवश्यक असे पण लेशमात्र अन्नघटक.

—, leaf पर्णलेश

पानाच्या देठातून खोडातील रंभाशी (वाहक व्यूहाशी) जोडणारा वाहक घटकांचा संच.

trachea वाहिनी; वाहक नलिका

बीजी वनस्पतींपैकी फुलझाडांमध्ये विशेषेकरून आढळणारा काष्ठातील पाण्याची ने-आण करणारा सूक्ष्म नळीसारखा मृत घटक; यांची आवरणे जाड व लिग्निनयुक्त असल्याने यामध्ये प्राकल नसतो; वनस्पतीस मजबुती आणण्यास या घटकांचा विशेष उपयोगही होतो.

tracheal cell (tracheid) वाहिका

वरच्याप्रमाणे काष्ठांतील हा घटक लांबट कोशिकारूप आणि मृत असून प्रकटबीज वनस्पती, नेचे व नेचाभ पादप यांत आढळतो; फुलझाडांपैकी काहीत वाहिका आढळतात (द्विदलिकित वनस्पतीतील द्वितीयक काष्ठ).

tracheid-fibre वाहिकासूत्र

जाड आवरण असलेला व फक्त मजबुती देणारा लांब तंतुसारखा घटक.

Tracheophyta (Vascular plants) वाहिनीवंत वनस्पती

वाहिन्या किंवा वाहिकायुक्त संरचना असलेल्या वनस्पती (नेचाभ व बीजी वनस्पती) पहा Pteridophyto; Phanerogamae.

trachycarpous खर्बरफली

खरबडीत फळ असलेली (वनस्पती); उदा. कवठ; सिताफळ इ.

traction-fibre कर्षण सूत्र

कोशिकाविभाजनातील (प्रकल विभाजनात) तर्कूच्या सूत्रांपैकी रंगसूत्रांना चिकटलेला व त्यांना ध्रुवाकडे खेचून नेणारा सूत्रल भाग; हे अनेक असून जीवद्रव्यापासून बनतात.

tragacanth ट्रॅगॅकँथ (गोंद)

एका विशिष्ट वनस्पतीपासून (*Astragalus tragacantha L.*) स्रवणारा गोंद.

trailing (prostrate) अनुसरणी; प्रणत

मुळाशिवाय जमिनीवर सरपटत वाढणारी वेल किंवा ओषधी; उदा. विष्णुक्रांता, काटेरिंगणी.

transect वनश्री छेद

विशिष्ट स्थानातील वनश्रीच्या अभ्यासाकरिता घेतलेला आडवा छेद.

transfer स्थानांतर

कोशिका अथवा नलिकाद्वारे पाण्याचे स्थलांतर.

transformation (metamorphosis) रूपांतर; रूपांतरण

एखाद्या अवयवाच्या कार्यात बदल होऊन त्यानुसार आकारात व स्वरूपात बदल होण्याची प्रक्रिया; उदा. फांदीचे रूपांतर तणाव्यात किंवा काट्यात झालेले आढळते; पानाचे रूपांतर काटा किंवा ताणा यात होते; (उदा. निवडुंग, कृष्णकमळ, वाटाणा, कांडवेल, इ.)

transfusion tissue संचरणोतक

बाजूच्या शिराऐवजी मृदूतक व वाहिकासारख्या मृत कोशिकांचे जाळ; कित्येक शंकुमंत वनस्पतींच्या पानांमध्ये हे ऊतक वाहकवृंदाशी संलग्न असते व त्याचे कार्य वाहकवृंदाला पूरक असते; मृदूतकाचा संपर्क परिकाष्ठाशी व वाहिकांचा प्रकाष्ठाशी असतो.

transition संक्रमण

एका अवयवातून दुसऱ्यात बदल होण्याची प्रक्रिया; उदा. मुळाची व खोडाची परस्परमर्यादा संपून ते अवयव स्वतंत्र कार्य करू लागतात असा संधिप्रदेश, दोन्ही अवयवांच्या सांध्यात असून, लहान रोपाच्या तेथील अंतर्रचनेत हा बदल भिन्न प्रकारे झालेला आढळतो. या बदलानंतर वाहकवृंदांच्या संख्येत बदल बहुधा होतो. पाकळ्यांचे केसरदलात रूपांतर.

translocation (१) स्थलांतर; (२) अदलाबदल

एखाद्या ठिकाणाहून अन्यत्र संचित (राखीव) पदार्थ नेण्याची प्रक्रिया; उदा. ग्रंथिल (लठ्ठ) मुळातून खोडात व तेथून फुलाच्या कळीत अन्नांश नेणे व फळ बनविण्यास मदत करणे; कलमातील राखीव अन्न त्यावर नव्याने फुटणाऱ्या कळ्यात येणे. (२) जनुकांचे एका रंगसूत्रावरून दुसऱ्यावर जाणे व त्या उलट क्रिया.

translator (corpusculum) वृंतक; स्थानांतरकारी

दोन परागपुंजांच्या तळास जोडणारा देठासारखा भाग; उदा. रुई.

transmission प्रेषण

संपर्कस्थानापासून प्रत्यक्ष चलनवलन घडविणाऱ्या अवयवापर्यंत चेतनेला (किंवा ती पोचविणाऱ्या पदार्थाला) पोचविण्याची प्रक्रिया; उदा. लाजाळूच्या पानास केलेला स्पर्श (चेतक) पानाच्या तळापर्यंत (पुलवृंत) पोचल्याशिवाय पानाची व दलांची प्रतिक्रिया (वळून खाली लोंबणे) होत नाही.

transpiration बाष्पोच्छ्वास; बाष्पोत्सर्जन
वनस्पतीने नियंत्रित केलेला व त्वग्रंध्रांतून बाहेर टाकलेला वाफेच्या स्वरूपातील उच्छ्वास; पहा stoma.

—, cuticular उपत्वचीय बाष्पोच्छ्वास
उपत्वचेतून होणारे मामुली (अत्यल्प) बाष्पीभवन.

—, stomatal त्वग्रंध्रीय बाष्पोच्छ्वास
त्वग्रंध्रांतून (पानावरच्या छिद्रांतून) जाणारी मोठ्या प्रमाणातील वाफ.

transpirometer बाष्पोच्छ्वासमापक
बाष्पोच्छ्वासाचे प्रमाण मोजण्याचे साधन (उपकरण).

transport अभिगमन; परिवहन
एखाद्या अवयवात इतरत्र तयार झालेले अन्न आणले जाणे; उदा. पानात बनलेले अन्न खोडात किंवा फुलोऱ्यात नेणे.

transverse अनुप्रस्थ; आडवा
लांबट अक्षाला काटकोनात असलेला (उदा. छेद).

— plane अनुप्रस्थ प्रतल
वर सांगितल्याप्रमाणे असलेली पातळी.

— section अनुप्रस्थ छेद; काटच्छेद; आडवा छेद
लांब (उभ्या) अक्षाचा घेतलेला आडवा पातळ काप; उदा. खोड, शाखा, मूळ व पान यांचा आडवा काप ते उभे धरून घेतला जातो. संरचनेच्या अभ्यासाकरिता असे पातळ काप घेणे आवश्यक असते; पहा longitudinal section.

trap-door कूटद्वार
आतल्या बाजूस उघडून, बंद राहून व आतच कोंडून ठेवणारे झडप; उदा. कीटकभक्षक वनस्पतींपैकी गेळ्याची वनस्पती (Bladderwort).

trapezoid समलंबाभ
समलंब चौकोनाप्रमाणे आकाराचे (उदा. पान); उदा. अडिॲंटम नेच्याच्या काही जातींची दले किंवा दलके.

trap (prison) - mechanism कारायंत्रणा
पहा prison-mechanism.

traumatropism व्रणानुवर्तनी
जखमेच्या चेतकामुळे विशिष्टप्रकारे वाढ घडून येण्याची प्रक्रिया; उदा. मुळांचे टोक; ओकच्या वृक्षावर येणारी गाठ (मायफळ).

tree वृक्ष
बहुवर्षायू, काष्ठमय व एक जाडजूड, प्रमुख व उंच खोड (प्रकांड) असलेले झाड; उदा. आंबा, निंब इ. पहा herb, shrub.

— canopy वृक्षछत्र
अनेक वृक्षांच्या माथ्यावरील पर्णसंभारामुळे बनलेला छत.

— stratum वृक्षस्तर
जंगलातील सर्वात उंच झाडांचा थर.

— culture वृक्षसंवर्धन
विशेष रीतीने वृक्षांची वाढ करण्याची प्रक्रिया.

Tremellales (Jelly-fungi) जेलीकवक गण; अवलेहकवक
पहा Jelly-fungi.

tremelloid थुलथुलीत
ट्रेमेला या वंशातील जेलीकवकाप्रमाणे (थलथलीत) शरीर असलेले.

tri त्रि-
तीन या संख्येसंबंधीचा किंवा तिप्पट संख्या दर्शविण्याचा उपसर्ग.

triad त्रिक; त्रिकूट; त्रय
तिन्हींचा गट.

triadelphia त्रिसंघ गण
केसरदलांचे तीन संघ असणाऱ्या फुलझाडांचा कार्ल लिनियस यांनी केलेला गट (गण).

triadelphous त्रिसंघ
केसरदले तीन गटात असणारे (फूल किंवा केसरमंडल); पहा monadelphous.

triandrous त्रिकेसरदली
तीनच केसरदले असलेले (फूल किंवा केसरमंडल); उदा. काही गवते (मका), केशर, बाळवेखंड.

triangular त्रिकोनी
तीन कोन किंवा तीन धारा असलेले (पान, खोड); उदा, लव्हाळा, मोथा, सायलोटम; लायकोपोडियमचे पान.

trianthous त्रिपुष्पी
एका देठावर तीन फुले असलेले.

triarch त्रिसूत्र
तीन प्रकाष्ठ गट असलेला (रंभ); उदा. लायकोपोडियमच्या काही जातींचे मूळ; पहा stele.

tricarpellary (tricarpellate) त्रिकिंजक
तीन किंजदले असलेले (फूल किंवा किंजमंडल); उदा. एरंड, नारळ, इ.

tricephalous त्रिस्तबक; त्रिशीर्षक
तीन स्तबक (फुलोरे) असलेला (अक्ष); पहा capitulum.

trichasium त्रिपद वल्लरी
तीन अक्षात विभागलेला कुंठित फुलोरा. पहा cyme.

trichodes केशाभ
केसासारखा.

trichogyne योनिकासूत्र
काही लाल शैवलांच्या स्त्री-जननेंद्रियाच्या टोकास असलेला तंतूसारखा आदायी (ग्राहक) भाग. काही धानीकवक व शैवाक वनस्पतींतही हा आढळतो.

trichoma (pl. trichomata) तंतुकायक
सूक्ष्म तंतूसारखे कायक (शरीर); उदा. काही शैवले (नॉस्टॉक, कॉन्फर्वा); याला trichome असे विशेषेकरून म्हणतात.

trichome अधिरोम
अपित्वचेपासून वाढलेला केस, पहा bristle.

trichophyllus केशपर्णी
अतिशय विभागलेली केसासारखी पाने असलेली (वनस्पती); उदा. कामलता.

trichothallic अग्रकेशी
टोकास एक अथवा अनेक तंतूसारखे केस असलेला (उदा. शैवल-कायक-तंतू) एक्टोकोर्पस, लेथेसिया, इ.

trichotomy त्रिभाजन; त्रिशाखाक्रम
अक्षाचे तीन विभाग (शाखा) होण्याचा प्रकार.

tricoccus त्रिफलांश
फुटून ज्याचे तीन तडकणारे भाग (कुडी) अलग होतात असे शुष्क फळ; उदा. एरंड; पहा. coccus.

tricolor तिरंगी
तीन रंग असलेले.

tricostate (trinervate) त्रिसिराल
तीन मुख्य शिरा असलेले पान; उदा. बोर.

tricussate त्रिपर्णी
खोडाच्या प्रत्येक पेऱ्यावर तीन पानांचे मंडळ असलेली स्थिती; उदा. कण्हेर. पहा decussate.

tricyclic त्रिचक्रीय; त्रिमंडलित
अवयवांची तीन मंडले असलेले; उदा. फुलातील संवर्त, पुष्पमुकुट इत्यादी पुष्पदलांची मंडले एकूण तीन असल्यास ते फूल त्रिचक्रीय ठरते; गुलबुश, कुमूर, आघाडा, आवळा, कुंकुम इ.

tridentate त्रिदंती
तीन दाते असलेले.

triennis (trimus) त्रिवर्षायु
तीन वर्षे टिकणारे.

trifid त्रिशाखी
तीन शाखांत विभागलेले; उदा. एरंडाच्या फुलातील किंजल्क.

triflorous त्रिपुष्पी
तीन फुले असलेली (वल्लरी); उदा. मोगरा.

trifoliate त्रिपर्णी
तीन पानी.

trifoliolate त्रिदली
तीन दले असलेले संयुक्त पान; उदा. पांगारा, पळस, बेल, इ.

trigonous त्रिधारी
तीन धारा असलेले; पहा triangular.

trihybrid-cross गुणत्रय संकर
तीन वैकल्पिक गुणांच्या जोड्यांनी भिन्न असलेल्या वनस्पतींच्या प्रकारांचा संकर; यातील संततीस त्रिसंकरण म्हणतात; पहा dihybrid-cross.

trilateral त्रिपार्श्व
तीन पृष्ठ असलेले किंवा लोलकासारखे (पान, खोड, फळ, बी;).

trilobed (trilobate) त्रिखंडी
तीन भाग स्पष्ट असलेले; उदा. एरंडाचा किंजपुट; तीन अपूर्ण खंड असलेले (पान); उदा. अळू, हरणखुरी.

trilocular (three-celled) त्रिपुटक
तीन कप्पे असलेला; (उदा. किंजपुट; जंगली एरंड; कर्दळ, इ.)

trimerous त्रिभागी
प्रत्येक मंडलात तीन भाग असलेले; (उदा. नारळ, कुमूर, गुलछडी, इत्यादींची फुले).

trimorphic (trimorphous) त्रिरूपी
तीन भिन्न प्रकारची संरचना असलेला एकच अवयव (उदा. फूल); आखूड, लांब व मध्यम किंजदले किंवा केसरदले असलेली फुले.

trimonphism त्रिरूपत्व
वर वर्णन केलेली स्थिती.

trioecious त्रिभक्तलिंगी
पुं–पुष्पे, स्त्री–पुष्पे व द्विलिंगी फुले तीन स्वतंत्र झाडावर असलेली वनस्पती; उदा. ॲश.

triovulate त्रिबीजक
तीनच बीजके असलेला किंजपुट; उदा. एरंड.

tripartite त्रिभागी; त्रिभक्त
तीन भागात विभागलेले; उदा सीताफळाचा संवर्त.

tripetalous त्रिप्रदली
तीन पाकळ्याचे (उदा. सीताफळाचे फूल).

tripinnate त्रिगुण पिच्छाकृति
तीनदा पिसासारखे विभागलेले (पान); उदा. शेवगा.

triple fusion त्रिसंयोग
फुलझाडांच्या बीजकाच्या गर्भकोशातील दोन स्त्रीप्रकल व परागनलिकेतून आलेल्या दोन नरप्रकलापैकी एक या तिन्हींचा संयोग; त्यानंतर पुष्क–प्रकल बनण्याची प्रक्रिया होते; पहा endosperm.

triplicate त्रिगुण्य
तिप्पट संख्या असलेले; उदा. एखाद्या आनुवंशिक लक्षणाचे अनुहरण संततीत भिन्न प्रमाणात होतांना त्याबद्दल तीन प्रभावी घटक जबाबदार असण्याचा प्रकार आढळतो; उदा. गव्हाचा रंग. पहा duplicate.

triploid त्रिगुणित
रंगसूत्रांच्या नित्य (एकगुणित) संख्येऐवजी प्रकलातील त्यांची संख्या तिप्पट असणे; पहा polyploid; diploid.

triquetrous त्रिधारी; त्रिकोनी
तीनधारा असलेले (खोड, फळ, इ.) उदा. *Psilotum triquetrum*.

triridged त्रिकटक
तीन जाड कंगोरे असलेले; उदा. काही बीजुके.

triseriate त्रिस्तरी
तीन थरात (श्रेढीत) असणारे.

trisomic त्रिसमसूत्री
द्विगुणित रंगसूत्रे असलेल्या प्रकलात कधी कधी एखादे रंगसूत्र विद्यमान रंगसूत्रांपैकी एखाद्याशी सारखेपणा दर्शविणारे (समरचित) आढळते. त्यामुळे तीन रंगसूत्रे सारखी असण्याचा प्रकार. नित्याच्या प्रकारात समरचित रंगसूत्रांच्या जोड्या असतात.

trispermous त्रिबीजी
तीनच बीजे असलेले; उदा. एरंडाचे फळ.

tristichous त्रिपंक्तिक
तीन उभ्या रांगांत असलेले (उदा. मोथा कुलातील पाने); पहा phyllotaxis.

tristigmatic त्रिकिंजल्की
तीन किंजल्क असलेले किंजमंडल; उदा. आवळा, एरंड.

tristis (१) निशापुष्पी; (२) मंदवर्णी
(१) रात्री फुले येणारी (विकसणारी); उदा. पारिजातक (*Nyctanthes arbor-tristis* L.); (२) फिकट व अनाकर्षक रंगाचे.

tristylous त्रिकिंजली
तीन किंजले असलेले (किंजमंडल; फूल); उदा. जंगली एरंड.

triternate त्रिदली संयुक्त
पानाचे प्रत्येक दल पुन्हा त्रिदली असण्याचा प्रकार.

trivalvular त्रिशकली
फुटल्यावर तीन शकले असलेले (फळ); उदा. भेंडी.

tropic अनुवर्तनी
चेतना निर्माण करणाऱ्या घटकाकडे किंवा घटकाविरुद्ध दिशेने वाढत जाणारे (अवयव) अथवा होणारी वाढ.

tropism अनुवर्तन
वर सांगितल्या प्रकारच्या वाढीची प्रक्रिया;
पहा phototropism; geotropism.

tropophyte परिवर्तनी वनस्पति
ऋतुमानाप्रमाणे आर्द्र वनस्पती किंवा मरुवनस्पती या प्रमाणे अनुयोजक वनस्पती.

truffle (**Tuberaceae**) कंदकवक
धानीकवक वर्गातील भूमिस्थित कवक कुलातील खाद्य व सुवासिक शवोपजीवी वनस्पती; ती १–१० सेंमी. व्यासाची, गोलसर, पिंगट, काळसर व बाहेरून खरबडीत असून आत बनलेली धानीबीजुके, त्यावर पडणाऱ्या भोकातून बाहेर येतात व पसरतात. डुकरे व कुत्री या वनस्पती वासाने काढतात. पहा Ascomycetes.

truncate छिन्नाग्र; छेदिताग्र
टोकास सपाट (आडवे कापल्याप्रमाणे) असलेले (पान).

truncus (**trunk**) प्रकांड
वृक्षाचे प्रमुख खोड; शैवाकातील कायक.

tubaeformis (**trumpet-shaped**) तुतारीसारखे
खाली नळीप्रमाणे व टोकास पसरट होत गेलेले;

काहीसे धोतऱ्याच्या पुष्पमुकुटाप्रमाणे पण त्यापेक्षा अरुंद उदा. परळ; तुतारी वृक्ष.

tube-cell नलिका कोशिका; नलिकापेशी
नळीसारख्या आकाराची कोशिका (पेशी); उदा. परागनलिका.

tube-nucleus नलिकाप्रकल
फुलझाडांच्या परागनलिकेतील जनककोशिकेखेरीज राहिलेल्या प्राकलातील प्रकल; याचे कार्य परागनलिकेला फलन घडवून आणण्यास मदत देण्याचे असते; जनक कोशिकेपासून बनलेल्या दोन पुं-प्रकलांचा विनियोग द्विफलनाकरिता होतो; पहा double fertilisation.

tuber ग्रंथिक्षोड
खोडाचे अथवा शाखेचे (बहुधा जमिनीत राहणाऱ्या व) गाठीसारख्या अन्नयुक्त अवयवात रूपांतर; उदा. बटाटा; काही नेचे.

Tuberales कंदकवक गण
पहा truffle.

tubercle गुलिका, पिटिका
लहान गाठ; उदा. भुईमुगाच्या मुळावरच्या गाठी.

tuberous ग्रंथिल; गाठदार
गाठीसारखा मांसल, स्थूल व अन्नयुक्त (अवयव); उदा. खोड; बटाटा (*Solanum tuberosum* L.); मूळ: (गाजर, मुळा, गुलबुश, इ.).

tuberculoid (tubercular) ग्रंथिसदृश
बारीक गाठीसारखे.

tuberculous (tuberculose) ग्रंथियुक्त
लहान गाठींचे आवरण असलेले किंवा गाठीचे बनलेले.

tuberiferous ग्रंथिधारक
गाठी (ग्रंथि) धारण करणारी (वनस्पती); गाठीसारखे अवयव असलेले; कधी पानाच्या बगलेत गाठी असलेले, उदा. कारंदा.

Tubiflorae नलिकापुष्पी गण
एंग्लर व प्रँटल यांच्या वर्गीकरण पद्धतीप्रमाणे द्विदलिकित फुलझाडांच्या युक्तप्रदली (मेटॅक्लॅमिडी) उपवर्गातील एक गण; यामध्ये धोत्रा कुल, नीरब्राह्मी कुल; साग कुल, हरिणपदी (गंधवेल) कुल व वासक कुल इत्यादी अंतर्भूत आहेत. यापैकी काही कुले हचिन्सन यांनी धोत्रा गणात, काही तुळशी गणात आणि काही बद्धौष्ठी गणात (पर्सोनेलीझ) घातली आहेत; पहा Sympetalae.

tubiflorous (tubuliflorous) नलिकापुष्पी
नळीसारखी फुल असलेले (झाड); उदा. सूर्यफुलातील बिम्ब-पुष्पकाप्रमाणे.

tubiform नलिकाकृति
नळीसारखे.

tubular नळीसारखे; नलिकाकृति
चितीय (दंडगोलासारखे) व पोकळ.

tuft झुबका

tufted (caespitose) झुबकेदार
अनेक लहान खोडे एकत्र उगवून बनलेली (वनस्पती); उदा. काही गवते; क्षुप. कधी काही केस असे झुबक्यांनी बियांवर येतात (उदा. कुडा).

tumble-weed कोलांटी तण
सुकल्यावर कोलांट्या घेत वाऱ्यामुळे फिरत अथवा गडगडत व बिया फेकत जाणारी वनस्पती (अथवा तिचे भाग); उदा. समुद्रकिनाऱ्यावरचे एक गवत (Spinifex squarrosus L.); आळीव, लशुण गवत, जेरिकोचा गुलाब, सिलाजिनलाची एक जाती; इसबगोल.

tumid फुगीर; स्फीत
फुगलेले, सुजलेले; उदा. शिंगाड्याच्या पानाचे देठ; गुलबुशाच्या खोडाची पेरी; हवेने अथवा पाणी शोषण करून फुगलेले; उदा. कपाळफोडीचे फळ.

tundra टंड्रा
विस्तृत, सपाट किंवा लहान मोठ्या उंचवट्यांनी व्यापलेला वृक्षहीन तथापि जीर्णक भूसारखा प्रदेश; पहा moor.

—, lichen शैवाक टंड्रा
दगडफुलांनीच विशेषतः भरलेला टंड्रा प्रदेश; हा सैबेरियाच्या उत्तरेस आढळतो.

—, moss शेवाळी टंड्रा
शेवाळींनी विशेषतः भरलेला टंड्रा प्रदेश; हा रशियन सैबेरियाच्या उत्तरेस आहे.

tunic (tunica) कंचुक
(१) बीजाचे आवरण; (२) पातळ, शिथिल पापुद्रा; (३) कंदाचे आवरण; (४) काही कवकांचे बाह्यावरण.

tunicate (tunicated) चोलधारी; आवृत
भूमिस्थित कंद प्रकारच्या खोडाचे (उदा. कांदा) बाहेरील पातळ आवरण असलेले; पहा bulb.

turbinate कुंभीरूप

भोवऱ्यासारख्या किंवा उलट्या शंकूच्या आकाराचे.

turfophylae रुतणवनस्पति

पहा bog.

turgescence (turgidity) स्फीतता

अर्धपार्य पडद्यातून आत पाणी शोषल्यानंतर त्यामुळे उत्पन्न झालेल्या तर्षण–दाबामुळे आलेला फुगीरपणा; उदा. मनुका पाण्यात टाकल्यावर त्या फुगतात; पहा osmosis.

turgid स्फीत

तुडुंब भरल्यामुळे फुगलेले.

turgor pressure स्फीतता दमन

वर वर्णन केलेल्या तर्षणामुळे उत्पन्न झालेला दाब.

turnip-shaped कुंभीरूप

पहा napiform.

tussock जुमडा; झुबका

गवत अथवा तत्सम वनस्पतींचा झुबका; काही गवताळ प्रदेशांत गवत झुबक्यांनी वाढते; उदा. तृणसंघात; पहा steppe.

twig डहाळी; लघुत्तम शाखा

वृक्षाची फार लहान फांदी.

twin जोडी; जुळे; युगुल

-- bundle द्विपर्णलेश

पर्णाशी खोडातील रंभाचा संबंध जोडणारी दोन लहान वाहक वृंदाची जोडी; उदा. लायजिनोडेन्ड्रॉन.

twiner वलयिनी; वेल; वल्ली

आपल्या दुर्बल खोडाने जवळच्या आधारास पकडून वेढे देत वर चढून जाणारी वनस्पती; जाई; जुई, चमेली, कुसर, गारवेल, रंगूनचा वेल, इत्यादी; चढण्याकरितां यांना विशेषत्व पावलेले स्वतंत्र अथवा रूपांतरित अवयव नसतात. पहा climber.

twisted परिवलित; परिहित; व्यावृत

पहा contorted; उदा. *Andropogon contortus* L. कुसळी गवत.

two-celled द्विकोष्ठी

दोन कप्पे असलेला (उदा. किंजपुट, परागकोश).

tylosis (tylose) गुहारुध

जवळच्या वाहक नलिकेत खाचेचा पडदा आत ढकलून व वाढून तेथे अनेक कोशिका बनवून तिची पोकळी भरून टाकणारी संरचना; जखम झालेल्या वाहिकांत किंवा वाहिन्यांतही अशाच प्रकारे वाढ होऊन त्या बंद होतात.

type प्ररूप

एखाद्या वंश, जाती, कुल, इत्यादींपैकी गटाचा आदर्श प्रतिनिधी; एखाद्या स्थळासारखेच दुसरे स्थळ (निवास).

Typhaceae पाणकणीस कुल; टायफेसी

पाणकणीस या सामान्य व दलदलीत वाढणाऱ्या वनस्पतींच्या टायफा ह्या एकमेव वंशाचा अंतर्भाव करणारे एकदलिकित फुलझाडांचे कुल. याचा समावेश न्यूडिफ्लोरी अथवा नग्नपुष्पी श्रेणीत (बेंथॅम व हूकर) व केतकी गणात (पँडॅनेलीझ; एंग्लर व प्रँटल) केला जातो. प्रमुख लक्षणे : पाणथळ जमिनीत वाढणाऱ्या ओषधीय वनस्पती; एकलिंगी फुले; परिदले नसतात : कणिश फुलोऱ्यात वर केसांनी वेढलेली पिवळट पुं–पुष्पे व त्याखाली तशीच पण पिंगट स्त्री–पुष्पे; केसरदले २–५; परागकणांचे चौकडे; किंजदल एकच व बीजकही एकच; वायुपरागण; फळ शुष्क, एकबीजी व केसाळ आणि बीज सपुष्क असते.

Typhetum पाणकणीस-संघात

फक्त पाणकणिसाचाच प्रभाव असलेला दलदलीतील समावास.

typical प्रारूपिक

एखाद्या गटाचे किंवा गटातील साच्याचे प्रतिनिधित्व करणारी (वनस्पती) अथवा करणारा प्राणी.

U

ubiquitous सार्वत्रिक

सर्वसामान्यपणे आढळणारा (सजीव).

ulginiose (ulginous) अनूपस्थ

दलदलीत वाढणारी (वनस्पती).

Ulmaceae कारगोळ कुल; उल्मेसी

कारगोळ, एल्म, सेल्टिस, इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल. याचा समावेश वावल गणात (अर्टिकेलीझमध्ये) केलेला आढळतो. प्रमुख लक्षणे : उपपर्णयुक्त साध्या एकाआड एक पानांच्या काष्ठयुक्त वनस्पती; सुट्या किंवा जुळलेल्या ४–५ परिदलांचे एक वर्तुळ; फुले द्विलिंगी किंवा एकलिंगी; केसरदले ४–५ किंवा ८–१०; दोन जुळलेल्या ऊर्ध्वस्थ किंजदलांच्या किंजपुटात एक कप्पा व त्यात एक बीजक; कपालीत किंवा आठळीफळात बहुधा अपुष्क बीज असते.

पहा Urticales; Urticaceae. कारगोळ (*Trema orientalis* (L) Bl.).

ultimate अंतिम; अग्रस्थ

टोकावर असलेली (शाखा, कळी किंवा कोशिका).

ultra – अति –

अतिशय या अर्थी उपसर्ग.

umbel, simple चामरकल्प फुलोरा

चवरीसारखा; एका बिंदूतून अनेक फुले निघालेली, तथापि सर्वांत लहान (कोवळी) फुले मध्यभागी व सर्वांत जून बाहेरच्या बाजूस अशी मांडणी (व उमलण्याचा क्रम) असलेला अकुंठित फुलोरा; उदा. रुई, कांदा, कोथिंबीर, लोखंडी (*Memecylon umbellatum* Burm.); पहा indefinite, racemose, inflorescence.

—, compound संयुक्त चामरकल्प फुलोरा

साध्या चामरकल्प फुलोऱ्यातील प्रमुख अक्षावरच्या टोकास असलेल्या अनेक दुय्यम अक्षावर साधे चामर कल्प फुलोरे येऊन बनलेला अकुंठित फुलोरा (अभिमध्य); उदा. गाजर, ओवा, इ.

—, cymose कुंठित चामरकल्प फुलोरा

सकृद्दर्शनी चवरीसारखा, परंतु अपमध्य (फुलांच्या उमलण्याचा क्रम केंद्राकडून परिघाकडे) असलेला फुलोरा; उदा; भांड (*Geranium*), पेलार्गोनियम, नार्सिसस.

Umbellales (Umbellifloreae) चामर गण; अंबेलेलीझ, अंबेलिफ्लोरी

बेंथॅम व हूकर यांनी या गणात द्विदलिकित फुलझाडांपैकी चामर कुल व तापमारी कुल (ॲरॅलिएसी) यांचा अंतर्भाव केला आहे. सुट्या पाकळ्या, द्विलिंगी, अरसमात्र, पंचभागी फुले; अधःस्थ किंजपुट; चामरकल्प (चवरीसारखा) फुलोरा, इत्यादी लक्षणे सामान्यपणे येथे आढळतात; कॉनसी या कुलाचा अंतर्भावही येथे केलेला आढळतो.

umbellate चामरयुक्त

चवरी किंवा तत्सम मांडणी असलेले; चामरासंबंधी.

Umbelliferae चामर कुल; अंबेलिफेरी

कोथिंबीर, गाजर (गृंजन), बडिशेप, शेपू, ओवा, जिरे, इत्यादी ओषधीय, द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल. विभागलेली, एकाआड एक व तळाशी खोडाला वेढणारी पाने; चवरीसारखा फुलोरा; पांढरी, हिरवट किंवा पिवळट व अपिकिंज, नियमित लहान फुले; द्विकिंज व द्विपुटक किंजपुट; पालिस्फोटी फळ व दोन बीजे इत्यादी लक्षणे या कुलात आढळतात (शिवाय वर वर्णन केलेली); याला 'एपिएसी' कुल असेही म्हणतात.

umbelliform चामराभ

चवरीसारखे.

umbilical cord नाळ

पहा funicle.

umbilicate नाभियुक्त

छत्राकृती असून केंद्राजवळ दबलेले.

umbilicus नाभि

पहा hilum.

umbo ककुद

बीजक धारण करणाऱ्या छदाच्या टोकावरील तिकोनी उंचवटा; उदा. चीड (*Pinus* sp.).

umbonate ककुदयुक्त

केंद्राजवळ ककुद असलेले.

umbraculiferous (umbrella-shaped) छत्राकृति; छत्राभ

छत्राप्रमाणे आकार असलेले; उदा. बजरबट्टू वृक्ष (*Corypha umbraculifera*).

umbrosus छायावासी

छायेत वाढणारी (वनस्पती).

unavailable अप्राप्य

न मिळण्यासारखे.

unbranched अशाखी; शाखाहीन; अशाख

उदा. नारळाचे खोड.

unciform अंकुशाकृति

एका टोकास वाकलेले (आकड्याप्रमाणे); उदा. केस, काटे, इ. पहा uncus.

uncinate (uncate) अंकुशधारी

अंकुशासारखी उपांगे असलेले (अवयव); उदा. एका कवकाचे (*Uncinula necator*) पलिघ धानीफल; एका जलनेचाच्या (*Azolla*) लघुबीजुकांच्या फेनपुंजकावरचे अंकुशयुक्त उपांग; पहा massula.

uncorticated (ecorticate) मध्यत्वचाहीन

मध्यत्वचा नसलेले किंवा ती टाकलेले (खोड); कांडशरीरिका (कारेसी) शैवलांपैकी जातीत काही

मध्यत्वचायुक्त व काही मध्यत्वचाहीन असतात; पहा Characeae.

uncovered (naked) अनाच्छादित; नग्न

कोशिकावरण नसलेली (कोशिका); आवरण नसलेला (बीजुक पुंज); फलावरण हीन (बीज); इ. काही गंतुके, बीजुके.

uncus (hook) अंकुश

गळाप्रमाणे अथवा टोकास वळलेले असलेला (केस, काटा, इ. उपांगे) उदा. वेत.

underdeveloped अर्धविकसित

पूर्ण वाढ न झालेला (अवयव).

underground भूमिगत; भूमिस्थित

जमिनीखाली असलेला (अवयव; उदा. बटाटा, हळकुंड, आले, रताळे, सुरण, इ.).

undergrowth निम्नरोह

जंगलात इतर वृक्षाखाली वाढलेल्या वनस्पती.

undershrub क्षुपक

लहान झुडूप.

undeveloped अप्रगत; अविकसित

पूर्ण वाढ न झालेला (अवयव; सजीव).

undifferentiated अप्रभेदित

वाढ होत असताना अवयवांत अंतर्गत फरक न पडणारा (अवयव; सजीव).

undulate (wavy) तरंगित

तरंगाप्रमाणे (लाटेप्रमाणे) वर खाली वाढलेली (किनार; चढ उताराचे मैदान).

unfertilized अफलित; अनिषेक

दोन प्रजोत्पादक कोशिकांचा संयोग न होता निर्माण झालेला (सजीव).

unfree water (bound water) असुक्तजल; बद्धजल

मातीच्या कणांनी घट्ट धरून ठेवलेले व सहज मुळांना उपलब्ध न होणारे पाणी.

unguiculate (ungulate) नखरी; नखरयुक्त

वर पसरट परंतु तळाकडे लहान देठ (वृतक, नखर) असलेला (अवयव; उदा. पाकळी)

unguiform नखराकृति

नखरासारखे; उदा. वाघनखीची दले (*Bignonia unguis-cati. L.*)

uni - एक

एकटेपण (एकत्व) दर्शविणारा किंवा एका भागाचा अंतर्भाव दर्शविणारा, उपसर्ग.

-- axial एकाक्ष

एकच अक्ष (दांडा) असलेला; उदा. फुलोरा.

-- carpellate एककिंज

एकच किंजदलाचे (फळ; किंजपुट); उदा. वाटाण्याची शिंबा (शेंग).

— cellular एककोशिक

एकाच शरीरघटकांचे (कोशिका, पेशी) बनलेले.

-- costate एकसिराल

एकच मध्यशीर असलेले (पान; उदा; आंबा, केळ).

— cotyledonous एकदलिकित

एकच दलिका असलेले (बीज किंवा गर्भ; वनस्पती).

-- cus एकाकी; एकटे

-- florous एकपुष्पी

एकच फूल येणारे; उदा. झेफिर लिलीचा फुलोरा किंवा तत्सम वनस्पती.

-- foliate एकपर्णी; एकदली

एकच दल असलेले संयुक्त पान; उदा. लिंबू, संत्र इ.

— foliolate एकदली

— folius एकपर्णी

एकच पान असलेले (खोड किंवा बनस्पती); उदा. ऑफिओग्लॉसम (नेचा).

-- formis एकाकृति

एकाच आकाराची (नलिकाकृति किंवा जिव्हिकाकृति) फुले असण्याचा प्रकार; उदा. सूर्यफूल कुलातील काही वनस्पती (झेंडू, मखमल, सहदेवी, ओसाडी, सालीट, ब्रह्मदंडी, सँटोनिन, दवणा, इ.).

— lateral एकपार्श्विक

सर्व अवयव (शाखा, पाने, फुले) एकाच बाजूस वळलेले किंवा उगम पावलेले.

— locular (one-celled) एकपुटक

एकच कप्पा असलेले (पराग, किंजपुट).

-- nucleate एकप्रकली

कोशिकेतील जीवद्रव्यात एकच प्रकल असलेला (प्राकल).

— on युति; संघटना

केसरदले, तंतू, परागकोश, किंजदले इत्यादी (वनस्पतीच्या) अवयवांचे अंशतः किंवा पूर्णपणे जुळून वाढणे; पहा adhesion, cohesion.

— parous cyme एकपद (एकशाख) वल्लरी
फुलोऱ्याच्या अक्षाची फूल येऊन वाढ खुंटल्यावर एकच नवीन अक्ष (व त्यावर) दरवेळी एक फूल येऊन फुलोरा बनणे; पहा helicoid, scorpioid.

— petalous एकप्रदला
एकच पाकळीचा पुष्पमुकुट असलेले (फूल).

— septate एकपटीय
एकच पडदा असलेले (बीजुक).

— seriate एकस्तरित; एकश्रेणीबद्ध
एका उभ्या रांगेत किंवा आडव्या थरात असलेले.

— sexual एकलिंगी
फक्त केसरदले किंवा किंजदले असलेले (फूल); फक्त रेतुकाशये किंवा अंदुककलश असलेला (गंतुकधारी); एकाच लिंगाची गंतुके (प्रजोत्पादक घटक) प्रसवणारा (कायक; उदा. शैवले, कवक, शेवाळी, इ.).

unit character (or factor) एकक लक्षण (घटक)
अनुहरणामध्ये (एका पिढीतून दुसरीत उतरण्याच्या प्रक्रियेत) गंतुकाद्वारे, न विभागता जाणारे, निश्चित व स्वतंत्र गुण किंवा गुणधारक घटक; वैकल्पिक गुणांच्या जोडीतील प्रत्येक स्वतंत्रपणे आपले वैशिष्ट्य कायम राखून व अनुहरणाच्या नियमानुसार पुढील पिढीत उतरतो. पहा allelomorph.

univalent एकयुजी
साधे रंगसूत्र; दोन्हींचे मिळून (जोडी) द्वियुजी बनते; पहा bivalent.

universal सर्वसामान्य
सर्वत्र आढळणारे (लक्षण, पादप, इ).

unseptate पटहीन
विभागणारे आडपडदे नसलेला (तंतू, कोशिका, सूत्र, नलिका, इ.); उदा. काही शैवले, कवक, (व्हाउचेरिया, म्यूकर, इ.)

unstratified अस्तरित; स्तरहीन
थरावर थर नसण्याचा प्रकार; उदा. शैवल व कवक यांचे थर नसून ते घटक मिसळून एकत्र राहणारी संरचना असलेली (काही धोंडफुले– शैवाक).

unstriated (unstriped) अरेखित
रेषा नसलेले. उदा. फळाची साल, बियाचे टरफल, इ.

unsymmetrical (asymmetrical) असमात्र; असममित
समात्रता (दोन अथवा अनेक सारखे अर्ध होण्याची क्षमता) नसलेले.

upper उत्तर; ऊर्ध्व
वरची (बाजू); वर असलेले (आच्छादन).

— limit ऊर्ध्वसीमा
वरची (ज्यास्तीत ज्यास्त) मर्यादा; उदा. पर्वताची उंची; रासायनिक विक्रियेचे तापमान, इ.

urecolate कुंभाकृति; घटाकार
गडूच्या आकाराचे; तळाशी व टोकाशी अरुंद पण मध्ये फुगीर; उदा. संतानकाचा पुष्पमुकुट (काऊबेरी, संतानक, गंधपुरा, इ. च्या कुलातील अनेक वनस्पती). शेवाळीचा बीजुकाशय; पहा pyxidium.

ureaceous कृष्णवर्णी; कालवर्णी
करपट काळ्या रंगाचे.

Uredinales तांबेरा गण; युरेडिनेलीझ
अर्धगदाकवकांपैकी एक जीवोपजीवी व तांबूस, पिवळट किंवा पिंगट टिपक्यांनी ओळखू येणारा कवक गण; पहा Hemibasidii.

urediniospore ग्रीष्मबीजुक
पहा summer-spore.

uredosorus ग्रीष्मबीजुकपुंज
ग्रीष्मबीजुकांचा समूह; ग्रीष्म ऋतूत बनलेल्या बीजुकांचा पुंजका.

uredospore ग्रीष्मबीजुक
पहा summer-spore.

urens दाहक; दंशक
संपर्काने आग उत्पन्न करणारे: उदा. आग्या, खाजोटी, इ. वनस्पती

urn-shaped कुंभाकृति; घटाकृति
कुंभाकार; घटाकार; लहान तपेलीसारखे; पहा urceolate.

Urticaceae वावल (वावळा) कुल; अर्टिकेसी
बेंथॅम व हूकर यांनी पूर्वी हा द्विदलिकित फुलझाडांचा गण मानला होता. यातील सर्व वनस्पती आता हचिन्सन यांनी चार कुलात समाविष्ट केल्या आहेत. वटकुल, गंजा (गांजा) कुल, वावल (वावळा) कुल व कारगोळ कुल. एंग्लर व प्रँटल यांनी वावल गणातील (अर्टिकेलीझ) फक्त दोन कुलात त्यांना

अंतर्भूत केले आहे. वावल कुलात वावळा, आग्या, कापसी, मोठी खाजोटी, बिचू, रॅमी इ. वनस्पतींचा समावेश केला आहे. लहान एकलिंगी, द्विभागी, एक-किंज व परिदलात ऱ्हास असलेली फुले; फळ अश्मगर्भी, किंवा कपाली व एकबीजी; चीक नसतो व बहुतेक वनस्पती औषधीय आहेत; पहा Ulmaceae, Cannabinaceae, Moraceae.

Urticales वावल (वावळा) गण; अर्टिकेलीझ

वर वर्णिल्याप्रमाणे हचिन्सन यांनी पुरस्कार केलेल्या ह्या गणात वटकुल, गंजाकुल, वावलकुल व कारगोळ कुल या शिवाय बर्बेएसी व सायफोस्टेगीएसी या दोन कुलांचाही समावेश होतो; त्यांच्या मते हा गण ऱ्हसित असून याचा उगम मोरवेल गण व चंपक गण या दोन्ही पासून झाला असावा, कारण ह्या वावल गणात सर्व स्वरुपाच्या वनस्पती आढळतात.

Ustilaginales काणी (काजळी) गण; युस्टिलॅजिनेलीझ

अर्धगदाकवकांपैकी जीवोपजीवी व काजळी सारखी भुकटी (बीजुके) बनविणाऱ्या कवक वनस्पतींचा गण; पहा Hemibasidii.

utricle क्लोम

लहान एकबीजी किंवा अनेकबीजी, फुगीर, शुष्क फळ; उदा. माठ, राजिगरा.

V

vacilans विलोल

मुक्तपणे हालणारे; उदा. गवतांच्या व नागदवणाच्या फुलातील परागकोश.

vacuolate रिक्तिकायुक्त

रिक्तिका (पोकळ जागा) असलेला (प्राकल; कोशिका; जीवद्रव्य).

vacuole रिक्तिका

प्राकलातील पोकळी; यामध्ये अनेकदा घन, स्फटिक किंवा काही द्रव (अन्न किंवा टाकाऊ) पदार्थांचा साठा असतो.

vacuolization रिक्तिकानिर्मिती

रिक्तिका बनणे.

vagin पिंगल द्रव्य

काही नेचांतील असा पदार्थ.

vagina आवरक

पानाच्या तळाशी पात्याचे अगर देठाचे अथवा पर्णतलाचे खोडाभोवती असलेले आवरण; उदा. केळ गवत.

vaginate आवरकी

vaginule (१) लघु आवरक; तिरोधान
(२) नलिका-पुष्पक

(१) शेवाळीच्या दंडाच्या तळाशी असलेले आवरण; तिरोधानः अंदुककलशाचा खालचा अर्ध.
(२) सूर्यफूल कुलातील नलिका–पुष्पक.

vallecula सीता

बारीक पन्हळ; खोबण; कंगोऱ्यांमधील खोबणी; उदा. धणे, जिरे.

vallecular canal सीतानाली

पृष्ठावरील खोबणीसमोरील मध्यस्त्वचेतील अंतरा-कोशिकी पोकळ मार्ग; उदा. एक्विसीटमचे खोड.

valvate धारास्पर्शी

फुलाच्या कळीतील परस्परांना स्पर्श करणारी (परि-दले); उदा. रुईच्या पाकळ्या, जास्वंदीची संदले.

valve (१) शकल (२) झडप

(१) फळ तडकून होणारे त्याचे स्वतंत्र भाग; उदा. भडी; शिंबा; करंडक वनस्पतीच्या कोशिकावरणाच्या दोन्हीपैकी एक भाग (शकल).
(२) परागकोशाच्या आवरणाचा लहान भाग (झडप); उदा. दालचिनी.

-- view शकल-दृश्य

करंडक वनस्पतीच्या दोन कोशिकावरणांपैकी एकाच्या पूर्ण पृष्ठाचे दर्शन; पहा girdle view.

valvular dehiscence (१) शकलस्फुटन;
(२) सीवनस्फुटन

(१) परागकोश झडपांनी तडकणे; (२) शिवणीवर फळ तडकून त्याची शकले होणे.

vaporisation बाष्पीभवन; बाष्पन

वाफेत रूपांतर होण्याची प्रक्रिया.

variability परिवर्तनशीलता

फरक पडण्याची क्षमता (प्रवृत्ती).

variable परिवर्तनशील; परिवर्ती

फरक (भेद) पडण्याची (प्रवृत्ती) असलेले; उदा. सर्व सजीव.

variant भेदजन्य; विभिन्न

मूळ जातीत थोडा फरक पडून निर्माण झालेला प्रकार.

variation भेद; विभिन्नता

मूळच्या जातीपासून अल्पसा फरक अथवा बदल किंवा तो दर्शविणारा प्रकार. उदा. दुहेरी पाकळ्यांचा प्रकार; भिन्न रंगाची फुले असणारे वाण.

—, acquired अर्जित किंवा संपादित भेद

व्यक्तीच्या विकासावस्थेत परिस्थितीच्या प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष परिणामामुळे पडलेले फरक; उदा. फळांचा आकार वाढणे, फुलांची संख्या वाढणे, झाडांची वाढ खुरटणे, इ.

—, correlated सहसंबद्ध भेद

एखाद्या अवयवातील फरकामुळे दुसऱ्यात झालेला बदल.

—, discontinuous खंडित भेद

मूळचे लक्षण व त्यात झालेले बदल यामध्ये सलगपणा नसलेले; उदा. पाच पाकळ्यांऐवजी आठ, नऊ किंवा दहा पाकळ्याची फुले येणे पहा continuous variation.

—, genetic जननिक भेद

प्रजोत्पादक कोशिकांतील किंवा रंदुकातील काही बदलामुळे संततीत दिसणारे फरक (भेद); उदा. फुलांचा रंग; फळांचा वाढलेला आकार, रंग, चव, बियांची संख्या, आकार व वजन इ.

varicose अपिस्फीत

काही ठिकाणी विस्तारलेले; उदा. तंतुयुक्त अवयव.

variegated शबल; विविधवर्णी

अनियमितपणे रंगाचे किंवा इतर ठिपके पडलेले. उदा. क्रोटॉनची पाने; गुलबुशच्या काही प्रकारांतील फुले.

variety प्रकार

जातीपेक्षा किंवा उपजातींपेक्षा खालच्या दर्जाचा वाण; एकाच जातीची सामान्य लक्षणे असूनही काही किरकोळ भेदांनी निराळेपण दर्शविणाऱ्या व्यक्तींचा गट. उदा. टोमॅटो, वांगी (हिरवट पांढरी, काळी, तांबूस पण पांढऱ्या रेषांची, इ.); मिरच्या (लांबट, बुटक्या, लवंगी, इ.).

vascular वाहक; वाहिनीवंत

(१) वाहून नेण्याचे कार्य करणारी (कोशिका, नलिका, इ.).

(२) वर सांगितलेल्या प्रकारचे विशेषत्व पावलेले घटक असलेली वनस्पती किंवा संरचना.

— bundle वाहक वृंद

विशेषत्व असलेले वाहक घटक (संरचना) असलेला संच (गट). फक्त वाहिका अथवा वाहिका आणि वाहिन्या असलेल्या ऊतकांचा (प्रकाष्ठ) किंवा याखेरीज अन्नरस वाहून नेणाऱ्या ऊतकांचा (परिकाष्ठ) संच; पहा xylem; phloem, tracheid, trachea.

— cryptogams (Cryptogamae) वाहिनीवंत अबीजी वनस्पति विभाग

वाहक ऊतके असलेल्या बीजहीन वनस्पती; उदा. नेचे व नेचाभ पादप (वनस्पती); पहा Pteridophyta.

vascular cylinder वाहक चिति

वाहक ऊतकांचा खोड, शाखा, मूळ इत्यादी अक्षरूप अवयवातील केंद्रवर्ती समूह.

— plant वाहिनीवंत वनस्पति

वाहक ऊतके असलेली वनस्पती.

— ray (pith ray) मज्जाकिरण

प्रकाष्ठ व परिकाष्ठ यातून जाणारे भेंडाच्या ऊतकाचे पदर.

— structure वाहक संरचना

पाणी व अन्नरस यांची ने-आण करणाऱ्या ऊतकांची मांडणी; भिन्न अवयवात ही भिन्न असू शकते.

— system वाहक तंत्र; वाहक व्यूह

भिन्न प्रकारच्या वाहक ऊतकांची मिळून मूळ, खोड, फांद्या, पाने, फुले व फळे ह्या अवयवात विस्तार पावलेली योजना (संस्था).

— tissue system वाहक ऊतक तंत्र

पहा vascular system.

vasculum वनस्पति (संग्राहक) पेटिका; व्हॅस्क्युलम्

वनस्पतींची पाहणी करण्यास वनसंचार करताना, काही वनस्पती जमवून त्यांचे नमुने आणण्याकरिता बरोबर ठेवलेली लहान व पत्र्याची बंदिस्त पेटी.

vase-shaped (vascularis) पुष्पपात्रसम; कलशाकृति; कुंभाकार

कलशाप्रमाणे (कुंभ, तांब्या, इ.) अथवा फुलदाणीप्रमाणे.

vasiform दीर्घनालिकाभ

लांबट नाळक्यासारखे.

vegetable वानस्पतिक; शाक; वनस्पति

वनस्पतींचे किंवा वनस्पतियुक्त; भाजी.

— acid शाकाम्ल
वनस्पतीमध्ये सामान्यतः आढळणारे अम्ल.

— anatomy वनस्पति-शारीर
वनस्पतींच्या शरीराची संरचना (अंतर्रचना).

— diet शाकाहार; वनस्पत्याहार
फक्त वनस्पतियुक्त खाण्याचे पदार्थ.

vegetarian शाकाहारी
वानस्पतिक (वनस्पती अथवा तज्जन्य) पदार्थ खाणारे (प्राणी).

vegetate वर्धन
वनस्पतीप्रमाणे रुजणे अथवा वाढणे.

vegetation वनश्री
पृथ्वीवराल कोणत्याही लहान वा मोठ्या प्रदेशावरील नैसर्गिक वानस्पतिक आवरण अथवा सर्व वनस्पतींचा समूह.

— form (१) वनस्पत्याकृति; (२) वनश्रीरूप
वनस्पतींचा विशिष्ट आकार; उदा. वृक्ष, क्षुप, उपक्षुप, ओषधी, इत्यादी; बहुवर्षायू व वर्षायू असा यांमध्ये भेद करतात. (२) वनश्रीचे स्वरूप; उदा. जंगल, तृणक्षेत्र.

— strip वनस्पति-पट्ट; वनश्री-पट्ट
वनस्पतींनी व्यापलेली पट्टी.

vegetative (१) वर्धी; (२) शाकीय
(१) वाढणारी किंवा वर्धन घडविणारी;
(२) पोषणाच्या अवयवांशी संबंधित.

— bud कोरक
वाढीस मदत करणारी कळी.

— cell वर्धी कोशिका
(१) पराग कणातील दोन कोशिकांपैकी मोठी व पुढे परागनलिका निर्मिणारी. (२) सिलाजिनेलाच्या लघुबीजुकातील टोकास असलेली स्वतंत्र कोशिका.

— cone वर्धी अग्र; शाकीय शंकु
शंकूच्या आकाराचे खोडाचे अथवा शाखेचे वाढत राहणारे टोक.

— growth पालेवाढ
फक्त पाल्याची (पानांची) वाढ.

vegetative multiplication शाकीय गुणन
शाकीय भागांच्या साहाय्याने संख्यावाढ करण्याची प्रक्रिया.

— nucleus शाकीय प्रकल
प्राकलातील प्रजोत्पादनाशी संबंध नसलेला प्रकल.

— organ शाकीय अवयव
प्रजोत्पादनाशी संबंध नसलेले, पण वाढीशी बहुतांशी (पोषणाशी) संबंधित अवयव; उदा. पान, मूळ, खोड, इ.

— reproduction (propagation) शाकीय अभिवृद्धी
शाकीय (पोषक) अवयवांद्वारे घडविलेली प्रजोत्पत्ती; उदा. पानफुटीच्या पानापासून, गुलाबाच्या कलमापासून किंवा आल्याच्या तुकड्यापासून नवीन लागवड व उत्पादन; ऊस, बटाटा, हळद इ.

— tissue शाकीय ऊतक
प्रजोत्पादनाशी संबंध नसलेल्या कोशिकांचा समूह.

veil गुंठन
पहा calyptra; velum.

vein सिरा; शीर
पान अथवा तत्सम सपाट अवयवांत पाणी व अन्नरस यांची ने–आण करणाऱ्या ऊतकांची जुडी (वाहक वृंद).

— , costal (primary) प्राथमिक सिरा
मध्य (मोठ्या) शिरेपासून निघणारी.

— , external (intramarginal) बाह्यसिरा
पानाच्या किनारीजवळून त्याशी समांतर जाणारी शीर.

veined सिराल; सिरायुक्त
शिरा असलेले.

veining सिराविन्यास
शिरांची मांडणी.

veinless सिराहीन
शिरा नसलेले.

veinlet सूक्ष्म (अंतिम) सिरा
फार लहान शीर; सिराविभाजनातील सर्वांत लहान शीर.

velamen जलशोषी त्वचा
पाण्याचे प्रत्यक्ष शोषण करणारी हवाई (वायवी) मुळावरची मृत, सच्छिद्र त्वचा; या त्वचेमुळे ती मुळे पांढरट दिसतात; उदा. आमरे व इतर काही अपिवनस्पती.

veld (veldt) मिश्र तृणक्षेत्र; व्हेल्ट
नैसर्गिक तृणसंघाताचा एक प्रकार; दक्षिण आफ्रिकेतील पठारावर या प्रकारचे गवताळ प्रदेश आढळतात; गवते

खुरटी, कोरडी व झुबकेदार असतात; तसेच ल्हान वृक्ष तुरळकपणेच आढळतात. पहा steppe.

velum (veil) छदन

(१) भूछत्राच्या विकासामध्ये प्रारंभीचे आच्छादन; यामध्ये दांडा व छत्र दोन्ही झाकलेली असतात; पुढे याचे अवशेष छत्र व दांड्यावर आढळतात.

(२) आयसॉएटिसमध्ये पापुद्र्यासारखे आच्छादन (पुंजत्राण) बीजुककोशावर आढळते.

velutinous (velvety) मखमली

सूक्ष्म व नरम केसामुळे किंवा पिंडिकेय (बारीक उंचवटे असलेल्या) अपित्वचेमुळे मखमलीसारखा पृष्ठभाग असलेले (उदा. अळूचे पान. अनेक फुलांच्या पाकळ्या); यामुळे अवयवांवर पडलेले पाणी पृष्ठभागास न चिकटता ओघळून जाते.

venation सिराविन्यास

शिरांची मांडणीची पद्धत; उदा. द्विशाख, जालरूप व समांतर. पहा netted; reticulate.

veneniferous विषारी

venenose अतिविषारी

venose सिराल; शिरामय

शिरा असलेले.

venter अंदुस्थली

अंदुक कलशाचा तळचा विस्तृत भाग.

ventilating tissue (spongy parenchyma)

विरलोतक; संवातन ऊति

पानातील विवरयुक्त कोशिकांचा समूह (थर).

ventral अधर; औदर; मुखीन

उभ्या अक्षाशी काटकोनात असलेल्या व प्रकाशाकडे वळलेल्या पानाचा किंवा तत्सम सपाट अवयवाचा खालचा पृष्ठभाग; किंजदलाचा आतील पृष्ठभाग.

— canal-cell उदरमार्ग-कोशिका

अंदुककलशाच्या अंदुस्थली (तळचा भाग) व मान (ग्रीवा) यामधील नळीसारख्या भागातील कोशिका; पहा archegonium; neck.

— suture अधर सेवनी (सीवनी, शिवण)

किंजदलाच्या कडा जुळून बनलेली शिवण; यावर बीजके चिकटून तेथेच ती किंजपुटाच्या पोकळीत असल्यास त्याला धारास्थित बीजकविन्यास (marginal placentation) म्हणतात. उदा. वाटाण्याची शेंग.

ventricose — एकतःशून

एका बाजूने फुगलेले.

Verbenaceae साग कुल; व्हर्बिनेसी

तिवर, साग (सागवान), घाणेरी (टणटणी), निर्गुंडी, व्हर्बिना, शिवण, डुरांटा, भारंगी, कडवी (कुइनेल) इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल. या कुलाचा अंतर्भाव हल्ली तुलसी गणात (लॅमिएलीझ) करतात व क्रमविकासात हा गण फार प्रगत समजतात. प्रमुख लक्षणे : ओषधीय, क्षुप व वृक्ष प्रकारच्या वनस्पती; समोरासमोर पाने; बहुधा द्वयोष्ठक चतुर्भागी-पंचभागी फुले; उर्ध्वस्थ, द्विकिंज, किंजपुट आणि मृदुफळे किंवा अश्मगर्भी फळे; पहा Labiatae.

vermicular (vermiform) कृमिरूप

काही ठिकाणी जाड व वाकलेले; उदा. काही झाडांची मुळे.

vernal (vernalis) वासंतिक

वसंत ऋतूत येणारे (असणारे).

vernal aspect वासंतिक प्रभाव; वासंतिक दृश्य

वसंत ऋतूतील देखावा : वनश्रीमध्ये अथवा पादपसमुदायातील वनस्पतींची पाने गळणे, पालवी येणे अथवा त्यांना फुलांचा बहर येणे यामुळे विशिष्ट स्वरूप प्राप्त झालेला देखावा.

vernalisation वासंतीकरण

फुले येण्याकरिता वनस्पतींना, तापमानात बदल करून उद्युक्त करणे; हे दिवसाच्या कमी अधिक मोठेपणाशी संबंधित असते. पहा photoperiodism.

vernation पर्णसंबंध; कलिकारचना

कलिकावस्थेतील पानांची मांडणी (परस्परसंबंध).

verrucose (verrucous) चर्मकीलकी

चामखिळया असलेले (आच्छादन; पृष्ठभाग, इ.).

versatile विलोल

सहज हलणारे; चंचल (उदा. गवताच्या किंवा कृष्णकमळाच्या फुलातील परागकोश).

versicolour चंचल (तरल) वर्णी

रंग बदलणारे; एक रंग बदलून दुसरा घेणारे; उदा. पारसा पिंपळाचे किंवा बदलरंग भेंडीचे फूल.

vertical ऊर्ध्व; उदग्र; उभा

क्षितिजाशी काटकोनात असलेले उभे (खोड, पान, इ.) भेंडीचे फळ; कांद्याची पात अथवा फुलोऱ्याचा दांडा; आयरिसचे पान.

verticil मंडल; झुबका; वर्तुळ

verticillaster पुंजवल्लरी

अक्षाच्या एकाच किंवा प्रत्येक पेऱ्यावर समोरासमोर आलेल्या द्विपाद वल्लरीचे मंडल; फुले व प्राथमिक अक्ष फार लहान असल्याने सर्वांचा प्रमुख अक्षाभोवती दाट पुंजका बनतो; उदा. तुळस, सब्जा, दीपमाळ इत्यादींच्या 'मंजिऱ्या'.

verticillate (whorled) मंडलित; चक्रीय; चक्री

पुष्पदले, शाखा, पाने अथवा तत्सम अवयवांची चक्रासारखी मांडणी असण्याचा प्रकार; उदा. सातवीण; एक्विसीटम; कारा शैवल; सामान्यतः बहुतेक फुलातील दले.

vesicle पुटिका; आशयक

लहान पोकळी अथवा पिशवीसारखा अवयव; उदा. गेळ्याची कीटकभक्षक वनस्पती; दतिपर्ण (*Utricularia*).

vessel वाहिनी

पहा trachea.

vestige अवशेष

उरलेला भाग; एखाद्या अवयवाचा ऱ्हास होऊन शिल्लक राहिलेला भाग; उदा. पपईच्या स्त्री-पुष्पातील केसरदले; काही फुलातील परागकोशहीन तंतू किंवा वंध्य किंजपुट (सूर्यफुलातील किरण-पुष्पके).

vestigial अवशिष्ट; अवशेषी

अवशेषरूप अकार्यक्षम (अवयव).

vexillary ध्वजकीय; ध्वजकरूप

पतंगरूप फुलातील इतर पाकळ्यावर लपेटलेली ध्वजक पाकळी असलेले कळीतील पुष्पदलसबंध (कलिकारचना); उदा. वाटाणा; पहा aestivation.

vexillum (standard or banner) ध्वजक

पतंगरूप फुलातील सर्वात मोठी पश्चस्थानी असलेली (निशाणासारखी) पाकळी: पहा papilionaceous.

viable अंकुरणक्षम; जननक्षम

रुजण्याची समर्थता असलेले (बीज, बीजुक, इ.).

viability अंकुरणक्षमता

रुजण्याचे सामर्थ्य.

viatical पथतटीय

रस्त्याच्या कडेने वाढलेल्या (वनस्पती); उदा. अनेक तण.

viabratile कंपनक्षम; कंपशील

थरथर कापण्याची क्षमता असणारे; पुढे व मागे गति प्राप्त करून देणारे (गति असणारे).

vibrio वक्रजंतु

स्वल्पविरामासारखा सूक्ष्मजंतू; उदा. पटकीचा सूक्ष्मजंतू.

villous (villose) लंबकेशी; तनुरोमी

पृष्ठभागी लांब नरम केस असलेला (अवयव).

villus लंबकेश; तनुरोम

मृदु, बारीक, लांब केस.

vine वेल

वर चढणारी किंवा जमिनीवर पसरणारी दुर्बल वनस्पती; द्राक्षवेल (*Vitis vinifera* L.).

vinegar-plant सिर्का (व्हिनेगर) वनस्पति

व्हिनेगर (सिर्का) तयार होण्यास जबाबदार असलेली कवक वनस्पती (*Mycoderma aceti* Desmaz).

vinicolor (vinosus) सुरावर्ण

मद्याचा (वाइनचा) रंग (गर्द किंवा जांभळट लाल).

violaceous जांभळा; नीललोहित

व्हायलेटच्या फुलासारखा रंग.

virelus हिरवट

काहीसे हिरवे; त्यावरून सदाहरित (virent).

virescence हरितभवन

नित्याच्या रंगाऐवजी हरितद्रव्याच्या निर्मितीमुळे हिरवा रंग येणे.

virgate (१) वर्णरेषांकित;
(२) लघुदंडाकृति; शलाकाकृति

(१) रंगाच्या रेघा असलेले; (२) लहान दांड्यासारखे.

virgin soil कोरी जमीन

पूर्वी कोणत्याही वनस्पतींनी (वनश्रीने) न वापरलेली जमीन.

-- forest अस्पृष्ट वन

मानवाने प्रवेश (स्पर्श) न केलेले जंगल.

viridis हिरवे; हरितवर्णी

हिरव्या रंगाचे; उदा. एक आमराची जाती (*Habenaria viridiflora* L.).

virosus (virose) दुर्गंधी

(१) वाईट वास येणारी (वनस्पती अथवा फूल);
(२) विषारी.

virus विषाणु; व्हायरस

सजीव वनस्पती व प्राणी यांच्या शरीरांत प्रवेश

करून तेथे रोग निर्माण करणारे, आपली प्रजोत्पत्ती करणारे पण सामान्यपणे सूक्ष्मदर्शकातून पुरेशी कल्पना येण्याइतपत सहज न दिसणारे सजीव द्रव्य; याला विशिष्ट आकार नसून सजीवांच्या शरीराबाहेर त्याची वाढ व पुनरुत्पत्ती होत नाही; इतर सजीवांप्रमाणे यातील जीवद्रव्य प्रभेदित नसते व कोशिका या संज्ञेत त्याचा समावेश होत नाही. सजीव व निर्जीव यांच्या सीमेवर अशी द्रव्ये असलेल्यांच्या गटात अशा विविध द्रव्यांचा समावेश होतो: देवी, सर्दी पडसे, कांजिण्या, इन्फ्लुएंझा, पीतज्वर, इत्यादी रोग विषाणूमुळे होतात; ज्या पडद्यातून सूक्ष्मजंतू जात नाहीत त्यातून विषाणू जातात.

viscid (viscidosus) चिकट; पिच्छिल

श्लेष्मल (बुळबुळीत) पदार्थामुळे आलेला चिकटपणा.

viscous विष्यंदी; श्यान

चिकटपणा असलेले (पान, देठ, संवर्त, फळे, इ.); उदा. पिवळया तिळवणीची पाने (*Cleome viscosa* L.); प्राकलाची घटना.

Vitaceae (Ampelidaceae) द्राक्षा कुल; व्हायटेसी; ॲम्पेलिडेसी

द्राक्षवेल, कांडवेल, दिंडा, आंबटवेल, बेंडरवेल, कर्कणी इत्यादी द्विदलिकित वेली वनस्पतींचे कुल. बेंथॅम आणि हूकर यांच्या पद्धतीनुसार बोर कुल व हे कुल यांचा समावेश ज्योतिष्मती गणात (सेलॅस्ट्रेलीझमध्ये) केला गेला आहे. दोन्हीतील वनस्पतींत पाकळ्यासमोर केसरदले व त्या केसरदलांमध्ये बिंब असते. अरिष्ट गण व गुलाब गण यांचे या कुलांशी आप्तभाव आहेत. द्राक्षा कुलांतील वनस्पती बहुतेक प्रतानधारी वेली असून फुले अवकिंज, एकलिंगी अथवा द्विलिंगी व लहान असतात; मृदुफळे.

vital जैव

जीवविषयक; जीवासंबंधी; प्राणी व वनस्पती यांतील जीवतत्त्वासंबंधी.

vitalism जीवनवाद; प्राणतत्त्ववाद

सर्व सजीवांचे वैशिष्ट्य मानली गेलेली (जैव) व जीवनाला निर्देशन करणारी आंतरिक प्रवृत्ति सर्व सजीवाद्वारेच व्यक्त होते असे मानणारी विचारप्रणाली. या उलट जडवाद विचारसरणीप्रमाणे सर्व जीवनव्यापार भौतिक, रासायनिक व यांत्रिक पद्धतीचे असून ते निर्जीव सृष्टीतही आढळतात.

vitalistic theory जैवशक्तिवाद (सिद्धांत)

वितंचनक्रिया (फसफसणे, आंबणे, इ.) हा एक परिणाम असून तो घडून येण्याचे कारण काही वनस्पतींची वाढ व क्रियाशीलता (सूक्ष्मजंतू, बुरशी, किण्व) होय असे लुई पाश्चर यांचे मत.

vitality जैवशक्ति; जीवनशक्ति

जीवनातील विक्रिया व प्रक्रिया दर्शविण्याची क्षमता; उदा. बियांच्या बाबतीतील अंकुरणशीलता. परिस्थिति-विज्ञानात पादपसमुदायातील भिन्न जातींनी दर्शविलेला जोम आणि उत्कर्ष.

vitamin जीवनसत्त्व

जैव प्रक्रियांना प्रेरणा देणारा वनस्पतींतील अतिरिक्त अन्नघटक अ, ब, क, ड, इ, इत्यादि प्रकार.

viticolous (viticola) द्राक्षोपजीवी

द्राक्षवेलीवर किंवा वेलीत उपजीविका करणारे; उदा. द्राक्षावरील तंतुभुरी (*Plasmopara viticola*); पहा mildew.

vitricole काचस्थ; काचवासी

काचेच्या बाटलीवर वाढणारे (दगडफूल; शैवाक).

vitta (pl. vittae) (१) तैलनलिका; (२) लंबसिरा

(१) सुगंधी (बाष्पनशील) तेल असलेली सूक्ष्म नळी; उदा. धणे, जिरे, ओवा, इ. (यांच्या फळावरच्या सूक्ष्म नळया);

(२) करंडक वनस्पतींच्या भिंतीवरील लांबट (उभ्या) रेषा.

vivipary अपत्यजनन

अपत्ये जन्माला येणारी घटना; खाऱ्या दलदलीच्या जमिनीत वाढणाऱ्या कित्येक वनस्पतींची बीजे फळातच रुजून (हवेत) लांब आदिमूळ प्रथम बाहेर येते व त्यानंतर (दलिकाधर व दलिकायुक्त) कोवळा प्ररोह (कोंब) त्यातून निघून खाली चिखलात पडतो व वाढून नवीन वनस्पती बनते; उदा कांदळ; चिप्पी. प्राण्यांच्या बाबतीत काही प्राणी अंडी घालतात तर काही प्रत्यक्ष अपत्यांना जन्म देतात.

volatile बाष्पनशील

वाफेच्या रूपात उडून जाणारे (तेल; कापूर, इ.).

voluble (volubile) वलयिनी

आधाराभोवती वेढत जाणारी वेल; उदा. नीलहार वेल (*Petrea volubilis* L.)

volva अधश्छादनी; अधोवेष्टन; परिस्यून
संपूर्ण भूछत्रावरील प्राथमिक आच्छादनाचा तळभाग.

vulgaris सामान्य; साधारण
उदा. बीट, चुकंदर (*Beta vulgaris* L.); कलिंगड (*Citrullus vulgaris* Schrad. var. *fistulosus*).

W

wall-formation तट (भित्ति; भित्तिका) निर्मिती
नग्न कोशिका (प्राकल खंड) भोवती अथवा बहुप्रकल प्राकलामध्ये तट (भिंती) निर्माण होणे; कोशिका-विभाजनात तटनिर्मिती होऊन दोन कोशिका बनतात.

wart चामखीळ; चर्मकीलक
कातडीवर येणारा कठिण व घन फोड (गाठ).

warty चर्मकीलकी
पहा verrucose.

water-balance जलसंतुलन
वनस्पतीतील ओलाव्याची आयात-निर्यात (हानी व भरपाई).

water-bloom जलबहार
तळी व डबकी यांतील कायम पाण्याच्या पृष्ठावर गरम हवेत एकाएकी येणारा (निळ्या-हिरव्या शैवलांचा) तवंग.

water-capacity जलक्षमता
जमिनीत पाणी शोषणे व त्याचा साठा करणे यासंबंधीचे सामर्थ्य.

water-cell जलकोशिका
मांसल वनस्पतींच्या पानातील (किंवा पर्णहीन खोडातील) पाणी साठवून ठेवणारी व बहुधा त्वक्षीय पदार्थाने वेढलली कोशिका.

water-content जलांश
पाण्याचे प्रमाण (प्राप्त होणारे व प्रत्यक्ष असणारे).

water-culture जलसंवर्धन
आवश्यक ते क्षार पाण्यात मिसळून (विरघळवून) केलेल्या विलयनात, किंवा विलयनाच्या साहाय्याने, वनस्पती वाढविण्याची प्रक्रिया; पहा hydroponics.

-- - dispersal जलविकिरण
पाण्याचे साहाय्याने प्रसाराची पद्धत; उदा. नारळ.

— – leaf जलपर्ण
सदैव पाण्यात राहणारे व अतिशय विभागलेले पान; उदा. साल्व्हिनिया.

— - logged पाणथळ
पाण्याने भरलेली (जमीन).

-- - loss जलहानि
वनस्पतीतून किंवा जमिनीतून बाष्पीभवनामुळे नाहीसे होणारे पाणी; वनस्पतींच्या बाबतीत याला बाष्पोच्छ्वास म्हणतात.

-- - mould जलकवक; पाणबुरशी
पाण्यात वाढणारी बुरशीसारखी वनस्पती.

-- - plant जलवनस्पति
पहा hydrophyte.

-- - pollination जलपरागण
पाण्याच्या प्रवाहाच्या किंवा (हालचालीच्या) साहाय्याने घडविलेले परागांचे इष्टस्थळी स्थापन. उदा. सवाला (*Vallisneria spiralis* L.).

— - pollution जलप्रदूषण
पाणी बिघडण्याची प्रक्रिया.

— - pore जलरंध्र
पाणी शरीराबाहेर टाकणारे छिद्र; त्वग्रंध्राशी तुलना केल्यास जलरंध्राला रक्षककोशिका नसतात; पहा stoma; hydathode.

— - retentivity (of soil) जलधारकता
जमिनीत पाणी टिकून राहण्याची क्षमता; वालुकामय क्षेत्रात ही क्षमता फार कमी व गाळाच्या जमिनीत सर्वात जास्त असते.

— - scum पल्लव तरंग
साचलेल्या पाण्यात तरंगणारा सूक्ष्म शैवलांचा थर.

-- - stoma (pore) जलरंध्र
पहा hydathode.

— table जलस्तर
जमिनीतील पाण्याच्या थराची पातळी; मरुस्थलात व वाळवंटात (रुक्ष ठिकाणी) ही पातळी फार खोल असते.

-- tissue जलोतक
पातळ आवरणाच्या व श्लेष्मल द्रव्य आणि पाणी असलेल्या जिवंत कोशिकांचा समूह (मृदूतक); उदा., अनेक मांसल वनस्पती (कोरफड, घायपात, इ.).

-- weed जलतृण
पाण्यात सदैव वाढणाऱ्या व बुडलेल्या किंवा तरंगणाऱ्या तणासारख्या वनस्पती; उदा. मोठी शैवले, काही गवते, डकवीड (लेम्ना, उल्फिया), नायास, सेरॅटोफायलम; इ.

wavy (sinuate) तरंगित
पहा undulate, sinuate.

waxy मेणचट
मेणाचा पातळ थर किंवा मेणाच्या बारीक केसांचा थर असलेले; यामुळे पानावरचे पाणी न चिकटता गळून पडते, तसेच बाष्पीभवनापासून वनस्पतीचे संरक्षण होते. उदा. मरुवनस्पती; उसाच्या खोडाचे कांडे; घायपाताचे पान; पहा glaucous.

waxy coating सिक्थकावरण
मेणाचा लेप.

weathering ऋत्वीय अपक्षय
हवामानादी परिस्थितीमुळे होणारा विघटनासारखा (फूट-तूट होणारा) बदल.

wedge-shaped (cuneate) कीलाकृति
पाचरीसारखे; तळाशी अरुंद व टोकाकडे रुंद होत गेलेले. उदा. गोंडाळचे पान.

weed तण
आगंतुक, निरुपयोगी, हानिकारक, वनस्पती; उदा. ओसाडी, काटेघोत्रा, सराटा, काटेमाठ, इ.

weeping (१) दोलित; लोंबते; (२) स्रवण
(१) लोंबणाऱ्या पानांचे अथवा शाखांचे (झाड); उदा. (विलो) वाळुंज; हिरव्या अशोकाचा एक प्रकार.
(२) जखमेतून अति रसस्राव होण्याचा प्रकार; उदा. द्राक्षवेल; भूर्ज.

wheel-shaped (rotate) चक्राकार
चाकासारखा दिसणारा (पुष्पमुकुट); उदा. वांगे, मिरची, रुई.

whip-shaped (flagelliform) प्रतोदरूप
चाबकासारखा; उदा. उसाच्या अक्षाची लांब चाबकासारखी वाढ होऊन त्यावर काणी रोगाची (smut) काळी बीजुके तयार होतात.

whorl मंडल
अवयवांची अक्षाभोवती वर्तुळाकार मांडणी; उदा. पुष्पदले; एक्विसीटमच्या शाखा; कण्हेरीची पाने.

whorled मंडलित; चक्रीय
मंडलासारखी (वर्तुळाकार) मांडणी असलेले (अवयव).

wild type वन्य प्ररूप
लागवडीतील वनस्पतीचा जंगली आप्त (प्रकार).

wilt (disease) मर; म्लानि (रोग)
अवयव कोमेजून लोंबण्याचे लक्षण असलेले रोग; बटाटा, जवस, इत्यादीवर आढळतो.

wilting coefficient म्लानिगुणक
वनस्पतीची पाने पाण्याभावी लोंबू लागतात त्यावेळचे जमिनीतील पाण्याचे प्रमाण.

wind-dispersal वायुविकिरण
वाऱ्याने होणारा (फळांचा किंवा बीजांचा) प्रसार.

wind-pollination वायुपरागण
वाऱ्याने होणारी परागांची किंजल्कावरील स्थापना. पहा anemophily.

windward वातसंमुख
वाऱ्यासमोरची (बाजू).

wing (ala) पक्ष; पंख
(१) कोणत्याही अवयवांवर (देठ, फळ, बीज, खोड) असलेला पातळ पापुद्र्यासारखा विस्तार (पसरट भाग.)
(२) पतंगरूप पुष्पमुकुटाची बाजूची पाकळी; पहा papilionaceous.

winged (alate) fruit सपक्ष फल
पंखधारी फळ; फलावरणावरील पातळ विस्तृत उपांग असलेले फळ; उदा. बिबला; अर्जुनसादडा; जखमी, अंजन, शिसवे, माधवलता, इ.; अनेक पंखांचा उगम छदे, संवर्त (संदले), परिदले यापासून होतो (उदा. साल, चालन, लिंडेन, इ.); पहा samara.

winged seed पक्षधारी बीज; सपक्ष बीज
बीजावरणावर असलेला पंखासारखा विस्तार; उदा. शेवगा, तूण, टेटू, वावळा इ.

wintering bud शिशिरकोरक
हिवाळ्यात निष्क्रिय अवस्थेत असलेली कळी.

witches broom केरसुणी रोग; गोसावी रोग
कवक किंवा काही कीटक यांमुळे झाडांना फक्त बारीक शाखांचे झुबके धारण करावयास लावणारा रोग.

woad वोड; जांभळा रंग; इसॅटिन
वोड नावाच्या एका वनस्पतीपासून (*Isatis tinctoria* L.) मिळणारा जांभळा रंग.

wood (xylem) काष्ठ; लाकूड; प्रकाष्ठ
वनस्पतीतील लिग्निनयुक्त घटकांचा वाहक किंवा मजबुती देणारा भाग.

-- fibre काष्ठसूत्र; प्रकाष्ठसूत्र
प्रकाष्ठ भागात असलेला मृत, लांब, काष्ठयुक्त कोशिकावरणाचा घटक; पहा fibre; xylem.

-- land वनभूमी
विशेषतः वृक्षांनी व्यापलेले स्थल (भूप्रदेश).

— parenchyma प्रकाष्ठ मृदूतक
प्रकाष्ठाच्या सान्निध्यात असलेले घन आवरणाचे मृदूतक; पहा parenchyma.

wood— ray प्रकाष्ठ किरण; काष्ठ किरण
प्रकाष्ठातून त्रिज्येप्रमाणे जाणारे मृदूतकाचे पदर (पट्ट). पहा medullary ray.

—, autumn शरदकाष्ठ
प्रकाष्ठाच्या प्रत्येक वार्षिक वलयातील सर्वात बाहेरचा लहान घटकाचा भाग; आतील भाग तत्पूर्वीचा (वसंत काष्ठ).

--, cryptogamic अभिमध्य प्रकाष्ठ
काही खोडातील प्रकाष्ठ भागात आढळणारा अभिमध्य (बाहेरून केंद्राकडे वाढणारा) भाग; इतर भाग अपमध्य (केंद्राकडून बाहेर वाढणारा) असतो.

--, spring वसंतकाष्ठ
पहा spring wood; autumn wood.

woods वन; जंगल

woody काष्ठमय
काष्ठ (लाकूड) असलेले (झाड, ऊतक, फळाची साल, तंतू, इ.).

-- tissue काष्ठोतक
कठीण आवरणाच्या कोशिकांचा (बहुधा वाहिकांचा व वाहिन्यांचा) समूह.

wool ऊर्णा; लोकर
मेंढी, बकरा, ॲल्पाक इ. प्राण्यांच्या कातडीवरील विशिष्ट प्रकारचे कुरळे केस; त्यावरून वनस्पतींवरील मऊ, कुरळे, बारीक, लांब, दाट केस.

wooly (lanate, floccose) ऊर्णी; ऊर्णायित
लोकरीसारखे केस असलेला (अवयव).

wrinkled (rugose) सुरकुतलेला; चूर्णित
सुरकुत्या किंवा घड्या पडलेला (अवयव; उदा. पान, खोड, साल इ.).

wound-cork व्रण-त्वक्षा
जखमेखाली बनणारा बुचासारख्या पदार्थाचा थर.

wounding व्रणन
जखम होण्याची प्रक्रिया; पान, फूल, फळ किंवा फांदी बाहेरील घटकांमुळे तुटून जाऊन अक्षावरचा काही पृष्ठभाग किंवा आतील काही ऊतके उघडी पडणे.

X

xanthophyll पर्णपीतक; पीतद्रव्य; झँथोफिल
पाण्यात न विरघळणारे प्राकणूतील एक पिवळे रंगद्रव्य; उदा. काटेरिंगणीचे फळ;
(*Solanum xanthocarpum* Schrad.).

xanthorhamnin झॅन्थोऱ्हॅम्निन
रक्तरोहिडाच्या वंशातील (ऱ्हॅम्नस) जातींच्या पिकलेल्या फळातील पिवळे रंगद्रव्य.

X-chromosome क्ष-रंगसूत्र
लिंगनिश्चिती करणाऱ्या दोन रंगसूत्रांपैकी एक.

x-generation (n-generation) एकगुणित पिढी; क्ष-पिढी
रंगसूत्रांचा एक संच असलेली कोशिका किंवा अनेक कोशिका असलेली संतती (प्राणी किंवा वनस्पती); त्यावरून २ x – generation (द्विगुणीत पिढी) म्हणजे दुप्पट रंगसूत्रे असलेली एक कोशिका किंवा अनेक कोशिक पिढी.

xenia परप्रभाव; झेनिया
जनक वनस्पतीच्या काही अवयवांवर परकीय परागाच्या संपर्काने (फलनामुळे) झालेला प्रत्यक्ष परिणाम; उदा. मक्याच्या कणसातील दाण्यांचे (पुष्काचे) भिन्न रंग.

xenocarpy परफलोत्पत्ति
परकीय गंतुकाच्या फलनामुळे फळ बनण्याची घटना.

xenogamy (gaitonogamy) परफलन; दूरस्थयुति
एकाच जातीतील दोन भिन्न व्यक्तीतील लैंगिक प्रक्रियेमुळे घडून आलेला गंतुकसंयोग; पहा cross-fertilisation.

xerad (xerophyte) मरुवनस्पति
रुक्ष ठिकाणी वाढणारी वनस्पती.

xerarch succession मरूद्भवी अनुक्रमण
शुष्क (रुक्ष) स्थानात उगम पावणाऱ्या वनश्रीचा विकास व चरमावस्था.

xerochasy शुष्कक्षेपण

फळ सुकून तडकल्यामुळे होणारा बीजप्रसार; उदा. संकेश्वर, एरंड, काटेधोत्रा, इ. पहा hydrochasy.

xerohylad रूक्षपादप

रुक्ष (सुक्या) जंगलातील झाड.

xerohylium रुक्ष वन

रुक्ष (सुक्या) जंगलातील वनस्पतींचा समुदाय.

xeromorphic रुक्षतानुकूली

शुष्क हवा, जमीन इत्यादीपासून अथवा सुकण्यास जबाबदार असणाऱ्या इतर बाबीपासून रक्षण करण्यास जलनाश कमी करण्याची योजना अथवा लक्षणे असणारी (वनस्पती).

xeromorphy रुक्षतानुकूलन

वर सांगितल्याप्रमाणे लक्षणे असण्याचा प्रकार.

xerophilous (xerophile) रुक्षताप्रिय

शुष्क ठिकाणी वाढणारी (वनस्पती); उदा. निवडुंग, घायपात, कोरफड, इ.

xerophobous रुक्षताद्वेषी

शुष्क ठिकाणी न आढळणारी (वनस्पती); उदा. बहुतेक नेचे, शेवाळी, इ.

xerophyte मरुवनस्पति; मरुपादप

मरुस्थलात (फार थोडा ओलावा असलेल्या ठिकाणी) वाढणारी वनस्पती; उदा. नागफणा, नेपती, शेंड, खजूरी, घायपात, रुई, घाणेरी, इ.

xerophytic (xeric) मरुवानस्पतिक; मरुपादपीय

मरुवनस्पतींप्रमाणे; मरुपादपांना योग्य स्थान; मरुवनस्पती असलेले (वन, समावास).

xerophytism मरुवानस्पतिकता; मरुपादपता

मरुवनस्पतीची लक्षणे (पाने फार लहान असणे किंवा नसणे, मांसल शरीर, मेणचट लेप, केसाळपणा, काटेरी आवरण, इ.) असण्याचा प्रकार.

xerosere (xerarch succession) मरुस्थलीय क्रमक; शुष्कवासीय क्रमक

पाण्याचे दुर्भिक्ष्य असलेल्या ठिकाणी क्रमाने बदलत जाणाऱ्या पादप समुदायाची अवस्था अथवा तो समुदाय.

xerotherous उन्हाळी; ग्रीष्मानुकूल

उन्हाळयातील हवामानाशी अनुयोजना असणारी (वनस्पती; पिके).

xerotropism शुष्कनानुवर्तन

सुकून जाण्याविरुद्ध संरक्षण मिळण्याकरिता वनस्पतींनी किंवा त्यांच्या अवयवांनी केलेला स्थितीतील बदल (बदल करण्याची प्रवृत्ति).

xiphioid खड्गाकृति; अस्याकार

पहा ensiform.

xiphiophyllous असिपर्णी

तरवारीसारखी पाने असलेले; उदा. बाळवेखंड; आयरिस; बेलमकँदा.

xylem (wood) प्रकाष्ठ

उच्च वनस्पतींत पाण्याची (व त्यात विरघळलेल्या क्षारांची) ने–आण करणाऱ्या कठीण आवरणाच्या व मृत कोशिका व नलिका यांचा संच; पहा tracheid, trachea, vascular bundle.

— island प्रकाष्ठद्वीप

इतरांपासून तुटक असलेला प्रकाष्ठाचा भाग; उदा. थंबर्जिया.

— parenchyma प्रकाष्ठ-मृदूतक

प्रकाष्ठाच्या सान्निध्यात असलेल्या आयत व घनावरणाच्या (काष्ठयुक्त) सजीव कोशिकांचा उभा थर (ऊतक).

— plate (ray) प्रकाष्ठ किरण

दोन निकाष्ठ–किरणांमधून असणारा प्रकाष्ठाचा पाट (पट्ट).

xylophilous काष्ठप्रिय

मृत लाकडावर वाढणारे (कवक).

Y

yeast किण्व; खमीर; यीस्ट

साखरेच्या (किंवा साखर असलेल्या इतर) द्रवातून आपल्याला आवश्यक ती ऊर्जा घेऊन त्या द्रवाचे रूपांतर मद्यार्कात करणारी सूक्ष्म कवक वनस्पती.

— budding किण्व – मुकुलन

किण्व वनस्पतीच्या कोशिकेवर विभाजनाने तत्सम कोशिकांची पुनः पुनः वाढ होऊन संख्यावाढ होणे; मूळची कोशिका अबाधित राहते व नव्या कोशिका कळ्याप्रमाणे येतात.

Y-chromosome य– रंगसूत्र

लिंग निश्चिती करणाऱ्या दोन रंगसूत्रांपैकी पुं (नर) संतती होण्यास जबाबदार असलेले रंगसूत्र; पहा X- chromosome.

Z

z-chromosome झ-रंगसूत्र

य- रंगसूत्राऐवजी वापरलेली संज्ञा; दोन्हीपकी एक रगसूत्र स्त्री-संततीस जबाबदार असते.

zero-point शून्य बिंदू

वनस्पतीला जिवंत राहून सहन करता येण्याजोगे ज्यास्तीत ज्यास्त व कमीत कमी तापमान; भिन्न वनस्पतीत हे बिंदू भिन्न असतात.

Zingiberaceae शुण्ठी कुल झिंजिबरेसी

आले (शुण्ठी), हळद, सुवर्णपुष्प, सोनटक्का (पांढरा), कोलिंजन, वेलची इत्यादी वनस्पतींचे लहान कुल. याचा अंतर्भाव एंग्लर व प्रँटल आणि बेंथॅम व हूकर यांनी सिटॅमिनी गणात केला असून हचिन्सन यांनी झिंजिबरेलीझ या स्वतंत्र गणात केला आहे. प्रमुख लक्षणे: बहुवर्षायू ओषधी; मूलक्षोड मांसल; पाने साधी, जिव्हिकावंत, कुंतसम; फुले द्विलिंगी, एकसमात्र; संदले व प्रदले प्रत्येकी तीन व खाली नलिकाकृती; जननक्षम केसरदल एक पण इतर वंध्य; अधःस्थ, त्रिकिंज किंजपुटात तीन कप्पे व अनेक बीजके; बोंडात अनेक बिया (बहुधा बीजोपांगासह) सपुष्क आणि सपरिपुष्क; पहा Scitamineae.

zone क्षेत्र; विभाग; कटिबंध

सर्वसाधारणपणे सारखी वनश्री असलेला सलग पट्टा.

zoogamete चरगंतुक; चलयुग्मक

स्थानांतर करणारी प्रजोत्पादक कोशिका; ही सकेसल किंवा आदिजीवासारखी असते; उदा. नेचे; शैवले; शेवाळी; काही कवक, इ.

zoogloea श्लेष्मावस्था

सूक्ष्मजंतूंची विष्यंदी (चिकट) आवरणात गुरफटून राहण्याची अवस्था; बहुधा अशा वेळी पोषक द्रवात ते तवंगरूपात असतात.

zoogonidangium चरबीजुककोश

चर बीजुके निर्माण करणारा अवयव; उदा. काही शैवले.

zoogonidium चरबीजुक

स्थानांतर करणारे बीजुक; पहा spore, gonidium.

zooid (zoospore) चरगंतुक; चरबीजुक; चलबीजाणु

हालचाल करणारा प्रजोत्पादक घटक.

zoophilous प्राणिपरागित

प्राण्यांकडून परागांचा प्रसार होणारी (वनस्पती); पहा pollination.

zoophily प्राणिपरागण

प्राण्यांकडून घडविलेले परागण

zoophobous प्राणिद्वेषी

हानिकारक प्राण्यांपासून आपले संरक्षण करून घेणारी (वनस्पती); प्राण्यांना टाळणारी.

zoosporangium चरबीजुककोश

पहा zoogonidangium.

zoospore (zoogonium) चरबीजुक

पहा zoogonidium.

zygomorphic एकसमात्र

एकाच उभ्या पातळीने दोन सारखे भाग करता येणारा (अवयव); उदा. घेवडा, वाटाणा, गोकर्ण इत्यादींची फुले; हे लक्षण पुष्पसूत्रात किंवा संक्षिप्त वर्णनात दाखविण्याकरिता ·|· हे आंतरराष्ट्रीय चिन्ह वापरतात; पहा floral formula.

zygomorphy एकसमात्रता

वर वर्णन केलेला प्रकार.

Zygomycetes (zygomycetae) गंतुबीजुक कवक; झायगोमायसेटीज (झायगोमायसेटी)

शैवलकवक वर्गातील (फायकोमायसेटीज किंवा फायकोमायसेटी) एक उपवर्ग; यामध्ये लैंगिक प्रक्रिया घडून आल्यानंतर गंतुबीजुक बनते; तसेच बीजुककोशात अनेक अलिंगी बीजुके बनतात. नव्या वर्गीकरणात शैवलकवकांचे आठ गण केले आहेत. पहा Phycomycetes; zygospore.

zygophase द्विगुणित अवस्था

पहा diplophase.

Zygophyllaceae गोक्षुर (गोखरू) कुल; झायगोफायलेसी

सराटा (गोखरू), धमासा, हरमल व लिग्नम व्हिटी इ. द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल. याचा समावेश हल्ली भांड गणात (जिरॅनिएलीझमध्ये) करतात (एंग्लर व प्रँटल आणि बेंथॅम व हूकर यांच्या पद्धतीमध्ये); हचिन्सन यांनी माधवी गणात (माल्पिघिएसीमध्ये) घातले आहे. प्रमुख लक्षणे: झुडपे; समोरासमोर व कधी पिसासारखी विभागलेली, उपपर्णयुक्त संयुक्त पाने;

नियमित, द्विलिंगी, ४–५ भागांची, बिंबयुक्त किंवा किंजधर असलेली, अवकिंज फुले; ८–१० केसरदले; तळाशी कधी उपांगयुक्त; किंजदले ४–५ व जुळलेली; एक ते असंख्य बीजके; फळे पालिभेदी किंवा बोंडे; पहा Geraniaceae.

zygospore गंतुबीजुक; युग्माणू

एक किंवा अनेक प्रकले असलेल्या दोन सारख्या गंतुकांच्या संयोगाने बनलेली जाड आवरणाची प्रजोत्पादक कोशिका. उदा. स्यूकर बुरशी.

zygote रंदुक; युग्मनज; युग्मज

स्त्री-गंतुक व पुं-गंतुक यांच्या संयोगाने बनलेली संयुक्त प्रजोत्पादक कोशिका; उदा. काही शैवले, कवक, नेचे, शेवाळी, नेचाभ व बीजी वनस्पती; पहा gamete.

zygotene झायगोटीन

न्यूनीकरण प्रकारच्या कोशिका-विभाजनातील पूर्वावस्थेत समजात रंगसूत्रांच्या वक्ररूप जोड्या बनणे; पहा meiosis.

zymase किण्वद्रव्य

किण्वात (व इतर काही कवकात) आढळणारा क्रियाशील कार्बनी निदेशक (वितंचक) पदार्थ; पहा yeast, enzyme.

zymogen पूर्ववितंचक; वितंचकपूर्व; पूर्वविकर

वितंचकापूर्वीचा (पूर्ववर्ती) व निदेशक नसलेला पदार्थ; पहा proenzyme.

zymosis वितंचन

आंबवण्याची अथवा तत्सम विश्लेषणाची (अपचय) रासायनिक प्रक्रिया; पहा fermentation.

वैज्ञानिक पारिभाषिक संज्ञा

(वनस्पतिशास्त्र–व्याख्यासंग्रह)

पुरवणी

रा. सा. सं. मं. ग्रंथालय
ग्रं १८ / २
मंत्रालय.

A

abrupt अकस्मात

एकदम फरक पावणारे; हळूहळू निमुळते न होता एकदम टोकदार बनलेले (पान); टोकास दल नसलेले संयुक्त पान (उदा. टाकळा).

abundance वैपुल्य

विशिष्ट स्थानी निसर्गतः आढळणाऱ्या वनस्पतींच्या समुदायातील एखाद्या किंवा प्रत्येक जातीच्या संख्येबद्दलची माहिती; पहा frequency; density.

acotyledonous अदलिकित

गर्भात दलिकेचा अभाव असलेली (वनस्पती); पहा Cryptogamia.

aeciospore (aecidiospore) वर्षाबीजुक

तांबेरा रोगाच्या कवकाचे द्विगुणित प्रकल असलेले, लैंगिक प्रक्रियेने बनलेले व बहुधा पावसाळ्याच्या सुमारास निर्मिले जाणारे बीजुक.

aecium (aecidium, aecidiosorus) वर्षाबीजुकपुंज

वर वर्णन केलेल्या बीजुक प्रकाराचा संच.

aestival aspect वासंतिक दृश्य; उष्मकालीन प्रभाव

उन्हाळ्यात दृष्टीस पडणारे वनस्पतिसमुदायाचे स्वरूप; फुलांनी भरलेले (उदा. गुलमोहर) अथवा नवीन पालवीमुळे हिरवेगार दिसणारे (उदा. वड).

aggregation जमाव

अनेक वनस्पतींच्या निसर्गतः एकत्र वाढण्याने बनलेला समूह: हा प्रकार त्यांचे प्रजोत्पादक घटक एकत्र आल्याने व अनुकूल परिस्थितीमुळे घडून येतो. उदा. शेवाळी, गवते, टाकळा, इ.

agrad संवर्धित पादप

विशेष प्रकारे वाढविलेली वनस्पती.

agrostology तृणविज्ञान

सर्व गवतांचा तपशीलवार अभ्यास व त्यावरून मिळालेली माहिती अंतर्भूत करणारी शाखा.

Aizoaceae वालुक कुल; ऐझोएसी

पहा Ficoideae.

alliance (१) संघ; संघसमष्टी; (२) उपवर्ग

(१) वनस्पतींच्या अनेक व विशिष्ट प्रकारच्या समुदायांनी (संगतींनी) बनलेला नैसर्गिक व मोठा समुदाय; पादपसंघटना व पादपसमाजशास्त्र याबाबत परस्परात आप्तभाव दर्शविणाऱ्या अनेक पादपसंगतींचा गट. (२) काही विशिष्ट व नैसर्गिक वनस्पति कुलांचा एकत्रित गट; पहा association; sub–class.

allogenic succession परजात (परजनित) अनुक्रमण; परानुक्रमण

बाह्य परिस्थितीमुळे पादपसमुदायाला विशिष्ट चरमावस्थेप्रत पोचविणारी प्रक्रिया; पहा autogenic; succession.

allopatric speciation अवरोधी जातिनिर्मिती

भौगोलिक कारणांमुळे पूर्वी अलग पडलेल्या पूर्वजांपासून स्वतंत्रपणे अवतरणाऱ्या नवीन जातींची निर्मिती.

allotetraploid उभयद्विगुणित

आई व बाप यांच्या द्विगुणित रंगसूत्रांचा संच मिळालेली चतुर्गुणित (जाती); द्विगुण संकरजातील रंगसूत्रे दुप्पट झाल्यामुळे बनलेली असमगट–गुणित जाती; पहा allopolyploidy; amphiploid.

allotype मूलप्ररूप

पहा holotype.

alpine vegetation आल्पीय वनश्री

पर्वत शिखरावर वृक्षमर्यादेपलीकडे असलेली खुरटी (फक्त ओषधी व लहान झुडपे असलेली) वनश्री.

AMP एएम्पी

ॲडिनोसीन मॉनोफॉस्फेट या रासायनीक पदार्थाच्या नावाचे संक्षिप्त रुप. ॲडेनेलिक अम्ल; एक न्यूक्लीओटाइड (प्रकलातील संयुग); पहा nucleotide.

analysis, floristic पादपजातीय विश्लेषण

एखाद्या ठिकाणी आढळणाऱ्या वनश्रीच्या अन्वेषणात

आवश्यक असलेली तेथील अनेक समुदायात आढळणाऱ्या वनस्पतींची तपशीलवार माहिती. उदा. नामनिर्देश, संख्या, प्रकार, प्रभाव स्थायिकता इ., तसेच भौगोलिक, स्वरूपविषयक, परिस्थितिविषयक माहितीही त्या वनश्रीतील समुदायांचे व एकूण वनश्रीचे वर्गीकरणास उपयुक्त असते.

—, sociological समाजशास्त्रीय विश्लेषण

वनश्रीचे पादपसामाजिक (वनस्पतींच्या सामूहिक जीवनाच्या) दृष्टिकोनातून केलेले पृथक्करणात्मक विवेचन.

antibiotic प्रतिजैव

काही सूक्ष्म जीवांच्या वाढीस आळा घालणारे नैसर्गिक कार्बनी पदार्थ; यांची निर्मिती बहुतेक काही सूक्ष्मजीव करतात.

arcuate धन्वाकृति; चापाकृति

धनुष्याप्रमाणे बाकदार किंवा वाकलेले.

aspect (१) समुखांश; (२) प्रभाव

(१) सूर्यप्रकाश वारा पाऊस इत्यादींच्या समोर असण्याच्या प्रक्रियेचे प्रमाण. (२) वनश्रीच्या किंवा एखाद्या पादपसमुदायाच्या स्वरूपावर बदलत्या ऋतुमानाचा परिणाम.

aspection ऋतुप्रभाव

भिन्न हवामानाच्या कालाचा वनस्पति-समुदायावर होणारा परिणाम अथवा दृश्य स्वरूपातील बदल.

assay, biological जैव आमापन

जीवशास्त्रीय दृष्टिकोनातून केलेले मूल्यमापन; नियंत्रित परिस्थितीत एखाद्या पदार्थाचा सजीवावर होणाऱ्या परिणामाचे मूल्यमापन. उदा. गवतांचे पशुखाद्य या दृष्टीने मूल्य निश्चित करण्यास शास्त्रीय पद्धतीचा उपयोग करणे.

association of species जाति-संगति; जाति-साहचर्य

दोन किंवा अधिक जाती नियमितपणे वारंवार एकत्र (जवळ जवळ) वाढण्याची घटना.

associes वर्धी संगति

विकासावस्थेत असलेला (म्हणून अस्थिर) वनस्पतींचा विशिष्ट समुदाय; पहा association.

autogenic succession स्वजात (स्वयंजनित) अनुक्रमण; स्वानुक्रमण

वनस्पतींच्या समुदायाच्या स्थलातील बदल त्यांच्या प्रक्रियेमुळेच घडून आल्याने त्यात हळूहळू फरक पडून त्याचे अंतिम अवस्थेत रूपांतर होण्याची प्रक्रिया; पहा allogenic succession.

autophyte स्वोपजीवी

आपले अन्न स्वत: बनविणारी वनस्पती; दुसऱ्या सजीव किंवा मृत जीवावर अवलंबून नसणारी वनस्पती.

B

banner ध्वजक

पतंगरूप फुलात आढळणारी मोठी, रुंद व ठळकपणे दिसणारी पाकळी; उदा. गोकर्ण, तूर, अगस्ता; पहा papilionaceous.

bare area अनावृत क्षेत्र; नग्न प्रदेश

वनस्पतींची वस्ती ज्यावर अद्याप झालेली नाही किंवा असलेली पूर्णपणे नाश पावलेली आहे अशी भूमी.

barrier प्रतिबंधक; अवरोधक; रोधक

अडसर; अडथळा करणारे; वनस्पतींच्या जातींच्या मुक्त प्रसाराला मर्यादा घालणारा घटक; उदा. उंच पर्वत; प्रतिकूल हवामान; महासागर, इ.

belt;, life- जैवपट्ट

वनस्पतींच्या (पादप) समुदायांच्या भौगोलिक वाटणीवरून केलेल्या वर्गीकरणातील कमी पातळीवरचे एकक; जैव जिल्हे व जैव प्रांत हे अनुक्रमे त्यापेक्षा वरच्या पातळीतील आहेत; पहा zonation.

belt-transect अनुच्छेदी पट्ट

वनस्पतींच्या मोठ्या समुदायातील नमुन्यादाखल निश्चित केलेल्या क्षेत्रातील एक अरुंद जमिनीचा पट्टा; यातील वनस्पतींची मोजदाद वगैरे करून त्या समुदायातील पादपसंघटनाची माहिती घेण्याची पद्धत आहे.

bi— द्वि-; दु-; द्विगुण-; उभय-

दोन, दोनदा, दोन्हीने युक्त या अर्थाचा उपसर्ग.

biociation जैव संगति

विशिष्ट स्थानातील काही वनस्पती व प्राणी यांचा संयुक्त व मोठा समावास; उदा. टंड्रा, आल्पीय शाद्वल (गवताळ प्रदेश), काष्ठवन, मरुवन, इ. यांमध्ये वनस्पती व प्राणी यांचे संयुक्त, लहान व अनेक समुदाय असू शकतात.

biocoenosium जैव समुदाय

वनस्पती व प्राणी यांचा नैसर्गिकरीत्या बनलेला एकत्र समुदाय.

biological spectrum जैव वर्णपट

एखाद्या मर्यादित विशिष्ट क्षेत्रातील विविध प्राणी व

वनस्पती यांच्या उपस्थितीची प्रतिशत (शेकडा) वारंवारता दाखविणारे कोष्टक.

— type (life-form) जीवाकृति; जीवरूप
सजीवाचे स्वरूप (आकार, आकारमान इ.); पहा life-form.

biome जीवसंहति
विशिष्ट प्रकारच्या परिस्थितीशी समरूप होऊन एकत्र राहणाऱ्या सर्व सजीवांचा सापेक्षतः स्थिर व प्रभावी वनश्रीयुक्त समुदाय; तेथील सर्व सजीवांत एक समतोल आढळतो; उदा. टंड्रा; ध्रुवीय प्रदेश; गवताळ प्रदेश.

biometer जीवमापक
सजीवांचे प्रमाण मोजून निश्चित करण्याची पद्धती; उदा. एखाद्या जमिनीतील मातीच्या नमुन्यात असलेल्या जीवांचे प्रमाण निश्चित करण्याची पद्धत.

bion (biont) स्वतंत्र पादप
पूर्णपणे स्वावलंबी वनस्पती.

bionomic (ecological) स्थलविज्ञानीय; पारिस्थितिकीय
परिस्थितीतील घटकांसंबंधी.

biophilous (biogenous) जीवोपजीवी
पहा parasitic.

bioplasm (protoplasm) जीवद्रव्य
सर्व सजीवांतील मूलभूत जिवंत पदार्थ.

biota स्थानिक जीव
विशिष्ट स्थानातील (स्थायिक) प्राणी व वनस्पती.

biotic जैव
जीवासंबधी; जीवनविषयक.

— adaptation जैवानुकूलन
इतर वनस्पतीशी यशस्वी स्पर्धा करण्यास स्वरुपात व शरीरक्रियांत फरक पडून परिस्थितीशी समरस होण्याची घटना.

— climax जैव चरमावस्था
सजीवांनी निश्चित केलेली वनस्पतिसमुदायाची अंतिम अवस्था; उदा. आगीमुळे किंवा चरणाऱ्या प्राण्यांमुळे एखाद्या क्षेत्रात वन न बनता सदैव गवताळ प्रदेशाच्या स्वरूपात ती वनश्री असते.

— factor जैव घटक
वनस्पतींच्या सामुदायिक जीवनात परिणाम करणारा अन्य सजीव.

biotine बायोटीन
एच जीवनसत्त्व; यीस्ट या सूक्ष्म कवकाच्या वाढीस आवश्यक कार्बनी पदार्थ.

biotype जैव समुदाय
पहा biocoenocium.

— (physiological race) (१) क्रियावैज्ञानिक वाण; (२) समजननिक वाण; (३) जनुकविद्या
(१) शरीर क्रियांमधील फरक दर्शविणारा त्याच जातीतील लहान प्रकार; (२) वांशिक (जनुक संचाच्या) दृष्टीने ऐक्य असलेली दुसरी व्यक्ती अथवा अनेक व्यक्तींचा गट; (३) स्थानिक समुदायातील सारखी सहनक्षेत्रे दर्शविणाऱ्या व्यक्ती. पहा genetic; genotype.

Blackman reaction ब्लॅकमन-विक्रिया
प्रकाशाच्या साहाय्याने अन्ननिर्मिती (प्रकाश-संश्लेषण) करण्याच्या वनस्पतींतील प्रक्रियेत प्रकाशाच्या अभावी घडून येणाऱ्या सर्व रासायनिक विक्रिया; यानांच 'तिमिर-विक्रिया' म्हणतात. ब्लॅकमन या शास्त्रज्ञांनी प्रथम निदर्शनास आणल्याने त्यांचे नाव दिले गेले आहे; 'अंधार-विक्रिया' असेही म्हणतात.

blepharoplast आधार-कणिका
कोशिकेतून बाहेर निघालेल्या केसासारख्या बारीक (प्रकेसलाच्या), जीवद्रव्याच्या धाग्याच्या तळाशी असलेला सूक्ष्म कण; पहा flagellum.

blunt गोलाग्र; बोथट
गोलसर टोक असलेला (अवयव); उदा. काही शैवल व कवक यांचे तंतू; शिंबा; पानाचे टोक, इ.

Bordeaux mixture बोर्डो मिश्रण
साधारणपणे ४ पौंड मोरचूद, ४ पौंड चुना, सुमारे ५० गॅलन पाण्यात एकाच वेळी मिसळून कवकजन्य रोगावर (रोगी वनस्पतीवर) शिंपडण्याचे मिश्रण; यातील घटकांचे प्रमाण जरूरी प्रमाणे बदलून वापरतात.

border parenchyma मृदूतकावरण; सीमावर्ती मृदूतक
वाहक घटकाभोवती असलेले, मृदू कोशिकांच्या एक किंवा अधिक थरांचे आवरण.

boss पिटिका
फळावर, देठावर, तंतूवर किंवा बीजावर असलेला उंचवटा.

bound water बद्धजल

प्राकृतिक गुणधर्मामुळे एखाद्या वस्तूच्या पृष्ठभागात शोषून ठेवलेला पाण्याचा अंश; पहा adsorption; free water.

brachy - ऱ्हस्व -

आखुडपणा किंवा खुजेपणा दर्शविणारा उपसर्ग.

— blast ऱ्हस्व प्ररोह

मर्यादित वाढ असलेला पल्लव; पहा spur.

— cladous ऱ्हस्वशाखी

फार आखूड फांद्या असलेले (झाड).

— form ऱ्हस्वरूपी

एकाच आश्रय–वनस्पतीवर वाढणाऱ्या तांबेरा नावाच्या कवकीय रोगातील वर्षाबीजुकीय अवस्था लोप पावल्याचा प्रकार; उदा. *Puccinia thwaitesii* Schwr. Syd. पहा aecidiospore.

— sclereide (stone-cell) ऱ्हस्वकठक

साधारणपणे लांबीत व रुंदीत सारखी असलेली जाड भिंतीची काष्ठीय कोशिका; आठळी फळांच्या करवंटीतील कोशिका; उदा. नारळ, बदाम, अक्रोड इ.

bracteody छदीभवन

पुष्पदलांचे छदासारख्या उपांगांत रूपांतर होण्याची प्रक्रिया; पहा bract.

branch-tendril शाखा-प्रतान

तणाव्यात रूपांतर झालेली शाखा; उदा. द्राक्षवेल.

brand-spore (uredospore, summer-spore) ग्रीष्मबीजुक

जाड आवरणाचा बहुधा काही काळ विश्रांति घेणारा व बहुधा काळपट रंगाचा काही कवकात आढळणारा प्रजोत्पादक घटक (बीजुक); उदा. काणी; पहा Ustilaginales.

Brassicaceae मोहरी (सर्षप) कुल

पहा Cruciferae.

brevi- ऱ्हस्व -

खुजेपणा (आखुडपणा) दर्शविणारा उपसर्ग.

— stigma ऱ्हस्वकिंजल्क

फार आखूड किंजल्क (स्त्री–केसराचे टोक) असलेले; उदा. सोमलता (*Sarcostemma brevistigma* Wight.).

Brownian movement ब्राउनी हालचाल (आंदोलन)

कलिल विद्रवातील सूक्ष्म कणांची सतत चालू असणारी सूक्ष्म हालचाल; द्रवपदार्थांच्या रेणूंशी त्या सूक्ष्म-कलिल-कणांच्या असंतुलित (तोल नसलेल्या) भडिमारामुळे (माऱ्यामुळे) ती घडून येते.

bundle-end वृंदान्त; वृंदाग्र

वाहक संचाच्या शेवटी असलेला भाग; उदा. पानांच्या संरचनेतील मध्यभागी असलेल्या कोशिकांच्या समूहातील वाहक घटकांचा शेवटचा भाग.

bundle-scar वृंद-किण

पान गळून पडतेवेळी त्याच्या तळात खोडातून जाणाऱ्या वाहक वृंदाचा खोडावर पडलेला वण.

bur (burr) (१) अंकुशफल; (२) कंटवेष्ट; (३) ग्रन्थि

(१) आकड्यासारखे उपांग असलेले फळ;
(२) फळाचे काटेरी आवरण; उदा. निचर्डी, धोत्रा;
(३) गाठ.

burdock रोमस्थली; रोमासन

ताठर केस असलेले पुष्पासन; पहा receptacle.

Burgandy mixture बर्गंडी मिश्रण

चुन्याऐवजी सोडा (सोडियम कार्बोनेट) मिसळलेले बोर्डो मिश्रणासारखे फवारण्याचे औषध; पहा Bordeaux mixture.

bush (undershrub) उपक्षुप

जमिनीलगत अनेक फांद्या असलेली लहान काष्ठयुक्त वनस्पती; लहान झुडप; पहा shrub.

button कुड्मल

भूछत्राचे छत्र व दांडा स्पष्टपणे (पूर्णपणे) बनून दिसण्यापूर्वीची गोळीसारखी प्रारंभिक अवस्था; पहा mushroom.

C

caeruleus नीलाभ; आकाशी

फिकट निळे; किंचित निळे; निळसर.

Cainozoic era नवजीव (नूतनजीव) महाकल्प; केनोझोइक ईरा

सुमारे ६·५ कोटी ते ११ हजार वर्षापूर्वीचा भूशास्त्रीय कालखंड.

calamiferous रिक्ताक्ष; नलिकाक्ष

नळीसारखे पोकळ खोड असलेले; उदा. नावळी; कळक बोरू.

Calciferae उभयपरिदली
परिदलांची दोन्ही (संवर्त व पुष्पमुकुट) मंडले असलेला एकदलिकित वनस्पतींचा गट.

calcifuge खटद्वेष्टी; खटत्यागी
चुनखडीच्या जमिनीत न वाढणारी (वनस्पती); पहा calciphobous.

caline वृद्धिप्रेरक द्रव्य; कॅलीन
वाढीला उत्तेजन देणारा पदार्थ; मूलोत्तेजक (rhizocaline) हा मुळांच्या वाढीस चालना देणारा; क्षोडोत्तेजक (caulocaline) हा खोडाच्या वाढीस चालना देणारा.

callocity किण
जाडसर चट्टा; किणकामुळे बनलेली खपली; पहा callus.

calyc- चषक
पेला या अर्थी ग्रीक उपसर्ग.

calycanthemy प्रदलीभवन
संदलाचे पाकळयात रुपांतर होण्याची अनित्य घटना.

Calyciferae संवर्ती उपवर्ग; कॅलिसिफेरी
हचिन्सन यांनी संमत केलेला व संवर्ताची उपस्थिती निश्चितपणे असलेला एकदलिकित वनस्पतींतील (वर्गातील) एक गट; यामध्ये मूलक्षोड असतेच; पहा calyx.

Calycinae संवर्ताभ श्रेणी; कॅलिसिनी
बेंथॅम व हूकर यांच्यामतें संवर्तासारखी व पातळ परिदले असलेल्या फुलांच्या एकदलिकित वनस्पतींचा गट; पहा Monocotyledons.

calycine संवर्तीय; संवर्ती
संवर्ताशी संबंधित अथवा संवर्ताचे.

calycoid संवर्ताभ
संवर्तासारखे.

calyculate अपिसंवर्तयुक्त
संवर्तासारखा भाग, संवर्ताखाली असलेले (फूल).

calycule (calyculus) (१) अपिसंवर्त
(२) चषिका
(१) संदलाखाली असलेल्या पानासारख्या उपांगांचे (छदांचे) वर्तुळ; उदा. जास्वंद.
(२) बीजुककोशांच्या तळाशी असलेला लहान पेल्यासारखा अवयव; उदा. श्लेष्मकवक.

Cambrian period हैमन्त युग; कँब्रियन कल्प (युग)
सुमारे ६० ते ५० कोटी वर्षापूर्वीचा भूशास्त्रीय प्राचीन कालखंड; यालाच त्रिखंड-युग असेही म्हणतात कारण यातील खडकात त्रिखंड प्राण्यांचे (trilobites) जीवाश्म सापडतात.

---, pre- हैमन्तपूर्व युग; कँब्रियनपूर्व कल्प (युग)
कँब्रियन कालखंडापूर्वीचा (सु. ६० कोटी वर्षापूर्वीचा) अतिप्राचीन कालखंड.

canaliculate ससीता; नालीयुक्त
लांबट पन्हळ (खोबण) असलेले (उपांग); उदा. काही देठ (नारळ, केळ, कर्दळ).

canescent भुरकट
करडी लव असलेले किंवा भुरे होत असलेले; उदा. कोहळा.

canker खैरा; व्रण; कँकर
सूक्ष्मजंतू किंवा कवक यामुळे मध्यत्वचेत निर्माण होणारा मर्यादित ऊतकनाश (कोशिकासमूहाचा क्षय) किंवा तो रोग; पहा necrosis.

canopy छत्र; छत
काष्ठयुक्त, लहान किंवा मोठ्या वृक्षांच्या जमिनीवरच्या पण उंच भागावर पाने व शाखा यांनी बनलेला छतासारखा पसरट भाग.

canus भुरकट
करडे-पांढरे या अर्थी लॅटिन संज्ञा.

cap-cell टोपण-कोशिका
नेचाच्या रेतुकाशयाच्या टोकावरील झाकणीसारखी कोशिका; ती सुटून निघाल्यावर रेतुके (पुं-कोशिका) बाहेर पडतात.

capillary केशीय; केशाभ
केसासारखी सूक्ष्म जाडी (किंवा व्यास) व पोकळी असलेली (नलिका, मार्ग).

-- soil-water केशीय मृज्जल
जमिनीतील सूक्ष्म कणांच्या पोकळयांमधील पाणी; हे वनस्पतींच्या मुळांना किंवा तत्सम अवयवांना उपलब्ध असते.

capillitium (१) सूत्रपुंजक; (२) वंध्यतंतुसमूह;
(३) तंतुकपाश
(१) अनेक सूक्ष्म धाग्यांचा पुंजका;

(२) काही कवकांच्या वांझ तंतूचा पुंजका;
(३) काही श्लेष्मकवकांच्या अलिंग प्रजोत्पादक अवयवांतील जीवद्रव्याच्या सूक्ष्म धाग्याचा संच.

capituliform स्तबकाभ; शीर्षाभ
अनेक लहान फुलांच्या गर्द गुच्छासारखी लक्षणे असलेली (संरचना; उदा. फुलोरा); पहा capitulum.

caprification उदुंबरण
काही लागवडीतील अंजिराच्या प्रकारात कृत्रिम परागणाची (पराग घालण्याची) प्रक्रिया; त्यानंतर अंजिराचे फळ बनते.

cartilagions कूर्चाभ; कूर्चायुक्त
कठीण व चिवट परंतु ठिसूळ नसलेले (आच्छादन).

catapult mechanism गलोल-यंत्रणा; गोफण-यंत्रणा
गलोल किंवा गोफण ह्यासारख्या पद्धतीने बिया फळाबाहेर फेकण्याची योजना (साधन); उदा. काही फळे (तेरडा, आंबुशी).

central body केंद्रकाय
प्रकलाप्रमाणे कार्यक्षम असा जीवद्रव्यातील रंगहीन ठिपका; पहा nucleus; Blue green algae.

centralium सरल कोटर
वस्तूंमधील उभी पोकळी.

centrum घनकेंद्र
घन वस्तूचा मध्यबिंदू.

cernuous (ceruus) लोंबते; नत
लोंबणारे; वाढ होत असताना वाकलेले.

chamaeophyte निम्नकोरक पादप; निम्नपादप
जमिनीच्या पृष्ठभागालगत किंवा २५-३० सें. मी. उंचीपर्यंत शाकीय अवयव धारण करणारी वनस्पती.

chaparral चॅपरल
अमेरिकेतील (कॅलिफोर्निया व नैऋत्य भाग येथील) सौम्य "भूमध्यसामुद्रिक" हवामानातील जाड पानांच्या झुडपांचा समुदाय (वनश्री).

chasmophyte विदार-पादप
खडकांतील भेगांमध्ये वाढणारी वनस्पती.

chorisis भंग; खंडन
दोन किंवा अधिक खंड (भाग) होण्याची प्रक्रिया (रोग); यामुळे काही अनित्य संरचना बनतात; उदा. एका पानाची किंवा तत्सम अवयवाची प्रथमपासून दोन किंवा अधिक अवयवांत (अधिक पाकळ्या, संदले, दले, दलके, इ.) विभागणी होणे.

chorology स्थानिक (सीमित) प्रसार
मर्यादित क्षेत्रातील जातींचा आढळ किंवा तत्संबंधीची माहिती.

chromatophore वर्णकणु
पहा chromoplast.

chromogenic वर्णजनक
रंगद्रव्य निर्माण करणारा (पदार्थ, सजीव, विक्रिया, प्रक्रिया इ.).

chromoplasm वर्णस्तर
रंगद्रव्य धारण करणारा थर; उदा. नीलहरित शैवलांच्या कोशिकेतील बाहेरचा रंगद्रव्य असलेला थर.

chromosome set रंगसूत्र-संच (गट)
काही सजीव व्यक्तींच्या शरीराच्या कोशिकेतील (जातिविशिष्ट) रंगसूत्रांचा एकगुणित गट; काहींच्या शरीर-घटकांत असे गट दोन असून प्रजोत्पादक घटकांत एकच गट असतो; पहा haploid; diploid.

cinereous रक्षावर्णी; राखी
राखेप्रमाणे करड्या रंगाची (उदा. साल).

circular वर्तुळाकृति
वाटोळे (पान) उदा. कमळ; ट्रोपिओलम.

clasping वेष्टक; परिवेष्टी
अंशतः किंवा पूर्णपणे वेढणारा (अवयव); उदा. काही आमरांची वायवीमुळे; गवतांच्या पानांचे तळभाग. पहा leaf-sheath.

classification of vegetation वनश्रीचे वर्गीकरण
एखाद्या प्रदेशातील संपूर्ण वनस्पति-समुदायांचे (किंवा पादपरूप आच्छादनाचे) लहानमोठे गट करण्याची प्रक्रिया (पद्धती). यामध्ये समावास, संगति, संघात, कृत्तक, संहति, समूह, इत्यादी विशिष्ट गटांचे सामान्य स्वरूप, संरचना, विकासाची पातळी, अनुक्रमणाची अवस्था, स्थिरता, स्थलविविधता इत्यादी बाबींना प्राधान्य असते व त्यावरून समुदायांचे प्रकार व त्यातील दर्जा निश्चित करतात. पहा association, formation, society.

climax चरम-; परम-
विद्यमान परिस्थितीतील सापेक्षतः स्थिर झालेला (असलेला) अथवा कायमपणा आलेला (पादप समूह).

— **community** चरम समुदाय

विशिष्ट परिस्थितीत न बदलता राहिलेला वनस्पतींचा समुदाय (समूह).

-- **dominant** चरम प्रभावी

स्थिर वनस्पति-समूहातील ठळकपणे आढळणारी परिणामकारक जाती; उदा. सागाच्या जंगलातील सागवानाची जाती (*Tectona grandis* L.).

cline संक्रामी समुदाय

परिस्थितीतील फरकामुळे भिन्नपणा आलेल्या शेजारच्या दोन समुदायांना जोडणारा काहीसा मिश्र व क्रमिकता दर्शविणारा वनस्पतींचा समुदाय; उदा. सपाट मैदान व डोंगर किंवा दलदली किनारा व शेजारची चढण अशा क्षेत्रांमधील वनश्रीचा संधिप्रदेश.

clone कृत्तक

उद्यानविद्येत (बागेसंबंधीच्या माहितीत) ही संज्ञा अलीकडे फक्त शाकीय पद्धतीने अभिवृद्धी केली जाते अशा वनस्पतीला वर्गीकरणातील एकक या अर्थी वापरतात.

cluster गुच्छ; पुंज

झुबका. उदा. एकत्र वाढलेली पाने, फांद्या, फुले किंवा फळे.

coaction सहक्रिया

पहा symbiosis.

coadaptation सहानुयोजन

परस्परांवर अवलंबून असणाऱ्या दोन सजीवात किंवा दोन अवयवांत होणारा संबंधित बदल.

coadnate संलग्न

परस्परांना जोडलेले (दोन अवयव किंवा उपांग).

cochlea सर्पिल शिंबा

फिरकीप्रमाणे गुंडाळलेली शिंबा (शेंग); उदा. विलायती चिंच (*Pithecolobium dulce* Benth.).

cochlear (spoon-shaped) चमसाकृति

चमच्यासारख्या आकाराचा (अवयव).

coeno – सह –

एकत्र असणारे या अर्थाचा उपसर्ग.

coenobium निवह

मर्यादित संख्या व संघटन असलेला शैवलांच्या कोशिकेचा समूह; हा एका व्यक्तीप्रमाणे वावरत असून अनेकदा तळ व शेंडा (ध्रुवत्व) असा भेद दर्शवितो; तसेच स्वतःसारख्या कोशिकांचे समूह निर्माण करतो. उदा. हॉल्व्हॉक्स.

cohesion mechanism संसंग-यंत्रणा

पाण्याच्या कणांच्या परस्परांशी चिकटून राहण्याच्या धर्मावर अवलंबून असणारी संरचना (यंत्रासारखी कार्य करणारी रचना) उदा. नेचाच्या बीजुककोशाचा स्फोट घडविणारे वलय.

collar (collet) स्कन्धमूलसंधि

खोड व मूळ यांना जोडणारा वलयासारखा भाग.

collateral bud संलग्न कलिका

पानाच्या किंवा छदाच्या बगलेतील कळीशेजारची अधिक कळी.

compatible स्वफलनशील

स्वतः आपल्या पुं– व स्त्री–गंतुकाचे मीलन घडवून आणण्याची क्षमता असलेली (वनस्पती; पिढी).

compensating point समकारी बिंदु

प्रकाशसंश्लेषणाने अन्नाची केलेली निर्मिती व श्वसनामुळे खर्च झालेले अन्न यांमध्ये समतोल राखणारी प्रकाश–तीव्रता; इतर घटक स्थिर आहेत असे मानल्यास या प्रक्रियेत कार्बन डाय-ऑक्साइड किंवा ऑक्सिजन यांचे ग्रहण किंवा विसर्जन घडून येत नाही.

compensation period अनुपूर्ति-काल

प्रकाशाभावी चालू असलेल्या हिरव्या वनस्पतीतील श्वसनामुळे खर्च झालेल्या अन्नपदार्थांची (कार्बोहायड्रेटची) प्रकाशात निर्मितीने भरपायी करण्यास लागलेला अवधी.

composition संघटन

सर्व स्थूल आणि लहान घटकांचे प्रमाण; उदा. पादप-समुदायातील भिन्न वनस्पतींचे प्रमाण किंवा जमिनीतील खनिज द्रव्यांचे प्रमाण.

confluent मीलित

एकत्र जुळलेले (अवयव); परस्परात मिसळलेले (समुदाय); उदा. अनेक लहान फळे एकत्र होऊन बनलेले संयुक्त फळ (तुती, बारतोंडी, अननस, फणस, इ.).

constancy सातत्य

वनस्पतींच्या नैसर्गिक समुदायातील (संगतीतील) सारख्या आकारमानाच्या अनेक नमुना-क्षेत्रांत साधारणपणे सतत आढळणाऱ्या विशिष्ट वनस्पतीचे शेकडा प्रमाण; उदा. शंभर नमुना-क्षेत्रांपैकी नव्वद क्षेत्रात

तिचा आढळ (उपस्थिती) असल्यास तिचे सातत्य प्रतिशत नव्वद धरतात; पहा presence.

consumer ग्राहक
पहा ecosystem.

continuum सातत्यक
वनस्पतींच्या दोन भिन्न समुदायांमधील व दोन्हींत सलगपणा राखणारा सामाइक वनस्पति-समूह.

convergence समाभिरूपता
आरंभीची परिस्थिती व विकासमार्ग यांवर काही अंशी अवलंबून असून नंतर समान परिस्थितीत भिन्न पादप-समुदायांचे अंतिम विकसित स्वरूप समान राहिल्याची घटना.

corniculate लघुशृंगाग्र
टोकावर लहान शिंगासारखा उंचवटा असलेला (अवयव, छद, खवला); उदा. आंबुटीचे (*Oxalis corniculata* L.) फळ.

cotype सहमूलप्ररूप
मूळचा नमुना ज्या वनस्पतीपासून घेतला तिचाच दुसरा नमुना.

cover (area occupied) आवरण; आच्छादन
व्यापलेले क्षेत्र.

—, herbage- ओषधीय आवरण
वरून पाहिले असता पूर्ण झाकलेले दिसणारे व वनस्पतींच्या अवयवांनी व्यापलेले जमिनीवरील क्षेत्र.

—, plant- पादपावरण
जमिनीवरील वनस्पतींनी व्यापलेला भाग.

cryptophyte गूढपादप; गूढ कलिकोद्‌भिद
जमिनीच्या पृष्ठभाखाली असलेल्या भागावर सुप्त कळ्या धारण करणारी वनस्पती.

cultigen संवर्धित
सतत लागवडीने विकास पावलेली व फक्त लागवडीतच आढळणारी (जंगली अवस्थेत नसलेली) उदा. वनस्पती किंवा त्यांचा गट.

D

decomposer अपघटक
पहा ecosystem.

deltoid त्रिकोनी
तीन कोन असलेल्या आकृतीप्रमाणे (उदा. पान, छद).

density घनता
एखाद्या स्थलविषयक एककातील (ठराविक क्षेत्रातील) व्यक्तींची संख्या: पहा abundance.

Devonian period डेव्होनियन पीरीयड; डेव्होनी कल्प
सुमारे ४० कोटी ते ३६·५ कोटी वर्षांपूर्वीचा भूशास्त्रीय कालखंड; सिल्यूरियन व कार्बॉनिफेरस कल्पांमधील कालखंड.

disseminule विकिर्णी
स्थलांतराच्या अवस्थेतील वनस्पती; उदा. बीज, बीजुक, फळ इ.

distractile वियोजी
परागकोशाच्या दोन खंडांना परस्परांपासून पूर्णपणे दूर ठेवणारी संधानी; उदा. सॅल्व्हिया.

divaricate अत्यपसारी
परस्परापासून बव्हंशी दूर असलेले भाग; उदा. काही परागकोशांचे खंड; काही पानांतील शिरा; पहा divergent; forked.

E

ecological system पारिस्थितिकीय तंत्र
एक किंवा अनेक सजीव आणि त्यांचा परिसर यांमधील ऊर्जेच्या विनिमयाचे जटिल संबंध दर्शविणारी व्यवस्था.

ecosystem स्थल-व्यूह; स्थल-तंत्र; निवास-तंत्र
पादपसमुदायातील सर्व सजीव व निर्जीव घटकांची परस्परावलंबी एकत्रित संस्था (व्यूह); सजीवांपैकी कोणी अपघटक (decomposers), कोणी उत्पादक (producers) आणि इतर ग्राहक (consumers) असतात. साधारणपणे हिरव्या वनस्पती अधिकांश उत्पादक, सूक्ष्मजंतू व कवक हे अपघटक (जटिल कार्बनी पदार्थांचे रूपांतर अकार्बनी पदार्थांत करणारे) व प्राणी अधिकांश ग्राहक (उपयोगांत आणणारे) असतात.

ecotone (vegetational boundary) पादपी सीमा; एकोटोन
दोन पादपसमुदायातील सीमारेषा दर्शविणारे संक्रमण-स्थल (परस्परात मिसळलेले ठिकाण).

ecotype स्थितिरूप; स्थलरूप; एकोटाइप
(१) विशिष्ट परिस्थितीशी (जननिक दृष्ट्या) वंश-परंपरेने अनुकूलित झालेल्या एकाच जातीतील काही वनस्पतींचा गट; यांचा त्याच जातीतील अन्य परि-

स्थितीशी अनुकूलित झालेल्या इतर वनस्पतींशी मुक्तपणे संकर होऊ शकतो;

(२) एखाद्या वनस्पतीचा निवासानुरूप बनलेला रूपप्रकार.

effective publication अनुवृत्त प्रकाशन

वनस्पतींच्या नावासंबंधीची प्रसिद्धी छापील मजकूर, विक्री, देवघेव, प्रसार इ. साधनांनी करण्याची अधिकृत पद्धती.

effloration (१) पुष्पोद्गम; पुष्पानिर्मिती; (२) पुष्पकाल

(१) फुले येणे; (२) फुलांचा मोसम.

enation अपिवार्धित

अपित्वचेपासून वर वाढलेले उपांग.

epibiotic अपिजैव

निर्वंश पादपजातीतील अवशिष्ट (शिल्लक) जाती.

era महाकल्प; ईरा

भूशास्त्रीय कालाचा सर्वांत मोठा भाग (कालखंड); याचे अनेक उपविभाग (कल्प) बनविलेले आहेत; पहा period.

ergastic substances अजैव पदार्थ

कोशिकेतील जीवद्रव्यापासून निघालेले अक्रिय (मेदबिंदू, पिष्ठकण, बहिःस्राव इ. सारखे) पदार्थ.

euxerophyte सत्यमरुपादप

पूर्ण विकसित मूलतंत्र असलेली, पाणी शोषून घेण्यात अडथळा आल्यास त्वरित कोमेजणारी व रुक्ष ठिकाणी वाढणारी वनस्पती.

exserted बहिरागत

पहा exerted.

F

fasciated सपाट

अनित्यपणे सपाट झालेले (खोड); एक विकृति; उदा. शतावरीची एक जाती.

female cell स्त्री-पेशी; स्त्री-कोशिका

अंडे; अंदुक; पहा female gamete.

feminine किंजी; किंजदलयुक्त; स्त्रीलिंगी

उच्च दर्जाच्या वनस्पतींत किंजदलांचे मंडल असलेले (फूल, वनस्पती); उदा. पपई.

fenestrate सच्छिद्र

अनेक बारीक भोके असलेले.

३४

Ficoideae (Ficoidaceae; Aizoaceae)

वालुक कुल; फायकॉइडी (फायकॉइडेसी; ऐझोएसी) वळू (वालुक), झरस, धाप, वसू, दसरा–साग इ. नावांनी ओळखल्या जाणाऱ्या वनस्पतींचा अंतर्भाव करणाऱ्या द्विदलिकित फुलझाडांचे एक लहान कुल. याचा अंतर्भाव हचिन्सन यांनी फायकॉइडेसी नावाने पाटलपुष्प गणात (कॅरिओफायलेलीझमध्ये) केला असून एंग्लर व प्रँटल यांनी ऐझोएसी या नावाने आणि बेंथम व हूकर यांनी फायकॉइडी या नावाने फायकॉइडेलीझमध्ये केलेला आढळतो. प्रमुख लक्षणे : ओषधी व उपक्षुप; बहुधा साधी, मांसल, कधी लहान खवल्यासारखी पाने; पाकळ्या नसलेली, अरसमात्र, बहुधा नियमित, द्विलिंगी फुले; सुटी किंवा जुळलेली व किंजपुटास चिकटलेली संदले; मूलतः पाच, परंतु विभागून अनेक झालेली केसरदले; बाहेरची वंध्य व पाकळ्यासारखी; तीन ते पाच दलांचा, परंतु एक संयुक्त किंजपुट; क्वचित एकच बीजक; बोंडात किंवा मृदुफळात एक किंवा अनेक, सपुष्क कधी अपुष्क, बिया. वसू (*Trianthema monogyna* L.); वळू (वालुक = *Gisekia pharnecioides* L.).

fidelity निष्ठा

विशिष्ट प्रकारच्या पादप समुदायातच आढळण्याचे एखाद्या वनस्पतीच्या जातीचे प्रमाण; अनेक भिन्न समुदायांत आढळणाऱ्या जातीची निष्ठा (प्रमाण) कमी दर्जाची असून फार कमी समुदायातील आढळ उच्च दर्जाची निष्ठा (प्रमाण) दर्शविते.

—, exclusive अनन्य निष्ठा

बव्हंशी एकाच प्रकारच्या पादपसमुदायात विशिष्ट वनस्पती आढळण्याचा प्रकार.

—, preferential अधिमान्य निष्ठा

अनेक प्रकारच्या पादपसमुदायात विशिष्ट वनस्पती विपुलतेने आढळण्याचा प्रकार; परंतु हीच जाती त्यांपैकी एकातच परिस्थितिसापेक्ष संख्या व जोम या दृष्टीने अधिक असते.

—, selective वरणात्मक निष्ठा

एका प्रकारच्या पादपसमुदायात वारंवार आढळणारी, पण फार क्वचित, इतर प्रकारच्या समुदायातही तीच जाती असण्याचा प्रकार.

fluviatile नदीय

प्रवाहात किंवा नदीत वाढणारी (वनस्पती).

follicetum पेटिकागुच्छ

एकाच फुलातील अनेक सुट्या किंजदलांपासून बनलेला पेटीसारख्या फळांचा घोस; उदा. सोनचाफा; रायणी (*Manilkana hexandra* Roxb.); पहा follicle.

food-chain अन्नशृंखला

अन्न व त्यापासून प्राप्त होणारी ऊर्जा ज्या अनेक सजीव व्यक्तींच्या (किंवा सजीव गटांच्या) श्रेणीतून (मालिकेतून) पूर्णपणे खर्ची पडण्यापूर्वी, स्थानांतर करते ती साखळी.

fucoxanthin पिंगल शैवलद्रव्य; फ्यूकोझँन्थीन

पिंगट शैवलांतील रंगद्रव्य; पहा Phaeophyceae.

fumaginous धूम्रवर्णी

पहा fumeous.

Fumariaceae पर्पटकुल; फ्यूमॅरिएसी

फुलझाडांपैकी द्विदलिकित वर्गातील पर्पट, भूलकेशी, मामिरान इत्यादी वनस्पतींचे कुल. याचा अंतर्भाव ऱ्हीडेलीझ ह्या गणात करतात. प्रमुख लक्षणे : पाण्याचा अंश अधिक असलेल्या ओषधी; क्वचित वेलीसारख्या; पाने साधी, बहुधा एकाआड एक, मूलज किंवा स्कंधेय, कधी फार विभागलेली व काहीशी समोरासमोर; फुले द्विलिंगी, एकसमात्र; परिदले तीन मंडलात असून संदले दोन, प्रदले चार; केसरदले सहा व किंजपुटाच्या दोन्ही बाजूस तीनच्या गटात व जुळलेली; किंजदले दोन; ऊर्ध्वस्थ किंजपुटात एक कप्पा व त्यात दोन किंवा अनेक बीजके. फळ (बोंड) तडकणारे किंवा कपाली; बी एक किंवा अनेक. पर्पट अगर पित्तपापडा (*Fumaria parviflora* L.).

fungicolous कवकवासी

कवकावर आधार किंवा कवकापासून अन्नरस घेणारी (वनस्पती).

fungiform भूछत्राकृति

भूछत्रासारखे दिसणारे; पहा mushroom.

funicular तंतुसम; तंतुवत्

बारीक दोऱ्यासारखे; सुतासारखे.

funiform रज्जुसम

लहान दोरासारखे; जाडजूड दोरीसारखे.

funnel-cell नालिका-कोशिका

नाळक्याच्या आकाराचा (वरच्या बाजूस रुंद व खाली क्रमाने निमुळता होत गेलेला) शरीरातील सूक्ष्म घटक; काही पानांच्या अंतर्रचनेत अपित्वचेखाली असलेल्या कोशिका-समूहातील एक घटक (कोशिका).

G

Galton's laws गॉल्टनचे नियम

पहा Law of ancestral heredity (inheritance); Law of filial regression.

galvanotropism विद्युतनुवर्तन

चलविद्युत् प्रवाहाच्या चेतनेने घडून येणाऱ्या वाढीमुळे अवयवास वाकडेपणा (वळण) येण्याचा प्रकार हे वळण विद्युत् धनाग्राकडे असते; पहा tropism.

gametophytic budding गंतुकधारीय मुकुलायन

पुं-नर-जननेंद्रिये (रेतुकाशये) धारण करणाऱ्या पिढीपासून शाकीय पद्धतीने सूक्ष्म कळ्यासारख्या अवयवांची निर्मिती व नंतर त्यापासून नवीन एकगुणित पिढ्यांची उत्पत्ती.

gametoplasm गंतुकप्राकल; गंतुकद्रव्य

सलिंग प्रजोत्पादक कोशिकेतील जीवद्रव्य.

gamotropic movement फलनपूर्व हालचाल

प्रजोत्पादक घटकांच्या संयोगापूर्वी घडून येणारी त्यांची किंवा संबंधित अवयवांची (उपांगांची) हालचाल.

gangliform गंडिकारूप; गंडिकाभ; गुच्छिकारूप

अनियमित फुगवट्याप्रमाणे.

ganglion (१) गंडिका; (२) गुच्छिका

(१) कवकतंतूतील विविधप्रकारे (कमी अधिक) फुगलेला भाग; (२) तंत्रिका-तंत्रात (चैतन्यव्यूहात) आढळणारा अनेक कोशिकांचा गाठीसारखा समूह.

Garigue गॅरीग

भूमध्यसामुद्रिक प्रदेशातील खुरटी झाडी; यात मुख्यतः तुलसीकुल, शिंबीकुल आणि सुगंधी ओषधीय वनस्पती यांचा भरणा असतो.

gene-dosage जनुकमात्रा

प्रकलातील एखाद्या आनुवंशिक घटकाच्या उपस्थितीची संख्या; पहा duplex; simplex.

genetic complex जननिक संच

कोशिकेतील परिकल आणि रंगसूत्रातील आनुवंशिक गुणदोषवाहक घटक यांचा संपूर्ण गट.

— variation (१) जननिक (वांशिक) भेद; वंशागत भेद; (२) जनुक विभेदन

(१) वंशपरंपरेने आलेला संततीतील फरक;

(२) रंगसूत्रातील आनुवंशिक घटकासंबंधीचा बदल.

genome (genom) रंगसूत्र (गुणसूत्र) संच
विशेषतः जननिक दृष्ट्या विचारात घेतलेला एकगुणित रंगसूत्रांचा गट.

genuine tissue सत्योतक; सत्य ऊति
संबंधित कोशिकांच्या समूहातून विभागणीने निर्मिलेल्या व पुढे प्रभेदन घडून आलेल्या कोशिकांचा समूह; आभासी नसलेले ऊतक; पहा tissue.

geonasty गुरुत्वानुकुंचन
भूगर्भाकडे वळण्याची अवयवांची प्रक्रिया; उदा. आदिमूळ.

geophilae मृदाशैवले
मातीवर वाढणारी शैवले; उदा. व्हाऊचेरिया.

geophilic (geophilous) भूमिप्रिय; भूरागी
(१) जमिनीत फळे बनविणारी वनस्पती; उदा. भुईमूग; (२) जमिनीवरच वाढणारी (वनस्पती); स्थलवासी.

geophyte गूढपादप
जमिनीतील खोडावर प्रतिकूल परिस्थितीत कळ्यांचे संरक्षण करून जगणारी वनस्पती (उदा. आले, हळद इ.); त्यावेळी जमिनीवरील तिचा भाग सुकून जातो. पहा geophyta.

geotome मृदाखंडक; मृदाकर्तक
प्रायोगिक अभ्यासाकरिता मातीचे नमुने (लहान तुकडे) कापून गोळा करण्याचे शास्त्रीय साधन (उपकरण).

germen (ovary) (१) किंजपुट; (२) कलिका
पहा ovary; bud.

germinable (viable) अंकुरणशील; अंकुरणक्षम
रुजण्याची क्षमता असलेले; रुजू शकणारे; उदा. बीज; बीजुक, इ.

germinal (germ-) disc अंकुरबिम्ब; जननबिम्ब
बीजुक रुजून त्यापासून काही कोशिकांचे बनलेले व सूक्ष्म चकतीसारखे प्राथमिक शरीर; उदा. मार्चेशिया शेवाळी.

— tube जनननलिका; अंकुरनलिका
पहा germ-tube.

gigantism भीम– (बृहत्–) कायिता
प्रचंडपणा अथवा फार मोठा आकार असण्याचा प्रकार.

gilvous पिंगल
तपकिरी किंवा पिंगट रंगाचे; उदा. अशोक, आंबा, माधवलता (मधुमालती=*Hiptage madablota* Gaertn.) यांची कोवळी पाने.

gimped स्थूलदंतुर
पहा crenate.

girder तुळई; धरण
खोड किंवा काही पाने यांमध्ये ताण आणि दाब सहन करण्याकरिता व आधाराकरिता उपयुक्त अशा कठीण आवरणाच्या घटकांची तुळईसारखी मांडणी.

— sclerenchyma धरण-दृढोतक
कित्येक वरच्या दर्जाच्या वनस्पतींच्या अवयवांच्या आडव्या छेदात तुळईच्या किंवा इंग्रजी I, T, H व O या अक्षरांच्या आकारांत असलेला कठीण आवरणाच्या व बहुधा मृत कोशिकांचा समूह; उदा. शिंदी, केवडा, इ. वनस्पतींची ताठर पाने; जाडजूड देठ; ताठर खोड व फांद्या (मका, तुळस, पुदीना, इ.).

girdle-structure मेखला-संरचना
खोडाच्या आडव्या छेदात त्रिज्येच्या दिशेने पसरलेल्या व हरित्कणूंनी भरलेल्या लांबट कोशिकांनी वेढलेला वाहक कोशिकांचा संच.

glabrescent अल्परोमश; अल्पकेशी
काहीसे केसाळ किंवा बऱ्हंशी गुळगुळीत असलेला (अवयव); उदा. ओसाडीचे पान.

glaciation हिमानी क्रिया
पृष्ठभागावरून हिमनदी वाहात जाण्याची प्रक्रिया व त्यामुळे झालेला बदल; उदा. पूर्वीची वनश्री नाहीशी होणे.

gladiate खड्गाकृति; अस्याकृति
तरवारीसारखे; उदा. पान, फळ; पहा ensiform.

glandular serrate प्रपिंडदंती; ग्रंथिदंतुर
पानाच्या किंवा अन्य अवयवांवरील दातेरी किनारीवर (कडेवर) किंवा टोकावर प्रपिंडे (ग्रंथी) असण्याचा प्रकार.

glaucesant (१) समुद्रवर्णी; (२) किमानील
(१) समुद्राच्या पाण्याच्या (हिरवट) रंगाचे. (२) काहीसे निळसर हिरवे; पहा glaucous.

gleba गाभा
काही कवकांच्या बीजुकोत्पादक शरीरातील अनेक कप्पे असलेले व बीजुके निर्मिणारे ऊतक; पहा Phallaceae.

glebula गोलवर्ध

गोलसर उंचवटा; पहा Lichens.

glebulose गोलवर्धयुक्त

पृष्ठभागावर गोलसर उंचवटे असलेले (साधे शरीर; कायक); उदा. धोंडफूल.

gliadin ग्लायडीन

विशेषतः गव्हाच्या दाण्यात असलेले प्रथिन.

glide विसर्पण

घसरत जाणे; हळू सरकणे; उदा. काही नीलहरित शैवले व करंडक वनस्पती.

gliding growth विसर्पी वृद्धि

पहा sliding growth.

glomerulate पुष्पकपुंजित; बीजुकपुंजित

काही अवयवांचे (बीजुके पुष्पके, इ. चे) झुबके असलेली (वनस्पती); पहा glomerule.

glumella (palea) अंतस्तुष

पहा palea.

gluten ग्लुटेन

(१) स्टार्च वेगळा काढल्यानंतर राहिलेले काही वनस्पतींतील चिवट व आरक्षित प्रथिन.

(२) काही भूछत्रावरचे चिकट आवरण.

gonoplasm पुं-द्रव्य

प्रजोत्पादक नर-कोशिकायुक्त अवयवातून, फलन-नलिकेद्वारा, स्त्री-कोशिकायुक्त अवयवातील स्त्री-कोशिकेशी संयोग होण्यास जाणारा नर-जीवद्रव्याचा एकप्रकलयुक्त भाग; उदा. द्राक्षवेलीवरील भुरी.

gracilis तनु

बारीक या अर्थी लॅटिन संज्ञा; हिचा वापर वनस्पतींच्या जातिवाचक नावाकरिता करतात. उदा. *Bignonia gracilis*.

gradient क्रमिकता; उतार; प्रवणता

परस्पराशेजारी असलेल्या दोन भिन्न प्रदेशांतील (उदा. डोंगर व मैदान) जमीन, हवामान इत्यादींतील फरकांमुळे एकातून दुसऱ्यात जाणाऱ्या सीमाप्रदेशात आढळणारा चढउतार; हा त्यातील वनस्पतींच्या समुदायात हळुहळू संघटनात्मक फरक पडण्यातही दिसून येतो. पहा cline.

grand period of growth महावृद्धिकाल

कोशिका, ऊतक व अवयव यांच्या पूर्ण वाढीकरिता आरंभापासून शेवटपर्यंत लागलेला संपूर्ण वेळ.

grandis महा-; बृहत्-

मोठा या अर्थाचा लॅटिन उपसर्ग; त्यावरून *grandiflora* किंवा *grandiflorus* = महापुष्पी; उदा. अगस्ता (*Sesbania grandiflora* Poir.).

graviperception गुरुत्वबोध; गुरुत्वागम

गुरुत्वाची (पृथ्वीच्या आकर्षणाची) अथवा स्वतःच्या वजनाची जाणीव.

gravitational water गुरुत्वीय जल

गुरुत्वाकर्षणामुळे जमिनीत शिरून विशिष्ट खोलीवर (खडकाळ थरांवर) साचलेले पाणी; हे द्रवरूप असून वनस्पतींना उपलब्ध होते.

ground-respiration मूलश्वसन

जमिनीत असणाऱ्या मुळांचा श्वासोच्छ्वास; याचा खनिजांच्या शोषणाशी संबंध नसतो.

— -water भूजल; मृज्जल

जमिनीच्या खालच्या थरात निसर्गतः मातीने धरून ठेवलेले पाणी; या भूजलाच्या पृष्ठभागाला "भूजल प्रतल" म्हणतात; पहा water-table.

growing zone वर्धी क्षेत्र

वनस्पतींच्या अवयवांची प्रत्यक्ष लांबीत वाढ होत असलेला भाग. उदा. खोड, मूळ, व शाखा यांची टोके, पानांची टोके किंवा तळभाग इ.

growth-inhibiting वृद्धिरोधक

वाढीस प्रतिबंध करणारा किंवा वाढीचा वेग मंद करणारा व कोशिकांत बनविला जाणारा (पदार्थ).

— -limiting वृद्धिमर्यादक; वृद्धिनियंत्रक

वाढीला मर्यादा घालणारा अथवा वाढीचे नियमन करणारा (घटक).

gymno- नग्न-; प्रकट-; अनावृत-

उघडे (आवरण नसलेले) या अर्थाचा ग्रीक उपसर्ग.

— carpous नग्नफली; प्रकटफली; अनावृतफली

(१) परिदलाशी जोडून नसलेल्या फलावरणांनी युक्त; (२) लव किंवा केस नसलेल्या फळांची (वनस्पती); (३) बीजुके पक्व होत असताना बीजुकोत्पादक थर उघडा असलेले (कवक).

— cyte नग्नकोशिका

भित्तिका (आवरण) नसलेला सूक्ष्म शरीरघटक; उदा. काही गंतुके, बीजुके, इ.

gynandromorph पुं-स्त्रीरूप; पुंजायरूप
नर वनस्पतीसारखी दिसणारी स्त्री–वनस्पती (मादी वनस्पती).

gynospore गुरुबीजुक; बृहत्‌बीजाणु
पहा megaspore.

gyrate अवसंवलित; चक्राकृति; अग्रवलित
पहा circinate.

gyrose नतोन्नतपृष्ठी; तरंगितपृष्ठी
नागमोडी रेषा किंवा कंगोरे यांनी भरलेला पृष्ठभाग असलेला (अवयव).

H

haliplankton समुद्रप्लवक
समुद्रातील सजीवांचा तरता व पृष्ठाच्या आसपासचा समूह.

halobiontic लवणांबुवासी
फक्त खाऱ्या पाण्यातच राहणारी (वनस्पती).

handle-cell (manubrium) हस्तक-कोशिका; मुष्टि-कोशिका
कांडशरीरिका शैवलाच्या रेतुकाशयाच्या (पुं–जननेंद्रियाच्या) बाहेरील आवरणातील आधारभूत कोशिकांपैकी एक; पहा Characeae.

haplophase (gamophase) एक गुणितावस्था
पहा haploid.

hemi-cryptophyte अर्धगूढपादप; अर्धगूढ-कलिकोद्‌भिद
जमिनीच्या पृष्ठालगत अनेक वर्षे राहणारा प्रोषक (शाकीय) अवयव आणि कळ्या असणारी वनस्पती; यावर अनेकदा पालापाचोळ्याचे आवरण असते.

Herbaceae ओषधीय उपवर्ग; हर्बेसी
द्विदलिकित वनस्पतींच्या वर्गातील एक गट; हचिन्सन यांनी येथे सर्व ओषधी आणि त्यांपासून विकास पावलेल्या झुडपांचा समावेश केला आहे.

hetero-carpous विषमफली
एकापेक्षा अधिक प्रकारची फळे निर्मिणारी (वनस्पती).

— chlamydeous विषमपरिदली
संवर्त व पुष्पमुकुट स्पष्टपणे भिन्न असलेले (फूल); उदा. जास्वंद, गुलाब.

— gametic विषमगंतुकी; विषमयुग्मकी
दोन प्रकारची नर–गंतुके (पुं–गंतुके) किंवा स्त्री–गंतुके निर्मिणारी (अनुक्रमे नर किंवा स्त्री व्यक्ती); उदा. मनुष्य प्राण्यांत आणि सर्व सस्तन प्राणी, काही मासे, मेलँड्रियमसारख्या अनेक विभक्तलिंगी वनस्पती इत्यादींत दोन प्रकारची पुं–गंतुके (क्ष व य) निर्माण होतात; पहा homogametic; X– chromosome; Y– chromosome.

— gamety विषमगंतुकता; विषमयुग्मता
दोन प्रकारची नर–किंवा स्त्री–गंतुके असण्याचा प्रकार.

-- karyon असम (विषम) प्रकल; विषमकेंद्रक
एकाच शरीरकोशिकेतील भिन्न आनुवंशिकता असलेला दुसरा प्रकल.

-- karyosis असमप्रकलत्व; विषमकेंद्रकता
दोन किंवा अधिक विषम प्रकल एकाच कोशिकेत असण्याचा प्रकार. उदा. काही अपूर्ण कवक.

— phyte परजीवी पादप
अन्य सजीव किंवा मृत पदार्थावर उपजीविका करणारी सजीव वनस्पती.

hippocrepiform अश्वक्षुराभ; अर्धवर्तुलाकृति
घोड्याच्या नालाप्रमाणे आकार असलेला; उदा. गर्भ, परागकोश.

holandric (Y-chromosomal) य–रंगसूत्री; वाय–गुणसूत्री
य–रंगसूत्र असलेले.

holotype (allotype) मूलप्ररूप
ज्यावरून प्रथम वर्णन लिहिले गेले तो मूळच्या वनस्पतीचा एकमेव नमुना किंवा तिचा अन्य अवयव.

homo-chlamydeous समपरिदली
संदले व प्रदले असा फरक नसलेले (फूल); उदा. कमल कुल.

— gametic समगंतुकी; समयुग्मकी
एकाच प्रकारची नर– (पुं–) किंवा स्त्री-गंतुके निर्मिणारी (अनुक्रमे नर किंवा स्त्री व्यक्ती); उदा. काही पक्षी व मासे यांमध्ये नर समगंतुकी व माद्या विषमगंतुकी असतात; पहा heterogametic.

— gamety समगंतुकता; समयुग्मता
वर वर्णिलेला प्रकार असणे.

hydro-chasy आर्द्रस्फुटन
पहा hygrochasy.

— sere (hydrarch succession) जलीय क्रमक
पाणथळ जागी आरंभापासून विकास होणारा पादप-समुदाय अथवा वनस्पतींचा समूह.

hypotrophy अवविकास
अवयव किंवा भाग यांची अपूर्ण वाढ.

I

identical समरूप; समान
सर्व दृष्टीने सारखे; उदा. व्यक्ती, अवयव, अपत्य.

— twins समान (समरूप) जुळी
एकाच फलित अंड्यापासून बनलेली दोन सारखी अपत्ये; दोन स्वतंत्र अंड्यापासून बनलेल्या दोन सारख्या अपत्यांना सहजात (fraternal twins) म्हणतात.

illegitimate name अवैध नाम
आंतरराष्ट्रीय संकेत व नियम यांनी मान्य न केलेले प्राणी व वनस्पतींचे शास्त्रीय नाव.

ineffective publication अननुवृत्त प्रकाशन
अनुवृत्त प्रकाशनाच्या पद्धतीने केला नसलेला वनस्पतीच्या नावाचा मजकूर; पहा effective publication.

inermis (unarmed) अकंटाकित
बिनकाटेरी; काटे नसलेली (वनस्पती); उदा. वनजाई (*Clerodendron inerme* (L.) Gaertn).

infrageneric (१) अंतर्वंशी; (२) अववांशिक
(१) पहा intrageneric. (२) वंशापेक्षा खालच्या दर्जाचे; उदा. उपवंशातील किंवा त्या दर्जाचे.

infraspecific (१) अंतर्जातीय; (२) अवजातीय
(१) पहा intraspecific; (२) वर्गीकरणात जातीपेक्षा खालच्या दर्जाचे; उदा. उपजाती, प्रकार, वाण इ. च्या दर्जाचे.

inorganic अकार्बनी; अकार्बनिक; अजैव
खनिज; सजीवाशी संबंध नसलेले (पदार्थ).

intrafoliar अंतःपर्णी
पानांमधून असलेले; उदा. काही तालवृक्षांचे फुलोरे.

intrusion अंतभेदन; अंतर्वेशन
आत घुसून राहण्याची (वाढण्याची) प्रक्रिया; उदा. एक अन्यदेशीय वनस्पती दुसऱ्या क्षेत्रात प्रविष्ट होणे; एक ऊतक दुसऱ्यात प्रविष्ट होणे.

intrusive अंतर्भेदी; अंतर्वेशी
आत घुसणारे; आत वाढणारे अथवा आत प्रवेश करणारे (ऊतक).

— growth अंतर्भेदी वृद्धि
दुसऱ्या संरचनेत होणारी (झालेली) वाढ.

invalid name अयथार्थ नाम; असार्थ नाम
शिष्टसंमत नसलेले नाव.

isotope समस्थानिक
दोन किंवा अधिक अणुभार असलेले मूलद्रव्य; अधिक अणुभार असलेली द्रव्ये बहुधा किरणोत्सारी असतात.

isotype मूलसम प्ररूप; आयसोटाइप
मूलप्ररूपासारखा दुसरा (वनस्पतीचा) नमुना.

J

jacket वेष्टन
अंदुककलश व बीजुकाशय यासारख्या अवयवांभोवती आच्छादन करणारा कोशिकांचा थर.

Jurassic period जुरासिक पीरीयड (कल्प)
सुमारे १८ ते १५ कोटी वर्षांपूर्वीचा प्राचीन भूवैज्ञानिक कालखंड; फ्रान्स आणि स्वित्झर्लंड यांमधील ज्यूरा पर्वतांच्या नावावरून बनविलेली संज्ञा.

juvenile stage बाल्यावस्था
एखाद्या वनस्पतीचे नित्य शरीर ज्यापासून वाढते ते प्रारंभिक विशिष्ट शरीर (अवस्था): उदा. काही शैवले (कांड शरीरिका; काही लाल शैवले); पहा Characeae; Rhodophyceae.

K

kelp बृहतशैवल
समुद्रातील मोठ्या आकाराच्या शैवलांचे सामान्य नाव; उदा. लॅमिनेरिया, मॅक्रोसिस्टिस, इ.

kernel गाभा
आठळीफळातील अंतः कवचाने वेढलेला आतील भाग (बी); उदा. नारळातील खोबरे; बदाम बी; पहा nut.

kinetochore तर्कुयुज
रंगसूत्राची हालचाल दिग्दर्शित करणारा व वैशिष्ट्य पावलेला, त्यातील भाग; पहा centromere.

L

lactose दुग्धशर्करा; लॅक्टोज
दुधात निसर्गतः आढळणारा साखरेचा प्रकार.

laevigate (laevis, levigate) चिक्कणपृष्ठी
गुळगुळीत व चकाकीत पृष्ठभाग असलेले (पान, साल, फळ, इ.); उदा. *Ehretia laevis* Roxb. =धत्रंग (अजानवृक्ष).

land-capability भूक्षमता; मृदाक्षमता
जमिनीत असलेल्या विविध प्रकारच्या उपयुक्त भिन्न घटकांच्या गुणधर्मानुसार तिचे (पोषण) सामर्थ्य (क्षमता, गुणवत्तता); बव्हंशी हे जमिनीतून होणाऱ्या धुपावर अवलंबित असते; जितकी धूप कमी, तितकी गुणवत्तता अधिक.

layer of vegetation वनश्री-स्तर; पादप-स्तर
एकूण वनश्रीत आढळणाऱ्या अनेक आडव्या थरांपैकी एक थर; भिन्न विकासावस्थेत थरांची संख्या भिन्न असून एकूण वनश्रीचे स्वरूप बदलते असते; तसेच प्राण्यांच्या चरण्याच्या क्रियेने व इतर कारणांमुळे थरांची संख्या व स्वरुप बदलते.

leaflet पर्णक; पर्णिका
पहा pinna, pinnule.

lectotype अभिप्ररूप; लेक्टोटाइप
मूळच्या प्रातिनिधिक नमुन्यांपैकी निवडलेला वनस्पतीचा एक नमुना किंवा अन्य घटक; विशेषतः मूळचा नमुना उपलब्ध नसेल किंवा प्रसिद्धीच्या वेळी त्याचे नामकरण झाले नसल्यास घेतलेला नमुना; पहा allotype; holotype.

legitimate name वैध नाम
आंतरराष्ट्रीय नियम व संकेत यानुसार दिलेले नाव.

lenticel वल्करंध्र
झाडाच्या सालीवरचे वायु-विनिमयाचे छिद्र (रंध्र); पहा bark.

life-span जीवनकाल; आयु:काल
एखाद्या वनस्पतीचा (किंवा प्राण्याचा) जिवंत स्थितीत असण्याचा काळ.

light-perception प्रकाशज्ञान; प्रकाशावगम
वनस्पतींना प्रकाशाचा तीव्रपणा, मंदपणा, अभाव इ. यांची जाणीव होण्याची प्रक्रिया; प्राण्यांच्या बाबतीत बहुधा ही जाणीव विशेषत्व पावलेल्या अवयवांद्वारे (इंद्रियाकरवी) होते, परंतु वनस्पतीत तसे अवयव फारच क्वचित आढळतात; पहा eyespot.

Lignosae काष्ठीय उपवर्ग; लिग्नोसी
हचिन्सन यांनी मान्य केलेला द्विदलिकित वनस्पतींच्या वर्गातील दोन्हीपैकी एक गट; यामध्ये मूलतः क्षुप व वृक्ष या काष्ठमय वनस्पतींचा व त्यांचेपासून उद्‌भवलेल्या (उत्क्रांत झालेल्या) ओषधीय वनस्पतींचा अंतर्भाव होतो.

lithosere शैलक्रमक
खडकावर विकास पावणारा पादपसमुदाय.

M

macromolecular महारेणवीय; बृहद्रेणवीय
फार मोठा रेणुभार असलेले; उदा. कोशिकेतील लहान मोठे घटक : प्रथिने, लिपिडे, बहुशर्करा.

majus बृहत्तर
अधिक मोठे या अर्थाची लॅटिन संज्ञा; हिचा वापर वनस्पतींच्या शास्त्रीय नावात गुणनामाकरिता केलेला आढळतो; उदा. *Antirrhinum majus* L.

male gamete (sperm) पुं-पेशी; नर-पेशी; रेतुक
पहा sperm.

mangrove formation कच्छ-समावास
नद्यांच्या मुखाजवळ आणि उष्ण कटिबंधात इतरत्र जेथे दैनिक भरतीच्या वेळी भरपूर खारे पाणी जमते व ओहोटीच्या वेळी तेथे सतत साचलेला चिखल उघडा पडतो अशा ठिकाणी वाढणाऱ्या विशिष्ट वनस्पतींचा समुदाय.

manubrium हस्तक-कोशिका
पहा handle-cell.

master-factor प्रधान घटक; प्रघटक
विशिष्ट क्षेत्रात महत्त्वाच्या (प्रमुख) दर्जाच्या पादप-समुदायाच्या अस्तित्वाबद्दल जबाबदार असलेला परिस्थितीतील घटक; उदा. डोंगराची उंची, पर्जन्यमान, जमिनीतील लवण किंवा पाणी, इ.

maximus महत्तम
फार मोठे या अर्थाची लॅटिन संज्ञा; उदा. भोपळ्यासारख्या (*Cucurbita maxima* Duchesne) फार मोठ्या फळाची वनस्पती.

medulla (१) निकाष्ठ; (२) तंतुजालक
(१) पहा pith; medulla; (२) कवकातील जालाश्म किंवा तत्सम मोठ्या रचनेतील अनेक सुट्या तंतूंचा गुंता; धोंडफुलाच्या शरीरातील कवकतंतूंचा विरळ थर. पहा sclerotium; Lichens.

meiospore एकगुणित बीजुक
अर्धसूत्रणाने बनलेले बीजुक.

member अवयव
आकारविज्ञानाच्या दृष्टीने एखाद्या वनस्पतीचा कोणताही भाग.

Mesozoic era मध्यजीव महाकल्प; मेसोझोइक ईरा
सुमारे २३ कोटी ते ९ कोटी वर्षापूर्वीचा भूशास्त्रीय कालखंड; पुराजीव महाकल्प आणि नवजीव महाकल्प यांमधील कालखंड.

metazenia परागप्रभाव
स्त्रीलिंगी अवयवांतील कोशिकांच्या समूहावर दिसून येणारा परागाचा प्रभाव (परिणाम).

micella श्लेषिका
कोशिकेचे आवरण किंवा पिष्ठकण यांच्या निर्मितीत संरचनेच्या स्थापनेस जबाबदार असा स्फटिकी पदार्थ.

mutation theory उत्परिवर्तन-सिद्धान्त
प्रजोत्पादक (पुनरुत्पादक) कोशिकेतील जनुकात किंवा रंगसूत्रात अकस्मात बदल झाल्यामुळे प्राणी किंवा वनस्पती यांच्या नवीन जातींचा उगम एका दमात (टप्प्यात) घडून येतो अशी संकल्पना (उपपत्ती); हा बदल रासायनिक प्रक्रियेमुळे किंवा रंगसूत्रावरील जनुकाच्या स्थानांतरामुळे निसर्गतः घडून येतो; तथापि तो बदल कृत्रिमरीत्या घडविणे अलीकडे शक्य झाले आहे.

mycetism भूछत्र-विषबाधा
काही भूछत्रामुळे (चुकीने त्यांचा शरीरात बहुधा अन्नातून प्रवेश झाल्यामुळे) घडून आलेला विषारी परिणाम; पहा mushroom.

mycosis कवक बाधा
प्राण्यांच्या शरीरात कवकाचा प्रवेश झाल्याने घडून आलेला विकार (विकृति); उदा. नायटा, काही कानाचे रोग, खेळाडूंचा पदरोग (athlete's foot), इ.

N

necron मृतपादप
न कुजलेले पण मृत पादपशरीर.

necrophagous शवोपजीवी
पहा saprophyte.

negative reaction ऋण प्रतिक्रिया
चेतना देणारा घटक (तपमान, ओलावा, प्रकाश इ.) अधिक प्रभावी (तीव्र) असेल तिकडून उलट बाजूकडे परतणे किंवा वाढणे अशी प्रक्रिया; पहा taxism; tropism.

neo – नव-
नवीन या अर्थाचा ग्रीक उपसर्ग.

— plasm (१) नवोतक; (२) अर्बुद
(१) नवीन बनलेला कोशिका-समूह (ऊतक);
(२) पहा tumor.

— type नवप्ररूप; नीओटाइप
वनस्पतीच्या नमुन्याचा कोणताही भाग उपलब्ध नसल्यास नामकरणाकरिता निवडलेला प्रातिनिधिक नमुना.

nephroid (kidney-shaped) मूत्रपिंडाकृति; वृक्काकृति
पहा; reniform.

nerve-cell (neurone) चेतापेशी; चेतनक; चैतन-कोशिका; चेताघटक
ज्ञानग्रहण व संदेशदान यामध्ये विशेषत्व प्राप्त झालेली शरीरातील संवेदनाशील कोशिका (पेशी; सूक्ष्म घटक).

nerve-centre चैतनकेंद्र; चेताकेंद्र; तंत्रिकाकेंद्र
अनेक निकटवर्ती चेतन–कोशिकांचा (पेशींचा) समूह.

nerve-fibre तंत्रिका-तंतु; ज्ञानतंतु; चैतनतंतु; चेतातंतु
परिस्थितीची जाणीव करून देण्यास व आवश्यक हालचाली करण्यास चेतना (प्रेरणा) देणारा धाग्यासारखा चेतापेशीचा (प्रेरक शरीर घटकाचा) भाग; पहा nerve.

niche निवासस्थान; कोनाडा; देवळी
नैसर्गिक समुदायातील एखाद्या सजीवाचा दर्जा; किंवा त्याचा जैव व पोषणविषयक आप्तभाव दर्शविणारी संज्ञा; ज्या विशिष्ट परिस्थितीत एखादी जाती पूर्णपणे समरस होऊन यशस्वीपणे जगते ते स्थान.

nomen नाम
नाव या अर्थाची लॅटिन संज्ञा.

— ambiguum बहवार्थी नाम
अनेक अर्थ असलेले नाव.

— conservandum अधिकृत (निर्णायक) नाम
आंतरराष्ट्रीय वनस्पतिशास्त्रीय काँग्रेसने मान्यता दिलेले नाव.

— dubium संदेह नाम
अनिश्चित अर्थाचे नाव.

— nudum नग्ननाम

अधिकृत नियमानुसार शास्त्रीय वर्णन न केलेल्या वनस्पतीचे नाव.

— provisorium अस्थायी नाम

तात्पुरते मान्य केलेले नाव.

non-essential organ साहाय्यक (अनावश्यक) अवयव

प्रत्यक्ष बीजोत्पत्तीकरिता केसरदले व किंजदले आवश्यक असल्याने इतर पुष्पदलांना (संदले व प्रदले) ही संज्ञा वापरतात; पहा incomplete flower.

nucleome प्रकलद्रव्य

प्राकलातील (कोशिकेतील, जीवद्रव्यातील) प्रकलविषयक (संबंधित) संपूर्ण पदार्थ.

nudation अपादपीभवन; नग्नीभवन

निसर्गतः किंवा कृत्रिमरीत्या वनस्पतिहीन प्रदेश बनण्याची प्रक्रिया.

O

obliteration अभिलोपन

वनस्पतींच्या शरीरात नवीन घटक बनल्यामुळे जुन्या नलिकाकृती घटकांवर दाब येऊन त्यांच्या पोकळ्या बंद होण्याची व ते घटक चिरडून जाण्याची प्रक्रिया.

obscure venation अस्पष्ट सिराविन्यास

प्रमुख शिरेशिवाय इतरांचा विकास न झाल्याने एकूण शिरांची पुसट मांडणी; उदा. मांसल पाने. (घोळ, पानफुटी, इ.)

occidentalis पाश्चिमात्य

पश्चिम गोलार्धातील ह्या अर्थाची लॅटिन संज्ञा; गुणनाम दर्शविण्याकरिता उपयुक्त; उदा. *Thuja occidentalis*.

oil-body तैलकाय

इतस्ततः विखुरलेल्या कोशिकांतील प्रत्येकी एकच मोठा तेलाचा बिंदू (थेंब); उदा. मार्चँशिया व तत्सम शेवाळी.

omnivorous (१) सर्वोपजीवी; (२) सर्वभक्षक

(१) अनेक वनस्पतीवर उपजीविका करणारे जीवोपजीवी (कवक).

(२) कोणत्याही पदार्थावर उपजीविका करणारा (सजीव).

Ordovician period ऑर्डोव्हिसियन पीरियड (कल्प)

सुमारे ४९ कोटी ते ४४ कोटी वर्षापूर्वीचा भूशास्त्रीय कालखंड.

Orientale पौर्वात्य

पूर्व गोलार्धातील ह्या अर्थाची लॅटिन संज्ञा; गुणनामाकरिता उपयुक्त; उदा. एक नेचा (*Blechnum orientale* L.).

outbreeding बहिःप्रजनन

दूरच्या आप्ताशी शरीरसंबंध होऊन संतती निर्माण होण्याची प्रक्रिया.

P

pachy- स्थूल -; घन -

जाड अथवा दाट या अर्थाचा ग्रीक उपसर्ग.

— carpous स्थूलफलावरणी; स्थूलफलभित्तिक

फळाला जाड आच्छादन असलेली (वनस्पती); उदा. कवठ, बेल, इ.

— cladous स्थूलशाखी

जाड फांद्या असलेली (वनस्पती).

— phyllous स्थूलपर्णी; घनपर्णी

जाड पाने असलेली (वनस्पती); उदा. रबर.

— pleurous स्थूलावरणी

जाड आवरण असलेला (अवयव).

packing cell भरण कोशिका (पेशिका)

पातळ आवरणाची साधी जिवंत कोशिका (सूक्ष्म शरीर–घटक); ह्या घटकांपासून मृदूतक बनते; पहा parenchyma.

Palaeocene पॅलिओसीन

तृतीयक कल्पातील एक उपविभाग; सुमारे ६ ते ७ कोटी वर्षापूर्वीचा (भूशास्त्रीय कालखंड).

paleaceous तुषसम; तुषाभ; तुसासारखे

पहा palea.

Palaeozoic era पुराजीव महाकल्प; पॅलिओझोइक ईरा

सुमारे ६० कोटी ते २४.५ कोटी वर्षापूर्वीचा भूशास्त्रीय कालखंड.

palisade stereide स्कंभ-कठक कोशिका

काही बियांच्या जाड सालीत आढळणारी घन

आवरणाची, लांबट कोशिका; ही पृष्ठभागाशी काट-कोनात असते; पहा sclereid.

pallid फिकट रंगाचे; पांडुरवर्णी
पहा pallens.

panmixis यादृच्छिक संयोग
पहा random mating.

papain पपेन
पपईच्या पानातील विशिष्ट प्रकारचे प्रथिनपाचक वितंचक (वितंचकांचा गट); पहा enzyme.

Papayaceae पपई कुल; पपयेसी
पहा Caricaceae.

parachute mechanism छत्र-यंत्रणा
हवेत तरंगून राहण्याकरिता फळावर किंवा बियावर असलेले छत्रीप्रमाणे साधन; उदा. सहदेवी, दुधळ यांची फळे; रुईचे बी; येथे केसांचा झुबका तरंगण्यास व वाऱ्याने प्रसारास मदत होते. पहा flying hair.

parallelotropic समांतरानुवर्तनी
चेतकाच्या दिशेशी समांतर वाढणारा (अवयव); उदा. वृक्ष किंवा झुडपाचे सरळ वाढणारे खोड; बाळवेखंड किंवा कांद्याची पाने; हे अवयव प्रकाशाच्या दिशेशी समांतर वाढतात.

paratype मूलान्यप्ररूप; पॅराटाइप
एखाद्या वनस्पतीच्या मूळच्या नमुन्याखेरीज (मूल-प्ररूपाखेरीज) मूळच्या वर्णनाबरोबर उल्लेख केलेला नमुना; पहा holotype.

Parietales भित्तीयबीजक गण; पराएटेलीझ
एंग्लर व प्रँटल यांच्या पद्धतीत आद्यपरिदली श्रेणी-तील आणि बेंथॅम व हूकर यांच्या पद्धतीत मुक्तप्रदली उपवर्गातील एक गण. प्रमुख लक्षणे : फुलात अनेक केसरदले; बीजुके अनेक असून ती तटलग्न बीजकाधानीवर असतात; फुले सर्पिल किंवा चक्रीय; परिदले विषम; पहा parietal.

park-land वृक्षवास भूमि
रुक्षवनापेक्षा अधिक ओलसर हवामानातील तृणक्षेत्र पहा savannah.

parted विभक्त; खंडित
बव्हंशी तळापर्यंत विभागलेला (अवयव; उदा. संवर्त, पुष्पमुकुट, पान, इ.)

parthenocarpy निर्बीज फलोत्पत्ति
बीज नसलेल्या फळाचे उत्पादन (निर्मिती); (१) परागण न झाल्यामुळे, (२) फलन न झाल्यामुळे, किंवा (३) गर्भविकास न झाल्यामुळे, इत्यादी कारणे याला जबाबदार असू शकतात.

partial अंश -; आंशिक; अल्प -
काहीसे किंवा पूर्ण नसलेले.

— habitat अल्पाधिवास; आंशिक आश्रय
एखाद्या वनस्पतीच्या जीवनचक्रात अल्पकाळ उपयोगात आणलेले ठिकाण; जीवनचक्रातील एखादी अवस्था काढण्यास वापरलेले स्थान (आश्रय देणारा सजीव).

— parasite अंश-जीवोपजीवी
अन्नाकरिता संपूर्णपणे अवलंबून नसणारा सजीव (प्राणी अथवा वनस्पती).

— umbel अंश-चामरकल्प
अनेक चवरीसारख्या फुलोऱ्याच्या संयुक्त फुलोऱ्यातील एक; पहा umbel.

patella बशी; थाळी
आधाराकरिता दांडा नसलेला व किनार स्पष्ट असणारा उथळ बशीसारखा अवयव; उदा. मुक्त धानीफल; पहा apothecium.

patens (patent) प्रसृत
पसरट आकार किंवा प्रकार असलेला (अवयव किंवा वनस्पती); उदा. *Hamelia patens* Jacq. (Scarlet bush).

patromorphic पितृरूपी
वडिलांच्या (पित्या) सारखे; दोन जनक (पिता आणि माता) व्यक्तीपैकी नर (पुं–) व्यक्तीसारखे (अपत्य).

pattern, vegetational वानस्पतिक आकृतिबंध
वनस्पतींचे संच किंवा समूह यांचा विशिष्ट प्रकारे निसर्गतः घडून आलेला साचा.

pauciflorous अल्पपुष्पी
थोडी फुले निर्मिणारी (वनस्पती).

Pedaliaceae तिल कुल; पेडॅलिएसी
तीळ (तिल), रानतीळ, मोठे गोखरू इत्यादी द्विदलिकित फुलझाडांचे लहान कुल. बेंथॅम व हूकर यांनी मार्टीनिएसीचा (वृश्चन कुलाचा) अंतर्भाव या कुलात केला असून तिलकुल पर्सोनेलीझ गणामध्ये समाविष्ट केले आहे. प्रमुखलक्षणे : प्रपिंडीय केस असलेल्या ओषधी; फुले द्विलिंगी, असमात्र; संदले व प्रदले प्रत्येकी पाच; केसरदले २ किंवा ४ : किंजदले

२ किंवा ३–४; बीजके अनेक; किंजपुटात २–४ कप्पे; अक्षलग्न बीजकविन्यास; बोंड किंवा कपाली प्रकारचे फळ; बिया सपुष्क; तीळ (*Sesamum indicum* L.)

Pedology मृदाविज्ञान

भिन्न प्रकारच्या जमिनींचा अभ्यास.

peg कीलक

काही वनस्पतींच्या बीजांच्या रुजण्याच्या प्रक्रियेत, आतील कोवळ्या कोंबाला (आदि-कोरकाला) बीजावरणाबाहेर पडण्यास मदत करणारा अधराक्षावरचा उंचवटा. उदा. भोपळा.

period कल्प

भूशास्त्रीय कालखंडाचे एकक (युग); अनेक कल्प मिळून महाकल्प (सर्वात मोठा कालखंड).

permanent hybrid स्थायी (चिर, स्थिर) संकरज

स्वफलनाने स्वतःसारखीच प्रजा निर्माण करणारी मिश्र संतती: त्या प्रजेत संकरजाच्या पितरासारखी प्रजा अलग होत नाही, कारण त्यास जबाबदार असलेले एखादे जनुक मारक असू शकते; पहा hybrid; lethal.

— wilting स्थायी म्लानता; कायम मर

ओल्या हवामानात ठेवले असूनही किंवा पाण्याचा पुरवठा होऊनही पूर्वस्थितीला न येण्याइतके कोमेजलेपण.

Permian period पर्मियन पीरीयड (कल्प)

सुमारे २७.५ कोटी ते २४.५ कोटी वर्षापूर्वीचा भूवैज्ञानिक (पृथ्वीच्या इतिहासातील) कालखंड.

Personales बद्धौष्ठी गण

बेंथॅम व हूकर यांच्या पद्धतीतील युक्तप्रदली उपवर्गातील एक गण : पुष्पमुकुट अनियमित द्वयोष्ठक; केसरदले २ किंवा ४; किंजपुट ऊर्ध्वस्थ व १–२ किंवा ४ कप्प्यांचा.

PH पीएच

एका लिटर पाण्यातील हायड्रोजन आयनांची ग्रॅममध्ये संहति दर्शविणारी संक्षिप्त संज्ञा; उदा. जमिनीतील द्रवाचा पीएच७ हा विद्राव उदासीन; पीएच७ पेक्षा कमी असल्यास अम्लीय व अधिक असल्यास क्षारीय (अल्कधर्मी) समजतात.

phaeo- गर्द-

गडद रंगाचे, अशा अर्थाचा उपसर्ग.

phanerophyte प्रकटपादप

विश्रांतीच्या काळात कळ्या व वाढीस जबाबदार असलेली नाजूक टोके सरळ वाढणाऱ्या खोडावर जमिनीपासून २५–३० सेंमी. किंवा अधिक उंचीवर व फांद्यांवर राखणारा वृक्ष किंवा झुडूप; पहा cryptophyte; geophyte.

phyto — वनस्पति- ; पादप-

वनस्पति या अर्थाचा एक ग्रीक उपसर्ग; मराठीत उपसर्ग किंवा प्रत्ययाप्रमाणे वापरता येतो; पहा phytology.

— chrome प्रकाशग्राही रंजक (वर्णक)

प्रकाशाचे ग्रहण करणारे रंगद्रव्य.

— edaphon सूक्ष्मपादप

जमिनीतील सूक्ष्म वनस्पती.

— graphy (descriptive botany) वर्णनात्मक वनस्पतिशास्त्र

वनस्पतींच्या वर्गीकरणात गण, कुल, वंश व जाती इ. भिन्न थरावरच्या एककांच्या वर्णनांशी संबंधित वनस्पतिशास्त्राची शाखा.

— hormone पादपसंप्रेरक

वाढ व विकास यांवर प्रभाव पाडणारा वनस्पतींतील विशेष (रासायनिक) पदार्थ.

plank-root फलक-मूल

खोडाच्या तळाशी असलेले फळीसारखे मूळ.

polioplasm कणप्राकल

कोशिकेतील जीवद्रव्याचा कणीदार (कणमय) भाग.

Pre-cambrian period हैमन्तपूर्व कल्प; कँब्रियनपूर्व कल्प

सुमारे साठ कोटी वर्षापूर्वीचा कालखंड.

primary cell-wall प्राथमिक कोशिका-भित्ति

कोशिकेतील जीवद्रव्याची पूर्ण वाढ होईपर्यंत असलेले, पातळ, कमी सेल्युलोजाचे, अधिक पेक्टिनचे व अस्तरित (थर नसलेले) आवरण; हे पुढे आवरणाची जाडी वाढल्यावर मध्यपटल म्हणून राहते.

— mycelium प्राथमिक कवकजाल

गदाकवकांचे गदाबीजुक रुजून निर्माण झालेले एकगुणित कवकतंतू ; पहा Basidiomycetes.

— node प्राथमिक पर्व

बी रुजून वाढ होत असताना दलिकांचे अक्षावरील उगमस्थान.

— sere प्राथमिक क्रमक

वनस्पतींच्या भूमीवरील समुदायाच्या अनुक्रमणातील (विकासातील) आरंभीच्या अवस्थेतील समूह; या भूमीवर वनस्पतिसमुदाय अलीकडच्या भूशास्त्रीय कालात कधीही नव्हता; पहा succession; sere.

— succession प्राथमिक अनुक्रमण

अनावृत्त (अव्यास; नवीन) भूमीवर आरंभ झालेला वनस्पतींच्या समूहाचा विकास; पहा bare area.

-- trisomic प्राथमिक त्रिसमसूत्री

शरीरातील कोशिकेत नित्य आढळणाऱ्या दुप्पट रंगसूत्रांच्या संचाबरोबर, त्यातील एखाद्या जोडीत एक अधिक (म्हणजे एकूण तीन) असण्याचा प्रकार; पहा monosomic.

producer उत्पादक; निर्माता

पहा ecosystem.

progression of communities समुदायी प्रगमन

पादपसमुदायात विशिष्ट दिशेने अधिक गुंतागुंत आणणारे बदल घडून येण्याची प्रक्रिया.

proto- आद्य- ; प्राक्-

प्रारंभिक, सर्व प्रथम, प्राचीन, इत्यादी अर्थाचा उपसर्ग.

psamnosere वालुकी क्रमक

रेताड जमिनीवर विकास होत असलेला वनस्पतींचा समुदाय.

pseudoapogany आभासी अफलितजनन; आभासी अयुग्मकता

नित्य लैंगिक प्रकारातील पुं- व स्त्री-प्रकलांच्या संयोगाऐवजी, दोन स्त्री-प्रकल, एक स्त्री-प्रकल व एक शाकीय प्रकल किंवा दोन शाकीय प्रकल यांच्या संयोगाने संयुक्त प्रकल (रंदुक-प्रकल; द्विगुणित प्रकल) बनण्याची प्रक्रिया.

pseudoapospory आभासी अबीजुकजनन

प्रकलाचे न्यूनीकरण विभाजन न होता बीजुकाची निर्मिती.

Psilophytaceae नग्नपादप कुल; सायलोफायटेसी

नग्नपादप गणातील दोन कुलांपैकी एक; दुसरे सायलोटेसी; काहींच्या मते सायलोफायटेलीझ गणातील एकमेव कुल; त्यांनी सायलोटेसीचा अंतर्भाव सायलोटेलीझ या नावाच्या अन्य गणात केला आहे; पहा Psilophytinae; Psilotales; Psilophytales.

ptero- पक्ष

पंख या अर्थाचा ग्रीक उपसर्ग; मराठीत प्रत्ययाप्रमाणेही उपयुक्त; उदा. pterospore = सपक्ष बीजुक.

pulvinule पुलवृंतक

संयुक्त पानाच्या दलाचा (किंवा दलकाचा) फुगीर तळभाग.

putamen दृढपुष्क; घनपुष्क

आठळीफळाच्या बीजामधील गर्भपोषकाचे कठीण ऊतक; उदा. आलुबुखार.

pycnium (spermogonium) पलिघ

उथळ किंवा सुरईसारखी पोकळ असलेली व स्थिर पुं-कोशिका बनविणारी कवकातील एक संरचना.

pycnospore पलिघबीजुक

पहा pycnoconidium.

pyrene गुठळी

आठळीफळातील आठळीप्रमाणे एकबीजी व कठीण भाग; एका फळात एक किंवा अनेक गुठळ्या असणे शक्य असते; उदा. सप्ताळू (पीच).

Q

quadriplex चतुर्घटक

द्विगुणित प्रकल असलेल्या शरीराच्या कोशिकेत पितरांकडून (आईबापाकडून) प्राप्त झालेल्या एका प्रभावी गुणाचे चार घटक असण्याचा प्रकार. पहा duplex, simplex, nulliplex.

quadripolar spindle चतुर्ध्रुवी तर्कु

चार टोके (ध्रुव) असण्याची कोशिकेतील तर्कुतंतूंच्या आकृतीची मांडणी; बीजुके निर्माण करणाऱ्या मातृकोशिकेत प्रकलाचे अर्धसूत्रण होते त्यावेळी कधी हा प्रकार आढळतो; पहा bipolar spindle.

quaternary चतुर्थक; चतुर्थ

चवथे; उदा. एखाद्या अक्षाचा पुनः पुनः तीन वेळा विभागून बनलेला चवथा भाग.

-- period चतुर्थ कल्प; क्वार्टर्नरी पीरीयड

भूशास्त्रीय कालखंडाचा सर्वात अलीकडचा भाग; नवजीव (नूतन जीव) महाकल्पातील सर्वात शेवटचा काळ, म्हणजे सुमारे सहा लक्ष ते अकरा हजार वर्षापूर्वीचा भूशास्त्रीय कालखंड; पहा Cainozoic age.

R

radicant (radicans) मूलयुक्त

मुळे असलेले.

radicate मूलबद्ध
मुळांनी जमिनीत घट्ट धरून ठेवलेले.

radiciform मूलाभ; मूलाकृति
मुळासारख्या आकाराचे.

rank (१) सरल पंक्ति; रांग; (२) पद
(१) उभी रांग किंवा ओळ; उदा. खोडावरील पानांची ओळ; (२) वर्गीकरणातील स्थान; उदा. वर्ग, गण, वंश, इ.

reconnaissance of vegetation वनश्रीचे पूर्वान्वेषण
वनश्रीची स्थूलमानाने केलेली प्रारंभिक पाहणी; त्यानंतर पादप–समाजशास्त्राच्या दृष्टीने तिचे तपशीलवार विश्लेषण.

rejected name त्यक्तनाम
नवीन वैधनाम दिल्यामुळे टाकून दिलेले जुने नाव.

repend अल्पतरंगित
फार कमी प्रमाणात तरंगाप्रमाणे किनार असलेले (पान किंवा तत्सम अवयव).

replicate बहिर्वक्र
बाहेरच्या बाजूस वळून पुन्हा खाली वाकलेली (उदा. किनार).

reticulate venation जाळीदार सिराविन्यास
पहा netted; venation; reticulate.

rhizocorm स्थूलमूलक्षोड
मांसल व जाडजूड असलेले जमिनीतील खोड; उदा. आले, हळद, कर्दळ.

rhizogenic मूलजनक
मुळे निर्मिणारे.

rigor श्रांति
वाढीस प्रतिकूल परिस्थितीमुळे वनस्पतीस आलेला थकवा व निष्क्रियता.

S

sand-binder वालुका-बंधक
आपल्या मुळांनी किंवा जमिनीतील खोडाच्या फांद्यांनी वाळूचे कण एकत्र धरून त्यात वाढणारी (वनस्पती); यामुळे जमीन मोकळी न राहता स्थिर (घट्ट) बनते.

saprobe (१) दुर्बलपादप; (२) शवोपजीवी पादप
(१) अशुद्ध पाण्यात वाढणारी वनस्पती;
(२) पहा saprophyte.

saprobiotic शवोपजीवी
मृत पदार्थावर जगणारी (वनस्पति).

seral unit क्रमकी एकक
पादप समुदायाची अंतिम अवस्थेप्रत (चरमावस्थेपर्यंत) न पोचलेली अवस्था.

sere क्रमक
वनस्पतींच्या (पादपांच्या) समुदायात क्रमाने होणाऱ्या बदलातील अवस्था; विकासावस्थेतील पादपसमुदायांची प्रत्यक्ष मालिका अथवा अनुक्रमी अवस्था; पहा xerosere, psamnosere.

sericeous (silky) मृदुकेशी
रेशमी केस असलेला (पृष्ठभाग).

serotinal (autumnal) aspect शारददृश्य; शरद-प्रभाव
शरद–ऋतूच्या हवामानाशी अनुरूप अशी पादप-समुदायाची प्रतिक्रिया किंवा त्यामुळे आलेले विशिष्ट स्वरूप.

Silurian period सिल्यूरी कल्प; सिल्यूरियन पीरियड (कल्प)
सुमारे ४२ ते ४० कोटी वर्षापूर्वीचा भूशास्त्रीय कालखंड. डेव्होनी कल्पापूर्वीचा आणि प्राचीन ब्रिटनमधील सिल्यूर्स लोकांच्या वसतिस्थानावरून प्रथम तेथे शोधला गेल्यामुळे, नावरूपास आलेला.

soboliferous क्षुपाभ
झुडपासारखे; जमिनीतून वाढून वर येणारे अनेक प्ररोह (खोडासारख्या शाखा) असलेले; उदा. रुई, कण्हेर, गुलाब.

sociation (society) संहति; समाज
संगतीतील गौण एकक (उपसमुदाय); पहा society.

socies क्रमकी संहति
अंतिम अवस्थेत न गेलेला (विकासावस्थेतील) वनस्पतींचा गौण समुदाय; पहा society.

solonchalk (saline soil) लवणमृदा
पहा saline soil.

solonetz (alkali soil) क्षारमृदा
क्षाराचे प्रमाण अधिक असलेली जमीन (माती).

soloth सोलॉथ
आयन विनिमयाची क्षमता नसलेली मृदा (जमीन).

species जाति
कोणताही एक पण दुसऱ्याहून निराळा व वर्गीकरणा-

तील सर्वात लहान घटक (एकक) समजला जाणारा सजीव.

—, differential प्रभेदी जाति
विशिष्ट जातींचे दुर्भिक्ष्य असलेल्या पादपसंगती परस्परापासून ओळखू येण्यास उपयुक्त वनस्पती; पहा association.

—, exclusive अनन्य जाति
बव्हंशी एकाच प्रकारच्या पादपसमुदायात आढळणारी जाती; पहा fidelity.

—, indifferent उदासीन जाति; निष्ठाहीन जाति
एका विशिष्ट प्रकारच्या स्थलाबद्दल व पादपसमुदायाबद्दल विशेष आस्था (निष्ठा) न दर्शविणारी जाती (वनस्पती).

—, occassional प्रासंगिक जाति
एखाद्या पादपसमुदायात कधी कधी आढळणारी जाती.

—, preferential अधिमान्य जाति
अनेक प्रकारच्या पादपसमुदायात विपुलतेने आढळणारी जाती; परंतु हीच जाती त्यांपैकी एकातच परिस्थितिसापेक्ष जोम व संख्या अधिक दर्शविते.

—, selective वरणात्मक जाति
एका प्रकारच्या पादपसमुदायात वारंवार आढळणारी पण फार क्वचित इतर प्रकारच्या समुदायांतही आढळणारी जाती.

—, strange विलक्षण जाति; अपघाती जाति
दुसऱ्या पादपसमुदायातून चुकून घुसलेली व क्वचित आढळणारी अथवा अनुक्रमणाच्या पूर्वावस्थेतून अवशेषरूपाने राहिलेली जाती.

—, transgressive अतिक्रमी जाति
अनेक संगतींच्या गटात असणाऱ्या एखाद्या संगतीतून बाहेर पडलेली विशिष्ट जाती; त्या संगतिगटात ही कोठे कोठे विखुरलेली आढळते.

stabilisation स्थिरीकरण
विशिष्ट परिस्थितीच्या संदर्भात पादपसमुदायाच्या अनुक्रमणातील प्रत्येक अवस्था अधिकाधिक स्थिर होण्याची (बदल न होण्याची) प्रवृत्ती; समान स्थळावरच्या पादपसमुदायात असलेल्या एकजीनसीपणातील कोणतेही भेद स्थिरीकरणाचा दर्जा दर्शवितात.

strict (strictus) दृढ
ताठ व कडक (अवयव; वनस्पती); उदा. वासा (*Dendrocalamus strictus* Nees).

synchorology पादपसामुदायिक वितरण; पादपसमुदायी वितरण
भौगोलिक परिस्थितीनुसार पादपसमुदायांचा प्रसार.

synusium (pl. synusia) पादप-संघ
परस्परांच्या सन्निध (एकत्र) वाढणाऱ्या वनस्पतींच्या (समान) जीवरूपावर आधारलेले पारिस्थितिकीय (परिस्थितिविज्ञानातील) एकक (गट); यातील व्यक्ती कधी एकाच जातीच्या किंवा भिन्न जातीच्या परंतु सारख्या स्वरूपाच्या असतात. अशा अनेक संघांचा समावास बनतो व त्यांची सामुहिक रूपाकृती अधिवासाला अनुकूलित असते; उदा. कच्छ वनस्पती; पानझडी वन.

syrtidium वालुकाबंधीय समावास
वाळूच्या रुक्ष लांबट बांधावर (राशीवर) वाढणारा वनस्पतींचा समुदाय.

systrophe हरितकणु-पुंज
तीव्र प्रकाशामुळे बनलेला हरितकणूंचा एकत्र संच.

T

tabular सपाट
पृष्ठभागाशी समांतर दबलेले.

teleology उद्देश्यवाद
एखाद्या संरचनेचे उपयुक्ततेच्या दृष्टीने किंवा तिच्या हेतुपूर्वक अस्तित्वाचे समर्थन करण्याकरिता मांडलेली उपपत्ति.

terrestrial भूवासी
जमिनीत अंशतः किंवा पूर्णत वाढणारी (वनस्पती).

thermophillous (thermophile) तापप्रिय
वाढीस उच्च तापमान (उष्णता) आवश्यक असणारी किंवा उच्च तापमान सहन करणारी (वनस्पती).

therophyte वर्षायु पादप
कडक हिवाळा अथवा रुक्ष ऋतू यांमध्ये फक्त बीज रूपानेच अस्तित्व राखणारी वनस्पती.

thrum-eyed बद्धकंठी
जुळलेल्या पाकळ्यांच्या पुष्पमुकुटाच्या प्रवेशस्थानात (गळ्यात) परागकोश असल्यामुळे बंद झालेले (फूल); उदा. प्रिमरोझ.

tolerance सहिष्णुता; सहनशीलता; रुक्षता
परिस्थितीतील तपमान, छाया, प्रकाशतीव्रता इत्यादींपैकी कोणत्याही घटकासंबंधीचे फरक सहन करण्याची एखाद्या जातीची क्षमता.

-- range सह्यता क्षेत्र; सहिष्णुता-कक्ष
परिस्थितीतील एखाद्या घटकासंबंधीच्या किमान ते कमाल सह्य मूल्यांची मर्यादा दर्शविणारा पट्टा.

topotype एकस्थानक प्ररूप; टोपोटाइप
मूळच्या वनस्पतीच्या ठिकाणी घेतलेल्या तशाच वनस्पतीचा नमुना.

tortuose (tortuous) शृंखलिक
लांब व दंडाकृती (चितीय) आणि सारख्या अंतरावर गाठी (फुगीरपणा) आल्याने माळेसारखा (साखळीसारखा) पोकळ किंवा भरीव (तंतू, धागा इ.).

torula condition किण्वावस्था
तंतूसारख्या शरीराची पुनः पुनः विभागणी होऊन अनेक कोशिकांची माळ किंवा त्या कोशिका सुट्या होऊन राहणे व त्यांची साखरेच्या विद्रवात किण्वाप्रमाणे मद्य बनविण्याची प्रक्रिया होणे; उदा. म्यूकर व काही तत्सम कवक; पहा yeast.

Triassic period ट्रायासिक पीरियड (कल्प)
सुमारे २३ कोटी ते २० वर्षापूर्वीचा भूशास्त्रीय कालखंड.

tribe जमात
वनस्पतींच्या वर्गीकरणातील एक गौण एकक; काही वंशांचा गट; त्यावरून sub–tribe = उपजमात.

triplex त्रिघटक
एका विशिष्ट प्रभावी जनुकाची (घटकाची) तिप्पट संख्या असलेले चतुर्गुणित रंदुक; पहा duplex; tetraploid.

trivalent त्रियुजी
प्रकल–विभाजनात समरचित रंगसूत्रांच्या जोडीत येणारे तिसरे (अधिक); पहा bivalent.

trophic (१) उपजीवी; (२) पोषक
(१) पोषणासंबंधीचा प्रत्यय; (२) पोषण करणारे; पहा autotrophic; heterotrphic.

trophoplast प्राकणु; लवक
पहा plastid.

two-edged दुधारी; द्विधारी
सपाट व दोन्ही किनारीस तीव्र धार असल्याप्रमाणे (उदा. फळ, बी, इ.).

two-lipped द्वयोष्ठी
दोन ओठ असल्याप्रमाणे (संवर्त; पुष्पमुकुट).

tumor अर्बुद
(१) शरीराच्या कोणत्याही भागावर आलेली अनित्य सूज (फुगवटा). (२) शरीरातील कोणत्याही भागात निर्माण झालेला, इतर जवळच्या भागाशी (वाढीत) संबंध नसलेला निरुपयोगी ऊतकाचा समूह.

type प्ररूप
पहा holotype.

U

unijugate एकद्विदली
एकच दलांची जोडी असलेले संयुक्त पान.

unipolar एकध्रुवी
एकच टोक असलेले (उपांग, अवयव, इ.); एका टोकास असलेले (विशेषतः सूक्ष्मजंतूच्या कोशिकेच्या टोकास).

unit of vegetation (community) समुदाय
वनश्रीतील एक समूह–घटक.

univalent एकयुजी
कोशिकेच्या न्यूनीकरण (अर्धसूत्रण) विभाजनाच्या पहिल्या भागात एकत्र येऊन जोडीत समावेश झालेल्या (द्वियुजी) दोन रंगसूत्रांपैकी एक; पहा bivalent.

unreduced gamete द्विगुणित गंतुक
रंगसूत्रांची संख्या निम्मी (एकगुणित) न झालेली प्रजोत्पादक कोशिका (गंतुक); एक अनित्य प्रकार; अशा दोन गंतुकांच्या संयोगाने चतुर्गुणित संततीची निर्मिती होते.

unstable gene अस्थिर जनुक
वारंवार उत्परिवर्तन (बदल) घडून येणारा रंगसूत्रातील सूक्ष्म घटक; पहा gene.

— community अस्थिर समुदाय
कायम स्थितीत फार थोडा काळ टिकणारा वनस्पतींचा नैसर्गिक समूह.

utricular (utriculiform) दृतिसम
गळ्यासारखे; फुगीर पिशवीसारखे.

V

vacuolar रिक्तिकासम
कोशिकेतील पोकळीसारखे.

valid name प्रमाण नाम; सार्थ नाम; यथार्थ नाम
आंतरराष्ट्रीय नामकरण–पद्धतीप्रमाणे बनविलेले वनस्पतीचे अधिकृत नाव.

valid publication प्रमाण प्रकाशन; सार्थ प्रकाशन

वनस्पतींच्या वर्गीकरणातील एखाद्या एककाचे अनुवृत्त प्रकाशनाच्या पद्धतीप्रमाणे बनविलेले व त्याबरोबरच त्याचे वर्णन दिलेले अथवा तत्पूर्वीच्या अनुवृत्त प्रकाशनाचा व वर्णनाचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष संदर्भ दिलेले प्रसिद्धीकरण.

vector रोगप्रवेशक

रोगकारक सजीव नेणारा आणि दुसऱ्या सजीवात घालणारा सजीव (बहुधा कीटक).

virens हरितवर्णी; हिरवे

viviparous अपत्यजनक

(१) फुलांऐवजी व त्यांच्या जागी कंदिका किंवा लहान वनस्पतींची निर्मिती करणारी;

(२) बियाऐवजी लहान वनस्पतीची उत्पत्ती करणारे (अंकुरण; झाड).

W

wound-hormone व्रण-संप्रेरक

जखम झालेल्या ऊतकात तयार होणारा व तेथे वनस्पतीच्या भागाचा विकास घडवून आणणारा पदार्थ; पहा hormone.

— - parasite व्रणजीवोपजीवी

जखमेतूनच शरीरात प्रवेश मिळविणारा व तेथेच नंतर उपजीविका करणारा अन्य सजीव.

— -tissue व्रणोतक

जखमेनंतर तेथे ऊतककरापासून बनलेला मृदु कोशिकांचा समूह (मृदूतक); त्यापासून तेथे विभाजी कोशिका बनून पुढे मुळे किंवा कळ्या येतात; पहा cambium.

X

x एक्स; क्ष

एकगुणित रंगसूत्रांची संख्या; रंगसूत्रांची मूलभूत संख्या.

xanth- (xantho-) पीत-

पिवळे या अर्थाचा ग्रीक उपसर्ग; मराठीत तसाच उपयुक्त.

xeric environment मरु-परिसर

रुक्ष आसमंत (परिस्थिती).

xylochrome काष्ठवर्ण

मध्यकाष्ठाच्या गडद रंगाबद्दल जबाबदार असलेल्या टॅनीन, गोंद आणि राळ यासारख्या पदार्थांचे मिश्रण.

xylogenous काष्ठवासी

लाकडात किंवा लाकडावर राहणारे.

Y

yellow snow पीत हिम

आल्पीय आणि दक्षिण ध्रुवीय प्रदेशांत कधी कधी काही शैवलांनी व्यापलेले आणि त्यामुळे पिवळे दिसणारे ठिपके.

youth form (juvenile form) बालस्वरूप

पूर्ण वाढ झालेल्या वनस्पतींच्या पानांहून आणि इतर स्वरूप-लक्षणांहून भिन्नपणा दर्शविणारी लहान वनस्पती.

Z

zonation क्षेत्रीभवन

हवामान, भूमी, भूपृष्ठाचा आकार इत्यादींतील फरकांमुळे वनश्रीत कमी जास्त आकारमानाचे वनस्पतींचे पट्टे निर्माण होण्याची प्रक्रिया; एकाच अक्षांशातील सारख्या हवामानामुळे वनश्रीचा मोठा पट्टा (कटिबंध) निर्माण होतो; तसे आपल्या पृथ्वी भोवती अनेक वानस्पतिक प्रदेश झाले आहेत; उंच पर्वतांवरही उंचीबरोबर हवामान बदलत असल्याने एकूण वनश्रीचे भिन्न पट्टे (प्रदेश) आढळतात. तळी अथवा प्रवाह यांच्या किनाऱ्यांवर, जमिनींच्या फरकांमुळे असे भिन्न सममध्य (एकाभोवती दुसरे) पट्टे आढळतात; पहा zone, belt.

zymogenous वितंचक जनक

कार्बनी निदेशक (वितंचक) निर्माण करणारे (पदार्थ).

संदर्भग्रंथांची यादी

१. परिभाषा, वानस-शास्त्रीय;	पुणे विद्यापीठ, पुणे	१९६२
२. परिभाषा-संग्रह; मराठी विश्वकोश, खंड १८.	महाराष्ट्र साहित्य आणि संस्कृति मंडळ मुंबई	१९७३
३. पारिभाषिक शब्द-संग्रह (वनस्पतिशास्त्र)	संपादक– प्रा. शं. आ. परांडेकर, कोल्हापूर	१९४२
४. पारिभाषिक शब्द-संग्रह (अंग्रेजी-हिंदी)	(Ministry of Education, Govt. of India) दिल्ली	१९६२
५. विज्ञान शब्दावली (अंग्रेजी-हिंदी)	शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार, दिल्ली	१९६४
६. वैज्ञानिक पारिभाषिक संज्ञा (व्याख्या-संग्रह)	संपादक– प्रा. गो. रा. परांजपे, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि सं. मंडळ, मुंबई	१९६९
७. शास्त्रीय परिभाषा-कोश	महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे	१९६२
८. सुलभ वनस्पति-विज्ञान	ले. प्रा. शं. आ. परांडेकर, कोल्हापूर	१९३७
1. *A Dictionary of Biology*	**Abercrombie, Hickman and Johnson;** Penguin Ref. Books, Great Britain	1961
2. *Plant Physiology*	**Delvin R. M.** Affiliated East-West Pvt. Ltd. New Delhi	1972
3. *Angiosperms*	**George C. J.;** Bombay	1950
4. *A Glossary of Botanic Terms*	**Jackson B. D.;** New York	1960
5. *Taxonomy of Vascular Plants*	**Lawrence G. H. M.;** New York	1965
6. *A Dictionary of Economic Plants*	**Maheshwari P. and Umraosingh;** New Delhi	1965
7. *Cell Physiology*	**Mc Elroy W. D.;** Prentice Hall of India Pvt. Ltd. New Delhi	1972
8. *An Introduction to Systematic Botany and Ecology*	**Mitra G. N.;** Calcutta	1964
9. *Plant Groups*	**Mukherji H. and Ganguli A. K.;** Calcutta	1964
10. *A Class Book of Botany*	**Parandekar S. A. and others;** Deshmukh Prakashan; Poona	1962
11. *The Classification of Flowering Plants*	**Rendle A. B.;** Vols. I and II; Cambridge	1963
12. *A Dictionary of Flowering Plants in India*	**Santapav H. and Henry A. N.** CSIR, New Delhi	1973
13. *A Dictionary of Botany*	**Usher, George;** Constable, London	1966
14. *A Dictionary of Flowering Plants and Ferns*	**Willis, R.;** Cambridge	1966

शब्दसूची

अंकन १३५
अंकुर ९२, २२१
— नलिका ९२, २६७
— प्रकल ९२
— बिम्ब ९२, २६७
— रंध्र ९२
अंकुरण ९२
— शील २६७
— क्षम ९२, २४९, २६७
— क्षमता ९२, २४९
अंकुश १०४, २४३
— धारी २४२
— फल २६०
— बीज १५९
— लता १०४
—, संवेदी १०४
अंकुशाकृति २४२
अंकुशाभ ११६, २००
अंग १३७, १६०
अंगक १६०
अंगभूत ११२
अंजन २३
— बेल २०७
अंजनी कुल १३७
अंजीर २३
अंडपेशी ६६, १६२
अंडाकृति, ६७, १६१
अंडाभ १६१
अंडे ६६, १६२
अंतः ६८, ११२, ११४
— कवच ६८
— कक्षी ११४
— काष्ठ ६५
— केसरी ११४
— कोश ६९
— कोशिकी ११४
— पटल ५९
— परिकाष्ठ ११३
— पर्णी २७०
— प्रकली ११४
— प्रकाष्ठी ११४
— प्रजनन २७, ११०
— प्रजनित ११०
— प्रदेही ११४
— प्राकल ६८
— — जालक ६८
— — पटल २३५
— प्राकली ११४
— शोषण १०९
— — करणे १०८
— स्थ ११२
— स्थित ११२, ८
— — संकवक ६९, १४९
— क्षेपण ११२
अंत ऊतकक्र ११४
अंतरग्र ६९
अंतरा – ११२
— किंजदली ११३
— केसरदली ११३
— कोशिकी ११३
— — पदार्थ ११३
— — पोकळी ११३
— — मार्ग (नलिका) ११३
— जातीय संकरण ११३
— पर्णी ११३
— पर्णीय ११३
— पर्वीय ११३
— प्रकाष्ठीय परिकाष्ठ ११३
— बीजी ११३
— वंशीय ११३
— — संकरज ११३
— वरण ११२
— वृंतीय ११३
— वृंदीय ११३
— — ऊतकक्र ११३
— संकरण ११३
— सिराल ११३
अंत र्जात ६८
— र्जातीय ११४, २७०
— र्जीवोपजीवी ६८
— र्धारी ११४
— र्नत १११
— — र्धारास्पर्शी १११
— र्निकाष्ठी ११४
— र्निरोधन ११२
— र्पुष्पदली ११४
— र्पुष्पी ११४
— र्बीजुक ६९
— र्भव ६८
— र्भेदन २७०
— र्भेदी २७०
— — वृद्धि २७०
— र्मुख ११४
— र्रंभी ११४
— र्रेणवीय ११४
— र्वंशी ११४, २७०
— र्वक्र ४५, ११०
— र्वनस्पति ६८
— र्वर्धी ६८
— र्वलित ११२, ११४
— र्वल्क ११२, १२५
— र्विष्ट ११०
— र्वृंती ११४
— र्वृंदी ११४
— र्वेशन २७०
— र्वेशी २७०
— श्चोल २३१
— स्तर्पण ६६
— स्तुष ९४, ११२, १६२, २६८
— स्त्वचा ६८, २२२
अंतिम २४२

— प्रकल ५६
— शाखा १९४
अंत्यशाखा १९४
अंत्यावस्था २२१, २३१
अंत्याश्रय ५६
अंदुक ६६, ९२, १५९, १६२
— कलश १५
— – घर १५
— जनक कोशिका १६२
— जनन १५९
— परिवार ६६
— युति १५९
अंदुकाशय १५९
— दंड १५५
अंदुस्थली २४८
अंबुली १२७
अंबेलिफेरी २४२
अंबलिफ्लोरी २४२
अंबेलेलीझ २४२
अंश– २७४
— चामरकल्प २७४
— जीवोपजीवी २७४
— फल १००, १३८
— बद्ध १५७
अ– ७४, १५३
— कंटकित २७०
— कस्मात २५७
— कार्बनिक २७०
— कार्बनी २७०
— कुंठित ११०, १९२
— कोशिक २, १५३
— कोशिकिय २
अक्रोड कुल ११७
— गण ११७
अखंड ६९
— पर्णी ११२
अखंडित ४८, ११२
अगंतुबीजुक १९
अगस्ता १६४, २६८
अग्र ३, ११
— केशी २३८
— पश्च ११, १२
— फलयुक्त ३
— फली ३
— वर्धी ३
— – अनुक्रम ३
— वलित २६९
— स्थ १३, ४९, २४२
अग्रहणशील ११२
अग्रीय ११
अ – १५३
— घटक १५५
— चक्रिक ४
— चक्रीय ४, १५३
— चर गंतुक १३
— – बीजुक १३
— – रेतुक २१८
— – रेतुकाशय २१८
— चल २२२
— चेतन १०९
— छिद्री १०९
अजमोदा १५८
अजानवृक्ष २७१
— जीवजनन १
— जैव २७०
— – पदार्थ २६५
— जोड १९
अडाऊ २११
अडुळसा २
अणु १८
अतन्य १११
अतन्यता १११
अतसी कुल १२७
अति– २२७, २२८, २४२
— क्रमी जाति २७८
— जीवोपजीविता २२८
— पुष्टी १०७
— रिक्त २
— – फळ २
— वृद्धी १०७
— विष १०२
— विषारी २४८
— शाखी १९४
— शीत वनस्पति १८९
— शीतन ३८
अत्यपसारी २६४
अत्युत्तर १२१
अत्रुण कुल ८०
अदम्य ११०
अदलिकित २५७
अद्राव्य ११२
अधः १०७
— बद्ध ११२
(अधोबद्ध)
अधःस्थ १११
अधर १०७, २४८
— (अधो) वर्धन १०८
— सेवनी (सीवनी, शिवण) २४८
अधराक्ष १०७
अधरोष्ठ ११९
अधश्चर २१६, २२७
अधश्छादनी २५१
अधस्त्वचा १०८
अधस्त्वचीय २२६
अधि– २२७, २२८
— कक्षस्थ २२७, २२८
— कृत नाम २७२
— पर्णस्थ २२८
— पर्वस्थ २२८
— मान्य जाति २७८
— – निष्ठा २६५
— मूळ २३१
— रोम २३८
— लेप ७४
— वास ७८
अधो गामी ५५
— मुख १०, ११४
— वर्ती १०
— वर्धन १०८
— वाही १७१
— वेष्टन २५१
अध्यारूढ ७२
अध्यारोपित २२८
अध्यावरण १५
— युक्त १५
अननस २१८

-- कुल २८
अननिल ९
— श्वसन ९
अननुवृत्त प्रकाशन २६९
अनन्य जाति २७८
अनन्य निष्ठा २६५
अनम्य १११
— ता १११
अनवरत भेद ४८
अनाच्छादित २४३
अनावृत १५०, १८४, १८८, २६८
— फली २६८
— बीजी १५०
-- क्षेत्र २५८
अनित्यवृद्धी १०२
अनिनाल युतिक १७
अनियमित ११५
अनिर्धारित ११०
अनिल ६
अनिवार्य १५७
— सहजीवी १५७
अनिश्चित ११०
अनिषेक (अनिषेचित) २४३
— जनन १३, १६५
— फल १६५
— फलन १६५
— बीजुक १६५
अनु कुंचनी १५०
— – वलन १५०
— कूलन ४
— कूलित (जैव) प्रजाति १९२
— कूली वितंचक ४
— कृति १४१
— क्रमण २२७
— क्रमी वर्तुळ २२७
— चलन २३१
— चलनी २३०
— च्छेदी पट्ट २५८
— तट वन ८६
— दैर्घ्य १३०
— – (अन्वायाम) छेद १३०
— पक्वन ५
— पपर्ण ७२, ७५
— परिकाष्ठ १३९
— पाक ५
— पूर्ति काल २६३
— प्रकाष्ठ १३९
— प्रस्थ २३७
— – छेद २३७
— – प्रतल २३७
— बंधन १२८
— योजकता ४
— योजन ४
— लंब छेद १३०
— लिप्त खाच २६
— वर्तन २३९
— वर्तनी २३९
— वृत्त प्रकाशन २६५
— सरणी २३६
— हरण ११२
अनुहरणाचा नियम १२२
अनुहर्य १०१
— – त्व १००
अनूप समावास २२८
अनूपस्थ २४१
अनेक १७७
— कोशिक १४७, १७७
— पत्री १२०
— पुटकी १७७
— पुष्पी १७७
— प्रतिरूपी १८१
— स्थ १०१
— – स्थता १०१
— स्रोतोद्भव १८०
अनेकोद्भव १८०
अन्न गुलिका ८४
— रिक्तिका ८४
— शृंखला २६६
अन्यदेशीय ७
अन्योन्य १९५
— क्रिया १९५
— ता १९५
— त्व १४८
— संकरज १०५, १९६
— सहजीवन २२९
अन्वायाम १३०
अपकर्ष ५६
— गम ५८
— घटक २६४
— घाती जाति २७८
— चय ३४, ५७, ११८
— चयज ११८
— छत्राकृति २०५
अपत्यजनक २८०
— जनन २५०
अपपर्णन ७४
— प्ररोह १५८
— मध्य ३६
अपरिकलीय १५३
अपरिदल ३
अपरिवर्तनीय २२१
अपरिवर्त्य १०९
— ता ८०, १०९
अपर्ण १३
— त्व १३
-- पादप २२८
अपवर्ध ३७
— वृद्धि १०७
-- शिष्ट पादप २०४
— शिष्टवासी २०४
-- सव्य १२, ५०
-- सारण ६३
-- सारी ६३, १६४
-- स्फीत २४६
-- क्षय १८
-- क्षालन २, १२२
-- क्षेपण १
अपाच्छेदक स्तर १, २१२
अपाच्छेदन २
अपादपीभवन २७३
अपामार्ग कुल ८
अपार्य १०९
— ता १०९
अपाक्ष १
अपि– ७०
— किंज ७०

— जैव २६५
— तल ७०
— – अष्टम ७०
— – कोशिका ७०
— त्वचा ७०
— – तंत्र ७०
— दललग्न ७१
— धान १२६, १५९
— – कोशिका १२६
— पादप ७१
— प्रदललग्न ७१
— प्राकल ७१
— बीजुक ७१, १६९
— भौम ७०
— वनस्पति ५, ७१
— – ध्रुव १८८
— – – वृत्ति ७१
— वर्धन ७०
— वर्धित २६५
— वृत्ति ७१
— संदललग्न ७१
— संवर्त ७०, २६१
— – युक्त २६१
— स्तर ७१
अपुष्क ६९, ७४
अपुष्प वनस्पति ८३
अपूर्ण कवक वर्ग ५८, ८७
— पुष्प ११०
— पुष्पी उपवर्ग ११०
— पिच्छाकृति १७४
— वर्गक ८५
— हस्ताकृति १६३
अप्याक्ष ७०
अप्रकट ६४, १२१, १९५
अप्रकटत्व १२१
अप्रगत २७३
अप्रत्यक्ष विभाजन १११
अप्रदल १३
— उपवर्ग १३
अप्रभावी १९५
अप्रभेदित २४३
अप्रवेश्य १०९
अप्राप्य २४२
अफलित २४३
— जनन १३
अफू १६०
अबीजी वनस्पति २१०
— – विभाग ५१
अबीजुक जनन १४
अभाव ५९
अभि– १०७
— गमन २३७
— त्वचा १०८
— त्वचीय १०८
— नत ५५
— प्ररूप २७१
— मध्य ३६
— – प्रकाष्ठ २५३
— मुख ४८
— रंजक २२१
— लग्न ४, १८
— लाग १८
— लोपन २७३
— वृद्धि १८५
— शोषण २
— सरण ४०, ५३
— सारी १६४
— ज्ञान १०८
अभेद्य १०९
अभ्यक्ष ४
अमंडलित ४
अमरकंद १५५
अमरवेल ७९
अमर्याद ११०
अमुक्त जल २४३
अयथार्थनाम २७०
अयुक्त ६३
अर ३, १९३, १९४
अरण्य ८४
अर वाहिका १९५
— सममिति १९३
— समात्र ३, १९३
— समात्रता १९३, २२९
अरसूळ ६०
अरहीन ११५
अरिष्ट कुल २०६
— गण ७, २०६
अरीय ३, १९३
— छेद १९३
— प्रतल १९३, २०५
— बिंदू ३४, १९३
— भित्ती १९३
— वृंद १९३
— सममित १९३
— सममिती १९३
अरुणपुष्प कुल ३३
अरेखित २४४
अर्क कुल १६
अर्गट ७२
अर्गोटिन ७२
अर्जित ३
— भेद २४६
अर्जुन कुल ४४
— सादडा ४४
अर्टिकेलीझ २४५
अर्टिकेसी २४४
अर्ध– १००, २११
— अधःस्थ २११
— अध्यारूढ ७२
— गदाकवक १००
— गूढ कलिकोद्भिद २६९
— – पादप २६९
— गोलाकृति २११
— चंद्राकृति ५०, ९८, १३१, २११
— चक्रीय ५३
— चितीय ९८, १००
— जलवनस्पति २११
— जीवोपजीवी १००, २११
— तूलीर ३६, १००
— पार्श्व २११
— – पटल २११
— पिच्छाकृति १७४
— मंडलित १००
— मरुस्थल २११
— वर्तुळाकृति २६९
— विकसित २४३

-- विष्कंभयुति १००
-- शूलाकृति २११
-- संवेष्टी २११
-- सूत्रण १३६
— सूत्रणोत्तर विभाजन १८२
— सूत्रित १९६
— हस्ताकृति १६३
अर्धाधःस्थ ९८, २११
अर्धाध्यारूढ ७२, २११
अर्धारूढ ९८
अर्बुद २७२, २७९
अलिंग १७
— रंगसूत्र १९
अलिंगावस्था १७
अलिंगी १७
अलिंब ८७
अलैंगिक १७
अल्प – १३९, १५८, २२५, २७४
-- केशी २६७
— गुच्छाकृति २२५
— जीवी ७०
-- तरंगित २७७
-- तीव्र २२५
-- दंतुर २२६
-- पिच्छाकृति १७४
-- पुष्पी २७४
-- भागी १५८
-- रोमश २६७
— हृदयाकृति २२६
— लोमश १९०
— विकसित २४३
— विशालकोनी २२६
-- वृंतीय २२६
-- हस्ताकृति १६३
अल्पाधःस्थ २२६
अल्पाधिवास २७४
अल्पानील ९४
अल्पायुषी ७०
अल्पोपपर्णक २२४
अवंध्य ७८
अवंशागतिक १५४
अव – १०७, १११
-- कक्षस्थ १११
-- किंज १०८
-- -पुष्प २३३
-- – पुष्पी श्रेणी २३३
-- गम १६७
-- -काल १८३
-- गम्य १६७
-- गम्यता १६७
-- च्छेद ५१
— जातीय २७०
-- तरण ४१, ५७
-- तल १०७
-- नत ५७, २००
-- – जानु ६०
-- नति ५६
-- पर्ण १०८, १११
-- पर्वस्थ १११
— पुंज त्राण १०८
— बंधन ८०
— बीजक १०८
— भौम १०८
-- यव १२७, १३७, १६०, २७२
— विकास १६०
— रोधक ११२, २५८
-- रोधन ११२
— रोधी जातिनिर्मिती २५७
-- रोह ५७
-- रोही ५७
— अवर्ण कणु १०५
अवर्धी अपाती १३४
— वृंद ४२
अवलेह ११६
— कवक २३७
— कवक गण ११७,
अववलित १९६
— वांशिक २७०
-- विकास २७०
— शिष्ट १५७, २४९
— शेष १९७, १९८, २०४, २४९
-- शेषी २४९
-- संवलित ४०, २६९
— सादी २१०
— स्तंभ मूळ २२३
अवस्था २२१
अ–वायुजीवी ९
-- विकसन १
-- विकसित १, १८४, २४३
— विद्राव्य ११२
— वियोजन ६२, १५३
— विलेय ११२
— वृंत २१२
-- वैधनाम २७०
— व्यक्त १८२
अशनक्रिया ७७
अ– शाख २४२
— शाखी २४२
— शीर्षक २
-- शुद्ध १०९
अशोक ६८, ७१
अश्मगर्भीफळ ६५
अश्मीभवन १७०
अश्मीभूत प्रशेष ८५
-- प्राणी ८५
अश्रुवत् ९७
अष्ट किंजली १५७
-- केसरी १५७
— कोनी १५७
-- प्रकली १५७
— बीजी १५७
— बीजुकी १५७
-- म १५७
अष्ठि १९१, २२४
अष्ठिका १९१
अष्ठीला ६५
अश्वक्षुराभ २६९
असंकोच्य ११०
असंख्य ११०
असंगजनन १४
-- जनित १४
असंगत संरचना ११
असंतत ६२
असदृश ६३
असम– ६१, १०१
— केसर ११

— कोष्ठ ४७, १०१
— गंतुक १०
— गट– गुणन ७
— जनन १०१
— जनित १०१
— दलिकित १०१
— (विषम) प्रकल २६९
— – त्व २६९
— बीजत्व १०२
— बीजुक १०२
— – त्व १०२
— भागी ११, १०१
— मंडलित १०१
— मित १७, २४४
— युति ११, १०१
— रंगसूत्र १०१
— रूप १०१
— रूपी १०१
— वर्णी १०१
— विभाजन ८
— संकरज १०५
असमात्र १७, २४४
असाणा २००
असामान्य १
असार्थ नाम २७०
असिपर्णी २५४
असीमिताक्ष ७४
अस्कंध २
अस्तरित १०३, २४४
अस्थायी नाम २७३
अस्थिकठक १६१
अस्थिभूत १६१
अस्थिर जनुक २७९
— समुदाय २७९
अस्पष्ट सिराविन्यास २७३
अस्पृष्ट वन १८३, २४९
अस्फुटन ११०
— शील ११०
अस्मानिया ९५
अस्याकार २५४
अस्याकृति २६७
अहिजिव्ह १६०
— गण १५९
अहिफेन कुल १६४
अळंबे १४८
अळंबे ८७
अळशी १२७
अळू १२७
अक्ष १९, ३५
— लग्न १९
— विन्मुख १
— संमुख ४
अक्षीय १९
अक्षोट (अक्रोड) ११७
— कुल ११७
— गण ११७
ॲंजिऑप्टेरिस १३४
ॲंजिओस्पर्मी १०
ॲंथोसिरोटी १२
ॲकँथेसी २
ॲगॅरिकेलीझ ५
ॲगॅव्हेलीझ ६
ॲगॅव्हेसी ६
ॲडॅनीन ४०
ॲडिनोसीन डायफॉस्फेट ४
ॲनाकार्डिएसी ९
ॲनोनेसी ११
ॲपोसायनेसी १३
ॲमरॅंटेसी ८
ॲमारिलिडेसी ८
ॲमेंटिफेरी ८
ॲम्पेलिडेसी २५०
ॲरॉलिएसी १५
ॲरॉइडी १६
ॲरिस्टोलोकिएसी १६
ॲरेसी १५
ॲसरेसी २
ॲस्कोमायसेटीज १६
ॲस्क्लेपीएडेसी १६
ॲस्टरेलीझ ४५
ॲस्टरेसी १७, ४५

आ

आंतर (अंतरा–) ११२
— किंजदली ११३
— क्रिया ११३
— बीजी ११३
— – शल्क २०७
— राष्ट्रीय चिन्ह २५
आंदोलनी १६१
आंदोलिपाली ५०
आंबगूळ ६७, २१७
— कुल ६७
आंबटवेल २५०
आंबा ६८
आंबुटी २६४
आंशिक २७४
— आश्रय २७४
आकस्मिक जलवृद्धि ८३
आकार १६१
— जनन १४६
— विज्ञान १४६
— आकार्य १७६
— ता १७६
— पदार्थ १७६
आकाशनिंब १०९
आकाशी २६०
आकृति ८५
आक्रमण ११४
आकुंचित ४
आक्रांतफल १८१
— –धारी १८१
आगंतुक ५
आच्छादक काच ५०
आच्छादन ४२, ५०, २६४
आठळी २२४
— फळ ६५, २२४
आडवा २३७
— छेद २३७
आढे ११८
आत्म फलन ७८
— युति १८
आदर्श १४३
आदायित्व १९५
आदि –१८४
— कोरक १७७

— – वेष्ट ४३
— कोशिका ११२
— गर्भ १८४
— जीवसदृश ८
— नेचे १८४
— परिकाष्ठ १८५, १८७
— पादप १८७
— प्रकटबीज वनस्पति १८५
— प्रकाष्ठ १८७
— बीजुक १८४
— म १८४
— – नेचे १८४
— – मूल १९३
— – वेष्ट ४३
— मूलाकृति १९३
— मूलीय १९३
— रंदुक १८७
— रूप १८७
— लवक १८५
— वनस्पति १८७
— विभज्या १८७
आद्य १७४, १८३, १८४, २७६
— काय १८३
— घनकंद १८६
— त्वचा १८६
— परिदली उपवर्ग १५
— पर्ण १८३, १८४
— प्रवर्तक १७४
— रंभ १८७
— विभाजी ऊति १८४
— वेष्टि (कोशिका) ११६
आद्यावृतबीज वनस्पति १८२
आद्याशय १८४
आद्याक्ष १७७, १८३
आधात्री १३५
आधानी १९५
आधार ऊतक २२३, २२८
— – तंत्र १३५
— ऊति २२८
— कणिका २५९
— कोशिका २१
— मूळ २९, १८५, २२३
— सूत्र २२८
आधारित ११०
आनीत ११४
आनील ९४
आनुवंशिक १००
— ता १००
— सहजीवन १००
आनुवंशिकी ९०
— विज्ञ ९०
आपनस कुल २८
आपर्णांग नेचा ७४
आपांडुर कण ७
— स्तर ७
आत्मभाव ५
आप्य १५
आप्योतक १५
आबंधक १४
आबई ६९, २२८
आभ १५७
आभासी १४, ७६, १८८, २२१, २७६
— अफलित जनन २७६
— अबीजुकजनन २७६
— अयुग्मता २७६
— ऊतक २३५
— कंद १८८
— कपाली १५५
— गंतुबीजुक १८८
— द्विशाखाक्रम ५९
— पट ९८
— परिदलमंडल १८८
— पाद १८८
— फल ७६, १८८
— – न १८८
— युग्मन १८८
— युग्माणु १८८
आभाळ ९७
आमर ३०, २२१
— कुल १६०
— गण १६०
— विज्ञान १६०
आमली ९७
आम्रकुल ९
आयत १५७
— कुंतसम १५६
आयसॉएटेलीझ ११६
आयसॉएटेसी ११६
आयसोटाइप २७०
आयात ७५, १०९
आयुःकाल ६५, १२६, २७१
आयुर्मान ६५
आरंभिक कोशिका ११२
आरएनए २०२
आराकृति १९, २२६
आराट कुल १३४
आरारूट १३४
आरोपित २०६
आरोह १६
आरोहिणी ४१
आरोही १६, २०७
— नेचा १८९
— मूळ ४२
आर्थिक वनस्पतिशास्त्र ६६
आर्द्रता मापक १०७, १८९
— शोषी १०७
आर्द्र प्रिय वनस्पति ९९, १०७
— शोषण ५७
— स्फुटन १०७, २६९
आलंबक २२८
आलम्न ४, १४
आलुक कुल ६१
आले (शुण्ठी) २५५
आलेप ११३
आल्गा ७
आल्गी ७
आल्पीय वनश्री २५७
आवरक २१३, २४५
आवरकी २४५
आवरण ४२, ५०, ११२, २१३, २६४
आवर्तितता १६९
आवर्ती हालचाल १६९
आवश्यक १५७
आवृत ४२, २४०
— कंद २९

— बीज पूर्व वनस्पति १८२
— – वनस्पति १०
— बीजुक ३८
आवेग १०९
आशय ९, २५, ३२, १९५
— क २४९
— तल १४
आशयित २५
आश्रय १०५
— त्याग ५७, १२८
— वनस्पति ८५, २२८
आसंग ४
आसंगी ४
— बिम्ब ६२
आसंजक ४
आसक्त ५
आसन्न फलोत्पत्ति ८९
— युति ८९
आसमंत ७०
आळीव २०६
ऑक्सिन १९
ऑक्सिडीकरण १६२
ऑनेग्रेसी १५९
ऑफिओग्लॉसिलीझ १५९
ऑफिओग्लॉसेसी १५९
ऑर्किडसारखे १०८
ऑर्किडेसी १६०
ऑल्व्हिसारखे १०८

इ

इंगळी १२३
इंद्रिय १६०
— ग्राह्य १६०
— जनन १६०
इन्यूलेज ११४
इन्व्हर्टेज ११५
इन्व्हर्शन ११५
इरिडेसी ११५
इष्टतम १६०
इसबगोल १६१
इसिडियम ११५
इसॅटिन २५२

इक्षुशर्करा २२७

ई

ईरा २६५
ईश्वर १२०
ईश्वरी कुल १६

उ

उंदिरकानी १९७
उंबर २३
उंचळी ९४
— (कोंबळी) गण ९४
उकल ११८
उगम १६०
उगवण ९२
उग्रगंध ९६
उच्च ७४
उच्छेद ५६
उजवी वेल ५८, २०२
उटकटारी ६६, ९४
उड्डान केश ८३
— पटल ८३
उड्डानोतक ८३
उतार २६८
उत्केंद्र ७४
उत्क्रांति ७४, १६०
उत्तर १२१, २४४
— समीपस्थिति १८२
— ध्रुवाजवळचे २२५
उत्तरोष्ठ ११९
उत्तेजक २२३
उत्तेजनक्षमता ७४
उत्थित १६१
उत्पत्ति १६०
उत्परिवर्तक १४८
उत्परिवर्तन १४८, २२१
— सिद्धांत २७२
उत्परिवर्तनीय १४८
उत्परिवर्ती १४८
उत्परिवर्तित १४८
उत्पादक २७६
उत्प्रवाल ११५

उत्प्रवाह ६६
उत्प्रेरक ३४
उत्प्रेरण ३४
उत्सर्ग ७४
उत्सर्जन ६८, ७४
— तंत्र ७४
उत्सर्जित पदार्थ ७४
उत्स्फूर्त जनन २२०
उत्क्षेपक ११३
उदग्र २४८
उदरमार्ग कोशिका २४८
उदासिनीकरण १५२
उदासीन जाति २१८, २७८
उदी चिराइत २२
उदुंबर कीटक ७९
उदुंबरण २६२
उद्गम १६
उद्गमन ६३
उद्दीपक २२३
उद्दीपनक्षमता ७४
उद्देश्यवाद २७८
उद्भासन ७५
उद्भासित ७५
उद्भिज्ज १७५
उद्भिज्जशास्त्र २७
उद्यान १०५
— वासी १०५
— विज्ञान ८९, १०५
— विषयक १०५
उद्वर्ध १६१
उन्देक्षीय १०७
उन्दोद्भिद् १०७
उन्नत ७२
— कायक १७८
उन्हाळी २५४
उप – २२५
— कक्षस्थ २२५
— काष्ठ २०, ९९
— कुल २२६
— कोटी २२६
— गण २२६
— चय ९

— चरमावस्था २२६
— जत ४६, ११०
— जमात २७९
— जाति २२६
— जीवी २७९
— त्वचा ५३
— – भवन ५३
— त्वचीय २३७
— त्वक्षा १७१, २०९
— धान वनस्पति ५३
—– धानक ५
— धारास्पर्शी २२६
— पर्ण २२४
— – क २२३
— – हीन ७५
— प्रकार २२७
— प्रभावी २२६
— मूळ २०२
— – धारी १९३
उपरिकल्किोद्‌भिद १७०
उपरिस्थ २२७
उपलब्ध १९
उप वंश २२६
— वर्ग २२५, २५७
—- वायवी २२५
—– विभाग २२६
— वेलांचलीय २२६
— शाखा १५८, १९४
— शाखी १८५
— संगति २२५
— स्थिति १८३
— क्षुप २२६, २६०
— क्षुपी २२७
उपांग १४
उपांगीय १४
—– सिद्धांत १४
उपाग्रस्थ २२५
उपाल्पीय २२५
उपाष्ठीला ६५
उपाक्ष १९
उपाक्षिका १९३
उपोत्तर ध्रुवीय २२५
उपोदकी कुल २०
उभय– २५८
—– द्विगुणित ८, २५७
—– परिदली २६१
— बीजुककोशिक (कोशी) ४६
—– लिंगी १०१
—– वर्ती ९
—– वर्षी १३८
उभा २४८
उलट दाब १५१
उल्मेसी २४१
उल्लेख ४१
उष्ण कटिबंधीय वर्षावन १९३
उष्मकालीन प्रभाव २५७
उक्षी ८२

ऊ

ऊतक २३५
— कर ३१
— – वलय ३१
— जनन १०३
— तंत्र २३५
—– नाश १५१
— विज्ञान ९, १०३
— संवर्धन २३५
— क्षय १५१
ऊति २३५
— जनन १०३
ऊद २२५
ऊमायसेटीज १५९
ऊर्जांतरण ६९
ऊर्जा ६९
—– ग्राहक विक्रिया ६८
—– दायी प्रक्रिया ७४
— निर्मिती ६९
— मुक्ती ६९
ऊर्णा १२०, २५३
— जालकित ७७
— जिनाभ १६४
—– म ८१
— मय १२०
—– यित १२०, २५३
ऊर्णी ८१, २५३
ऊर्णांतक ७७
ऊर्ध्व २२७, २४४, २४८
— पातन ६३
— पादप २२७
— मुख १८, ७२, १६१
— सीमा २४४
ऊर्ध्वस्थ २२७
— किंजपुट २२७
ऊषरा २०
ऊस १५८, २०५

ऋ

ऋण १५१
—– गुरुत्वानुवर्तन १५१
— दमन १५१
—– प्रकाशानुवर्तन १३, १५१
— प्रतिक्रिया २७२
—– संकरज ओज १५१
ऋतु जैविकी १७१
— प्रभाव २५८
ऋत्वीय अपक्षय २५२

ए

ए १
एएमपी २५७
एक– १४३, २४३
—– क लक्षण (घटक) २४४
—– किंज १४४, २४३
— – दली १४४
— किंजी १४४
— केसरत्व १४३
— केसरदली (केसरी) १४३
— कोशिक (कोटरयुक्त) १५९, २४३
— गर्भत्व १४३
-— गुणसंकर १४४
— गुणन ९८
— गुणित ९८
— – त्व ९८
— – पिढी १५३
— – बीजुक २७१
— गुणितावस्था ९८, २६९

— घटक २१५
— चक्रीय १४४
— तः शून २४८
एकत्र लिंगता १४४
-- लिंगी १४४
— - बहुयुतिक १४४
एक दलिकित १४४, २४३
— -(दलिकी) वर्ग १४४
— दली २४३
— दांडी १४४, १८४
— द्विदली २७९
— ध्रुवी २७९
-- नलिकित १४५
— पटीय २४४
— पद १४५
— - वल्लरी (शुंडी) २६, २४४
-- पदी २४३
— पादप परागण ८९
— पार्श्विक २४३
— पार्श्वी २१०
— पुट १४४
-- पुटक १४५, २४३
-- पुटकित १२९
— पुष्पी १४३, १५९, २४३
— प्रकली २४३
-- प्रकेसली १४५
— प्रतिरूपी १४५
— प्रदल १४४
-- प्रदली २४४
— प्रसवी १४३
-- -द्विवर्षायु १४४
-- -बहुवर्षायु १४४
— बीजपत्री १४४
-- बीजी १४५
— बीजुक १४५
— - कोशिक (कोशी) १४५
-- - - शंकु ४६
— बीजुकी १४५
— मध्य ४५
— युजी २४४, २७९
— रंभी १४५, १८६
— रेतुकाशयी १४३
— लिंगी १४५, २४४
-- - पुष्प १०९
— विध १०३
— शाखी वल्लरी १४४
— शीर्षक १४४
-- श्रेणीबद्ध २४४
-- संकरज १४४
— संघ १४३
-- समसूत्र १४५
— समसूत्री १४५
— समात्र १४५, २५५
— - ता २५५
— सिराल २४३
— सूत्र १४३
— स्तरित २४४
— स्तरी १४५
— स्थ १८
— - त्व १८
— स्थानक प्ररूप २७९
— स्थित १८
— - त्व १८
— स्रोतोद्भव १४४
एकांगी २१०
एकांतरण ७
एकांतरित ७
एकाआड एक ७
एकाकी २१७, २४३
— सांघिक २१७
एकाकृति २४३
एकादिप्रकाष्ठी १४३
एकावृत (एकपरिदली) उपवर्ग १४४
एकाक्ष २४३
एकेरी फूल २१५
एकोटाइप २६४
एकोटोन २६४
एकोद्भव १४४
एकोन्नत १४४
एक्सिसीटम ७२
एक्सिसीटीनी ७१
एक्सिसीटेलिझ ७२
एक्सिसीटेसी ७२
एक्स २८०
एटीपी १३
एन् १५०
एपिएसी १३, २४२
एपेटॅली १३
एबेनेसी ६४
एम्ब्रियोफायटा ६८
एरंड ४५
— कुल ७३
एरिओकॉलेसी ७२
एरिकेसी ७२
एलिओप्लास्ट ६७
एलेग्नेसी ६७

ऐ

ऐंद्रिय १६०
ऐझोएसी २५७, २६५
ऐन २३५
ऐसर १२०

ओ

ओक (बान) ७६
— कुल ७६
ओज १०६
ओर्डोव्हिसियन पीरियड (कल्प) २७३
ओलिएसी १५८
ओवा, पानाचा १६
ओषधि १००, १५८
-- ग्रंथ १००
— -कर्ता १००
-- स्तर २२४
ओषधीय १००
— आवरण २६४
-- उपवर्ग २६९
ओष्ठ १२८
— क ११९
— वंत ११९, १२८
ओष्ठाकृति ११९
ओष्ठी ११९, १२०
ओसाडी २५२

औ

औदर २४८
औदुंबर ५४

औदुंबरिक २२८
औषध ६५
— निर्माणशास्त्र १७१
— निर्मिती १७१
औषधि विज्ञान १७१
— कोश १७१
— क्रियाविज्ञान १७१
— स्वरूप – १७१

क

कंकणाकृति ११
कंकतिक १६६
कंकतिकाकृति ७९
कंगुणी (कांगोणी) ३५, १६४
कंगोरेदार २०२
कंगोरा ५०, २०२
कंचट ४४
— कुल ४४
कंचुक २४०
कंटक ३, ५३, २१९
— युक्त १६२
कंटकाग्र ५३, २१९
कंटकावृत २१९
कंटकित २, ३, ६६, २१९
कंटवेष्ट २६०
कंठ २३४
कंडूत्पादक १८८, २२३
कंद २८
— क २९
— कल्प २९
— कवक २३९
— – गण २४०
— केश २९
— धर २९
— धारी २९
कंदर्प–लशुन–गंधी ७
कंदिका २९, १८५
कंपनक्षम २४९
कंपनानुकुंचनी २१०
कंपनानुवर्तन २३४
कंपशील २४९
कंपॉझिटी ४५
ककुद २४१
— युक्त २४२
कच्चा (अपूर्ण) कुजात १९४
कच्छ पादप १३४
— समवास २७१
कज्जलाभ ८७
कटक ५०, ११८, २०२
— नाली ३३
— युक्त ३३
कटकित ५०, ११८, २०२
कटिबंध २५५
कठक ९६, २०८
— कोशिका २०८
कट्फल कुल १४९
कडा १३४
कडी १२८
कडुचिंच १२९
कडू ५६
कडे २०२
कण ९५, ९६
— केंद्र १०३
— गर ३
— प्राकल २७५
— मय ९६
— युक्त ९६
कणा ३३, ११८
— धान ११४
— धान ११४
कणिश २१९
कणिशक २१९
कणिशाभ २१९
कदंब कुल २०३
कदली कुल १४८
— गण २०८
— रूप १४७
कदापर्णी वृक्ष ५५
कन्याकेश वृक्ष गण ९३
कपबशी वनस्पती २०६
कपालिका १५५, १९१
कपाली १५५
— धारक १५४
कप्पा १३०
कमल कुल १५६
कमल १९०
करंज ९३
करंडक कुल ५९
— वर्ग २०
करंडकीय मृदा ५९
करंड फल १९१
करंबळ कुल ६१
— गण ६१
करपा १२
करवंटी २१३
करवती २०७
करवीर कुल १३
कर्कटी (काकडी) कुल ५२
— फल १६७
कर्ण ६५
— प्रतल ५८
कर्णिका १८
— म १८
कर्तनी रूप ८५
कर्ता १८
कर्दमतीर वनस्पति १६६
कर्दळ कुल ३२
कर्पूर ३१
कर्षकण ३६
कर्षकेंद्र ३६
कर्षण–मूळ १९०
— सूत्र २३६
कलकणु १६
कलम ९५
— फांदी २०८
— संकरज ९५
कलश १६, १७५
— पर्णी १७५
— (घट) – गण २०६
कलशाकृति ८०, २४६
कलिंगड २५१
कलिका २८, ७५, ८१, १८५, १९८, २६७
— रचना १८२, २४८
कलिल ४३
— वृत्ति ४३

कल्लिाभ ४३
कल्क १९०, २७५
कवंडळ १६३
कवक ८७
— जन्य ८७
— जाल १४८
— — पट्ट १४८
— — स्तर १४८
— जालाभ १४८
— जालीय १४८
— तंतु १०७
— तज्ज्ञ १४८
— तूलीर ३६, ८७
— द्रव्य १४८
— नाशक ८७
— बाधा २७२
— वासी २६६
— विज्ञ १४८
— विज्ञान १४८
कवकार्ति १४९
कवकीय ८७
कवकोतक १३८
कवकोति १३८
कवच ५१, ११०, २०२, २१३
कवची ५१
— फळ १५५
— शैवाक १२५
कवठी चाफा १९०
कवडी १२
कशाभिका ८०
— युक्त ८०
— रुप ८०
कसिली १४८
कस्तुरी गंधी १४६
— भेंडी १४६
कळी २८, ८१
कक्ष १९
— तलीय १११
— स्थ १९
कक्षा १९
— बाह्य ७५
— स्थ १९
कक्षीय १९
कँकर २६१
कॅपॅन्युलेलीझ ३१
कॅपॅन्युलेसी ३१
कॅम्ब्रियन कल्प २६१
— पूर्व — २६१, २७५
कॅक्टेसी ३०
कॅजुरिनेसी ३४
कॅटॅलेज ११८
कॅनडा बाल्सम ३१
कॅना ३२
कॅनाबिनेसी ३२
कॅनेसी ३२
कॅपॅरिडेसी ३२
कॅपॅरेसी ३२
कॅफीन ३०
कॅरिओफायलेसी ३३
कॅरिकेसी ३३
कॅरोटीन ३३
कॅलिसिनी २६१
कॅलिसिफेरी २६१
कॅलिन २६१
कॅलोज ३०
कॅस्परीबिंदू (पट्टा) ३४
काऊटच्छूक ३२
कांगणी १५३
कांगोणी ३५
कांड ११३
— — शरीरिका (शैवल) वर्ग ३७
कांदल कुल २०१
कांदल – संघात २०१
कांदळ १४७
काकड २९
— शिंगी २२७
काचपट्टी २१५
— वासी २५०
— स्थ २५०
काजळी (रोग) २१६
काट छेद २३७
काटा ३, १८३ २१९, २३४
काटेमाठ २१८
काटेरिंगणी २५३
काटेरी ३, ६६, १६२, १८३, २१८
— वन २३४
काणी २१६
कात ३४
कानवला ६२
काप २१०
कापसाचा धागा २२२
कापूर ३१
कामलता १७४
कामिनी ७५
काय २६, २१७
— क २३३
— — वनस्पति विभाग २३३
कायकाभ २३३
कायकोशिका २६, २१७
कायटिन ३८
कायफळ १४९
कायम मर २७५
कायिक २१७
— पेशी २१७
कारंज वृक्ष ३१
कारंड पादप कुल १२४
कारंदा २९
कारक ७६
कारगोळ २४२
कारगोळ कुल २४१
कारळा १५३
कारा – पुष्प १८४
— यंत्रणा २३७
कारेसी ३७, ६६
कार्तिल १५३
कार्पास कुल १३४
कार्बन सात्मीकरण ३३, ८०
— स्थिरीकरण ८०
कार्बनी १६०
कार्बोहायड्रेट ३३
कार्य ८७
— द्रव्य २२६
कालबाह्य १५७
कालवर्णी २४४
कालिकण १३६
काशीफळ १६७

काष्ठ ९८, २५३
-- किरण २५३
-- जनक १२६
-- जीवाश्य ८५
— पादप १६०
— प्रिय १२६, २५४
— मय १२६, २५३
— वर्ण २८०
-- वासी २८०
— सूत्र २५३
काष्ठाश्म १२६, १२९
काष्ठीभवन १२६
काष्ठीय उपवर्ग २७१
काष्ठीर १२६
काष्ठोतक १५३
काळा कुडा २३५
— चाफा ६२
— माका १९
कॉटिलेडॉन ५०
कॉन्व्हॉल्व्हयुलेसी ४८
कॉनिफेरी ४६
कॉनिफेरेलीझ ४६
कॉफी ३०, २०४
— उपकुल २०४
कॉमेलिनेसी ४४
कॉम्ब्रेटेसी ४४
कॉर्डाइटेलीझ ४८
कॉल्चिसाइन ४३
कॉसमॉस २५
किंकेघर ९७
किंज केसर घर ९७
— केसराक्ष ९७
— केसरित ९७
— तलोद्‌गामी ९७
— दल ३३
— – युक्त ३३, २६५
— घर ९७
— पुट १६१, २६७
-- पुष्प १७५
— मंडल ९७, १७५
— युक्त १७५
— ल २२५
— ल्क २२३
— वृंत १०८, १७८
— शंकु १०८
किंजी २८५
किक्सिया ३२
किण २०७, २६१
-- क ३०
— मय ३०
किणांकित २०७
किण्व २०५, २५४
— द्रव्य २५६
-- मुकुलन २५४
किनार ६६, १३४
— कुल २
किण्वावस्था २७९
किमानील २६७
किरण १९३, १९४
— पुष्पक १९५
किरमाणी ओवा २०६
किरमिजी १९०
किराइत कुल ९१
— गण ९१
किल्ली ११८
-- फळ ११८
कीटक परागण ६९, ११२
— परागित ६९
— भक्षक वनस्पति ११२
कीडनाशक १७०
कील ४३
कील्क २७५
कीलाकार ५२
कीलाकृति २५२
कुंचल (कुचला) कुल १३०
कुंचारूप १४२
कुंटन ११२
कुंठित ५९, ५७, २२५
— पुष्पबंध ५६
कुंडल २१९
कुंडलित २१९
कुंतसम १२०
कुंताभ १२०
कुंतीपुष्प ७५, १०९
कुंद १९०
कुंदा १७४
कुंभ १७५
कुंभा १५
— कार २४६
— कृति १६६, १९१, २४४
— सनी १०७
कुंभीरूप १५०, २३५, २४१
कुकर्बिटेसी ५२
कुचला १३०
कुजकट पदार्थ १०५
कुजात १०५
-- मृदा १०५
-- वनस्पति १६२
कुड्म २६०
कुड्मल २८
कुडा १३, २३५
कुडी ४२
कुथमृदा १०५
कुमुद १२७
कुमूर ३०
कुरण १६६
कुरासना १२०
कुल २, ७७
कुसळी गवत ४८, २४१
कुहर ४५
कुळीथ २२
कूज २०३
कूटद्वार २३७
कूटशूक ३२
कूर्चक कवक १६७
कूर्चाभ २६२
कूर्चायुक्त २६२
कृत्तक ४२, २६३
कृत्रिम तंतु २३०
— निवड १६
कृत्स्नफल ३
कृत्स्नाभ फल ३
कृमिरूप २४८
कृषियोग्य ५२
कृष्णकमळ ५०, ७८, १३१
-- कुल १६५

कृष्णरंजक १३६
कृष्णवर्णी १५३, २४४
केंद्रक १५४
-- रस १५४
केंद्रकाम्ल १५४
केंद्रकाय २६२
केंद्रकाष्ठिक ९८
केंद्रकित १५४
केंद्रकी बिम्ब १५४
केंद्रगामी ३६
केंद्रस्थ ३६
केंद्रिका १५४
केंद्रीय ३६
-- चिती ३६
केंद्रोत्सारी ३६
केटोन ११८
केतकी कुल १६३
केनोझोइक ईरा २६०
केरसुणी रोग २५२
केवडा १५८
-- रोग १४६
केश ९८
-- पर्णी २३८
— युक्त १७४
-- वाहिनी ३२
-- शलाका १६७
— हीन ९३
केशर २०५
— कुल ११५
केशाकृति ९८
केशाभ २३८, २६१
केशालु ९८
-- त्व ९९
केशिका ३२
— मार्ग ३२
केशीय २६१
— मृज्जल २६१
केसर १९७
— किंजघर १०
-- तंतु ७९
-- दल २२२
-- घर १०
-- नलिका २२२
-- पुष्प १३३, २२२
-- मंडल १०
-- शंकू ४६
— हीन ९
केसरी २५
-- करण २२२
— कुल २५
-- भवन २२२
केसल ४०
— हीन ६६, १५३
केसलाभ ४०
केसली ४०
-- चलनवलन ४०
केसाळ ९८, १७४
-- पणा ९८
केसीन ३४
कोंब १७७, २२१
कोंबळ ९४
-- गण ९४
कोकम कुल ९७
कोटर ३५, ३७, २१५
-- पर्ण १७८
कोटी ११९
कोनयुक्त १०
कोनॅरेसी ४७
कोनाडा (कोंदण) २७२
कोनीय १०
कोबी १५८
कोय २२४
-- फळ २२४
कोयनेल १९२
कोरक २८, ११२, २४७
-- रचना १८२
— शल्क २८
कोरी जमीन २४९
कोरीपेटॅली ३९
कोलांटी तण ४०
कोश २०५
— कल्प २०५
— युक्त ९३
-- वंत २०५
कोशिकांगक ३६
कोशिका ३५
-- अंतराय ३६
— आनुवंशिकी ५४
-- कोष्ठ ३५,
-- जनन ५४
-- -विज्ञान ५४
-- तट ३६
-- द्रव्य ३५, ५५
-- निर्मिती ३५
-- पार्यता ३६
-- बाह्य ७५
-- भित्तिका ३६
-- युति ५४
-- रस ३६
-- रसायन शास्त्र ५४
कोशिकार्ध २११
कोशिकावरण ३६
कोशिका विभाजन ३५
-- विज्ञान ५४.
-- द्रुम ३६
— संगम ५४
— संभवन ३५
-- संयोग ३५
-- समूह ३६
— सिद्धांत ३६
कोष्ठ ३५, ३७, ५४, १८२
कोष्ठावस्था ६८
कोष्ठित ६८
— मज्जा ३७
क्युप्युलिफेरी ५२
क्यूटिकल ५३
क्यूटिन ५३
क्यूटिनीभवन ५३
क्रम २१२
क्रमक २७७
क्रमकी एकक २७७
-- संहति २७७
क्रमविकास ७३, १६०
क्रमांक २१२
क्रमागत २२७
क्रमिकता २६८

क्रमिपुंज ९५
क्रमि (बीजुककोश) पुंज ९५
क्रमिपुंजी ९५
कॅस्युलेसी ५०
क्रियात्मक प्रजाति १९२
— रुक्षता १७३
क्रिया प्रवर्तक ३
— बिज्ञान १७३
— वैज्ञानिक १७३
— – जलदुर्भिक्ष ६४
— – जाति २१८
— – वाण २५९
— शील ३
— –परिवहन ३
क्रुसिफेरी ५१
क्रूसाकार (जात्यसम) ५१
क्रेटेशियस काल ५०
क्लथन ४२
क्लीनोस्टॅट ४२
क्लीब पुष्प १५२
क्लुसिएसी ९७
क्लोम २४५
क्विनीन १९२
काटर्नरी पीरियड (कल्प) २७६

ख

खंड ८६, १२९, २१०
— क २१०
— न ८६, २१०, २६४
— युक्त १२९
खंडिका १२९
खंडित ४१, ६२, ६३ ७९, १२९, २७४
— भेद ६२, २४६
— रंभ २१७
खंडी करण २१०
— भवन २१०
खट ५०
— त्यागी २६१
— द्वेषी ३०
— द्वेष्टी ३०, २६१
— प्रपिंड ३७
— प्रिय ३०
— वर्णी ५०
खटिका पुंज ५४
खटी ५०
खडशेर कुल ३४
खडशेरणी ३४
खड्ड ५०
खड्गाकृति ६९, २२८, २५४, २६७
खत ७८, १३४
खतावणी १३४
खदिर ३५
खमीर २५४
खरबरीत २०४, २०७
खर्बर १७, १४७, २०४
— फली २३६
खवड्या २०७
खवला २०७
खवलेदार २०७, २२१
खाच १५४, १७५
खाजकुइली १८८
खाजण २०५
खाजरे १८८
खात १३२, १७५
— पटल १७५
— क्षेत्र १७५
खातांकित १७५
— वाहिनी १७५
खाद्य ७२, १५८
— पराग ८४
— पिंडिका ८४
खारी दलदल २०५
खुंट २२४
खुंटी कलम ५१
खुजे १९०
खुरटलेले २२५
खुरटी झाडी २०९
खुरटे २०९
खैर चाफा ४
खैरा २६१
खोटे ७६
खोड २२२
— हीन २२३
खोबण ३२, ८७, ९६, २२७
खोबणीदार ३२, २२७

ग

गंगोत्री १३१
गंजवर्णी ७८
गंजा कुल ३२
गंड १५३
— युक्त १५३, १५८
गंडिका २६६
— म २६६
— रूप २६६
गंतुक ८८, ९२
— जनन ८८
— द्रव्य २६६
— धर ८८
— धारी ८८, २१३
— धारीय सुकुलायन २६६
— प्रकल ११८
— प्राकल २६६
— मीलन ८
— ल ९२
— शुद्धी १९१
— संयोग २३०
गंतुकाशय ८८
—, एकपुटक ८८
—, अनेकपुटक ८८
गंतुकी सूत्रसंख्या ८८
गंतुबीजुक २५६
— कवक २५५
गंधवेल कुल ४८
गजकर्णी १०३
गजपिप्पली १५८
गट २१२
गटिफेरी ९७
गण १६०
— वाचक प्रत्यय ७
गति ११९
गतिज ऊर्जा ६९, ११९
गतिशीलता १४३
गदा १३२
— कवक ४२

-- –वर्ग २१
-- कोशिका २१
-- कृति ४०
-- फल २१
-- बीजुक २१
-- शैवाक २१
गमन १२९
गर्त १७५
-- पटल १७५
-- क्षेत्र १७५
गर्तिका ८५, १२०, १९१
— बीजुक १९१
गर्द २७५
— वर्ण पर्णी १३६
— –बीजुकी १३६
— –बीजी १३६
गर्भ ६७
-- कोश ६७
— त्व ६८
-- पात १
— पादप विभाग ६८
— पोष ६९
-- –युक्त ६९
-- –हीन ६९
-- विकास ६७
-- विज्ञान ६७
गर्भांकुर १, ६८
गर्भाक्ष १९, ६७
गलोल-यंत्रणा २६२
गवताळ प्रदेश ९६
गवते ९५
गळणे ३४
गॅरीग २६६
गॅलॅक्टिन ८८
गॅलॅक्टोज ८८
गॅलिक अम्ल ८८
गॅलोटॅनिन ८८
गॅस्टरोमायसेटीज ८९
गांजा ३२
गाठ ११९, १५३
-- दार १५३, २४०
गाठाळ ११९, १५३, २३५
गाभा ९४, ११८, १९०, २६७, २७०
गारवेल १६३
गॉल्गी बॉडी ९४
-- पुंजक ९४
गॉल्टनचे नियम २६६
गिंको २३
-- एलीझ ९३
गिरितल पादप १६२
-- स्थ वनस्पति १६२
गुंगिकारी १५०
गुंज १८२
गुंठन २४७
गुंडी ११९
गुग्गुळ कुल २९
गुच्छ ४४, ५१, २०३, २६३
— प्ररोह २०३
-- ल ४४, ५१
गुच्छाकृति २०३
गुच्छिका २६६
गुठळी २७६
गुडघा ११९
गुडूची कुल १३८
गुण ३७
-- घटक ५७
-- घटकांचे स्वातंत्र्य १८
— द्वयसंकर ६०
-- त्रयसंकर २३८
-- सूत्र ३९
गुणांचे स्वतंत्र व्यवस्थापन १७
गुणात्मक १९२
— भेद २२६
गुरचरण १६६
गुरु १३२, १३६
-- कठक १३२
-- कवक १३२
-- कोष्ठ १३२
-- गंतुक १३२, १३६
— – धारी १३२
-- चर बीजुक १३२
गुरुत्व बोध २६८
— संवेदन ९१
-- संवेदी ९१
गुरुत्वागम २६८
गुरुत्वानुकुंचन २६७
गुरुत्वानुचलन ९१
गुरुत्वानुवर्तन ९२
गुरुत्वानुवर्तनी ९२
गुरुत्वीय अनुचलन ९१
— जल २९८
गुरुपर्णत्व १३६
गुरुपर्णी १३२, १३६
गुरु पादप १३२
— – प्लवक १३२
— पुं बीजुक १३२
-- प्रकल १३२
-- बीजी १३६
-- बीजुक १३२, १३६, २६९
-- –कोश १३२, १३६
-- – कोशिक १३२, १३६
-- – जनक कोशिका १३६
-- – पर्ण १३२, १३६
-- – फल १३६
-- मूली १९३
-- विबीजुक १३२
गुलखेरा २०३
गुलगा – संघात १५३
गुलाब कुल २०३
— गण २०३
— वर्णी २०३
-- विज्ञान २०१
— संघात २०३
गुलाबाकृति २०३
गुलाबी २०३
गुलिका १३२, २४०
गुलुच्छ ४९
गुल्म ८८
-- पुष्प ८८
गुहारुध २४१
गुहिका ३५
गुळगुळीत २१६
गुळवेल ४८
गुळुंब ११९
गूढ ११९
-- कलिकोद्भिद २६४

-- पादप २६४, २६७
— युतिक ५२
गेरवा २०४
गेळा २५
गेळ्याची वनस्पति १२४, २३७
गैरिक १५७
गोंड्याची जास्वंद २०८
गोंद ९७
-- रोग ९७
गोत्र ४३
गोफण– फळे २१५
– यंत्रणा २१५, २६२
गोल गुच्छ ९४
-- गुच्छित ९४
-- दंती ५०
— दार वृक्ष ९७
— वर्ध २६८
-- – युक्त २६८
— शंकु ८८
गोलाकार ९४, १६०, २१९
गोलाग्र २५९
गोलाणु ४२
गोलाभ ९४
गोलाश्म पादप १७०
गोसावी रोग २५२
गोळी ९४
गोक्षुर (गोखरू) कुल २५५
गौण २, २२६
ग्रंथि ९३, ११९, १५३, २६०
— का १५३
-- दंतुर २६७
-- धारक २४०
-- युक्त ९३, २४०
-- ल ११९, १५३, २४०
-- सदृश २४०
— क्षोड २४०
ग्रहणशील १९५
— ता १९५
ग्रहणक्षम ११२
ग्रॅनॅटेसी ९६
ग्रॅना ९६
ग्रॅमिनेलीझ ९५
ग्रॅमिनेसी (ग्रॅमिनी) ९५
ग्राहक १९५, २६४
ग्राहकता १९५
ग्राही १९५
-- काय १९५
ग्रीवा १५१
— कोशिका १५१
-- मार्ग कोशिका १५१
ग्रीष्म काष्ठ २२७
-- निद्रा १०३
-- बीजुक २२७, २४४, २६०
-- – पुंज २४४
ग्रीष्मानुकूल २५४
ग्लायकोजेन ९४
ग्लायडीन २६८
ग्लॉब्यूल ९४
ग्लॉब्यूलिन ९४
ग्लुटेन २६८
ग्लुमिफ्लोरी ९४
ग्लूकोज ९४
ग्लूकोसाइड ९४
ग्वानीन ४०

घ

घंटा कृति २२, ३१
— पात्र २२
-- पुष्प कुल ३१
-- –गण ३१
घट १७५, १९७
-- पर्णी १७५, २०६
-- –कुल १५२
घटक ७६
— वितंचक ४७
घटाकार २४४
घटाकृति २४४
घन– २७३
-- कंद ४९
— कंदिका ४९
— कवची मृदुफळ ८
-- केंद्र २६२
-- कोशिका २२३, २२४
-- ता २६४
— पर्णी २७३
-- पुष्क २७६
-- सूत्रावस्था १६२
घनीभवन २३४
घनीभूत १६१
घातक १२५
घायपात कुल ६
-- गण ६
घायमारी कुल ५०
घोगर १२२
घोटवेल १३२
घोसफळ ६, ७२
घोळ १५८

च

चंचल १४३
-- वर्णी २४८
चंचलित भेद ८३
चंचुक २०३
चंचू २१, २०३
चंदन कुल २०६
चंदेरी २१४
चंद्रानुवर्तन २१०
चंपक कुल १३३
चकचकीत १३०
चकती ६२
चकाकणारे २१९
चक्र ५३
-- वर्त कुल ३८
चक्राकृति २०३, २६९
चक्रीय ५३, २५२
चतुः १९१, २३२
— किंजदली २३२
— खंडन २३२
-- खंडी १९१
-- शाखाक्रम २३२
-- शाखी १९१
-- संयुजी २३२
-- संयोजी १९२
-- सूत्र २३२
चतुरोन्नत २३२
चतुर्– २३२

-- गुणित २३२
-- - त्व २३२
— घटक २७६
चतुर्थ - २७६
— क २७६
-- कल्प २७६
— बीजुक २३२
-- -धारी २३२
चतुर्
— दली १९२, २३२
— ध्रुवी तर्कु २७६
— बीजुककोश २३२
— भागी १९१, २३२
— मंडलित २३२
चतुश्चाक्रिक २३२
चतुष् केसरदली २३२
— कोणक १९१
— कोणी २०१
— कोनी २३२
— टय २३२
— टयावस्था ५८
— परिदली २३२
— पर्णी २३२
— पुटक १९२
— प्रकली २३२
चपटा १७६
चपेटाकृति ६०
चमकदार १५३
चमसाकृति २१८, २६३
चयापचय १३९
चयापचयी ११९
चयापचयोत्पाद १३९
चर- ९६, १४६
-- गंतुक १७५, २५५
-- बीजुक ११९, २२८, २५५
-- -कोश २५५
चरम २६२
-- प्रभावी २६३
— समुदाय २६३
चरमावस्था ४१
चरस ३२
चर्मकवक कुल २३३
चर्मकीलक २५१
चर्मकीलकी २४८, २५१
चर्मपर्णी (चर्मिलपर्णी) वनश्री २३५
चर्मिल ४८, १२३
-- पर्णी २०८, २३५
चल- १४३, १४६
— न १२९, १४७
-- -शील १४६, १४७
-- -क्षम १४३
— - - ता १४३, १४६
-- प्लवक १५१
— बीजाणु २५५
— युग्मक २५५
चलित्र कोशिका २९, १०७
चषक २६१
— छदी ८८
— रूप ८८
चषकाकृति ५२, ९५
चषिका १६, ५२, २६१
--- कुल ५२
चहा कुल २३३
चॅपरल २६२
चांद्र १३१
चाकवत कुल ३८
चाती २१९
चाप निदर्शक १५
चापाकृति २५८
चामखीळ २५१
चामरकल्प फुलोरा २४२
— -, कुंठित २४२
— -, संयुक्त २४२
चामरकुल २४२
चामरगण २४२
चामरयुक्त २४२
चामराभ २४२
चालनी २१४
-- कोशिका २१४
-- घटक २१४
-- नलिका २१४
— पट्टिका २१४
— बिम्ब २१४
— क्षेत्र २१४
चाळण २१४
— नळी २१४
चिकट १४७, २५०
चिकटा ९५
चिकणमाती १२९
चिकाळ १२१
— ऊतक १२१
— वाहिनी १२१
चिक्कण छादित ९४
— पृष्ठी २७१
— बिंदू १२०
— मृदा १२९
चिघळणारा ५६
चिती ४५
चितीय ५४
चित्रक कुल १७७
चित्रन्यास १४६
-- विकृति १४६
चित्र संकरज १०५
चिनी कंदील १५
चिनोपोडिएसी ३८
चिमटाकार ८४
चिरहरित ७३
चिल ६१, ११७
चिवट ४८, १२३
चीक १२१, १४१
चीड १४, ४१, ११७
चीर ५०
चुकंदर ५१
चुक्र (चुका) कुल १८०
चुन खडक १२७
— खडी १२७
चुरस ४४
चूणित ११७, २५३
चूर्ण १९०
-- भूरी १४१
चूर्णाभ १९०
चूर्णिल १९०
चूर्णी १९०
चूर्णीभवन ३०
चूषक २२७
चेंडूफळ २३

चेतक २२३
चेतन १०
चेतनक २७२
चेतनी १५२
चेता केंद्र २७२
— घटक २७२
— तंतु २७२
— पेशी २७२
चैतन केंद्र २७२
— कोशिका २७२
— तंतु २७२
चैतन्यव्यूह १५२
चोलधारी २४०
चौकोन १९१
चौधारी १९१

छ

छत २६१
छत्र ३२, १७४, २६१
— क २३५
— की १७४
— यंत्रणा २७४
— युक्त १७४
छत्राकृति १४२, १६७, २४२
छत्राभ २४२
छद २७, १०८
— क २७, १८५
— — मंडल ११५
— — कपाली ३, ९३
— न २४८
— मंडल १७५
— शल्क २७
— हीन ६३
छदीभवन २६०
छद्म १८८
— कंद १८८
— कपाली १५५
— गर्भ १८८
— पट १९८, २२१
— पटल ६३
— परिदलमंडल १८८
— पाद १८८
— फल ७६, १८८
— युति १८८
— वलय १८८
— वर्षायु १८८
छद्मापत्यजनन १८८
छद्माक्ष १८८
छद्मी ७६, ८८, २२१
— अध्यावरण १५
— अक्ष ७६
— एकदलिकित १८८
— द्विलिंगी १८८
— द्विशाखाक्रम ५९
— पुंजत्राण ७६
— मृदूतक ७६, १७६, १८८
छद्मोतक २२१, २३५
छाट कलम ५३
छादन ५०
— कोशिका ५०
छादनी ५०
छाप ३४
छाया पर्ण २१३
— पादप २१३
— प्रिय २१३
— — वनस्पति १५०, २०८
— वासी २४२
— —वनस्पति २०८
छायी वृक्ष २१३
छिद्र १६०, १८१, २२४
— कवक १८१
— ल १८१
— — स्फुटन १८१
— हीन १०९
छिद्राभ १८१
छिद्रिल १६८
छिद्री १८१
छिन्न १६०, १८३
— कांड ५३
छिन्नाग्र २३९
छेद २१०
— प्रतल १७५
छेदन ११०
छेदित ११०
छेदिताग्र २३९

ज

जंगल ११७, २५३
जंतुघ्न ९२
जंतु नाशक २०, ९२
— विष २३५
जंबीरसम १०१
जंबुल कुल १४९
— गण १४९
जटिल ४५, ११४, ११९
जड १०९
जडोत्पत्तिवाद १
जतुकापरागित ३८
जनक ९२, १८९
— अवयव १९८
— कोशिका १४६
— पिढी १६५
— वनस्पति १४६
जनकाक्ष १९
जनन— ९०, १९८
— कोशिका ९०, ९२, १९८
— छिद्र ९२
— तंत्र १९८
— द्रव्य ९२
— नलिका ९२, २६७
— पेशी ९०, ९२
— प्रकल ९०
— प्ररोह १९८
— बिम्ब २६७
— विज्ञान ९०
— वैज्ञानिक ९०
— क्षम १८५, २४९
— — ता ७८
जननावस्था १९८
जननिक ९०
— भेद २४६, २६६
— संच २६६
— संदेशवाहक ९०
— सर्पिल ९०
— सांकेतिक वर्ण ९०
जननेंद्रिय १८९, २१३

जननोत्तर १८२
जनुक ९०
-- मात्रा २६६
— विधा ९०, २५९
-- विभेदन २६६
जनुकोत्परिवर्तन ९०, १७८
जन्मजात २५, ४६, ९२
जन्मोत्तर १८२
जन्य कोशिका ५५
— पेशी ५५
— रंगसूत्र ४०, ५५
जन्याक्ष ५५
जमात २७९
जमाव २५७
जल-कवक २५१
— कोशिका २५१
— कृषि १४, १०६, २१७
— चर १४
— जीव पात्र १४
— जीवन १४
— जीवालय १४
— तलस्थ २२
— – जीवसमूह २२
— तीरस्थ २०२
— तृण २५२
— दुर्भिक्ष ६४
— द्वेषी १०६
— धारकता २५१
— नेचे गण १०७
— परागण २५१
— परागित १०६
— पर्ण २५१
— प्रदूषण २५१
— प्रपिंड १०६
— प्रिय १०६
— फल जनक १०६
— बहार २५१
— रंध्र २५१
— रूपता १०६
— वनस्पति १०६, २५१
— वायुमान ४१
— वासी १४
— वाहक १०६
— विकिरण २५१
— विच्छेदन १०६
— विरोधी १०६
— विषयक १०६
— शोषी त्वचा २४७
— संतुलन २५१
— संवर्धन २५१
— साधित १०६
— स्तर २५१
— स्थलवासी ८
— स्थलीय ८
— स्रावक ७१
— हानि २५१
— क्षमता २५१
जलांश २५१
जलानुकुंचनी १०६
जलानुचलन १०७
जलानुचलनी १०७
जलानुरूपता १०६
जलानुवर्तन १०७
जलानुवर्तनी १०७
जलापघटन १०६
जलाभाव ६४
जलीय १४, १५
— क्रमक २७०
जलोतक २५१
जलोद्भिद १०६
जलोढ मरुस्थल १९६
जॅस्मिन ११६
जांभळा २४९
— रंग २५२
जांभळे १८१, १९१
जाति २१८, २७७
— गुणनाम २१८
— फल कुल १४९
— वाचक नाव २१८
— विकास १७३
— विशिष्ट २१८
— –गुण २१८
— वृत्त १७३
-- संगति २५८
— साहचर्य २५८
जातीय २१८
जात्यसम संमुख ५५
जानु ११९
जायपत्री १३२
जायफळ १४९
जाल २००
— क १५२, १७७
— युक्त १५२
— रंभ ६०
— रूप २००
— सिराल २००
— सिरी २००
जालाकार २००
जालाश्म २०८
जाळीदार ९, १५२, २००
— सिराविन्यास २७७
जाळे १५२, २००
जिब्ररिलिन्स ९२
जिभली कलम २३५
जिरॅनिएलीझ ९२
जिरॅनिएसी ९२
जिम्नोस्पर्मी ९७
जिव्हाकृति १२८, २३५
जिव्हिका १२७
-- कृति १२६
— पुष्पी १२७
— वंत १२६
— –नाट १२६
— संमुख १२६
— हीन ६७
जिव्हिकेय १२६
जी ८८
जीन ९०
— उत्परिवर्तन ९०
जीर्णक १६६
— भूपादप २२३
— भूप्रदेश १४५
जीर्णता २११
जीव १२६, १६०
— जनन २४

— दीप्ती २४
— द्रव्य १८७, २५९
— प्रक्रिया १२६
— भौतिकी २४
— मापक २५९
— रसायनशास्त्र २४
— रूप १२६, २५९
— विज्ञान २४
— वैज्ञानिक २४
— शास्त्र २४
— – ज्ञ २४
— शास्त्रीय २४
— – नियंत्रण २४
— संहति २५९
— सांख्यिकी २४
— सातत्य ४८
जीवन १२६
— काल २७१
— चक्र १२६
— रीती १४३
— वाद २५०
— वृत्त १२६
— शक्ति २५०
— सत्त्व २५०
जीवाकृति २५९
जीवाणु २०
जीवावरण २४
जीवाश्म ८५
— प्राणी ८५
— मुद्रा १०९
— (अश्मीभूत) वनस्पति ८५
— वृत्त ८५
— शास्त्र १६८
जीवोपजीवन १६४
जीवोपजीवी १६४, २५९
— कवक ८७
जुन्केसी ११७
जुग्लँडेसी ११७
जुमडा २४१
जुरासिक पीरियड (कल्प) २७०
जुळे २४१
जृंभोष्ठी २०२
जेन्शिएनेलीझ ९१
जेन्शिएनेसी ९१
जेस्नेरिएसी ९२
जेल ११६
जेली ८९, ११६
— कवक गण २३७
— फंजाय ११७
जैव २४, १६०, २५०, २५९
— आमापन २५८
— उत्क्रांति ७३, १६०
— काल गणक २४
— क्रमविकास ७३, १६०
— गोल २४
— घटक २५९
— घड्याळ २४
— चरमावस्था २५९
— नियंत्रण २४
— पट्ट २५८
— वर्णपट २५८
— शक्ति २५०
— –वाद (सिद्धांत) २५०
— संगति २५८
— समुदाय २५८, २५९
जैवानुकूलन २५९
जोडणारा दुवा ४७
जोडी ५८, ९०, ११७, २४१
जोड्या ९०
ज्यूट ११७
ज्योत (जूट) ३२
ज्योतिष्मती (कंगुणी) कुल ३५

झ

झ-रंगसूत्रे २५५
झड २
झडप २४५
झँथो फिल २५३
— न्हॅम्निन २५३
झाऊ कुल २३०
झाकण १२६
झाकणी ३१
झाडी २३४
झायगोटीन २५६
झायगोफायलेसी २५५
झायगोमायसेटीज २५५
झिंजिबरेसी २५५
झुडूप २१४
झुबका २४१, २४९
झुबकेदार ३०, २४०
झेंडू ७२, १७४
झेनिया २५३

ट

टंड्रा २४०
टरफल १०५
टॅपिओका २३१
टॅमॅरिकेसी २३०
टायफेसी २४१
टायलीन १९०
टिक्का रोग २२१
टिग्लीन २३४
टिलिएसी २३४
टेंबुर्णी (तिंदुक) कुल ६५
टेट्ट कुल २३
टेरीडोफायटा १८९
टेरिडोस्पर्मी १८९
टेरोप्सिडा विभाग १८९
टोक १७८
— दार ४
टोपण १२६
— कोशिका २६१
टोपी ३२
टोपोटाइप २७९
टोमेन १८९
ट्रॅगॅकँथ (गोंद) २३६
ट्रॅकिओफायटा २३६
ट्रायासिक पीरियड (कल्प) २७९

ठ

ठसा ३४, १०९
ठिकाण १२९
ठिपका ९७, ११२, २२१
ठिपकेदार ९७, १३३, १९०

ड

डहाळी २४१

डायलेनिएलीझ ६१
डायलेनिएसी ६१
डायाटोमेसी ५९
डायास्टेज ५९
डायॉस्कोरिएसी ६१
डार्विनची उपपत्ति ५५
डार्विनवाद ५५
डावी (वेल) १२
डावे २१५
डाळिंब १९०
डाळिंबी ५०
डिंक ९७
डिंक्या रोग ९७
डिंभकीय १२०
डिंभी १२०
डिप्टेरोकार्पेसी ६१
डिप्लोटीन ६१
डीएनए ६३
डेरा ५१
डेव्होनियन पीरियड २६४
डेव्होनी कल्प २६४
ड्युटेरोमायसेटीज ५८
(ड्युटेरोमायसेटी)

ढ

ढालाकृति १२४

त

तंतु ७९
तंतुकपाश २६१
तंतु –
— कायक २३८
— जटा २०१
— जालक २७१
— भुरी ६४, १४१, २५०
— मय ७९
— – अश्मगर्भी फल ६५
— मूलसंस्था ७९
— युक्त ७९
— वत् २६६
— विलगन २००
— सम ७९, २६६
तंत्र २३०, २३१
तंत्रिका केंद्र २७२
— तंतु २७२
— व्यूह (तंत्र) १५२
तंद्रावस्था ६४
तंबाखूरंगी १५२
तगारी ५०
तट (भित्ति, भित्तिका) निर्मिती २५१
— लग्न १६५
— वर्ती वन ८६
— समीप प्लवक १७५
तटीय १२९
तडाग जीवविज्ञान १२७
— जैव १२७
— पादप १२७
— वासी १२७
— समुदाय १२७
तडागी समावास १२७
तण २५२
तनु– २६८
— कल ९५
— कोशिका २६
— च्छद १६६
— पर्णी २३१
— बीजुक कोशिक १२५
— – कोशी उपवर्ग १२४
— – – नेचे
— रोम २४९
— रोमी २४९
— शल्क १९३
— शल्की १९३
— सूत्र १२४
— सूत्रावस्था १२५
तन्यता ७५
तपकिरी १३१
तबाशीर २३०
तमाल कुल १२१
तमो विकृत ७२
— विकृति ७३
तरंगक ९६, १५१
तरंगणारे ८१
तरंगित १०, २४३, २५२
— पृष्ठी २६९
तरंड ८१
— पादप १७७
— योजना ८१
तरणक्षमता २९
तरफ यंत्रणा १२५
तरवड १८
तर्कु २१९
— तंतु १५४
— युज ३६, २७०
— रूप ८७, १९४
— सूत्र २१९
तर्षण १६१
— मापक १६१
तल २१
— बद्ध २१, ११२
— युति ३७
— लग्न १०
— वर्धी २१
— स्थ १२
तलीय २१
— कोशिका २१
तलोद्भव २१
तल्प विभज्या ९६
तल्पोतक ८७, ९६, १८४, १८६
— तंत्र ८७
तळ २१
तांत्रिक २३१
— संज्ञा २३१
तांबेरा ७८, २०४
— गण २४४
ताग ११७
ताठर २०२
ताड ७७
ताण २२४
ताणा ५४
तापप्रिय २७८
तापमारी २११
तापमारी कुल १५
तापानुकुंचन २३४
तापानुकुंचनी २३३
तापानुचलन २३४

तापानुचलनी २३४
तापानुवर्तनी २३४
तापिका २३१
ताम्रवर्णी ७८
तारकाकृति २२२
— रंभ ३
तारकावस्था १७, १५४
ताराकृति २२२
तालकुल १६२
— (ताड) गण १६३
— गृह १६३
तालिमखाना २
तालु १६२
तिंदुक कुल ६५
— गण ६५
तिक्त १७४, १९०
तिमरू १४५
तिय्यम २३२
तिरपे १५७
तिरंगी २३८
तिरश्चर २२४
—– वर्धिनी (वर्धी) २२४
तिरोधान २४५
तिर्यक् १५७
तिर्यङ्मुख ९, १०२
तिल कुल २७४
— पुष्पी ६०, १९१
तीळ २७४
तीक्ष्णाग्र १३, १९०
तुंबाकृति १२०
तुतारीसारखे २३९
तुरळक २२०
तुरा ५१, १७७
तुरेदार ५१
तुरेबाज ५१
तुलसी कुल ११९
तुष ९४, १०५
— क १३०
— सम २७३
तुषाभ २७३
तुसासारखे २७३
तुळई २६७

तूलाच्छादित ८१
तूलीय ८१
तूलीर ३६
तूस ९४, १०५
तृण कुल ९५
— गण ९४, ९५
— धान्य ३७
— प्रिय ९५
— भूमि ९६
— वासी ९५
— विज्ञान २५७
— संघात २२३
— स्तर २२४
— क्षेत्र १२९
तृतीय २३२
— क २३२
— कल्प २३२
तेरडा (तेरणा) कुल २०
— गण २०
तेल १५८
तैल १५८
— कणु ६७, १५८
— काय २७३
— नलिका १५८, २५०
— निमज्जन भिंग १५८
— बिंदु ९७
तोमराकृति ९८, ९९
तोरण ४९, २०४
तौकीर कणु ९
तौकीरमय ९
त्यक्त कोशिका १७८
त्यक्तनाम २७७
त्रय २३७
त्रि– २३७
— क २३७
— कटक १३९
— क संयोग ८८
— किंज २३७
— किंजली २३९
–– किंजल्की २३९
— कूट २३७
— केसरदली २३७

–– कोनी २३४, २३७, २३९, २६४
–– खंडी २३८
–– गुण पिच्छाकृति २३९
— गुणित २३९
— गुण्य २३९
— घटक २७९
–– चक्रिक २३८
— ज्या १९३
— दंती २३८
–– दली २३२
— – संयुक्त २३९
–– धारी २३४, २३९
–– पद वल्लरी २३८
— पर्णी २३८
–– पांक्तिक २३९
–– पार्श्व २३८
— पार्श्विक स्तर १८४
— पुटक २३८
–– पुटकित १२९
— पुष्पी २३७, २३८
— प्रदली २३९
–– फलांश २३८
— बीजक २३९
— बीजी २३९
— भक्त २३९
— भक्तलिंगी २३९
— भागी २३८, २३९
— भाजन २३८
— मंडलित २३८
— मिती सूक्ष्मदर्शी २२३
— युजी २७९
–– रूप २३८
–– रूपत्व २३८
–– वर्षायु २३८
— शकली २३९
–– शाखाक्रम २३८
— शाखी २३८
–– शीर्षक २३८
— संघ २३७
— – गण २३७
— संयोग २३९
— समसूत्री २३९

— सिराल २३८
— सूत्र २३७
— स्तबक २३८
— स्तरी २३९
त्र्यंगी २३२
त्वग्रंथ्र २२४
— मापक १८१
त्वग्रंथ्रीय बाष्पोच्छ्वास २३७
त्वचा ५७
— जनक ५७
त्वगुत्थित ६८
त्वरक ३
त्वक्षा ४८, १७१, २२६
— कर ४९, १७१
— कोशिका ४९
— निर्मिती ४९
— भवन २२६
— संभवन ४९

थ

थर १२२, २२४
थलथली ८९, ११६
थायमेलिएसी २३४
थायामिन ४०
थाळी २७४
थीएसी २३३
थीन २३३
थुलथुलीत २३७
थेंब ९७
थेलेफोरेसी २३३

द

दंड ३७, १७८, २२१
— गोल ५४
— गोलाकृति ५४
दंडाणु २०
दंतसम १५७
दंतुर ५७, २०७, २१२
दंशक २२३, २४४
दग्ध काष्ठवासी १९१
— पर्ण १२३
— भूवासी १९१
दद्रु २०२
दधीन ३४
दमक ११२
दमन १८३, २२८
दर्शना ९
दल १२३, १७४
— क १७४
— दल २६
— युक्त ८४
— लेश १७४
— वलन १९०
दलिका ५०
दवणा १६२
दसरी १६०
दक्षिणावर्त ४२, ५८
दक्षिणावर्ती वेल २०२
दांडा २२१, २२३
दाडिमक २०
दाडिम कुल ९६, १९०
— सम २०
दातेरी २१२, २३५
दात्रवल्लरी ६४
दात्राकृति ७६
दाब १८३
— कलम प्रक्रिया १२२
दारुहळद १९, ११३
दास्य ९९
दाहक १८८, २२३, २४४
दिंडा १३२
दिनचर ६३
दिनस्थिती ५५
दिनावधि ५५
दीर्घ— १३०, १३२
— किंजली १३२
— केशी १०३
— केसरी १३०
— कोशिका ३१
— दिनपादप १३०
— देही वनस्पति १३२
— द्वयी ६०
— नालिकाभ २४६
— पुं-तंतुवंत १३२
— पुष्पी १३२
— प्ररोह १३०
— रोमी १०३
— वृत्ताकृति ६७
— शाखी १३२
— स्थायी १६९
दीर्घीकरण ६७
दीर्घांतक १८६
दीर्घोष्णताप्रिय १३२
दु- २५८
दुग्ध प्रथिन ३४
— शर्करा १२०, २७०
दुधवेल १४१
दुधळ १४४, १५८
दुधारी २७९
दुप्पट ६४
दुमट १२९
दुय्यम २०९
— प्रकल २०९
— मूळ २०९
— बीजुक २०९
— वृंत २०९
— वृंतक २०९
दुरंगी २२
दुर्गंधित ७८
दुर्गंधी ७८, ८३, २४९
दुर्बलपादप २७७
दुवा १२८
दुहेरी ६४
— संकर ६४
दूधमोपळा १२०
दूरस्थ ६३
— युति २५३
दृढ २०२, २७८
— कोशिका २२३
— जाल १३५
— घर ९९
— पुष्क २७६
— पेशी ९६
— बंध १०३
— रोमी १०३
— सूत्र २२३

दद्योतक २०८
दति पर्ण २४९
— –कुल १२४
— सम २७९
दृश्यरूप १७१
दृष्टिगोचर १३२, १३६
देठ १३९, १६६, १७०, २२१, २२३
देवळी २७२
देशी १५०
दैनिक ६३
— (दिवा) निद्रावलन ६३
— वर्धनभेद ५५
दैहिक कवकनाशक २३०
— कीटक नाशक २३०
दोडका ४
दोलन १६१
दोलित २५२
द्राव २१७
द्रावक २१७
द्रावकता २१७
द्रावण २१७
द्राव्य २१७
द्राक्षवेल २४९
— शर्करा ९४
द्राक्षा कुल २५०
द्राक्षोपजीवी २५०
द्वय ५८
द्वार १६०
द्वि– ५८, ६१, ६४, २५८
— कंटकाग्र २२
— कंटकित २५
— किंज २२, ५९
— केसरी ५९
— केसली ६०
— कोष्ठी २४१
— खंडन ५६
— खंडित २३
— खंडी २३
— गुण २५८
— –त्रिदली २५
— –दंतुर २५
— –पिच्छाकृति २५
— गुणन ६१, ६५
— गुणित ६४
— –गंतुक २७९
— गुणितावस्था ६१, २५५
— गुण्य ६५
— गोलाणु ६१
— घटक ६५
— चक्रिक ६०
— तारकावस्था ५९
— दलिकित ६०
— –गर्भ ६०
— वनस्पति वर्ग ५९
— दली २३
— धारी २७९
— ध्रुवी २५
— –लुंठ २५
— पंक्तिक ६३
— पद २४
— –कुंठित शाखाबंध २४
— –नामकरण ३३
— — –पद्धति २३
— –वल्लरी २४
— –शाखाक्रम ५९
— परिकाष्ठी ८
— पर्णलेश २४१
— पर्णी २३
— पार्श्व २२, २३, ६४, २२९
— –पर्ण ६४
— –पुष्प ९४
— –मुद्रा १६५
— –समात्र २३
— –समात्रता २३
— पाली २३
— पुटक २३
— पुटकित १२९
— पुष्पी २२
— प्रकल २४
— प्रकेसली २२
— प्रदंतुर २२
— प्रपिंडी २३
— फलन ९४
— बीजकी २४
— बीजपत्री ६०
— बीजुक कोशिक २५
— बीजुकी २५
— भंजन ८०
— भक्त २३, ६०
— भागी २३, ६१
— भाजन २३
— भिन्न २२
— मंडलित २५, ६०
— युजी रंगसूत्रे २५
— रूप ६१, ६५
— रूपता ६१
— लिंगी २५, १०१, १४४
— –संकरज ६, १०५
— वर्णी २२
— वर्तकेसरावस्था ६१
— वर्तकेसरी ६१
— वर्षायु २२
— विध २३
— वृंदक ६१
— शाख ५९
— –वल्लरी ५९
— शाखा क्रम ५९
— शाखी ५९, ८५, ८७
— श्रेणीबद्ध २५
— संकर ६४
— संकरज ६०, ६४, १०५
— –गुणोत्तर ६०
— संकरण ६१
— संघ ५८
— संलग्न २२
— सूत्र ५९
— –रंभ ५९
— सूत्रावस्था ६१
— सूत्री ५९
— स्थूलदंतुर २२
द्वितीयक २०९
— ऊतक २०९
— –कर २०९
— निकाष्ठ किरण २०९
— परिकाष्ठ २०९

— प्रकाष्ठ २१०
— मध्यत्वचा १७१, २०९
— विभज्या १३८, २०९
— वृद्धि २०९
— संकरज २०९
— समावास २०९
द्वैतीं २३
— विभाजन २३
द्व्यावृत ५९
— बोंड ६१
द्व्योन्नत ६०
द्व्योपपर्णी २५
द्व्योष्ठक २३
— विवृत २३
— संवृत २३
द्व्योष्ठी २७९

ध

धत्रंग २७१
धन १७७, १८१
— अनुवर्तन (धनानुवर्तन) १८७
— गुरुत्वानुवर्तनी १८६
— जलानुवर्तन १८५
— तापानुचलन १८६
— प्रकाशानुचलनी १८५
— प्रकाशानुवर्तनी १८२, १८५
१८६
— प्रतिक्रिया १८२
— वाण १७७
धन्वाकृति २५८
धरण २६७
— दृढोतक २६७
धागा ७८
— पीक ७८
धातकी कुल १३१
धान ३४
धानी १७
— कवक वर्ग १६
— जनक तंतु १६
— फल १६
— बीजुक १६
— योनी १६
— शैवाक १६
धायटी ८२
— कुल १३१
धारणशीलता २००
धारा ६६, १३४
— नुवर्तन २००
— नुवर्तनी २००
— भिदुर १३५
— समीप २२६
— स्पर्शी २४५
— स्थित १३४
धावडा १२२
धावते खोड २०४
धुमारा २०४, २१४
धुरकट ८७
धूप १५८
— पात्र यंत्रणा ३६
धूमकल्प ८७
धूम्रवर्णी २६६
धूसर १२९
धोंडफुले १२५
धोतरा (धोत्रा) कुल २१७
ध्रुव १७८
— त्व १७८
ध्रुवीय १७८
— आवरण १७८
— केंद्रक १७८
— प्रकल १७८
ध्वजक २२२, २४९, २५८
— रूप २४९
ध्वजकीय २४९

न

नक्तपुष्पी १५६
— विकासी १५६
नखचंद्राकृति १३१
नखर ४१
— युक्त २४३
नखराकृति २४३
नखरी २४३
नग्न १५५, १८८, २४३, २६८
— कोशिका २६८
— नाम २७३
— पादप कुल २७६
— – गण १८९
— – वर्ग १८८
— पुष्प १५०
— फली २६८
— बीज १५०
— स्तंभी १५५
— क्षोड १५५
नग्नीभवन २७३
नत ६४, २६२
— कणिश ८, ३४
— – गण ८
— कणिशाभ ११७
— रोमश २२५
नतिनियंत्रक ४२
नतोन्नत २१५
— पृष्ठी २६९
नत्र १५३
— प्रिय १५३
— स्थिरण १५३
— स्थिरीकरण १५३
नदी तटीय २०२
— तीरस्थ २०२
— पादप १८२
नदीय २६५
नमुना २१८
नम्य ८१
— ता ८१
नर– १३३
— गंतुक १३३
— – धारी १३३
— गुलिका ९४
— पुष्प १३३, २२२
— पेशी २७१
नलिका ६५
— कोशिका २४०
— कृति १५७, २४०
— पुष्पी २४०
— –गण २४०
— पेशी १४०
— प्रकल २४०

— रंभ २१५
— सम ८०
— क्ष २६०
नव – १७२
— जात ११७
— जीवजनन १५१
— – महाकल्प २६०
— डार्विनवाद १५२
— प्ररूप २७२
— लामार्कवाद १५२
नवागत १५१
नवीन ५७
नवोतक २७२
नवोदय २२१
नवोद्गत प्रकल १९९
नवोद्गम १९९
नळीसारखे २४०
नॅफॅलियम इंडिकम् ८७
नांग्या शेर १४१
नांद्रुक २००
नागफणा कुल ३०
नागमोडी ८१
नागरमोथा २०८
नागेट्टा १५७
नानुहर्य १५४
नापीक १११
नाभि १०३, २४२
— जात ३३, २२५
— युक्त २४२
नाम २७२
— करण १५३
— पद्धति १५३
नायटा २०२
नायट्रोजन स्थिरीकरण ८०
नायट्रीकरण १५३
नारंगक १०१
नारळ १५४
नालिकाकृति ८७, १११
नालिका कोशिका २६६
नाली ३२, ३७
— कोशिका ३२
— युक्त ३७
नावळी १४
नाशोद्भूत १३१
नाळ २४२
निंब कुल ११७
निंब्रारा १२७
निकट परागण ८९
— स्थिति ११७
निकस १११
निकाष्ठ १३६, १७५, २७१
— किरण १३६, १७५, १९५
निकाष्ठावरण १३६
निकाष्ठी किरण १९५
निकाष्ठीय १३६
निकोटीन १५२
निक्टॅजिनेसी १५६
निगर्तिका ५४
निचरण १६७
निड्युलॅरिएसी १५२
नित्य १५४
निदर्शक जाती ११०
निदेशक ३४
निदेशन ३४
निनाल २१५
— युति २१५
— युतिक पादप २१५
निनाली २१५
निपेटम १५३
निमग्न १५०, २२६
निमज्जित १०९, १५०, २२६
निमुळते ३८
निम्न १११
— कोरक पादप २६२
— पादप २६२
— मध्य ६७, १५४
— रोह २४३
— स्तर ९६
— – वनश्री ९६
निम्नाग्र ६७, २००
— पुष्पबंध ११
निम्फिएसी १५६
नियंत्रित प्रयोग ४८
नियत (निर्धारित) विकास १६१
नियमन १९७
नियमित ३, १५४, १९७
निरोधक ११२
निरोधन २२८
निरोधी ११२
निर्जंतुक २२३
निर्जंतुकीकरण २२३
निर्जलीकरण ५६
निर्जीव १०९
निर्णय ५८
निर्णायक नाम २७२
निर्तौकीकरण ५७
निर्धारक ५७
निर्धारण ५८
निर्धारित ५७
निर्बंधित १९९
निर्बीज फलोत्पत्ति २७४
निर्माता २७६
निर्मायी अवस्था ८५
— क्षेत्र ८५
निर्मिती ५०, ९०
निर्यास ७५
निर्लिंग १७
निर्वंश ७५
निलंबित १६७, २२८
निलंबी १६७
निवह ४३, २६३
निवास–तंत्र २६४
— स्थान २७२
— क्षेत्र ९८
निवेशन ११२
निवेशित ११२
निशा–पुष्पी २३९
— नुकुंचन १५६
— नुकुंचनी १५६
— – क्रिया २१५
— विकासी १५६
— स्थिती १५३
निशिगंध १७९
निश्चित ५७
— वर्धन (वृद्धी) ५८
निश्चिती ५८

निषेचन १९६
— ज ८९
निष्कासयी फल ७५
निष्ठा २६५
-- हीन जाति २७८
निष्पर्ण १२३
निसर्ग १५१
— वैज्ञानिक १५१
निस्यंदन ९७
निस्सारणाग्र ६४
निळा १९
— गुल्मोहोर १६१
निळी हिरवी शैवले २६
निक्षालन १२२
नीओटाइप २७२
नीटम ९५
नीटेलीझ ९४
नीडकवक कुल १५२
नीर ब्राह्मी कुल २०९
नील रंगद्रव्य १७२
— रक्तद्रव्य १२
— लोहित २४९
— हरित शैवल विभाग ५३
— – शैवल (वर्ग) २६, ५३, १५०
— हार वेल २५०
नीलाभ १२७, २६०
नीलारुण १९१
नीळ २३५
नूतन ५७
नेचा ७८
नेचाभ पादप विभाग १८९
नेचे गण ७९
— वर्ग ७९
-- विज्ञान १८९
नेटका ४५
नेत्र ७५
-- क १५७
-- दर्शी १३२, १३६
-- बिंदुक ७६
— भिंग ७६
नेपती १३
नैकविध १०१
नैमित्तिक ३४
नैश १५३
— चलनवलन १५३
नैसर्गिक १५०
— कुल १५०
— गण १५१
-- निवड १५१
— वर्गीकरण १५०
— – पद्धति ४१
नौका कार १५१
— कृति १५१
— तल ३३, ११८
-- तलित ११८
— तलीय ३३
न्युक्यूल १५५
न्यूक्लीइक १५४
न्यूक्लिओटाइड १५४
न्यूनता ५६
न्यूनित १९६
न्यूनित अनिषेकजनन १३, १९६
-- अयुग्मता १९६
न्यूनीकरण १९६
— विभाजन १३६
न्यूनीकृत १९६
-- फलन १९६

प

पंक–पादप १२७
— प्रिय १२७
-- वनस्पति १२७
— वासी १६३
— समावास १३५
पंकिल १२७
पंख ६, १८९, २५२
— धारी ६
पंच किंजी १६७
— केसरी १६७
-- कोनी १६७
-- चक्रीय १६७
— दली १६७, १९२
-- पर्णी १९२
— भागी १६७
-- – राश्यंतर १९२
— सिराल १९२
— सूत्री १६७
पंपा १६३
पक्ष २०२
-- काल ८६
पचन कोश ६०
— ग्रंथि ६०
— प्रपिंड ६०
पट– २१२
— भंगुर २१२
— भिदुर २१२
— मय २१२
-- युक्त २१२
पटल ६३, ९३, १०७, १२०, १३७
— कवक ५, ९३, १०७
-- –गण १०७
-- युक्त १२०
— रूप १२०
पटलाभ १३७
पटली १३७
पटहीन १५४, २४४
पट्ट २२४
पट्टाकृति १३०, २०१, २२४
पट्टेदार २२५
पडदा २१२
पतंग पुष्प १४६
-- रूप १६४
पतिष्णु ५५
पत्र ७१, १२०, १२२
— युक्त १२०
पत्री ८४
पथतटीय २४९
पद ८४, १९४, २७७
पदर १२२
पद्धति २३०
पन्हळ ३७
पन्हाळी ४९
पन्हेरीबाग १५५
पपई कुल ३३, २७४
पपयेसी २७४

पपेन २७४
परजात (परजनित) अनुक्रमण २५७
परजीवी पादप २६९
पर परागण ५१
—— प्रभाव २५३
—— फलन ५१, ७८, २५३
— फलोत्पत्ति
— म १६२
— युति ७
— स्परता १९५
परस्परव्यापी १६१
पराएटेलीझ २७४
पराग १७८
— कण १७८
— कोटर १७८
— कोश १२
— –धारी १२
— चतुष्टय १७९
— छिद्र (रंध्र) १०३
— ण १७९
— – करणे १७९
— नलिका १७९
— पुंज १७९
— पुष्प १७८
— प्रभाव २७२
— रंध्र १०३
— विश्लेषण १७८
— विज्ञान १६३, १७८
— संपुट ३७, १७८
— सिंचन १७९
परागति ५६, १९७, २००
— उत्परिवर्तन १४८
परागामी २००
— रूपांतरण २००
परागानुक्रमण २५७
परासुख ६३
— ता ६३
— –कोन १०, ६३
पराया १७
परासरण १६१
— मापी १६१
परि– १६८
— कल ५५
— – तंतु ५५
— – विभाजन ५४
— – संयोग १७६
— – हीन १५३
— कलानुहरण ५५
— काष्ठ २१, १७१
— – द्वीप १७१
— -सूत्र २१, १२५, १७१
— काष्ठीय मृदूतक १७१
—- किंज १६८
— केसलीय (केसली) १६९
— गमन ५३, २०३, २२४
— गलन १६७
— ग्राही प्रकार १८२
परिघी १६९
परिघीय १६९
परि च्छिन्न ५६
— च्छेदन ५६
— तुंड १६९
— तुंडी १६९
— तुष १२४
— त्वचा १६८
—- दल १६८, २३२
—- दल मंडल १६८
—– –लग्न ७१
—- धान ११५
— धाय १६८
— निकाष्ठ– क्षेत्र १६८
— पंक्ति १६४
—- पक्वन १३५
— पुष्क ७१, १६९
— पूर्णपुष्प ८३
— प्रकाष्ठ १६८
— प्रदलीय १६९
— प्राकल १६९
— बीजुक १६९
—- भाषा २३२
— मंजरी १६४
— माणात्मक १९१
— मुख १६९
— मुखी १६९
—- रंभ १६८
— – सूत्र १६८
—- रक्षण १६३
— वर्तन १४३
— –शील २४५
— –शीलता २४५
— वर्तनी वनस्पति २३९
— वर्ती २४५
—- – जनुक ११९
— वर्त्यता ३७
— वर्धन १५५, २००
— वलित २४१
— वहन २३७
— वाहक २००
—- वितंचक ११५
— वेष्टक १५७
— वेष्टकी १५७
— वेष्टन १६८
— वेष्टित १६८
— –विचित्रोतकी १६८
—- वेष्टी १६८, २६२
— स्थिति ७०
— –विज्ञान ६६, १५८
— स्यून २५१
— हित १०९, २४१
परुषक कुल २३४
परोपजीवन १०२
परोपजीविता १०२
परोपजीवी १०२
पर्जन्यद्वेष्टी १५९
—- पर्ण १९३
—- प्रिय १५८
— मापक १५८
पर्ण १२२
— क २७१
— कलंक १२२
— कांड १७२
— किण १२३
— गलन १२३
—- जीवी ८४
— तल १०८, १२२
— त्यजन ५६

-- त्याग ५६
— धारणा १२३
— धारी ८४
— न ८४
— पञ्जर १२३
— पार्श्विक १२१
-- पीतक ३३, २५३
— प्रतान १२३
— प्ररोह ८४
-- मध्योति १३९
— युक्त १२३
-- रूप (पर्णसम) ८३
— शैवाक १२५
— लेश ८४, १२३, २३६
— वल्न १९०
— वासी ८४
-- विन्यास १७३
-- विवर ८३, १२३
— विस्फोट १२२
— वृंत १२३
— शल्य १२३
— संबंधित ८३
— संबंध २४८
— संभार ८३
-- सम ८३, १२३
— सर्पिल्का १२२
-- हीन १३, १२३
-- -त्व १३
— क्षोड ४१, १७२
पर्णांक १२३
— पर्णांतराल ८३
— पर्णागम ८४
— पर्णाग्र १२२
पर्णानुपथ ८४
पर्णाभ ८३, ८४, १२३, १७२
-- ता १७२
— शैवाक १२५
पर्णाभाव १३
पर्णायन १७२
पर्णारोहिणी १२२
पर्णावरण १२३
पर्णाश्म १२९
पर्णाक्ष १८३, १९३
पर्णिका २७१
पर्णी ८४
पर्णोपरिक ७१
पर्पट कुल २६६
पर्मियन पीरियड (कल्प) २७५
पर्याप्त १६०
पर्यावरण ७०
पर्व ११७, १५३
-- तलस्थ १११
— तलीय १११
— पटल १५३
-- युक्त ११७, १५३
पर्वीय १५३
पलांडु कुल १२७
— गण १२७
पलाश कुल १६४
पलिघ २१९
— कवक १९१
— धानीफल १६९
पलिघा १९१
पलित १०३
पल्लव १००
पल्ला १९४
पल्लव तरंग १८१
— पादप २३५
पवन मापक १०
— मापी १०
पश्च ६४, १८२
— चरमावस्था १८२
— दंती २००, २०४
— परमावस्था १८२
-- वक्र २००
पश्चावस्था ९
पसरट १७६
पक्ष ६, १८९, २५२, २७६
— धारी बीज २५२
पक्षाकृति १६७
पक्षि पदाकृति १६६
— परागित १६१
पक्ष्माभिका ४०
-- हीन ६६
पँडॅनेसी १६३
पॅपॅव्हरेसी १६४
पॅपिलिओनेसी १६४
पॅराटाइप २७४
पॅलिओझोइक ईरा २७३
पॅलिओसीन २७३
पॅसिफ्लोरेसी १६५
पांडुर २२७
पांडुरवर्णी १६२, २७४
पांढरा माका ७२
पांढरी सावर १०
पांशी ११२
पाकळी १७०
पाट ११७
पाटन ४१
पाटलपुष्प कुल ३३
पाणकणीस कुल २४१
-- संघात २४१
पाणथळ २५१
पाणबुरशी २५१
पाते २५, ७१, ८६, १२०, १२२, १२७
पाथरी २०४
पादप १७५, २७५
-- क १७६
-- कोश १००
-- -कर्ता १००
-- गतिकी १७३
-- गृह ९६
-- जनन १७३
— जात ८१
-- - लेखक ८२
-- जातीय ८२
— - विश्लेषण २५७
-- जीवाश्म १७३
-- प्लवक १७४
-- भूगोल १७३
— - विज्ञ १७३
-- रस २०६
-- रूपाकृति १७३
-- रोग शास्त्र १७४
-- विद्रूप शास्त्र १७४

— शारीर १७४
— संघ २७८
— संप्रेरक १७३, २७५
— समभोजी १०३
— समाजशास्त्र १७४, २१६
— समुदायी वितरण २७८
— सामुदायिक वितरण २७८
— स्तर २७१
पादपाकृति १०८, १७२
पादपात्यरूप विज्ञान १७४
— शास्त्र १७४
पादपानुवंशिकी १७३
पादपावरण २६४
पादपी ८२
— संघटना ८२
— सीमा २६४
पादपोद्भव १७३
पादाभ १८८
पान १२२
— कळी १२२
— कळी १२२
— गळ ५६, १२३
— झड १२३
— झडी वन १८९
— – वृक्ष ५५
पानाचा ओवा १६
पापुद्रा १३७
पामी १६२, १६३
पामेलीझ १६३
पामेसी १६२
पायपरीन १७४
पायपरेसी १७४
पायरिनोमायसेटीज १९१
पायस ६८
पारंबी ९८
पारगति ५१
पारदर्शक १०५
पारस्परिक १९५
पारस्पर्य १४८
पारिजातक २३९
— कुल १५८
पारिभाषिक संज्ञा २३१
पारिस्थितिकी ६६, १५८
पारिस्थितिकीय २५९
— तंत्र २६४
पार्य १६९
— ता १६९
पार्श्व १२१
— ता १२१
— दम्ब १५६
— दर्शन १२१
— दृश्य १२१
— – स्थिति १८४
— रूप १८४
— शाखाबंध १२१
— सिराल १२१
पार्श्वाधार १२१
पार्श्वारोही ५५
पार्श्विक १२१
— गुरुत्वानुवर्तन ९२
— विभज्या १२१
— स्फुटन ५६
— हालचाल १२१
पार्श्वीय १२१
पार्श्वोपपर्णी १२१
पालि १२९
— का १२९
— – युक्त १२९
— भेदी २०७
— युक्त
— वत् १८
— स्फोटी फळ १९७
पालेवाढ २४७
पाश्चरीकरण १६६
पाश्चिमात्य २७३
पाषाणभेद ३७
— कुल २०७
पाळीव ६३
पॉलिगोनेसी १८०
पिंगट पिवळट १३१
पिंगल २६७
— द्रव्य २४५
— शैवल द्रव्य २६६
— शैवले (वर्ग) २८, १७०
पिंजक १७४
पिंडिका १६४
पिंडिकाभ १३४
पिंडिकेय १६४
पिंपळ २३
पिंपळी १३०
पिच्छक १७४, १७७
पिच्छ कल्प १७४
— की १७७
— ल ७७
— संदले १६४
— सिराल ७७
पिच्छाकृति १७४
पिच्छिल ८९, १३३, २५०
पिटक ३५, १९१
— विज्ञान ३५
पिटकित १४७, १७३, १९१
पिटिका २४०, २५९
— युक्त २९
पिठूळ ९१, १३५, २२२
पिढी ९०
पिढ्यांचे एकांतरण ७, १३९
पित्तपापडा २६६
पितृरूपी २७४
पितृ–वनस्पति ७७
पिधानक १२६
पिधानी ३१, ३२
— जनक ३१
पिपीलिका द्वेष्टी १४९
— परागित १४९
— प्रिय १४९
— वनस्पति १४९
पिवळट १३१
पिवळे जर्द ८१, १३१
पिष्टमय ७७, १३५
पिष्ठ २२२
— युक्त २२२
पिळीव ४८
पीएच २७५
पीक ५१
पीट १६६
पीटिकायुक्त २९

पीठ १८२
पीठिका ९०, २२५
पीडकनाशक १७०
पीत ४१, ८१, २८०
— ता ८१
— द्रव्य २५३
— पुष्पी ४०
— हिम २८०
पीताभ २२७
पीलु कुल २०५
पुं- १३३
— केसर २२२
— - मंडल १०
— कोशिका १३३
— गंतुक १३३, २१८
— - धारी १३३
— जनित एकगुणित १०
— द्रव्य २६८
— धानी १७९
— पुष्प १३३, २२२
— पुष्पक १३३
— पेशी २७१
— प्रकल १३३, २१८
— बीजुक १०
— - कोश १०
— युग्मक १३३
— शंकु ४६, १३३
— स्त्री-रूप २६९
पुंज २६३
— कणिका ४९
— कल्प ३०
— त्राण १११, २३१
— - युक्त १११
— वल्लरी २४९
— वृंतक ३५
पुंजायरूप २६९
पुच्छ २३०
— युक्त ३४
— - परागकोश २३०
पुच्छाकार ४, ३४
पुच्छाभ ३४
पुटक ३५, ३७, १२९, १३०
४०
— स्फुटन १२९
— - शील १२९
पुटकित १२९
पुटिका २४९
पुदीना १६
पुनः संयोजन १९६
— संयोजी १९६
— स्थापन १९७
पुनरंकुरण १९७
पुनरावर्तन १९५
— गृहीतक १९५
— सिद्धांत १९५
पुनरावृत्ति १९८
पुनरुज्जीवन १९७
पुनरुत्पादक १९८
पुनरुत्पादन १९८
पुनरुद्भवन १९६
पुनर् घटना १९६
— जनन १९६
— जीवी १९८
— द्विगुणन १९६
— नवा ६०
— -कुल १५६
— युवन १९७
— युवीकरण १९७
— रचना १९६
— वर्धन १९७
— वसन १९६
— वसाहतीकरण १९६
— विन्यास १९७
— वृद्धि ८३
पुरश्च ११
पुरः सृत १८७
पुरा जीवमहाकल्प २७३
— जीवशास्त्र १६२
— पादपशास्त्र १६२
— वनस्पति विज्ञान ९१, १८७
— - शास्त्र १६२, १७३
— हवामानशास्त्र १६२
पुल वृंत ५३, १२२, १९०
— - क २७६
पुष्क ६, ६९
— प्रकल ६९
— हीन ७४
पुष्कादनी २०९
पुष्टिरोध १८
पुष्प- ८१, ८२
— क ८२
— - पुंजित २६८
— कलिका ८३
— काल १२, १८२, २६५
— कोश ३१
— चित्र ८१
— दल ८२
— - संबंध ५
— धारी ८२
— निर्मिती २६५
— पात्र ८३
— - सम २४६
— प्ररोह ८२
— बंध १११
— बंधाक्ष १६६, २०७
— बाह्य ७५
— मुकुट ४९
— मुकुटाभ ४९
— रचना ८३
— वाटिका ८३
— विकसन (विकास) १२, ८३
— वृंत ८३, १६६
— संवर्धन ८२
— समाव्रता ८२
— सूत्र ८१
— स्तबक ८३
— स्थली १९५, २३३, २३५
— - सिद्धांत १९५
— - य १९५
पुष्पा कार ८२
— कृति ८२
— सन १९५
— सनीय १९५
— क्ष ८१, २०७
— -धारी २०७
— -सम २०७
पुष्पाक्षाकृति २०७

पुष्पी ८२
-- य ८१
पुष्पोद्गम २६५
पुष्पोष्ठ ११९
पुळी १९१
— दार २९
पूड १८२
पूति कवक कुल १७०
-- रोधक १३
पूरक ४४
— कोशिका ४४
— घटक (कारक) ४४
पूर्ण १६७
— जलांश १०३
— जीवोपजीवन १०३
-- जीवोपजीवी १०३
— पुष्प ४४
-- शवोपजीवन १०३
— शवोपजीवी १०३
— स्वोपजीवी १०३
पूर्व ६५, १८२
— कायक १८६
— काष्ठ १८७
— किंजपक्ष १८६
— —न १८६
-- जालक १८५
— तंतु १८५
-- तम ६५
— तर ६५
-- परागपक्ष १८६
-- —न १८६
-- पर्ण १८३, १८७
— प्रकल १८५
— प्राकणु १८५
-- फल १५, १८४
— बीजुककोश १८६
— मुकुलन १८७
— लवक १८५
-- विकर २५६
-- वितंचक १८४, २५६
-- विभज्या १८४, १८५
— संकर २०
— समीपस्थिति १८३
पूर्वानुक्रमण १८६
पूर्वावस्था १८५
पूर्वोतकक्र १८४
— पट्ट १८४
पृथक् अंडपी १३
— दली श्रेणी ३९
पृथु पर्णी १७६
-- फली १७६
पृथ्वी ६५
पृष्ठ ७६
— जाल्य १२
— शोषण ४
— समांतर १६८
-- सेवनी ६४
पृष्ठाबद्ध ४, ६४
— लग्न ६४
पृष्ठीन ६४
पृष्ठीय ६४, २२७
पेंटोज (शर्करा) १६७
पेंडगूळ ४२
पेक्टिन १६६
पेटिका गुच्छ २६६
— फल ८४
पेड २२४
पेडॅलिएसी २७४
पेप्सिन १६७
पेरे १५३
— दार १५३
पेशी ३५
— पदार्थ ३५
— भित्तिका ३६
— भित्ति ३६
— रस ३६
— विभाजन ३५
पैतृक १०, ७९, १६६
— आनुवंशिकतेचा नियम १२२
पोकळी १३१
— युक्त ऊति १२०
पोत ५४, २३३
पोय ५४
— तल १३४
पोलेमोनिएलीझ १७८
पोषक ७७, १५५, २७९
— सहजीवन १५५, २२९
— स्तर २३१
पोषकावयव ७७
पोषण १५५
पौर्वात्य २७३
पौष्टिक १५५
प्युनिकसी १९०
प्रकट ६३, १५०, २६८
— क ५१
— पादप २७५
— फली २६८
— बीज १५०
— – वनस्पति उपविभाग ९७
प्रकणु १९१
प्रकल ११८, १५४
— क ११८, १५४
— कणसमूह ११८
-- जालक २००
— तंतु १२८
-- तर्कु १५४
-- द्रव ११८
— द्रव्य २७३
-- पटल १५४
— प्रथिन १५४
-- बिम्ब १५४
— मातृक ११८
— युक्त १५४
— युग्म १५९
— युति ११८
— रस ११८, १५४
-- रिक्तिका १५४
— विभाजन ११८, १५४
-- विलयन ११८
-- विज्ञान ११८
— संयोग १०३, १५४
-- हीन ६९
प्रकली १५४
-- अम्ल १५४
-- य १५४
प्रकांड २२२, २३९

प्रकायिका १८६
प्रकार ११८, २४६
प्रकाश ऊर्जा १२६
-- काल १२६
-- ग्रहण १२६
-- ग्राही रंजक २७५
-- जनक १७१
-- जन्य हालचाल १७१
-- जात्यानुवर्तन ५८
-- जात्यानुवर्तनी ५८
— तीव्रता १२६
-- द्वेष १७२
-- द्वेष्टी ९९
— पोषित १७२
-- प्रिय ९९, १७२
-- -वनस्पति ९९
— मापक ३, १२६
— रासायनिक १७१
-- संवेदी १७१
-- संश्लेषण १७२
-- संश्लेषी १७२
-- ज्ञान २७१
प्रकाशानुकुंचनी १७१
प्रकाशानुचलन ९९, १७२
प्रकाशानुचलनी ९९, १७२
प्रकाशानुवर्तन ९९, १७२
प्रकाशानुवर्तनी ९९
प्रकाशानुवर्ती १७२
प्रकाशावगम १२६, २७१
प्रकाशावधि १७२
-- क १७२
-- प्रतिक्रिया १७२
-- प्रभाव १७२
प्रकाष्ठ १२६, २५३, २५४
— किरण २५३, २५४
-- द्वीप २५४
-- मृदूतक २५३, २५४
प्रकुंचित ४
प्रकुंचिताग्र ६४
प्रकृति १५१
प्रकेसल ८०
— युक्त ८०
प्रकेसलाभ ८०
प्रक्रियण १८४
प्रक्रिया १८४
प्रगतिरोध १९९
प्रगर्त ८५
प्रगर्ती ८६
प्रगामी अनुक्रमण १८५
-- रूपांतरण १८५
प्रघटक २७१
प्रचंड ९३
प्रच्चिनाकार १८४
प्रचुर जनक १८५
— जनन १८५
-- ण १८५
प्रच्यवन ४०, १५५
प्रजनन २७
प्रजनी २१७
प्रजा २७
प्रजाति ९१, १९२
प्रजोत्पादक १९८
प्रजोत्पादन १९८
प्रणत ११०, १८६, २३६
प्रणाल ३७
— युक्त ३७
प्रतान ५४, २३१
प्रतानाग्र ४१
प्रतानारोही २३१
प्रतानिनी २३१
प्रति- १५६
— कर्षण १९८
— कुंताभ १५६
-- कुंभीरूप १५७
— कारक्षमता १०९
— कृति १४३
— क्रिया १९५, १९९
— - काळ १९५
— गमन ५६, २००
— गामी १९७, २००
— - अनुक्रमण १९७
— - क्रमविकास १९७
— जिव्हिकाकृति १५७
— जैव २५८
— दीप्तीशील ८३
— द्रव्य १२
-- द्विवर्त केसरत्व १५६
— - केसरी १५६
— बंध १८३
-- - क २५८
-- मा ३४
-- रोध १९८
-- वितंचक १२
— विष १३
-- वृद्धि नियामक १२
— ष्ठापन २२६
— संपीडित १५६
— साद १९९
प्रतोदरूप २५२
प्रत्यंडाभ १५७
प्रत्यावर्तन २००
प्रत्यास्थापन १९९
प्रथमाद्यरंभ ९९
प्रथमाक्ष १७७
प्रथमोतक १८३
प्रथिन १८६
-- पाचक १६७
-- वितंचक १८६
प्रदंतुर ५७
प्रदल १७०
-- दंड १२
-- धर १२
— मंडल ४९
— युक्त १७०
— लग्न ७०
-- संमुख १२
-- सम १७०
-- हीन १३
प्रदलांजलित ११८
प्रदलांजली ३३, ११८
प्रदलावस्था १७०
प्रदलीभवन १७०, २६१
प्रदेश १२०, १९७
-- निष्ठ ६८
— निष्ठा ६८
प्रदेह १५४

प्रधान ६३
— घटक २७१
— सिरा १३३
— मूळ २३१
प्रधानाक्ष १९
प्रनड ११, ११७
— कुल ११७
— गण ११७
प्रपट्टिका २३५
प्रपट्टिकित २३५
प्रपिंड ९३
— क ९३
— केश ९३
— चित्रित ९३
— दंती २६७
— युक्त ९३
— सम ९३
प्रपिंडी ९३
प्रपिंडीय ९३
— केश ९३
प्रपिंडोतक ९३
प्रभाव ६३, २५८
— क ३
प्रभावी ६३
— लक्षण ६३
प्रभेदन ६०
प्रभेदी जाति २७८
प्रमाण नाम २७९
प्ररूप २४१, २७९
— प्रकाशन २८०
प्ररोह २१४, २२१
— निर्मिती १८५
प्रवणता २६८
प्रवर्णन ५८
प्रवर्तित १११, १६५
— बहुगुणन १११
प्रवर्घ १८४
प्रवर्धक १८५
प्रवर्धन १८५
प्रवालसम ४८
प्रवाह २२४
— पादप १५१
प्रवाही २२४
— हालचाल २२४
प्रवेगकर २
प्रवेश कोशिका १६५
— न, वनस्पति ११४
प्रशाराकृति ९९
प्रशाक ८४
प्रशाखा १५८
प्रशाद्दल १८२
प्रशूक १९, २१
प्रशूकी १५
प्रसंगोपात्त ७६
प्रसरण ५९
प्रसर्पी ५०, १९७
प्रसवशील १८५
प्रसार ६२, ६३
प्रसुप्त ६४
प्रसुप्तता ६४
प्रसुप्तावस्था ६४
प्रसृत ६०, २७४
प्रक्षेप १८५
प्रक्षेपण १३९
प्रांगुल २२३
प्राक्– १८२, २७६
— कवकजाल १८५
प्राकणु १७६, २७९
प्राकल १८७
— कणु १७६
— कला १७६
— कुंचन १७६
— तंतु २७, १७६
— पटल १७६
— पुंज १७६
प्राकलावस्था १७६
प्राकृतिक १५०
प्रागतिक उत्परिवर्तन १४८
प्रागनुक्रमण १८६
प्रागूनेचाभ पादप १८७
प्रागपुष्पन १८४
प्राचीन १८४
प्राणतत्त्ववाद २५०
प्राणि जात ७७
— द्वेषी ५५
— परागण २५५
— परागित २५५
प्राथमिक १८३
— अनुक्रमण २७६
— कवकजाल २७५
— काष्ठ १८३
— कोशिका-भित्ति २७५
— क्रमक २७६
— त्रिसमसूत्री २७६
— परिकाष्ठ १८३
— पर्व २७५
— प्ररोह १८३
— मध्यत्वचा १८३
— मूळ १८३
— विभज्या १३८, १८३
— वृद्धि १८३
— संरचना १८३
— सिरा २४७
प्रादर्श २१८
प्रादेशिक १९७
— प्रसार १९७
प्राधान्य ६३
प्राधिकारी १८
प्राप्य १९
— जल ९६
प्रायमोफिलिसेस १८४
प्रारंभिक ११०, १८४
— अवस्था २२१
— प्रकल १५५
— प्रारूपिक २७१
प्रावरक २३३
प्रावरण १३४
प्रावृत कंद १२०
प्रासंगिक ७६
— अननिल ७६
— जाति २७८
— जीवोपजीवी ७६
— शवोपजीवी ७६
— सहजीवन २२९
— सहजीवी ७६
प्राक्षिका १९३

प्रेरक १४६
-- अवयव १४६
-- कोशिका (पेशी) २९, १४६
प्रेरण ८४
प्रेरित १११
प्रेरी १८२
प्रेषण २३६
प्रोटिएज १८६
प्रोटोटेरिडोफायटा १८७
प्लँबॅजिनेसी १७७
प्लव ८१
-- क १७५
-- -जीव १७५
-- -समावास १७५
-- न ८१
— योजना ८१
— मान ८१
प्लावकता २९

फ

फट ५०, २१५
फड्यानिवडुंग १५३
फणस ११२
फणा १०४, १४२
— कृति १०४, १४२
फल ८६
— क पर्ण २०९
— -मूल २७५
— काकृति २०९
— दायी १८५
— घर ३३
— धारी ८६
— न ७८, १०९, २३०
— -ज ८९
— -नलिका ७८, १०९
— -पूर्व १८२
-- - -कोशिका १८५
— - -हाल्चाल २६६
— -क्षम ७८
फलनोत्तर १८२
फल-पुंज २१८
— विद्या १८१

— वृंत ८६
-- शर्करा ८६
-- शास्त्र १८१
— संवर्धन ८६
फलांश १००, १३८
फलावरण १६८
फलाश्म १२८
फलित ८६
फळ ८६
फॅगेसी ७६
फॅलेसी १७०
फांदी १९४
फायकॉइडी २६५
फायको- एरिथ्रीन १७२
— मायसेटीज १७२
— सायनीन १७२
फिकट तपकिरी २३१
— रंगाचे २७४
— लाल २०३
फिलिकेलीझ ७९
फिलिसीज ७९
फिलिसीनी ७९
फीओफायसी २८, १७०
फुगा २५
फुगीर १११
फुटवा २१६, २३५
फुटीर ५६
फुलझाड ८३
फुलोरा १११
फूट २३५
फूल ८२
फेनपुंजक १३५
फेनाभ २२१
फ्यूकोझॅन्थीन २६६
फ्यूमॅरिएसी २६६
फ्लॅकोर्टिएसी ८०
फ्लॉरिडी मंड ८२
— स्टार्च ८२

ब

बंज (बान) कुल ७६
बंदाक कुल १३०

बंधक तृण ७२, १२०
-- - कुल ७२
-- -गण ७२
-- - वर्ग ७१
बजरबट्टू २४२
बटाटा २४०
बदरी (बोर) कुल २००
बदल ११९
बदली २२७
बद्ध ११२
— कंठी २७८
-- जल २४३, २६०
-- संच १२८
बद्धौष्ठी १६९
-- गण २७५
बर्गंडी मिश्रण २६०
बर्मी २३१
बर्सेरेसी २९
बलिष्ठांची अतिजीविता २२८
बशी २७४
बहर २६
बहवार्थी नाम २७२
बहवाश्रयी १८०
बहवाक्षी १४७
बहिः ७४
-- प्रजनन २७, २७३
-- स्थित १४९
-- - संकवक ६६, १४९
बहिरग्र ७५
बहिरागत ७४, २६५
बहिर् गोल १२४
-- जात ७४
-- नत १९६
-- बीजुक ७५
-- भव ७४
-- मुख ७५
— वक्र १९६, २७७
-- -धारास्पर्शी १९६
-- वर्धी ७४
-- वाह ६६
बहिश्चोल २३२
बहिस्तर्पण ७५

बहु १४७, १७७, १७९
— ऋतुजीविता १६७
— किंज १७९
— – दली १७९
— – पुटी १८१
— – ली १८१
— केंद्रक १४७, १८०
— केशी १८०
— केसरत्व १७९
— केसरित १७९
— केसरी १८०
— केसली १४७
— कोशिक १४७, १७७
— खंडित १४७
— गर्भत्व १७९
— गंतुकी १७७
— गुणन १८०
— गुणित १८०
— –त्व १८०
— चक्रीय १७९
— – पुष्पमुकुट १४७
— छिद्र कवक कुल १८०
— जनक १८५
— जनुक गृहीतक १४७
— दंती १४७
— दलिकित १७९
— दलित ५५
— दली ५५, १४७
— ध्रुवी १४७
— पर्णी १४७
— पुं-केसरी १८०
— पुटक १४७
— पुटकी १७७
— पुष्पी ८२, १४७, १७७, १७९
— पेशीय १७७
— प्रकल (प्रकली) १८०
— – कोशिका ४२
— –(प्रकली) गंतुक ४२
— प्रकली १४७, १८०
— (अनेक) प्रतिरूपी १८१
— प्रसवी (जनक) १८५
बहिस्त्वचा ७४
— फली १७९
— बीजाणुक (बीजुक) १७७, १८०
— – ता १८०
— बीजी १८०
— बीजुक १८०
— – कोशिक १८०
— – त्व १८०
— बीजुकी १७७, १८०
— भागी १८०
— भ्रूणता १७९
— मूली १९३
— युतिक १७९
— – त्व १७९
— रंभी १८०
— रूपता १८०
— रूपी १८०
बहुल ८६
बहुलाद्यरंभ ६०
बहु वर्षजीवी १६७
— – अंग १६७
— वर्षजीविता १६७
— वर्षायु १६७
— शाख १७९
— शाखित ५६
— शाखी १४७, १९४
— – पुष्पबंध १७७
— शीर्षक १७९
— संघ १७९
— संघीय १७९
— सिराल १४७
— सूत्र १७९
— स्तबक १७९
— श्रेणिक १४७
बॅसिलॅरिओफायसी ५९
बॅसेलेसी २१
बांगडी रोग २०२
बांडगूळ १३७
बांबू ९३
बाग १०५
बाठा २२४
बाठी ६५
बाठीफळ ६५, २२४
बायोटीन २५९
बाल पर्ण ११७
— स्वरूप २८०
बाल्यावस्था २७०
बाल्समिनेसी २०
बाष्पनशील २५०
— तेल ७२
बाष्पी करण ७३
— भवन ७३
— – मापक १७, ७३
बाष्पोच्छ्वास २३७
— मापक १८२, २३७
बाष्पोत्सर्जन (बाष्पोत्सर्ग) २३७
बाहवा ८०
बाहुल्य ८६
बाह्य ६६, ७०, ७४, ७५, २२७
— कवच ७४
— काष्ठी ७५
— कोश ९
— तुष ८३, ९४
— परिकाष्ठी ६६
— प्राकल ६६, १०५
— रूप ९७
— वल्क १६१
— सिरा २४७
बाह्याग्र ७५
बाह्योपजीवी ६६
बाळवेखंड २२८
बॉम्बॅकेसी २६
बिंदवांकित १५४, १९०
बिंदु ७५, १३२, २२१
— युक्त ९७, १३३
— रूप १९०
बिक्सेसी २५
बिगोनिएसी २१
बिग्नोनिएसी २३
बिबळा १८९
बिम्ब ६२
— कोष्ठ २२७
— पुष्पक ६२
— पुष्पी श्रेणी ६२
— सदृश ६२

बिम्बाभ प्रपिंड ६२
बिर्मी २०, २३१
— संघात २३१
विही १५७
बी २१०
बीज २१०
बीजक १६२
—— तल ३७
— धारी १६२
—— युक्त १६१
—— रंध्र १४०
—— विन्यास १७५
बीजकाधानी १७५
बीज कोश १६१
— चोल २३२
—— पत्र ५०
—— बंध ८७
— हीन २१०
बीजांकुरण २१०
बीजांड १६१
— काय १५४
— कोश १६१
— द्वार १४०
— द्वारीय १४०
— वृंत ८७
बीजांडी १६१
बीजाणु २२०
बीजावरण २१०, २३२
बीजी नेचा २१०
— नेचे गण ५३, १८९
— वनस्पति विभाग १७०, २१८
बीजुक ९५, २२०
— कोटर १६८
— कोश ९५, २२०
— – दंड ९५, २२०
— – धारक २२०
— – पुंज २१८
— – स्तर ९५
— जनक २२०
— – कोशिका २२०
— – स्तर २२०
— जनन २२०
— दंड ९५, २२०
— धर २२०
— धारक २२०
— धारी २२०
— निर्मिती २२१
— पर्ण २२०
— पुंजधर २१८
— पुंजित २६८
— पूर्वज १५
— फल २२०
— बाह्य पटल ७५
बीजुकांतः पटल ६९
बीजुकापत्य (बीजुकोद्‌भिद) २००
बीजुकाशय २२०
बीजुकोत्पादक स्तर (थर) १०७
बीजोपांग १५
— युक्त १५
बुरशी १४६
बुरा १४१
बुळबुळीत १३३
बृहत्– १३२, १३६, २६८
— कवक १३२
— तर २७१
— – शाखा २७
— बीजाणु २६९
— रेणवीय २७१
— शैवल २७०
बेट्युलेसी २२
बेनेटायटेलीझ २२
बेसिडिओमायसेटीझ २१
बोंड ३२
बोचक १५८
बोथट २५९
बोरॅजिनेलीझ २६
बोरॅजिनेसी २६
बोर्डो मिश्रण २५९
ब्रॅसिकेसी ५१, २६०
ब्राउनी हालचाल (आंदोलन) २६०
ब्रायोफायटा २८
ब्रोमेलिएसी २८
ब्लॅकमन-विक्रिया २५९

भ

भंग २६२
भंजक ४१, ८०
भंजक चयापचय ५७
भग्न (भेदित) २२०
भद्रदंती १४७
भरण-कोशिका २७३
भांग ३२
भांड २४२
— कुल ९२
—— गण ९२
भाग १३७
भागी १३८
भामुर्डी ११९
भास्वरलन १७१
भिंग १२४
भिजवण १३२
भित्ति २५१
— का २५१
— वासी २०४
— स्तर १६५
भित्तीय १६५
—— बीजक (भित्तिबीजक) गण २७४
भिन्न ७९
— काल पक्वता ५९
— किंजलत्व १०२
— कोशिका १०८
— पर्णत्व ११
— पर्णी ११
— पुष्पकी १०१
— वर्णी ६२
भिन्नाश्रयता १०१
भिन्नाश्रयी (भिन्नोपजीवी) १०१, १३९
भीमकाय ९३
— (बृहत्) कायिता २६७
भुई कोहाळा ६०
— चाफा २०४
— तरवड १५७
— पात्रा १७४
— पुष्प ९३
भुकटी १८२, १९०
भुरकट ७७, १९०, २६१

भुरा कोहाळा ३७
भुरी १४१
भुरे १८८
भू- १२०
-- कंदुक गण १३१
-- - (कवक) उपवर्ग ८९
-- घटक २१७
-- चर २३२
-- छत्र ३१
-- - वर्तुळ ७६
-- - विषबाधा २७२
-- - शिर १४२
-- छत्राकृति २६६
-- जल २१७, २६८
-- - प्रतल २६८
-- तापमान २१७
-- तारका ८९
-- पादप ९१
-- पृष्ठानुवर्तन ५८, ९२
-- पृष्ठानुवर्तनी ५८
-- फलता ९१
-- फलन ९१
-- फलित ९१
भूमि १२०, २१६
-- उद्धार २१७
-- गत २२६, २४३
-- प्रिय ९१, २६७
-- विद्रव २१७
-- स्तर २२४
-- स्थित २४३
-- स्थिरीकरण (स्थिरण) २१७
भूरागी २६७
भूर्ज कुल २२
भू-वासी २१६, २७८
भू-संरक्षण २१६
-- संहति २१६
-- सर्पी १८४
-- क्षमता २७१
मेंड १३६, १७५
मेंडी ७२
-- कुल १३४
भेग ५०
भेगाळ ८०
भेट कलम ९५
भेद २४६
-- जन्य २४५
भेदित प्रदली २०८
भेदोद्भव २०८
भेर्लीमाड २०५
भोकर १५०
-- कुल २६
-- गण १७८
भोपळा २७१
भौगोलिक वनस्पति-प्रदेश १७३
भौतिक (वास्तव) जलदुर्भिक्ष ६४
-- रुक्षता १७३
-- रोध १७३
भौम ६६
-- घटक ६६
भ्रमण ५३
भ्रूण ६७
-- कोश ६७
-- त्व ६८
-- पोष ६९
-- - केंद्रक (प्रकल) ६९

म

मंड २२२
-- स्तर २२२
मंडल ५३, २४९, २५२
मंडलित ५३, २४९, २५२
मंदवर्णी २३९
मकरंद १५१
-- युक्त १५१
मखमली २४८
मगज १९०
-- युक्त ३३, ८१
मच्छीमारी ३३
मजा १३६, १७५
-- किरण १३६, १७५, २४६
-- युक्त १३६
-- रंभ १३६
-- वरण (छद) १३६
-- वृंद १३६
मणिमालाकृति २१
मद्योत्पादक वितंचन ७८
मध १०४
मधु -जन ९४
-- कोटरसम १०४
-- दर्शिका १०४
-- प्रपिंड १०४
-- बिंदु १०४
-- मालती २६७
मधुर ६५
मधु रस १५१
-- - धारक १५१
-- - प्रपिंड १५१
-- सूचक १०४
-- स्रावक १५१
मधूक (मोह) कुल २०६
मध्य- १३५
-- कवच १३८
-- काष्ठ ९९
-- जनक १६८, १८३
-- जीव महाकल्प २७२
-- त्वचा ४९
-- - युक्त ४९
-- - हीन ६६, २४२
-- पट ५९
-- पटल १२०, १४१
-- परिकाष्ठ १३८
-- - क ९
-- - वृंद १२४
-- प्रकाष्ठक ८, ९८, १०६
-- - वृंद ९८
-- प्रतल १३६
मध्यम वृक्ष १३८
-- बीजी वृक्ष १३८
मध्यवर्ती ३६, १३६
मध्य वनस्पती १३९
-- शीर १३३, १४१
-- सिरा १४१, २०१
-- स्थ ६, १३६
-- - आश्रय ११३
-- -पातळी १३६
-- स्थापन ११३

— स्थित ११३
— — पुष्पबंध ११३
— — विभज्या ११३
— — वृद्धी ११३
मध्यावस्था १३९
मध्याश्रय ११३
मध्योतक १३९
मध्योति १३९
मयाळ (उपोदकी) कुल २१, २०४
मयूर शिखा ५१
मर २५२
मरीच (मिरी) कुल १७४
मरु-परिसर २८०
— पादप २५४
— — जात ५७
— — ता २५४
— पादपीय २५४
— भूमी ५७
— वन १५६
— वनस्पति २५३, २५४
— वानस्पतिक २५४
— — ता २५४
— स्थल ५७
— स्थलीय क्रमक २५४
मरूद्यान १५६
मरूद्भवी अनुक्रमण २५३
मर्यादक कोशिका १२०
— घटक १२७
मर्यादवेल २३
मर्यादित ५६
मल्लि २१७
मसुराकार १२४
मसूर १२४
महत्तम २७१
महा- १३६, २६८
— कल्प २६५
— छद २१८
— पर्णता १३६
— पर्णी १३६
— पुष्पी २६८
— बीजाणु १३६
— — धानी १३६
— — पर्ण १३६
— बीजी १३६
— युग्मक १३६
— रेणवीय २७१
— लता १२५
— वृद्धिकाल २६८
— वृक्ष १३६
— शाखा २७
मळा १७६
मक्षिका-पञ्जर ८३
— पुष्प ८३
मॅकी १३४
मॅग्नोलिएसी १३३
मॅपल २०५
मॅमेॲपल १३४
मॅरॅटिएसी १३४
मॅरॅन्टेसी १३४
मांडणी १६
मांदार १८४
मांसल ३३, ८१, २२७
— पर्ण १३३
— पर्णी १३३
— शंकु ८८
मांसाहारी ३३
माकडशिंग ७९, २२८
माती ६५, २१६
मातृ मुखी १३५
— लक्षणी १३५
मात्रा ६४
माथा ५०, ५१
मादक १५०
मादी ७७
— फूल १७५
— वनस्पति ७७
माधवी कुल १३३
माध्यम ६, १३६
मान १५१
माना शर्करा १३४
मामफळ १४७
मायक्रॉन १४१
मायसेटोझोआ १४८
मायावरण १४१
मारक १२५
— गुणक १२५
मार्ग कोशिका ३२, १६५
मार्टीनिएसी १३५
मालांश १०५
माला (श्रेणी) २१२
— कृति १४३, १४५
— खंड १०५
— शिंबा १३०
— — कृति १३०
— — धारी १३०
माल्टेज (माल्टिन) १३३
माल्पिघिएसी १३३
माल्व्हेसी १३४
मिक्सो फायसी १५०
— मायकोफायटा १५०
— मायसेटीज १५०
मिथ्या १८८
मिमोझेसी १४२
मिरची ११, ८६
मिरिकेसी १४९
मिरिस्टिकेसी १४९
मिर्सिनेसी १४९
मिर्टिफ्लोरी १४९
मिर्टेलीझ १४९
मिर्टेसी १४९
मिश्र १४२
— कलिका १४२
— खत ४५
— गुणसूत्र १४२
मिश्रणीयता १४२
मिश्र तृणक्षेत्र २४७
— निकाष्ठ १४२
— परिमंजरी २३४
— पुंज १४२
— पुंजी १४३
— पुष्पबंध १४२
— मज्जा १४२
— रंगसूत्र १४२
— वन १४२
— वर्ध्यक्ष २३४
— वाहिनी १४२

— विचित्रोतकी १४२
— समावास १४२
मीलन ८७, १३५
— प्रकल ८८
मीलित २६३
मुकुट ४९, ५२
मुकुल २८
— न २८
मुकुलायन १९०
मुकुलिका ९०, १८५, १९८
— चषक ९०
— संभव ९०
मुक्त ६३, ८६, १२५
— किंज १३
— -त्व १३
— कोशिका निर्मिती ८६
— जीवी ८६
— धानीफल १४
— परिदली १८०
— प्रकल (केंद्रक) विभाजन ८६
— प्रदलावस्था १७०
— प्रदली (प्रदल) १८०
— प्रदली गोत्र ५८
— -उपवर्ग १८०
— मध्यवर्ती ८६
— -बीजकविन्यास ८६
— संदल १४
मुक्ताभ १५०
मुख ७६
मुखीन २४८
मुग्ध पुष्प ४१
— युति ४१
मुचकुंद कुल २२३
मुद्गल १३२
— शेवाळी ४२, १३१
— -वर्ग १३१
मुद्रा १०९
मुद्रिका ३३
मुनवा २२७
मुरघास २१४
मुष्टिकोशिका २६९
मुसळी कुल ८
मुस्तक (मुस्ता, मोथा) कुल ५४
मूत्रपिंडाकृति १९७, २७२
मूल २०२
— कंद २०३
— कल्प २०१
— काय १८३
— केश २०२
— -स्तर १७४
— गुल्किा २०३
— गोप २०३
— ग्रंथि २०३
— ज १९३
— जनक १०८, २७७
— जीवाश्म २२३
— त्राण २०२
— -कर ३१
— तंत्र २०१
— त्वचा ७०
— दंड २०१
— धर २०१
— प्ररूप २५७, २६९
— बद्ध २७७
— ध्रुव २०१
— भूत ८७
— युक्त २७६
— रोम २०२
— वासी २०१
— विन्यास २०१
— श्वसन २६८
— सम प्ररूप २७०
— स्तंभ २०१
— स्थानरूप १३९
— स्थित १९३
— क्षोड २०१, २०३
— -जनक २०१
— -युक्त २०१
मूलांकुर १९३
मूलांकुरीय १९३
मूलाकृति २७७
मूलान्यरूप २७४
मूलाभ १९३, २०१, २७७
मूलारोहिणी २०२
मूलाश्म २२३
मूलोद्भव १९४
मूळ २०२
— कूज २०३
मृगशृंग शैवाळ १३१
मृग्जल २६८
मृत जीवी २०६
— पादप २०२
मृत्तिका ६५
मृदा ६५, २१६
— कर्तक २६७
— खंडक २६७
— तापन २१७
— बाष्पन २१७
— वातन २१६
— वाहित २१६
— विज्ञान २७५
— शैवले २६७
— संधारण २६७
— संहति २१६
— क्षमता २७१
मृदुकाय परागित १३३
— प्रिय १३३
— युति १३३
मृदु केशी २७०
— परिकाष्ठ २१, २१६
— पर्ण १३३
— पर्णी १३३
— फळ २०, २२
— रोमी १९०
— लोम ६४, ८७
— -श ६४
मृदूतक १६५, १७६
मृदूतकावरण २५९
मृदूतकीय १६५
मृदोद्भवी २१६
मृद्हीन कृषि १४, १०६, २१७
मेंडेलवाद १३७
मेंडेलांचे नियम (मेंडेलवाद) १३७
मेंडेली अनुहरण १३७
— लक्षण १३७
— वंशागति १३७

मेंदी ६
— (मेंदिका, मेहेंदी) कुल १३२
मेखलन ९३
मेखला ९३
— दृश्य ९३
— संरचना २६७
मेढशिंगी ७६
मेणचट २५२
मेद ७७
— लवक ६७
मेदाभ १२८
मेदाम्ल ७७
मेदी अम्ल ७७
— काय ७७
मेनिस्पर्मेसी १३८
मेलॅस्टोमेसी १३७
मेलिएसी १३७
मेसोझोइक ईरा २७२
मोई १४४
मोथा कुल ५४
मोरपंखी ३
मोरवेल कुल १९४
— गण १९४
मोरिंगेसी १४६
मोसमी वन (जंगल) १४५
मोहरी (सर्षप) कुल ५१, २६०
मौलिक भेद २२६
म्युसिनी १४८
म्युस्सी १४८
म्यूझेसी १४८
म्लानि २५२
— गुणक २५२
म्हातारा २११

य

यंत्रणा १३५
यकृतका १२९
— वर्ग १००
यथापूर्वस्थापन १९९
यथार्थनाम २७९
यदृच्छ संयोग १९४
य-रंगसूत्र २५४
य-रंगसूत्री २६९
यांत्रिक ऊतक समूह १३५
यादृच्छिक संयोग २७४
यीस्ट २५४
युक्त किंज २२९
— धानीफल ४१
— परागकोश २३०
— परिदली ८९
— प्रदल १४४, २२९
— प्रदलावस्था १७०
— प्रदली ८९
— -उपवर्ग ८९, १३९, २२९
— संदल १४५
— संदली ८९
युगुल ५८, ९०, ११७, २४१
युगुलीभवन २२९
युगुले ९०
युग्म १६२
युग्मक ८८
— धर ८८
— धानी ८८
युग्मकी सूत्रसंख्या ८८
युग्मज २५६
युग्मन २२९
युग्मनज २५६
युग्मसंकरज १०६
युग्माणु २५६
युति २४३
युबेसिडी ७३
युमायसेटी ७३
युरॅसील ४०
युरेडिनेलीझ २४४
युस्टिलॅजिनेलीझ २४५
युस्पोरँजिएट ७३
युस्पोरँजिएटी ७३
यू २३१
यूफोर्बिएलीझ ७३
यूफोर्बिएसी ७३
योजक आरएनए ४
योनिकासूत्र २३८

र

रंगसूत्र ३९, ११८, १५४
— कण ३९
— कणु ३९
— चित्रण ४०
— तंतु ३९
— द्रव्य ३९
— संच (गट) २६२, २६७
रंगसूत्री विपथन ४०
रंगहीन ५५
रंगीत लवक ३९
रंजक १७४
— ता २३५
— हीन वनस्पति ६
रंजनक्षमता २३५
रंज्यद्रव्य ३९
रंदुक २३०, २५६
— कवक उपवर्ग १५९
रंध्र १८१
— मार्ग १८१
— युति १८१
— स्फोटक १८१
— स्फोटी १८१
— हीन १०९
रंध्रावकाश १८१
रंध्री १८१
— स्फुटन १८१
रंभ २२२
— जनक १७७
— -वेष्ट १७७
— जनकावरण १७७
— बाह्य ७५
— मीलन ८९
रंभक १३८
रक्त चंदन १८९
— वर्ण २०६
रज्जुसम २६६
रशेस ११७
रश्मी १९४
रस ११७, २०६
— काष्ठ ६, २०६

— शाळा १७१
— स्राव २५
रसायन संश्लेषण ३८
रसायनानु कुंचन ३७
— कुंचनी ३७
— चलन ३७
— चलनी ३७
— वर्तन ३८
— वर्तनी ३८
रसावरोह ५७
रसाळ ८१, ११७, २२७
— पान १३३
— पानी १३३
रहिवासी ११०
रक्षक कोशिका ९६
रक्षावर्णी १२९, २६२
रॅनन्क्युलेसी १९४
रॅनेलीझ १९४
रॅमी १९४
रांग २७७
राई १५३
— कुडा १६५
राखी १२९, २६२
राखीव सेल्युलोज १९८
राठकेशी १०३
रात कोंबडा ५०
— राणी १५६
रात्रिंचर १५३
रानभेंडी ३२, ८७
रामफळ २००
रामेठा कुल २३४
रायआवळा ६३
रायणी २६६
रायबो न्यूक्लीइक अम्ल २०१
— सोम २०१
राशिपादप २३४
रासायनिक दीप्ती २४
— संश्लेषण ३८
राळ १९८
— जनक १९८
— नलिका १९८
— मार्ग १९८
— स्राव १९८
राक्षसी ९३
रिक्त मार्ग १२०
रिक्ताक्ष २६०
रिक्तिका १२०, २४५
— निर्मिती २४५
— पटल २३५
— युक्त २४५
— सम २७९
रिबो (रायबो) न्यूक्लीइक अम्ल २०१
— -सोम २०१
रीती ९७
रुंदपानी २८
रुई ९३
— (अर्क) कुल १६
रुचकर २०६
रुटेलीझ २०४
रुटेसी २०४
रुतण २६
— वनस्पति २४१
— वासी १६३
रुद्ध १५७, २०४
— परिकाष्ठ १२४
— प्रकाष्ठ १२५
रुपेरी २१४
रुबिएसी २०४
रुक्ष २०८
— ता द्वेषी २५४
— -नुकूलन २५४
— -नुकूली २५४
— -प्रतिरोधी ६५
— -प्रिय २५४
— पादप २५४
रूप ८५
— जाति ८५
— वंश ८५
रूपांतर १४३, २३६
— ण १३९, २३६
रूपाकृति १७३
रेखाकृति प्रतिरूपण ५८
रेझिन १९८
रेणवीय जीवविज्ञान १४३
रेणु १४३
रेताड माती २०६
रेती २१४
रेतुक १२, २१९, २७१
— जनक १०, २१९
— जनन २१९
— प्रकल २१८
— संपुट ३७
रेतुकाशय १२
— कोटर १२
— जनक २१९
— दंड १२
रेवाळ ९६
रेषांकित १२८, २२४
रेषा कृति १२८, १५४
— नुछेद १२८
— भेदित २०४
— -पुष्क ६९
रोग कारक १६६
— जंतु १६६
— जनक १६६
— प्रतिकार १८५
— -क १८५
— प्रतिबंध १८५
— -क १८५
— प्रवृत्ति २२८
— प्रवेशक २८०
रोझेलीझ २०३
रोझेसी २०३
रोधक ११२, २५८
रोप २१०
— ण ८०
रोपा २१०
रोम २७, २१२
— श २८, २०४, २१२
— सम २१२
— स्थली २६०
— हीन ९३
रोमांकुश ९४
रोमाभ २१२
रोमासन २६०
रोमिल ९८, २१२

-- ता १९०
ऱ्हसन ५६, १९६
ऱ्हसित १९६
— फलन १९६
ऱ्हस्व २६०
-- कठक २६०
— किंजल्क २६०
-- ता ६५, १५०
— नर-तंतु १३९
— पुं-तंतु ६५, १५०
-- -की १५०
— प्ररोह ६५, २२१, २६०
— रूपी २६०
-- शाखी २६०
ऱ्हस्वित १७८
ऱ्हॅम्नेसी २००
ऱ्हीया १९४
ऱ्होडोफायसी २०१

ल

लंब किंजल्क २२५
—केश २४९
— केशी २०, २४९
— कोशिका १६२
— न ६७
— नावस्था ६७
— पर्णी २१८
— पुष्पी १३०
-- वर्तुळाकृति १६१
— सिरा २५०
— सूत्र कोशिका १२५
लंबित ६७
लगदा १९०
लघु १३९, १९०
— अक्षीय १५६
— आवरक २४५
-- कंद २९
— कवक १४०
— किंजली १४१
— कोनी ४
— कोश २०५
— कोष्ठ १४०
-- घनकंद ४९
— तुंड १४१
-- तुंडी पुष्प १४१
— तुष १३०
— तम शाखा २४१
-- तर शाखा २७
— ता १५०
— दंडाकृति २४९
-- दंतुर ५७, २१२
-- दिन पादप २१४
-- नर ६५
— पर्ण १४०
-- - ता १४०
-- - त्व ६५
-- पर्णी १४०, १६५
-- पुं- तंतु १५०
— - - तंतुकी १५०
— पुटक १२९
-- पुष्पी १३९, १६५
— प्रकल १४०
— प्लवक १५०
— बीजाणु १४९
-- - जनक पेशी १४१
— बीजी १४१
-- - वृक्ष १४०
— बीजुक १४१
-- - कोश १४१
-- - कोशिका १४१
— - जनक कोशिका १४१
— - निर्मिती १४१
— - पर्ण १४१
-- - फल १४१
-- बीजुकी १४१
-- युग्मकोद्भिद १४०
-- रंभ १०८
-- वल्लरी ५४
— विबीजुक १४०
— वृक्ष १४०
-- शल्की २२१
— शाखा २७, ६५
-- शृंगाग्र २६४
-- सहजीवी १४१
— सूचि १४७
लघ्वक्षी १५६
लज्जालु कुल १४२
लताकरंज कुल ३०
लवंग २४
-- रूप ३४
लव २३५
लवक १७६, २७९
लवण २०५
-- द्वेष्टी ९८
— पंकज १२७
-- प्रिय ९८
-- मृदा २७७
-- वनस्पति ९८
— विरोधी ९८
लवणांबुवासी २६९
लवदार ६४, १९०, २३५
— पणा १९०
लवाच्छादित २३५
लॅव्हेंडर १२२
लहान सूर्यफूल २०२
लक्षण ३७
लक्ष्म २२१
लॅक्टेज १२०
लॅक्टोज १२०, २७०
लॅबिएटी ११९
लॅमिएसी ११९
लॅमिनेरिया-संघात १२०
लॅव्हेंडर १२२
लाकूड २५३
लाख ११९
लागवड १७६
लानो १२९
लामार्कची उपपत्ति १२०
लायकेन्स १२५
लायकोपर्डेलीझ १३१
लायकोपोडीनी १३१
लायकोप्सिडा १३१
लायनेसी (लिनेसी) १२७
लायपेज १२८
लाल २०४
-- सर २०४

लाल अशोक ६८
-- कमळ १९०
-- बर्फ १९६
— रंगद्रव्य १७२
— शैवल १९६, २०१
-- हिम १९६
लालाद्रव्य १९०
लाही मका १८१
लॉरेसी १२१
लिंग २१२
— कोशिका २१२
— निर्णय ५८, २१३
— निश्चिती ५८, २१३
— प्रभेदन २१३
-- प्रमाण २१३
— बदल २१३
— भेद २१२
— विपर्यय २१३
— सहलग्नता २१३
— सूत्र ४०, १०८, २१२
-- हीन पुष्प १५२
— - पुष्पी १५२
लिंबू वंश ४१
लिग्नाइट १२६
लिग्निन १२६
लिग्नोसी २७१
लिग्यूलेटी १२६
लिथ्रेसी १३१
लिनन १२८
लिनियसची पद्धति १२८
लिपॉइड १२८
लिलिएलीझ १२७
लिलिएसी १२७
लिव्हरवर्ट्स १२९
लीला २२१
लुंठसम ८७, १९४
लुतपुतिया १५८
लुप्त ७५
लॅटिब्युलॅरिएसी १२४
लेक्टोटाइप २७१
लेपन ४२
लेपिडोफायटा १३१
लेप्टोटीन १२५
लेप्टोनीमा १२४
लेप्टोस्पोरँजिएट १२५
लेप्टोस्पोरँजिएटी १२४
लेम्नेसी १२४
लेश २३५
— घटक २३६
लेसिथिडेसी १२३
लैंगिक अवयव २१३
— जनन २१३
— द्विरूपता २१३
— पद्धति २१३
-- पिढी २१३
-- (सलिंग) प्रजोत्पादन ८९, ८
लोंबती ६४
लोंबते १६७, २५२, २६२
लोकर १२०, २५३
लोखंडी २४२
लोगॅनिएसी १३०
लोणी (लोनिका) कुल १८१
लोप ५६
लोम (लव) २३५
— श ८७, १९०
— - त्व १९०
— - फलधारी १२०
लोमांकुश ९४
लोमा १३०
लोरँथेसी १३०
लोलकस्तर १८४
लोलकाभ १८४
लोह जंतु ७८
— मय ७८
— युक्त ७८
लोही ७८
लोळण-यंत्रणा २०२

व

वंजुफल ३, ९३
वंजू ३
वंध्य १, २०, १११, २२३
— किंज १७५
— केसर २२२
— छद २०
— तंतु १६४
— - समूह २६१
— तुष ९४
-- त्व २२३
— पुष्प २०
वंध्यीकरण २२३
वंश ९१
-- ज २२७
-- रूप ९०
— संकरज ९१
वंशागत ९०
-- भेद २६६
वंशानुक्रमवाद (सिद्धांत) २३३
वंशावळ १२८
वक्र १५, ३१, ५३
-- जंतु २४९
— ता ५२
-- - जन्य हालचाल ५२
-- धारास्पर्शी १९६
-- मुख ३१
— वल्लरी ६४, ९९
वट कुल १४६
वड ३३
वण २०७
वन ८४, २५३
-- चरम ८४
-- जाई २७०
-- भेंडी १२९
-- वासी १५१, २२८
— विज्ञान ८४
-- संचार २६
वनस्पति १७५, २४६, २७५
— (पादप) १७५
— पट्ट २४७
-- पेटिका २४६
-- प्रजनक १७६
— प्रजनन १७६
-- प्रवेशन ११४
-- (पादप) प्लवक १७४
-- भूगोल ९१, १७३, १७६
-- रोग चिकित्सा १६६

— -विज्ञान १६६, १७६
-- -शास्त्र १७४
-- विकृतिशास्त्र १७४
-- विश्व २६
-- विज्ञान २७, १७३
-- विद्रूप शास्त्र १७४
-- (पादप) शारीर १७४, १७६, २४७
-- शास्त्र २७, १७३
-- – ज्ञ २६
— संग्रह १००
-- समाजशास्त्र १७४, २२९
— समावास १७६
वनस्पत्याकृति १००, २४७
वनस्पत्याहार २४७
वनश्री २४७
-- चे पूर्वान्वेषण २७७
-- चे वर्गीकरण २६२
-- छेद २३६
-- पट्ट २४७
-- रूप २४७
-- स्तर २७१
वनोत्पाद ८४
वन्य ७८, २१४
-- प्ररूप २५२
-- वृक्षविज्ञान २१४
वरणात्मक जाति २७८
वरुण कुल ३२
वर्ग ४१
वर्गक २३१
वर्गीकरण ४१
-- विश्व २३१
-- विज्ञान २३१
वर्गीकरणात्मक वनस्पतिशास्त्र २३०
वर्ण ४१
— क १७४
— कणु ३९, २६२
-- जनक २६२
-- द्रव्य १२
वर्णनात्मक वनस्पतिशास्त्र २७५
वर्ण नाश ५५
-- रेषांकित २४९
— स्तर २६२
-- हीन ५५
वर्तुळ २४९
वर्तुळाकृति २०४, २६२
वर्धन ९६, २४७
— क्षम
-- -ता ७५
वर्धनाग्र ९६
वर्धिष्णु अग्र ९६
-- (वर्धी) पेशी ३१
वर्धी २४७
— अग्र ९६, २४७
— कोशिका २४७
— संगति २५८
— क्षेत्र २६८
वर्षाबीजुक ५, २५७
-- – पुंज २५७
वर्षायु ११, १४४
— पादप २७८
वर्षारण्य १९३
वर्षार्ध वलय २११
वर्षावन १९३
वलन ५२, १४७
वलय ११, २०२
— कोशिका २०२
— पेशी २०२
— वल्क २०२
वलयाकृति ११
वलयिनी २४१, २५०
वलयी गर्त २६
-- वल्क २०२
वलित ५०
वलीवंत ४९, ५१
वल्क २०, २०२
— रंध्र २७१
-- - युक्त १२४
-- हीन ५५
वल्लरी ५४
वल्ली २४१
वसंतकाष्ठ २२१, २५३
वसन क्रिया १५८
— प्रक्रिया ६६
वसा ७७
-- जनन १२८
-- म १२८
-- भेदक १२८
वसू २६५
वस्ति ४३
वस्तुभिंग १५६
वहन ४५
वळू २६५
वांगे २, २१७
वांझ २०
— पण २२३
वांशिक ९०
वाकडातिकडा ५१
वाखेरी २१९
वाघनखी वेल ४१, २४३
वाटाणा २०६
वाटिका ५२
वाढ ९६
वाण २२४
वात वाटिका ६
— छिद्र १७७
— द्वेष्टी १०
— न ५
-- प्रिय १०
-- मापक १०
— मूल १७७
-- रंध्र २७, १७७
-- वर्ज्यक १०
-- विन्मुख बाजू १२३
— संमुख २५२
वानस्पतिक २४६
— आकृतिबंध २७४
-- प्रदेश १९७
वामावर्त २१५
वाय-गुणसूत्री २६९
वायु ६
— कोटर ६
— कोश ६
— जीवी ५
— धूळ १३०
-- परागण १०, २५२
— परागित १०

-- मार्ग ६
-- मिश्रण ५
-- रंध्र ६
-- रिक्तिका ८९
-- विकिरण २५२
— विनिमय ८९
— विसरण ८९
वायूतक ५
वारंवारता ८६
वारस २२७
वारिफल जनक १०६
वार्षिक वलय ११
वालुंज कुल २०५
वालुक २६५
-- कुल २५७, २६५
वालुका २१४
-- धान २१४
— प्रिय १८८
-- बंधक २७७
— बंधीय समावास २७८
— मृदा २०६
-- राशि ६५
-- वासी (रागी) १८८, २०४
वावल (वावळा) कुल २४४
-- – गण २४५
वासंतिक २४८
-- दृश्य २४८, २५७
— प्रभाव २४८
वासंतीकरण २४८
वासक कुल २
-- कुलोत्पन्न २
वासा २७८
वाहक २४६
— ऊतक ४५
— – तंत्र २४६
-- चिती २४६
-- तत्र २४६
— वृंद ४५, २४६
-- व्यूह २४६
-- संरचना २४६
-- सूत्र २३६
वाहिनी ६५, २३६, २४९
— वंत २४६
-- – अबीजी वनस्पति विभाग २४६
-- – वनस्पति २३६, २४६
वाळू २१४
— मृदा २०६
विकल्प ७
विकसन ५८
विकास ५८
विकिरण ६२
विकिर्णी २६४
विकृत १
— जंतु २०
वृद्धि ८८, १०८
विकृति १, ५६, १३३, १४५
— जनक १६६
-- विज्ञान १६६, २६२
विखंडकारी ८०
विखंडनशील ८०
विखंडी ८०
विखदिर ११९
विचलन ५८
विचित्रोतकी ३८, ९५
विच्छेषण १०९
— करणे १०८
विच्छिन्न ११९
विच्छेदक ६३
— सूक्ष्मदर्शक ६३
विच्छेदन ६२
विच्छेदित ६२
विडंग कुल १४९
वितंचक ७०, ७८
-- जनक २८०
-- पूर्व २५६
-- रोधक ७०
वितंचन ७८, २५६
विदार-पादप २६२
विदारित ११९
विदीर्ण ११९
विदेशी ७५
विद्युतनुचलनी ६७
विद्युतनुवर्तन २६६
विद्युतनुवर्तनी ६७
विद्रव २१७
विद्रावक २१७
विद्रुम रूप ४८
विद्रूपता ५६
विद्रूपविज्ञान २६२
विधि १८४
विध्वंसक ५७
-- चयापचय ५७
विनायट्रीकरण (विनत्रीकरण) ५७
विनिबंध १४५
विन्यास १६
विपत्र ८६
-- सम ८६
विपथन १
विपरिहित १९२
विपर्यस्त १९९
विपर्यास १९९
विपुलपुष्पी ८२
विबीजुक ४६
-- कोश ४६
-- दंड ४६
— संभव १
— क्षेपण २
विभक्त २२०, २७४
-- लिंगता ५९, ६१
-- लिंगी ५९, ६१
विभक्तीकरण २१०
विभज्या १३८, १५०
विभाग ६३, २५५
विभाजन ६३
विभाजी १३८
-- ऊतक १३८
-- कोशिका ३१, १३८
विभिन्न २४५
— ता २४६
विभेदन ६०
विभेदित ६०
विमज्जन १३२
विमध्य ७४
विमुंडकित ५५
विन्मुखावस्था १४
वियोजन ६२

वियोजी २६४
-- सहजीवन ६२
विरंजन ५५
विरजण ७८
विरल १२२, १३०
-- पुष्पबंध १३०
-- मृदा १३०
-- वन १५९
-- शाखी ६०
-- समावास १५९
विरलोतक १३०, २२०, २४८
विरळ २२०
विरुपण ५६
विरोध ११
विरोधी सहजीवन ११, २२८
विलंबित १२१, २१२
विलगन ११६
विलग्नीकरण ११६
विलग्नता १९८
विलयन २१७
विलक्षण जाती २७८
विलायती चिंच ६५, २६३
विलीन ६३
विलुप्त ७५
विलोल २४५, २४८
विवर ८, ८९, २१५
-- युक्त ८
विवर्ण ६, ५५
-- ता ६
विवर्धक १३३
विवर्धन १३३
-- क्षमता १३३
विविक्त अनुहरण १६५
विविधवर्णी २४६
विशाल १५७
— कोनी १५७
विशुद्ध १९०
-- वन १९१
-- संतति १९१
-- संवर्धक १९०
विशेष जनन सिद्धांत २१८
विश्राम १९९
— काल १९९
विश्रामावस्था १९९
विश्रामी १९९
— केंद्रक १९९, २६९
— कोशिका १९९
-- पेशी १९९
-- प्रकल १९९
-- बीजाणु १९९
-- बीजुक १०७, १९९, २२२
विष २३५
विषम ६३, १०१
-- कायिक १०२
-- –ता १०२
-- केंद्रक २६९
-- –ता २६९
— कोशिका १०८
-- गंतुकता २६९
— गंतुकत्व १०१
-- गंतुकी १०१, १५९, २६९
— चक्रीय १०१
— जालकता १०२
— दली पिच्छकल्प १५७
-- परिदली २६९
-- पर्णत्व १०२
— पर्णी १०२
— पूर्व कायकत्व १०२
-- प्रकल २६९
-- फली २६९
— युग्मता २६९
-- युति ११
-- रंगसूत्र १०१
— रंदुक १०२
-- –त्व १०२
-- रंदुकी १०२
-- रूपत्व १०१
-- रुपी १०१
-- वर्णी १०१
-- विभाजन १०२
विषमय २३५
विषमांगता १०१
विषाणु २४९
विषारी २३५, २४८
विष्कंभयुति १००
विष्यंदी २५०
विसरण ६०
विसर्पण २६८
विसर्पी वृद्धि २६८
विसृति ६०
विस्तरणीयता ७५
विस्तार ६१
— क १३३
— ण १३३
विस्तारित १६६
विस्तृत १७६
— खंडी १७६
— पर्णी २८, १२१, १७६, २१८
— फली १७६
विस्थापन ६२
विस्फारण ६१
विक्षेपक यंत्रणा (योजना) ६७
विक्षेपण ६७
वीणाकृति १३१
वीणाभ १६३
वृंत ११९, १६६, १७०, १७८, २२१
— क ४१, १७०, २३६
— कोशिका २२१
— पर्ण १७२
वृंताक (वांगे) २, २१७
— कुल २, २१७
वृंताधःस्थ २२६
वृंतीय १७०
वृंद २९, ७७
-- किण २६०
— त्राण २९
— पर्ण ७७
-- बाह्य ७५
-- रंभ ७३
— वेष्टन २९
-- स्थ ७७
— -- ऊतककर ७७
वृंदाग्र २६०
वृंदान्त २६०
वृंदार (कोकम) कुल ९७
वृंदावरण १९, २१३

वृक्षाकार १९७
वृक्षाकृति ११८, २७२
वृत्तांग १७४
— वर्णी १७४
वृत्तांगाकृति १७४
वृत्तीय स्फुटन ४०
वृद्धि ९६
— कारी ९६
— जलांश ९६
— नियंत्रक २६८
— प्रवर्तक ९६
— प्रेरक द्रव्य २६१
— मर्यादक २६८
— मापक १९
— रूप ९६
— रोध २२८
— रोधक २६८
— वक्रता ९६
— वलय ९६
— वितंचक ९६
— संप्रेरक १९, ९६
वृश्चन कुल १३५
वृश्चिकाभ वल्लरी ४०, २०८
वृक्ष १५, २३७
— छत्र २३७
— वर्णन २१४, २२८
— वास भूमि २७४
— वासी १५
— विज्ञान १५, ५७
— संवर्धन १५, २३७
— – स्थान १५
— सदृश १५
— सम १५
— सीमा २३५
— स्तर २३७
— स्थ १५
— ज्ञान २१४, २२८
वृक्षाभ ५६
वृक्षालय १५
वृक्षोद्यान १५
वेज १३१
वेडी बाभूळ ३
वेल २४१, २४९
वेलांचली (सागरतटवर्ती) १२९
वेलातटीय वनश्री २२४
वेलावनश्री १२९
वेष्टक २६२
वेष्टन २७०
— स्तर ११६
वैकल्पिक ७
— अनुहरण ७
— गुणयुगुल ७
वैद्यकीय (भेषजीय) वनस्पतिशास्त्र २७
वैध नाम २७१
वैध फलन १२३
वैपुल्य २५७
वोड २५२
व्यक्त ११४
— पादप १७०
व्यक्ति १११
— विकास १५९
— वृत्त १५९
व्यजन पर्ण वृक्ष गण ९३
— वल्लरी २००
व्यजनाकृति ७७, ८०
व्यत्यास ३८
व्यवस्थापन १७
व्यस्त– १५६
— अंडाकृति १५७
— कुंताभ १५६
— हृदयाकृति १५६
— शंक्वाकृति १५६
व्यावृत २४१
व्युत्क्रम ११४
व्युत्क्रमी १९५
व्यूद ४४
व्यूह ४५, २३०
व्रण २५३
— जीवोपजीवी २८०
— त्वक्षा २५३
— न २५३
— रोध १५७
— संप्रेरक २८०
व्रणानुवर्तनी २३७
व्रणोतक २८०
व्हर्बिनेसी २४८
व्हॅस्क्युलम २४६
व्हायटॅसी २५०
व्हायरस २४९
व्हेल्ट २४७

श

शंकु ४६, २२५
— धारी ४६
— मंत ४६
— –वर्ग ४६
— सिद्धांत २२५
शंक्वाकृति ४६, ५२, २२५
शंखपुष्पी १६८
शंबूक-परागण २१६
शंवालक १८७
शकल ८६, २४५
— दृश्य २४५
— स्फुटन २४५
शतावरी १८२
शबल २४६
शमलवर्धी ८०
शमी ११७
शरद २१२
शरद काष्ठ १९, २५३
— प्रभाव २७७
— शाद्वल १३०
शरदीय २१२
शराकृति २०५
शरीरक्रियाविज्ञान १७३
शर्करा २२७
शर्करायुक्त २०५
शल १९२
— पर्ण ११६, १९२
— –गण ११६
शलभपुष्प १४६
शलाकाकृति १६७, २४९
— पर्ण ३६
शल्क २०७
— कंद २९, २०७
— केश २०७

— पर्ण ३४, २०७
— पिटिका १४
— युक्त २०७, २०९, २२१
— सम १२४
शल्काभ १२४, २२१
शल्कित १६९
शल्कीवल्क २०७
शल्य १८३, २१९
— वंत १८३
शविकविष १८९
शवोपजीवन २०६
शवोपजीवी १०८, २०६, २७२, २७७
— पादप २७७
— वनस्पति १०५
शस्त्र संभार १६
— सज्ज १६
शाक २४६
— प्रोह २१४
शाकाणु २०
शाकाम्ल २४७
शाकाहार २४७
शाकाहारी १००, २४७
शाकीय २४७
— अफलित जनन १४
— अभिवृद्धि २४७
— अवयव २४७
— ऊतक २४७
— गुणन २४७
— प्रकल २४७
— शंकु २४७
शाखा २७, १९४
— कृति १९४
— प्रतान २६०
— बंध २७
— यन १९४
— युक्त २७, १९४
— लेश २७
— विवर २७
— विन्यास २७, १९४
— हीन २७, ३५, २४२
— –खोड ३५
शाखित २७, ५६
शाखी १९४
शाखीभवन १९४
शाखीय १९३
शाखोत्पादक १९४
शाद्वल १३५
— पादप १८१
— वासी १८२
शारद दृश्य २७७
शारीर ९
— विश्व ९
—, सूक्ष्म ९
शाल ६२
— कुल ६१
शाल्मली २६, १३४
— कुल २६
शास्त्रीय उद्यान २६
शिंगाडा २५
— कुल १५९
शिंदी २१४, २२८
शिंबा १२४, १७८
— वंत १२४
शिंबी (शिंबावंत) गण १२४
शिकेकाई ४५
शिखर ५०
शिखा ५०, ५१
— युक्त १७७
— लु ४४
शिग्रु (शेवगा) कुल १४६
शिथिल ८०
शिया १६८
शिरामय २४८
शिरीष कुल १४२
शिला पादप १२९
— पुष्प कुल ९२
— प्रिय १२८
— बीजी १२९
— भेदी २०७
— रुह १२८
— समावास १२८
शिवण २२८
शिशिर कोरक २५२
— दृश्य १०३
— प्रभाव १०३
— बीजुक २३१
— –पुंज २३१
शीघ्रपाती ३०
शीत कटिबंधीय १३९
— निष्क्रियता २०३
— वासी पादप १८९
शीर ५०, १५२, २४७
शीर्ष ५०, ९९
— कोशिका ९९
— स्थ १३
शीर्षाभ ३२, २६२
शुंडाकृति ३०, २२१
शुंडिका ३०, २२१
— युक्त ३०
— वंत २२१
— हीन ६६
शुंडी ९९
शुण्ठी कुल २५५
शुद्ध १९०
— गट २२२
— वंशक्रम १९१
— वाण १९१
— सरस ८९
शुभ्र ३२
शुष्क करणे ७५
— नानुवर्तन २५४
— भूवनस्पति ३८
— वासीय क्रमक २५४
— क्षेपण २५४
शूक २७
— धान्य ३७, ९५
— हीन १४८
शून्य बिंदू २५५
शूल २३४
— कवक कुल १०६
शूलाकृति २३१
शृंखलिक २७९
शृंगका वर्ग १२, १०५
शृंगाटक (शिंगाडा) कुल १५९
शृंगी यकृतका १०५

शेंदरी ४२
शेपू ९६
शेवंती ४०
शेवगा १८९
शेवरा २
शेवाळी टंड्रा २४०
— विभाग २८, १४८
— विज्ञान २८
— वेत्ता (विज्ञ) २८
शैथिल्य ८०
शैल क्रमक २७१
-- तीर पादप १७०
-- पादप १२९, १७०
-- रुह २०७
-- वासी १७०
शैलेय १२५, १४५
शैलोद्यान २०२
शैवल (अ. शैवले) ७
-- कवक वर्ग १७२
-- विज्ञ ७, १७२
— विज्ञान ७, १७२
-- वेत्ता ६
-- समावास १५२
— स्तर ९५
शैवाक १२५
— टंड्रा २४०
— रूप १२५
— वर्ग १२५
-- विज्ञ १२५
— विज्ञान १२५
शोफ १५८
शोभापर्ण कुल २१
शोषक ९९, २२७
— मूळ २
शोषण २
-- क्षमता २
शोषणीयता २
श्यान २५०
श्रांति २७७
श्रेणी २१२
— बद्ध २१२
-- रूप २०७
-- -युग्लीभवन २०७
श्लेषिका २७२
श्लेष्म कवक २१५
— कवक वर्ग १४८, १५०
— - विभाग १५०
— प्रपिंड ४३
— प्लवक ११९
श्लेष्मल १३३, १४७
-- द्रव्य १४७
श्लेष्मा १४७, १५०
-- द्विजीव १५०
— भ ४३, १३३
— वस्था २५५
— श्रू १२०
श्वसन १९९
-- गुणक १९८
-- मापक १९९
-- मूळ २७, १७७
-- रंध्र २७
-- वितंचक १९९
श्वसनीय १९८
श्वासोच्छ्वास १९९
श्वेत ६
— कणु १२५
— त्व ६
-- पर्णी १२५
-- लवक १२५

ष

षट्–
— केसरत्व १०२
— केसरी १०२
-- कोनी १०२
— गुणित १०२
-- चक्रीय १०२
-- पुं–केसरी (केसरत्व) १०२
-- प्रदली १०२
-- भागी १०२
-- सूत्र १०३
षडादिकाष्ठ १०३

स

संकर ५१
— ओज १०२
-- करण १०६
संकरज ५१, ९८, १०५, १४५
-- ओज १०२, १०६
संकरण १०६
संकर प्रजा ५१
— विद्या १०६
संकवक १४९
— धारी १४९
संकुचित ४७
संकुची मूळ ४८
— रिक्तिका ४८
संकृत्स्न ५४
संकेश्वर (शंकेश्वर) कुल ३०
संकेसरमंडल २२९
संकोच २३०
— शील रिक्तिका ४८
संक्रमण २३६
संक्रामी अवस्था २२१
— समुदाय २६३
संगति १७
— निर्देशांक १७
— प्रिय २१६
-- -फुले २१६
संगम ८७, १३५
संग्राहक कोशिका ४३
संघ १७३, २५७
संघटन २६३
संघटना २४३
संघात ४७
संच २१२
संचयी कोशिका २२४
संचरणोतक २३६
संचित तूलीर १९८
संजात ४७
संतति २७
संतानक ७९
-- कुल ७२
संतानीय ७९
-- परागति ७९
-- परागतीचा नियम ७९
— पिढी ७९

संतुलन पुटी २२२
संतुल्नाश्म २२२
संदम्न ४५
संदल २१२
-- मंडल ३१
-- लग्न ७१
-- संमुख १३
-- सम २१२
संदलाभ २१२
संदलीभवन २१२
संदीर्ण ११९
संदेह नाम २७२
संधानि ४७, २२९
संधि ११७
-- खोड ९९
-- पादप वर्ग १६
-- युक्त १६, १७
-- रेषा १९४
-- क्षोड ५२
संनियंत्रक ७१
संनियंत्रण ७१
संनियंत्रित ७१, १०८
संपादित ३
-- भेद २४६
संपीडित ४५
संपुट ३७
संप्रेरक १०५
संभवन ८५
संभवनावस्था ८५
संमिश्र ४५, १०३
-- अनुहरण २६
संमीलन ४२
संमीलित ४६, ८३
संमुख २, १६०
-- पर्ण २२६
समुखांश २५८
संमुखावस्था ७१
संयुक्त ४५, ४७
-- कणिश ४५, ६५, २१९
-- किंजमंडल ४५
-- चामरकल्प ४५
-- पर्ण ४५
-- फल ४३, ४५, १४७, २२९
-- मंजरी ४५
-- वाहक वृंद ४७
-- स्थूलकणिश ४५
-- क्षोड ४५
संयुग्मन ४७
-- नलिका ४७
संयुतपद २२९
संयोग ४७, ८७
-- नलिका ४७
--, पार्श्व ४७
--, श्रेणीरूप ४७
-- होणे ४७
संयोगी ऊतक ४७
संयोजक ११६
संयोजी ४७
-- ऊतक ४७
-- सहजीवन ४७, २२८
संरचना २२५
संरक्षक आवरण १८६
-- स्तर १८६
संरक्षी स्तर १८६
संलग्न ४३, ११२, २६३
-- कलिका २६३
-- ता ११२
-- वाहक वृंद ४३
संवर्त ३१
-- दंत ३१
-- नलिका ३१
-- पुष्पी ३१
-- - श्रेणी ३०
-- मुखी १६९
संवर्ताभ २६१
-- श्रेणी २६१
संवर्ती २६१
-- उपवर्ग २६१
संवर्तीय २६१
संवर्धन ५२
संवर्धित ६३, २०६, २६४
-- पादप २५७
संवलित ४८
संवहन ४५
संवातन ऊति २४८
संवेदन मंदक १५०
-- शीलता ११५, २११
-- क्षमता ११५
संवेदना २११
-- क्षम २११
-- क्षमता २११
संवेदी २११
-- अंकुश १०४
संश्लिष्ट २३०
संसंग ४३
-- यंत्रणा २६३
संसक्त ४३
संसर्ग १११
-- नलिका १११
संहत ४४
-- जीवी ४४
संहति ७६, २१६, २७७
सकर्णिक १८
सकेसल ४०
-- कोशिका ४०
सक्रिय ३
सचेष्ट ३
सच्छद २७
-- क २७
सच्छिद्र २६५
सजातीय १०३
-- त्व १०३
सजीव १०, १६०
-- त्व १२६
सतत ४८
सताप ९६
-- कुल २०४
-- गण २०४
सत्य ऊति २६७
-- कवक विभाग ७३
-- गदाकवक उपवर्ग ७३
-- नेचे ७९
-- मरुपादप २६५
सत्योतक २६७
सदा तृणक्षेत्र १६३
-- पर्णी ७३

--- वर्षावन १९३
-- फुली २०३
-- हरित ७३
सदोष १
सदृश ९
सन्निध १४
सपट २१२
सपर्ण ८४
सपक्ष १८९
-- कृत्स्न फल २०५
--- फलाभ २०६
-- फल २०५, २५२
-- फलाभ २०६
-- फली १८९
-- बीज २५२
-- बीजी १८९
--- पादप १८९
-- बीजुक २७६
सपाट २६५, २७८
सपुलवृंत १९०
सपुष्क ६
-- बीज ६
सपुष्प ८२
-- वनस्पति ८३
सफेद कचनार ४
सम १०८, १५७
सम- १०३, ११५
-- कायिक १०४
--- ता १०४
-- कारी बिंदु २६३
-- किंजलत्व ११६
-- केंद्री ४५
-- केसरी ११६
-- गंतुक ११५
--- ता २६९
-- गंतुकी ११५, २६९
-- गट-गुणन १९
-- चक्रीय १०३, ११५
-- चरगंतुक ११६
-- जननिक वाण २५९
-- जात १०३
--- ता १०३
-- जातीय १०३
--- त्व १०३
-- जालक १०४
-- तर्पक ११६
-- तल बहिर्गोल १७५
-- तो विकास १०४
-- दलिकित ११५
-- दली पिच्छाकृति १६५
-- द्विपार्श्व ११५
-- द्विपृष्ठी ११५
-- न्वेषण ७५
-- पक्तता १०३
-- परिदली १०३, २६९
-- पर्णी ११६
-- प्ररूप ११६
-- बीजुक १०४
-- बीजुक जनक १०४
-- बीजुकत्व १०४, ११६
-- बीजुकी ११६
-- बीजुकोद्भिद् १०४
-- भागी ११६
-- मित २२९
-- युग्मकी २६९
-- युग्मता २३९
-- युति १०३, ११६
-- रंदुक १०४
--- त्व १०४
-- रंदुकी १०४
-- रचित १०३
-- रूप ९, २७०
--- जुळी २७०
--- ता ९
-- लंबाभ २३७
-- वंश ४६
-- वर्णी ११५
-- वलयी १०३
-- वांशिक ४६
-- विभाजन ७१, १०४, १४२
-- व्यासीय ११५
--- कोशिका ११५
-- संकरज १०५
-- संजनन २२९
-- स्थानिक २७०
-- स्वरूप ११६
समांतर युग्मन १६५
-- सिराल
-- सिराविन्यास १६४
-- सिरी १९६
समांतरानुवर्तनी २७४
समांतरित क्रमविकास १६४
समाइक वृंद ४४
समाज ७६, २१६, २७७
-- प्रिय २१६
-- प्रियता २१६
-- शास्त्रीय विश्लेषण २५८
समात्र १२९
-- ता १८१, २२९
-- प्रतल १७५
समान ४४, २७०
-- जुळी २७०
-- वृंत ४४
-- वृंद ४४
समाभिरूपता २६४
समाभिरूपी ४८
-- क्रमविकास ४८
समावास ८५
--, अनूप ८५
--, घन ८५
--, तृण ८५
--, मरु ८५
--, लवण ८५
--, विरल ८५
--, वृक्ष ८५
--, शैवल १५२
समावेशन १७
समीप फलोत्पत्ति ८९,
-- युति ८९
-- स्थ १८७
-- स्थिति २२९, २३०
समुदाय ४४, २७९
समुदायी प्रगमन २७६
समुद्र तटसमीप २२६
-- तटीय ४२
--- वनस्पति १३४

-- पादप २३३
-- प्रिय (वनस्पति) २३३
-- प्लवक २६९
-- फल कुल १२३
— वर्णी २६७
— वासी १३५
— – प्लवक १५२
समुद्री १३५
समूह ४३
समृजु ७७
समोरासमोर १६०
सरण २२४
— क्रिया २२४
सरल १६१
— कोटर २६२
— दंती ५७
— पंक्ति १६१, २७७
— सिराल १९६
सराटा २३२
सरूपविद्या १७१
सर्पणवृद्धि २१५
सर्पिल १०, २१९
— जंतु २१९
— पंक्ति १६४
— पर्णविन्यास २१९
— पुष्प २१९
— वाहिनी २१९
— शिंबा २२५, २६३
सर्व जनन १६३
— भक्षक २७३
-- सामान्य २४४
सर्वाश्रयी १६४
सर्वोत्पत्तिवाद २३३
सर्वोपजीवी २७३
सलिंग ८
सलिंग प्रजोत्पादन (जनन) ८
सवर्ण पुष्पदल १२
सवाला १०६, २५१
संवृत १६६
सव्य ४२, ५८
— वलयिनी ५८
सशाख २७
सशीर्ष ३२
ससंघ ४
ससीता ८७, २२७, २६१
सस्कंध ३५
सस्यफल ३४
सह २६३
— क्रिया २६३
— चरी कोशिका ४४
— जीवन २२८
— जीवी शवोपजीवन २२९
— जीवोपजीवी २२९
सहनशीलता २७८
सह पोषी २२९
— प्रभाविता ४२
— प्रभावी ४२
— भोजिता ४४
— भोजी ४४
— मूल प्ररुप २६४
— लग्न १२८
— –ता १२८
— –संच १२८
— वर्धिष्णु २
— वितंचक ४२
— संबंध ४९
— संबद्ध भेद २४६
— सूत्र १३९
सहानुयोजन २६३
सहिष्णुता २७८
— कक्ष २७९
सह्यता २७८
— कक्ष २७९
सॅटॅलीन २०६
सॅटॅलेसी २०६
सॅटोनीन २०६
सॅक्सिफ्रॅगेसी २०७
सॅपिंडेलीझ २०६
सॅपिंडेसी २०६
सॅपोटेसी २०६
सॅरासेनिएलीझ २०६
सॅलिकेसी २०५
सॅल्व्हॅडोरेसी २०५
सॅल्व्हाना २०७
सांघिक वाद ९६
सांधेदार १६, ५२
सांसर्गिक १११
साखर २२७
साखळणे ४२
साग कुल २४८
सागर तटवर्ती १२९
— –वनश्री १२९
— पृष्ठी वनस्पति १६६
— प्रिय १५७
— प्लवक २३३
— वनस्पति १५७
सागरी १३५, १६६
— शैवल २०९
सागवान २६३
साचा १४६
सातत्य २६३
— क २६४
सात्मीकरण १७
— क्षमता १७
सादृश्य ९
साधर्म्य २१५
साधा २१५
— पुष्पबंध २१५
— बीजुककोशपुंज २१५
साधे २१५
— किंजमंडल २१५
— खोड २१५
— पान २१५
सानिल ५
— श्वसन ५
सान्निध्य ११७
सापिधान १५९, १९१
सापेक्ष सहजीवन १२९
साबुदाणा २०५
सामान्य ४४, १५४, २५१
— अवतरण सिद्धांत ५७
सामायिक ४४
सामूहिक वाद ९६
साम्य ११५
सायकस कुल ५६
— गण ५३

सायकॅडेलीझ ५३
सायकॅडेसी ५३
सायकॅडोफिलिकेलीझ ५३, १८९
सायटेज ५४
सायटोसीन ४०
सायट्रिक अम्ल ४१
सायनोफायटा २६, ५३
सायनोफायसी २६, ५३
सायपेरेसी ५४
सायलोटेलीझ १८९
सायलोफायटीनी १८८
सायलोफायटेलीझ १८९
सायलोफायटेसी २७६
सारोली १५३
सार्थनाम २७९
-- प्रकाशन २८०
सार्वत्रिक २४१
सार्षप २१४
सार्षपक २१४
साल २०, ६२, १६६, २०२
सालई २१२
सालममिश्री २०५
सालेप २०५
सिंदूरवर्णी ४२
सिकता २१४
— धान २१४
सिक्थकयुक्त ३७
सिक्थकावरण २५२
सिग्माभ २१४
सिटॅमिनी २०७
सिताफळ २२१
सिरा ५०, १५२, २४७
— जाल ९
-- मीलन ९
— युक्त १५२, २४७
— ल २०१, २४७, २४८
— विन्यास २४७, २४८
-- संधि ९
-- हीन ६६, २४७
सिर्का (व्हिनेगर) वनस्पति २४९
सिल्यूरियन पीरियड (कल्प) २७७
सिल्यूरी कल्प २७७
सी ३०
सीता ३२, ८७, २२७, २४५
-- नाली २४५
-- फल कुल ११
-- युक्त ३२
सीमांकन कारक १२७
सीमांतिक १३४
सीमाकारक १२७
सीमावर्ती मृदूतक २५९
सीमित १९९
सीवन स्फुटन २४५
सीवनी २२८
सीसॅल्पिनिएसी ३०
सुंदर कुल ४७
सुंद्री चांद १२९
सुई १५१
सुगंधी १६, २२५
सुच्छिद्र २२०
सुजनन विज्ञान ७३
सुटे ८६
सुपिकता ७८
सुपीक ७८
सुप्त १२१, १९२
— कलिका ६४, १२१
— कारक १२१
-- काल १२१
--- कोरक १२१
— घटक १२१
— ता १२१
सुप्तावस्था १२१
सुप्रजाजननशास्त्र ७३
सुरईप्रमाणे ८०
सुरण कुल १५, १६
सुरावर्ण २४९
सुरू ऊस १७६
सुरेख ४५
सुविरल २२०
— ऊतक १२०
सूचि १५१
— का भरण ११२
-- पत्र ३
— पर्ण ३
-- पर्णी (शंकुमंत) वृक्ष ४६
-- सम ३
-- स्फटिक १९४
सूच्याकार १५१
सूच्याकृति ३
सूच्याग्र १४७
सूत्र ७८
-- क ७८
-- कल ११९
-- की ७०
-- पुंजक २६१
— मय ७८
— ल ७८
— – अश्मगर्भी फल ७८
-- – ऊतक ७९
— – मूलतंत्र ७९
— – वाहक वृंद ७९
— हीन १३९
— – वृंद १३९
— समूह चित्र ११८
सूत्राकार २३४
सूत्राग्र ४१
सूत्राच्छादन ७८
सूत्राभ ७९
सूत्रावरण ७८
सूर्य ताम्र २२७
-- पर्ण २२७
— पादप १६०, २२७
— फूल ११, २०२
-- – कुल ४५
सूर्यावर्तन ९९
सूक्ष्म- १३९
-- अचर बीजुक १४०
-- कण १४०
-- काय १४०
— गंतुक १४०
— -धारी १४०
— चर गंतुक १४१
-- -बीजुक १४१
-- छायाचित्र १४०
--- – ण १७१
-- छेदक १४१

-- जंतु ९२, २०, २०८
-- - भक्षी २०
-- - रोधक २०
-- - विकृति २०
-- - शास्त्र २०
-- - सम २०
-- जाति १४०
— जीव ९२, १४०, १४१
-- -परागित १८७
— -प्रिय १८७
-- -विज्ञान १४०
-- जीवाश्म १४०
-- जीवोपजीवी १४०
— जैव १४०
-- दंती ५०
— दंतुर ५०
-- दर्श १४०
-- -क १४०
-- दर्शिकी १४०
-- दर्शीय १४०
-- नलिका १४०
-- पादप १४०, २७५
-- -जात १४०
-- -समावास १४०
-- प्रकल १४०
-- मापक १४०
— रंध्र १६१
-- रोमिल १९०
— शारीर ९, १०३
-- सिरा २४७
-- सूत्रक १४०
सेजीस ५४
सेलॅस्ट्रेसी ३५
सेल्युलोज ३६
सेवनी २२८, २४८
सोट २६
— मूळ २३१
सोपपर्ण २२४
सोपांग १८
सोमलता २६०
सोलॅनेसी २१७
सोलॅथ २७७
सौरतापन ११२
स्कंध ३५, ४९, २२२
— पादप ४९
— पुष्पी ३५
— मूल संधि २६३
— - वनस्पति ४९
— हीन २
स्कंधेय ३५
स्कंधोद्भव ३५
स्कंभ कोशिका १६२
— कठक कोशिका २७३
स्कंभोतक १६२
स्टर्कुलिएसी २२३
स्टार्च २२२
स्टिग्मॅरिया २२३
स्तंभ २६, ४३, २२२
स्तंभाकार ४३
स्तंभाधार १७८
-- सिद्धांत १४
स्तंभी ४३
स्तंभोपजीवी २२२
स्तनाभ १३४
स्तनाभाग्र १३४
स्तबक ३२, ९९
— पुंज ९४
स्तबकाभ २६२
स्तर १२२, २२४, २३४
— ण २२४
— संहति १२२, २१६
— समाज १२२
-- हीन २४४
स्तराधान सिद्धांत १४
स्तरित १०१
स्तरीभवन २२४
स्त्री- ७७
— केसर ३३
— - मंडल ९७, १७५
— कोशिका २६५
— गंतुक ६६, ७७, १५९
— - धारी ७७
— गंतुकाशय ७७
— पेशी २६५
— पुष्प ७७
— युग्मक ७७, १३२
— लिंगी २६५
— वनस्पति ७७
— शंकु ४६, ७७
स्थल- ९१, १२०
— कवक ९१
— तंत्र २६४
— रूप २६४
— वनस्पति ९१
-- वासी ९१, २३२
— विज्ञान ६६, १५८
-- विज्ञानीय २५९
— व्यूह २६४
स्थलांतर १४१, २३६
स्थलीय २३२
स्थातव २१७
स्थातुक २१७
स्थातुकल २१७
स्थान १२९, १३०, २२१
-- च्युति ६९
स्थानक २२२
स्थानांतर १२९, १४१, २३६
— कारी २३६
स्थानिक १२९
-- जीव २५९
— प्रसार २६२
स्थायी ऊतक १६९
— ऊति १६९
— चतुष्कोणक १६९
— चौकोन १६९
— म्लानता २७५
— संकरज १०५, २७५
स्थितिज्ञ १८२
-- उर्जा ६९, १८२
स्थितिरूप २६४
स्थिर १०९, २२१, २२२
— कारी ८०
— जलपादप २२२
— समावास २२१
स्थिरीकरण (स्थिरण) ८०, २७८
स्थूल- ७३

— कणिश २१८
— कोनोतक ४३
— कोनोति ४३
— दंतुर ५०, २०७, २६७
— पर्णी २७३
— फलभित्तिक २७३
— फलावरणी २७३
— बीजुक कोशिक ७३
— – कोशी ७३, ७९
— मानीय १३२
— मूलक्षोड २७७
— शाली २७३
— सूत्रावस्था १६२
स्थूलाधारिका १९०
स्थूलाधारी १९०
स्थूलावरणी २७३
स्थूलाक्ष ४२
स्थूलोति १७६
स्थैतिक २२२
स्पंदन १९०
स्पर्धा ४४
स्पर्शक २३१
स्पर्श ग्राही २३०
— –केश २३०
— –खाच २३०
— –पिटिका २३०
— रेखी छेद २३१
— रेखीय प्रतल २३०
— रेषी छेद २३१
— रोम २३०
स्पर्शानुवर्तन ९९, २३४
स्पर्शानुवर्तनी ९९
स्पर्शेंद्रिय २३०
स्फटा ८८, १०४
— कृति ५२, ८८, ९८, १०४
स्फटिक ५२
— पुंज २१९
स्फटिकाभ ५२
स्फटिकाकृति ५२
स्फाट्टित ८०
स्फीत २४१
— ता २४१
— दमन २४१
स्फुटन ५६
— शील ५६
स्फुरदीप्ती १७१
स्फोट ५६
— क योजना ७५
— –वलय ११
स्यूबरिन २२६
स्रवण २१०, २५२
स्राव २१०
स्रावक २१०
— प्रपिंड २१०
— कोश २१०
स्रावी ऊतक २१०
— नलिका २१०
स्रावोत्पाद २१०
स्रोत २२४
— समीपस्थ २०२
स्रोतानुवर्तनी २००
स्वकीय ११०
स्वच्छ १९०
स्व जात १८
— –अनुक्रमण २५८
— तंत्र पादप २५९
— –फूल २१२
— –व्यवस्थापन ११०
— नियमन १९७
— परागण २११
— पारिस्थितिकी १८
— फलन २११
— –शील २६३
— फलित २१०
स्वयं जनन १८, २२०
— जनित १८
— जात १८
— जीवी १९
— पोषी १९
— प्रेरित १८
— भव १८
— वंध्यत्व २११
स्वरंदुकी १९
स्वरूप ७६
— संहति २१६
स्वरोपित २११
स्वस्तिक चिन्ह ५१
स्वस्तिकाकृति ५१
स्वस्थलविज्ञान १८
स्वाग्रही सीमा ६७
स्वानुक्रमण २५८
स्वाभाविक ११२, १५०
स्वाभाविकीकरण १५१
स्वैर संगम १९४
स्वोपजीवी १९, २५८

ह

हंडी २२
हंसराज नेचा ७३
हयवाल वर्ग ७१
हरण खुरी १६२
हरिणपदी कुल ४८
हरित कणु ३९
— – पुंज २७८
— भवन २४९
— लवक ३९
— द्रव्य ३८
— पर्ण ८३
— वर्णी २४९, २८०
— – शैवल ९६
— –वर्ग ३८
— – विभाग ३९
हरिताभाव ३९
हरिता वर्ग १४८
हरिद्राद्रव्य ५२
हरिमोतक ३८
हर्बेसी २६९
हवा ६
— ई ५
— मार्ग ५
हस्त–सूक्ष्मछेदक ९८
हस्तक–कोशिका २६९, २७१
हस्ताकृति ६०, १६३
— सिराल १६३
हळद ५२, १३०
हानिपूर्ति १९७

हायड्रॉलिसिस १०६
हायड्रोजनेज १०६
हायड्रोलेज १०६
हायमेनोमायसेटी १०७
हाल्चाल ११, १४७
हॉर्मोन १०५, १६२
हिपॅटिसी १००
हिमानी क्रिया २६७
हिरवट २४९
हिरवा अशोक ७१
-- चाफा १५८
हिरवे २४९, २८०
— शैवल ९६
हीन १, ६५, ७४, १५३
हीमॅटॉक्सिलीन ९८
हृदयाकृति ४८, ९९
हेमिबेसिडी १००
हेमीसेल्युलोज १००
हेविया ३२
हैमन्त पूर्व कल्प २७५
— – युग २६१
— युग २६१
होर्डाइन १०४

क्ष

क्ष २८०
क्षपण १९६
क्ष-पिढी २५३
क्ष-रंगसूत्र २५३
क्षार प्रिय १५३
— मृदा २७७
क्षितिजानुवर्तन ५८
क्षितिजानुवर्तनी ५८
क्षुप २१४
-- क २९, २१४, २४३
-- रूप (क्षुपाभ) शैवाक १२५
— वन २१४
-- स्तर २२४
क्षुपाभ ८६, २२७, २७७
— शैवाक १२५
क्षुपिल ८६
-- शैवाक ८६
क्षुपीय ८६
क्षेपक ६७
— घर (दंड) ६७
क्षेप्यवासी २०४
क्षेत्र १२०, २५५
— ज १६
-- वासी ३१
क्षेत्रीभवन २८०
क्षोड २२२
— प्रतान २२३
-- हीन २, २२३
क्षोडोत्तेजक २६१
क्षोभक १५८

ज्ञ

ज्ञानतंतु १५२, २७२

शुद्धिपत्र

× अशी खूण असलेला शब्द किंवा वाक्य गाळले असे समजावे.

पृष्ठ	स्तंभ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध (दुरुस्त)
१	२	२८	abscence	absence
४	१	५	acutc	acute
,,	,,	६	पानाचे टोक	पानाचे टोक;
,,	,,	१३	कड	कडे
९	२	८	सारखेपणा	सारखेपणा दर्शविणारे;
,,	,,	२६	बनलेली	बनलेली जाळीसारखी
,,	,,	२७	असलेला (अवयव)	×
१०	,,	१३	वनस्पती	वनस्पति
११	,,	२५	काणी	काणी,
१३	१	३९	lcafless	leafless.
,,	,,	,,	अपण	अपर्ण
१४	,,	२५	विमुखावस्था	बिन्मुखावस्था
१५	,,	४०	वृक्षोद्योन	वृक्षोद्यान
१६	२	१३	निर्यामत	नियमित
१८	२	६	प्राधिकार	प्राधिकारी
,,	१	१०	जीवप्रक्रियात	जैव प्रक्रियात
१९	१	७	लिंगसूत्रांशी	लिंगभेदांशी
,,	२	२	DO	DC.
२१	१	२३	बेसिडिओमायसेटीझ	बेसिडिओमायसेटीज
२२	,,	१७	Benettitales	Bennettitales
२३	,,	१३	मेडाशगी	मेदशिंगी
,,	२	८	ही नावे	ही शास्त्रीय नांवे
२४	१	१४	जीववैज्ञानिक	जीवविज्ञानीय
,,	१	२४	,,	,,
,,	,,	,,	जव	जैव
,,	२	२२	सजीवासंबंधाच्य	सजीवासंबंधीचे
२५	१	२०	आंतर्राष्ट्रीय	आंतरराष्ट्रीय
,,	२	४	द्विगुण	द्विगुण
,,	,,	८	केसरा	केसरी
२६	१	१६	निळी	निळी–हिरवी
२७	,,	५	माहिता	माहिती
,,	,,	११	वनस्पातशास्त्र	वनस्पतिशास्त्र
,,	२	८	लघूत्तर	लघुतर
,,	,,	९	सर्वात लहान फांदी	×
,,	२	२३	प्रजा:संतति	(१) प्रजा; संतति; (२) प्रजनन

पृष्ठ	स्तंभ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध (दुरुस्त)
२८	१	२८	शेवाळवेत्ता	शेवाळीवेत्ता
,,	,,	२९	शवाळीसंबंधी	शेवाळीसंबंधी
२९	,,	४	—tunicated	—, tunicated
,,	,,	३६	पीटिकायुक्त	पिटिकायुक्त
३०	२	९	शुडिका	शुंडिका
,,	,,	२५	खटद्वषी	खटद्वेषी
३१	१	१	संवर्तपुष्पा	संवर्तपुष्पी
,,	,,	३२	पेशा	पेशी
,,	२	१२	कॅपेन्युलेलीझ	कॅपॅन्युलेसी
३२	२	१४	प्रमाण;	प्रमाणे: रानमेंडी
३३	१	१७	युक्त	संयुक्त
३४	,,	२०	दघान	दधीन
,,	२	३८	*caudtum*	*caudatum*
३५	१	३२	cecidilogy	cecidiology
,,	२	३०	काशिका–विभाजन	कोशिका–विभाजन
,,	,,	३५	कोशिका–सभवन	कोशिका–संभवन
३६	,,	३०	तर्कयुज	तर्कुयुज
३७	१	३८	मज्जा	मज्जा; कोटरयुक्त मज्जा
३७	२	१६	कारेसा	कारेसी
४०	१	३३	सापक्ष	सापेक्ष
४१	२	११	वृंत्तक	वृंतक
,,	,,	१७	*gracilis* Lodd.	*ungui-cati* L.
४३	,,	२२	अनक	अनेक
४४	१	१५	साधी पाने;	साधी पाने; फुले
४५	२	१	सयुक्त	संयुक्त
,,	,,	९	चामर कल्प	चामरकल्प फुलोरा
४६	१	२१	ाकज–शंकु	किंज-शंकु
५०	,,	२५	आच्छादन	आच्छादक
,,	२	३३	७ कोटी	९ कोटी
५१	,,	३८	Cryptophyta)	×
५३	१	१३	कटकाग्र	कंटकाग्र
,,	२	२५	बीजी नच	बीजी नेचे
,,	,,	३४	चक्रिय	चक्रीय
५५	१	,,	परवर्तनीय	परिवर्तनीय
६०	२	३०	भुईकोहोळा	भुईकोहाळा
६४	१	६	दिसणारा	दिसणारे
,,	२	३६	क्रियावैज्ञानिक	क्रियाविज्ञानीय
६५	१	१४	drupelt	drupelet
,,	२	२२	e – हान	e – हीन
६८	१	३	embryomy	embryony

पृष्ठ	स्तंभ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध (दुरुस्त)
,,	,,	१०	स्पर्‌मटोफायटा	स्पर्‌मॅटोफायटा
६९	,,	१३	बीजकातील	बीजातील
७०	१	२२	बाह्य	बाह्य; अपि–
,,	,,	३५	–blema	epi–blema
७२	,,	३५	selerotium	sclerotium
७३	२	३	Marattiales	Marattiaceae
७७	२	७	पापक	पोषक
,,	,,	१४	नमनाचे	नमदाचे
७८	१	३०	अवध्य	अवंध्य
७९	२	१९	अक्षविमुख	अक्षविन्मुख
,,	,,	३३	Leptorporangiate	Leptosporangiate
,,	,,	३७	अमरवलीचे	अमरवेलीचे
८१	,,	शेवटची	ह्याप्रमाणे	ह्याप्रमाणे दोन्हीवरच्या
८२	१	१	दोन्ही कमानी	कमानी
८३	,,	२१	बाह्यतुष	परितुष
,,	,,	२३	परितुष	बाह्यतुष
८८	,,	१	मल्नि–प्रकल	मील्न–प्रकल
,,	,,	३४	विकृतवृद्धी	विकृतवृद्धि
८९	,,	३	प्रजात्पादन	प्रजोत्पादन
,,	,,	७	मुक्तप्रदल	युक्तप्रदली
,,	२	३	भूकंदक	भूकंदुक
९३	१	३२	हेअर टी	हेअर ट्री
९४	२	८	बाह्यतुष	परितुष
,,	,,	१३	परितुष	बाह्यतुष
,,	,,	१३	(Lemma)	×
९६	,,	२३	engyme	enzyme
९७	१	९	बिंदुयुक्त	बिंदुयुक्त; बिंदुसम
९८	२	१६	क्षारमुक्त	क्षारयुक्त
९९	१	१	haptostele	haplostele
,,	,,	२७	capitutum	capitulum
,,	२	३४	दलदल्ति	दलदलीत
,,	,,	३६	दास्यत्व	दास्य
१०१	,,	११	गॅतुके	गंतुके
१०३	१	१३	परागकेंद्र	परागछिद्र
१०६	२	१०	जलवाहक	जलवाहक तंत्र
,,	,,	३३	hydpophyte	hydrophyte
१०८	,,	१८	icone	icon
११२	१	२८	अध: बद्ध	अधोबद्ध
११३	२	७	अंतराषर्णी	अंतरापर्णीय
१२२	१	३१	ानयम	नियम
१२३	२	२७	परिाकज	परिकिंज

पृष्ठ	स्तंभ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध (दुरुस्त)
१२६	१	१	पिधान	पिधानक
१२७	२	२	अळ	अळू
१२८	१	७	रेषाछेद	रेषानुछेद
१२९	२	६	लहान खड	लहान खंड
,,	,,	१६	दोन्हीपकी	दोन्हीपैकी
१३१	,,	२२	नाशाद्भुत	नाशोद्भुत
१३२	१	१	किंव हेंदी	किंवा मेंहेंदी
१३३	,,	२५	मृदुकाय प्राण्यांनी गोगलगायी-सारख्या	गोगलगायीसारख्या मृदुकाय प्राण्यांनी
१३४	२	३	पोततळ	पोयतळ
१३६	१	,,	मध्यस्त	मध्यस्थ
१४०	,,	२५	लगिक	लैंगिक
१४१	२	२९	sooty	downy
१४२	१	७	शिककाइ	शिकेकाई
,,	,,	२४	प्रकलापासून	प्राकलापासून
,,	२	३०	मिश्रवाहिनं	मिश्रवाहिनी
१४३	,,	३	ग्रीक उपसर्ग	एक–
१४४	१	३८	उपवर्ग	वर्ग
१४५	२	१९	पहा hybrid जुनी संज्ञा	जुनी संज्ञा; पहा hybrid.
,,	,,	३३	mountane	montane
,,	,,	४०	एरिकेसी	Ericaceae
१४८	,,	१	उत्परिवर्तक	उत्परिवर्तित
,,	,,	३४	कवकतज्ञ	कवकतज्ज्ञ
१५२	,,	,,	नॅडिकवक	नीडकवक
१५६	,,	९	मरूवन	मरुवन
,,	२	२८	प्रतिद्विवर्तकेसर	प्रतिद्विवर्तकेसरत्व
१५८	१	६	वसनक्रिया	वसनप्रक्रिया
,,	,,	३३	अपप्राह	अपप्रोह
,,	,,	४१	तलान	तेलातून
,,	२	१	तलकणु	तैलकणु
१६०	,,	२४	क्रमविकास; उत्क्रांति	जैव क्रमविकास; जैव उत्क्रांति
१६१	,,	१०	परितुष	बाह्यतुष
,,	,,	१८	लंबवर्तुळाकात	लंबवर्तुळाकृति
१६२	१	६	बीजकधारा	बीजकधारी
,,	,,	३७	युगल	युगुल
,,	,,	८	अदुक	अंदुक
,,	२	३८	पामेसी	पामेसी; पामी
१६३	२	१७	पडनसा	पँडॅनेसी
१६७	१	२९	पान.	पान; उदा. निर्गुंडी, गुलाब
,,	,,	३१	उदा. निर्गुडी, गुलाब;	×
१६८	२	६	परिवाष्टत	परिवेष्टित

पृष्ठ	स्तंभ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध (दुरुस्त)
१७२	१	४	प्रतिाक्रया	प्रतिक्रिया
"	२	१२	फायकोसायनिन	फायकोसायनीन
"	"	१९	शैवलविज्ञ	शैवलविज्ञ
१७४	"	१२	pinnatiseet	pinnatisect
१७७	"	१३	बहुपशीय	बहुपेशीय
१७८	१	२१	अक्षाच्य	अक्षाच्या
"	"	२७	ध्रुवी आवरण	ध्रुवीय आवरण
"	"	३१	" प्रकल	" प्रकल
१८१	२	२९	सटोस्पर्मीमध्ये	सेंट्रोस्पर्मीमध्ये
१८२	१	५	च्तकाकडे	चेतकाकडे
१८३	२	६	(१) प्राथमिक	प्राथमिक
"	"	३६	अस्पष्ट	अस्पृष्ट
१८४	"	१८	बिधी	विधि
१८५	"	१	काशिका	कोशिका
"	२	१२	प्रवर्ध्य	प्रवर्ध
"	"	१६	पूवावस्था	पूर्वावस्था
"	"	२९	रोगप्रतिबधक	रोगप्रतिबंधक
"	"	३१	रागप्रतिबध	रोगप्रतिबंध
१८८	"	२८	परिदल	परिदलमंडल
१८९	"	३४	सपक्षबीजी पादप	सपक्ष बीजुक
"	"	३५	सर्व ओळ	३७ व्या ओळीखाली घेणे
१९०	"	८	कवठी चाफा	×
१९१	१	२८	putamen	पहा : पुरवणी
"	"	३८	pyrene	" "
१९६	१	१	संकरण	संकरज
"	"	६	"	"
"	"	१४	पुनस्संयोजन	पुनःसंयोजन
"	"	२०	पुनस्संयोजी	पुनःसंयोजी
१९९	२	५	विश्रामी बाजुक	विश्रामी बीजुक
"	"	"	विश्रामा बाजाणु	" बीजाणु
२०१	२	२८	मध्यासरा	मध्यसिरा
"	"	३५	(रायबो)	(रायबो) न्यूक्लीइक अम्ल.
२०३	२	९	गुलाबवणा	गुलाबवर्णी
"	"	१७	गुलाव-सघात	गुलाब-संघात
२०६	१	३२	अरिष्ठ	अरिष्ट
२०७	२	१४	(अश्मीभूत शंकुमंत वनस्पती);	(अश्मीभूत प्रकटबीज वनस्पती);
२१०	"	१३	बीजहान	बीजहीन
२१२	"	५	शारदीय	शारद
२१३	"	१	लैंगक	लैंगिक
२१५	"	२०	growh	growth

पृष्ठ	स्तंभ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध (दुरुस्त)
२१६	,,	३१	मृदासहति	मृदासंहति
२१७	१	२६	वृंत्ताक	वृंताक
२२०	१	४	सुाच्छद्र	सुच्छिद्र
२२२	२	३४	स्तभ	स्तंभ
२२३	१	१५	स्टर्क्युलिएसी	स्टर्कुलिएसी
,,	२	१६	स्त्रकेसराग्र	स्त्रीकेसराग्र
२२८	,,	२७	*hoenix*	*Phoenix*
२३२	,,	१४	चतु: प्रकली	चतुष्प्रकली
२३५	,,	१२	रिंक्तिक	रिक्तिक
२३६	१	२३	Pteridophyto	Pteridophyta
२३७	२	३८	त्रिकिंजक	त्रिकिंज
२४०	,,	१८	सिलाजिनलाची	सिलाजिनेलाची
,,	,,	२६	भूसारखा प्रदेश;	भूसारखा अतिशीत रुक्ष प्रदेश;
,,	,,	२७	moor	moorland
२४१	१	२०	लघुत्तम शाखा	लघुतम शाखा; टहाळ
२४२	,,	३२	कॉनेसी	कॉर्नेसी
२४३	,,	३७	वृतक	वृंतक
२४४	,,	५	एकप्रदला	एकप्रदली
,,	२	१०	urecolate	urceolate
,,	,,	१९	टिपक्यांनी	ठिपक्यांनी
२४५	,,	२०	मडी	मेंडी
२४८	१	३	क्षदन	क्षदन; गुंठन
,,	,,	३१	उदरमार्ग	औदरमार्ग
२५१	२	२८	पल्लव तरंग	पल्वल तरंग
,,	,,	३३	जलस्तर	भूजलस्तर
२५२	१	६	wayy	wavy
२५४	,,	१	शुष्कक्षेपण	शुष्कस्फुटन
,,	,,	३	hydrochasy	hygrochasy
२५९	२	७	जनुकविद्या	जनुकविधा
२६२	१	२५	ceruus	cernus
२६८	१	३०	*gracilis*	*gracilis* Lodd.
२६९	१	२२	एक गुणितावस्था	एकगुणितावस्था
,,	२	१	विषमगंतुका	विषमगंतुकी
२७२	२	३१	स्थान	सूक्ष्मस्थान किंवा त्या निवासातील भूमिका
२७४	१	३०	बीजुके	बीजके

संदर्भग्रंथांच्या यादीत चुकून समाविष्ट न झालेला ग्रंथ :

A Comprehensive English-Hindi Dictionary—

— Raghu Vira and Lokesh Chandra; (6th edition), New Delhi 1966.